T.C
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ CAMİLERİ
I
(METİN)

Halil İbrahim ERYILMAZ

Danışman
Doç. Dr. Şenay ÖZGÜR YILDIZ

İZMİR-2018

DOKTORA
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite	: Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı	: Halil İbrahim ERYILMAZ
Öğrenci No	: 2012800843
Tez Başlığı	: II.Abdulhamid Dönemi Camileri
Savunma Tarihi	: 28.06.2018
Danışmanı	: Doç.Dr.Şenay ÖZGÜR YILDIZ

JÜRİ ÜYELERİ

Ünvanı, Adı, Soyadı	Üniversitesi	İmza
Doç.Dr.Şenay ÖZGÜR YILDIZ	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	.....
Prof.Dr.Rıza SAVAŞ	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	.....
Prof.Dr.İnci KUYULU ERSOY	EGE ÜNİVERSİTESİ	.....
Prof.Dr.Sedat BAYRAKAL	UŞAK ÜNİVERSİTESİ	.....
Prof.Dr.Mehmet ŞEKER	UŞAK ÜNİVERSİTESİ	.....

Halil İbrahim ERYILMAZ tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği(X) / oy çokluğu( ) ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Metin ARIKAN
Müdür

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum "II. Abdülhamid Dönemi Camileri" adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

……/……/2018

Halil İbrahim ERYILMAZ

ÖZET

Doktora Tezi

II. Abdülhamid Dönemi Camileri

Halil İbrahim ERYILMAZ

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

İslam Tarihi ve Sanatları Programı

Hz. Muhammed (sav) ve sahabe dönemlerinden günümüze kadar cami ve mescitlerin inşasına bütün İslâm âleminde büyük önem verilmiş, İslâm'ın yayıldığı her yer, zamanın ve günün şartlarına göre çeşitli mimari ve sanatsal özelliklere sahip muhteşem camilerle donatılmıştır.

Sultan II. Abdülhamid de kendi bütçesinden camilerin inşa ve onarımlarına büyük paralar harcamıştır. Önceki padişahlardan farklı olarak başkent İstanbul'da ihtişamlı, anıtsal camiler inşa ettirmek yerine Anadolu'nun kalkınmasına ve imarına özel bir hassasiyet göstermiştir. Bu amaçla mahalle içlerine, kasabalara hatta en ücra köylere varıncaya kadar Osmanlı coğrafyasının dört bir tarafında yoğun inşa faaliyetleri yürütülmüş, çok sayıda eserle olabildiğince en geniş kitleye ulaşılmaya çalışılmıştır.

Sultan Abdülhamid, günümüz Türkiye sınırları içerisinde, arşiv belgeleri ve diğer kaynaklara göre masraflarını bizzat kendi hazinesi olan Hazine-i Hassa'dan karşılamak suretiyle 125 adet cami inşa ettirmiştir. Bilinçsiz imar ve onarım faaliyetleri yüzünden Abdülhamid'in inşa ettirdiği bu camilerden sadece 49 tanesi ayakta kalabilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin ekonomisinin kötü durumu imar faaliyetlerini doğal olarak olumsuz etkilemiş, önceki dönemlerden farklı olarak ihtiyaç duyulmadıkça maliyetli inşaat faaliyetlerinden uzak durulmuştur. Artık önceki yüzyıllarda olduğu gibi şehre egemen selatin cami geleneği terkedilerek ihtiyaca binaen daha küçük ölçülerde dini yapılar inşa edilir olmuştur. 19. yüzyıldan itibaren başkent İstanbul'da artık şehre damgasını vuran büyük anıtsal camiler

yerine Batılı tarzda inşa edilmiş kışla binaları, yeni saray yapıları, okul binaları, tren garları, saat kuleleri ve yeni ticaret yapıları şehrin siluetinde ağırlık kazanmaya başlamıştır.

Yoğun Batılılaşma etkilerinin görüldüğü son dönemde camilerin mevcut plan ve kuruluş özellikleri temelde aynı kalmış; fakat süsleme unsurlarında Batı'ya özgü Türk Barok, Rokoko, Gotik, Ampir ve Oryantalist unsurların bir arada kullanıldığı seçmeci üslubun hâkim olduğu bir bezeme programı uygulanmıştır. Avrupa etkisi İstanbul'daki camilerde oldukça yoğun hissedilmektedir. İstanbul kadar yoğun olmamakla birlikte taşrada inşa edilen camilerde de Batı etkisini görmek mümkündür. Ancak Batılı ya da eklektik etkiler Anadolu camilerinde yöresel yorumlarla birlikte ele alınmıştır. Ayrıca taşrada inşa edilen camiler İstanbul'a oranla daha mütevazıdır.

Müslüman halkın ibadet ihtiyacını gidermesine yardımcı olmak, misyonerlik faaliyetlerinin zararlı etkilerine karşı kendi halkını korumak II. Abdülhamid'in memleketin dört bir yanına cami inşa ettirmesinin önemli sebeplerindendir. Bu hususların yanında Yezidilik, Şiilik ve Nusayrilik gibi akımları Sünniliğe kazandırarak bu kişilerin halifeye bağlılıklarını sağlayıp hilafet merkezli inanç birliği oluşturma nihai hedeftir. Sultan Abdülhamid böylelikle Osmanlı coğrafyasının her tarafında ortaya çıkan ulusçuluk hareketlerinin giderek gelişmesi ve büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ni parçalama ve paylaşma arayışlarıyla dağılmanın eşiğine gelen devleti ayakta tutabilmeyi ve toplumsal bütünlüğü sağlamayı hedef edinmişti. Sultan Abdülhamid bu amacı gerçekleştirebilmek için imar faaliyetlerini de imkânlarının sonuna kadar kullanmaktan kaçınmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Cami, II. Abdülhamid, Son Dönem Cami Mimarisi

ABSTRACT

Doctorate Thesis

The Mosques of Abdülhamid II

Halil İbrahim ERYILMAZ

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Islamic History and Arts

Islamic History and Arts Program

From the periods of Hz. Muhammad (sav) and his companies until today, great importance has been given to the construction of mosques and masjids throughout the whole Islamic world, every place where Islam spreads is equipped with magnificient mosques having various architectural and artistic characteristics according to circumstances of the time and the conditions of the day.

Sultan Abdulhamid II spent a lot of money on building and repairs of the mosques from his own budget. Unlike the previous sultans, instead of having magnificent monumental mosques built in the capital city, Istanbul, he showed special sensitivity to the development and public improvements of Anatolia. For that reason, intensive construction activities were carried out on all four sides of the Ottoman geography, from the neighbourhoods, towns to even the most remote villages, the widest mass as possible as were tried to reach with a great number of works.

Sultan Abdulhamid, within the borders of present day Turkey, according to the archival documents and the other sources, had 125 mosques built by covering the cost from Hazine-i Hassa his own treasury. Only 49 of the mosques Abdulhamid had those built have survived because of unconscious reconstruction activities and repairment activities.

The poor condition of the Ottoman Empire's economy naturally affected the construction activities negatively, unlike the previous periods expensive construction activities were avoided. The tradition of imperial mosque, like the

one of the previous centuries, was avoided, smaller religious structures to meet the need were constructed. From 19th century, quarters, new palace, structures, school buildings, terminals, clock towers and new trade structures in Western style instead of grand monumental mosques marking to the capital city, Istanbul started to again importance in the shadows of the city.

In the recent period that intense westernization effects have been seen, the current plan and establishment characteristics of the mosques have remained basically the same; but a decoration program in which Western Turkish Baroque, Rococo, Gothic, Ampiri and Orientalist elements were used together in decoration elements, eclectic style dominated was applied. The European influence is felt quite intense in the mosques in Istanbul. Although not as intense as in Istanbul, it is possible to see the influence of the West in the mosques built in the countryside. However, Western or eclectic influences have been handled with local interpretations on Anatolian mosques. In addition, the mosques built in the countryside is more modest than the ones in Istanbul.

One of the most important reasons why Abdulhamid II had mosques built around the country is to help the Muslim people to worship and protect his own people against the harmful effects of missionary activities. In addition to these issues, to create a unity of faith caliphate centered by bringing the currents such as Yezidism, Shiism and Nusayriya in Sunnism, providing those people's loyalty to the caliph is the ultimate goal. Sultan Abdülhamid thus aimed to maintain the state which was at the threshold of the dispersion with the increasing nationalist movements that emerged all over the Ottoman geography and with the attempts of the great states to break up and share the Ottoman Empire and he aimed to provide social integrity. Sultan Abdülhamid didn't avoid from using zoning activities to the end of his possibilities in order to realize this purpose.

Keywords: Mosque, Abdülhamid II, The Last Period Mosque Architecture

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	İİ
YEMİN METNİ	İİİ
ÖZET	İV
ABSTRACT	Vİ
İÇİNDEKİLER	Vİİİ
KISALTMALAR	Xİİ
EKLER LİSTESİ	XİV
EK1- (TABLOLAR) LİSTESİ	XİV
EK2- (BELGELER) LİSTESİ	XV
EK3- (ŞEKİLLER) LİSTESİ	XVİİ
EK4- (RESİMLER) LİSTESİ	XİX
GİRİŞ	1
KONUNUN ÖNEMİ, KAYNAKLAR VE METOD	
1. Konunun Tanımı, Sınırları ve Amacı	1
2. Yöntem	3
3.İlgili Yayın ve Araştırmalar	4

I. BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Siyasi ve Sosyal Ortam	9
1.2 Mimarlık ve Sanat Ortamı	34

II. BÖLÜM
KATOLOG

2.1. İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii 54
2.2. İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii 68
2.3. İstanbul, Fatih, Eminönü, Hidayet Camii 75
2.4.İzmir, Tire, Yeniçiftlik Mah. (Osmaniye) Camii 79
2.5.İzmir, Torbalı, Tulum Mah. (Tîr-i Müjgân) Camii 82
2.6. Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii 86
2.7. İzmir, Torbalı, Ahmetli Mah. (Ahmediye) Camii 89
2.8. İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii 92
2.9. İzmir, Torbalı, Özbey Mah. (Hamidiye) Camii 95
2.10. Eskişehir, Merkez, Karacaşehir Mah. Camii 100
2.11. İzmir, Torbalı, Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii 103
2.12. Çanakkale, Merkez, Tıflı Camii 107
2.13. Bolu, Gerede, Aşağı Ovacık Köyü (Hamidiye) Camii 111
2.14. İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa (İclâliye) Camii 115
2.15. İzmir, Torbalı, Yeniköy Mah. Yukarı (Selimiye) Camii 117
2.16. İzmir, Torbalı, Şehitler (Meşhed) Mah. Camii 121
2.17. Kırklareli, Babaeski, Ağayeri (Yıldırım Beyazıt Han) Köyü Camii 125
2.18. İzmir, Torbalı, Kırbaş Mah. (Rahmiye) Camii 128
2.19. İzmir, Torbalı, Subaşı Mah. (Abidin) Camii 131
2.20. Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mah. Camii 134
2.21. İzmir, Torbalı, Bülbülderesi Mah. (Hamidiye) Camii 137
2.22. İzmir, Tire Işıklar Mah. (Selimiye) Camii 141
2.23. İzmir, Torbalı, Naime Mah. (Burhaniye) Camii 145
2.24. Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu (Bünyâd(n)-ı Hamid) Mah. Camii 149
2.25. Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii 151
2.26. Burdur, Çeltikçi, Konak Mah. (Hamidiye) Camii 155
2.27. Balıkesir, Ayvalık, Cunda Adası, Hamidiye Camii 159
2.28. İzmir, Bornova, Çiçekli Mah. Camii 162
2.29. Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii 165

2.30. Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii 169
2.31.Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii 172
2.32. Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii 175
2.33. Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii 179
2.34. Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mah. Aşağı Camii 183
2.35. Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mah. Camii 186
2.36. Tekirdağ, Saray, Göçerler Mah. Camii 189
2.37. İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mah. Camii 192
2.38. Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii 195
2.39. Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Cami 198
2.40. Muğla, Bodrum, Adliye Camii 202
2.41. İzmir, Torbalı, Ertuğrul Camii 206
2.42. İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Mah. Camii 210
2.43. Manisa, Saruhanlı, Koldere, Burhaniye Camii 214
2.44. Eskişehir, Mahmudiye, Çarşı Camii 218
2.45. Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Köyü Camii 222
2.46. Sivas, Merkez, Abadan (Hamidiye) Camii 224
2.47. Bilecik, Söğüt, Hamidiye Camii 229
2.48. Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii 232
2.49. Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii 235

III. BÖLÜM
KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

3.1. PLAN 239
3.1.1.Tek Kubbeli Camiler 240
3.1.2. Düz Tavanlı Camiler 242
3.2.MALZEME 244
3.2.1. Taş 244
3.2.2. Tuğla 245
3.2.3. Ahşap 245
3.2.4. Kerpiç 246

3.2.5. Demir 246
3.2.6. Kiremit 246
3.2.7. Kurşun 246
3.2.8. Mermer 246
3.3.YAPI ELEMANLARI 247
3.3.1.Cephe Duvarları 247
3.3.2. Son Cemaat Yeri 249
3.3.3. Minareler 250
3.3.4. Tavanlar 253
3.3.5. Kapılar 254
3.3.6. Pencereler 254
3.3.7. Mihrap 255
3.3.8. Minber 256
3.3.9. Vaaz Kürsüsü 256
3.3.10. Kadınlar Mahfili 257
3.4. SÜSLEME 257
3.5. KİTABELER 262

SONUÇ 264
KAYNAKÇA 270
EKLER

KISALTMALAR:

A.}DVN. MKL. : Divan Kalemi Mukavelenameler

A.}MKT. MHM. : Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı

A.V.S. : Aydın Vilayet Salnamesi

Bkz. : Bakınız

B.E.O. : Bâb-ı Âlî Evrak Odası

B.O.A. : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

B.V.S. : Bağdat Vilayet Salnamesi

cm. : Santimetre

m. : Metre

çev. : Çeviri

DH. MKT. : Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi

DH. TMIK. : Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu

D.B.İ.A. : Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi

D. V. İ. A. : Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopedisi

Ed. : Editör

EV. MKT. : Evkâf Defterleri Mektubi Kalemi

EV. MKT. CHT. : Evkâf Defterleri Mektubi Kalemi Cihat

EV. MKT. EVM. : Evkâf Defterleri Mektubi Kalemi Evamir

H. : Hicri

H.V.S. : Hüdavendigar Vilayet Salnamesi

İ. DH. : İrade Dahiliye

İ. EV. : İrade Evkaf

İ. HUS. : İrade Hususi

İ.ML. : İrade Maliye

İ. MMS. : İrade Meclis-i Mahsus

İ. ŞD. : İrade Şuray-ı Devlet

M. : Miladi

MF. MKT. : Maarif Nezareti Mektubi Kalemi

MKT. MHM. : Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı

MV. : Meclis-i Vükela Mazbataları

R. : Rumi

s. : Sayfa

ss. : Sayfadan Sayfaya

ŞD. : Şûrâ-yı Devlet

T.T.K. : Türk Tarih Kurumu

Y. EE. : Yıldız Esas Evrakı

Y. EE. KP. : Yıldız Esas Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı

Y. MTV. : Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

Y.PRK. AZJ. : Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal

Y.PRK. BŞK. : Yıldız Perakende Evrak Başkitabeti

Y. PRK. EV. : Yıldız Perakende Evrakı

Y.PRK. HUS. : Yıldız Perakende Evrak- Hazine-i Hassa Nezareti Maruzatı

Y. PRK. MŞ. : Yıldız Perakende Yıldız Meşihat

Y. PRK. TKM. : Yıldız Perakende Tahriratı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği

Y. PRK. UM. : Yıldız Perakende Umumi

Y.PRK. M. : Yıldız Perakende Evrakı Müteferrik

yy. : Yüzyıl

EKLER LİSTESİ (CİLT II):

EK1- (Tablolar) Listesi ek s. 1

EK1-1. II. Abdülhamid Dönemi'nde günümüz Türkiye sınırları içinde Evkaf-ı Hümayun, Hazine-i Celile ve halk tarafından inşa edilen camiler:

EK1-2. II. Abdülhamid'in günümüz Türkiye sınırları içinde kendi kesesinden yaptırdığı camiler:

EK1-3. II. Abdülhamid'in günümüz Türkiye sınırları içinde kendi kesesinden yaptırdığı camiler (Ayakta olanlar):

EK1-4. II. Abdülhamid'in günümüz Türkiye sınırları içinde yapımına mali destek olduğu camiler:

EK1-5. II. Abdülhamid Dönemi'nde günümüz Türkiye sınırları dışında Evkaf-ı Hümayun, halk ve II. Abdülhamid tarafından inşa edilen camiler:

EK1-6. II. Abdülhamid'in günümüz Türkiye sınırları dışında kendi kesesinden inşa ettirdiği camiler:

EK2- (Belgeler) Listesi ek s. 17

EK2-1: II. Abdülhamid'in Yaptırdığı Hayır Eserlerinin Listesi, Hicri 1318 Yılı Bağdat Vilayet Salnamesi.

EK2-2: Padişahın hayır eserlerinden olan Camiler (Hamidiye, Ertuğrul, Orhaniye Kışla Camii) ile Şâzeli Dergâhının görevlileri ile görevlilerin maaşları hakkında belge (Y. PRK. EV. 1/191).

EK2-3: İstanbul, Padişah tarafından inşası tamamlanan Orhaniye Kışla Camii Şerif için gerekli olan suyun süratle tamamlanmasına dair belge (İ.DH. 988/78010).

EK2-4: Eskişehir Karacaşehir'de inşası tamamlanan caminin padişahın cülus gününde açılmış olduğuna dair belge (Y.PRK.UM18/37).

EK2-5: Bolu-Gerede Aşağıovacık Köyü Hamidiye Camii Şerif'ine vazifeli kimse görevlendirilmesine dair belge (EV. MKT. 2874/82).

EK2-6: Ankara-Haymana kazası Ahırlıkuyu Köyü'ne bir camii şerif inşasına dair belge (BEO.432/32384).

EK2-7: Çankırı-Kurşunlu, Dumanlı Köyü Camii inşasının tamamlanmasına dair belge (BEO. 511/38294).

EK2-8: Ayvalık bir mekteple bir camii şerif inşası ile bir muallimin tayin edilmesine dair padişaha sunulan dilekçe (ŞD. 212/55).

EK2-9: Bornova, Çiçekliköy Mahallesi'nde Hazine-i Hassa-i Şahane tarafından inşa edilmiş olan camiye görevli tahsis edilmesine dair belge (BEO. 1390/104200).

EK2-10: Antakya kazasında Nasiri topluluğu için mektep ile camilerin inşası hakkında Halep vilayetine gönderilen belge (DH. MKT.2049/13).

EK2-11: Manisa-Soma kazasında Hamidiye-i Cedîd namıyla isimlendirilen köyde Padişah tarafından bir cami inşası hakkında belge (BEO. 407/30520).

EK2-12: Söğütlü, Hasanfakı mahallesinde padişahın hayır eserlerinden olmak üzere bir cami şerif inşası tamamlanması isteğiyle padişaha gönderilen telgraf (Y.PRK. AZJ. 40/71).

EK2-13: Kocaeli Tavşancıl'da caminin geniş bir şekilde yeniden tamir veya inşa edilme talebine dair köyün ileri gelenleri tarafından yazılan dilekçe.

EK2-14: Sivas'ın Abadan Mahallesi için sadaka-i Hazret-i Padişahiden olmak üzere Hazine-i Hassa'ca bir camii-i şerif inşası hakkında (BEO. 1286/96450).

EK2-15: Kastamonu, Seydiler'de inşa edilmekte olan camii şerifin inşa masraflarının Hazine-i Hassa'dan ödenmesi hakkında belge (DH. MKT. 2853/92).

EK2-16: Kitabelerin belli usullere göre yazılması hakkında Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi'nden gönderilen resmi yazı (Y. PRK. BŞK. 36/21).

EK2-17: Çorlu'da dört köyde inşa edilen ve Sultan Mustafa, Sultan Üçüncü Mehmed, Sultan Ahmed ve Sultan İkinci Osman adları verilen camiler için tarihlerin arzı (Y MTV. 67/10).

EK2-18: Anadolu Hisarı'nda yıkılmış olan camii şerif ile daire-i hümayunun inşası için tersim olunan resim (İ. DH. 833/67020).

EK2-19: Anadolu Hisarı'nda yıkılmış olan camii şerif ile daire-i hümayunun inşası için tersim olunan plan (İ. DH. 833/67020).

EK2-20: Fart Nahiyesi Hamidiye Köyü Camii ve İbtidaî Mektebinin tersimi (ŞD. 1561/7).

EK2-21: Fart Nahiyesi Hamidiye Köyü Camii ve İbtidaî Mektebinin planı (ŞD. 1561/7).

EK2-22: Rize'de (Güneysınır) cami ile medresenin yeniden inşası için halkın ve hazine yardımı ile yeniden inşası için çizilen tersim (Y. MTV. 309/92).

EK2-23: Rize'de cami ile medresenin yeniden inşası için halkın ve hazine yardımı ile yeniden inşası için çizilen tersim (Y. MTV. 309/92).

EK2-24: Gideri Hazine-i Hassa'dan verilmek üzere Erzincan'daki Aziziye Kışlası yanına inşa edilecek cami inşası hakkında bir resim (Y.PRK. ASK.35/49).

EK2-25: Bolu, Debbağlar Mahallesi Camii Tersimi (Y. PRK. M. 4/3).

EK2-26: Samsun Hamidiye Camii. (Y.PRK. UM. 5/101).

EK2-27: Eskişehir'de Karacaşehir nahiyesinde Çerkez muhacirlerinin teşkil ettikleri Gökcekıyık karyesinde inşası istenilen cami-i şerifin tersimi (BEO. 102/7580).

EK2-28: Bursa, Gemlik Hamidiye Köyü Camii planı (Y. PRK. UM-8/90).

EK3- (Şekiller) Listesi: ek s. 49

EK3-1: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Zemin Kat Planı.

EK3-2: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Zemin Kat Restitüsyon Planı

EK3-3: İstanbul, Beşiktaş Orhaniye Kışla Camii Zemin Kat Planı.

EK3-4: İstanbul, Fatih Hidayet Camii Birinci Kat Planı.

EK3-5: İzmir, Tire Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii Planı.

EK3-6: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tir-i Müjgân) Camii Planı.

EK3-7: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Planı.

EK3-8: İzmir, Torbalı, Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Planı.

EK3-9: İzmir, Torbalı, Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Restitüsyon Planı.

EK3-10: İstanbul, Beşiktaş Kaptan İbrahim Ağa Camii Planı.

EK3-11: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Planı.

EK3-12: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Restitüsyon Planı.

EK3-13: Eskişehir, Karacaşehir Mahallesi camii Planı.

EK3-14: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Planı.

EK3-15: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Restitüsyon Planı.

EK3-16: Çanakkale Merkez Tıflı Camii Planı.

EK3-17: Bolu, Gerede Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Planı.

EK3-18: İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa (İclâliye) Camii Planı.

EK3-19: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii Planı.

EK3-20: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Külliye Planı.

EK3-21: İzmir, Torbalı, Şehitler (Meşhed) Mahallesi Camii Planı.

EK3-22: Kırklareli, Babaeski Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii Planı.

EK3-23: İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii Planı.

EK3-24: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesı (Abidin) Camii Planı.

EK3-25: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Restitüsyon Planı.

EK3-26: Tekirdağ, Saray Kurtdere Mahallesi Camii Planı.

EK3-27: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Planı.

EK3-28: İzmir, Tire Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Planı.

EK3-29: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Planı.

EK3-30: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Restitüsyon Planı.

EK3-31: Ankara, Haymana Ahırlıkuyu Mahallesi Eski Camii Planı.

EK3-32: Çankırı, Kurşunlu Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Planı.

EK3-33: Burdur, Çeltikçi Konak Mahalle Camii Planı.

EK3-34: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Planı.

EK3-35: İzmir, Bornova Çiçekliköy Camii Planı.

EK3-36: Hatay (Antakya) Ertuğrul Affan Camii Planı.

EK3-37: Hatay (Antakya) Orhaniye Camii Planı.

EK3-38: Hatay (Antakya) Osmanlı Camii Planı.

EK3-39: Eskişehir, Mahmudiye Karakışla (Hara) Camii Planı.

EK3-40: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Planı

EK3-41: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Planı.

EK3-42: Sakarya, Söğütlü Hasanfakı Mahallesi Camii Planı.

EK3-43: Tekirdağ, Saray, Göçerler Köyü Camii Planı.

EK3-44: İstanbul, Arnavutköy Sazlıbosna Mahallesi Camii Planı.

EK3-45: Edirne, Havsa Yolageldi Köyü Camii Planı.

EK3-46: Kocaeli, Gebze Tavşancıl Sultan Hamid Camii Planı.

EK3-47: Muğla, Bodrum Adliye Camii Planı.

EK3-48: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Planı.

EK3-49: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Restitüsyon Planı.

EK3-50: İstanbul, Üsküdar Burhaniye Camii Planı.

EK3-51: Manisa, Saruhanlı Koldere Burhaniye Camii Planı.

EK3-52: Manisa, Saruhanlı Koldere Burhaniye Camii Restitüsyon Planı.

EK3-53: Eskişehir, Mahmudiye, Çarşı Camii Planı.

EK3-54: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı Uzunhacı Mahallesi Camii Planı.

EK3-55: Sivas, Merkez Abadan (Hamidiye) Camii Planı.

EK3-56: Bilecik, Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Planı.

EK3-57: Kastamonu, Seydiler Hamidiye Camii Planı.

EK3-58: Balıkesir, Karesi Hamidiye Camii Planı.

EK4- (Resimler) Listesi: ek s. 108

EK4-1: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Cuma Selamlığı.

EK4-2: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Genel Görünüm.

EK4-3: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Genel Görünüm.

EK4-4: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Bugünkü Genel Görünüm.

EK4-5: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Kuzey Cephe.

EK4-6: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Kuzey Cephe, Kitabe ve Bezemeleri.

EK4-7: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Kuzey Doğu Cephe.

EK4-8: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Doğu Cephe.

Ek4-9: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Güney Cephe.

Ek4-10: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Güneydoğu Cephe.

Ek4-11: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Güneybatı Cephe.

Ek4-12: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Batı Cephe.

Ek4-13: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Minaresi.

Ek4-14: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Minare Detayı.

Ek4-15: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Kubbesi.

Ek4-16: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Hazırlık Mekânı.

Ek4-17: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Ara Mekânı.

EK4-18: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Harim Giriş Kapısı.

EK4-19: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Harimi.

EK4-20: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Kubbe Ve Sütunları.

EK4-21: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Sütun Ve Kubbesi.

EK4-22: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Sütunlar ve Kubbesi.

EK4-23: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Mahfili Üst Kat Galerisi.

EK4-24: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Harim Duvarları Ve Tavanı.

EK4-25: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Kubbesi.

EK4-26: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Harim Güneybatı Köşesi.

EK4-27: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Kubbeyi Taşıyan Sütunları Bağlayan Dilimli Kemerleri.

EK4-28: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Bohem Avizesi.

EK4-29: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Mihrap Ve Minberi.

EK4-30: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Vaaz Kürsüsü.

EK4-31: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Mihrabı.

EK4-32: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Minberi.

EK4-33: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Minber Detayı.

EK4-34: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Minber Köşk Yazısı.

EK4-35: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Kubbe Göbek Yazı Ve Bezemesi.

EK4-36: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Harim Kuzey Cephe.

EK4-37: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Ahşap Cumbası.

EK4-38: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Ahşap Cumba Tacı.

EK4-39: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Mermer Eli Böğründeleri.

EK4-40: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Kuzeybatı Kanadı Zemin Katı.

EK4-41: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Elçiler Mahfili Üst Kat Hol.

EK4-42: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii II. Abdülhamid'in Tuğrası.

EK4-43: Yıldız Hamidiye Camii Hünkâr Mahfili Orta Galeri Askeri Erkân Bölümü.

EK4-44:Yıldız Hamidiye Camii Hünkâr Mahfili Orta Galeri Vezirler Bölümü.

EK4-45:Yıldız Hamidiye Camii Hünkâr Mahfili Tavan Bezemesi.

EK4-46: Yıldız Hamidiye Camii Hünkâr Mahfili Kapısı.

EK4-47: Yıldız Hamidiye Saat Kulesi.

EK4-48: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Genel Görünüm.

EK4-49: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Doğu Cephe.

EK4-50: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Batı Cephe.

EK4-51: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii İnşa Kitabesi.

EK4-52: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Minaresi.

EK4-53: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Minare Detayı.

EK4-54: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Kubbesi.

EK4-55: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-56: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Mahfil Çıkış Merdiveni.

EK4-57: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-58: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Harimi.

EK4-59: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Hünkâr Mahfili.

EK4-60: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Mahfili Balkonu.

EK4-61: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Hünkâr Mahfili Balkon Kafesi.

EK4-62: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Harim Kıble Duvarı

EK4-63: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Mihrabı.

EK4-64: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Mihrap Detayı.

EK4-65: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Minberi.

EK4-66: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Vaaz Kürsüsü.

EK4-67: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Kubbe Geçişleri.

EK4-68: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Kubbesi.

EK4-69: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Kubbe Geçişi.

EK4-70: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Kubbe Göbek Yazısı.

EK4-71: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Mihrap İkili Sütun Grubu.

EK4-72: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Harim Kuşak Yazıları.

EK4-73: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Son Cemaat Mahalli Tavanı.

EK4-74: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Harim Giriş Holü Tavanındaki Silah Kompozisyonu.

EK4-75: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Tavan Süsleme Örneği.

EK4-76: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Tavan Süsleme Örneği.

EK4-77: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Mahfil 1. Kat Tavanı.

EK4-78: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Genel Görünüm.

EK4-79: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Bugünkü Genel Görünüm.

EK4-80: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Avlusu.

EK4-81: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Kuzey Cephe.

EK4-82: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Batı Cephe.

EK4-83: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Güneybatı Cephe.

EK4-84: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Güney Cephe.

EK4-85: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Doğu Cephe.

EK4-86: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Kubbesi.

EK4-87: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Harim Penceresi.

EK4-88: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Minaresi.

EK4-89: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Harim Giriş Kapısı.

EK4-90: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-91: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Harimi.

EK4-92: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Harimi.
EK4-93: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Kubbesi.
EK4-94: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Kadınlar Mahfili.
EK4-95: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Kadınlar Mahfili.
EK4-96: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Zemin Kat İbadet Mekânı.
EK4-97: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Şerifinin Mihrap İle Minberi.
EK4-98: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Harim Güney Doğu Köşesi.
EK4-99: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Mihrabı.
EK4-100: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Minberi.
EK4-101: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Minber Detayı.
EK4-102: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii İle Pencere Revzenleri.
EK4-103: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Mahfili Ahşap Dikme Detayı.
EK4-104: İzmir, Torbalı Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii Genel Görünüm.
EK4-105: İzmir, Torbalı Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii Kuzey Cephe.
EK4-106: İzmir, Torbalı Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii İnşa Kitabesi.
EK4-107: İzmir, Torbalı Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii Batı Cephe.
EK4-108 İzmir, Torbalı Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii Güney Cephe.
EK4-109: İzmir, Torbalı Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii Doğu Cephe.
EK4-110: İzmir, Torbalı Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii Minaresi.
EK4-111: İzmir, Torbalı Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii Harimi.
EK4-112: İzmir, Torbalı Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii Kadınlar Mahfili.
EK4-113: İzmir, Torbalı Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.
EK4-114: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii Kuzey Cephe.
EK4-115: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii Genel Görünüm.
EK4-116: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii Kuzey-Doğu Cephe.
EK4-117: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii İnşa Kitabesi.
EK4-118: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii Batı Cephe.
EK4-119: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii Güney Cephe,
EK4-120: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii Doğu Cephe.
EK4-121: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii Minaresi.
EK4-122: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii Harimi.

EK4-123: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-124: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-125: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Genel Görünüm.

EK4-126: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Doğu Cephe.

EK4-127: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Kuzey Cephe.

EK4-128: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Batı Cephe.

EK4-129: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Güney Cephe.

EK4-130: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Minaresi.

EK4-131: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Harim Giriş Kapısı.

EK4-132: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-133: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Harimi.

EK4-134: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-135: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Mihrap İle Minberi.

EK4-136: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Genel Görünüm.

EK4-137: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Genel Görünüm.

EK4-138: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Genel Görünüm.

EK4-139: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-140: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Batı Cephe Ve Minaresi.

EK4-141: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Güney Cephe.

EK4-142: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Güney Doğu Cephe.

EK4-143: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Harimi.

EK4-144: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi Ahmediye Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-145: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Harim Doğu Duvarı.

EK4-146: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi Havuzu.

EK4-147: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi Çeşmesi.

EK4-148: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Genel Görünüm.

EK4-149: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Kuzey Cephe.

EK4-150: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii İnşa Kitabesi.

EK4-151: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Güney Cephe

EK4-152: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-153: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Harimi.

EK4-154: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-155: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Harim Doğu Duvarı.

EK4-156: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Kıble Duvarı.

EK4-157: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Mihrabı.

EK4-158: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Minberi.

EK4-159: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Vaaz Kürsüsü.

EK4-160: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-161: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-162: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-163: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-164: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Kuzey Batı Cephe.

EK4-165: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Güney Batı Cephe.

EK4-166: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Doğu Cephe.

EK4-167: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Minaresi.

EK4-168: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Harimi.

EK4-169: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Harimi.

EK4-170: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-171: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Mihrap Üstündeki Hat Yazıları İle Güneş Radyal Motifi.

EK4-172: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Harim Güney Doğu Köşesi.

EK4-173: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Vaaz Kürsüsü Hat Yazıları.

EK4-174: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Genel Görünüm.
EK4-175: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Kuzey Cephe.
EK4-176: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Batı Cephe.
EK4-177: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Güney Cephe.
EK4-178: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Doğu Cephe.
EK4-179: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Minaresi.
EK4-180: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Minaresi.
EK4-181: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Son Cemaat Mahalli.
EK4-182: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Harimi.
EK4-183: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.
EK4-184: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Kadınlar Mahfili.
EK4-185: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Genel Görünüm.
EK4-186: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Özgün Kuzey Cephe.
EK4-187: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Bugünkü Kuzey Cephe.
EK4-188: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii İnşa Kitabesi (Dış Kapı).
EK4-189 İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Kuzey Batı Cephe.
EK4-190: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Güney Cephe (Onarım Öncesi).
EK4-191: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Güney Cephe (Onarım sonrası).
EK4-192: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Doğu Cephe.
EK4-193: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Kuzey Batı Cephe ve Minaresi.
EK4-194: İzmir, Torbalı (Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Son Cemaat Mahalli.
EK4-195: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii İnşa Kitabesi (Özgün Giriş Kapı).
EK4-196: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Giriş Bölümü Ve Son Cemaat Mahalli.
EK4-197: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Son Cemaat Mahalli, Ara Mekân Ve Harimi.

EK4-198: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Harimi.

EK4-199: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-200: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-201: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Genel Görünüm.

EK4-202: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Batı Cephe.

EK4-203: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii İnşa Kitabesi.

EK4-204: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Batı Cephe.

EK4-205: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Güney Cephe.

EK4-206: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Doğu Cephe.

EK4-207: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Minaresi.

EK4-208: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Minare Detayı.

EK4-209: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Minare Kaidesinde Bulunan Sultan Mahmud Güneşi Motifi.

EK4-210: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Harim Ana Giriş Kapısı.

EK4-211: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Harimi.

EK4-212: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Tavan Göbeği.

EK4-213: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-214: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Muhdes Kadınlar Mahfili.

EK4-215: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Mihrabı.

EK4-216: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Mihrap Detayı.

EK4-217: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Minberi.

EK4-218: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-219: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-220: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-221: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Batı Cephe.

EK4-222: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Güney Cephe.

EK4-223: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Doğu Cephe.

EK4-224: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Kuzeybatı Cephe Ve Minaresi.

EK4-225: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-226: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Ana Giriş Kapısı.

EK4-227: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Harimi.

EK4-228: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-229: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Mihrabı.

EK4-230: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Tavanı.

EK4-231: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Tavanı.

EK4-232: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Tavan Detayı.

EK4-233: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Tavanı Detayı.

EK4-234: İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa (İclâliye) Camii Genel Görünüm.

EK4-235: İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa (İclâliye) Camii Kuzeydoğu Cephe.

EK4-236: İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa (İclâliye) Camii Minare Görünüm.

EK4-237: İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa (İclâliye) Camii Harim Girişi.

EK4-238: İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa (İclâliye) Camii Harimi.

EK4-239: İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa (İclâliye) Camii Harimi.

EK4-240: İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa (İclâliye) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-241: İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa (İclâliye) Camii Mihrap Ve Minberi.

EK4-242: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-243: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-244: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-245: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii Kuzey Batı Cephe.

EK4-246: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii Güney Cephe.

EK4-247: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii Doğu Cephe Ve Minaresi.

EK4-248: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii Harimi.

EK4-249: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-250: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-251: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii Tavan Göbek Motifi.

EK4-252: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Külliye Yapıları (Çeşme, Mektep Ve Havuz)

EK4-253: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Genel Görünüm.

EK4-254: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Kuzey Cephe.

EK4-255: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii İnşa Kitabesi.

EK4-256: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Batı Cephe.

EK4-257: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Güney Cephe.

EK4-258: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Doğu Cephe.

EK4-259: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Minaresi.

EK4-260: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Harimi.

EK4-261: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-262: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Mihrap, Minberi ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-263: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Mihrap ve Minberi.

EK4-264: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Hat Yazıları.

EK4-265: Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii Genel Görünüm.

EK4-266: Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii Kuzey Cephe.

EK4-267: Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-268: Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii Batı Cephe.

EK4-269: Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii Güney Cephe.

EK4-270: Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii Doğu Cephe.

EK4-271: Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii Kuzey Cephe Ve Minaresi.

EK4-272: Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii Harimi.

EK4-273: Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-274: Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii Harim Güney Doğu Köşesi.

EK4-275: İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-276: İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-277: İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii Kuzey Batı Cephe.

EK4-278: İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii Güney Cephe.

EK4-279: İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii Doğu Cephe.

EK4-280: İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii Minaresi.

EK4-281: İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii Harimi.

EK4-282: İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-283: İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-284: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Genel Görünüm.

EK4-285: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Özgün Kuzey Cephe.

EK4-286: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Bugünkü Kuzey Cephe.

EK4-287: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Batı Cephe.

EK4-288: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Güney Cephe.

EK4-289: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Doğu Cephe.

EK4-290: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Minaresi.

EK4-291: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-292: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Harimi.

EK4-293: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-294: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-295: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Ek Harimi.

EK4-296: Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii Genel Görünüm.

EK4-297: Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii Genel Görünüm.

EK4-298: Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii Kuzey Cephe.

EK4-299: Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii Batı Cephe.

EK4-300: Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii Güney Cephe.

EK4-301 Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii Doğu Cephe.

EK4-302: Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii Minaresi.

EK4-303: Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii Harimi.

EK4-304: Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-305 Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii Harim Güney Doğu Köşesi.

EK4-306: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-307: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Kuzeydoğu Cephe.

EK4-308: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-309: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Batı Cephe.

EK4-310: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Güney Doğu Cephe.

EK4-311: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Doğu Cephe.

EK4-312: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Kuzeybatı Cephe-Minare.

EK4-313: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Harimi.

EK4-314: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-315: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Mihrap Ve Minberi.

EK4-316: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Mihrabı, Hat Yazıları Ve Güneş Radyal Motifi.

EK4-317: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Yıldız Motifi.

EK4-318: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi İbtidaî Mektebi Genel Görünüm.

EK4-319: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-320: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-321: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-322: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Batı Cephe.

EK4-323: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Güney Cephe.

EK4-324: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Doğu Cephe

EK4-325: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Minaresi.

EK4-326: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-327: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Harimi.

EK4-328: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-329: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Mihrap Ve Minberi.

EK4-330: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Mihrabı Üzerindeki Güneş Radyal Motifi.

EK4-331: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Minberinde Yer Alan Yıldız Motifi.

EK4-332: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Özgün Görünümü.

EK4-333: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Genel Görünüm.

EK4-334: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-335: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-336: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Batı Cephe.

EK4-337: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Güney Cephe.

EK4-338: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Doğu Cephe.

EK4-339: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Minaresi.

EK4-340: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-341: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Harimi.

EK4-342: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-343: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-344: Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu (Bünyâd(n)-ı Hamid) Mahallesi Eski Camii Genel Görünüm.

EK4-345: Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu (Bünyâd(n)-ı Hamid)Mahallesi Eski Camii Kuzey Cephe.

EK4-346: Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu (Bünyâd(n)-ı Hamid) Mahallesi Eski Camii Batı Cephe.

EK4-347: Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu (Bünyâd(n)-ı Hamid) Mahallesi Eski Camii Güney Cephe.

EK4-348: Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu (Bünyâd(n)-ı Hamid) Mahallesi Eski Camii Doğu Cephe.

EK4-349: Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu (Bünyâd(n)-ı Hamid) Mahallesi Eski Camii Minaresi.

EK4-350: Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu (Bünyâd(n)-ı Hamid) Mahallesi Eski Camii Harimi.

EK4-351: Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu (Bünyâd(n)-ı Hamid) Mahallesi Eski Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-352: Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu (Bünyâd(n)-ı Hamid) Mahallesi Eski Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-353: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Genel Görünüm.

EK4-354: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Genel Görünüm.

EK4-355: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Kuzey Cephe.

EK4-356: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Batı Cephe.

EK4-357: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Güney Cephe.

EK4-358: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Güney Cephede Bir Detay: "Maşallah" Yazısı İle II. Abdülhamid'in Tuğrası.

EK4-359: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Doğu Cephe.

EK4-360: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Camii Minaresi.

EK4-361: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Harim Ana Giriş Kapısı.

EK4-362: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Harim Giriş Kapı Kitabesi.

EK4-363: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Harimi.

EK4-364: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-365: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Harim Güneybatı Cephe.

EK4-366: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Kubbesi.

EK4-367: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Mihrabı.

EK4-368: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Minberi.

EK4-369: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-370: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-371: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii'nin Tahrip edilmiş İnşa Kitabesi.

EK4-372: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Batı Cephe.

EK4-373: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Pencere Kemer Kilidinde Yer Alan Üç Boyutlu Kenger Motifi.

EK4-374: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Güney Cephe.

EK4-375: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Kuzeydoğu Cephe.

EK4-376: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Doğu Cephe.

EK4-377: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Kuzey Cephe Ve Minaresi.

EK4-378: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-379: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Harimi.

EK4-380: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-381: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Harim Güney Doğu Köşesi.

EK4-382: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Minberi.

EK4-383: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Mihrabı.

EK4-384: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Mihrap Detayı.

EK4-385: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Vaaz Kürsüsü.

EK4-386: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Genel Görünüm.

EK4-387: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Kuzey Cephe.

EK-388: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii'nin Tahrip Edilmiş İnşa Kitabesi.

EK4-389: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Sütun Başlığı.

EK4-390: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Batı Cephe.

EK4-391: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Güney Cephe.

EK4-392: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Güneydoğu Cephe.

EK4-393: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Doğu Cephe.

EK4-394: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Minaresi.

EK4-395: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Harim Giriş Kapısı.

EK4-396: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Harimi.

EK4-397: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-398: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii İle Eski Mektebi.

EK4-399: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü (Hamidiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-400: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü (Hamidiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-401: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü (Hamidiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-402: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü (Hamidiye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-403: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü (Hamidiye) Camii Batı Cephe.

EK4-404: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü (Hamidiye) Camii Pencere Kemer Kilit Taşında Yer Alan Ay-Yıldız Motifleri.

EK4-405: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü (Hamidiye) Camii Kuzeybatı Cephe.

EK4-406: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü (Hamidiye) Camii Güney Cephe.

EK4-407: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü (Hamidiye) Camii Doğu Cephe.

EK4-408: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü (Hamidiye) Camii Güneydoğu Cephe.

EK4-409: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü (Hamidiye) Camii Minaresi.

EK4-410: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü (Hamidiye) Camii Harim Giriş Kapısı.

EK4-411: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü (Hamidiye) Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-412: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü (Hamidiye) Camii Harimi.

EK4-413: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü (Hamidiye) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-414: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü (Hamidiye) Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-415: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü (Hamidiye) Camii Mihrabı.

EK4-416: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Genel Görünüm.

EK4-417: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Batı Cephe.

EK4-418: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Kuzey Cephe.

EK4-419: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii İnşa Kitabesi.

EK4-420: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Doğu Cephe.

EK4-421: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Güney Cephe.

EK4-422: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Minaresi.

EK4-423: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Harim Giriş Kapısı.

EK4-424: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Harimi.

EK4-425: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Harim Kuzey Duvarı.

EK4-426: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Harim Doğu Duvarı.

EK4-427 Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Mihrap Ve Minberi.

EK4-428: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii Genel Görünüm.

EK4-429: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii Kuzey Cephe.

EK4-430: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-431: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii Batı Cephe.

EK4-432: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii Güney Cephe.

EK4-433: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii Doğu Cephe.

EK4-434: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii Minaresi.

EK4-435: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii Minare Detayı.

EK4-436: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii Harim Giriş Kapısı.

EK4-437: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii Harimi.

EK4-438: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii Harim Kuzey Cephe.

EK4-439: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Genel Görünüm.

EK4-440: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Genel Görünüm.

EK4-441: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Kuzey Cephe.

EK4-442: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-443: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Batı Cephe.

EK4-444: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Güney Cephe.

EK4-445: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Doğu Cephe.

EK4-446: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Minaresi.

EK4-447: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Harim Giriş Kapısı.

EK4-448: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Harimi.

EK4-449: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Harim Kuzey Cephe.

EK4-450: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Mihrap Ve Minberi.

EK4-451: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Genel Görünüm.

EK4-452: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Kuzey Cephe.

EK4-453: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Batı Cephe.

EK4-454: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Batı Cephe.

EK4-455: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Güney Cephe.

EK4-456: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Doğu Cephe.

EK4-457: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Konik Çatı Örtüsü.

EK4-458: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Minaresi.

EK4-459: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Harim Girişi.

EK4-460: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-461: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Harim Giriş Kapısı Üzerinde Bulunan Radyal Güneş Motifi.

EK4-462: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Harim Giriş Kemerindeki Lale Motifi.

EK4-463: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Harim Giriş Kapısı Sütun Detayı.

EK4-464: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Harim.

EK4-465: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Pencere Bezeme Detayı.

EK4-466: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Kıble Duvarı.

EK4-467: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Kıble Duvarında Bulunan Yıldız Motifleri, Revzen Pencere Ve Hat Levhası.

EK4-468: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-469: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Kubbe Geçişleri.

EK4-470: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Kubbe İçten Görünüm.

EK4-471: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Mihrabı.

EK4-472: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Mihrap Kavsarası.

EK4-473: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Ahşap Minberi.

EK4-474: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Minber Detayı.

EK4-475: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-476: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-477: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-478: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Batı Cephe.

EK4-479: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Güney Cephe.

EK4-480: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Doğu Cephe.

EK4-481: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Güneydoğu Cephe.

EK4-482: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Minaresi.

EK4-483: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Harim Giriş Kapısı.

EK4-484: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-485: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-486: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Harimi.

EK4-487: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-488: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-489: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Genel Görünüm.

EK4-490: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Kuzey Cephe.

EK4-491: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Batı Cephe.

EK4-492: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Güney Cephe.

EK4-493: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Güneydoğu Cephe.

EK4-494: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Minaresi.

EK4-495: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-496: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Harimi.

EK4-497: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-498: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Harim Güney Doğu Köşesi.

EK4-499: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Mihrabı.

EK4-500: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Minberi.

EK4-501: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Minber Tacı.

EK4-502: Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii Genel Görünüm.

EK4-503: Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii Kuzey Cephe.

EK4-504: Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii Batı Cephe.

EK4-505: Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii Güney Cephe.

EK4-506: Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii Doğu Cephe.

EK4-507: Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii Kuzeydoğu Cephe Ve Minaresi.

EK4-508: Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii Giriş Holü.

EK4-509: Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii Harimi.

EK4-510: Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii Mihrap, Minber ve Kubbesi.

EK4-511: Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-512: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Genel Görünüm.

EK4-513: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Kuzey Cephe.

EK4-514: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Batı Cephe.

EK4-515: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Güney Cephe.

EK4-516: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Kuzeydoğu Cephe.

EK4-517: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Doğu Cephe.

EK4-518: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Güneybatı Cephe.

EK4-519: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Minaresi.

EK4-520: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-521: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Harimi.

EK4-522: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-523: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-524: İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii Genel Görünüm.

EK4-525: İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii Kuzey Cephe.

EK4-526: İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii Batı Cephe.

EK4-527: İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii Güney Cephe.

EK4-528: İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii Doğu Cephe.

EK4-529: İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii Minaresi.

EK4-530: İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-531: İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii Harimi.

EK4-532: İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-533: İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-534: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Genel Görünüm.

EK4-535: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Kuzey Cephe.

EK4-536: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Batı Cephe.

EK4-537: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Güney Cephe.

EK4-538: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Doğu Cephe.

EK4-539: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Güneydoğu Cephe.

EK4-540: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Minaresi.

EK4-541: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-542: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Harimi Kıble Duvarı.

EK4-543: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-544: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Harimi Güney Doğu Cephe.

EK4-545: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Genel Görünüm.

EK4-546: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Kuzey Cephe.

EK4-547: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Batı Cephe.

EK4-548: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Güney Cephe.

EK4-549: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Doğu Cephe.

EK4-550: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Minaresi.

EK4-551: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Giriş Bölümü.

EK4-552: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Harimi.

EK4-553: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-554: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Mihrabı.

EK4-555: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Mihrap Ve Kubbesi.

EK4-556: Muğla, Bodrum, Adliye Camii ‘nin 1930’lu Yıllara Ait Bir Görünümü.

EK4-557: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Genel Görünüm.

EK4-558: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Kuzey Cephe.

EK4-559: Muğla, Bodrum, Adliye Camii İnşa Kitabesi.

EK4-560: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Batı Cephe.

EK4-561: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Güney Cephe.

EK4-562: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Doğu Cephe.

EK4-563: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Minaresi.

EK4-564: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Harim Giriş Kapısı.

EK4-565: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Harimi.

EK4-566: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Harimi.

EK4-567: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-568: Muğla, Bodrum, Adliye Camii, Mihrap, Minber ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-569: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Mihrabı.

EK4-570: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Minberi.

EK4-571: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Minber Süsleme Detayı.

EK4-572: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Harim Vaaz Kürsüsü.

EK4-573: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Tavan Göbeği.

EK4-574: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Genel Görünüm.

EK4-575: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Kuzey Cephe.

EK4-576: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii İnşa Kitabesi.

EK4-577 İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Batı Cephe.

EK4-578: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Güney Cephe.

EK4-579: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Doğu Cephe.

EK4-580: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Kuzey Batı Cephe ve Minaresi.

EK4-581: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Harim Giriş Cephesi.

EK4-582: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Harimi.

EK4-583: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-584: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Kıble Duvarı.

EK4-585: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Genel Görünüm.

EK4-586: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Kuzey Cephe.

EK4-587: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii İnşa Kitabesi.

EK4-588: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Batı Cephe.

EK4-589: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Güney Cephe.

EK4-590: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Doğu Cephe.

EK4-591: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Minaresi.

EK4-592: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Minare Detayı.

EK4-593: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Minare Detayı.

EK4-594: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-595: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Harimi.

EK4-596: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-597: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Minberi.

EK4-598: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Genel Görünüm.

EK4-599: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Kuzey Cephe.

EK4-600: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Batı Cephe.

EK4-601: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Güney Cephe.

EK4-602: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Doğu Cephe.

EK4-603: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Minaresi.

EK4-604: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-605: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii İnşa Kitabesi.

EK4-606: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Harimi.

EK4-607: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-608: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Harim Güneydoğu Cephe.

EK4-609: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Mihrabı.

EK4-610: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Mihrap Üstündeki Hat Yazıları İle Güneş Radyal Motifi.

EK4-611: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Kemerlerinde Bulunan Ay-Yıldız Motifi.

EK4-612: Manisa, Saruhanlı, Koldere Külliye Havuzu.

EK4-613: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Genel Görünüm.

EK4-614: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Avlu Giriş Kapısı.

EK4-615: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Genel Görünüm.

EK4-616: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Kuzey Cephe.

EK4-617: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii İnşa Kitabesi.

EK4-618: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Kuzey Cephe Kemer Alınlığında Bulunan Üzüm Motifi İle Oval Tepe Penceresi.

EK4-619: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Kuzey Cephe Penceresi Kemer Alınlığındaki Akant Yaprağı Motifi.

EK4-620: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Batı Cephe Ve Minaresi.

EK4-621: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Kuzeybatı Cephe.

EK4-622: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Güney Cephe.

EK4-623: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Doğu Cephe.

EK4-624: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Harim Girişi.

EK4-625: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Harim Giriş Detayı.

EK4-626: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Harimi.

EK4-627: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-628: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Mihrabı.

EK4-629: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Mihrap Kemerinde Yer Alan Akant Yaprağı Motifi.

EK4-630: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii Genel Görünüm.

EK4-631: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii Kuzey Cephe.

EK4-632: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii Batı Cephe.

EK4-633: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii Güney Cephe.

EK4-634: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii Doğu Cephe.

EK4-635: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii Minaresi.

EK4-636: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii Harim Giriş Kapısı.

EK4-637: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii Harimi.

EK4-638: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-639: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-640: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-641: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Kuzeydoğu Cephe.

EK4-642: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-643: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Batı Cephe.

EK4-644: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Onarım Kitabesi.

EK4-645: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Güney Cephe.

EK4-646: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Güneybatı Cephe.

EK4-647: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Doğu Cephe.

EK4-648: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Minaresi.

EK4-649: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-650: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Harimi.

EK4-651: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Kubbesi.

EK4-652: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-653: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Mihrabı.

EK4-654: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Vaaz Kürsüsü.

EK4-655: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Kürsüsü Detayı.

EK4-656: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Sütun Başlığı Süsleme Detayı.

EK4-657: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Genel Görünüm.

EK4-658: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Kuzey Cephe.

EK4-659: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Doğu Cephe.

EK4-660: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Güney Cephe.

EK4-661: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Batı Cephe.

EK4-662: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Çini Panosu.

EK4-663: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Çini Panolarla Kapatılmış Pencere Açıklığı.

EK4-664: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Kurşun Kaplamalı Kubbesi.

EK4-665: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Minaresi.

EK4-666: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Kubbesi.

EK4-667: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Harimi.

EK4-668: Söğüt, Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Kıble Duvarı.

EK4-669: Söğüt, Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Kubbe-Kubbe Geçişleri.

EK4-670: Söğüt, Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-671: Söğüt, Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-672: Söğüt, Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Mahfil Çıkış Merdiveni.

EK4-673: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Ahşap Minberi.

EK4-674: Söğüt, Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Vaaz Kürsüsü.

EK4-675: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii Genel Görünüm.

EK4-676: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii Kuzey Cephe.

EK4-677: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii İnşa Kitabesi.

EK4-678: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii Batı Cephe.

EK4-679: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii Güney Cephe.

EK4-680: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii Doğu Cephe.

EK4-681: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii Minaresi.

EK4-682: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-683: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii Harim.

EK4-684: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-685: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii Kıble Duvarı.

EK4-686: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Genel Görünüm.

EK4-687: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Kuzey Cephe.

EK4-688: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Batı Cephe.

EK4-689: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii İnşa Kitabesi.

EK4-690: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Güney Cephe.

EK4-691: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Doğu Cephe.

EK4-692: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Kuzeydoğu Cephe.

EK4-693: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Minaresi.

EK4-694: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Ana Giriş Kapısı.

EK4-695: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-696: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Harimi.

EK4-697: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-698: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Mihrap İle Minberi.

EK4-699: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Kıble Duvarı.

EK4-700: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Muhdes Kadınlar Mahfili.

GİRİŞ

KONUNUN ÖNEMİ, METOD VE KAYNAKLAR:

1. Konunun Tanımı, Sınırları ve Amacı

Konusu "II. Abdülhamid Dönemi Camileri" olan bu tezin zaman, mekan ve eser bakımından üç sınırı bulunmaktadır. Çalışmamız II. Abdülhamid'in tahta geçtiği 31 Ağustos 1876[1] tarihi ile saltanattan indirildiği 27 Nisan 1909[2] tarihleri arasındaki 33 yıllık zaman dilimini kapsamaktadır. Çalışmamızın coğrafi sınırları ise günümüz Türkiye topraklarıdır. Eser olarak ise II. Abdülhamid dönemi camilerini konu alan bu doktora çalışmasında bizzat II. Abdülhamid tarafından yaptırıldığı tespit edilen toplam 49 adet cami kataloga alınarak yapıların Osmanlı mimarlığı ile sanatındaki yerleri irdelenmiş ve genel özellikleri ortaya konulmuştur.

II. Abdülhamid döneminde inşa edilen camiler üzerine derli toplu bir çalışmanın yapılmaması tez konumuzu belirlerken önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemin sivil mimari yapıları hakkında özellikle İstanbul'da inşa edilen sivil mimari örnekler üzerinde oldukça ayrıntılı çalışmalar mevcut iken İstanbul'da ve taşrada inşa edilen dönemin camileri hakkında kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır. Bu sebeple II. Abdülhamid Döneminde yapılan camileri incelemeyi uygun bulduk. Bu dönemin yoğun imar faaliyetlerinin yaşandığı otuz üç yıllık bir zaman dilimini kapsaması nedeniyle Sultan II. Abdülhamid'in tamamen kendi kesesinden inşa ettirdiği camilerle konumuzu sınırladık. Bu açıdan hareketle şahıslar ve hazine tarafından yaptırılan veya II. Abdülhamid ile birlikte hazinenin veya başka şahısların katkısı ile inşa edildiği tespit edilen camiler araştırmamızda ayrıntılı bir şekilde inceleme konusu yapılmamıştır. Bu eserler sadece çalışmamızın eklerinde tablo şeklinde verilmiştir (EK1- 1, 4). Ayrıca yaptığımız araştırma ve incelemelerde II. Abdülhamid'in yaptırmış olduğu camiler içerisinde yıkılmış olan veya daha sonraki dönemlerde yeniden inşa edilerek özgünlüklerini tamamen kaybettiği anlaşılan yapılar da çalışmamızın kapsamı dışında tutulmuştur (EK1- 2). Başlangıçta Cami-Tevhithane olarak inşa edilen ancak 1960 yılından sonra cami olarak hizmet vermeye

[1] Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VIII. Cilt, Birinci Meşrutiyet Ve İstibdat Devirleri 1876-1907**, 7. Baskı, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2011, s. 1.
[2] Vahdettin Engin, **Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid**, 4. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 320.

başlayan İstanbul, Beşiktaş Ertuğrul Tekke Camii de çalışmamız kapsamına alınmamıştır.

II. Abdülhamid Dönemi isimli tez çalışmamız iki cilt halinde tertip edilmiştir. Birinci cilt üç bölümlük metin kısmından, ikinci cilt ekler bölümünden oluşmaktadır. Birinci cildin birinci bölümünde II. Abdülhamid dönemi inşa faaliyetlerine etki eden dönemin siyasi, ekonomik ve sosyal ortamı ile mimarlık ve sanat ortamı hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde II. Abdülhamid tarafından günümüz Türkiye sınırlarında yaptırılmış olan camilerin ayakta olanları hakkında katalog çalışması yapılmıştır (EK1- 3). Bu bölümde kronolojik sıraya göre düzenlenen her bir caminin mimari elemanlar, malzeme ve süsleme unsurları açısından değerlendirilmesi yapılmıştır.

Birinci cildin üçüncü bölümünde ise plan, kullanılan malzeme, yapı elemanları, süsleme ve kitabe bakımından inceleme konumuz olan camiler birbirleriyle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Karşılaştırma esnasında İstanbul'da ve taşrada inşa edilen dönemin diğer camileriyle de benzerlik ve farklılıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışma ile ayrıca Batılılaşmanın devam ettiği bu dönemde İstanbul ve taşrada inşa edilmiş olan camiler incelenmiş, Batı etkisinin başkent İstanbul ve taşradaki dini mimariyi ne türde etkilediği, büyük değişimlerin yaşandığı bu süreçte köklü bir yapı türü olan geleneksel cami mimarisinin nasıl yorumlandığını ele alınmıştır. Bununla birlikte bu dönem camilerinin Türk sanatının mimari ve süsleme geleneğine katkılarının irdelenmesi de amaçlanmıştır.

Tezimizin ikinci cildini oluşturan ekler bölümü (EK1 (Tablolar), EK2 (Belgeler), EK3 (Şekiller), EK4 (Resimler) olmak üzere toplam dört bölümden meydana gelmektedir. EK1- (Tablolar) listesinde II. Abdülhamid Dönemi'nde günümüz Türkiye sınırları içinde Evkaf-ı Hümayun, Hazine-i Celile ve halk tarafından inşa edilen camiler (EK1-1), II. Abdülhamid'in günümüz Türkiye sınırları içinde kendi kesesinden yaptırdığı camiler (EK1-2), II. Abdülhamid'in günümüz Türkiye sınırları içinde kendi kesesinden yaptırdığı camiler (Ayakta olanlar) (EK1-3), II. Abdülhamid'in günümüz Türkiye sınırları içinde yapımına mali destek olduğu camiler (EK1-4), II. Abdülhamid Dönemi'nde günümüz Türkiye sınırları dışında Evkaf-ı Hümayun, halk ve II. Abdülhamid tarafından inşa edilen camiler (EK1-5), II.

Abdülhamid'in günümüz Türkiye sınırları dışında kendi kesesinden inşa ettirdiği camiler (EK1-6) listeler halinde yer almaktadır. EK2 (Belgeler) listesinde II. Abdülhamid tarafından yaptırılan camilere ait bazı arşiv belgeleri ile döneme ait bazı yapıların çizim-tersimleri hakkında 28 adet belge bulunmaktadır. EK3 (Şekiller) bölümünde ise katolog çalışması yaptığımız 49 adet camiye ait rövove çizimleri ile bu camilerden 8 adetinin restitüsyon çizimleri yer almaktadır. Son bölüm olan EK4 (Resimler) bölümünde ise katolog bilgilerini verdiğimiz 49 adet camiye ait 700 adet fotoğraf bulunmaktadır.

2) Yöntem:

Araştırmamız üç aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşamada, literatür taraması yapılarak 1876-1909 tarihleri arasında inşa edilen camilerin listesi yapılmıştır. Daha sonra II. Abdülhamid tarafından bizzat inşa ettirilen camilerin tespiti yapılmıştır. Abdülhamid tarafından inşa ettirilen camilerin tespiti yapılırken öncelikli olarak arşiv belgeleri dikkate alınmıştır. Bu amaçla ilk olarak İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde kapsamlı bir arşiv taraması yapılmıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 2151 adet, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde ise 674 adet arşiv belgesine ulaşılarak söz konusu belgeler tarafımızdan titizlikle incelenmiştir. Arşiv belgeleri ile birlikte söz konusu döneme ait Osmanlı Vilayet Salnameleri, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Müzesi'nde bulunan II. Abdülhamid Fotoğraf Albümü ile yapıların inşa kitabeleri de kataloğa alınacak camilerin tespitinde öncelikli olarak dikkate alınmıştır. Bu esnada kaynaklardaki kitabe bilgileri tarafımızdan kontrol edilerek gerekli düzeltmeler yapılmıştır. Arşiv belgelerinde hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan fakat yazılı kaynaklarda ve yöre halkından elde edilen bilgiler de camilerin tespitinde dikkate alınan diğer unsurlardır.

Bu çalışmalar neticesinde elde ettiğimiz gerek II. Abdülhamid tarafından gerekse halk ve hazine tarafından günümüz Türkiye sınırları içinde inşa edilen dönemin camilerin listeleri tablolar halinde çalışmamızın ekler bölümünde yer almaktadır (EK1- 1-4). Bu camilerin yanında, başka çalışmalara ışık tutması için arşiv belgelerinden yola çıkarak hazırladığımız günümüz Türkiye sınırları dışında

inşa edilen camilerin listeleri de tablo olarak ekler bölümünde gösterilmiştir (EK1-5).

Elimizdeki kaynaklara göre oluşturulan bu listeler doğrultusunda özellikle muhtarlıklarla iletişime geçilerek camilerin yerleri, ayakta olup olmadıkları tespit edilmiş sonra da araştırma ve inceleme safhasına geçilmiştir.

İkinci aşamada, il ve ilçe müftülüklerinden, askeri bölgeler içerisinde kalan camiler için Genelkurmay Başkanlığından gerekli izinleri almak için yazışmalar yapılmıştır. Söz konusu kurumlardan gerekli izinler sağlandıktan sonra 02.04.2015 ile 17.08.2017 tarihleri arasında camilerin bulunduğu bölgelere gidilerek II. Abdülhamid tarafından inşa edildiği tespit edilen 49 adet cami bizzat yerinde incelenerek ölçümler yapılmış, dijital fotoğraf kayıtları alınmış, yapıların bezemesel ve yapı özellikleri ile ilgili gerekli notlar tutulmuştur.

Üçüncü aşamada ise çeşitli kütüphanelerde konu ile ilgili makale ve kitap araştırması yapılmış ve sonrasında elde edilen bilgiler değerlendirilerek yazım aşamasına geçilmiştir. Bu aşamada tarafımızdan "outocad" programı ile yapıların çizimleri de yapılmıştır. Başka kaynaklardan elde ettiğimiz planlar aynen alınmayıp tarafımızdan işlenerek çalışmamıza ilave edilmiştir.

3) İlgili Yayın ve Araştırmalar:

II. Abdülhamid dönemi siyasi, kültürel ve sosyal konularıyla ilgili oldukça fazla çalışma yapılmış olmasına rağmen elimizdeki kaynaklara göre dönemin dini mimarisiyle ilgili kapsamlı bir çalışmanın yapılmadığı gözlemlenmiştir. Yapılan çalışmalar ise bugünkü Türkiye sınırlarının tamamını içermemekte ve belli bir bölgedeki camileri kapsamaktadır. Çalışmamızda kullandığımız bu kaynaklar arasında Neşe Yıldıran'ın, "İstanbul'da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi[3]" isimli doktora tezi konumuzla ilgili elde ettiğimiz en erken tarihli akademik tez çalışması olması açısından oldukça önemlidir. Dönemin İstanbul'daki mimari eserlerinin ele alındığı bu çalışmada yazar kamu ve sivil yapı örneklerine ağırlık vermiş dini yapılar içerisinde sadece Yıldız Hamidiye Camii ile Ertuğrul Tekke'yi inceleme konusu yapmıştır.

[3] Neşe Yıldıran, **İstanbul'da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1989.

A. Şevki Duymaz'ın Tarih Ana Bilim Dalı'nda yaptığı "II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri[4]" isimli doktora çalışmasında ise günümüz Türkiye sınırları içerisinde gerçekleştirilen imar faaliyetleri hakkında genel bilgiler verilmekle yetinilmiştir. Söz konusu tezde arşiv belgeleri ışığında dönemin askeri, dini, eğitim, sivil, sağlık ve resmi yapıları hakkında bilgiler yer almaktadır.

Muhammet Usta'nın İzmir'in Torbalı ilçesindeki genellikle 19. yüzyılda inşa edilen dini ve sivil yapılardan cami, mektep, çeşme ve istasyonların ele alındığı "Torbalı ve Köylerindeki Türk Devri Yapıları[5]" isimli yüksek lisans çalışması, Ayşe Nur Kaya Demir'in, Kayseri il sınırları içerisinde bulunan dini ve sivil yapıları ele aldığı "II. Abdülhamit Dönemi Kayseri Yapıları[6]", Mustafa Ünsal'ın Sivas il merkezi sınırları içerisinde Osmanlı döneminde inşa edilen camileri incelediği "Sivas İl Merkezindeki Osmanlı Camileri[7]", Havva Fırat'ın Yıldız Hamidiye Camii'nin süslemelerinde rumi motifinin kullanımını konu ettiği "İstanbul Yıldız Hamidiye Camii Süslemelerinde Rumi[8]", isimli tezler ile ağırlıklı olarak dini yapıların ele alındığı Cengiz Gürbıyık'ın "Bodrum Yarımadası'ndaki Türk Eserleri[9]" ve Aslan Burak Metin'in "Beşiktaş'ın Kentsel Tarihi ve Barındırdığı Mimari Eserler[10]" isimli yüksek lisans tezleri belli bir bölgedeki II. Abdülhamid Dönemi camilerinin diğer mimari yapılarla birlikte mimari ve süsleme özellikleri açısından ele alınıp değerlendirildiği çalışmalardır.

Alanında uzman akademisyenler tarafından siyasi, sosyal, iktisadi, kültürel ve sanatsal açıdan II. Abdülhamid döneminin ele alındığı Erciyes Üniversitesi Yayınları'ndan "Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid[11]", ve Türk Tarih Kurumu

---

[4] Şevki Duymaz, **II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri (Türkiye Örnekleri)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2003.

[5] Muhammet Usta, **Torbalı ve Köylerindeki Türk Devri Yapıları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2016.

[6] Ayşe Nur Kaya Demir, **II. Abdülhamit Dönemi Kayseri Yapıları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006.

[7] Mustafa Ünsal, **Sivas İl Merkezindeki Osmanlı Camileri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006.

[8] Havva Fırat, **İstanbul Yıldız Hamidiye Camii Süslemelerinde Rumi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2015.

[9] Cengiz Gürbıyık, **Bodrum Yarımadası'ndaki Türk Eserleri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007.

[10] Metin, Aslan Burak, **Beşiktaş'ın Kentsel Tarihi Ve Barındırdığı Mimari Eserler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

[11] **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**,(Haz. Mehmet Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011.

Yayınları'ndan "Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Kitabı[12]" isimli eserler ile Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını olan ve İstanbul'daki mimari camiler hakkında önemli bilgilerin de yer aldığı "Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi[13]" ile İletişim Yayınları'ndan çıkan ve Tanzimat döneminden Cumhuriyet dönemine kadarki siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel gelişmelerin ele alındığı "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi[14]" adlı eserler de çalışmamızda faydalandığımız önemli kaynaklar arasındadır.

Ayrıca Ayda Arel'in 18. yüzyılda Batılılaşma süreciyle İstanbul mimarisine meydana gelen yenilikleri ele aldığı "Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci[15]", Oya Şenyurt'un, Geç dönem mimarlık örgütlenmesi ve değişimlerini incelediği "Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm[16]", Betül Bakır'ın Avrupa'da Barok akımının ortaya çıkması, özellikleri, İstanbul'da Türk Barok'unun oluşması ve sivil ve dini mimaride kullanımını içeren "Rönesans ve Barok, Osmanlı Başkenti İstanbul'da Etkileri[17]", Turgut Saner'in Batı mimarlığında Oryantalist biçimlerin ortaya çıkışı ve biçimleri ile bu biçimlerin İstanbul'daki mimari eserlere yansıma biçimlerini mimari ve süsleme ögelerinde üzerinde ele alarak açıkladığı "19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında "Oryantalizm[18]", Doğan Kuban'ın tarihi çerçeve ile bağlantılı olarak Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Ulusal Mimarlık Dönemi de dâhil Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı dönemi dini ve sivil yapılarını değerlendirdiği "Osmanlı Mimarisi[19]" ile Avrupada ortaya çıkan Barok ve Rokoko süslemenin özellikleri, Türkiye'ye gelişi ve Türkiye'deki mimari eserlerde kullanım biçimlerini örneklerle anlattığı "Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme[20]", Selman Can'ın 19. yüzyılda Osmanlı mimarlığının durumu ile Ermeni ve Rum mimarlar ile Osmanlı'nın son başmimarları

[12] **Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Kitabı**, T.T.K. Yayınları, Ankara, 20-21.Şubat. 2014.
[13] **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994.
[14] **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Cilt:4, İstanbul, 1985.
[15] Ayda Arel, **Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci**, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, 1975.
[16] Oya Şenyurt, **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, 1. Baskı, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2011.
[17] Betül Bakır, **Rönesans ve Barok, Osmanlı Başkenti İstanbul'da Etkileri**, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2003.
[18] Turgut Saner, **19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında "Oryantalizm**", 1. Baskı, Egemen Matbaacılık, İstanbul, 1998.
[19] Doğan Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, 1. Baskı, Yem Yayınları, İstanbul, 2007.
[20] Doğan Kuban, **Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme**, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1954.

hakkında özelikle son başmimar Abdülhalim Efendi'yi konu alan "Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile Son Dönem Osmanlı Mimarlığı[21]", Yasin Kayış'ın Osmanlı Vilayet Salnameleri kaynak göstererek İzmir Torbalı'nın idari, nüfus ve ekonomik yapısı ile Torbalı'da II. Abdülhamid'in yaptırdığı cami, mektep ve çeşmeler hakkında genel tarihi bilgilerin yer aldığı "Torbalı ve Sultan II. Abdülhamid'in Hayır Eserleri[22]", isimli kitaplar ile İnci Kuyulu Ersoy'un 19. yüzyılda Osmanlı toplumunda değişimler ve bunun sivil ve dini mimariye etkilerini genel olarak ele aldığı "XIX yüzyıl Mimarisinin Gelişimine Genel Bir Bakış[23]", Afife Batur'un 18. ve 19. yüzyıl Osmanlı mimarlığı ile bu dönemin sivil ve dini yapılarının özelliklerini konu edindiği "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı[24]", isimli çalışmalar da yararlandığımız önemli eserlerden bazılarıdır. Bunlara ilaveten Metin Sözen ve arkadaşlarının Karahanlılar döneminden 19. yüzyıl sonuna kadar çeşitli yapılar üzerinde Türk mimari gelişimini incelediği "Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan[25]", editörlüğünü Sina Akşin'in yaptığı, Ayla Ödekan'ın 17., 18. ve 19. yüzyıllara ait çeşitli mimari eserler hakkında bilgi verdiği "Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600-1908"[26], Selim Deringil'in, II. Abdülhamid'in ideolojik pekiştirme olarak kullandığı sembolleri ve imaj yönetimini ele aldığı "İktidarın Sembolleri ve İdeoloji[27]", Mustafa Cezar'ın, II. Selim'den Tanzimat dönemine kadar olan mimari ve güzel sanatlardaki gelişmeleri ve Osman Hamdi Bey'in sanatsal faaliyetlerini konu edindiği "Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi[28]" ve arşiv ve kitabelerin günümüz Türkçesine çevirisinde faydalandığımız Ferit Devellioğlu'nun "Osmanlıca-

[21] Selman Can, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile Son Dönem Osmanlı Mimarlığı**, 1. Baskı, Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2010.
[22] Yasin Kayış, **Torbalı ve Sultan II. Abdülhamid'in Hayır Eserleri**, 1. Baskı, Torbalı Belediyesi Kültür Yayınları-1, İzmir, 2012.
[23] İnci Kuyulu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Mimarisinin Gelişimine Genel Bir Bakış", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu Bildirileri (6-7 Kasım 1989)**, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1992.
[24] Afife Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Cilt:4, İstanbul, 1985.
[25] Metin Sözen ve diğerleri, **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1975.
[26] Ayla Ödekan, "Mimarlık ve Sanat Tarihi, (1600-1908)", **Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600-1908**, (Ed. Sina Akşin), Cem Yayınevi, Ankara, 1988.
[27] Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, çev. Gül Çağalı Güven, 1. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2014.
[28] Mustafa Cezar, **Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi**, İkinci Baskı, Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayınları, Cilt:1, İstanbul, 1995.

Türkçe Ansiklopedik Lugat [29] " isimli çalışmalar da tezimizi hazırlarken başvurduğumuz önemli kaynaklardan bazılarıdır.

[29] Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Akaydın Kitabevi, 30. Baskı, Ankara, 2013.

I. BÖLÜM
II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Siyasi ve Sosyal Ortam

Osmanlı mimarisindeki değişimlerin daha iyi görülebilmesi için dönemin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısının da iyi anlaşılması gerekmektedir[30].

Osmanlı Devleti'nde son yarım yüzyılda tahta oturan padişahlar sırasıyla Abdülaziz (1861 – 1876), V. Murad (30 Mayıs 1876 – 31 Ağustos 1876), II. Abdülhamid (1876 – 1909), Mehmed Reşad (1909 – 1918) ve Mehmed Vahdeddin (1918 – 1922)dir[31]. Bu padişahlar içerisinde günümüzde bile adından en çok bahsedilen Sultan II. Abdülhamid'dir[32].

Sultan II. Abdülhamid 21 Eylül 1842'de doğmuştur[33]. Babası Sultan Abdülmecid (1839-1861), annesi ise Çerkez asıllı Tir-i Müjgân Kadın Efendi'dir[34]. II. Abdülhamid, Sultan Abdülmecid'in peş peşe tahta geçen dört oğlundan (V. Murat-(doğum 1842, II. Abdülhamid (doğum 1842), V. Mehmet Reşad (doğum 1844), VI. Mehmet Vahideddin (doğum 1861) ikincisidir[35]. Abdülhamid 11 yaşında iken annesinin ölümü üzerine yetim kalmış, kendisine babasının emriyle, hiç çocuğu olmayan Perestü Kadın Efendi analık etmiştir[36]. Abdülhamid şehzadelere verilmesi gelenek olan eğitimleri özel hocalardan almıştır. Ali Mahfi Efendi'den Farsça, Ferit ve Şerif Efendiler'den Arapça ve diğer ilimleri, Vak'anüvis Lütfi Efendi'den Osmanlı Tarihi, Ethem ve Kemal Paşalar ile Gardet adlı bir Fransız'dan Fransızca, Guatelli ve Lombardi adlı İtalyan hocalar ile Dussep Paşa'dan musiki ve piyano öğrenmiştir[37]. Yine Aleksan Efendi'den piyano, Celaleddin Efendi ve Kazasker Tosyalı Mustafa İzzet Efendi'den hat, viyolonist Hidayet Bey'den keman, Gerdankıran Ömer Efendi'den Türkçe, Osmanlı edebiyatı ve İslâmi ilimler, Maarif Nazırı Vezir Mehmet Tahir Münif Paşa'dan ekonomi, politika, Lalaları Mehmed Ağa

[30] Kuyulu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Mimarisinin Gelişimine Genel Bir Bakış", s. 47.
[31] Ödekan, "Mimarlık ve Sanat Tarihi, (1600-1908)", s. 446.
[32] Yılmaz Öztuna, **II. Abdülhamid Zamanı Ve Şahsiyeti**, 5. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s.11.
[33] Orhan Koloğlu, **Abdülhamit Gerçeği**, 6. Baskı, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2010, s.16.
[34] Öztuna, s. 19.
[35] Vahdettin Engin, **Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul'u**, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 1.
[36] Abdülhamid Kayıhan Osmanoğlu, **Dedem Abdülhamid Han**, Yediveren Yayınları, İstanbul, 2016, s. 33.
[37] Engin, **Bir Devrin Son Sultanı…,** s. 11-12.

ile Mabeynci Osman Bey'den spor ve binicilik dersleri görmüştür. Ayrıca Şeyh Mehmed Zafir Efendi'den Şâzeli tarikatı âdabı, bu zatın vefatından sonra Şeyh Abdullah Efendi'den Kâdiri tarikatı âdabı, Halepli Sayyâdzâde Ebu'l-Hüdâ Efendi'den tasavvuf dersleri almıştır[38].

Annesini küçük yaşta kaybetmesi sebebiyle anne sevgisinden mahrum kalan Abdülhamid, babasından da iyi muamele görmemiştir. Taht için uzak bir aday olması dolayısıyla saray halkı da kendisine pek ilgi göstermemiştir. Bu durum onu çocukluktan itibaren yalnızlığa mahkûm etmiş ve içine kapanmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte Abdülhamid kendisine yeterli olmayı, yaşam mücadelesini tek başına verme kabiliyetini kazanabilmiştir[39].

1861 yılında babası Abdülmecid vefat edince yerine amcası Sultan Abdülaziz (1861-1876) Osmanlı padişahı olmuştur[40]. Herkesin uzak kaldığı akıllı ve zeki şehzade, ancak Pertevniyal Kadın'ın yardımıyla Sultan Abdülaziz'e yaklaşabilmiştir. Sultan Abdülaziz şehzadelerin serbest bir ortamda yetişmesine imkân sağlamıştır. Abdülhamid bu yıllarda saraydan ayrılarak ailesiyle birlikte Maslak, Tarabya ve Kâğıthane arasında bir yaşam sürmüş. Maslak'ta çiftliğinde toprak işleriyle meşgul olmuştur[41]. Şehzade Abdülhamid koyun besleyerek hayvan ticareti yapmış, üstübeç (kurşun karbonat) madenlerini işletmiştir. Tutumlu bir insan olan Abdülhamid, yıllık tahsisatına ek olarak borsa faaliyetlerine de katılmış ve hatırı sayılır bir servet sahibi olmuştur. Kardeşler borç içinde yüzerken Abdülhamid'in 60.000 liradan fazla parası olduğu ve bu paranın hepsini tahta çıktığında cülus bahşişi olarak dağıttığı kaynaklarda bahsedilmektedir[42]. Padişahlığı sırasında da iktisatlı davranan Abdülhamid padişahlıktan azlolunduğunda serveti o günkü rayice göre 1.089.051 altına ulaşmıştır[43].

II. Abdülhamid'in kişiliğinin temel özelliklerinden biri de dindar oluşuydu. Aynı zamanda tarikat mensubu da olan sultan günde üç dört defa abdest alırdı. Namazını düzenli olarak kıldığı gibi herkesin namazını kılmasını, camilere devam

[38] Öztuna, s. 20-21.
[39] Koloğlu, **Abdülhamit Gerçeği**, s. 18.
[40] Engin, **Bir Devrin Son Sultanı…,** s. 13.
[41] Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", **T.D.V.İ.A**., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, Sayı:1, s. 217.
[42] François Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, çev. Ali Berktay, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.37-38.
[43] Mithat Sertoğlu, "II. Abdülhamidin Millete, Mebuslara, Askere En Son Hitabı ve Serveti Hakkında Yeni Belgeler", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, İstanbul, 1974, Sayı 79-81, ss. 30-31.

etmesini istemişti. Sarayın hususi bahçesinde günde beş vakit ezan okunurdu[44]. Sultan Abdülhamid İslâm'a samimiyetle bağlanmıştı. O, İslâm'ın geçmişteki büyüklüğüne övgüyle atıfta bulunarak; eski gücümüze ve büyüklüğümüze tekrar kavuşmak istiyorsak sözde Avrupa medeniyetine değil, gücümüzün temel kaynağına yönelmemiz gerektiğine inanmıştı[45].

Abdülhamid dindar olduğu gibi aynı zamanda modern bir padişahtı. Marangozluk ve resimle uğraşmaktan zevk almış; dolap, masa, çekmece gibi eşyalar ile manzara, çiçek hatta portre resimleri yapmıştır. Mimarları, ressamları himayesi altına alan Sultan Abdülhamid şehzadelerin de resim dersi almaları için Vallaury'i özel olarak görevlendirmiştir. Padişah tiyatroya da meraklı idi. Aynı zamanda tiyatro yazarı da olan Abdülhamid Yıldız'da küçük bir tiyatro salonu yaptırarak, İtalyan oyuncular getirtmiştir[46].

Abdülhamid şehzadeliği döneminde, kardeşleri Murat ve Reşad ile birlikte amcası Abdülaziz'in 1863 yılında gerçekleştirdiği Mısır seyahatine katılarak ilk defa İstanbul dışına çıkmıştır. 1867 yılında gerçekleşen Avrupa seyahati çok daha önemli bir olaydır. Çünkü Osmanlı tarihinde ilk ve son kez bir sultan Müslüman olmayan yabancı bir toprağa gitmiştir[47]. İmparator Napolyon'un Paris sergisi sebebiyle Padişah Abdülaziz'i Fransa'ya daveti üzerine Abdülaziz, oğlu Yusuf İzzettin ile yeğenleri Murat ve Abdülhamid'i de yanına alarak Paris'e gitmiştir[48]. Şehzade Abdülhamid, bir buçuk ay boyunca Fransa, İngiltere, Belçika, Almanya ve Avusturya–Macaristan gibi Avrupa'nın en ileri ülkelerini gezme imkânı bulmuştur. Bu gezi vesilesiyle Abdülhamid, Batılıların yaşam tarzını, âdabını, kültürlerini, en ileri tekniklerini, uluslararası diplomasi ve protokol yöntemlerinin bütün ayrıntılarını görme fırsatı bulmuştur. Bu gezi, Abdülhamid için tam anlamıyla bir eğitim olmuş, Tanzimat'la başlayan yenilik hareketlerini saltanatı boyunca devam ettirmede şüphesiz önemli bir etken olmuştur[49].

---

[44] Ayşe Osmanoğlu, **Babam Sultan Abdülhamid**, 6. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 17, 28-29.
[45] Kemal H. Karpat, **İslâm'ın Siyasallaşması**, 6. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 261.
[46] Osmanoğlu, s.33; Fatma Ürekli, **Sarayın Son Başressamı Fausto Zonaro**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2017, s. 23; Karal, **Osmanlı Tarihi VIII. Cilt,** s. 246, 256.
[47] Georgeon, s. 39-40.
[48] Engin, **Sultan II. Abdülhamid …,** s. 4.
[49] Koloğlu, **Abdülhamit Gerçeği,** s. 52-53.

Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa ve Mithat Paşa bir saray darbesi ile Abdülaziz'i tahttan indirerek yerine 30 Mayıs 1876 yılında V. Murat'ı padişah yapmışlardı. V. Murad'ın hastalığının hayli ilerlemesi ve tedaviye olumlu cevap vermemesi, anayasaya dayalı meşruti bir idare kurmak isteyen Mithat Paşa ve arkadaşlarını amaçlarına ulaşmada ümitsizliğe sevk etmiş ve kısa süre sonra V. Murad da tahttan indirilmiştir[50].

II. Abdülhamid, anayasayı ilan etme, hükümet işlerinde sorumlu müşavirlerin görüşünü alma ve Sadullah, Ziya ve Nâmık Kemal Beylerin saray kâtipliğine getirilmesi konularında Mithat Paşa ve arkadaşlarıyla anlaşarak[51] 31 Ağustos 1876 Perşembe günü törenle tahta çıkmıştır[52]. Ulema ve askerlerle birlikte yemek yemiş. Halk ile temasa önem vererek camilerde halk arasında namaz kılmış, yaralıları ziyaret ederek onlara hediyeler vermiştir. Cülus bahşişini kendi cebinden ödemiş, saray masraflarını kısmıştır. Yeni padişahın bu jestleri halk ve ordu tarafından memnuniyetle karşılanmıştır[53].

II. Abdülhamid tahta çıktığında devlet en buhranlı günlerini yaşıyordu. 1875 yılı sonunda iflas ilan edilerek Avrupa'dan alınan borçların ödenmeyeceği ilan edilmişti. Bosna-Hersek ayaklanması devam ederken Panslavizm'in desteği ile önce Bulgarlar ayaklanmış sonra da Sırbistan ve Karadağ Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişti. Üçü de fazla zorlanma olmadan bastırılmıştı. Osmanlı ordusunun kazandığı bu başarılar uluslararası gerilimin artmasına sebep olmuştu. Ve uzun süredir Avrupa devletleri tarafından, Hıristiyanların ezilmesini önlemeye yönelik vaat edilen ıslahatın gerçekleştirilmesi için verdikleri muhtıralar tekrar gündeme getirilmişti[54]. Avrupa devletleri Balkan meselelerini görüşmek üzere 23 Aralık 1876'da İstanbul Tersane Toplantısı düzenlenmişti[55]. Aynı gün, Mithat Paşa sadrazam olduktan sonra, Osmanlı Devleti'nin ilk anayasal metni olan Kanun-i Esasi, komisyonun ve bakanlar Kurulunun görüşleri ile padişahın onayı alınarak 23 Aralık 1876 (7 Zilhicce 1293)

[50] Engin, **Sultan II. Abdülhamid …,** s.6; Küçük, s. 217.
[51] Osman Nuri, **İkinci Abdülhamid ve Saltanatı, Hayatı, Özellikleri ve Siyaseti**, 47 NumaraYayıncılık, Cilt: I, İstanbul, 2008, s. 97.
[52] Karal, **Osmanlı Tarihi VIII. Cilt,** s. 1.
[53] Engin, **Sultan II. Abdülhamid …,** s. 7; Karal, **Osmanlı Tarihi VIII. Cilt,** s. 3.
[54] Orhan Koloğlu, **Avrupa Kıskacında Abdülhamit**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 11-12; Georgeon, s.78.
[55] Öztuna, s.27.

günü törenle ilan edilmişti[56]. Alelacele hazırlanan anayasa ile o gün ıslahat çalışmaları için İstanbul'da toplanan Avrupa devletlerinin aşırı isteklerde bulunmaları engellenmek istenmişti. Batılı devletlere Meşrutiyetin ilan edildiği ve konferansa gerek kalmadığı bildirilmiştir. Fakat Batılı devletler bunu ciddiye bile almamıştır. Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını tehlikeye atacak kadar ağır hükümler taşıyan konferansın teklifleri 18 Ocak 1877 günü, Babıali'de toplanan büyük meclis tarafından oy birliği ile reddedilmiştir[57].

31 Martta İngiltere, Almanya, Rusya, Fransa, Avusturya-Macaristan ve İtalya arasında Londra Protokolü imzalanmıştır. Bu toplantıda Babıali'ye, Tersane Konferansı kararlarına göre daha hafif ıslahat şartları son defa teklif edilmişti[58]. Fakat meşrutî yeni hükümet kendisine zorla kabul ettirilmek istenen bu şartlara boyun eğmek niyetinde değildi. Hükümetin görüşüne göre Türkiye, 1856 Paris Barış Antlaşmasının dokuzuncu maddesi ile her türlü yabancı müdahalesinden korunmuş bulunuyordu. Dolayısıyla bu şartlar da reddedilmiştir. Bunu fırsat bilen Rusya İstanbul'daki elçisini geri çağırmış ve 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir[59]. Böylece "93 Harbi" olarak da bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı başlamış oldu. Romanya, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan da Rusların yanında savaşa girmiştir. Savaş içerisinde Plevne zaferleri, Sohum Kalesi'nin alınması[60] gibi birçok zafer ve başarının kazanılmasına rağmen mali ve askeri yönden oldukça kötü durumda olan Osmanlı ordusu cephelerden çekilmeye başlamıştı. Ruslar Balkanları geçerek Edirne'ye kadar gelmiş, İstanbul'un kapılarına dayanmışlardı. Dışarıdan da yardım alamayan Osmanlı Devlet'i, çok büyük kayıplara uğrayarak Ruslardan barış istemek zorunda kalmıştır[61]. Savaş sonunda Ayastefanos (Yeşilköy) barış antlaşması imzalanmıştır. Buna göre Karadağ, Sırbistan, Romanya bağımsız olmuş, Bulgaristan da Osmanlı yönetimine bağlı özerk bir prenslik haline gelmiştir. Ayrıca Bosna-Hersek'in Avusturya'ya; Beserabya, Kars, Ardahan, Batum ve Doğu Beyazıt'ın

[56] Selda Kaya Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Anayasal Sisteme Geçiş", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt: 5, Kayseri, 2011, ss. 13-20; Küçük, s. 217.
[57] Karal, **Osmanlı Tarihi VIII. Cilt,** s. 9; Georgeon, s. 85; Küçük, s. 217.
[58] Ziya Nur Aksun, **II. Abdülhamid Han**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010, s. 78-81.
[59] Joseph Von Hammer, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Üçdal Hikmet Neşriyat, Cilt: 17(pdf), İstanbul, 2015, s. 468.
[60] Öztuna, s.35-54.,Georgeon, s.108. Sohum Kalesinin alınması sonrasında Şeyhülislâmın fetvası ve meclisin oylaması ile II. Abdülhamid'e gazi unvanı verilmiştir. Bu unvan ile padişah II. Abdülhamid büyük Osmanlı fatihlerinin saygın soy zincirine dâhil olmuştur.
[61] Karal, **Osmanlı Tarihi VIII. Cilt,** s. 57-60.

Rusya'ya; Dobruca'nın da Romanya'ya verilmesi kabul edilmiştir. 400 milyon ruble savaş tazminatı ile Girit, Teselya, Arnavutluk ve Doğu Anadolu'da ıslahat yapılmasının öngörülmesi de antlaşmada yer alan hükümlerdir[62].

Ayastefanos antlaşmasının Avrupa'nın kuvvetler dengesini bozması başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerini harekete geçirmiştir. Avusturya, Avrupa'da toplanacak bir kongre ile anlaşma maddelerinin düzeltilmesini teklif etmişti. Çıkarlarının zedeleneceğini düşünen İngiltere Viyana hükümetinin yapmış olduğu teklifi kabul ederek Rusya'ya baskı yapmıştır. Avusturya ve İngiltere'nin harp hazırlıkları karşısında yeni bir harbe girmeye takati olmayan Rusya yapılan teklifi kabul etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin çaresizliğini gören İngiltere Osmanlı'yı Ruslara karşı koruma ve savunma karşılığında bir çeşit komisyon olarak Kıbrıs adasının kendisine devrini istemiştir. Rusya'nın İstanbul üzerine ani bir saldırısından büyük bir korkuya kapılan Babıali, İngiltere ile gizli bir antlaşma yaparak Kıbrıs'ı kendilerine vermeyi kabul etmiştir[63].

13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlıkları kabul edilmiştir. Bulgaristan, birinci bölge Osmanlı hâkimiyetine bağlı, vergi veren bir Bulgaristan Prensliği, İkinci bölge Hıristiyan bir vali tarafından idare edilmesi kararlaştırılan Osmanlı idaresine bağlı Doğu Rumeli vilayeti, üçüncü bölge ise ıslahat yapılması şartıyla Osmanlı Devleti'ne bırakılan Makedonya olmak üzere üç bölgeye ayrılmıştır. Bosna-Hersek Avusturya'nın işgal ve yönetimine, Yenipazar sancağı yine Avusturya işgaline verilmiştir. Rusya Doğu Beyazıt'ı Türkiye'ye iade etmiş fakat Baserabya, Kars, Ardahan ve Batum'u almıştır. İran'a da Hatur bölgesi verilmiştir[64]. Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devlet'i çok fazla toprak kaybettiği gibi Rusya'ya karşı ağır bir savaş tazminatı ödemeyi de kabul etmek zorunda kalmıştır. Kıbrıs'ın İngiltere'ye bırakılması diğer devletleri de harekete geçirmişti. İngiltere'nin desteğiyle Bosna-Hersek yönetimi de Avusturya'ya bırakılmıştır[65].

---

[62] Sina Akşin, **Osmanoğulları ve Aydınların Anlatımıyla İmparatorluğun Yüzük Taşı Abdülhamid**, (Ed. Mehmet Tosun), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 415.

[63] Karal, **Osmanlı Tarihi VIII. Cilt,** s. 68-73; Akşin, **Osmanoğulları ve Aydınların Anlatımıyla…,** s. 415.

[64] Karal, **Osmanlı Tarihi VIII. Cilt,** s. 76-77; Akşin, **Osmanoğulları ve Aydınların Anlatımıyla,** s. 415-416.

[65] Küçük, s. 218.

93 Harbi 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin kaderini belirleyen en önemli savaştır. Bu savaş sonrası Türk ordusu ve bürokrasisi cesaretini kaybetmiş, ülkeye karamsar bir hava hâkim olmuştu. Osmanlı Devlet'i yalnızlığa mahkûm edilmiş ve nihayet topraklarının fiili paylaşımı başlamıştı[66]. 1881'de Fransa Tunus'a, 1882 yılında İngiltere Mısır'a bir oldubitti ile el koymuş, 1885 yılında da Bulgaristan Doğu Rumeli Eyaleti'ni işgal etmişti[67].

93 Harbi sonunda Osmanlı Devlet'i, tarihindeki en büyük felaketlerinden birini yaşamıştır. Devlet Karlofça Antlaşması'ndan beri en büyük toprak kaybına uğramış,[68] savaş sonunda ülke topraklarının beşte ikisi, nüfusunun ise beşte biri kaybedilmiştir. Böylece önemli miktarda iş gücü, ürün ve gelir kaybı meydana gelmişti. Zaten ekonomik olarak sıkıntılı bir dönem geçiren imalat sektörü Rus sınırının kapanmasıyla kuzey pazarını kaybetmiştir. Devletin tahıl ambarı olan verimli Balkan topraklarının elden çıkmasıyla ülke genelinde tarım ürünleri azalarak gıda sıkıntısı meydana gelmiştir[69].

Osmanlı-Rus savaşının önemli sonuçlarından biri de kitlesel göç hareketleridir. Bu savaş esnasında ve sonrasında Balkanlar'da, Doğu Anadolu ve Kafkasya'da büyük göç hareketleri yaşanmıştır. Rusya Panslavizm siyaseti gereği savaş esnasında işgal ettiği Doğu Anadolu ve Kafkasya'da; Bulgarlar Rumeli'deki meskûn Müslümanlara soykırım, şiddet ve saldırılarla göç etmeye zorlamıştı. Türkler göç yollarında Bulgar çeteleri ile Rus askerlerin saldırı ve zulümlerine maruz kalmış, bu katliamlardan kurtulabilen bir milyondan fazla Müslüman Türk ahali canlarını kurtarmak amacıyla kendilerini daha güvende hissedecekleri Osmanlı egemenliğindeki vilayetlere göç etme mecburiyetinde kalmıştır. Bu göç kervanına daha sonra Sırp ve Hırvat çetelerin taciz ve saldırılarına maruz kalan Bosna-Hersek Müslümanları da katılmıştır. Gerekli incelemeler yapıldıktan sonra göçmenler, Batı ve Orta Anadolu ağırlıklı olmak üzere Selanik, Kosova, Sivas, Malatya, Erzurum, Hakkâri, Trabzon, Ordu, Samsun, Bolu, Kastamonu, Edirne, Adapazarı, Kocaeli, Ankara, Afyon, Kütahya, Amasya, Balıkesir, İzmir, Manisa, Bursa, Bilecik, İstanbul, Konya, Adana, Eskişehir gibi vilayetlere yerleştirildiler. Devlet göçmenlerin

[66] Nedim İpek, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, Cilt: 13, s. 19.
[67] Küçük, s. 218.
[68] Öztuna, s. 53.
[69] İpek, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı", s. 20.

barınma, eğitim, din, asayiş, sağlık gibi ihtiyaçlarını karşılamak için köyler ve mahalleler kurarak kendilerine arazi ve konut yardımları yapmıştı. Bu köy ve mahallelerde ihtiyaca göre cami, mescit, mektep ve medrese binaları da inşa edilmiştir. Devlet ayrıca muhacirlerin iskânları sırasında pek çok açıdan refahlarının sağlanması amacıyla yetkililere her türlü tedbirin alınmasında gerekli ihtimamın gösterilmesi bildirilmiştir. Göçmenlerin en iyimser tahminlere göre en azından bir yıl tamamen tüketici oldukları kabul edildiğinde iskân faaliyetleri ekonomik olarak zaten zor durumda olan devlete oldukça masraflı olmuştur. Zamanın zor koşullarına rağmen devlet İslâmiyet ve insaniyet namına özellikle sağlık konusunda gerekli tüm tedbirleri alarak iyi niyet gösterisinde bulunmuştur [70].

Memleketin son derece sıkıntılı günler yaşadığı bu günlerde karar organı olan mecliste de tam bir karmaşa hâkim olmuştu. İlk meclis, parti grupları yerine milliyet gruplarının mücadele ve entrika sahnesi haline gelmişti. Anayasanın sağladığı şahsî hürriyeti gayrimüslim unsurlar millî hürriyet, hatta muhtariyet ve bağımsızlık hakkı olarak algılamışlardı. Anayasaya göre resmî dil Türkçe olduğu halde, Ermeni, Rum, Arap ve Arnavutlar kendi dillerinin de Türkçenin yanında resmî dil olarak kullanılmasını isteyecek kadar ileri gitmişlerdi. Her mebus kendi milletinin problemi ile ilgilenmiş, kendi milletlerinin sorunlarını her şeyin üzerine çıkarmaya çalışmıştı. Savaşın olumsuz gidişatı üzerine meclis, hükümetin açıklama yapması ve savaşta yenilgiye sebep olan kumandanların yargılanmaları konusunda ısrar etmişti. Padişah, tamamen anayasanın uygulanmasından yana olduğunu, sadaret makamını kaldırarak kendi imtiyazlarından birini daha feda ettiğini, vekillerin her istendiğinde meclise hesap vereceklerini, ancak şu buhranlı günlerde anlayışlı olmalarını istemişti. Padişahın bu sözlerine rağmen savaş yenilgisinin gerginliği içinde mecliste yine sert tartışmalar yaşanmıştır. Padişah, Rus ilerlemesi karşısında meclisten karar alınmasını istediği halde, bu konuda meclis ciddi bir karar alamamıştır[71].

Abdülhamid Ruslarla savaşın devamı veya barış hususunu görüşmek üzere 13 Şubat 1878'te Yıldız Sarayı'nda olağan üstü bir meclis toplamıştı. Toplantıya

[70] Nedim İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Serander Yayınları, Trabzon, 2006, s.49- 379; Ahmet Halaçoğlu, "Balkanlardan Anadolu'ya Göçler", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, Cilt: 13, ss. 1599-1600; Ayşe Pul, "Kafkasya Muhacirlerinin Durumlarına Dair Eczacı Es-Seyyid Hüseyin Efendi'nin Bir Mektubu", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 4, Sayı 16, Kış, 2011, ss. 413-421.

[71] Küçük, s. 218; Engin, **Sultan II. Abdülhamid …,** s. 40-41; Öztuna, s. 55-57.

parlamentodan beş kişi dâhil 43 kişi katılmıştır. Başvekil Ahmed Vefik Paşa, Rusların teklif ettikleri barış şartlarını anlatmış ve bu şartların ağırlığı karşısında hükümetin barış kararını tasvip edip etmediklerini mecliste bulunanlara sormuştur. Herkesin olumlu cevap verdiği bir sırada, mebuslardan Astarcılar Kethüdası Ahmed Efendi birden ayağa kalkmış, padişahı suçlayarak, bir şey söylemek için geç kalındığını ifade etmiş ve olaylardan meclisin sorumlu olmadığını söylemiştir. Padişah da bizzat cevap vererek bu savaştan kendisinin sorumlu olmadığını, bu konuda vazifesini yaptığını belirtmiş ve sözü Said Paşa'ya bırakarak "Şu herife bir cevap ver, heyet işitsin!" deyince, Said Paşa savaşa nasıl girildiğini, nasıl idare edildiğini anlattıktan sonra, sarayın harbin idaresine karışmadığını söylemiştir. Astarcılar kethüdasının padişahı suçlayan görüşlerini tekrar etmesi üzerine padişah sinirlenerek tekrar söz almış ve kasıtlı olarak söylenen bu sözleri kabul edemeyeceğini, görevini yaptığını tekrarlamıştır. Şu anda da ölünceye kadar Ruslarla tek başına savaşmaya hazır olduğunu söylemiş; Astarcılar kethüdasının, hükümdarlarına karşı gösterdiği cüretten dolayı cezasını yine meclise havale ettiğini belirtmiştir. Bazı art niyetlilerin bu gibi davranışlarla böyle kritik bir zamanda devletin işlerini zorlaştırmaya çalıştıklarını ilâve etmiş ve "Ben artık ceddim Sultan Mahmud'un izinden gitmeye mecbur olacağım" diyerek toplantıyı terk etmiştir. II. Abdülhamid meclisin etkin bir biçimde çalışamayacağına, karışık bir meclisin ülke bütünlüğüne zarar getirip devleti dağıtacağına hükmederek, anayasanın kendisine tanıdığı yetkiyle, 14 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan'ı süresiz olarak tatil etmiştir. On ay yirmi beş gün süren bu ilk meclis denemesinden sonra birinci meşrutiyet devri artık kapanmıştı. Fakat meşrutiyet ve anayasanın ilga edildiğine dair hiçbir beyanda bulunulmamıştır. Aksine resmî devlet salnâmelerinde bu iki müessesenin varlığından sık sık bahsedilmiştir. Böylece Abdülhamid de devlet idaresini yavaş yavaş kendi tasarrufu altına alma yolunda ilk adımları atmıştır[72].

Abdülmecid (1839-1861)[73] ve Abdülaziz (1861-1876)[74] döneminde devlet işlerinin yürütülmesinde hükümet Saray'a göre daha etkili olmuştu. Yaşadığı olaylar,

[72] Küçük, s. 218; Karal, **Osmanlı Tarihi VIII. Cilt,** s. 240-247; Engin, **Sultan II. Abdülhamid …,** s. 42-43; Öztuna, s. 55-57.
[73] Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VI. Cilt, Islahat Fermanı Devri (1856-1861)**, 7. Baskı, T.T.K Basımevi, Ankara, 2007, s. 1.
[74] Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VII. Cilt, Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, 6. Baskı, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2003, s. 1.

Abdülhamid'i tedbirli olmaya sevk etmişti. Bâbıâli'ye güvenmediği için, Gazi Osman Paşa, Cevdet Paşa gibi muhafazakâr ve dürüst bazı devlet adamlarının da destek ve teşvikiyle, sivil bürokrasiden yana olan devlet idaresini despot ve mutlak hükümdar olmanın bütün sıkıntılarını yüklenerek yavaş yavaş tekeline almıştı. Saray'daki bürokratik işlemlerin çoğalması üzerine görevli kâtiplerin sayıları arttırılmış, 1878 yılında görevli kâtip sayısı 10 iken, bu sayı 1896 yılında 28'e yükselmiştir. Yıldız, devletin her türlü meselesinin çözüm mercii haline gelerek, bir yönetim sarayı niteliği kazanmıştır. Bu tür idare tarzı II. Meşrutiyet'in ilanına (1908) kadar devam etmiştir[75].

Padişaha göre entrika büyük boyutlara ulaşmıştı, ayrıca pek çok avâre memur ve subay hiç kimseyi beğenmemekte ve devleti yalnız kendilerinin kurtaracağına inanmaktaydı. Bunun için padişaha hakâret ve iftira etmekten bile çekinmemekteydiler. II. Abdülhamid bu yüzden ülke yönetiminde sert bir politika takip etmişti. Sultan Abdülaziz'in ölümünden sorumlu tuttuğu Midhat Paşa ve arkadaşları Yıldız Sarayı'nda kurulan özel mahkemede yargılanarak ölüm cezasına çarptırılmıştı. Ancak padişah ölüm cezalarını müebbet hapse çevirmiştir. İç politikadaki sertliği dış olayların seyrine göre azalıp çoğalmıştır[76]. Berkes'e göre, "istibdat idaresi" olarak nitelendirilen *II. Abdülhamid rejimi, halk idaresine karşı tek bir adamın zorla koyduğu bir rejim olamaz. II. Abdülhamid rejimi, kendini zorunlu yapan koşullar altında biçimlenmiştir*[77].

Önceki iki padişahın halledilmesi, mason localarının V. Murad'ı tekrar tahta çıkarma faaliyetleri, özellikle aynı amaçla tahta çıkışının ikinci yılında Ali Suavi'nin giriştiği I. Çırağan Vakası (18 Mayıs 1878) [78] ile Cleanti Scalieri-Aziz Bey Komitesi'nin II. Çırağan Vakası (Temmuz 1878) [79] zaten evhamlı olan Abdülhamid'in şüpheciliğini daha da arttırmıştı. Öyle ki sultanın yalnızlık, gizlilik, şüphecilik ve öldürülme korkusu patolojik boyutlara ulaşmış, II. Abdülhamid güvenlik tedbirlerini arttırarak devlette olup biten her şeyi bilmek ve kontrol etmek için, doğrudan kendisine bağlı güçlü bir hafiye teşkilâtı kurmuştur. Sık sık alınan

[75] Küçük, s. 219; Öztuna, s. 58; Engin, **Sultan II. Abdülhamid**…, s. 9-10; Yasin Yıldız, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan II. Abdülhamid Han**, (Ed. Fahrettin Gün), T.B.M.M. Milli Saraylar Yayını, Ankara, 2016, s. 27-28.
[76] Küçük, s. 219.
[77] Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 25. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 341.
[78] Karal, **Osmanlı Tarihi VIII. Cilt**, s. 500-501.
[79] Karal, **Osmanlı Tarihi VIII. Cilt**, s. 501-503.

suikast ihbarları Abdülhamid'in endişesinin artmasına sebep olmuştu. Padişah güvenlik endişesi ile Yıldız Sarayı'ndan çıkmamıştır. Bundan dolayı kendisine "*gizli sultan*" da denmiştir. Cuma selamlıklarında ise sarayın hemen yakınına yaptırdığı Yıldız (Hamidiye) Camii'ne gitmeyi tercih etmiştir[80].

Dönemin konjonktürel özellikleri dikkate alındığında, II. Abdülhamid bütün iktidarı boyunca önemli iktisadi sorunlarla da uğraşmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devlet'inde ilk dış borç 1854'te Kırım Savaş'ı sırasında alınmış, 1875 yılına gelindiğinde çok yüksek faizle borçlanma sebebiyle 200 milyon sterlini aşan bir borç oluşmuştu. Devletin toplam harcamalarının yüzde 57'si dış borçların anapara ve faiz ödemelerine gidiyordu. Nihayet Osmanlı Devlet'i borçlarını ödeyemeyeceğini söyleyerek iflasını ilan etmiştir. 93 Harbinin kaybedilmesiyle ekonomi ağır bir yara almış, Rusya'ya ödenecek savaş tazminatı dâhil bütün iç ve dış borçlar 212,5 milyon sterline ulaşmıştı. Buna karşılık devlet gelirleri ise 2,5 milyon kuruştan 1,5 milyon kuruşa düşmüştü. Padişah Abdülhamid iktidarda iken öncelikli hedeflerinden biri baskı aracı olarak kullanılan bu ağır borç yükünden devleti kurtarmaktı. 1880 yılında Abdülhamid borçların vadelerinin uzatılması, taksitlerin azaltılması şartıyla Avrupa devletleri ile görüşmelere başlamıştır. Alacaklı Avrupa temsilcileri anapara ve faiz ödemelerinin azaltılmasını, Osmanlı Devleti'nin gelirlerin toplanılıp denetlenmesinin kendi temsilcilerine bırakılması şartıyla kabul etmiştir. 20 Aralık 1881'de imzalanan Muharrem Kararnamesi olarak bilinen antlaşma ile resmen Düyûn-ı Umumiye İdaresi kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin borçlarına karşılık olarak devlet gelirlerinin yüzde 20'si bu idareye devredilmiştir. İdare meclisi, alacaklı devletlerin (İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya-Macaristan), Osmanlı Bankası'nın ve Galata bankerlerinin temsilcilerinden oluşuyordu. Borçların ödenmesi için ülkenin tuz, damga vergisi, gümrük vergileri, alkollü içki gelirleri, tütün ve bazı yerlerin ipek ve balık avı gelirlerinin yönetimi, toplanması ve borçların ödenmesi bütünüyle Düyûn-ı Umûmiye idaresine devredilmiştir. Bu kararname ile iç ve dış borçlar birleştirilerek ödemeler belli bir takvime bağlanmıştır. Rusya'ya ödenecek savaş tazminatı dâhil bütün iç ve dış borçlar 212,5 milyon sterlinden 128,6 milyon sterline düşürülmüş, yıllık borç ödemeleri de 13,6 milyon sterlinden 2,7 milyon sterline indirilmiştir. Bu indirim ekonomisi iflas etmiş, ardından ağır bir yenilgiye uğranılan bir savaştan yeni

[80] Küçük, s. 219; Karpat, s. 269-270; Engin, **Bir Devrin Son Sultanı**…, s. 62-63.

çıkmış bir devlet için çok hatırı sayılır bir indirim olmuştur. Başlangıçta devlet gelirlerinin yüzde 20'si Düyûn-ı Umûmiye'ye bırakılmış iken sonraki yıllarda bu oran yüzde 30-35'e kadar yükselmiştir. Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin kurulması ekonomik olarak devlete olumlu katkıları olmuştur. Bu operasyon ile II. Abdülhamid ülke ekonomisini uçurumun kenarından alıp maliyeyi tekrar derleyip toparlanmasını sağlamıştır. Borçlar düzenli olarak tasfiye edilmiş, Tanzimat döneminde ülkede yüzde 10 civarında olan yabancı yatırımı, II. Abdülhamid döneminde yüzde 54'e yükselmiştir. Böylelikle hem Batılı devletler arasında Osmanlı Devleti'nin itibarı artmış, hem de borçlar da önemli ölçüde hafifletilmiştir. Abdülhamid devletin toparlanabilmesi için ayrıca, gerektiğinde bazı tavizler vererek ağır külfet oluşturacak savaşlardan kaçınma yoluna gitmiş, sarayın masraflarını âzami derecede kısmış, saltanatı süresince dâima idareli davranmıştır. Abdülaziz gibi devlet hazinesine el atmamıştı. Aksine kendi kesesinden bile bazı fedakârlıklarda bulunmuştur. Fakat ağır borç yükü, alacaklı devletlere ekonomik ve siyasal imtiyazlar verilmesine ve nihayet devlet mâliyesinin yabancıların denetimine girmesine yol açmıştır[81].

II. Abdülhamid her alanda aşırı temkinli ve tedbirli davranmıştır[82]. Dünyada emperyalizmin hızla yükseldiği bir dönemde İngiltere'nin, Hindistan ve Mısır'ı alması; Fransa'nın Cezayir ve Tunus'u işgal etmesi, içeride bilhassa yabancı devletlerin birtakım olaylar çıkartmaları padişahı tedbir almaya itmişti. Abdülhamid devleti ayakta tutma düşüncesiyle sıkı bir yönetim sergilemiş, anayasa, parlamento, seçim gibi siyasi enstrümanları rafa kaldırmıştı[83]. Daha tahta çıktığı gün etrafını saran kimselerin entrika dolu tavırlarıyla kendisini hapsetmek istediklerini anlayan Abdülhamid, kurnaza karşı kurnazca hareket etmeye karar vermişti. Bunun sonucu

---

[81] Emine Kıray, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 11-31; Engin, **Bir Devrin Son Sultanı**…, s.68-69; Özer Özçelik, "1875 Moratoryumundan Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne Osmanlı Ekonomisi", **Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Kitabı**, T.T.K. Yayınları, Cilt: 2, Ankara, 20-21.Şubat.2014, ss. 7-33; Ahmet Tabakoğlu, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi İktisad Yapı", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt: 1, Kayseri, 2011, ss.195-196; Ahmet Tabakoğlu, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Ekonomisi", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt: 1, Kayseri, 2011, ss. 221-236; Donald C. Blaisdell, **Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi**, çev. Ali İhsan Dalgıç, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1979, s. 34-39; Küçük, s. 219.

[82] Mustafa Armağan, **Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı 2**, 7. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 33.

[83] Mustafa Armağan, **Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı**, 20. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 38,101.

olarak da ülkede olup biten bütün olaylardan haber almak için jurnal mekanizmasını kurmuş, yapılan bölücü yayın faaliyetlerine karşı sıkı bir sansür uygulamıştır[84].

II. Abdülhamid'e göre, Avrupa'da oluşmakta olan yeni dengelerin yakından takip edilmemesi nedeniyle haysiyetli, bilgili ve tutarlı bir dış politika izlenememişti. Hariciye görevlileri devletin yüce menfaatlerini gözetmemiş, yabancı devletlerin çıkarlarına alet olarak isabetli kararlar alamamışlardı. Ulusçuluk akımları, iç ayaklanmalar ve dış müdahaleler ve yıpratıcı savaşlarla toprak kaybeden Osmanlı Devlet'i İstanbul ve Berlin kongrelerinde hakaret derecesine varan kötü muameleye maruz kalarak itibar kaybına uğramıştı. Milletler arası politikada devletin bağımsızlık ve selametini, toprak bütünlüğünü savunmayı hayatî bir görev sayan Abdülhamid dış politikada denge oyunlarına başvurarak devletin yaşamını devam ettirme sürecine girmişti. Devletin politik bir bağımsızlığı ve sınırsız bir özgür seçimi söz konusu değildi. Fakat İran ve Çin gibi yarı sömürge imparatorluklara göre bir tercih şansına sahipti[85]. Osmanlı Devlet'i dünyadaki siyasi gelişmelere, Avrupa devletleri arasındaki uyum ve uyuşmazlığa göre emperyalist devletler arasında istediği gibi bir seçim yapabiliyordu. Hiçbir devlete güvenmeyen II. Abdülhamid kimseyle devamlı antlaşmaya girmemiş, her ittifaka karşı ayrı bir güvence ve yeni bir ittifak arayarak ince bir denge siyaseti uygulamıştır[86]. Gelişen Alman sempatizanlığına rağmen II. Abdülhamid dış politikada temel siyaset olarak benimsediği tarafsızlık siyasetini 20. yüzyıl başlarına kadar devam ettirmiş, hiçbir devleti düşman edinmemiş, hiçbir devletle devamlı anlaşmaya da girmemiştir. O, Avrupa devletlerinin son sürat şiddetli bir çatışmaya doğru gitmekte olduğunu fark ederek bu ortamda devletin çıkarları için en uygun politikanın tarafsızlık olduğuna inanmıştır[87].

Bütün dünyada İslâm'ın ileri rolünü üstlenen Osmanlı Devletine, İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı politika gütmesinde kendisiyle birlikte rol alacak müttefik olarak Almanya uygun görülmüştü. Almanya, Osmanlı Devleti'nin yaşamına son vererek ülke topraklarını toplantı masalarında bölüşme politika yürüten Avrupa büyüklerinin aksine Osmanlı Devleti'ne karşı barışçıl politika izlemiş, Osmanlı'nın

[84] Küçük, s. 219; Koloğlu, **Abdülhamid Gerçeği**, s. 340.
[85] İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, 12. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 49-50.
[86] Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu,** s. 66; Küçük, s. 219.
[87] Karal, **Osmanlı Tarihi VIII. Cilt**, s. 357; Küçük, s. 219.

Asya'daki topraklarının bütünlüğünü savunmuştu. Nitekim Fransa Tunus'u, İngiltere de Mısır'ı işgal etmişti. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bu tutumu karşısında paniğe kapılan Osmanlı Devleti kaçınılmaz olarak Almanya'ya kapılarını açmıştır. Başta Abdülhamid olmak üzere birçok kişide Almanya'nın zorunlu bir seçenek olduğu kanaati oluşmuş, ülkenin birçok yerinde Almanya yeni bir kurtarıcı olarak görülmüştür. Ekim 1898'de Alman İmparatoru II. Wilhelm ailesi ile birlikte İstanbul ve Kudüs'ü ziyaret etmiştir. İmparatorun ziyareti esnasında her taraftaki 300 milyon Müslümanın en iyi dostu ve koruyucusu olduğunu açıklaması Alman nüfuzunun artmasında tarihi bir rol oynamıştır[88]. Bununla birlikte Abdülhamid'in Alman taraftarlığı, kendisinden sonra gelen Jön Türkler'e ve İttihat ve Terakki mensuplarına oranla oldukça yüzeyseldir[89].

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Batı Avrupa ülkeleri sanayi toplumu özelliklerini tamamlayıp dünya topraklarını aralarında paylaşmışlardı. Birliğini geç tamamlayan Almanya sanayi toplumlarının arasına biraz gecikmeli girmişti. Sömürgecilik faaliyetlerinde geç kalan Almanya gözünü henüz endüstrileşmemiş, zengin kaynaklara sahip Rusya, Çin, İran ve Osmanlı Devleti gibi geleneksel imparatorluklara dikmişti. Rusya, Çin, İran Almanya'nın ekonomik hedefleri için uygun olmadığı anlaşılınca Alman nüfuzu daha çok Osmanlı Devleti'nde yoğunlaşmıştı. Bölüşülen dünyada kendisine en yakın Osmanlı Devleti vardı. Osmanlı üç kıta üzerinde zengin kaynaklara sahip olup Almanya bu zenginliklere fazla engel görmeden nüfuz edebilecekti[90].

Almanya'nın ülkeye nüfuz etmesinde, orduda ve mülki teşkilatlarda ıslahat yapmaya yardım edecek heyetlerin gelmesi ve Bağdat demiryolu faaliyetleri etkili olmuştur. Bu alandaki taahhütler silah ticaretini, bankacılığı, maden imtiyazını ve kolonizasyon faaliyetlerini de beraberinde getirmiştir. Alman ordusundan Albay von Kaehler, Piyade Yüzbaşı Kamphövener, Topçu Yüzbaşı von Hobe, Yüzbaşı Ristow ve von der Goltz isimli askeri uzmanlar orduda ıslahatları gerçekleştirmek için İstanbul'a gelmiştir. Fakat Osmanlı ordusunun yapısı ve Alman askeri uzmanların önerdiği tedbirlerin ağır bir mali yük gerektirmesi beklenen faydayı sağlamamıştır[91].

[88] Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu,** s. 50-97.
[89] İlber Ortaylı, **Üç Kıtada Osmanlılar**, 6. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 148.
[90] Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, s. 15-25.
[91] Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu,** s.57-108.

Demiryolu sistemine büyük önem verilmesi Osmanlı ticaret hacminde İngiltere ve Fransa'nın aleyhine Avusturya ile birlikte Almanya'nın da önemli bir gelişme kaydetmesinde büyük rol oynamıştır. Haydarpaşa-İzmit, İzmit-Ankara ve Eskişehir-Konya hatlarını yapan Alman firmalar[92] Mezopotamya'nın zenginliklerine uzanabilmek için Bağdat-Basra demiryolu projesine önem vermişti. II. Abdülhamid de demiryolu yapımına büyük önem vererek demiryolları ile askeri, siyasi ve iktisadi ve stratejik bakımdan son derece önemli sonuçlar elde etmeyi düşünmüştür. Ona göre Almanya uzun demiryolu inşasıyla Osmanlı'ya sıkı bir şekilde bağlanacak, siyasi ve savaş durumlarında devletin yanında olmaya mecbur olacaktı. Ayrıca inşa edilen demiryolları sayesinde imparatorluk askeri yönden güçlenecek, hızlı bir şekilde seferberlik yapılabilecek, savaş, isyan ve eşkıyalık anında hızlı bir asker sevkiyatı yapılabilecekti. Tarım ürünlerinin pazara sevk edilmesi kolaylaşacak ve bazı bölgelerdeki hayat pahalılığı hafifleyecekti [93] . Nitekim demiryollarının Ankara'ya ulaşmasıyla hattın geçtiği yerlerde tarımsal üretim artmıştır. 1894 yılında 8 milyon kile olan tahıl üretimi 1896 yılında 15 milyon kileye ulaşarak Rusya ve Bulgaristan'dan tahıl ithalatı kesilmiştir. Çarlık Rusya'sı ve Rumeli'den gelen göçmenler hat boyunca yerleştirilmesiyle ekonomik-sosyal hayat canlanmış, böylelikle hem mal satılmış, hem vergiler artmış hem de güvenlik sağlanmıştır[94]. Fransızların Batı Anadolu ve Suriye'de, Almanların Anadolu içleri ve Mezopotamya'da akıl almaz demiryolu inşa projelerine cesaret etmeleri Duyun-ı Umumiye gibi güçlü bir kurumun varlığından ileri gelmekteydi[95].

1897 Yunan Savaşı'nda Almanların kontrolündeki demiryolları beklentileri karşılaması sebebiyle 13 Mart 1898 tarihinde çıkartılan bir irade ile Haydarpaşa gar binasının inşa ve işletme imtiyazı da Almanlara verilmiştir. Böylece Osmanlı Asyası'nın taşımacılık faaliyetleri de Almanlara bırakılmış oldu. Alman demiryolu şirketi uygun yerlerde istasyonlar yapacaktı. Ayrıca şirket demiryolları hattı boyunca

[92] Metin Hülagü, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Demiryolu Politikası (1876-1909)", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt III, Kayseri, 2011, s.140.
[93] Hülagü, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Demiryolu Politikası (1876-1909)", s.138-142; Karal, **Osmanlı Tarihi VIII. Cilt**, s.175-176; Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, 125-133.
[94] Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, s.155-165.
[95] Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, s.139.

madenleri, taş ocaklarını işletme yetkisinin yanında arkeolojik kazılar yapma imtiyazını da elde etmiştir[96].

1877-78 Savaşı ve Berlin Antlaşması Osmanlı tarihinde tarihi, kültürel ve psikolojik olarak önemli bir kritik dönem noktası olmuştur. İlk kez Osmanlı devlet adamları ve kamuoyu imparatorluğun çöküşünün kaçınılmaz olduğunun farkına varmışlardı. Böyle bir ortamda Osmanlı orta sınıfı padişahı destekledi, çünkü devletin bağımsızlığının ve bütünlüğünün korunması padişahın mevki ve çıkarlarının da şartı ve teminatıydı. Abdülhamid de böylece İslâmcılığı bir ideolojiye dönüştürmek için toplumsal ve hukuksal bir dayanağa sahip olmuştu. 1877-78 Savaşı ve Berlin Antlaşması ile Balkan vilayetleri elden çıkmış, İmparatorluğun ezici çoğunluğu artık Asya ve Müslüman nüfusu olmuştu. Daha kötüsü millet-devlet kavramı siyasi örgütlenmenin yeni ilkesi olarak ortaya çıkmıştı. Abdülhamid, millet ve ırk fikirlerinin Türklerle Arapları bölerek Arabistan, Arnavutluk ve Suriye'de isyan çıkarmak için İngilizler tarafından ortaya atıldığına inanıyordu. Bu yüzden padişah Müslümanların birliğini muhafaza etmekle yükümlü olduğunu ve ülkenin toprak bütünlüğünü muhafaza ederek Osmanlı Devleti'nin bekasını sağlamak için Müslümanları bir arada tutmaya büyük önem vermiştir. Milliyetçilik akımlarına karşı panzehir olarak İslâmcılık siyasetini kullanmış, [97] Müslümanları dine ve halife sevgisine öncelik vermeye teşvik ederek ortak inanca dayalı yeni bir siyasi dayanışma duygusu yaratmaya çalışmıştır. Merkezi otoritesini de din-ideolojik bir şekilde kullanarak dini toplumu birleştirmeye ve siyasi bir topluma, yani bir Osmanlı-Müslüman birliğine veya proto-milletine dönüştürmeye çalışmıştır[98].

Balkanlardaki yüzbinlerce Müslüman Bulgar, Rus ve Sırplar tarafından vahşi bir şekilde öldürülmüştü. Elinden fazla bir şey gelmeyen Abdülhamid kendi kesesinden bazı göçmenlere yiyecek yardımı yapmakla yetinmişti. Müslüman mültecilerin bu acıklı durumu padişahın müminlerle dayanışma duygusunu pekiştirmesine, dindar mizacını siyasallaştırarak halifelik makamını dünya çapında ve misyoner karakter taşıyan bir tavır içinde görmesini sağlamıştı. İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu ilk fırsatta parçalama düşüncesi de hilafetin iç ve dış

[96] Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, s. 141-148.
[97] Mahmut Akpınar "Emperyalizmle Mücadelede İç Ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti", **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık, 2012, Cilt: 36, Sayı: 2, s. 89.
[98] Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, s. 285-301.

politikada siyasi bir araç olarak kullanılmasını sağlamıştır[99]. Abdülhamid, Cevdet Paşa'nın fikirlerinden etkilenerek uyguladığı İttihad-ı İslâm (İslâm Birliği) siyaseti[100] ile ülke içerisinde birliği sağlamak, yurtdışında yaşayan Müslümanları kendisine bağlayıp dünya emperyalizmine karşı birleştirmek istemişti. Abdülhamid bunu gerektiğinde Avrupa'ya karşı koz olarak kullanacaktı[101].

Abdülhamid'in İslâm Birliği politikası denge siyasetinin bir parçası olarak[102] bu şartlar altında ortaya çıkmıştır. O artık dünyadaki bütün Sünni Müslümanların halifesi sıfatıyla Pan-İslâm'ın başlıca savunucusu ve uygulayıcısı olmuştu. II. Abdülhamid, kitlelerin muazzam gücünün farkına varan ilk Osmanlı sultanıydı ve bu gücü yerine göre kullanmıştır. Fakat mantığına aykırı görünse de devletin selameti için, Müslüman halkın Avrupa'ya karşı kin ve öfkesinin militan ve yıkıcı bir hale gelmesini önlemede önemli bir rol oynamıştır[103]. Abdülhamid çok güçlü bir devlet bulunmadıkça İslâm birliğinin gerçekleşmeyeceğinin farkındaydı[104]. Bu sebeple elindeki kozu sadece düşmanı korkutmak, dosta ümit vermek ve Müslümanların heyecanını daima diri tutmak için kullanmayı tercih etmiştir[105].

II. Abdülhamid Müslümanların halifesi sıfatıyla dünya Müslümanları indinde görülebilir olmak[106] ve Pan-İslâm'ı gerçekleştirmek için bir takım faaliyetlerde bulunmuştur. Harem-i Şerif'in tadilat ve onarımlarını yaptırmış, hacılar için kitap, broşür ve özel olarak basılmış Kur'an-ı Kerim'ler dağıttırmış, küçük köylere varıncaya kadar birçok cami yaptırtmış, çok sayıda okul açarak müfredata din dersleri koydurtmuştur. Ayrıca Hindistan, Sumatra, Cava, Afrika, Japonya, Çin Müslümanları ile irtibata geçilerek ulemadan dört kişi İslâm'ı öğretmek için Çin'e gönderilmiş, Pekin'de Darü'l-Ulum-i Hamidiye (Hamidiye Üniversitesi) açılmıştır[107]. Abdülhamid Panislâmizm siyasetini uygulayabilmek için tarikat

---

[99] Karpat, s. 288-290.

[100] Ziya Kazıcı, **Sultan Abdülhamid Ve Dönemi Osmanlı Devleti**, 2. Baskı, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2013, s. 244-245.

[101] İhsan Süreyya Sırma**, II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti**, 12. Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 49; Karpat, s. 291.

[102] Akpınar, s. 80-81.

[103] Karpat, s. 20, 293.

[104] Koloğlu, **Abdülhamit Gerçeği**, s. 220-221.

[105] Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid,** Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt: I, Kayseri, 2011, s. 425.

[106] Selim Deringil, **Simgeden Millete, II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, 1. Baskı, iletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.14-30.

[107] Karpat, s. 371-381; Sırma, **II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti,** s. 69-85; Arzu Kılınç, "II. Abdülhamid ve Çin Müslümanları", **Devr- i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi

şeyhlerinden ve toplumda nüfuz sahibi olan kimi kişilerden de etkili bir şekilde faydalandığı görülmektedir[108]. Bu amaçla sultan politikası gereği geniş bir halk desteğine sahip Kadiriyye, Rifaiyye, Şazeliyye, Nakşibendiyye ve Medeniyye tarikatleri ile ilişki kurmuştur[109]. Ayrıca tarikat şeyhlerinden olan Suriye'de nüfuzlu Rıfai tarikatının başı Şeyh Ebu'l-huda es-Sayyadi (ö. 1909), Cezayir, Tunus ve Fas'ta faaliyet gösteren Şâzeli tarikatının küçük medeniye koluna bağlı Şeyh Muhammed Zafir el-Madeni, Hadramutlu Şeyh Fadl es-Seyyid ve Şeyh Ahmed Esad'ı kendisine danışman olarak seçmiştir. Bunlardan Şâzeli tarikatı Abdülhamid'in saltanatı döneminde popüler olmuştur. Abdülhamid Şeyh Zafir ve Şamlı Şeyh Mahmut Ebu Şemmat'ın teklifi ve ısrarı üzerine bu tarikata katılarak tarikatın sadık bir üyesi olmuştur[110]. Bu kişilerle birlikte Afganistan'da Seyyid Cemalettin Afgani, Mısır'da Mustafa Kamil Paşa, Sibirya'da ise Abdürreşit İbrahim, Abdülhamid'in İslâm Birliği siyasetinin gerçekleşmesi için çaba göstermiş etkili kişilerdir[111].

Sünni Hilafetin bu kadar vurgulandığı bir dönemde, misyonerler tarafından da istismar edilen Şiilik, Dürzilik ve Nusayrilik gibi teorik olarak herhangi bir Sünni otoriteyi tanımayan bir çoğunluğun varlığı, Osmanlı devlet adamları tarafından dinî, siyasî, sosyal, askerî; özellikle Panislâmizm açısından ciddi bir tehlike olarak algılanmıştır. Bu tehdit ortadan kaldırılarak Şii Sünni yakınlaşması sağlanmaya çalışılmıştır[112]. Bunun için de Sünnilik propagandası yapmak üzere din adamları ve öğretmenler gönderilmiş, okullar açılarak Şii çocuklar eğitim yoluyla sünnileştirilmeye çalışılmış, Şii kutsal mekânlar restore edilmiştir[113].

Yayınları, Cilt: I, Kayseri, 2011, ss. 265-278; Azmi Özcan, , "II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt: I, Kayseri, 2011, ss. 283-294; Muhammed Harb, **Sultan II. Abdülhamid**, çev. Mustafa Özcan, Ark Kitapları, İstanbul, 2012, s. 159-160; Ahmet Uçar, **Sultan, Güç ve Hassasiyet**, 1. Baskı, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2012, s. 111-120; Nadir Özbek, **Osmanlı İmparatorluğunda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 158-162; B.O.A. , A.}DVN. MKL. 42/3; Y. MTV. 189/165, 199/74.

[108] İhsan Süreyya Sırma, **Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1998, s. 11.

[109] Koloğlu, **Abdülhamit Gerçeği**, s. 87.

[110] Karpat, s. 303-313.

[111] B.O.A., A.}DVN. MKL. 42/3, A.}MKT. MHM. 700/5, Y. MTV. 189/165; Harb, s. 160-181.

[112] Gökhan Çetinsaya, "Abdülhamid Döneminin İslâmcılık Faaliyetleri", **Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu (9-11 Haziran 1995)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, ss. 179-183.

[113] Sebahattin Samur, "II. Abdülhamid Yönetimi ve Havran Dürzileri", **Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu**, T.T.K. Yay., Cilt 1, Ankara, 2014, ss. 79-94; Uğur Akbulut, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Nusayrileri Sünnileştirme Çabaları", **Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Kitabı**, T.T.K. Yayınları, Cilt 2, Ankara, 20-21.Şubat. 2014, ss. 95-107.

Mekke ve Medine şehirlerinin yer aldığı Hicaz, sembolik ve politik olarak büyük önem taşımaktaydı. II. Abdülhamid'in Osmanlı Müslümanlarını birbirine bağlamak, denizaşırı dini nüfuzunu arttırmak ve Osmanlı hilafetini evrensel hale dönüştürmek için burayı merkez haline getirmişti. Ve İslâmcılık politikasının uygulamadaki en önemli vasıtası olan Hicaz demiryolları inşaatını başlatmıştı. Abdülhamid bu proje ile Hac yolculuğunu kolaylaştırmak, ekonomik ve sosyal canlılığı sağlamanın yanında İslâm'ın bilim ve teknolojiyle uzlaşmasını simgesel olarak göstermek de istemiştir[114]. Batılı devletler tarafından ütopik görülen bu hareket Müslümanlar arasında coşku ve sevinçle karşılanmıştır. 1900 yılında yapımına başlanılan ve İstanbul'dan Şam, Mekke, Medine ve Kızıldeniz'e uzanan Hicaz demiryolu inşası 1908 yılında başarıyla bitirilmiştir. Toplam 1464 kilometre uzunluğundaki demiryolu projesi hiçbir dış kredi kullanılmadan tamamen Müslümanların katkılarıyla tamamlanmıştır. Bu özelliği ile Müslümanların ortak malı ve sembolü haline gelmiştir. Müslümanların göstermiş olduğu ilgi ve dayanışma II. Abdülhamid'in saygınlığını arttırdığı gibi hilafet makamı da güç ve kuvvet kazanmıştır. Projenin bağımsız teknik ve ekonomi ile başarıya ulaşması ile Abdülhamid'in İslâmcılık politikası yeni bir ivme ve kuvvet kazanmış, devletin kâbiliyet ve kudretinin henüz tükenmemiş olduğunun somut bir örneği olarak bütün dünyaya gösterilmiştir[115].

II. Abdülhamid döneminde devletin içinde bulunduğu ağır şartlara rağmen II. Mahmud'un siyaseti takip edilerek Avrupaî yenileşme faaliyetlerinin kurumsallaşarak somut ürünlerin ortaya konulması bakımından çok önemli faaliyetlere imza atılmıştır. Başta eğitim olmak üzere, askeriye ve ulaştırma gibi alanlarda yapılan icraatlarla modern kurumların ve toplumun şekillenmesinde önemli işler yapılmıştır[116]. Bu dönemde eğitim alanında büyük ilerlemeler kaydedilerek memleketin dört bir yanında modern okullar açılmış ve okullarda batılı eğitim teknikleri ve araç gereçleri kullanılmıştır. Yüksekokullara öğrenci yetiştirmek üzere ilk ve orta öğretime de önem verilerek bugünkü ilk, orta, lise ve üniversite düzeyinde ibtidaî mektepleri, rüştiyeler, idadiler, sultanîler ve darülfünun açılmıştır. Dönemin

[114] Karpat, s. 387-412; Koloğlu, **Abdülhamit Gerçeği**, s. 496-499.
[115] Karpat, s. 387; Metin Hülagü, "Dünden Bugüne Bir İmparatorluk Projesi Olarak Hicaz Demiryolu", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, Cilt: 3, ss. 153-180.
[116] Necmettin Alkan, **II. Abdülhamid ve Jöntürkler**, Selis Kitaplar, İstanbul, 2009, s. 309.

ağır şartlarına rağmen sayıları 15.000'i bulan, birçok farklı türde resmi okul açıldı. İbtidaî mektepleri köylere kadar yaygınlaştırılmış, birçok ilçeye ortaokul seviyesindeki rüştiyeler açılmıştır. Rüştiyelerde okuyan öğrenci sayısı yirmi üç yılda dört kat artarak 1895 yılında 33.469 öğrenciye ulaşmıştır. Mülkiye Mektebi, Hukuk Mektebi, Ticaret Mektebi, Sanayi-i Nefise gibi günümüzün modern eğitim kurumlarının temelini oluşturan okullar açılmıştır. Ayrıca Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Darülmuallimler, Sanayi, Maliye, Mülkiye Mühendis, Mülki Baytar, Ticaret, Ziraat, Maden, Ormancılık, Lisan, dilsiz ve Âmâ mektepleriyle Fen ve Edebiyat fakültelerinden oluşan Darülfünun (üniversite) mektepleri hep onun zamanında açılmıştır[117].

Abdülhamid devletine hizmet edecek sadık, yetenekli ve liyakat sahibi entelektüel bir nesil yetiştirmek istemişti, fakat verilen bu modern eğitim sayesinde özellikle taşradan büyükşehirlere gelenler modern orta sınıf kimliğinde yeni bir muhalif ve aydın kesim ve ciddi bir entelektüel bir alt yapı meydana getirmiştir. İşte II. Abdülhamid'in padişahlık dönemindeki "Genç Osmanlı Hareketi"nin bir devamı olarak ortaya çıkan "Jön Türk Hareketi"ni meydana getiren yeni nesil Abdülhamid'in kurduğu modern eğitim kurumlarından yetişen kişilerden oluşmaktaydı. 1880'li yıllardan beri Abdülhamid yönetimine karşı örgütlenen Jön Türk (Genç Türkler) Hareketi başlangıçta Mülkiye, Harbiye ve Askeri tıp öğrencilerinden oluşan bir dernek biçimindeydi. Bir Arnavut, bir Çerkez ve iki Kürt tarafından kurulan harekette biyolojik materyalizm ve milliyetçilik fikirleri etkisinde olup henüz bir politik düşünceleri oluşmamıştı. Devletin kötü yönetilmesi sebebiyle yıkılmanın eşiğine gelindiğini savunan modern bürokrat, aydın ve subaylardan oluşan bu Jön Türk hareketi, devletin bekası için Avrupa'da olduğu gibi anayasa ve meclis yoluyla hükümdarın hâkimiyetinin kısıtlanarak meşruti idarenin tesis edilmesini lüzumlu görmüşlerdi. Jön Türk Hareketi, Müslüman Ahmet Rıza, Mehmet Celaleddin Paşa, Ali Haydar Mithat Bey ile Halil Ganem gibi Hıristiyanların katılımıyla daha da

[117] Mustafa Gündüz, " II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: 6, Sayı 12, 2008, s. 282; Şevki Duymaz, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Yapıları", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, Cilt: 5, ss. 171-183; Küçük, s. 221; Karal, **Osmanlı Tarihi VIII. Cilt**, s. 390-401; Sina Akşin, "Abdülhamit Mutlakıyeti (1881-1908)", **Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600-1908**, (Ed. Sina Akşin), Cem Yayınevi, Ankara, 1988, s. 179; Alexander Russell Webb, **II. Abdülhamid'in Osmanlı'ya Hizmetleri**, çev. Celal Emanet, Derin Tarih Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 54-61.

büyüyerek gazete ve dergilerde Abdülhamid yönetimine karşı propaganda ve muhalefet hareketi yürütmüştüler. Neticede 1908 ihtilali gerçekleşmiştir. Bu ihtilalde sivil halk desteği olmamıştır; çünkü Avrupa devletleri ve kamuoyunun olumsuz etkisiyle Jön Türk hareketi halk tabanına inememiş, sonuna kadar bazı seçkin zümrelerin hareketi olarak kalmıştır. 24 Temmuz 1908'de, özgürlük ve Türkçeleştirme hareketlerine karşı duramayacağını anlayan Abdülhamid İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin taleplerine olumlu cevap vererek 1876 Anayasası'nı tekrar yürürlüğe koymuştur[118]. Anayasayı tekrar yürürlüğe koymasının bir sebebi de verilen eğitim sayesinde halkın artık rüşde erdiğine dair inancıdır[119].

Paradoksal bir şekilde, yapılan eğitim reformu ve bu modern okullardan yetişen bu kişiler en sonunda iktidarı ellerine almışlardır; fakat bu yeni iktidar devleti kurtaramadığı gibi, tam tersine devletin çözülme ve dağılma sürecini hızlandırmıştır. Jön Türklerin devleti kurtarma projeleri ve iddiaları başarıya ulaşmayarak Osmanlı Devleti yıkılmıştır; fakat Jön Türk iktidarı modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına vesile olmuştur.[120].

Abdülhamid'e karşı muhalefetin çekirdeğini oluşturan Jön Türkler sultanın hafiyeleri tarafından ortaya çıkarılınca Avrupa'ya kaçmışlardı. 1895 yılında, şiddetli bir Abdülhamid düşmanı olan pozitivist Dr. Ahmet Rıza başkanlığında Jön Türk hareketinin adı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirilmiştir. Cemiyet bundan sonra, gazete ve dergiler çıkarmış, siyasi faaliyetlere girişmiştir[121]. 1908 Ekim'inde yapılan parlamento seçimlerinde yeni parlamento ağırlıklı olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından desteklenen mebuslardan oluşmuştu. İttihat ve Terakki Cemiyeti ilk önce hükümet sorumluluğunu üstlenmekten kaçınarak arka planda kalmış; fakat liberal eğilimli hükümet Nisan 1909'da geri çekilince İttihat ve Terakki Partisi iktidara gelmiştir[122].

[118] Alkan, **II. Abdülhamid ve Jöntürkler,** s. 309; Mustafa Gencer, **Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu"**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 45-50, 310; Karpat, s. 566-567.
[119] Koloğlu, **Abdülhamit Gerçeği**, s. 479.
[120] Gündüz, s. 245,315.
[121] Karpat, s. 571.
[122] Gencer, s. 50-51.

Kıbrıslı Derviş Vahdeti[123] 10 Kasım 1908'de Volkan Gazetesi'ni çıkarmaya başlamıştı. Kâmil Paşa'dan yana olan Vahdeti gazetesinde Kâmil Paşa'nın İttihat ve Terakki tarafından Anayasa kurallarına aykırı olarak düşürüldüğünü söylemişti. İttihatçıları devirmek için gazeteciliğin gücünü yeter görmeyerek dini istismar silahına sarılmış ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'ni kurmuştur. Cemiyet belli bir sayıya ulaşınca bir kuvvet gösterisi yapmaya karar vermişti. Ayasofya Camii'nde okunacak mevlit bahanesiyle 20.000 kişilik bir kalabalık yeşil bayraklarla Ayasofya'nın önünde toplanmıştı. Kin ve intikam saçan demeçlerden sonra mevlit okunmuş, Saltanat ve Hilafet makamının herkesin eğlencesi olduğu ifade edilmiştir. Camilerde İttihatçıların dinsiz, canavar, fırsatçı oldukları, şeriat kitaplarını bırakıp Avrupa düzenini getirecekleri ileri sürülerek cemiyetlerinin dağıtılması gerektiğini söylemeye başlamıştılar. Volkan gazetesi ile de bu iddialarını ileri sürerek halkın taassubunu tahrik etmiş, sonunda İstanbul'da 31 Mart'ta büyük bir askeri ayaklanma patlak vermiştir. 13 Nisan (31 Mart) sabahına doğru Taşkışla'daki 4'üncü Avcı Taburu ayaklanmıştı. Subayları yakalayıp hapsettikten sonra onbaşı ve çavuşların komutasında "şeriat isteriz" sloganı ile Ayasofya'ya doğru hareket etmiştiler. Diğer askerleri birliklere gönderilen çağrı ile birlikte birçok asker Ayasofya ve Sultanahmet Meydanı'nda toplanmıştı[124]. İstanbul'daki garnizonlukların neredeyse hepsi isyan ederek Ahrar Partisi tarafından tertiplenen Meşrutiyet karşıtı ayaklanmaya katılmıştı.[125] Ulema ve medrese öğrencilerinin de destek verdiği bu ayaklanmada maalesef yüze yakın sivil ve asker öldürülmüştür. Devamında Bursa, Erzincan, Erzurum ve Adana'da ayaklanmalar meydana gelmiştir[126].

Selanik'te bulunan Üçüncü Kolordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa, Meşrutiyet'in korunması için ordunun ayaklanmayı bastıracak güçlerinin olduğunu ifade ederek harekete hazır olduklarını bildirmiştir. Sivil Müslüman ahali kendi arasında fedai grupları oluşturmuştu. Makedonya'daki bütün Bulgar Kulüpleri Jön Türklere desteklerini beyan etmişti. Bu amaçla meşhur Bulgar çete başlarından

[123] Derviş Vahdeti, Kıbrıslı sarhoş bir arzuhalci, İngiliz haberleşme servisleri tarafından seçilmiş ihtilalci ajan olarak yetiştirilmiştir. Bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi IX. Cilt**, T.T.K. Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1999, s. 81.

[124] Karal, **Osmanlı Tarihi IX. Cilt**, s. 75-86; Ali Birinci, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, Cilt: 13, ss. 346-347.

[125] Edward F. Knight, **1908 İhtilali'nin Hikâyesi Jön Türkler Ve Abdülhamid**, (Ed. Ersan Güngör), çev. Sabiha Deniz, Kariyer Yayınları, İstanbul, 2010, s. 241, 246.

[126] Karal, **Osmanlı Tarihi IX. Cilt**, s. 92-95; Birinci, s. 348.

Sandansky ve Panitza ile birlikte diğer Bulgar liderler çeteleri ile birlikte Selanik'e gelmiştir. Öyle ki dağlı bölgelerden Hıristiyan Arnavutlar'la birlikte bölgedeki Museviler de meşrutiyeti kurtarmak için savaşmaya gönül vermişlerdi[127].

Hareket Ordusu'nun öncü birlikleri 14 Nisan akşamı trenle İstanbul yönüne hareket ederek Yeşilköy'de toplanmıştı. Sadrazam Tevfik Paşa; Hareket Ordusu birliklerinin Selanik'ten hareketini öğrenince alınacak tedbirleri görüşmek üzere kabineyi toplantıya çağırmıştı. Toplantıda, isyancılarla Hareket Ordusu arasında meydana gelebilecek bir çatışmayı önlenmek için Mahmut Şevket Paşa kuvvetlerinin İstanbul'a girmemelerinin uygun olacağı sonucuna varılmış ise de 14-19 Nisan arasında Hareket Ordusu İstanbul'u batıdan yarım çember içine almıştır. 23 Nisan'da da Sirkeci'den, Aksaray'dan, Edirne Kapı'dan ve Beyoğlu'ndan olmak üzere dört kol halinde İstanbul'a girmeye başlamıştı. Akşama kadar süren çatışmaların sonunda Selimiye ve Yıldız kışlaları dışında kalan ayaklanmalar yok edilmiştir. Ertesi gün Selimiye ve daha sonra Yıldız kışlalarındaki isyancıların da teslim olmasıyla Hareket Ordusu İstanbul'a tamamen hâkim olmuştur[128].

27 Nisan günü mebuslar ve Ayan meclisleri Yeşilköy'de Sait Paşa'nın başkanlığında toplanmıştır. Padişah genellikle 31 Mart Ayaklanması'ndan sorumlu tutulmuştu. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, millet ve memleketin selameti için gerekli fetva alınarak Abdülhamit'in tahttan indirilmesine karar verilmesini önermiştir. Bundan sonra, Şeyhülislâm Mehmet Ziyaettin Efendi ve Fetva emini Hacı Nuri Efendi Meclis'e getirtilerek, kabine üyeleri, Mebuslar ve Ayan meclisleri başkanları ile birlikte fetvanın hazırlanmasına girişmiştir. Fetva Emini, Padişah'ın tahttan indirilmesinde uğur bulunmadığını söyleyerek ilkin fetva vermemek için direnmiştir. Fetva Emini Padişah'ın tahttan indirilmesi yerine kendisine tahttan vazgeçmesinin önerilmesini uygun bulmuş; fakat Abdülhamit 31 Mart olaylarında herhangi bir sorumluluğunun olmadığını söyleyerek bu teklifi kabul etmemiştir. Bunun üzerine mebuslardan Elmalılı Hamdi Efendi, Abdülhamid hakkında, dini kitapların tahrip edilmesi, devlet hazinesinin israf edilmesi, 31 Mart Ayaklanmasına sebep olması, şeriata dayanmaksızın halkın öldürülmesi, hapsedilmesi veya sürgüne gönderilmesi gibi birtakım suçların isnat edildiği bir fetva düzenlemiştir. Düzenlenen fetva Şeyhülislâm tarafından imza edilerek Meclis'e gönderilmiştir. Meclis Abdülhamid

[127] Karal, **Osmanlı Tarihi IX. Cilt**, s. 97; Knight, s. 250-253.
[128] Karal, **Osmanlı Tarihi IX. Cilt**, s. 98-102.

tarafından yedi kere sadrazamlığa getirilmiş olan Said Paşa başkanlığında toplanmıştı. Sait Paşa Meclis kürsüsünde fetvayı okuduktan sonra Sultan II. Abdülhamid'in saltanat tahtından ve halifelikten düşürülmesi kararını oylamaya sunmuştur. Yapılan oylamada Abdülhamid'in hal edilmesine ve arkasından Mehmet Reşat Efendi'nin padişah olmasına karar verilmiştir[129].

Millet Meclisi tahttan indirme kararını padişaha tebliğ etmek üzere dört kişilik bir kurul seçmiştir. Kurulda sultanın eski yaverlerinden Arif Hikmet Paşa, Ermeni Aram Efendi, Draç mebusu Arnavut Esat Toptani ile Selanik mebusu Yahudi Karasu Efendi yer almıştır[130].

Esat Toptani Abdülhamid'i kısaca selamladıktan sonra: "*Millet seni azletti*." dedi. Abdülhamid hal edilme sebebini ve karar merciini sorduktan sonra, "*Otuz üç yıl millet ve devlet için, memleketin selameti için çalıştığım, elimden geldiği kadar hizmet ettim… hiç kimseye bir karış toprak vermedim. Hizmetimi ancak Cenab-ı hakkın takdirine bırakıyorum*." demiştir. Ardından kalan ömrünü Çırağan Sarayı'nda geçirmek istediğini söylemiştir[131].

Böylece, 32 yıl 7 ay 27 gün süren bir padişahlık döneminden sonra 27 Nisan 1909 yılında II. Abdülhamid tarih sahnesinden çekilmiştir. Sadece Abdülhamid değil, Abdülhamid ile birlikte saltanat ve taht idaresi de siyasetten ve devletten cismen çekilmiş, geriye sadece ismi kalmıştır[132].

II. Abdülhamid'in Çırağan Sarayı'nda oturma isteği reddedilmiştir. Şehzade Abdurrahim Efendi ile eşlerinden ve hizmetkârlarından bazılarının yanına alınmasına izin verilerek Sirkeci'den özel bir trenle Selanik'e götürülmüştür[133].

Abdülhamid 24 kişilik yakınlarıyla birlikte Selânik'te Alâtini Köşkü'ne yerleştirilmiştir. Bu sırada Balkanlar karışmıştı. Balkan milletleri, Osmanlı Devleti'ne karşı birleşerek Balkan Harbi'ni başlatmıştı. Rumeli'nin istilaya uğrayıp düşmanın Selânik'e yaklaşması üzerine Abdülhamid'in İstanbul'a nakledilmesine karar verilmiştir[134]. Selânik'ten ayrılmak istemeyen Abdülhamid'e tehlikeden bahsedilince, Sultan "*Ben de bir silâh alır, askerle birlikte memleketimi müdafaa*

[129] Karal, **Osmanlı Tarihi IX. Cilt**, s. 103-106; Aksun, s. 564-572; Sırma, **Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi,** s. 237-239.
[130] Karal, **Osmanlı Tarihi IX. Cilt**, s. 106; Sırma, **Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi,** s. 239.
[131] Osmanoğlu, s. 149-150.
[132] Koloğlu, **Abdülhamit Gerçeği**, s. 485; Birinci, s. 358.
[133] Karal, Karal, **Osmanlı Tarihi IX. Cilt**, s. 108.
[134] Osmanoğlu, s. 201.

ederim; ölürsem şehid olurum." cevabını vermiş ve devleti bu duruma düşürenlere beddua etmiştir. İstanbul'a gündüz çıkmak şartıyla Selânik'ten ayrılmayı kabul eden Abdülhamid, İstanbul'dan gönderilen Alman sefaretine ait Loreley savaş gemisiyle 1 Kasım 1912'de getirilerek Beylerbeyi Sarayı'na yerleştirilmiş ve hayatının son yıllarını burada geçirmiştir[135].

I. Dünya Savaşı'nın en sıkıntılı günlerinde hükümetin ileri gelenlerinden Talat ve Enver Paşalar İshak Paşa'yı Beylerbeyi Sarayı'na göndererek eski padişah Abdülhamid'in fikirlerinden faydalanmak istemişti. Abdülhamid verebileceği hiçbir fikir ve tavsiyesinin kalmadığını ifade ederek Almanya ve Avusturya yanında savaşa girişilmiş olmasının çok büyük bir hata olduğunu söylemiştir. 10 Şubat 1918 Pazar günü hayata gözlerini yuman Abdülhamid'in cenazesi Topkapı Sarayı'na nakledilerek teçhiz ve tekfini orada yapılmıştır. Sultan Reşad'ın iradesiyle, ölümünün ertesi günü padişahlara mahsus muazzam bir törenle Divanyolu'ndaki II. Mahmud Türbesi'ne defnedilmiştir[136].

[135] Osmanoğlu, s. 201; Küçük, s. 223.
[136] Küçük, s. 223; Osmanoğlu, s. 230-237.

1.2. Mimarlık ve Sanat Ortamı

Osmanlı Devleti'nde imar faaliyetleri Batılılaşma siyasetiyle doğrudan bağlantılı bir gelişme göstermiştir[137]. Lale Devri ile başlayan Batılılaşma faaliyetleri Sultan II. Abdülhamid döneminde de kesintiye uğratmadan devam etmiş, Avrupa tarzı yenileşme faaliyetleri gerçek anlamda ürünlerini onun döneminde vermiştir[138]. Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma serüveninin seyrinin anlaşılması için 16. yüzyıla kadar gitmek gerekmektedir.

16. yüzyılda Osmanlı devleti fiilen genişlemenin en son noktasına ulaşmıştı. 17. yüzyılda Osmanlı ordusu askeri eğitim, teknik ve donanım standartları açısından Avrupa ordularından geri düşmeye başlamış, nihayet yüzyılın sonunda, 26 Ocak 1699 tarihinde yapılan Karlofça Barış Antlaşması'yla Osmanlının Avrupa'ya karşı askeri üstünlüğü sona ermiş, devlet büyük miktarda toprak kaybı yaşamıştır. Toprak kaybı 1718 yılındaki Pasarofça Antlaşması'na kadar devam etmiştir[139].

Geleneksel düzene dönme fikrinin yetersiz olduğunun anlaşılmasıyla 18. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma siyasetine yönelik bilinçli teşebbüsler gerçekleşmiş,[140] 18. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde ıslahat hareketleri tam anlamıyla Batı'ya yönelmeye başlamıştır[141].

Özellikle Lale Devri süresince Batı kültür ve müesseselerine yoğun bir ilgi söz konusudur[142]. 1718-1730 yılları arasında sadrazamlık yapan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ilk reform hareketlerinden sorumlu devlet adamıydı[143]. Pasarofça Antlaşması'ndan sonra Damat İbrahim Paşa, devletin yeni dış siyaset gereği Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'yi Fransa hakkında daha fazla bilgi edinme, iki devlet arasındaki dostluk münasebetlerini geliştirmesi, fen ve sanat müşahede etmesi için Fevkalade Elçi pâyesiyle Paris'e göndermiştir. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin gezip gördüklerini anlattığı sefaretnamesinde daha çok şehirlerin fiziksel görünümleri yer almaktadır. Elçi, giderken yolda gördüğü yerleri, Paris'in saray ve

[137] A. Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", s. 1039.
[138] Alkan, **II. Abdülhamid ve Jöntürkler,** s. 97.
[139] Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. Boğaç Babür Turna, 9. Baskı, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2017, s. 35-53.
[140] Berkes, s.42; Lewis, s. 64.
[141] Mehmet Ali Kılıçbay, "Osmanlı Batılılaşması", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Cilt:1, İstanbul, 1985, s. 148.
[142] M. Şükrü Hanioğlu, "Batılılaşma", **T.D.V.İ.A.**, Cilt:5, İstanbul, 1992, s. 149.
[143] Lewis, s. 65.

bahçelerini, seralarını, teşrihhanelerini, rasathane, halı ve ayna imalathanelerini, matbaa, kilise, kalelerini, opera, tiyatro ve apartmanları, karantina yöntemlerini ile Parisli kadınları hayranlıkla tasvir etmiştir. Bu eser Lale Devri'nin dinamiklerini oluşturmuş ve Osmanlıda, Batı'ya ait sosyokültürel etkiler kısa sürede kendini göstermiştir. Ancak bu değişim uzun soluklu olmamış, Patrona Halil İsyanı ile bu değişim son bulmuştur[144].

I.Mahmud, III. Mustafa ve I. Abdülhamid döneminde de Batı ile temaslar sıklaşmış ve daimi elçiliklerin sayısı arttırılmıştır. Bu dönemde Batılılaşma özellikle askeri usullerin uygulanmasına yönelik olarak devam etmiştir. III. Selim dönemine gelindiğinde bilhassa askeri alandaki batılılaşma çabalarının hız kazandığı görülmektedir[145]. Bu dönemde Nizam-ı Cedit ıslahat projesi başlatılmış, yabancı subaylar, yabancı eserler getirilmiş, fen subayı eğitimi yapan okullar açılmıştır[146].

Gerçek anlamda Batı Avrupa tarzında yenileşme faaliyetlerinin gerçekleşmesinde etkili olan padişahların ilki Sultan II. Mahmud'dur. Geleneksel Osmanlı yapısını simgeleyen Yeniçeri Ocağı'nı kaldırması ve Bektaşi tarikatını yasaklayarak askeri ve ilmi çevrelerden gelebilecek tepkileri önlemiş ve Osmanlı Devleti ve toplumunun gerçek anlamda Batılılaşmasını başlatmıştır[147].

Tanzimat aydını da Avrupa'ya açılmış, yabancı dil bilen, dış dünyayı izleyen yetenekli, elit bürokratlar ortaya çıkmıştır. Bu dönemde gazete ve dergi okuyanların sayısı artmış, kadının toplumsal hayattaki rolü artmış[148], yeni hukuku düzenlemeler yapılarak Gayrimüslimlerin durumları düzeltilmiştir[149].

Sultan II. Abdülhamid de Batılılaşma faaliyetlerini kesintiye uğratmadan aynı şekilde devam ettirmiş, hatta bu sürecin tamamlayıcısı olmuştur. Avrupa tarzı yenileşme faaliyetleri gerçek anlamda onun döneminde ürünler vermiş, Osmanlı Devleti'ne belli bir istikrar kazandırılmıştır[150].

---

[144] Türkan Polatcı, "Osmanlı Batılılaşmasında Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris Sefaretnamesinin Önemi", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Anıl Matbaacılık, Çankırı, Kasım 2011, Cilt:2, Sayı: 2, ss. 252-261.
[145] Hanioğlu, s. 149.
[146] Berkes, s.91-97.
[147] Necmettin Alkan, "Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, Cilt: 4, s. 95.
[148] İlber Ortaylı, **Batılılaşma Yolunda**, 4. Baskı, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 21-27.
[149] Alkan, "Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi", s. 96.
[150] Alkan, "Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi", s. 97.

Askeri ağırlıklı da olsa Batı ile ilk temasların neticesinde Batı kültürünün üstünlüğü konusundaki yaklaşım Türk aydının ekserisini inanılmaz bir şekilde etkilemiştir. Zihniyet alanındaki bu değişim askeri alanla sınırlı kalmamış, sanattan edebiyata, giyimden mimariye kadar birçok alanda Batılılaşma yanlısı bir değişme meydana getirmiştir[151].

Batılılaşma dönemi Türk sanatı, klasik dönem ile eski usullere ve motiflere dönüşün başladığı Türk Neo-klasiği arasında büyük bir süreci ifade etmek için kullanılmıştır. Bu dönemde Türk sanatı, Batı'dan sürekli olarak gelmeye devam eden sanat zevklerinin etkisiyle yeni biçimlere girmiştir[152].

16. yüzyılda Türk sanatı özellikle Mimar Sinan'ın etkisiyle belirgin bir çıkış göstererek yoğun mimari olaylara tanık olmuştur. Bu çağda devletin gücü ve sağlam yapısı mimariye yansımış ve nihayet mimari evrensel boyutlara ulaşmıştır. 17. yüzyılda Sinan'ın okulunda yetişenler, yaptıkları anıtsal camilerde Mimar Sinan'ın merkezi plan ve şemaları kullanarak klasik dönemi devam ettirmiştir. 18. yüzyıla gelindiğinde ise Batılılaşma ve yeni kurumların oluşturulması istekleri ile özellikle bezemede yeni bir güzellik anlayışı kendisini güçlü bir şekilde hissettirmiştir. Günümüze yaklaştıkça yabancı etkiler mimari ve bezeme alanında gittikçe yoğunlaşmış ve nihayet Türk mimarisi yeni ve farklı bir kimliğe bürünmüştür.[153].

Osmanlı mimarlığında Batı'ya açılma, devletin Batılılaşma siyasetiyle eş zamanlı olarak 18. yüzyıl Lale Devri'yle başladığı düşüncesi ağır basmaktadır[154]. Özellikle Fransa ile kurulan diplomatik ilişkiler, Osmanlıların 19. Yüzyılda Avrupa kültürüne ilgi duymalarına yol açmış, bu sayede Avrupa mimarisinin bazı biçimlerine de yakınlık gösterilmiştir. Ayrıca ithal mallara olan talep, Fransız Sarayı tarafından Babıali'ye ve bazı ileri gelenlere gönderilen değerli armağanlar da Fransa'ya olan ilgiyi arttırmıştır[155]. Bu etkenlerin yanında Osmanlı toplumundaki mali sıkıntılar, köyden şehre göç, zenginleşen tüccar kitlesi, azınlıklar ve saray çevresinin devletteki sorunlardan uzaklaşarak şatafatlı sivil mimariye yönelmeleri

[151] Hanioğlu, s. 149.
[152] Semavi Eyice, "Batılılaşma (Mimari)", **T.D.V.İ.A.** , Cilt: 5, İstanbul, 1992, s.171.
[153] Metin Sözen ve diğerleri, s. 234, 250, 284.
[154] A. Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", s. 1039.
[155] Ayda Arel, s. 9-10.

gibi iç etkiler de sanatçıları mimaride yeni arayışlara yöneltmiştir[156]. Sarayın oldukça istekli olması mimarlıktaki bu değişimi en çabuk şekilde gerçekleşmiştir[157].

Osmanlı sanatçısı alışılagelen sütun başlıklarını, kemer biçimlerini, mukarnasları, yapısal oranları ve yüzeylerin geleneksel tasarımlarını değiştirmeye koyulmuştur. 18. yüzyılda başlayan bu üslupsal değişikliklerin temel kaynağı Avrupa Barok ve Rokokosu'dur. Osmanlı Avrupa Barok'undan ziyade Rokoko bezemesel üsluptan etkilenmiştir. Bu bezemesel üsluplar Avrupa'da olduğu gibi aynen kullanılmamış Osmanlı mimarlarınca Türk geleneklerine adapte edilerek Türkiye'ye özgü Türk Barok üslubu meydana getirilmiştir. Ayrıca bu üslupsal değişiklikler ilk etapta geleneksel mimarinin yapısal özelliklerinin tümünü değiştirmemiş, sadece dekorasyon, süsleme ve cephelerdeki küçük ayrıntılarda uygulanmıştır[158]. Barok etkilerin yapısal olmayan alanlarda görülmesi bu anlayışın Osmanlı sanatına küçük sanatlar yoluyla gelmiş olduğunu göstermektedir[159].

Rokoko ve Barok eğilimlerin ortak etkisiyle oluşan eğrisel biçimler, dinamik hareketleri ile büyük içbükey profiller, yeni biçimli sütun başlıkları, zengin silme takımları, dairesel kemerler gibi yapısal unsurlar plastik bir karaktere bürünerek Osmanlı mimarisinde yerini almıştır[160].

Barok ve Rokoko'nun gelmesiyle geleneksel süslemeler yerine stilize deniz kabuğu motifleri, akant yaprağı, "S", "C" kıvrımları, kartuş, rozet, palmet motifleri kullanılmıştır[161]. Ayrıca natüralist üslupta çiçekli vazo, saksı, çiçek, natürmort meyve resimleri, manzara resimleri de bu üsluba ait karakteristik süsleme unsurlarındandır[162]. Barok üslubun bu karakteristik motiflerinin ilk örneklerine çeşme ve sebillerde rastlanmıştır. Yine Mehmet Emin Sebili'nde Rokoko akımı, fistolu kemer, kompozit başlıklı sütunlar, konik çatı, "S", "C" kıvrımları, kartuşlu motifler gibi unsurlar ilk defa tüm yapısal unsurlarıyla yine sebillerde kullanılmıştır[163].

---

[156] Bakır, s. 50.
[157] Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 507.
[158] Doğan Kuban, **Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler**, 3. Baskı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2010, s. 109-110; Bakır, s. 50-52.
[159] Arel, s. 10.
[160] Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 517-518.
[161] Cezar, s. 58.
[162] Günsel Renda, **Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850**, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1977, s. 108-126.
[163] Bakır, s. 50-52.

18. yüzyıl camileri içinde en kuvvetli Barok tesiri gösteren yapı Nuruosmaniye Camii'dir. Klasik tek kubbeli bir ibadet alanına sahip olan cami klasik avlu imgesinden farklı poligonal bir avluya ve harim duvarından çıkıntı yapan çokgen bir mihraba sahiptir[164]. Yapıdaki farklı biçimlendirilmiş avlu Osmanlı mimarisinde yalnız Barok bezemenin değil Barok formun da gösterilmesi açısından cesur bir girişimdir[165]. Dönemin camilerinde kullanılan hünkâr mahfiline ulaşım sağlayan zengin dış rampa da caminin dikkat çeken mimari unsurlarındandır[166].

Nuruosmaniye Camii özgün planı, kütlesel tasarımı yanında sütun başlıkları, taçkapı kavsaraları, kornişlerdeki ayrıntılarıyla da tek olma özelliği taşır. Ayrıca geniş eğrisel biçimler, zengin profiller camiye klasik yapıda görülmeyen strüktürel ifade kazandırmıştır. Minarelerde görülen taş külah uygulaması da ilk kez bu camide görülmüş ve daha sonra çağın karakteristiği haline gelmiştir.[167].

Nuruosmaniye Camii ile birlikte Ayazma Camii (1760)[168], Laleli Camii (1763)[169], Zeynep Sultan Camii (1769)[170], Yeni Fatih Camii (1771)[171], Beylerbeyi Camii (1778)[172], Eyüp Sultan Camii (1800)[173], Selimiye Camii (1805)[174] ve Nusretiye Camii (1826)[175] dönemin Barok karakterli en büyük camileridir[176]. Anadolu'dan da Aydın Cihanoğlu Camii, Acıpayam Yazır Köyü Camii, Soma

[164] Kuban, **Türk Barok Mimarisi Hakkında…**, s. 27-28; Ödekan, "Mimarlık ve Sanat Tarihi, (1600-1908)", s. 362.
[165] Godfrey Goodwin, **Osmanlı Mimarlığı Tarihi**, çev. Müfit Günay, 1. Baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 487.
[166] Kuban, **Türk Barok Mimarisi Hakkında…**, s. 27-28.
[167] Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 527-541.
[168] Semavi Eyice, "Ayazma Camii", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:1, İstanbul, 1994, ss.471-472.
[169] Gülsün Tanyeli, "Laleli Külliyesi", **D. B. İ. A.**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:5, İstanbul, 1994, ss. 190-193.
[170] Gülbin Gültekin, "Zeynep Sultan Camii", **D. B. İ. A.**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:7, İstanbul, 1994, ss. 550-551.
[171] Semavi Eyice, "Fatih Külliyesi", **D. B. İ. A.**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:2, İstanbul, 1994, ss. 265-270.
[172] Selçuk Batur, "Beylerbeyi Camii", **D. B. İ. A.**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:2, İstanbul, 1994, ss. 203-205.
[173] M. Baha Tanman, "Eyüp Sultan Külliyesi", **D. B. İ. A.**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:3, İstanbul, 1994, ss. 237-243.
[174] Selçuk Batur, "Selimiye Camii", **D. B. İ. A.**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:6, İstanbul, 1994, ss. 512-515.
[175] Yasemin Suner, "Nusretiye Camii", **D. B. İ. A.**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:6, İstanbul, 1994, ss. 105-107.
[176] Kuban, **Türk Barok Mimarisi Hakkında...**, s. 27-34.

Damgacı Camii, Soma Hızır Bey Camii[177], İzmir Kemeraltı Camii[178] ile Yozgat Çapanoğlu[179], Cevahir Ali Efendi Camii ve Başçavuşoğlu Camileri[180] Barok ve Rokoko üslubundan bazı süsleme örnekleri sergileyen yapılardan bazılarıdır. Türk Barok devrinin son yıllarında inşa edilen Küçük Efendi Camii, beyzi karakterli plan itibariyle Türk Barok mimarisinin en orijinal eserlerinden biridir. Fakat bu mütevazı yapı Türk mimarisi üzerinde herhangi bir etki bırakmamıştır[181].

Nuruosmaniye Camii'nden sonra yapılan bu camilerin planlarında bir yenilik bulunmayıp genel olarak tek kubbeli bir hacme sahiptirler. Ancak kubbe Barok tarza uygun olarak, kare plan üzerine yüksekçe bir tambur vasıtasıyla oturmaktadır. Minare şerefelerinde istalaktitlerin yerine dairevi profiller kullanıldığı görülmektedir. Dönemin büyük camilerinin çoğunda, mihrap harim duvarından bir çıkıntı yapmaktadır. Giriş kapıları, mihrapların üstlerinde akant ve kabuk motifleri yoğun olarak kullanılmıştır[182].

Osmanlı mimarisinde Barok-Rokoko etkisi hissedilmeye başlandığı sıralarda Avrupa'da Ampir üslubu hâkim idi[183]. Bir müddet sonra Barok ve Rokoko'nun zevk, neşe ve coşku ifade eden yerel yorumunu doyurucu bulmayan Osmanlı sanatçıları mimaride ve bezemede belli ve kolay kavranabilir biçimleri tercih etmeye başladılar. Bunun neticesinde 18. Yüzyılın sonlarına doğru, her şeyin kendisini ilk bakışta alenen ortaya koyduğu Batı kökenli Neo-Klasik üslubunun etkileri görülmeye başlandı. Fransa'nın ünlü generali Napolyon'un iktidarı Avrupa'nın büyük bir bölümünde hâkim olunca Neo-Klasik üslup Ampir (Empire) yani imparatorluk üslubu olarak anılmaya başlandı[184]. Zarif dor ve iyon sütunları, burmalı sütunceler, kabartma buket ve girlandlarla vurgulanan Ampir üslup[185], II. Mahmud (1808-1839) döneminde kesin bir saltanat modası olarak, yerli sanatçılarının yorumu

[177] İnci Kuyulu, "Geç Dönem Anadolu Tasvir Sanatından Yeni Bir Örnek: Soma Damgacı Camii", **Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi**, Sayı:4, İzmir, 1988, ss. 67-78.
[178] Cezar, s. 69.
[179] Rüçhan Arık, **Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı**, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1976, s. 27-47.
[180] Rüçhan Arık, **Batılılaşma Dönemi Örneklerinden Anadolu'da Üç Ahşap Camii**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1973, s. 10-28.
[181] Aptullah Kuran, "Türk Barok Mimarisinde Batı Anlamında Bir Teşebbüs Küçük Efendi Manzumesi", **Belleten**, T.T.K. Yayınları, Cilt: XXVII, Sayı:107, 1963, ss. 467-470.
[182] Kuban, **Türk Barok Mimarisi Hakkında...**, s. 134-135.
[183] Can ve Gün, s.254.
[184] Cezar, s. 100-103.
[185] Aptullah Kuran, **Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Mimarlık**, (Ed. Çiğdem Kafescioğlu), 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s.605.

katılmaksızın doğrudan Fransız modeller taklit edilerek Rokoko bezemenin yerini alarak yaygınlaşmıştır[186]. "*Asil yalınlık, sakin yücelik*" olarak Ampir üslup genel bir dönem üslubu olmasa bile yüzyılın sonlarında beliren seçmeci üslup içinde 20. yüzyılın başına kadar etkilerini devam ettirmiştir [187].

Yuvarlak kemer, madalyon çevresinde ışınsal çizgiler, üçgen alınlık, yalın silmeler, simetri, yüzeysel tasarım, kanatlı zafer simgeleri Ampir'de cepheyi biçimlendiren temel ögelerdir. Bezeme öğeleri olarak özellikle Fransız devrimcilerin yakalarına taktıkları rozet, top, kargı, meşale gibi askerlikle ilgili biçimler kullanılmıştır. Ayrıca aylama askı, gülbezek, baklava, defne dalı ve baklava gibi unsurlar da Ampir üslubun bezeme sözlüğünde yer alan motiflerdir[188].

Osmanlı mimarlığında kılıç, bayrak demetleri, müzik aletleri, vazo içinde çiçek, uçları sivriltilmiş akantus yaprakları, yüzeyselleştirilmiş palmet ve yapraklar, tüy ve perde motifleri Ampir üslubun bezeme öğeleri olarak kullanılmıştır. Bunlarla birlikte aylama askı, yivli ve düz gömülü sütunlar, köşe sütunları, yuvarlak ve düz kemerler, kemerlerde yer alan belirtilmiş kilit taşı ve üzengi noktaları, yalın ve az derinlikli silmeler de bezeme öğesi olarak kullanılan yapısal unsurlardır[189].

Türk mimarisinde saf Ampir üslubu yansıtan ilk önemli eser 1840 tarihinde inşa edilen II. Mahmud türbesidir. Bitkisel motifli friz kabartmalar, yuvarlak kemerli pencereleri, stilize korent başlıklı plastırları, rozet ve asma desenli dökme demir pencere parmaklıkları, düz ve sade duvar yüzeyleri ve ağırbaşlı görünümü ile bu yapıda Türk Ampir üslubunun bütün özelliklerini görmek mümkündür[190].

Dolmabahçe Bezmialem Valide Sultan Camii (1853) Türk Ampir üslubunun bir başka önemli eseridir [191]. Dolmabahçe Camii ile birlikte Nusretiye Camii (1826)[192], Ortaköy Büyük Mecidiye Camii (1853)[193], Ampir etkilerin Barok-Rokoko üslupla birlikte görüldüğü diğer cami örneklerindendir[194]. İstanbul dışından İzmir

[186] Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 605.
[187] Ayla Ödekan, "Ampir Üslubu", **D. B. İ. A.**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:5, İstanbul, 1994, s. 247.
[188] Ödekan, "Ampir Üslubu", s. 248.
[189] Ödekan, "Ampir Üslubu", s. 248.
[190] Kuran, **Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Mimarlık**, s. 606.
[191] Kuran, **Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Mimarlık**, s. 606.
[192] Suner, "Nusretiye Camii", ss. 105-107.
[193] Selçuk Batur, "Mecidiye Camii", **D. B. İ. A.**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:5, İstanbul, 1994, ss. 314-316.
[194] Ödekan, "Ampir Üslubu", s. 248.

Kemeraltı (1812), Konya Aziziye (1867) ve Kütahya Ulu (19. yy. sonu) camileri Ampir etkilerin görüldüğü camilere örnek verilebilir[195].

19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı mimarisinde seçmeci (karma, eklektik) bir üslup anlayışının ortaya çıktığı görülmektedir. Neo-Barok, Neo-Klasik üsluplarla birlikte Neo-grek, Neo-gotik ve Neo-Rönesans gibi Batılı sanat etkileri ile Osmanlı-Türk etkilerinin kaynaşarak tek bir bina üzerinde bir arada serbestçe kullanılmıştır[196].

Böyle bir üslupsal tutumun oluşmasındaki temel neden, dönemin mimarlarının, pek çok yeni ve değişik işlevlere uyum sağlayacak tipte yapılar yapma zorunluluğudur. Bu yapıların tümünde belli bir üslup birliği geliştirmek olanaksız olduğu için her yapı türü kendine özgü bir üslupta ele alınmıştır[197].

Avrupa'da prestij yapılarının üslubu olan Neo-grek üslup Osmanlı Devleti başkentinde ilk kez 19. yüzyıl başında kışla ve askeri okul mimarisinde kendisini göstermiştir. Ayrıca bazı elçilik yapılarında da bu üsluba göze çarpar. Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde de, müze ve okul binalarının inşasında ağırlıklı olarak bu üslubun dikkate alındığı görülmektedir. Bununla beraber İstanbul'da görülen Neo-grek üslup, yalın ve kurallı bir üslup özelliği taşımamakta ve daha çok Neo-Rönesans üslupla kaynaşmış olarak kullanılmaktadır. Neo-gotik üslup, Avrupa'da güçlü bir simgesel anlam yüklenerek dinsel mimaride etkisini göstermektedir. Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde ise özellikle Oryantalist üslupla birlikte dinsel yapılarda ve sivil mimaride romantik ortaçağ esprisiyle özellikle sivri kemerler, sivri ve yüksek kuleler, eğimli çatılarla kendisini göstermiştir. Yuvarlak kemerlerin mimari yapılarda tekrar kullanılması şeklinde kabul edilen Neo-Rönesans üslup ise Avrupa'da özellikle borsa, banka gibi binalarında kullanılmıştır. Genel olarak 19. yüzyıl İstanbul'unda severek uygulanan bu üsluba kamu yapılarında çokça rastlanır. Özellikle okul ve banka örneklerinde izlenebilen üslup, ana kitlenin üç kat olarak tasarlandığı saray, köşk ve kasırlarda da Neo-Barok öğelerle kaynaştırılmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Avrupa'da yarı resmi yapılarla saray yapılarının giriş ve iç mekân düzenlemelerinde tercih edilen Neo-Barok üslup, Osmanlı başkentinde

[195] Yılmaz Can ve Recep Gün, **Ana Hatlarıyla Türk İslâm Sanatları ve Estetiği**, 2. Baskı, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2011, s. 254-255.

[196] Semavi Eyice "Batı Sanat Akımlarının Değiştirdiği Osmanlı Dönemi Türk Sanatı", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, Cilt: 15, s. 469-496; Yılmaz Can ve Recep Gün, s. 255.

[197] Neşe Yıldıran, "II. Abdülhamid Dönemi Mimarlığı", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, Cilt: 15, s. 600.

kendisini ilk kez cami mimarisinde göstermiş, ancak daha sonra saray, köşk ve kasırların bezemesiyle cephe, giriş ve bahçe düzeninde ağırlığını koymuştur. Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde daha çok Neo-Rönesans ve Neo-grek üsluplarla bir arada kullanılarak, yüksek profilli cepheli yapıların ortaya çıkmasını sağlamıştır[198].

Aksaray Valide Camii (1871), Dolmabahçe Saat Kulesi (1894), Sirkeci Garı (1890), Düyun-ı Umumiye Binası (1900), İstanbul Arkeoloji Müzesi (1907) ve Yıldız Sarayı eklektik üslubun etkilerinin görüldüğü yapılara örnek verilebilir[199].

19. yüzyılın sonunda Jugendstil Secession gibi adlarla da anılan Art Nouveau üslubu ortaya çıkmıştı. Art Nouveau II. Abdülhamid'in davet ettiği İtalyan Mimar D'Aronco vasıtasıyla Osmanlı başkentine gelmiş, özellikle ahşap konut mimarisini biçimlendirerek bir İstanbul Art Nouveau'su oluşturmuştur[200]. Özellikle cephe düzenlemelerinde görülen Art Nouveau, cephe düzenlerinde frontaliteden kaçışa, kitlelerden serbest çıkmalar ve eklemelere, metalik strüktürün vurgulanarak açıkta bırakılışına, bezeme ve resimde coşkun bir eğrisellik ve çizgiselliğe, çiçeksiliğe (floral), doğa imgelerine, kıvrım ve büklümlere, nakış esprisine, uçuculuğa, doğaya ve doğanın akıcılığına eğilimli bir tasarım anlayışı geliştirmiştir[201]. Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde İstanbul'unda oldukça yaygın olan Art Nouveau üslubunun İstanbul'daki ilk önemli örneği Botter Apartmanı (1900-1901)dır. Montero Evi, Yıldız Hasbahçe Ada köşkü, Beşiktaş, Şeyh Zafir çeşme, türbe ve kitaplığı (1903-1904), Karaköy Camii yapılar D'Aronco tarafından Art Nouveau üslubunda inşa edilmiş yapı örnekleridir[202].

19. yüzyıl Osmanlı mimarlığında uygulama alanı bulan bir üslup da seçmeci bir tasarımla doğu kökenli biçim ve motiflerin kullanıldığı Oryantalizm'ir[203]. İspanya, Mısır ve Hindistan gibi İslâm ülkelerinden kaynaklanan[204] düşsel bir doğu imgesi tüm sanatlarda Batı'yı bir dönem etkisi altına almıştı. Elhamra Sarayı örneği,

---

[198] Yıldıran, "II. Abdülhamid Dönemi Mimarlığı", s. 601.
[199] Yılmaz Can ve Recep Gün, s. 255.
[200] Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 606.
[201] Afife Batur, "Art Nouveau Mimarlığı ve İstanbul", **Mimari Akımlar I**, Yem Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 96,98.
[202] Diana Barillari ve Ezio Godoli, **İstanbul 1900 "Art Nouveau" Mimarisi ve İç Mekânları**, Yem Yayınları, çev. Aslı Ataöv, İstanbul, 1997, s. 85-101.
[203] Afife Batur, "Oryantalist Mimari", **D. B. İ. A.**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:6, İstanbul, 1994, s. 148.
[204] Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 607.

Türk usulü bahçe ve cami motifi oldukça revaçtaydı[205]. Osmanlı mimarları da Avrupalı Oryantalist modanın biçim ve desenlerinden etkilenerek tasarımlarına model aldılar ve bunu bir tür İslâm'a dönüş olarak yorumladılar[206] ve özellikle 1860 sonrasında Oryantalist üslupta binalar yaptılar[207]. Oryantalist etki Osmanlı mimarisinde tek başına, baskın olarak kullanıldığı gibi seçmeci bir üslup içinde de kullanıldı. Oryantalist üslup aynı zamanda Osmanlı başkentindeki Batı kaynaklı mimariye bir tepki olarak doğdu. Amaç geçmiş biçim dilinin yardımıyla da özgün bir mimari oluşturmaktı. Abdülaziz döneminden başlayan "*incelmiş*" bir Osmanlı mimarlığı özlemi II. Abdülhamid döneminde de benimsenmişti ve yerel biçim diline de uyarlanan bu yeni üslup Osmanlı beğenisi olarak somutlaştı[208].

Mimaride görülen at nalı kemer, dilimli kemer, soğan biçimli kemer, moresk sütun başlıkları, sütun gruplamaları, sütun başlıkları üzerinde kullanılan düşey parçalar, sağır arkad ve niş dizileri, ağ bezeme, yaldızlı mukarnas; renk olarak mavi, kırmızı ve sarı (yaldız) renkleri önemli Oryantalist biçimlerdir[209].

Tokat Köşkü, Topçu Kışlası, Beylerbeyi sarayı deniz köşkleri, Ahır Köşkü, Yıldız Hamidiye Camii, Hidayet Camii, Fuat Paşa Türbesi, Sirkeci Garı ve Haydarpaşa Tıbbiye Okulu Osmanlı mimarlığında Oryantalist ögeler kullanılarak yapılmış bazı yapı örnekleridir[210].

II. Abdülhamid döneminin sonlarına doğru mimaride Batı kökenli sanat akımlarının egemenliğine karşı Selçuklu ve Osmanlı'ya özgü kubbe, kemer, çıkma ve cephe tasarımları gibi geleneksel mimari unsurların kullanımına yönelik istek ve çabalar da dikkat çekicidir. Mimar Kemalettin'in 1902 yılında tasarladığı fakat gerçekleştiremediği Berlin Hamidiye Hastanesi planları mimaride ulusal anlayışın bilinenden daha önce benimsendiğini göstermektedir[211].

Osmanlı Devleti'ndeki her türlü imar faaliyetleri 19. yüzyıla kadar Hassa Mimarlar Ocağı'na bağlı mimarlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Sarayın Birun teşkilatı içerisinde faaliyet gösteren mimarlık ocağı 16. Yüzyılda Mimar Sinan'ın

[205] A. Batur, "Oryantalist Mimari", s. 148-149.
[206] Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 607.
[207] Selman Can, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Mimarisi ve Sanat Anlayışı", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, Cilt: 5, s. 27.
[208] Saner, **19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında "Oryantalizm"**, s. 115-119.
[209] Saner, **19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında "Oryantalizm"**, s. 66-117.
[210] Saner, **19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında "Oryantalizm"**, s. 66-122.
[211] Can, s. 39.

öncülüğünde en verimli çağını yaşamıştı. 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde İktisadi, siyasi, sosyal, eğitim ve insan kaynağı konularında yaşanan problemler nedeniyle ocak büyük bir sıkıntı içerisindeydi. Hassa Mimarlar Ocağı, mevcut yapısıyla görev ve sorumluluklarını yerine getirememesi nedeniyle 1831 yılında ortadan kaldırılmıştır[212].

Hassa Mimarlar Ocağı 1831'de şehireminliği ile birleştirilerek, Nafıa Nezareti'ne bağlı Ebniye-i Hassa Müdürlüğü adını aldı[213]. Müdürlüğüne de son Sermimaran-ı Hassa Seyyid Abdülhalim Efendi atandı[214].

Nafia Nezareti'nin görevleri arasına binaların keşif, inşa ve tamiratı da eklenince Ebniye Müdürlüğü 1849 yılında Nafia Nezareti'ne bağlanarak Ebniye Muavinliği ismini aldı; ancak bu birleşmeden de istenilen verim alınamayınca Ebniye Muavinliği de 1852 kaldırılarak ticaret Nezareti'ne bağlı olarak Ebniye Meclisi İdaresi kuruldu. Ebniye Meclisi'nde meydana gelen usulsüzlükler nedeniyle yeni bir düzenleme yapılarak 1861yılında Ebniye Müdürlüğü yeniden kuruldu. Bu düzenlemeyle daha sağlıklı bir yapıya kavuşan Ebniye Meclis idaresi 1868 yılından itibaren şehreminlik içerisindeki Hendesehane'ye bağlandı. Meşrutiyetin ilanından sonra Hendesehane Heyet-i Fenniye ve Başmühendislik olarak hayatını devam ettirmiştir[215].

Daha önce Topkapı Sarayı'nda saray ve kasırların onarım ve bakımlarıyla görevli Tamirat Ambarı bulunmaktaydı. Bu birim 1831 yılında Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü adını aldı. 1861 yılından sonra bu kurum da Ebniye-i Seniyye İdaresi olarak isimlendirildi[216].

Ebniye-i Seniyye İdaresi padişahın özel hazinesi olan Hazine-i Hassa Nezaretine bağlı olarak çalışmaktaydı. II. Abdülhamid devrinde 1891 tarihli bir düzenleme ile görev ve sorumlulukları yeniden düzenlendi. Binaların yapılacak olan her türlü inşa ve onarımı için binanın keşif ve kontrolü, kullanılacak olan malzemenin cinsi ve miktarı, harcanacak olan meblağ ve ödeme şekli gibi işlemler

[212] Can, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile …**, s.14-24.
[213] Şenyurt, **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, s. 299.
[214] Zeki Sönmez, "Seyyid Abdülhalim Efendi", **T.D.V.İ.A.**, T.C. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt:1, Ankara, 1988, s. 212; Can, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile …**, s. 25.
[215] Can, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile …**, s. 28-31.
[216] Can, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile …**, s. 31-33.

Ebniye-i Seniyye İdaresi tarafından tespit edilerek nezarete sunulurdu [217]. İmparatorluğun sonuna kadar varlığını koruyan Ebniye-i Seniyye İdaresi 17 Haziran 1920 tarihli bir kararname ile maliye hazinesine bağlanmıştır[218].

17. yüzyılın ortalarından itibaren süregelen Hassa Mimarlar Ocağı'nın yapısında bozulma mimarlık eğitimi de olumsuz etkilemiş, yetişmiş nitelikli eleman sıkıntısı çekilir olmuştu. Mimarlık eğitimi denilince çözüm daima mühendishanede aranmıştı. Mimarlık eğitiminin mühendishane dışında bir mimarlık okulunda verilmesi fikri tartışılmalara sebep olmuştu. Son baş mimar Seyyid Abdülhalim Efendi de bu konuda bir takım projeler sunmuştu. 1870 yılında Mekteb-i Harbiye'de, 1877 yılında da müstakil bir okulda eğitim verilmesi uygulamaya konulmuştu fakat mimarlık eğitimi gerçek bir kurumsal yapıda gerçekleşmesi II. Abdülhamid döneminde olmuştur. 1883 yılında II. Abdülhamid'in iradesi ile açılan Sanayi-i Nefise Mektebi ile gerçek anlamda müstakil bir okul çatısı altında mimarlık eğitimi verilmeye başlandı[219].

1858 tarihli Arazi Kanunu'nun kabulünden sonra son dönem mimarlık teşkilatında değişiklik yapılarak bina inşa ve onarım işlerinde Bina Eminliği Kurumu kaldırılmıştı. Artık 19. yüzyıldan itibaren her türlü devlet inşaatı bina eminleri eliyle değil müteahhitler tarafından yürütülmeye başlanmıştı[220]. Abdülhamid döneminde de imar işlerinde özel girişimin önü daha da açılmış ve çok sayıda mimarlık bürosu imar işlerine yönelmişti. Kalfalar da ihalelere girerek yapım işlerine girebilmekteydi. Bu sistemin doğru bilinememesi sebebiyle inşaatların kalfaları yanlış bir şekilde, binaların mimarı olarak algılanmıştır[221].

Türk mimarlarının yetişme ve çalışma usullerinin bozulması, önemli inşaat işlerinin Gayrimüslim ve yabancı mimarlara verilmesi ve müteahhitlik sisteminin ekonomik olarak ziyadesiyle güçlenen Gayrimüslimlerin lehine sonuç vermesi gibi sebeplerle 19. yüzyılın ortalarından itibaren Türk asıllı mimarların adı pek duyulmaz olmuştur[222]. Bu sebeplerle İstanbul'a adeta yabancı mimar akını olmuştu. Bu durum Sultan II. Abdülhamid döneminde de değişmemiş, Abdülhamid'in tahttan ayrılışına

[217] Arzu T. Terzi, **Hazine-i Hassa Nezareti**, T.T.K. Yayınları, Ankara, 2000, s. 19-68.
[218] Can, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile …**, s. 33.
[219] Can, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile …**, s. 36-41.
[220] Cezar, s. 167.
[221] Can, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile …**, s. 90.
[222] Cezar, s. 179.

kadar Gayrimüslim ve yabancı mimar-kalfa-müteahhitler inşaat alanında etkin bir faaliyet göstermişlerdir[223].

Son dönem Osmanlı mimarlığında özellikle Ermeni kalfalar ön plana çıkmaya başlamıştı. 19. Yüzyıl boyunca özellikle Balyan ailesinden Krikor Amira Balyan, Garabed Amira Balyan, Nigoğos Bey Balyan, Sarkis Bey Balyan, Simon Bey Balyan, Levon Bey Balyan[224] başta olmak üzere Hacı Minas, Küçük Ohannes, Yorki, Hacı Avram gibi Ermeni asıllı müteahhit kalfalar imar sektörü içerisinde çok sayıda yapının inşasını üstlenmişlerdir[225].

Yılmaz Can'a göre Sarkis Balyan'ın Osmanlı'nın son baş mimarı olduğu bilgisi yanlıştır. Ona göre 1831 yılında Hassa Mimarlar Ocağı kaldırıldıktan sonra "Hassa mimarı" tabiri bir daha kullanılmamıştır. II. Abdülhamid'in Sarkis Balyan'a verdiği "sermimar-ı devlet" unvanı da bir kadro unvanı değil kişisel imtiyaz olarak verilmiş bir payedir. Ermeni kalfalar inşa ettikleri yapıların çoğunluğunda mimar olarak değil müteahhit olarak çalışmışlardır[226].

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde etkinlik gösteren yerli ve yabancı mimarların çoğu almış oldukları eğitime uygun olarak dönemin modasına uygun eklektik üslupta eserler ortaya koymuşturlar[227]. Batılılaşmanın etkisiyle değişen şartlara uyum sağlamak için mimarlar cami, türbe, medrese, hamam gibi belli türde binalar yerine banka, postane, iş hanı, pasaj, otel, kışla, okul, apartman gibi Osmanlı mimarlığına yabancı, yeni düzenin yeni bina türlerini yapmaya devam etti. Bu dönemde Alexandre Vallaury, Raimondo D'Aronco, Giulio Mongeri ve August Jasmunt özellikle İstanbul'da göze çarpan mimarlar olmuştur[228].

Osmanlı başkentinde saray mimarı olan Fransız asıllı Alexandre Vallaury 1883 yılında Osman Hamdi Bey tarafından[229], Osmanlı Devleti'nde Paris'in "Ecole des Beaux-Arts" okulu örnek alınarak kurulan Sanayi-i Nefise Mektebi mimarlık bölümüne ilk hoca olarak atanmış ve bu görevini 1909 yılına kadar devam

[223] Şenyurt, **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, s. 303.
[224] Pars Tuğlacı, **Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi Ve Balyan Ailesi**, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1981, s. 8-346.
[225] Can, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile …**, s. 86-91.
[226] Can, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile …**, s. 90-91.
[227] Can, **II. Abdülhamid Dönemi**…, s. 34.
[228] Zeki Sönmez, **Türk-İtalyan Siyaset Ve Sanat İlişkileri**, 1. Baskı, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 233-296.
[229] Cezar, s. 188.

ettirmiştir[230]. Vallaury geleneksel Türk mimarlığını Ecole Des Beaux Arts disiplini içinde yorumlayarak dönemin, sosyal, kültürel ve estetik gereksinimlerini karşılayacak birçok büyük yapı tasarımlarına imza atmıştır [231].

Alexandre Vallaury seçmeci üslupta eserler verdiği gibi tamamen Batı tarzı eserler de vermiştir. 1899-1900 yılları arasında inşa ettiği Cağaloğlu Duyun-ı Umumiye Binası (İstanbul Erkek Lisesi) o zamana kadar başkenttin eski kent dokusu içinde yapılmış en büyük yapıdır. Bununla birlikte Sanayi-i Nefise Mektebi (1883), Galata, Eminönü, Taksim Osmanlı Bankası binaları, İstanbul Arkeoloji Müzesi (1891-1907), Eminönü Hidayet Camii, Tütün Rejisi binası (Merkez Bankası), Beyoğlu Union Française binası, Haydarpaşa Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (Marmara Üniversitesi Tıp Fakültesi binası), Vaniköy Rıza Paşa Yalısı ve Ortaköy Feriye Sarayları Vallaury tarafından yapılan belli başlı yapılardan bazılarıdır[232].

İtalya'da Art-Nouveausu'nun önde gelen temsilcilerinden biri olan D'Arenco, Osmanlı Devleti'nin daveti üzerine 1893 yılında geldiği İstanbul'da çok sayıda proje ve uygulama yapmıştır. 1893 yılında Osmanlı Tarım ve Sanayi Ürünleri Ulusal Sergisi projesi için seçilen D'Arenco Sultan II. Abdülhamid tarafından 1896'da saray mimarı olarak görevlendirilmiştir[233].

1909'a kadar hem İstanbul hem de İtalya'da görev yapan D'Arenco 1893-1901 yılları arasında "Yeni Osmanlı" üslubuyla Osmanlı mimarlığını geçmişiyle birlikte yorumlayan proje ve uygulamalara yer verirken 1901 ile 1909 yılları arasında Avrupa'nın da gündeminde olan Art-Nouveau tarzı proje ve uygulamalara ağırlık vermiştir[234]. D'Arenco'nun Osmanlı başkentinde yapımını gerçekleştirdiği önemli yapılar arasında, Vallaury ile ortak projesi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane binası dışında, Yıldız Sarayı bünyesinde kır köşkü tarzında inşa ettiği Yaveran Köşkü ve Bendegân Dairesi ve Kaiser II. Wilhelm'in ziyaretleri sırasında konukevi olarak kullanılan Şale Köşkü'nün Merasim Köşkü, Huber Köşkü, Karaköy/Merzifonlu Mescidi, Yıldız Çini fabrika-i Hümayun, II. Abdülhamid Çeşmesi örnek verilebilir. Art-Nouveau tarzının

[230] Ayşe Nasır, **Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1991, s. 70.
[231] Mustafa S. Akpolat, "Vallaury, Alexandre", **D. B. İ. A.**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:5, İstanbul, 1994, s.365.
[232] Nasır, s. 70-71.
[233] Sönmez, **Türk-İtalyan Siyaset Ve Sanat İlişkileri**, s. 273-282.
[234] Sönmez, **Türk-İtalyan Siyaset Ve Sanat İlişkileri**, s. 276.

bir örneği olan Şeyh Zafir Türbesi ve Beyoğlu Botter Apartmanı da söz etmeye değer önemli yapılarındandır[235].

1909 yılında Vallaury'nin ardından Osman Hamdi Bey tarafından Sanayi-i Nefise Okulu mimarlık bölümüne hoca getirilen Giulio Mongeri de II. Abdülhamid döneminde hem eğitmenlik hem de mimari eserleri ile tanınan bir isimdir. 1934 yılına kadar İstanbul'da kalan Mongeri Mimar Vedat ve Mimar Kemalettin ile birlikte milli mimari akımının öncülerindendir. İtalyan Elçiliği binası, Karaköy Palas, Maçka Palas, Ankara Ziraat bankası Genel Müdürlüğü binası, Ankara İş bankası Ulus binası, Ankara Osmanlı Bankası Merkez binası, Bursa Çelik Palas Oteli başlıca eserleridir[236].

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nin tanınmış yabancı mimarlarından bir diğeri Alman asıllı Profesör Jachmund'dur. Demiryolu projesini gerçekleştirme imtiyazını alan Alman hükümeti tarafından Sirkeci Gar binasını inşa etmek üzere İstanbul'a yollanan Jachmund, Osmanlı hükümeti ileri gelenleriyle iyi ilişkileri neticesinde 1890 yılında, Hendese-i Mülkiye Mektebi'ne (Yüksek Mühendis Okulu) mimarlık hocası olarak atanmıştır. Sirkeci Garı ve Bahçekapı'daki Deutsche Orient Bank (Germina Han) Jachmund'un gerçekleştirdiği önemli eserlerdir. Sirkeci Garı kendine özgü bir Doğu seçmeciliği ile biçimlenmiş bir yapı iken, Deutsche Orient Bank binası Osmanlı Devleti içinde güçlü Alman nüfuzunu yansıtan bir simge olarak Orta Avrupa mimarlığı özelliklerini taşımaktadır[237].

Otto Ritter ve Helmuth Cuno, Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Berlin-Bağdat demiryolu yapımı ile ilişkili olarak İstanbul'da faaliyet gösteren diğer Alman mimarlardır. Haydarpaşa Garı'nın Otto Ritter ve Helmuth Cuno tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir. 1906 yılında başlanılıp 1909 yılı ortasında tamamlanabilen bu büyük ölçekli yapı Alman-Bavyera tarzı bir Neo-Rönesans kütleye sahiptir; ancak yüzeylerdeki bezeme unsurları, ay-yıldızlı armaların yer aldığı alınlık ve madalyonlarla Osmanlılaştırmaya yönelik bir eğilimi göstermektedir.

[235] Sönmez, **Türk-İtalyan Siyaset Ve Sanat İlişkileri**, s. 276-282; Yıldıran, "II. Abdülhamid Dönemi Mimarlığı", s. 603.
[236] Sönmez, **Türk-İtalyan Siyaset Ve Sanat İlişkileri**, s. 285-296.
[237] Nasır, s. 78-81.

Bu durum şehir dokusuyla oransızlık yaratan binanın büyük ölçekli kütlesinin benimsenmesine, en azından yadırganmamasına yönelik bir çaba olabilir[238].

Sultan II. Abdülhamid döneminde görev yapmış olan bir başka grup da Rum mimarlardır. Mülkiye Mektebi ile bugünkü Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ni inşa eden Evanis, Bahariye Mevlevihanesi'ni inşa eden Nersis, Yıldız bahçesinde has ahırlar, daireler ve koğuşlar ile Sadrazam Sait Paşa'nın konağını inşa eden mimar Vasilaki ile Ebniye-i Seniyye idaresinde otuz yıldan fazla hizmet eden Yıldız Hamidiye Camii'nin mimarlığını yapan Nikolaidis Jelpulyo akla gelen Rum mimarlardır[239].

Osmanlı mimarlığının başlangıcından itibaren camilerin kubbe, harim, son cemaat mahalli gibi ana şemalarda bir değişiklik olmamıştır[240]; fakat 17. yüzyılda cami mimarlığında önemli bir gelişme yaşandı. Padişahlar için özel hazırlanmış olan Hünkâr kasırlarının başlangıcı olan yüksek süit odalar selatin camilerinin güneydoğusuna bitiştirildi. 18. yüzyıla gelindiğinde hünkâr köşkleri yapının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Başlangıçta bezemede olan Batı etkisi bu yüzyılda mimariyi yapısal olarak da etkilemiştir. Bu değişimle birlikte padişah camilerindeki hünkâr köşklerinin fonksiyonu aynı kaldı fakat konumunda oynamalar oldu[241]. 19. yüzyılda plan açısından önemli bir değişiklikliğe gidilerek camilerinin avlu ve revaklı girişleri ortadan kaldırıldı. Yerine son cemaat yeri, hünkâr mahfili, askeri erkan ve saray muhafızlarına ayrılmış mekanların bütünleşmesiyle oluşan saray görünümlü iki katlı hünkâr daireleri getirilmiştir[242].

Yeni bir dünya görüşünün giderek dinsel içeriği dışlaması, törensel niteliğin ön plana çıkması bu dönem camilerinin tasarımını birinci derecede etkilemiştir[243]. 19. yüzyılda Osmanlı camileri eskinin büyük abidevi eserlerine oranla küçülmüş, imajı değişmiş ve daha dünyevi bir anlam içeren bir işleve sahip olmuştur. Tek kubbeli ve kare planlı olan ana ibadet alanına saltanat protokolü gereği eklenen sivil

---

[238] Yıldıran, "II. Abdülhamid Dönemi Mimarlığı", s. 604; Mehmet Yavuz, "Osmanlı'da Alman Mimarlar ve Eserleri", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, Cilt: 15, ss. 659-661.

[239] Can, **II. Abdülhamid Dönemi**…, s. 35-38.

[240] Bakır, s. 53.

[241] Kuran, **Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Mimarlık,** s. 569; M. Baha Tanman, "Hünkar Kasırları", **D. B. İ. A.**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:4, İstanbul, 1994, ss. 100-102.

[242] Doğan Kuban, **Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları**, 4. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 201; Kuyulu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Mimarisinin Gelişimine Genel Bir Bakış", s. 53.

[243] Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 629.

nitelikli ikili kompleks bu durumu gösterir [244]. 19. yüzyıla kadar hemen hiç değişmeyen geleneksel 'tek kubbeli ve kare planlı' ibadet mekânı şeması[245] dışında camiler yeni gereksinmelere göre plan değişikliklerine uğraması biçim arayışlarında mimarların profesyonel uyum yeteneklerinin de bir göstergesidir[246].

19. yüzyıl camilerinde tek kubbeli, kare planlı ibadet mekânı bütün camilerde değişmeden aynı kalmıştır. Dönemin cami planlarındaki en önemli değişiklik son cemaat yerinin hünkâr mahfiliyle bütünleşerek iki katlı bir tür köşk/kasır biçiminde yapıya dıştan bitişen bir kanat haline gelmesidir. İstanbul camilerine özgü bu değişikliğin nedeni Batılılaşmanın getirdiği yeni protokol düzenidir. Avrupa monarşilerinin törensel protokolünden etkiler taşıyan Cuma Selâmlığı ve bunun gerektirdiği kalabalık maiyet, camilere bir takım yeni işlevler getirmiştir. Buna, İstanbul'un farklı semtlerinde yapılmış çeşitli camilere gidip gelmenin gerektirdiği yeni hacim ve düzenleme ihtiyaçları da eklenmelidir[247].

Tüm bu sebeplerle son cemaat yeri ve hünkâr mahfilinin birleşerek, genellikle caminin ön kısmına eklenen sivil nitelikli yapıdan oluşan bir kompozisyon meydana getirmiştir. Böylece mimari geleneğin en sağlam kalesi zorlanmış, ana ibadet mekânını değiştirilmese bile, saltanat protokolü planlamanın etkin öğesi olmuştur. Bu yeni durum cami imajını dünyevileştiren, ilettiği mesaja yeni anlamlar yükleyen bir değişimdir[248].

Kasr-ı hümayunun son cemaat yerlerinin üstüne ve yanlarına yerleştirilme uygulamasının en erken örneği III. Selim tarafından yapılan Selimiye Camii'nde (1804) görülmektedir[249]. İlk tasarım örneği olmasına rağmen, kitlelerin ölçüleri, galerilerin yan taraflara döndürülmesi, asimetrik bir biçimlendirme camiyle belirli bir mimari uyum sağlanmıştır. Nusretiye Camii'nde ise camiyle hünkâr bölümü arasında yalnız nitelikleri değil üslûp özellikleri açısından da 'ikili' bir görünüm vardır.

[244] A. Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", s. 1061; A. Hilal Uğurlu, "İstanbul Halkının Günlük Hayatında Selâtin Camilerinin Yeri: Avlular Üzerinden Bir Okuma", **Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Hatırasına: Osmanlı Mimarlık Kültürü**, Kubbealtı Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 265-268.
[245] Kuyulu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Mimarisinin Gelişimine Genel Bir Bakış", s. 53.
[246] A. Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", s. 1060.
[247] A. Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", s. 1061.
[248] A. Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", ss. 1061-1062.
[249] Eyice, **T. D. V. İ. A**, s.177.

Caminin asıl ibadet mekânında Osmanlı Barok anlayışına sadık kalınmış, buna karşılık hünkâr mahfili kitlesinde Ampir üslubu bir biçimlenmeye gidilmiştir[250].

1848'te Yıldız Parkı girişinde inşa edilmiş olan Mecidiye Camii önceki örneklerden farklı bir tasarımdır. 19. yy mimarlığında da bir dönüm noktasıdır; Hünkâr dairesi, alışılageldiği gibi 'doğu-batı' doğrultusundan alınarak 'güney-kuzey' doğrultusunda yerleştirilmiş ve hacim bakımından caminin asıl ibadet alanından daha büyük bir alanı işgal etmiştir. Böylece Osmanlı cami mimarisinin temel plan öğelerinden biri olan son cemaat yeri kaldırılmış, adeta dinlenme mekânı özelliğinde kapalı bir hole dönüşmüştür. Ayrıca simetrik olarak yerleştirilen, öne çıkmış iki oval kitleden oluşan hünkâr daireleri klasik dini mimarinin cephe biçimini değiştirerek girişe resmî bir daire görünümü vermiştir[251].

Bezmiâlem Valide Sultan adına 1853-54 yıllarında yaptırılan Dolmabahçe Camii[252] 19. yüzyıl camileri arasında, plan ve kitlelerinin açık ve anlaşılabilir oluşuyla ayrılmaktadır. Caminin asıl ibadet alanının dış köşeleri, düşey taşıyıcı işleviyle, bağımsız birer kule gibi profillendirilip vurgulanmıştır. Tam daire biçimli büyük askı kemerleri, yelpaze biçimli paralel pencere düzenlemesiyle iyice vurgulanmıştır. Ayrıca bu biçimsel düzenlemeyle kemerin taşıyıcı konumu belirgin hale gelmiştir. Küresel geçiş elemanı, yassı bir tambur ve kubbe baldakenin strüktürünü tamamlamaktadır. Batur'a göre bu yapısal kompozisyon öğeleriyle Dolmabahçe Camii, 16. yüzyıl klasik mimarlığına (Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii) kendi döneminde gönderme yapan belki de tek örnektir[253]. Dolmabahçe Camii'nin tamamen simetrik olarak inşa edilen Hünkâr Köşkü caminin esas ögesi kabul edilmiştir[254]. Hünkâr Köşkü, planı ve kitlesiyle cami sahnına bitiştirilmiş bağımsız bir yapıdır. Bu iki bağımsız yapı arasındaki tek organik bağ, hünkâr mahfilinin ikinci katından cami harimine açılan galeridir. Hünkâr kasrının kuzey köşelerinden yükselen Antik Çağ'ın sütun başlıklarını andıran şerefeleriyle çok ince minareler de dönemin üslubunu yansıtmaktadır[255].

---

[250] A. Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", s. 1062; Kuyulu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Mimarisinin Gelişimine Genel Bir Bakış", s. 54.
[251] A. Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", s. 1062.
[252] Eyice, **T. D. V. İ. A.**, s. 177.
[253] A. Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", s. 1062.
[254] Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 634.
[255] Eyice, **T. D. V. İ. A.**, s. 177.

Dolmabahçe Camii'yle aynı yıllarda inşa edilmiş olan Ortaköy Camii kendisinden otuz yıl önce inşa edilmiş olan Nusretiye Camii ile benzer özellikler göstermektedir. Camide Barok üslup, Ampir öğelerle karışmış olarak görülmektedir[256]. Yapıda yuvarların dış yüzeyleri niş biçiminde içeri çekilerek ince kolonlara bağlanmıştır. Cephelerdeki bu içbükey-dışbükey zıt hareketler, kuşkusuz Barok bir havayı yansıtmaktadır. Ne var ki vazo figürleriyle sonlanan dekoratif nitelikli yarım kolonlar neredeyse gotik izlenimi vermektedirler. Kubbe, 'C' kıvrımlı Barok payandaları olan tambur üzerindedir. Hünkâr kasrına gelince Nusretiye Camii'nde olduğu gibi caminin ana ibadet bölümünden farklı olarak Neo-Klasik bir uygulamaya sahiptir. Yine bu camide de oval planlı bir giriş merdiveni yer almaktadır[257].

II. Abdülhamid Döneminde yeniden inşa olunan Teşvikiye Camii'nin tek kubbeli ana ibadet mekânının önünde harimin iki katı yer kaplayan bir hünkâr dairesi bulunmaktadır. Dairenin kuzey cephesinde, zafer takı görünümünde bir alınlığı bulunan, üç açıklıklı revaklı bir giriş bulunmaktadır[258]. Alınlığın tam ortasında bulunan tuğralı, bayraklı arma yapının resmi yapı imgesini kuvvetlendiren biçimlerdir. Bu özellikleriyle Teşvikiye Camii 19. yüzyıl camileri içinde dini referanslara atıfta bulunan en uzak yapıdır[259]. Çoğunlukla Hıristiyan ya da levanten mimarlar tarafından inşa edilen bu yeni camilerde cepheler, Avrupa saray ve köşklerine benzer bir şekilde sivil yönü ağırlıklı inşa edilmiştir[260].

Mimar Montani'nin tasarımını yaptığı Pertevniyal Valide Sultan Camii (1870) de 19. yüzyıl camileri gibi geleneksel harim alanı ile son cemaat yerinin küçük bir köşke dönüştüğü yapılardandır. Burada hünkâr Dairesi ana ibadet alanına göre daha küçüktür ve simetrik bir plana sahiptir. Beş basamaklı bir merdivenle ulaşım sağlanan tek katlı giriş mekânı büyükçe bir hole açılmaktadır. Hol birer koridorla harem ve selamlık bölümleri ile harim alanına açılan ve son cemaat yeri işlevi gören bir ara mekâna açılmaktadır. Bu ara mekân 19. yüzyıl camilerindeki son cemaat yerinin içe alınarak harimle hol arasında bağlantı işlevi görmesinin bir başka

[256] Kuyulu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Mimarisinin Gelişimine Genel Bir Bakış", s. 54.
[257] A. Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", s. 1062.
[258] Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 639.
[259] Afife Batur, "Teşvikiye Camii", **D. B. İ. A.**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:7, İstanbul, 1994, ss. 257-258.
[260] Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 639.

örneğidir. Alışılmışın dışında cami cephelerindeki askı kemerlerin görüntüsünün kaldırılarak yapıdan bağımsız bir cephe oluşturulması bu yapıda başlayan çok yeni bir tasarım örneğidir. Bu tasarım örneğiyle on altıgen biçimli yüksek kasnağa oturan kubbe de geri plana itilmiştir [261]. Valide Sultan Camii'nde ayrıca Osmanlı mimarisinin değişik süsleme öğelerinin Gotik ve Hint öğelerle birlikte seçmeci bir üslupta kullanıldığı görülmektedir[262].

İnşa edilen son selatin camii olan Yıldız Hamidiye Camii klasik Osmanlı mimarisi ile bağların tamamen koparıldığı bir yapıdır [263]. 19. yüzyıl camilerinin tümünde olduğu gibi burada da iki katlı bir Hünkâr Dairesi bulunmaktadır. Kubbe de alışılmışın dışında girişe yakın konumlandırılmış olup bezemesel ve simgesel niteliklidir[264].

[261] Afife Batur, "Valide Camii", **D. B. İ. A.**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:7, İstanbul, 1994, ss. 360-361.
[262] Kuyulu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Mimarisinin Gelişimine Genel Bir Bakış", s. 54.
[263] Kuran, **Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Mimarlık,** s. 588.
[264] Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 640-641.

II. BÖLÜM
KATOLOG

2.1. Yıldız Hamidiye Camii

Şekil (EK3): 1-2.

Resim (EK4): 1-47.

İnceleme Tarihi: 14.10.2016, 17.08.2017.

Yıldız Hamidiye Camii, İstanbul'un Beşiktaş İlçesi'nde, Cihannüma Mahallesi, Barbaros Bulvarı'nın kuzey tarafında, Yıldız Sarayı'nın girişinde yer almaktadır. Sarayın Koltuk Kapısı olarak adlandırılan girişi önünde bulunan yüksek set üzerine caminin inşası bizzat II. Abdülhamid'in isteğiyle gerçekleşmiştir[265]. Yıldız Hamidiye Camii 2.301.204 kuruş masrafla[266], selâtin camilerin sonuncusu olarak II. Abdülhamid tarafından[267] H. 1303/M.1885 yılında yaptırılmıştır. Banisinden dolayı Hamidiye Camii olarak adlandırılsa da halk arasında daha çok Yıldız Camii olarak bilinmektedir (EK2:1-2).

II. Abdülhamid tahta çıktığında ilk önce Dolmabahçe Sarayına, kısa bir süre sonra da 1877'de Yıldız Sarayı'na yerleşmiştir. Ağabeyi V. Murad'ın tekrar tahta geçirileceği endişesi ile saraydan uzaklaşmamak için sarayın hemen yanı başına bir cami yapılmasını istemiştir. Güvenlik açısından saraydan uzaklaşmak istememesi de bunda etkili olmuş olması muhtemeldir. Sarayın yapıları içerisinde ikincil yapı özelliğini taşıyan bu cami, klasik dönem selâtin camilerinden farklı olarak, kalabalık bir halk kitlesine hizmet vermek gibi kamusal niteliklerinden ziyade saraya ait bir mescit halini almıştır. Dolayısıyla sultana ait özel bir mekân olarak tasarlanan bu yapıların öncelikli kullanıcıları artık halk değildir[268]. Yıldız Hamidiye Camii bayram namazı, Cuma namazı gibi önemli dini vecibelerin yanı sıra, batılı anlamda protokol kurallarına riayet edilerek düzenlenen Cuma selamlığı gibi önemli törensel görevleri

[265] Selman Can, "Yıldız Hamidiye Camii'nin İnşası ve Mimarına İlişkin Yeni Bilgiler", **Nurhan Atasoy'a Armağan**, (ed. M. Baha Tanman), Lale Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 60.
[266] Bağdat Vilayet-i Celilesine Mahsus Salname, def'a 16, H. 1318 (1900), s. 100.
[267] B.O.A., Y. PRK. EV. 1/91.
[268] Uğurlu, ss. 268-269.

yerine getirmek için de padişah tarafından özellikle tercih edilmiştir[269]. Cami II. Abdülhamid'in saltanatının sonuna kadar da çok gösterişli Cuma selamlıklarına sahne olmuştur. II. Abdülhamid 21 Temmuz 1905 günü cuma selamlığı esnasında Ermeni komitacılar tarafından düzenlenen bir bombalı suikast girişimine maruz kalmıştır. Caminin avlu giriş kapısı yanındaki saat kulesinin batı yönünde yer alan talimhane girişine bırakılan saatli bomba, Sultan'ın Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi ile ayaküstü konuşması birkaç dakika uzayınca Sultan kapıya varmadan patlamıştır. Bu saldırıdan II. Abdülhamid yara almadan kurtulmuştur fakat patlama nedeniyle yirmi altı kişi vefat etmiş, elli sekiz kişi de yaralanmıştır [270] (EK4:1-4).

Oryantalist ve Neogotik unsurların dönemin beğenisine paralel olarak seçmeci bir anlayışla uygulandığı Yıldız Camii'nin mimarı ile ilgili olarak kimi kaynaklarda Sarkis Balyan[271] ismi geçmekte, kimi kaynaklarda Dikran Kalfa[272] ismi, kimi kaynaklarda da Sarkis Balyan ve Dikran Kalfa (Cüberyan)[273] isimleri birlikte verilmektedir. Selman Can ise Dolmabahçe Sarayı Arşivi'nde tespit ettiği II/989 evrak numaralı arşiv belgesine dayanarak, Yıldız Hamidiye Camii'nin asıl mimarının Nikolaki Kalfa olarak da anılan Nikolaidis Jelpuylo isimli bir Rum mimar olduğunu ifade etmektedir. Ahmet Ersoy ve Oya Şenyurt da Nikolaki Jelpuylo (Jelepopulo/Tzelepopoulos/Tzelepis) ismini desteklemektedir[274]. Ebniye-i Seniyye İdaresi'nde otuz yıldan fazla görev alan mimar Nikolaki Jelpuylo, kendisine görev verilince hazırladığı maket ve çizimleri II. Abdülhamid'e sunmuş, padişahın da uygun görmesi üzerine caminin temelleri 21 Aralık 1881 (H. 28 Muharrem 1299) tarihinde atılmıştır. Yapılan sözleşmede caminin sekiz ayda bitirilmesi istenmişse de

[269] Selim Deringil, **The Well Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909**, London- New York, 1999, s. 22.

[270] B.O.A., Y. PRK. TKM. 49/7; Selman Can, "Yıldız Camii", **T.D.V.İ.A**., İstanbul, 2013, Sayı: 43, ss. 540-541; Selçuk Batur, "Yıldız Camii", **D.B.İ.A.**, İstanbul, 1994, Cilt: 7, s.514; Tuğlacı, s. 501-504.

[271] Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 641; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, **İstanbul'un İncileri Sur Dışı Camileri**, (ed.) Ömer Osmanoğlu, İstanbul, 2014, s. 238; Süleyman İlhami Özden, **Geçmişten Günümüze Beşiktaş Camileri**, (ed.) Hadi Esenboğa, Ankara, 2009, s. 205.

[272] Yıldıran, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 226.

[273] Pars Tuğlacı, **Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi**, s. 268.; Pars Tuğlacı, **Balyan Ailesinin Rolü**, Yeni Çığır Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 497.

[274] Ahmet Ersoy, "Aykırı Binanın Saklı Kalfası: Hamidiye Camisi ve Nikolaos Tzelepis (Celepis)", **Batılılaşan İstanbul'un Rum Mimarları**, İkinci Baskı, İstanbul, 2011, s. 104; Oya Şenyurt, "Selanik Hamidiye Camii: II. Abdülhamid Döneminde Mimaride Geleneksel Yaklaşımlar ve Oryantalizm", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, KOSBED**, 2016, 31, s. 201.

inşaat süresi üç yılı geçmiştir. Yıldız Hamidiye Camii 16890 lira harcamayla, 1885 Eylül ayının sonunda ibadete açılmıştır[275].

Yıldız Hamidiye Camii, etrafı demir parmaklıklarla çevrilmiş yaklaşık on dönümlük geniş bir arsa içerisinde inşa edilmiştir. Camini içinde bulunduğu alana üç adet kapıdan giriş sağlanmaktadır[276]. Bugün avluya kuzey tarafında yer alan ana kapıdan giriş yapılmaktadır. Avluda cami ile birlikte ana girişin sağında bir adet saat kulesi ile caminin kuzeyinde bir adet çeşme de bulunmaktadır (EK4:3,4,47).

Yıldız Hamidiye Camii, dikey eksenli, merkezi kubbeli yapı tipolojisinden bilinçli bir şekilde ayrılan aşırı yatay kitlesi ile [277] son dönem Osmanlı mimarlığında benzeri olmayan bir yapıdır[278]. Klasik Osmanlı cami mimarisinin tümüyle terk edildiği yapı, kıble yönüne dik olarak konumlandırılmış dikdörtgen hacimli bir ana kitle ile bu kitlenin kuzeydoğu ve kuzeybatı tarafına törensel kamusal alan olarak hizmet etmek üzere, daha küçük hacimli simetrik iki dikdörtgen kitlenin eklenmesinden oluşmaktadır. Bu kütlesel geometrisi ile cami Doğan Kuban'a göre daha çok bir Bizans kilisesine benzemektedir[279]. Bunun doğusundaki kitle hünkâr mahfili, batısındaki ise elçiler (şehzadeler) mahfili olarak kullanılmaktadır. Ana kitle asıl ibadet mekânı ile kuzeyinde yer alan son cemaat mahallini anımsatan bir ara mekândan meydana gelmektedir. Elçiler bölümünün kuzeybatı köşesinden bir adet minare yükselmektedir (EK4:1-12).

Yıldız Hamidiye Camii ana ibadet mekânı yaklaşık olarak 12,87 x 19,84 m. ölçülerinde derinlemesine dikdörtgen planlı, kâgir, dıştan çokgen kasnaklı, ahşaptan tek kubbeli ve tek minareli bir yapıdır. Çokgen şekilli yüksek kasnağın üzerinde silme takımları ile çerçevelenmiş, on altı adet sivri kemerli Neo-Gotik üslupta pencere açıklığı yer almaktadır. Ayrıca bir mukarnas dizisi ve üstündeki altıgen yıldız şeklinde deliklenmiş parapet, kasnağın kornişini biçimlendirmektedir. Kubbe kasnağı ve biçimlenişi Pertevniyal Valide Camii ile büyük benzerlik göstermektedir.[280](EK4: 1-15).

---

[275] Dolmabahçe Saray Arşivi, Evrak I/1392 aktaran Ahmet Ersoy, s.106., Dolmabahçe Saray Arşivi, Evrak II /989 aktaran Selman Can, **Nurhan Atasoy'a Armağan**, s. 60-63.
[276] Özden, s. 205.
[277] Ersoy, s. 112; Şenyurt, "Selanik Hamidiye Camii:…, s.199.
[278] S. Batur, "Yıldız Camii", s. 514.
[279] Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 640; Deringil, **The Well Protected Domains…,** s. 23.
[280] Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 640-641; Tuğlacı, **Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi …,** s. 272.

Dış duvarlarında Küfeki taşı kullanılan yapıda[281], müteahhidiyle yapılan sözleşme gereği yapının temel duvarlarındaki pabuçluklarda Triyeste taşı, pencere söveleri ve saçaklarda beyaz Triyeste taşı, minarede taş, cami döşemesinde Frenk mermeri, mihrap, minber ve kürsüde çeşitli renklerde mermer, bölme duvarlarda Kamanto Fabrikası tuğlası, kubbede tuğla ve kurşun; kubbe ve minare alemlerinde yaldızlı pirinç, dairelerin döşemeleri ile iç kapı ve pencerelerde ise meşe malzeme kullanılmıştır[282].

Farklı yükseklikteki dikdörtgen planlı prizmatik kitleler, kornişlerinin üstündeki parapet kuşağı ile mahfillere girişi sağlayan çift kollu dairesel merdivenler, camlı giriş sundurmaları gibi özgün tasarımda yer alan mimari unsurlar daha çok sivil mimaride kullanılan tasarım biçimleridir. Bundan dolayı Yıldız Hamidiye Camii, köşk hatta saray imgesinin öne çıktığı ilginç bir tasarım örneğidir. Cami, bu kitlenin üstünde yalnızca yüksek kasnağı ve küçük kubbesi ile belirir. Bu durum caminin saraya bağlı oluşunun ve imparatorluk protokolünde önemli törensel işlevlerinin sonucu olarak görülebilecek biçimlerdir[283](EK4:5, 7, 15).

Yıldız Hamidiye Camii; Gotik, Oryantalist ve Selçuklu mimari öğelerini içinde bulunduran cephe düzenlemesiyle dönemin eklektik tutumuna işaret etmektedir[284]. Geleneksel cami tasarımından oldukça farklı biçimde kuzey ve güney cephenin merkez aksı taç kapı biçiminde tasarlanmıştır. Bu yapılar yanlardaki açıklıklara oranla daha geniş ve daha yüksek tutulmuş; ayrıca öne doğru bir çıkma yapacak biçimde düzenlenmiştir. Bu çıkma üst tarafta, merkezinde iri bir altıgen yıldız motifi[285] yer aldığı zengin bitkisel bezemeli bir tepelikle ayrıca vurgulanmıştır. Bu taç kapılar, tarihi işlevlerinden farklı olarak kubbeyi ortalamışlar, böylece

[281] Tuğlacı, s. 270.
[282] Can, **Nurhan Atasoy'a Armağan**, s. 61-62.
[283] S. Batur, "Yıldız Camii", s. 514.
[284] Şenyurt, "Selanik Hamidiye Camii:…, s. 199.
[285] Kimi kaynaklarda "Mühr-i Süleyman", kimi kaynaklarda "Davut Yıldızı" olarak geçen "altı köşeli yıldız" motifi, Anadolu Selçukluları, Artukoğulları, İlhanlılar ve Osmanlı dünyasında, cami süslemelerinde, hamam kubbelerinde, mezar taşlarında, çini gibi yapı süslemelerinde şeytanı uzaklaştırmak için kullanılmıştır. Hermetik gelenekte birbirini kesen iki üçgen şemadan oluşan altı kollu yıldız motifi makrokozmosu temsil etmektedir. "Altı köşeli yıldız" motifi maddi alem yaratılışını ve yok oluşunu simgeler. Yıldızı oluşturan üçgenlerden biri hayatın olumlu yönlerini, diğerinin de olumsuzlukları temsil ettiğine inanılan bu sembol İslâm öncesi kültürde ise madde ile mâna, iyi ve kötü, güzel ile çirkin tanrı ve kaos gibi zıtlıkları temsil etmiştir. Burada kullanılan yıldız motifi, devletin merkezi olan "Yıldız" semtine bir gönderme yaparak yönetimin simgesi olarak da kullanılmış olabilir. Bkz. Şenyurt, "Selanik Hamidiye Camii:…, s. 191-192; Ahmet Çaycı, **İslâm Mimarisinde Anlam ve Sembol**, Palet Yayınları, Konya, 2017, s. 70-71.

simetrinin sağlanmasına katkıda bulunmuşlardır. Caminin cephelerinin düşey plastrlar ve yatay silmeler ile yüzeylere bölünmüş olup bu düzenleme yapının kurgusunu belirgin, kolay kavranır hale getirmiştir. Kuzey cephede güney cepheden farklı olarak üç farklı düzlemdeki yüzeylerden oluşmaktadır. Cephenin en önünde, beş adet pencere açıklığı ile iki adet kapı açıklığı bulunan giriş bölümü yer almaktadır. Merkez kitlenin yanındaki yüksek zeminli mahfiller ana kitleden daha küçük boyutta inşa edilmişlerdir. Mahfiller simetrik olarak iki katlı bir düzenlemeye sahip olup birer adet kapı açıklığı ile ikişer adet pencere açıklıklarına sahiptir. Bu mekânların pencereleri de Neo-Gotik formludur fakat daha ana kitledekilere oranla daha sadedir. Kuzey cephede yer alan düşey dikdörtgen biçimli pencere açıklıklarının tümü yüksek sivri kemerlidir. Bu kemerler, ferforjelerle üçlü dilimli bir düzenlemeye sahip olup Neo-Gotik üslup özellikleri taşımaktadırlar. Mahfil kapı açıklıkları dikdörtgen çerçeve içine alınmış basık kemerli; giriş açıklıkları ise düz atkılı bir düzenlemeye sahiptir. Ayrıca ana kitlenin tüm pencere açıklıklarının zengin silme takımları ile çevrelenmiş olduğu, denizliklerinin de küçük konsollarla desteklendiği görülmektedir. Yine bu açıklıklar plastrların oluşturduğu düşey oranlı dikdörtgen çerçeveler içine alınarak tüm cephelerde üçlü bir düzenlemeye gidilmiştir. Bu çerçevelerin köşelerine üçgen bantlar, üst tarafında da ikişer adet yatay dikdörtgen çerçevelerin oluşturduğu bantlar yerleştirilmiştir [286]. Kuzey ve güney cephede ayrıca ana kitlenin geniş tutulan pencere kemer kilit noktasında II. Abdülhamid'in tuğrası ile üst tarafında ki bantta yeşil zemin üzerine1303 tarihli sülüs hatla Nisa Suresi 103. Ayetten bir bölüm "إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْقُوتًا", "…innes-ṣalāte kānet ale'l mü'minīne kitāben mevḳūten", "...namaz, müminler üzerine vakitleri belli olarak yazılmış bir ödevdir[287]."yer almaktadır. Kuzeydeki giriş bölümü dâhil tüm cepheler üstte taraftan, sarkıtlı iki sıra mukarnas dizisinden oluşan bir korniş ve üstündeki yıldız motifleriyle bezenmiş parapetle bitirilmiştir. Giriş bölümünde bulunan parapetlerdeki altıgen yıldız motifleri deliklenmeden bırakılırken, en üst parapetlerdeki altıgen yıldızlar deliklenmiş vaziyettedirler. Köşe ayakları ile sınırlandırılan güney cephede kuzey cephedeki pencere açıklıkları ile aynı özelliklere sahip iki sıra halinde üçer adet pencere açıklıkları yer almaktadır. Alt

[286] S. Batur, "Yıldız Camii", s. 514.
[287] **Kur'an Yolu Meali**, haz. Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrıcı, İbrahim Kâfi Dönmez ve Sadrettin Gümüş, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2015, 4. Sure/103. Ayet.

sıranın pencere görünümlü orta açıklığı mihraptan dolayı sağır bırakılmıştır (EK4:5-12).

Cuma selamlığı esnasında meydana gelen patlama neticesinde caminin kuzey cephesindeki dairesel mermer merdivenler ve camlı giriş sundurmaları tahrip olmuştur. Yıldız albümlerindeki eski fotoğraflarda da görüldüğü üzere daha sonra yapılan onarım ve tadilat çalışmalarında caminin kuzey cephesinde birtakım değişiklikler yapılmıştır. Bu tadilat esnasında çift kollu dairesel merdivenler düz hale getirilmiş, her iki sahanlıkta yer alan giriş sundurmaları da kaldırılmıştır. Ayrıca cephenin en önündeki hazırlık bölümünün doğu ve batı tarafında bulunan camekân benzeri büyük ve geniş pencereler kaldırılmış, ortadaki pencere grubu da diğer pencereler gibi sivri kemerli Neo-Gotik pencerelere dönüştürülmüştür (EK4:1-5).

Yapının doğu ve batı cepheleri simetrik olarak düzenlenmiş olup cepheler iki farklı düzlemdeki yüzeylerden oluşmaktadır. Her iki cephede iki sıra pencere açıklıkları bulunmaktadır. Ana kitlenin harimi aydınlatan doğu ve batı cephelerinde alt ve üst sırada üçer adet pencere açıklığı yer almaktadır. Cephe düzenlemeleri ile pencere açıklıkları diğer cephelerle aynı özellikler taşımaktadır. Ancak harim cephelerinin alt sırasında yer alan pencere açıklıları diğerlerinden farklı olarak demir şebekelerle teşkilatlandırılmıştır. Mahfil cepheleri de ana kitle cepheleri gibi iki sıra halinde düzenlenmiş olup alt ve üst sırada farklı düzlemlerde yedişer adet pencere açıklığı yer almaktadır. Üst sırada bulunan pencere açıklıkları ana kitledeki pencere açıklıkları ile aynı özellikte olmasına rağmen alt sıra pencere açıklıkları farklılık göstermektedir. Bu açıklıklar daha küçük ebatlı olarak, kare şekilli ve parmaklıklı özellik göstermektedir (EK4:5-12).

Selâtin camilerde görülen birden fazla minare uygulaması yerine Yıldız Hamidiye Camii tek minareli olarak inşa edilmiştir. Oldukça zarif olan yivli minare gövdesi kaide ve pabuç olmaksızın doğrudan elçiler bölümü olarak kullanılan kuzeybatıdaki kitlenin köşesinden yükselmektedir. Üç sıra mukarnas dolguyla geçilen şerefe, tepelik ve sarkıtlı sütunceler ve deliklenmiş taş plakalarla sınırlandırılmıştır. Yivli petek de ince bezemeli, taştan yapılmış bir külah ve pirinçten yaldızlı bir alemle taçlandırılmıştır. Tüm bu özellikleriyle minare 19.

yüzyılda batı etkisinde yapılan minarelerinin genel özelliklerini taşımaktadır [288] (EK4:5, 13-14).

Yapının en kuzeyinde diğer kitlelere göre daha alçak inşa edilmiş ahşap örtülü bir hazırlık mekânı bulunmaktadır. Vestiyer ve ayakkabılıkların bulunduğu bu alana iki adet kapıdan giriş yapılmaktadır. Bu giriş mekânından da üç adet kapı vasıtasıyla son cemaat yerini anımsatan bir ara mekâna geçilmektedir. Bu alanın sağ ve solunda yer alan birer kapı ile hünkâr dairelerinin zemin katına ulaşım sağlanmaktadır. Bugün zemin katlarda cemaatin namaz kıldığı odalar ile görevlilerin odaları bulunmaktadır. Avludaki mermer merdivenlerle ve zemin kat holünde yer alan merdivenler vasıtasıyla hünkâr köşkünün üst dairelerine ulaşım sağlanmaktadır. Simetrik olarak düzenlenmiş olan bu katlarda birer hol, tuvalet ve ikişer oda bulunmaktadır. Üst katın kuzeybatı köşesinde yer alan kapıdan minareye ulaşım sağlanmaktadır. Kanatların güneyinde padişahın namaz kıldığı, Şeyhülislâm ile sohbet ettiği iki adet başoda bulunmaktadır. Bu odalar cumba şeklinde düzenlenen ahşap çıkmalarla ibadet mekânına açılmaktadır. Batı tarafta bulunan has odanın kapı açıklığının üst tarafında bir madalyon üzerinde II. Abdülhamid'in bir tuğrası bulunmaktadır. Üst kat hünkâr dairelerinin holünden ara mekânın üzerine denk gelen galeriye de ulaşılmaktadır. Buradaki galeri üç bölüme ayrılmıştır. Bu bölümlerden galerinin sağ ve sol tarafında bulunan üstü açık bölmeler, cuma selamlığı sırasında vüzera ve askeri erkân için ayrılmıştır. Bu iki alanın arasındaki açıklık ise saray muhafızlarının namaz kılmaları için düzenlenmiştir[289] (EK4:16-18, 42-46).

Ara mekân, mermerden zengin silme takımları ile çerçevelenmiş iki kanatlı ahşap bir kapı ve beyaz boyalı, demir parmaklı iki adet ahşap pencere açıklığı ile asıl ibadet bölümüne bağlanmaktadır. Kapı açıklığının üzerindeki mermer alınlığa Sülüs hatla Zümer suresi 73. Ayetinden bir bölüm "سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ", "Selâm size! Hoş geldiniz! Ebedî olarak kalmak üzere buyurun girin cennete!" [290] . yazılmıştır. Ayeti kerime ve üzerinde mukarnas sırası bulunan harim giriş kapısı rumi bezemeli mermer taçla sonlanmaktadır [291] (EK4:17-18).

[288] Nur-u Osmaniye Camii (1755), Laleli Camii (1764), Ortaköy Camii (1848) için bkz. Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 505-647.
[289] Tuğlacı, s. 270.
[290] Kur'an Yolu Meali, 39/73.
[291] Tuğlacı, s. 270.

Caminin asıl ibadet mekânı derinlemesine dikdörtgen planlı olup doğu, batı ve güney cephelerde bulunan on yedi adet pencere ve kubbe kasnağında yer alan on altı adet Neo-Gotik pencere ile oldukça aydınlıktır. Örtü sistemi olarak harimde kubbe ve tekne tavan birlikte kullanılmıştır fakat asıl ibadet mekânına konumu ve boyutlarıyla bezemesel ve simgesel kubbe egemendir. Caminin ana kitlesi dikkate alınarak merkeze alınan kubbe, harimde geleneksel Osmanlı cami mimarisinden farklı bir şekilde, mihraba uzak, harim giriş kapısına yakın bir konuma yerleştirilmiştir. Yapının kubbesi başka hiçbir camide görülmeyen bir tarzda, güney ve kuzeyinde bulunan, taşıyıcı işlevinden ziyade dekoratif özellikleri ağır basan, sedir ağacından yapılmış ikişer adet yüksek boylu kolonlarla desteklenmiştir. Ayaklıklar üzerinde yükselen sekiz köşeli kolonlar, başlık kesiminde mukarnaslı ince bir tablanın üzerine bir üst parça daha eklenerek oldukça yükseltilmiştir. Dilimli birer kemerle birbirine bağlanan kolonlar en üstte yer alan uzun bir tabla-kiriş vasıtasıyla düz bir doğru parçası olarak kubbe eteğine destek verirler. Yükseltilmiş kolon ve dilimli kemer kompozisyonu, harimin kuzey cephesindeki ikili sütun grupları ile birlikte Elhamra Sarayı imgesine referans vererek, dönemin yaygın mimari üslubu olan Oryantalist anlayışı yansıtmaktadırlar. Burada ayrıca kolon ve dilimli kemer birlikteliği narin yapılarıyla kubbeye adeta ağırlıksı bir görünüm kazandırmaktadırlar. Kubbeyi askıda bırakan bu tarz kubbe sütun kompozisyonu başka hiçbir camide yoktur [292] (EK4:19-27).

Kıble duvarının ortasında yer alan ince işçilikli yarım daire şeklindeki mermer mihrap nişi içi içe dikdörtgen çerçevelerle sınırlandırılmıştır. İki yanında birer dekoratif sütunce tarafından taşınan nişin kavsarası yedi sıra mukarnas ile dolgulanmıştır. Mihrabın köşebentlerinde rumi motifleriyle oluşturulmuş bir kompozisyon bulunmaktadır. Mihrap alınlığındaki mermer panoda altın yaldızla Âli İmrân Sûresi'nin 37. Ayetinden bir bölüm, "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ", "…küllemā deḫale 'aleyhā zekeriyya'l-miḥrābe.. ", "…Zekeriya, onun bulunduğu yere, mabeddeki odaya her girdiğinde…" [293] yazılıdır. Duvar kalınlığını aşmayacak şekilde düzenlenen niş yapının diğer mimari unsurlarıyla uyumlu olarak mukarnas

[292] Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 641; S. Batur, "Yıldız Camii", s. 514-515; Tuğlacı, s. 268, Oktay Aslanapa, **Osmanlı Devri Mimarisi**,
İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1986, s. 464; Tuğlacı, **Balyan Ailesinin Rolü**, s. 497.
[293] Kur'an Yolu Meali, 3/37.

dizi üzerinde yine rumi motiflerle bezemeli bir taçla sonlanmaktadır (EK4:19, 20, 21, 29, 31).

II. Abdülhamid caminin minberinin, Türk ahşap sanatının önde gelen örneklerinden biri olan Bursa Ulu Câmii minberi tarzında olmasını istemiştir. Bu amaçla Bursa'ya bir fotoğrafçı gönderilip Ulu Cami'deki minberin resmi de çektirilmiştir. Fakat padişahın bu isteği bilinmeyen bir nedenle gerçekleştirilmemiş, minber de mermerden yapılmıştır[294]. Mihrap yanında yer alan mermer minber oldukça başarılı bir mermer işçiliğine sahiptir. Minber, mihrap ve vaaz kürsüsü ile malzeme, tasarım ve süsleme bakımından tam bir bütünlük içindedir. Yan aynalığı düz ve sade tutulan minberin girişi de rumi ve yazı bezemeli bir taçla sonlanmıştır. Merdiven ve köşk korkuluğu geometrik şebekelidir. Birbirine dilimli kemerlerle bağlanmış dört adet kum saatli gömme sütunlar üzerinde yükselen kare planlı köşk, dilimli soğan kemerli kubbesi ile yapıda Oryantalist Elhamra Sarayı imgesine referans veren bir başka unsurdur. Minberin köşkünün tacı ve kubbesinin de rumi motiflerle bezeli olduğu görülmektedir. Minberin giriş tacında rumi desenlerle birlikte, sırasıyla Besmele, "بِسْـــــــــــــمِ اللهِاِرَّحْمَنِ ارَّحِيم ", "Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla",,"لَااِلٰهَ اِلَّاالله اَلْمَلِكُ الْحَقُّ الْمُبِينُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللهِ صَادِقُ الْوَعْدِ الْاَمِين",
"Lā ilāhe illallāhü'l-Melikü'l-Ḥaḳḳu'l-Mübīn, Muḥammedün rasūlüllāhi ṣādiḳu'l v'adi'l-emīn. " Yani "Eserleriyle aşikâr, hakiki mevcut ve yegâne padişah olan Allah'tan başka ilah yoktur. Doğru ve güvenilir olan Muhammed Allah'ın Resulüdür." "صدق حبيب الله", "Allah'ın sevgili Resulü doğru söyledi." yazmaktadır. Ayrıca minber köşkünün doğu, batı ve kuzey yüzeylerindeki kitabelerde: "قال النّبيّ عليه السلام: اذاصعدالحتيب في المنبر لا صلوة فيه و لا كلام." ,"صدق حبيب الله فيما قال."
"Ḳāle'n-Nebiyyü(as.): İzā ṣa'de'l-hatībü fi'l-minberi lā ṣalētün fīhi velā kelāmün.", "Ṣadaḳa habībullāh fī mā ḳāl", "Allah'ın sevgili Resulü dediğinde doğru söyledi." yazmaktadır[295] (EK4:19, 20, 21, 29, 32, 33, 34).

Harimin doğu cephesine bitişik olarak konumlandırılan yekpare mermer vaaz kürsüsü de minber ve mihrap ile malzeme, tasarım ve süsleme bakımından tam bir uyum göstermektedir. Mihrap ve minberde olduğu gibi altın yaldızla süslenmiş vaaz

[294] Can, **Nurhan Atasoy'a Armağan,** s. 63.
[295] Tuğlacı, s. 270.

kürsüsünde de Oryantalizm etkisi görülmektedir[296]. Sekizgen bir kaideye oturan mermer kürsü sekizgen biçimli olup güneyinde mermer bir merdiveni bulunmaktadır. Sekizgen kaidenin her bir yüzeyinde dikdörtgen çerçeve içerisinde sathi nişler yer almaktadır. Kaideden tek sıra mukarnas ile kürsünün korkuluklarını geçilmektedir. Korkulukların yüzeyleri de içi içe dikdörtgenlerle ayrılmış mermer şebekelerle çevrelenmiştir (EK4:19, 20, 30).

Yıldız Hamidiye Camii Dolmabahçe ve Ortaköy Camileri gibi saraya yakın bir konumda bulunduğundan caminin dekorasyon ve bezemeleri, sarayın etkisinde kalmış ve caminin saray imgesinin öne çıkmasında başlıca etken olmuştur. Oryantalist motiflerin egemen olduğu seçmeci bir üslupla süslenen bu yapıda taş, alçı, demir, mermer, ahşap, yazı ile kalem işi bezeme unsuru olarak başarılı bir şekilde uygulanmıştır[297] (EK4:21-46).

Yıldız Hamidiye Camii'nin dış cephelerinde geometrik bir düzenleme hâkimdir. Yapının kuzey ve güney cephesindeki bulunan rumi ve dolama dalların oluşturduğu bitkisel motiflerle bezeli üçgen alınlık ve çatı parapetlerini dolaşan mukarnaslar, denizlik altındaki küçük konsollardan ve altıgen yıldızlar dönemin mermer işçiliği açısından önemli örneklerdir. Üst taraftaki tacın merkezinde yer alan büyük bir yıldız motifi oldukça dikkat çekicidir. Camii'nin iç mekânında ise harim giriş kapısının tacı, mihrap, minber, vaaz kürsüsü, ahşap cumbaların altında bulunan fistolarla süslü mermer konsollar, başlıkları ile mahfili taşıyan sütun gruplamaları, üst kat mahfilin güney duvarını boydan boya kaplayan deliklenmiş mermer şebekeli korkuluklar oldukça ince işçilikli mermer süslemenin uygulandığı örneklerdir. Taş işçiliği olarak, sivri kemerli pencerelerin zengin silme takımları ve profilleri ile baştan aşağı minare örnek olarak verilebilir. Çift sıralı Neo-Gotik pencereler, alçıdan oymalı dilimler ve son derece zengin örgülü demir parmaklıklarla işlenmiştir[298] (EK4:4-12).

Büyük bir bölümü kalem işi süsleme ile olmak üzere cami iç mekânının tüm yüzeyleri benzerine rastlanmayan bir zenginlik ve özenle bezenmiştir. Mavi, kırmızı ve altın yaldızın yoğun olarak kullanıldığı kalem işi bezemelerde, seçilen renk ve

[296] Saner, **19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında "Oryantalizm"**, s. 100-101; Afife Batur, "Oryantalist Mimari", ss. 148-149.
[297] S. Batur, "Yıldız Camii", s. 514-515; Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 641.
[298] Tuğlacı, **Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi**, s. 272.

bezeme öğelerinde, kubbe ve kuşak yazılarında Mağrip-Endülüs kaynaklı Oryantalist bir anlayış görülmektedir. Kubbe içi ve tavanlar mavi üzerine altın varak yıldız bezemelerle işlenmiştir. Kubbe yazısının çevresini, kahverengi zemin üzerine ince bir zencirek motifi ile yeşil zemin üzerine kahverengi renklerle bezenmiş bitkisel motifli daha geniş bir şerit çevrelemektedir. Yıldızla bezeli kubbenin mavi zemininin bitiminde benzer bitkisel bezemeli şerit çok az farkla tekrar edilmiştir. Bunun altındaki iki renkli kaval silmenin hemen altında kuşakta ise rumiler ile birbirine bağlı küçük madalyonlar içerisinde lotus motifleri ile bezeli kuşak yer almaktadır. Bu kuşağın alt tarafına yani kubbe kasnağındaki pencere aralarına da Beşiktaş Orhaniye Kışla Camiinin harimin üst kat süslemelerine benzer bir şekilde açık mavi bir fon üzerinde, geometrik ve bitkisel motifler birbirlerine bağlanmış, motifler arasındaki boşluklar da ayrıca rumi motifleriyle doldurulmuştur. Şahane bezemeli tavan yine altın varakla işlenmiş profiller, mukarnas ve yazı şeritlerinden oluşan çerçevelerle kuşatılmıştır. Altın yaldız ve kalem işi ile bezenmiş harim duvarları üst pencere hizasının hemen altından, altın varakla bezenmiş bir profil, mukarnaslı bir friz ve bezemeli kalın bir bant veya geniş bir kat kornişi ile yatay olarak bölünmüştür. Üst sıradaki pencere açıklıklarının araları, geleneksel süsleme programından farklı bir şekilde rumi ve kıvrık dallarla doldurulmuş dikdörtgen pervazlarla bölünmüştür. Bu pervazların merkezine de hat ile bezeli madalyonlar yerleştirilmiştir. Harimin kuzeyinde, girişin iki yanında bulunan pencere açıklıklarının üstünde yer alan mukarnas dizisiyle çevrelenmiş kemerlerin derin alınlıkları, ortada sekiz köşeli yıldız, iki tarafında simetri olarak serbest kompozisyonla rûmili desenle bezenmiştir. Bu nişlerin yan tarafında, sütun başlıkları üzerinde dikdörtgenlerle çerçevelenmiş sathi nişlerin yüzeyleri ile nişlerin altındaki kapı ve pencere atkılarının üst kısımları da rumi desenlerle bezenmiştir. Harimin alt pencereleri arasındaki duvar yüzeyleri üst bölümlerden farklı olarak, çini üslubunu anımsatan kalem işi bezemelerle işlenmiştir. Ancak caminin en zengin, en görkemli bezemesi, iki katlı kuzey kanadında bulunan hünkâr köşkünde yer almaktadır. Köşkün II. Abdülhamid için ayrılmış üst katı, bir saray odası tarzında, altın varak ile çok renkli ve üst düzeyde bir Oryantalist kalem işi tekniğinde bezemelerle süslenmiştir. Rumi motifi ağırlıklı bezemeler, kırmızı zemin üzerine altın yaldızla bir tezhip inceliğinde işlenmiş olup süslenmemiş tek bir noktanın dahi bırakılmamıştır. İki kanatlı hünkâr köşkü ahşap

kapı ince işçilikli rumi motiflerle bezenmiştir. Hünkâr köşkünün bölünmüş tavan yüzeylerinde ise klasik Osmanlı süslemesinden alınan Rumiler, Selçuklu tarzı geometrik desenler ile Barok-Rokoko üslubundan alınma natüralist üsluplu çiçek motiflerinin karışımından elde edilmiş eklektik üslupta kalem işi bezemeler görülmektedir. Yine galerinin iki köşesinde bulunan ahşap köşklerin yüzeyleri de zengin dekoratif kalem İşleriyle süslenmiştir. Batı bezeme unsurlarına ait hiçbir motifin yer almadığı kalem işi bezemeler 1992 ve 2017 yılında yapılan onarımlarda aslına uygun olarak yenilenmiştir. Gerek renk gerek oranlar gerekse çizim teknikleri açısından yapıdaki süslemelerin tümü, 19. yüzyıl Osmanlı bezeme geleneğinin yeni yorumu olarak değerlendirilebilir[299] (EK4:18-27, 36-46).

Caminin hariminde süsleme unsuru olarak yazının da kullanıldığını görmekteyiz. Kubbe göbeğinde kufi hatla Bismillahirrahmanirrahim ve Necm(Yıldız) Süresi'nin ilk üç ayeti

"بِسْـــــــــــــــمِ االلهِارَّحْمَنِ ارَّحِيمِ .وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَى. مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَى. وَمَا يَنطِقُ عَنِ الْهَوَى."

"Battığı sırada yıldıza andolsun ki, bu arkadaşınız ne sapıtmış ne de eğri yola gitmiştir. Kişisel arzularına göre de konuşmamaktadır." [300] yazılıdır. Kubbe kasnağındaki dikdörtgen çerçevelerdeki kırmızı zemin üzerine ise, şükür duası olarak kufi hatla "علي نعمة الإسلام", "الحمدلله", "Elḥamdülillāh", "Alā ni'meti'l-İslām", ibareleri tekrar edilmiştir. Harîm duvarlarının üst tarafında yer alan mukarnaslı korniş dizisinin altındaki kitabe kuşağında yapma kûfi hatla uygulanan Mülk Suresi, harim duvarlarını çepeçevre dolaşmaktadır. Bu kuşak yazıları gazeteci Ebu Ziya Tevfik tarafından yazılmıştır. Üst sıra pencere dizisinin aralarına altın yaldız kaplamalı abanoz levhaların üzerine sedef kakma ile celî-sülüs hattıyla Allah, Hz. Muhammed, Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali, Hasan, Hüseyin, Said ve Sa'd isimleri yazılmıştır. El sanatı olarak büyük değer taşıyan bu sülüs yazıların büyük bölümü hattat Abdülfettah Efendi'ye aittir[301] (EK4:24, 25, 26, 35).

Yıldız Hamidiye Camii'nin iç dekorasyonunda kullanılan bir diğer bezeme türü de ahşap süslemedir. Hünkâr ile ailesine ayrılan köşkün yan odalarından cami ana mekânına taşan gül ağacından yapılmış ahşap parmaklıklı cumbalar, oyma,

[299] Saner, **19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında "Oryantalizm"**, s. 67; Oktay Hatipoğlu, **XIX. Yüzyıl Osmanlı Camilerinde Kalem İşi Tezyinatı**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2007, s. 93-94; S. Batur, "Yıldız Camii", s. 515.
[300] Kur'an Yolu Meali, 53/1-3.
[301] Can, "Yıldız Camii", s. 540; Özden, s. 210.

aplike ve kafes işinin bir arada uygulayan ve ince ahşap işçiliğinin tüm zarafetini sergileyen seçkin örneklerdendir[302]. Cumbaların üstleri kısımları ahşaptan bir dizi geometrik şekiller ile taçlandırılmıştır. Bu taçların cepheleri, küçük nişler ve kafesin altındaki dikdörtgen yüzey, açık zemin üzerine koyu renkler kullanılarak, ince ahşap oymalarla dekore edilmiştir. Ahşap cumbalarda gördüğümüz dilimli kemerler, ikili ahşap sütun gruplamaları, bitkisel bezemeli başlıklar ile başlıkların üzerinde bir nevi tabla görevi gören dikdörtgenler, dilimli kemerli sathi nişler camideki diğer Oryantalist uygulamalarla tam bir uyum içerisindedir[303]. Cumbalardaki yıldız ve rumi bezemeler de oldukça ince işçiliklidir. Aynı zamanda çok iyi bir marangoz olan II. Abdülhamid'in ahşap işçiliğine olan ilgi duyduğu ve bu sebeple Yıldız Sarayı'nda inşa ettirdiği marangozhanede geçirdiği boş zamanlarında çeşitli ahşap eşyalar ürettiği bilinmektedir. Sedir ağacından yapılmış olan bu kafeslerin çok özel bezemelerin de II. Abdülhamid tarafından yapıldığı söylenmektedir[304]. Ayrıca rumi kompozisyonlarla bezenmiş ahşap sütunlar, başlıklar ve dilimli kemerler; hünkâr köşkünde yer alan ahşap kapı ile vezirler ve askerî erkân için yapılmış bölmeler de oldukça ince işçilikli ahşap işleridir (EK4:22-23, 27, 37-39, 43-46).

Kubbenin tam ortasından zemine doğru uzanan oldukça gösterişli bohem kristal avize dönemin Alman imparatoru II. Wilhelm tarafından hediye edilmiş olup camiye ayrı bir güzellik katmaktadır[305] (EK4: 28).

Yıldız Camii avlusunun kuzeybatı köşesine 1890 (H. 1308) yılında sekizgen planlı üç katlı zarif bir saat kulesi inşa edilmiştir. Oryantalist ve Neo-gotik üsluplu saat kulesi cami ile bir bütünlük içerisindedir. Üç katlı olarak inşa edilen kulenin katları mukarnaslı kornişlerle birbirinden ayrılmış olup yukarıya doğru daralmaktadır. Kule sivri dilimli bir kubbe ile örtülüdür. Kubbede dört yönde dilimli kemerli pencereler kullanılmıştır[306] (EK4:47).

Caminin avlusunun kuzeyinde yer alan Şadırvanın orijinali günümüze ulaşmamıştır. 2017 yılında yapılan restorasyon çalışmalarında caminin

---

[302] H. Örçün Barışta, **Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstanbul Cami ve Türbelerinden Ağaç İşleri**, 1. Baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2009, s. 307-309.
[303] Saner, **19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında "Oryantalizm"**, s. 31-36.
[304] Özden, s. 212; Tuğlacı, **Balyan Ailesinin Rolü**, s. 497.
[305] Tuğlacı, s.498.
[306] Hakkı Acun, **Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri**, 1. Baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2011, s. 40-43; Can, "Yıldız Camii", s. 541; Saner, **19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında "Oryantalizm"**, s. 119.

kuzeydoğusuna modern abdest alma yeri yapılmıştır. Ayrıca avlunun kuzeybatısında, II. Abdülhamid'in tuğrasını taşıyan dökme demirden bir çeşme yer almaktadır.

2.2. İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii

Şekil (EK3): 3

Resim (EK4): 48-77

İnceleme Tarihi:14.10.2016

Orhaniye Kışla Camii, Beşiktaş ilçesi Mecidiye Mahallesi'nde, Yıldız Sarayı'nın doğusundaki Palanga Caddesi üzerindeki Orhaniye Kışlası'nın içinde yer almaktadır. Kışlanın sarayın yakınında yapılması sarayın güvenliğini sağlama amaçlı yapılmış olabileceğini akıllara getirmektedir[307]. Kışla günümüzde İstanbul Merkez Komutanlığı olarak kullanılmaktadır. Cami-kışla inşaatı ile tefrişat masrafları Bağdat Vilayet salnamesine göre 2.920.223 kuruşa mal olmuştur[308]. U planlı inşa edilen kışlada başlangıçta cami, hamam, çeşme, ek yapılar, manej, ahırlar ve silahhane bulunurken, günümüze orta avlu girişi, nöbetçi kulübeleri, kışla yapıları, cami, çeşme, özgün üç ek yapı ve silahhane ulaşmıştır[309]. II. Abdülhamid'in tuğrasını taşıyan kitabesine göre cami, H. 1303 (M. 1887) tarihinde, II. Abdülhamid tarafından[310] Osmanlı Devleti'nin padişahı Orhan Gazi'ye ithafen inşa ettirilmiştir. Yapının kitabesinden başka Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan H.1303 tarihli bir belge de bu durumu desteklemektedir[311]. Cami ilk olarak 1890 yılında onarım görmüştür[312]. Sırasıyla 1902, 1969, 1976, 1983 tarihlerinde de onarım gören[313] yapının en son restorasyon çalışması 2015 tarihinde başlamış olup onarım çalışmaları halen devam etmektedir. Bu sebeple cami ibadete açık değildir (EK2:2, 3; EK4:48-51).

Kitabenin Şair Naci Tarafından Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

ياپديردي جدّي حضرت اورخان نامنه

---

[307] Tülin Çoruhlu, "Orhaniye Kışlası", **D.B.İ.A.** , Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt: 6, İstanbul, 1994, s. 137.

[308] B.V.S., H. 1318, s. 100.

[309] Aynur Çiftçi, **19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Askeri Mimari ve İstanbul'da İnşa edilen Askeri Yapılar**, Cilt 1, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2004, s. 124; Selçuk Seçkin, **Orhaniye Kışla Camii Kalemişi Hakkında Sanat Tarihi Rapor**, Mayıs 2017, http://www.erhanuludag.com/tr/orhaniye-kisla-camiinin-kalemisi-susleme-programi-hakkinda-sanat-tarihi-raporu/ (29.10.2017).

[310] B.O.A., Y. PRK. EV. 1/91.

[311] B.O.A., İ. DH. 988/78010

[312] Çiftçi, s. 128.

[313] Seçkin, Mayıs 2017.

بومعبد شريفي جناب شه زمان

صعدي قولي ديدي تاريخ تامّني

نوراني اولدي جامع عبدالحميد خان ١٣٠٣

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

Yapdırdı ceddī Ḥażret-i Orḫan nāmına

Bu ma‘bed-i şerīfi Cenāb-ı şeh-i zemān

Sa‘dī ḳulı didı tārīḫ-i tāmmını

Nūrānī oldı Cāmi‘-i ‘Abdülḥamīd Ḫān 1303

“Zamanın yüce padişahı bu mübarek mabedi

Atası Hazreti Orhan adına yaptırdı.

Sadi kulu tam zamanını dedi

Abdülhamîd Hân Camii nurlu oldu. 1887”

Kışla ana binasının tam ortasına bulunan cami üç katlı olarak yapılmıştır. Cami geniş bir avluya sahip olmasına rağmen farklı bir düzenlemeyle, müstakil olarak değil kışlanın diğer yapılarıyla bitişik olarak inşa edilmiştir. Caminin kuzey tarafında hünkâr dairesi, güney tarafında ise kışla binası bulunmaktadır. Üç katlı caminin bodrum katında koğuş, depo, banyo, tuvalet, disiplin cezaevi, yemekhane, yazıhane gibi birimler bulunmaktadır. Asıl ibadet mekânının bulunduğu zemin katta; kuzeyde harim girişi, son cemaat mahalli ve abdest alma yeri ile bu alanların doğusunda koridor, odalar ve tuvalet bulunmaktadır. Son cemaat mahallinin iki yanında mahfil çıkış merdivenleri, kuzey batıda ise harim giriş kapısı yer almaktadır. En üst katta ise, hünkâr dairesi olup bu alanda salon, odalar, abdest alma yeri, maksure ve tuvalet mekânları bulunmaktadır.

Asıl ibadet mekânı 12,00 x 12,00 m. ölçülerinde kare planlı olup, harim ile birlikte kuzeyinde yer alan hünkâr mahfili ve kuzeybatı köşede inşa edilen minare camiyi meydana getirmektedir (EK4:48-60).

Örtü sistemi son cemaat mahallinde düz tavan; ana ibadet mekânında ise yüksek, basık bir kubbe ile sağlanmaktadır. Eteğinde bir sıra aydınlık pencereleri olan kubbe, kasnağı olmaksızın doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Yığma taş strüktürlü beden duvarları üzerinde yükselen caminin cephe duvarlarında ve minaresinde taş; kat döşemelerinde ahşap malzeme kullanılmıştır (EK4:52, 55, 57, 68-65).

Kuzeyden hünkâr dairesi ile güneyden kışla ana binası ile kuşatılan caminin doğu ve batı tarafında sade özellikli iki cephesi bulunmaktadır. Harimin her iki cephesi de plastrlar, profilli saçak silmeleri ve basık sivri kemerli bir alınlıkla vurgulanmıştır. Alınlıkların içinde sekizgen birer tepe pencere bulunmaktadır. Batıdaki tepe pencerenin üzerinde ayrıca II. Abdülhamid'in tuğrasının bulunduğu oval bir madalyon da bulunmaktadır. Kare şekilli taş ayaklarla dışa taşırılarak düzenlenen hünkâr mahfilinde ise saçaklarla birlikte kat aralarında da silmeler yer almaktadır. Batı cephede üç sıra pencere açıklığı bulunmaktadır. Bodrum kat ana ibadet mekânında yarıdan çoğu gömülü vaziyette üç adet, zemin ve birinci katta üçer adet olmak üzere toplam dokuz adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Bunlardan bodrum ve zemin kattakiler düz atkılı, birinci kattaki açıklıklar ise sivri kemerli bir düzenlemeye sahiptirler. Mahfil bölümünde ise; bodrum katta yine yarıdan çoğu gömülü vaziyette iki adet, zemin katta iki ve birinci katta altı adet olmak üzere toplam dokuz adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Mahfildeki pencere açıklıları diğerlerinden farklı bir düzenlemeye sahip olup bunlardan bodrum kattakiler düz atkılı, birinci kattaki açıklıklar yuvarlak kemerli, birinci kattaki pencere açıklıkları ise basık kemerlidirler. Zemin katta ayrıca son cemaat mahalline ve abdest alma mekânına açılan iki adet ahşap kapı açıklığı ile ancak yarısı görülebilen bodrum giriş kapısı yer almaktadır. Doğu cephede de üç sıra pencere açıklığı bulunmaktadır. Bodrum kat ana ibadet mekânında iki adet, zemin ve birinci katta üçer adet olmak üzere toplam sekiz adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Bunlardan bodrum kattakiler yuvarlak kemerli, zemin kattakiler düz atkılı, birinci kattaki açıklıklar ise sivri kemerli bir düzenlemeye sahiptirler. Mahfil bölümünde ise; bodrum katta biri sonradan kapatılmış bir adet, zemin katta dört ve birinci katta altı adet olmak üzere toplam on bir adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Mahfildeki pencere açıklıları bu cephede de diğerlerinden farklı olarak düzenlenmiş olup bunlardan bodrum ve zemin kattaki açıklıklar yuvarlak kemerli, birinci kattaki pencere açıklıkları ise basık kemerli bir düzenlemeye sahiptirler. Zemin katta ayrıca yuvarlak kemerli harim giriş kapısı yer almaktadır (EK4:50, 52).

Küfeki taştan imal edilen güdük görünümlü minare avlunun kuzeydoğusunda camiden bağımsız olarak konumlandırılmıştır. Minare kare planlı bir kaide üzerinde yükselmekte olup kaidenin batı tarafında, zemin kattan minareye bir giriş kapısı yer

almaktadır. Kaidenin üzerinde çokgen biçimli pabuç yer almaktadır. Silindir biçimli minare gövdesi, kısa tutulmuş olup şerefeye geçiş farklı bir mukarnas yorumundan oluşan bir dolguyla sağlanmıştır. Şerefe etrafı, deliklenmiş taş plakalar, ince sütuncuklar ve at nalı kemerlerinden oluşan köşkle çevrilidir. Minare petek üzerinde yükselen boğumlu sivri taş külahla son bulmaktadır Eklektik üslubuyla minare 19. yüzyılda batı etkisinde yapılan minarelerinin genel özelliklerini taşımaktadır [314] (EK4:52-53).

Caminin esas girişi kuzeybatı yönünden birkaç basamaklı bir seki ile sağlanmıştır. Bu girişin sol yanında abdest alma yerine açılan bir giriş daha bulunmaktadır. Zemin katta çift kanatlı ahşap kapıdan ilk olarak kare planlı giriş holüne geçilir. Buradan da abdest alama yerine, koridora, odalara ve harim giriş bölümüne geçiş de sağlayan kareye yakın son cemaat yerine geçilir. Son cemaat mahallinden sağ ve sol tarafta yer alan simetrik ahşap döner merdivenlere, oradan da üst kattaki mahfile ulaşılmaktadır. Bu alanın doğu tarafında bulunan merdiven boşluğundan ayrıca minareye geçiş de sağlanmaktadır. İki serbest dört ahşap destekle taşınan son cemaat yeri, iki adet pencere ve bir adet kapı açıklığı ile ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4:52, 55, 56, 57).

Oldukça gösterişli olan harim, merkezi kubbe ile örtülü, kare bir hacme sahiptir. Güney cephedeki kör pencerelere rağmen, doğu ve batı cephelerde bulunan on iki adet pencere açıklığı ile harim oldukça aydınlıktır. Taşıyıcı sistem bulunmayan harimde yapının üst örtüsü olan kullanılan kubbenin ağırlığı duvarlara aktarılmış olup kubbe kasnağıyla ana kütlenin prizması arasındaki boşluklar tromplarla geçilmiştir (EK4:58, 62, 67-69).

Harimin kuzey tarafında yer alan caminin mahfil kısmına, simetrik olarak son cemaat mahallinin iki yanında yer alan ahşap döner merdivenlerle çıkılmaktadır. Merdivenlerden çıktıktan sonra koridorlar yardımıyla kuzeydoğu ve kuzeybatıda yer alan odalara ve salona geçiş sağlanmaktadır. Doğudaki merdiven boşluğunun tam karşısından harime açılan bir odaya geçilmektedir. Son cemaat mahallinin üzerine denk gelen salondan kuzeydeki abdest alma yerine ve güney taraftaki maksureye

[314] Nur-u Osmaniye Camii (1755), Çırağan Mecidiye Camii (1848) ve Sadabat Camii (1722) için bkz. Selçuk Batur "Mecidiye Camii", **s**s.314-316; Selçuk Batur "Sadabat Camii", **DBİA**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt 6, İstanbul, 1994, ss.386-388; Doğan Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 505-647.

geçiş yolu bulunmaktadır. Maksure bitişiğinde yer alan odanın ahşap kafesli iki ucu, dairesel olarak harime girinti yapan bir balkon şekilde düzenlenmiştir (EK4:56, 59-61).

Asıl ibadet mekânında mihrap, minber ve vaiz kürsüsü mermer işçiliği ile dikkat çekmektedir. Yarım elips şeklindeki mukarnas kavsaralı mermer mihrap nişi, harime girinti yapacak şekilde, iki taraftan, önünde ikili sütun grupları bulunan plasterler tarafından kuşatılmıştır. Bu sütun gruplarının başlıkları altın yaldızla süslenmiş, mukarnas geçişli bir düzenlemeye sahiptir. Başlıkların üzerinde ise ortalarında çiniden yapılmış ayet tabağı bulunan simetrik olarak, oyma perde motifleri yer almaktadır. İki tarafta toplanmış perde motifi, yaldızlı yeşil boya ile boyanmış olarak daha büyük ölçülerde mihrap nişinin kavsarasında tekrar edilmiş olup bu motiften aşağıya doğru sarkan bir kandil motifi bulunmaktadır[315]. Mihrap kavsarası en alt sırası yıldız bezemeli, altı sıra mukarnasla sonlanmaktadır. Kavsara ile çerçeve arasındaki köşelikler dolamadal ve rumi motiflerle doldurulmuştur. İki sütun grupları ile mihrabın üst kısımları ince işçilikli altın yaldızlı, mermerden oyma rumi motiflerle bezeli tepelikle sonlanmıştır[316]. Mihrap tepeliğinin altında bulunan kartuş şeklindeki alınlıkta ise yeşil zemin üzerine altın varak ile, Âli İmrân Sûresi'nin 37. Ayetinden bir bölüm, "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ", "…küllemā deḫale 'aleyhā zekeriyya'l-miḥrābe…", "…Zekeriya, onun bulunduğu yere, mabeddeki odaya her girdiğinde …" [317] yazılıdır. Mihrap önünde alışılmışın dışında dalgalı biçimli mermer bir seki yer almaktadır (EK4: 62-64, 71).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan mermer minber de oldukça başarılı bir mermer işçiliğine sahiptir. Yan aynalığı oldukça sade tutulan minberin köşk ve külah bölümü oldukça dikkat çekicidir. Mermer sütunların üzerinde yükselen kare planlı

[315] Selçuklulardan itibaren seccade halılarında kullanılan kandil motifi daha çok İslâmi bir karakter taşır. Kaynakların ifadesine göre, kandil ilahi ışığı sembolize eder. Kandil ve avizenin her ikisi de aydınlığın, ferahlığın sembolü olarak kabul edilir. Bilhassa, namazlık olarak kullanılan seccadelerde görülen kandil motifi "ahiret ışığı"nı sembolize eder. Kandil, Kur'an'da "Allah göklerin ve yerin nûrudur. Onun nûrunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam bir inciyi andıran bir yıldızdır …" şeklinde anlatılır. Bkz. Bekir Deniz, **Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yaygılar**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.198. ; Nur Suresi 35. ayet.

[316] Selçuk Seçkin, **Orhaniye Kışla Camii Kalemişi Hakkında Sanat Tarihi Raporu**, Mayıs 2017, http://www.erhanuludag.com/tr/orhaniye-kisla-camiinin-kalemisi-susleme-programi-hakkinda-sanat-tarihi-raporu/, (29.12.2017).

[317] Kur'an Yolu Meali, 3/37.

köşkün üzerini örten ahşap sekizgen külahta yer alan at nalı kemerler üslup olarak yapının Oryantalist biçim diline uymaktadır (EK4: 62, 65).

Mihrap ve minberde olduğu gibi harimin güneydoğusunda bulunan mermer vaaz kürsüsünde de Oryantalizm etkisi görülmektedir[318]. Sekiz adet küçük sütunun taşıdığı kürsü sekizgen biçimlidir. Kaideler üzerinde yükselen sütunlar altın yaldızlı baklava dilimli başlıklara sahiptirler. Sütunlar birbirlerine küçük at nalı kemerler vasıtasıyla bağlanmakta, kemerler üzerindeki iki sıra mukarnas ile kürsünün korkuluklarını geçilmektedir. Korkulukların yüzeyleri ise deliklenmemiş geometrik bezemeli mermer şebekelerle çevrelenmiştir (EK4: 62, 66).

Kubbe, merkezdeki madalyondan itibaren sarı bantlarla sekize bölünmüş olup her bölümde mavi zemin üzerine altın varakla hazırlanmış yıldız motifleri mevcuttur. Özellikle kubbede kullanılan yıldız ve benzeri motifler Yıldız Hamidiye Camii'ndeki motif sözlüğü ile pek çok açıdan benzer özellikler göstermektedir [319] . Kubbe göbeğindeki madalyon içinde ise Nur Suresi 35. ayetinden bir bölüm,

"اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا الْمِصْبَاحُ كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِن شَجَرَةٍ مُّبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَّا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ..."

"Allāhü nūrus-semāvāti ve'l-arḍ (ardı), meŝelü nūrihi kemişkātin fīhā miṣbāḥün el-misbāḥü fī zücācetin, ez-zücācetü keennehal-miṣbāḥü kevkebün dürriyyün, yūḳadü min şeceratin mübāraketin zeytūnetin lā şarḳîyyetin ve lā ġarbiyyetin…", "Allah, göklerin ve yerin nurudur. O'nun nurunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam inciyi andıran bir yıldızdır; (bu kandil) doğuya da batıya da ait olmayan….." [320] yazılıdır. Kubbenin altında, harim duvarlarının üst tarafında siyah zemin üzerine altın varaklı, Mülk Suresi ve Saffat Suresi'nden ayetlerin yazıldığı bir ayet kuşağı bulunmaktadır. (İbrahim) Alaaddin imzalı bu kuşakta 1303 tarihi okunmaktadır[321] (EK4:67-69, 72).

Yapıdaki yoğun kalemişi bezemelerini üç dönem halinde ele almak mümkündür. Birinci dönem süslemeleri Neo-Klasik tarzda, özellikle mahfil katındaki odalarda karşımıza çıkan ikinci döneme ait bezemeler ise natüralist-bitkisel süslemeler tarzında karşımıza çıkmaktadır. Caminin günümüzdeki kalemişi

[318] A. Batur, "Oryantalist Mimari", **D.B.İ.A.**, İstanbul, 1994, s. 148-149.
[319] Hatipoğlu, **19. Yüzyıl Osmanlı Camilerinde Kalemişi Tezyinatı**, s. 93-94.
[320] Kur'an Yolu Meali, 24/35.
[321] Seçkin, Mayıs 2017.

üslubunda ise Neo-Klasik, Eklektik veya Oryantalist olarak adlandırabileceğimiz üslup özellikleri görülmektedir[322].

Harimde görülen kalemişi bezemelerde iki kat birbirinden oldukça farklı bir düzenlemeye sahiptir. Birinci katta yeşil zeminli yüzeyler panolara bölünmüştür Panoların içleri iki taraftan palmet motifleri ile sonlanan baklava dilimi formlu madalyon motifi ile doldurulmuştur. Bu kompozisyon tüm katta birbirini tekrar etmektedir. İkinci kat ise mavi bir fon üzerine geometrik ve bitkisel motifler birbirlerine bağlanmış olup tüm yüzeyler rumi ve palmet motifleriyle bezenmiştir. Kubbe kasnağında ve tromplarda da bitkisel ve geometrik bezemeler aynı renklerle devam ettirilmiştir (EK4: 58, 62, 67-69).

Tavanları kalemişi bitkisel süslemelerle bezenen mahfilin giriş holünün tavanında uygulanan arma düzenlemesi inceleme konumuz olan camilerde ilk defa görülmesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Kışla içerisinde inşa edilmiş bir cami olduğu için yapıda böyle bir kompozisyona yer verilmiş olabilir. Söz konusu tavan dörde bölünerek yağlıboya ile arma düzenlemesi yapılmıştır. Dört bölümden bir tarafı boş bırakıldığı görülen düzenlemenin doğu tarafta olanı özgün olup diğerleri sonradan yapılmıştır. Mahfil bölümüne uygulanan kalem işleri de harimde olduğu gibi dikdörtgen panolar halinde düzenlenmiş olup panoların yüzeylerinde, içleri rumi ve palmet kompozisyonları ile doldurulmuş baklava dilimi formunda birer madalyon yer almaktadır. Mahfilin üst katına çıkıldığında sarı, kırmızı rengin hâkim olduğu bitkisel süslemeleri, 'C' kıvrımları, ayyıldız frizi, madalyonlar ve çiçek demetlerinden oluşan kompozisyonlar görülmektedir[323]. Bu kat hünkâr için ayrılmış olduğundan yapının en bezemeli, en işçilikli bölümü olarak karşımıza çıkmaktadır[324] (EK4: 60, 73-77).

---

[322] Seçkin, Mayıs 2017.

[323] Ayyıldız motifi çok eskiden beri Türkler'de kullanılan milli bir bir semboldür. Osmanlı Devleti'nde Ayyıldızın bir devlet sembolü olarak resmen kabulü III. Mustafa devrinde başlamış III. Selim döneminde iyice yerleşmiştir. Sultan II. Mahmut dönemiyle birlikte ithal edilen Ampir mimarlıkta evrenselleşen, zafer ve güç sembollerinin yerini, II. Abdülhamit devrinde yalnızca Osmanlı için anlam ifade eden arma, ayyıldız, tuğra, kitabe ve levhalardan oluşan, özgün, yerel semboller devralmıştır. II. Abdülhamid camilerinde oldukça sık kullanılan hilal motifi, güç, kuvvet, egemenlik ile karanlıklardan çıkış sembolü olarak kullanılmıştır. Bkz. Semavi EYİCE, "Ayyıldız" maddesi, **T.D.V.İ.A.**, İstanbul, 1991, Cilt:4, s. 498; Önder Aydın, "**Sultan II. Abdülhamit Dönemi Yapılarında İmparatoru / İmparatorluğu Temsil Eden Semboller (1)",** Mimarlık, Sayı 364, Ankara, 2012. http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=378&RecID=2910 (12.11.2017); Çaycı, s. 239-242.

[324] Çiftçi, s.128; Seçkin, Mayıs 2017.

2.3. İstanbul, Fatih, Hidayet Camii

Şekil (EK3): 4

Resim (EK4): 78-103.

İnceleme Tarihi:26.08.2015.

Hidayet Camii, Eminönü'nde, Yalı Köşkü Caddesi ile Şeyhülislâm Hayri Efendi Caddesi'nin kesiştiği noktada yer almaktadır. İlk yapı 1813 yılında II. Mahmut tarafından, ahşap olarak yaptırılmıştır. Adına da denizcilerin ve ayak takımının doğru yolu bulmaları için, "Doğru Yol Camii" anlamında Hidayet Camii konulmuştur[325]. II. Mahmud'un yaptırdığı ahşap camii zamanla harap olunca II. Abdülhamid 1887'de Vallaury'e bugünkü fevkani yapıyı yaptırmıştır[326]. Eski yapıdan avlu giriş kapısı ile üzerindeki kitabe kalmıştır[327] (EK4: 78,79).

Cami avlusuna caminin güney tarafında bulunan bir kapı ile girilmektedir. Zeminden yükseltilerek inşa edilen camiye yüksek bir taş merdivenle ulaşılmaktadır. Alt kat ticari bir amaçla kullanılırken sonradan camiye eklenmiştir. Abdest alma yerleri yapının batı tarafında yer almaktadır (EK4:80).

Yapı, 10,65 x 10,60 m. ölçülerinde, kare planlı olup, harim ile birlikte kuzeyinde yer alan son cemaat mahalli ve batı duvarından ayrık olarak inşa edilen minare camiyi meydana getirmektedir. Ana ibadet mekânı ile son cemaat mahalli aynı düzlemde olmalarına karşın, mihrap yönünü tam olarak kıbleye denk getirmek amacıyla, düzlem iç tarafta kuzeye doğru kaydırılmıştır (EK4:78-88).

Örtü sistemi ana ibadet mekânında yüksek, sivri bir kubbe ile sağlanan yapıda kubbe, doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Yığma taş strüktürlü beden duvarları üzerinde yükselen caminin cephe duvarlarında ve minaresinde kesme taş; kadınlar mahfilinde ahşap malzeme kullanılmıştır (EK4: 79,86,88,94).

Osmanlı mimarlığına tamamen yabancı olan yapının cephe düzenlemeleri, Oryantalizm akımı içinde değerlendirilmektedir. Son cemaat mahallinin cepheleri oldukça sade düzenlenmesine karşın ana ibadet mekânının dış cepheleri oldukça yoğun bir süslemeye sahiptir. Bu yoğunluk, doğu ve batı cephelerindeki bezemenin

---

[325] Nermin Özsel, Hidayet Camii "Doğru Yol Camii", http://www.cekmecedenoykuler.com/camiler/camilerliste/hidayetcamii.html, (22.10.2017).

[326] Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s.641; Aynı yazar, "Osmanlı Dönemi Mimarisi" **D.B.İ.A**., İstanbul, 1994, Cilt: 6, s. 172.

[327] Turgut Saner, "Hidayet Camii", **D.B.İ.A**., İstanbul, 1994, Cilt:4, s.71.

yarım kalması sebebiyle daha çok batı cephede görülmektedir. Cephelerde az sayıda pencere açıklığını bulunmaktadır. Doğu, batı ve kuzey cephede ikişer adet pencere açıklığı bulunurken güney cephede herhangi bir pencere açıklığı bulunmamaktadır. Ana ibadet mekânının doğu ve batı cephelerinde ortada büyük bir pencere açıklığı ve bunun her iki yanında birer sağır pencere yer almaktadır. Batı cephede yer alan, üç taraftan bezemeli silmelerle çevrili ortadaki büyük pencerenin soğan biçimli bir kemeri, köşelerdeki akant yapraklı başlıkları olan sütunlara oturmaktadır. Kemer ile silmeler arasındaki boşluklar rozet motifleriyle doldurulmuştur. Bu pencere açıklığının her iki yanında at nalı kemerleri bulunan birer sağır pencere açıklığı bulunmaktadır. Buradaki kemerler de akant yapraklı başlıkları olan sütunlara oturmaktadır. Her iki sağır pencerenin üzerinde, soğan biçimli kemerleri bulunan yedi adet sağır niş sırası bulunmaktadır. Yapının en bezemeli cephesi olan bu cephe, süslemeli bir şerit ve korniş ile son bulmaktadır. Doğu cephe de aynı düzenlemeye sahiptir. Ancak batı cephede gördüğümüz bezeme örneklerine bu cephede rastlanmamaktadır. Bezeme büyük ihtimalle bitirilemeden yarım kalmıştır. Bu yüzden batı cephede gördüğümüz kolonadlardaki soğan biçimli kemerleri, sütun başlıklarındaki akantus yapraklarını, rozet çiçeklerini ve süslü kornişi doğu cephede göremiyoruz. Doğu ve batı cephelerde bulunan üçlü düzenleme, güney cephede de görülmektedir. Yalnız bu cephede, doğu ve batı cephelerin ortasında gördüğümüz soğan biçimli kemerleri olan büyük pencerenin yerini, aynı büyüklükte, at nalı kemerli sağır bir pencere açıklığı almıştır. Bu cephedeki süsleme programı da doğu cephede olduğu gibi bitirilememiştir. Kuzey cephede ise diğer cephelerde sağır olarak düzenlenen pencere nişlerine benzer şekilde, iki adet at nalı kemerli pencere açıklığı ile ana giriş kapısının bulunduğu bir sundurma yer almaktadır[328] (EK4:81-85).

Caminin ilginç unsurlarından biri de döneminin özgün özelliklerini taşıyan, tamamen kesme taştan yapılmış minaresidir. Eski fotoğraflarda sivri bir külaha sahip olduğu görülen minare 1894 depreminde zarar görünce 1898 yılında yeniden inşa edilmiştir[329]. Minare yapının kuzeybatısında yapıdan ayrı olarak yer almaktadır. Kaidesi bulunmayan minare doğrudan geniş bir soğan görünümlü pabuç üzerinde yükselmektedir. Minareye ulaşım da pabucun kuzey tarafında bulunan soğan

[328] Saner, **19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında "Oryantalizm"**, s. 100-101.
[329] B.O.A. , ŞD. 145/5.

kemerli dikdörtgen açıklık ile sağlanmaktadır. Soğan biçiminde geniş bir pabuç üzerinde yükselen silindir biçimindeki gövde alt ve üst sırada iki adet bilezikle hareketlendirilmiştir. Altı silme takımlarıyla dolgulanmış olan şerefe yine kesme taşla sınırlandırılmış, külah da dönemin özelliklerine uygun olarak taştan yapılmıştır (EK4: 78,88).

Camekânla çevrili hazırlık mekânından geçilerek ulaşılan son cemaat yeri, iki katlı ve enlemesine dikdörtgen planlıdır. Kuzey, doğu ve batı duvarlarında bulunan dört adet at nalı kemerli pencere açıklıkları ile aydınlatılmaktadır. Bu alanın batı tarafında, kadınlar mahfiline, ulaşım sağlayan bir merdiven boşluğu ile bir imam odası bulunmaktadır. Bu alan iki adet pencere açıklığı ve bir kapı açıklığı ile ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4: 81, 90).

Harime giriş mihrap aksında bulunan, dikdörtgen açıklıklı bir giriş açıklığı ile sağlanmaktadır. Ana ibadet mekânı kareye yakın planlı olup kıble duvarı köşelerinde eksedralarla genişletilmiştir. Taşıyıcı sistemi bulunmayan harim, doğrudan duvarların üzerine oturan, klasik Osmanlı mimarlığına oldukça yabancı sivrilikte soğan biçimli bir kubbe ile kapatılmıştır[330]. Kubbe eteğinde yer alan yirmi adet pencere dizisi; doğu ve batı cephelerde bulunan büyük ebatlı iki adet pencere sayesinde ana ibadet mekânı oldukça aydınlıktır. Harim duvarlarının örtüyle birleştiği noktada üzerinde "Mülk suresinin yazılı olduğu bir yazı kuşağı bulunmaktadır (EK4:89-92).

Harimin kuzey duvarına bitişik olarak, kare kesitli iki adet ahşap dikmeye ve duvarlara oturan fevkani, "U" şeklinde ahşap kadınlar mahfili yer almaktadır. Mahfil, son cemaat yeri ile harimin kuzey kesiminin üzerini kaplamaktadır. Ahşap parmaklıklardan sınırlandırılmış mahfil doğrudan harime açılmaktadır. Mahfili örten tavanda karşılıklı olarak dörder adet "يا عفان يا سبحان", "Yā 'Affān (Affedici), Yā Sübḥān (Bütün kusur ve noksan sıfatlardan münezzeh olan)" hat yazısı bulunmaktadır (EK4: 94, 95).

Duvar kalınlığını aşmayacak şekilde yapılmış olan, altın yaldızla bezeli mihrap nişi, kaliteli bir işçiliğe sahiptir. Yanlardan yeşil renkli birer sütunce ile sınırlandırılan mihrap nişinin üstü beş sıra mukarnas yorumu bir süslemeye sahiptir. Mihrap nişi ile plasterler arasında kırmızı renkli sütunlar ile rumi motiflerle bezeli bir

[330] Turgut Saner, **19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında "Oryantalizm"**, s. 102.

bordür kuşağı bulunmaktadır. Mihrabın üzeri de üçgen bir alınlıkla taçlandırılmıştır. Bu alınlığın altında Bakara Sûresi'nin 144. Ayetinden bir bölüm,
"فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ", " … fevelli vecheke şaṭra'l-mescidi'l-ḥarām", "İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir." [331] yazısı bulunmaktadır. Mihrabın üst tarafındaki yazı kuşağında ise "إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْقُوتًا", "…innes-ṣalāte kānet ale'l mü'minīne kitāben mevḳūten." "Şüphe yok ki namaz, müminler üzerine vakitleri belli olarak yazılmış bir farzdır."[332] (EK4: 97,99).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan mermer minber de oldukça başarılı bir işçiliğe sahiptir. Minber de köşk ve aynalık bölümündeki at nalı kemerleri ve rozet çiçeği süslemeleri ile yapının Oryantalist biçim diline uymaktadır [333] . Ayrıca başlıktaki dolama dal ve rumi bezemeler de oldukça başarılı bir işçilik göstermektedir (EK4:97, 100, 101).

Ana ibadet mekânının güneydoğusunda bulunan vaaz kürsüsü yeni olup herhangi bir sanatsal değer taşımamaktadır (EK4:92).

Yapıdaki mavi, kırmızı ve sarı renklerin ağırlıklı olarak kullanıldığı kalem işi süslemelerde de Oryantalizm etkisi görülmektedir. Harim kubbesinin rumi ağırlıklı süslemeleri, yine harimdeki büyük pencerelerin vitrayları, kadınlar mahfilinde bulunan ahşap dikmelerin başlık kısmında bulunan yıldız motifleri, "S" kıvrımları ve mukarnas yorumları yapıdaki dikkat çekici süslemelerdir (EK4: 93, 98, 102, 103).

[331] Kur'an Yolu Meali, 2/144.
[332] Kur'an Yolu Meali, 4/103.
[333] A. Batur, "Oryantalist Mimari", ss. 148-149.

2.4. İzmir, Tire Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii

Şekil (EK3): 5

Resim (EK4): 104-113.

İnceleme Tarihi:05.04.2015, 19.10.2015.

Cami, Tire ilçesinin doğusunda ilçe merkezine 23 km. mesafedeki Yeniçiftlik Mahallesi'nde yer almaktadır. Yapıyla ilgili olarak Aydın Vilayet Salnâmeleri'nde H.1311 (1893) yılından H. 1314 (1896) yılına kadar "Yeniçiftlik Karyesi Camii Şerifi" olarak bahsedilirken H. 1314 (1896) yılından itibaren salnamelerde "Yeniçiftlik Karyesi'nde Osmaniye Camii Şerifi"olarak bahsedilmektedir[334]. Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş, hilal şeklindeki nesih hatlı üç satırlık mermer kitabesine göre H.1306/M.1888 yılında inşa edildiği anlaşılan eserin[335] banisi II. Abdülhamid'dir (EK4:106).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

الغازى عبدلحميد خان ثانى

زينت افزاى مقام معلاى خلافت اسلامي واريكهٔ پيراى سلطنت سنيئ عثماني

السلطان ابن السلطان السلطان الغازى عبدالحميد خان ثانى خضرتلرى طرف اشرفلرندن

اشبو عثماني جامع شريفى بك اوچيوز التي سنهٔ هجريه سي صفرالخيرندة انشا ايدلمشدر

صفر سنهٔ هجريه سى

فى ١٣٠٦

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṣānī (Tuğra)

1.Zīnet-efzā-yı maḳām-ı mu'allā-yı ḫilāfet-i İslāmiyye ve erīke-pīrā-yı salṭanat-ı seniyye-i 'Oṣmāniyye

2.es-Sulṭān İbnü's-sulṭān es-Sulṭān el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṣānī ḫażretleri ṭaraf-ı eşreflerinden

3.işbu 'Oṣmāniyye cāmi'-i şerīfi biñ üç yüz altı sene-i hicriyyesi Ṣaferü'l-ḫayrında inşā idilmişdir.

4.Sene-i hicriyyesi Ṣafer

[334] Bkz. Salnâme-i Vilayet-i Aydın (A.V.S.), H.1311, s. 408; A.V.S., H.1312, s. 499; A.V.S., H.1313, s. 490; A.V.S., H.1314, s. 488.

[335] Kitabesinde 1890 (H 1307) yılında inşa edildiği belirtilen cami, H. 1312 Aydın Vilayet Salnamesinde, ibtidaî mektebiyle birlikte, yapımı tamamlanan eserler arasında yer almaktadır.

5.1306 fī

(Gazi II. Abdülhamid Han'ı tuğrası)

1.Pek çok zinet bahşeden İslâm halifeliği yüce makamını ve yüce Osmanlı imparatorluğu tahtını süsleyen,

2.padişah oğlu padişah, en şerefli padişah Gazi II. Abdülhamid tarafından

3.işte bu Osmaniye Camii şerifi Hicri 1307 (M.1890) Şa'bân-ı şerifinde inşa edilmiştir (ettirilmiştir).[336]

4.Hicrî sene Safer

5.1306 (Yılında)

Planı bakımından asıl halini büyük ölçüde koruyan eser, inşasından bu yana birtakım tadilatlar geçirmiştir. Daha önce 1970'li yıllarda onarım geçiren camide 2011 yılında yapılan onarımda son cemaat mahalli ahşaptan betonarmeye çevrilmiştir. Muhtemelen çatı da bu tarihte betonarme olarak yenilenmiştir. Daha önce ibadet mekânına 2-3 basamakla girilir iken zemin alçaltılarak avlu ile aynı seviyeye getirilmiştir. 2012 yılındaki tadilatta ise harim duvarları tavana kadar fayansla; tavan ve kadınlar mahfili de pvc malzeme ile kaplanmıştır.[337] Cami günümüzde ibadete açıktır (EK4:105, 111, 112).

Eserin çevresinde bahçe tipi avlu yer almaktadır. Avluya giriş yapının kuzeybatısında yer alan kapıdan sağlanmaktadır. Şadırvan da caminin kuzeybatısında yer almaktadır (EK4:104).

Cami, 11,40 x 9,55 m. ölçülerinde, enine dikdörtgen planlı harim, kuzeyindeki son cemaat yeri ve harimin batı duvarına bitişik bir minareden meydana gelmektedir. (EK4:104, 110).

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavan olan caminin ibadet mekânının ana duvarları yığma sistemde yapılmış taş duvardır. Sonradan onarım geçiren tavan ve son cemaat mahalli ise betonarme malzeme kullanılmıştır.

Cepheler son derece sade olup, kuzey cephede düşey dikdörtgen açıklıklı iki adet pencere ile mihrap aksında harim giriş kapısı bulunmaktadır. Cepheler tek sıra pencere düzenine sahip olup, doğu, batı ve güney cephelerinde ikişer adet yuvarlak

[336] Devellioğlu, s. 235-1385.
[337] 01.08.1948 doğumlu Muharrem Bacak'ın verdiği bilgiler.

kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır. Birbirine simetrik olan pencere açıklıkları, içeriye daha çok ışık girebilmesi için mazgal şeklinde yapılmıştır (EK4:105-109).

Minare orijinal olup, caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin sınırında duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Kapısı kadınlar mahfiline açılan minare çokgen planlı bir kaide üzerinde yükselmektedir. Silindir biçimindeki minare gövdesi ile kaide arasında soğan biçimli kalın bir silme bulunmaktadır. Şerefe altı yuvarlak silmeli olup şerefe basit dökme demir parmaklıklarla sınırlandırılmıştır. Petek de konik bir külahla taçlandırılmıştır. Minarenin kaide ve pabuç kısmı taştan yapılmış olup sonradan fayans ile kaplanmıştır. Minarenin gövde, şerefe ve petek kısmı ise tuğla malzemeden yapılmıştır. Minarenin korkuluğu dökme demirden olup orijinalliğini korumaktadır. Tüm bu özellikleriyle minare bölgedeki diğer minarelerden farklı bir görünüm arz etmektedir (EK4:110).

Altı adet kare biçimli beton direklere oturan son cemaat mahalli orijinal dökme demirden imal edilmiş kapı ve parmaklıklarla kuşatılmıştır. Bu bölüm iki adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır. Ayrıca burada iki adet mihrabiye ile kadınlar mahfiline ulaşımı sağlayan demirden yapılmış merdiven bulunmaktadır (EK4:105).

Mihrap aksında bulunan, iki kanatlı demir kapıdan girilen harim düz tavanla örtülü enine dikdörtgen bir hacme sahiptir. Tavan sonradan pvc malzeme ile kaplanmıştır. Harim oldukça sade görünümlü olup duvar tavana kadar sonradan fayansla kaplanmıştır (EK4:111).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, kare kesitli altı adet beton direğe ve duvarlara oturan betonarme yapılı fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Caminin kuzeybatı cephesinde bulunan muhdes demir merdivenle ulaşımı sağlanan kadınlar mahfili son dönemde pvc malzeme ile kaplanmıştır. (EK4:112)

Sonradan yapıldığı belli olan betonarme yapılı mihrap, minber ve vaaz kürsüsü son dönem Kütahya işi çinilerle kaplı olup herhangi bir sanatsal değerleri bulunmamaktadır (EK4:113).

Yapıda süsleme unsuru olarak sadece, son cemaat mahalli demir giriş kapı tepeliğinde ay-yıldız motifi yer almaktadır (EK4:105).

2.5. İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii

Şekil (EK3): 6

Resim (EK4): 114-124.

İnceleme Tarihi: 04.04.2015.

II. Abdülhamid'in annesine nispetle Tîr-i Müjgân (öl. 1849)[338] adı verilen cami, Torbalı'nın güneydoğusunda ilçe merkezine 11 km. mesafedeki Tulum Mahallesi'nde yer almaktadır. Yapıyla ilgili olarak Aydın Vilayet Salnameleri'nde H. 1311 (1893) yılından H.1314 (1896) yılına kadar "Tulum Çiftliği Karyesi Camii Şerifi" olarak bahsedilirken H.1314 (1896) yılından itibaren salnamelerde "Tulum Karyesi'nde Tîr-i Müjgân Camii Şerifi" olarak bahsedilmektedir[339]. Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş, hilal şeklindeki nesih hatlı üç satırlık mermer kitabesine göre H.1306/M.1889 yılında inşa edildiği anlaşılan eserin [340] banisi II. Abdülhamid'dir (EK4:117).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

الغازی عبدالحمید خان ثانی

زینت افزای مقام معلای خلافت اسلامي واریکهٔ پیرای سلطنت سنیهٔ عثماني

السلطان ابن السلطان السلطان الغازی عبدالحمید خان ثانی خضرتلری طرف اشرفلرندن

اشب تیرمژکان جامع شریفی بك اوچیوزالتی سنهٔهجریهسذالقعدةسندةانشا ایدلمشدر

سنهٔهجریه ١٣٠٦ رسم طاشجی

ذالقعدة علی بك

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ŝānī (Tuğra)

1.Zīnet-efzā-yı maḳām-ı mu'allā-yı ḫilāfet-i İslāmiyye ve erīke-pīrā-yı salṭanat-ı seniyye-i 'Oṣmāniyye

2.es-Sulṭān İbnü's-sulṭān es-Sulṭān el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṣānī ḫażretleri ṭaraf-ı eşreflerinden

[338] Münir Atalar, "Osmanlı Padişahları", **Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi**, Ankara, 1981, Cilt: XXIV, s. 456.

[339] Bkz. A.V.S., H.1311, s.408; A.V.S., H.1312, s. 500; A.V.S., H.1313, s. 491; A.V.S., H.1314, s. 489; B.V.S., H. 1318, s. 107; Kayış, s. 103.

[340] Kitabesinde 1889 (H 1306) yılında inşa edildiği belirtilen caminin, ibtidaî mektebiyle birlikte tamamlandığı bilgisine H. 1312 Aydın Vilayet Salnamesinde yer verilmiştir.

3.işbu Tīr-i Müĵgān cāmi‘-i şerīfi biň üç yüz altı sene-i hicriyyesi Ẕilḳa‘desinde inşā idilmişdir.

4.Bin üç yüz altı sene -i hicriyyesi Resm-i taşcı

5.Ẕilḳa‘de Ali Bey

(Gazi II. Abdülhamid Han'ı tuğrası)

1.Pek çok zinet bahşeden İslâm halifeliği yüce makamını ve yüce Osmanlı imparatorluğu tahtını süsleyen,

2.Padişah oğlu padişah, en şerefli padişah Gazi II. Abdülhamid tarafından

3.İşte bu Tîr-i Müjgân Camii şerifi Hicri 1306 (M.1889) Zilkadesinde (ayında) inşa edilmiştir (ettirilmiştir).[341]

4.1306 Taş yazıcısı

5.Zilkade Ali Bey

Planı bakımından asıl halini büyük ölçüde koruyan eser, inşasından bu yana birtakım tadilatlar geçirmiştir. 1997 yılında yapılan onarımda kadınlar mahfilindeki ahşap merdiven ve direkler betonarme olarak yenilenmiştir. Kuzey cephedeki ahşap mükebbire kaldırılmış, ahşap son cemaat mahalli de betonarmeye çevrilmiştir. 2011 yılındaki tadilatta ise tavan pvc malzeme ile kaplanmış, çatı onarılarak sağlamlaştırılmıştır[342] Cami günümüzde ibadete açıktır (EK4:114, 115, 122, 123).

Yapı, bahçe tipi geniş bir avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya giriş kuzeybatı tarafta yer alan kapıdan sağlanmaktadır. Caminin kuzeybatısında imamevi, kuzeyinde ise şadırvan yer almaktadır (EK4: 115, 118).

Cami 9,37 x 12.10 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı olup, kırma çatılı, harimi düz tavanlıdır. Asıl ibadet mekânı ile birlikte kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ve yapının batı duvarına bitişik olarak inşa edilen minare camiyi meydana getirmektedir (EK4:115-121).

Yapıda yerel malzeme kullanılmış olup, caminin ana mekânının duvarları yığma sistemde yapılmış taş duvardır. Sonradan eklenmiş olan kadınlar mahfili ile son cemaat mahalli duvar ve ayakları ise betonarme yapıdır.

Cepheler son derece sade olup, pencere hizasına kadar fayansla kaplıdır. Kuzey cephede alttakiler daha büyük boyutlu olmak üzere dikdörtgen açıklıklı iki adet alt pencere ile iki adet tepe penceresi ve mihrap aksında ahşaptan harim giriş

[341] Devellioğlu, s. 235-1385.
[342] 1954 doğumlu Mehmet Akbulut'un verdiği bilgiler.

kapısı bulunmaktadır. Caminin doğu, batı ve güney cephelerinde ise ikişer adet dikdörtgen açıklıklı pencere bulunmaktadır. Birbirine simetrik olarak yapılan pencereler, içeriye daha çok ışık girebilmesi için dıştan içe doğru genişlemektedir (EK4:114-120).

Minare orijinal olup, caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin sınırında duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Kapısı kadınlar mahfiline açılan minare çokgen planlı bir kaide ile harim duvarı saçağına kadar devam eden soğan biçimli pabucun üzerinde yükselmektedir. Silindir biçimindeki minare gövdesi, altı silmeler ve konsollarla dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Şerefe basit dökme demir parmaklıklarla sınırlandırılmış olup petek de soğan kubbe biçiminde bir külahla taçlandırılmıştır. Minarenin kaide ve pabuç kısmı taştan yapılmış olup sonradan pencere hizasına kadar fayans ile kaplanmıştır. Minarenin gövde, şerefe ve külah kısmı ise tuğla malzemeden yapılmıştır. Minarenin korkuluğu dökme demirden olup orijinalliğini korumaktadır. Tüm bu özellikleriyle minare kendine has görünümüyle bölgede bulunan, dönemin diğer minarelerinden farklı bir görünüm arz etmektedir (EK4:115, 121).

Son cemaat mahalline üç basamaklı bir merdivenle ulaşılmaktadır. Ahşap olan ayaklar yapılan tadilatlarla betonarmeye çevrilmiştir. Etrafı açık olan bu bölüm dört adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır. (EK4:114, 116)

Mihrap aksında bulunan, iki kanatlı ahşap kapıdan girilen harim düz tavanla örtülü dikdörtgen bir alana sahiptir. Tavan sonradan pvc malzeme ile kaplanmıştır. Harim oldukça sade görünümlü olup sonradan mihrap duvarı pencere yarısına kadar, diğer cepheler de pencere seviyesine kadar fayansla kaplanmıştır (EK4:122).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, kare kesitli dört adet beton direğe ve duvarlara oturan betonarme yapılı fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Harimin kuzey batı köşesindeki muhdes betonarme merdivenle çıkılan kadınlar mahfilinin güney kenarı boyunca ahşap hasır örgülü perde yer almaktadır (EK4:123).

Mihrap nişi son derece sade yapılmış olup, sonradan tamamen fayansla kaplanmıştır. Mihrap nişi duvardan dışa doğru bir çıkıntı yapmamaktadır. Kıble

duvarının boyunca mihrap nişinden itibaren bir basamak kadar yükseklikte dar bir seki yapılmıştır (EK4:124).

Caminin güneybatı köşesindeki ahşap minberi ile güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü de orijinal değildir ve herhangi bir sanatsal değeri yoktur (EK4:124).

2.6. Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü (Sultan Hamid) Camii

Şekil (EK3): 7

Resim (EK4): 125-135.

İnceleme Tarihi: 16.05.2015

1864 göçü ile Kafkasya'nın bugünkü Karaçay-Çerkes bölgesinde bulunan El'burgan (Bibardkıt)dan yola çıkan Kovalıca ahalisi Tapanta (Aşuwa) boyundan olup bir kısmı deniz yoluyla diğer bir kısmı da karayoluyla Bulgaristan üzerinden geçerek ilk önce Eskişehir bölgesine daha sonra bugünkü köy arazisine yerleşmistir. Kovalıca köyü, Bilecik iline 41 km, Bozüyük ilçesine 7 km uzaklıktadır[343].

Orijinal kitabesi bulunmayan caminin harim giriş kapısında yer alan mermer kitabesinde 1889 tarihi yer almaktadır. H.1315 tarihli Hüdavendigar Vilayet Salnamesinde yapı hakkında inşası tamamlandığı bilgisine yer verilmiştir[344]. Söz konusu salnameye göre 39.373 kuruşa mal olan eserin[345] banisi II. Abdülhamid'dir[346] (EK4:131).

Cami, bahçe duvarlarıyla kuşatılmış geniş bir bahçe içerisinde yer almaktadır. Bahçe duvarının kuzey ve batı cephesinde bulunan iki adet kapı ile avluya girilmektedir. Yapının kuzeydoğu tarafında imam evi, kuzey tarafında içerisinde şadırvan olan geniş bir bahçe bulunmaktadır.

Cami 8,96 x 11,00 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlıdır. Asıl ibadet mekânı ile birlikte kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ve batı duvarına bitişik olarak minare camiyi meydana getirmektedir (EK4: 125, 130).

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapının yığma taş strüktürlü beden duvarlarında kaba yönü taş, kapı, pencere açıklıklarında ve cephe köşelerinde kesme taş; kadınlar mahfili ve üst örtü sisteminde ise betonarme yapı kullanılmıştır.

Yapı, mozaik sıva kaplı bütün cephelerinde iki sıra pencere bulunması sebebiyle iki katlı bir görünüm arz etmektedir. Kuzey cephede alt sırada iki, üst sırada ise üç adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Doğu cephede alt ve üst sırada

---

[343] Wikipedi Özgür Ansiklopedi, **Tartışma**, Kovalıca, Bozüyük, (07.05.2016). https://tr.wikipedia.org/wiki/Koval%C4%B1ca,_Boz%C3%BCy%C3%BCk, (25.12.2016)

[344] Hüdavendigar Vilayet Salnâmesi, H. 1315, s. 300.

[345] B.V.S. H. 1318, s. 158.

[346] Bkz. H.V.S. H. 1315, s.299; B.V.S. H. 1318, s. 158.

beşer adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Batı cephede alt ve üst sırada dörder adet pencere açıklığı, güney cephede ise ikişer adet pencere açıklığı yer almaktadır. Alt sıra pencereler basık kemerli, kesme taştan bindirmeli taşkın söveli açıklıklar biçiminde olup pencere atkıları düzleştirilmiştir. Üst sıra pencereler ise alt sıradakilere oranla daha küçük boyutlu düzenlenmişlerdir. Bu pencere düzeni ise yuvarlak kemerli, taşkın söveli açıklıklar biçimindedir. Kuzey cephede ayrıca etrafı saç ve cam malzeme ile çevrili muhdes hazırlık mekânı bulunmaktadır. Bu alandaki basık kemerli, kesme taştan bindirmeli taşkın söveli harim kapısından harime giriş sağlanmaktadır (EK4:126-129).

Minarenin şerefeden yukarısı 1950'li yıllarda meydana gelen depremde yıkıldığı için üst taraf daha sonra yeniden yapılmıştır[347]. Minare caminin batı cephesinde mahfil hizasında duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Kapısı kadınlar mahfiline açılan minare, çokgen planlı bir kaide üzerinde üst pencerelerin alt sövelerine kadar yükselmektedir. Pabuç bulunmayan minarede silindir biçimli gövde doğrudan kaideye oturmaktadır. Testere diş sıralarıyla dolgulanmış olan şerefe, iki sıra tuğla üzerinde basit demir korkuluklarla çevrilmiştir. Petek de kurşun kaplı bir külahla son bulmaktadır. Minarenin kaide kısmı taş malzemeden, gövdeden itibaren üst kısmı tuğla malzemeden yapılmıştır (EK4: 130).

Son cemaat mahalline iki kanatlı demir bir kapıdan girilir. İki katlı olan son cemaat mahallinin üst katına batı duvarında yer alan ahşap bir merdiven vasıtasıyla ulaşım sağlanmaktadır. Son cemaat mahalli oldukça dar bir alana sahiptir. Mekânın aydınlığı doğu ve batı tarafında birer adet pencere ile kuzey cephede bulunan iki adet pencere vasıtasıyla sağlanmıştır. Son cemaat mahalli, güney pencerelerinin boya ile kapatılması sebebiyle sadece, harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4:132).

Mihrap aksında bulunan, iki kanatlı demir kapıdan doğrudan harime giriş yapılmaktadır. Kare hacimli harim alanı, ikisi mihrap önünde, ikisi de kadınlar mahfili sınırında bulunan dört adet kare kesitli betonarme dikmelerin de desteklediği betonarme düz tavanlıdır. Ahşap tavan, minare ile birlikte 1950'li yıllarda yapılan tadilat sonucu betonarme yapıya dönüştürülmüştür. Son derece sade görünümlü olan harim on altı adet mazgal şeklinde pencere açıklığı sayesinde oldukça aydınlıktır. Üst

[347] 1929 doğumlu İbrahim Gündüz'ün verdiği bilgiler.

pencerelerin iç kısımları renkli camlarla teşkilatlandırılmış olup sonradan boya ile kapatılmışlardır. Herhangi bir süslemesi olmayan harim son derece sade görünümlü olup pencere seviyesine kadar lambri ile kaplanmıştır (EK4:133).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, üç adet basık kemerle bağlanmış ikisi duvarlara gömülü, ikisi serbest bırakılmış dört adet beton direğe ve duvarlara oturan betonarme yapılı fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Mahfil de tavan ile birlikte betonarme olarak yeniden yapılmıştır [348] . Mahfil, ahşap parmaklıklardan oluşan korkuluk ve çıkma yapan balkonuyla doğrudan harime açılmaktadır. Mahfilin doğu duvarında bir adet pencere ile batı duvarında minareye çıkışı sağlayan bir adet kapı da yer almaktadır (EK4:134).

İki taraftan plasterlerin kuşattığı yuvarlak kemerli mihrap nişinin sanatsal bir değeri olmayıp niş sonradan Kütahya tarzı çini karolarla kaplanmıştır (EK4:135).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, minber ahşaptan yapılmıştır ve orijinaldir. Minber oldukça yüksek yapılı olup sahanlığın altı boş bırakılmıştır. Süsleme açısından sade dekorlu olup iyi durumdadır (EK4:133, 135).

Yapının güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü sonradan yapılmıştır ve herhangi bir sanatsal değerleri yoktur (EK4:135)

Üst sıra pencerelerde bulunan renkli camlardan başka, yapıda kayda değer herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır (EK4:133, 135).

[348] 27.08.1958 doğumlu Hilmi Arslan'ın verdiği bilgiler.

2.7. İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii

Şekil (EK3): 8-9.

Resim (EK4): 136-147.

İnceleme Tarihi: 02.04.2015.

Cami, Torbalı ilçesinin 10 km. güneyinde yer alan Ahmetli Mahallesi'nde yer almaktadır. Yapıyla ilgili olarak Aydın Vilayet Salnamelerinde H. 1311 (1893) yılından H. 1314 (1896) yılına kadar "Ahmedli Karyesi Camii Şerifi" olarak bahsedilirken H. 1314 (1896) yılından itibaren "Ahmedli Karyesinde Ahmediye Camii Şerifi" olarak bahsedilmektedir. Eserin banisi II. Abdülhamid'dir.1889 tarihli kitabesi kayıp olan cami[349], H. 1312 (1893) Aydın Vilayet Salnamesinde, ibtidaî mektebiyle birlikte, yapımı tamamlanan eserler arasında yer almaktadır [350] (EK4:137).

Planı bakımından asıl halini büyük ölçüde koruyan eser, inşasından bu yana birtakım değişikliklere uğramıştır. Kurtuluş savaşı yıllarında Yunanlılar tarafından yakılan cami örtüsü kubbeden kırma çatıya dönüştürülerek yeniden yapılmıştır. Çatı daha sonra 1984 yılında tadilattan geçirilmiştir. 1987 yılında da caminin doğu duvarına bitişik olarak Kur'an kursu inşa edilmiştir.[351]Sonradan son cemaat yerinin kapatıldığı cami günümüzde ibadete açıktır (EK4: 136-138).

Caminin orijinal boyutları 8,44 x 8,51metredir. Yapının kare planlı bir harimi olup, örtü sistemi kırma çatı ile örtülmüş pvc tavandır. Asıl ibadet mekânı ile birlikte doğu duvarına bitişik Kur'an Kursu, kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ve yapının batı duvarına bitişik minaresi camiyi meydana getirmektedir (EK4:138, 140, 142, 143).

Yapı küçük bir avluya sahiptir. Caminin batı tarafında Kur'an kursu, kuzeyinde bir şadırvan bulunmaktadır (EK4:138)

İnşa malzemesi taştır. İç mekânı kuşatan yüzeyler bütünüyle sıvandığı için kesin bilgi edinilememekle birlikte duvar örgüsünde muhtemelen dış cephelerle aynı cins malzeme kullanılmış olmalıdır.

---

[349] 28.07.1952, doğumlu, İbrahim Kılıç'ın verdiği bilgiler.

[350] Bkz. A.V.S., H.1311, s. 409; A.V.S., H.1312, s.50; A.V.S., H.1313, s. 493, A.V.S; H.1314, s. 492, Kayış, 112.

[351] İbrahim Kılıç'ın verdiği bilgiler.

Cepheler son derece sade olup, kuzey cephede iki pencere ile mihrap aksında harim giriş kapısı vardır. Caminin güney ve batı cephelerinde iki sıra pencere açıklığı bulunmaktadır. Alt seviyedekiler daha büyük boyutlu olmak üzere düşey dikdörtgen biçimli iki alt pencere ile kareye yakın dikdörtgen açıklıklı iki adet tepe penceresi yer almaktadır. Doğu cephedeki alt seviyede iki adet düşey dikdörtgen biçimli pencere açıklığı kapıya çevrilmiş olup bunların üzerinde iki adet tepe penceresi bulunmaktadır (EK4:139-142,145).

Minare orijinal olup, caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin sınırında duvara bitişik olarak bulunan çokgen planlı bir kaide ve harim duvarı saçağını aşan bir pabucun üzerinde yükselmektedir. Silindir biçimindeki gövde altı kaval silmelerle dolgulanmış olan şerefe basit dökme demir parmaklıklarla sınırlandırılarak petek, soğan kubbe biçiminde bir külahla taçlandırılmıştır. Minarenin kaide ve pabuç kısmı kesme taştan yapılmış olup sonradan fayans ile kaplanmıştır. Minarenin gövde, şerefe ve külah kısmı ise tuğla malzemeden yapılmıştır. Tüm bu özellikleriyle minare kendine has görünümüyle sade bir görünüm arz eder (EK4:140).

Son cemaat mahalline demir bir kapıdan girilir. Etrafı duvar ve pencerelerle çevrili bu bölüm iki adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4:144).

Mihrap aksında bulunan, iki kanatlı pvc malzemeden yapılmış kapıdan girilen harim düz tavanla örtülü dikdörtgen bir hacme sahiptir. Harim oldukça sade görünümlü olup cepheler pencere alt seviyesini aşacak şekilde fayansla kaplanmıştır (EK4:143).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak ahşap direklere ve duvarlara oturan ahşap yapılı kadınlar mahfili yer almaktadır. Harimin kuzey batı köşesindeki merdivenle çıkılan kadınlar mahfilinin güney kenarı boyunca ahşap hasır örgülü perde yer almaktadır (EK4:144).

Üçgen kemerli mihrap nişi son derece sade yapılmış olup duvardan dışa doğru bir çıkıntı yapmayacak şekilde düzenlenmiştir. Mihrap nişi sonradan fayansla kaplanmıştır. Kıble duvarının önüne bir basamak kadar yükseklikte dar bir seki yapılmıştır. (EK4:143)

Minber caminin güneybatı köşesinde yer almaktadır. Orijinal olan ahşap minber pvc malzeme ile kaplanmış olup herhangi bir sanatsal unsur içermemektedir. Caminin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü de orijinal değildir ve herhangi bir sanatsal değeri yoktur (EK4:143).

II. Abdülhamid sadece cami yaptırmakla yetinmeyip yöre halkının bazı ihtiyaçlarını karşılamak için cami ile birlikte bir mektep, bir çeşme ve bir de havuz yaptırmıştır. Cami, mektep, çeşme ve havuzdan oluşan yapı topluluğu döneme has külliye biçimi olarak kabul edilebilir (EK4: 137, 146, 147).

2.8. İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii

Şekil (EK3): 10

Resim (EK4): 148-159.

İnceleme Tarihi: 24.08.2015, 14.08.2017.

Beşiktaş'ta Akaretler'de, Sinan Paşa Mahallesinde, eski adıyla Sinan Paşa Köprü Sokak'ta Bulunmaktadır. "Sormagir Odaları Mescidi" adı ile de bilinmektedir.

Kaptan İbrahim Ağa Camii ilk olarak, Kaptan İbrahim Ağa tarafından H.1032/M.1622'de yaptırılmıştır. Bugünkü yapı ise giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş, hilal şeklindeki nesih hatlı üç satırlık mermer kitabesine göre H.1307/M.1890 yılında, II. Abdülhamid tarafından inşa edilmiştir (EK4:150).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

زينت افزای مقام معلای خلافت اسلامي واريكهٔ پيرای سلطنت سنيئ عثماني

السلطان ابن السلطان السلطان الغازی عبدالحميد خان ثانی خضرتلری طرف اشرفلرندن

اشبو جامع شريفی بك اوچيوزيدي سنهٔ هجريه سي شعبان المعظمنده انشا ايدلمشدر

شعبان ۱۳۰۷ .....

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

1.Zīnet-efzā-yı maḳām-ı mu'allā-yı ḫilāfet-i İslāmiyye ve erīke-pīrā-yı salṭanat-ı seniyye-i 'Oṣmāniyye

2.es-Sulṭān İbnü's-sulṭān es-Sulṭān el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṣānī ḫażretleri ṭaraf-ı eşreflerinden

3.işbu 'cāmi'-i şerīfi biň üç yüz yedi sene-i hicriyyesi Ṣa'bān'il-mu'aẓẓamında inşā idilmişdir.

4….1307 Ṣa'bān

1.Pek çok zinet bahşeden İslâm halifeliği yüce makamını ve yüce Osmanlı imparatorluğu tahtını süsleyen,

2.Padişahoğlu padişah, en şerefli padişah Gazi II. Abdülhamid tarafından

3.işte bu Camii şerif Hicri 1307 (M.1890) Ṣa'bân-ı muaazzamında inşa edilmişdir (ettirilmişdir).[352]

4.……1307 Şaban

[352]Devellioğlu, s. 235-1385.

Cami 11,13 x 13,67 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı olup, kırma çatılı, harimi düz tavanlıdır. Asıl ibadet mekânı ile birlikte kuzeyinde yer alan son cemaat yeri camiyi meydana getirmektedir. Caminin batı duvarına bitişik olarak bir minaresi vardır (EK4: 149-154).

Yapı, kâgir duvarlı, kiremit örtülü ve kırma çatılıdır. Caminin doğu cephesi komşu yapı tarafından kapatıldığı için eserin sadece kuzey, güney ve batı cepheleri bulunmaktadır. Plasterler vasıtasıyla dikey olarak hareketlendirilen kuzey cephe iki kat olarak düzenlenmiştir. Üst sırada beş, alt sırada dört adet olmak üzere cephede dokuz adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Üst sıradaki pencere açıklıkları, düşey dikdörtgen biçimli, düz lentolu; alt sıradakiler ise daha yüksek ve basık kemerli bir düzenlemeye sahiptir. Üst pencereler mahfili, alt pencereler son cemaat yerini aydınlatır. Batı cephede üç, güney cephede ise mihrabın iki yanında iki adet pencere açıklıkları mevcut olup bu pencereler de düşey dikdörtgen açıklıklı ve basık kemerlidir.

Minare, yapının kuzeydoğu köşesinde, kare planlı bir kaide üzerinde yükselmektedir. Sıvalı olduğu için kaidenin malzemesi tespit edilememiştir. Minarenin gövdesi, şerefesi ve peteği ise muntazam kesme taştan imal edilmiştir. Minarede pabuç bulunmamakta, alt tarafta yer alan kalın bir bilezik vasıtasıyla gövdeye geçiş sağlanmaktadır. Silindir biçimli minare gövdesi, alt ve üst tarafta bulunan yuvarlak şekilli bilezikler ile hareketlendirilmiştir. Şerefe altı içbükey ve dışbükey silme takımlarıyla doldurulmuş olup şerefe taş plakalarla sınırlandırılmıştır. Petek de kurşun kaplı konik külahla son bulmaktadır. (EK4:148)

Avlusu bulunmayan camide, son cemaat yerine sokaktan açılan iki kanatlı ahşap bir kapıdan girilir. Son cemaat yeri, iki katlı ve enlemesine dikdörtgen planlıdır. Kuzey duvarında bulunan dokuz adet pencere açıklığı ile aydınlatılmaktadır. Bu alanın sağ tarafında, biri kadınlar mahfiline, diğeri ise caminin alt bölümüne ulaşım sağlayan iki adet merdiven bulunmaktadır. Son cemaat yerinin sol tarafında ise bir imam odası bulunmaktadır. Buradan minareye giriş de sağlanmaktadır. Son cemaat mahalli dört adet pencere açıklığı ve iki kanatlı ahşap kapı ile ana ibadet mekânına bağlanmaktadır.

Oldukça sade görünümlü olan harim, bağdadi ahşap tekne tavanla örtülü, enine dikdörtgen bir hacme sahiptir. Doğu duvarındaki iki adet pencere açıklıklarının

iptal edilmesine rağmen, kuzey, güney ve batı cephelerde bulunan dokuz adet pencere ile harim oldukça aydınlıktır (EK4: 153, 155).

Harimin kuzey duvarına bitişik olarak, kare kesitli altı adet ahşap dikmeye ve duvarlara oturan fevkani, "L" biçiminde ahşap kadınlar mahfili yer almaktadır. Mahfil, son cemaat yeri ile harimin kuzey kesiminin üzerini kaplamaktadır. Ahşap parmaklıklardan sınırlandırılmış mahfil doğrudan harime açılmaktadır (EK4:154)

Dışa doğru belirgin bir şekilde çıkıntı yapan yuvarlak kemerli mihrap nişi 1980'li yıllarda yenilendiği için orijinal değildir[353]. Yanlardan birer sütunçe ile sınırlandırılan mihrap nişi içten altı köşeli bir düzenlemeye sahiptir. Mihrap nişi ile bordür arasındaki alan iri rozet çiçekleriyle, nişi çevreleyen bordür "S", "C" kıvrımlı stilize bitkisel motifler ile yumurta frizleri ile bezelidir. Mihrabın üzeri de bir sıra palmet motifleriyle taçlandırılmıştır (EK4: 157).

Caminin minber ve vaaz kürsüsü orijinal olup gayet iyi işçiliklidir. Beyaz boya üzerine altın yaldızla kabartma olarak yapılan süslemeler eklektik üslupta olup dönemin bezeme özelliklerini yansıtmaktadır. Minber merdiven korkuluğunda Ampir üsluplu akantus yaprakları sıralanmakta, minber tacında, yan aynalıkta, köşk ve köşk korkuluğunda ise Barok üslupta "S", "C" kıvrımlı stilize bitkisel motifler; minber geçidinde, köşk ve yan aynalıkta rozet çiçekleri bulunmaktadır. Mihrapta olduğu gibi minber köşkünün üzeri de yumurta frizleri ve palmet motifleriyle bezenmiştir. Sivri kemer sıralandığı köşk kemerleri gotik üslubu andırmaktadır. Benzerini mihrap nişinde de görmekteyiz. Güneydoğu köşede güney duvarına bitişik olarak konumlandırılan vaaz kürsüsü de "S", "C" kıvrımlı, iri, stilize bitkisel motifler ve akantus yaprakları ile kabartma şeklinde süslenerek mihrap ve minberin süsleme unsurlarına uyum sağlamıştır (EK4:158-159).

[353] 05.01.1959 doğumlu Camii İmamı Mehmet Salim Koçak'ın verdiği bilgiler.

2.9. Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii

Şekil (EK3): 11-12.

EK4: 160-173.

İnceleme Tarihi: 02.04.2015.

Cami, Torbalı'nın güneybatısında ilçe merkezine 5 km. mesafedeki Özbey Mahallesi'nde yer almaktadır. Yapıyla ilgili olarak Aydın Vilayet Salnamelerinde H. 1311 (1893) yılından H. 1314 (1896) yılına kadar "Hamidiye Karyesi Camii Şerifi" olarak bahsedilirken H. 1314 (1896) yılından itibaren salnamelerde "Hamidiye Karyesinde Hamidiye Camii Şerifi" olarak bahsedilmektedir[354]. Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş, hilal şeklindeki nesih hatlı iki satırlık mermer kitabesine göre H.1307/M.1890 yılında inşa edildiği anlaşılan eserin[355] banisi II. Abdülhamid'dir. Özbey (Hamidiyye) Camii'ne 60.000 kuruş olmak üzere, Yeniköy, Tepeköy, Şehitler, Bülbülderesi mahallelerine birer cami inşası; Rahmanlar, Subaşı ve Tulum camii şeriflerine de birer mağaza inşa masrafı olarak toplam 215.250 kuruş harcanmıştır[356] (EK4:163).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

الغازى عبدالحميد خان ثانى

زينت افزاى مقام معلاى خلافت اسلامي واريكهٔ پيراى سلطنت سنيهٔ عثماني السلطان

ابن السلطان السلطان الغازى عبدالحميد خان ثانى خضرتلرى طرف اشرفلرندن اشبو

حميديّ جامع شريفى بك اوچيوزيدي سنه سي شعبان شريفندة انشا ايدلمشدر

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṣānī (Tuğra)

1.Zīnet-efzā-yı maḳām-ı mu'allā-yı ḫilāfet-i İslāmiyye ve erīke-pīrā-yı salṭanat-ı seniyye-i 'Oṣmāniyye es-Sulṭān

2. İbnü's-sulṭān es-Sulṭān el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṣānī ḫażretleri ṭaraf-ı eşreflerinden işbu

3.Ḥamīdiyye cāmi'-i şerīfi biň üç yüz yedi senesi Ṣa'bān şerīfinde inşā idilmişdir.

[354] Bkz. A.V.S., H.1311, s. 408; A.V.S., H.1312, s. 500; A.V.S., H.1313, s. 492; A.V.S., H.1314, s. 490; Kayış, s. 110.

[355] Kitabesinde 1890 (H 1307) yılında inşa edildiği belirtilen caminin, ibtidaî mektebiyle birlikte tamamlandığı bilgisine H. 1312 Aydın Vilayet Salnamesinde yer verilmiştir.

[356] B.V.S., H. 1318, s. 111, 140.

(Gazi II. Abdülhamid Han'ın tuğrası)

1.Pek çok zinet bahşeden İslâm halifeliği yüce makamını ve yüce Osmanlı imparatorluğu tahtını süsleyen, padişah

2.oğlu padişah, en şerefli padişah Gazi II. Abdülhamid tarafından işte bu

3.Hamidiyye Camii şerifi Hicri 1307 (M.1890) Şa'bân-ı şerifinde inşa edilmiştir (ettirilmiştir).[357]

Planı bakımından asıl halini büyük ölçüde koruyan eser, inşasından bu yana birçok değişikliğe uğramıştır. İlk olarak 1956 yılında doğu ve batı duvarlarına kuzeyden birer adet pencere ilave edilmesiyle cami kuzeye doğru uzatılmıştır. Bu esnada kadınlar mahfili de geriye alınarak betonarme olarak tekrar yapılmıştır. 1974 yılına ait bir fotoğrafta mihrabın perde ve ortadan sarkan bir kandil motifi ile bezendiği görülmektedir. Yapının özgün halini gösteren bir başka eski bir fotoğrafta da son cemaat mahallinin birbirine yuvarlak kemerlerle bağlanmış ahşap ayaklar tarafından taşındığı görülmektedir. Kuzey cephede ayrıca yarım daire şekilli balkon gibi dışarı taşan bir mükebbire de gözükmektedir. 1990 yılında bugünkü son cemaat mahalli caminin kuzey tarafına eklenmiştir. Daha sonra 2000'li yıllarda caminin doğusunda bulunan eski mektebin yerine, kıble duvarı istikametinde bir pencere ilavesiyle caminin doğu kısmına dıştan doğu duvarı boyunca (bugünkü son cemaat mahalli hariç) uzanan bir mekân eklenerek cami doğuya doğru genişletilmiştir. En son Torbalı Belediyesi'nin 2008-9 yıllarında yaptığı onarımda caminin tavanı ile çatısı değiştirilmiş böylece cami bugünkü halini almıştır.[358] Cami günümüzde ibadete açıktır (EK4:160, 166, 167, 169).

Yapı, bahçe tipi avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya giriş kuzeydoğuda yer alan kapıdan sağlanmaktadır. Şadırvan caminin kuzeydoğusunda yer almaktadır (EK4:161).

Cami 8,56 x 13,10 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı olup, kırma çatılı, harimi düz tavanlıdır. Asıl ibadet mekânı ile birlikte doğudaki muhdes kadınlar mahfili, kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ve caminin batı duvarına bitişik olarak bir minaresi camiyi meydana getirmektedir (EK4: 162-167).

[357] Devellioğlu, s. 235-1385.
[358] 13.02.1940, Özbey/Torbalı doğumlu, Yaşar Sühan'ın verdiği bilgiler.

Yapının ana mekânının duvarları yığma sistemde yapılmış olup duvarlar sıvalı ve badanalı olduğu için inşa malzemesi tam olarak tespit edilememiştir. Sonradan eklenmiş olan kadınlar mahfili duvarları ise tuğla duvardır.

Cepheler son derece sade olup, kuzey cephede düşey dikdörtgen açıklıklı iki adet pencere ile mihrap aksında ahşaptan harim giriş kapısı bulunmaktadır. Caminin doğu ve batı cephelerinde ise iki sıra pencere bulunmaktadır. Alt sırada daha büyük boyutlu ve düşey dikdörtgen açıklıklı olmak üzere üç adet pencere bulunmaktadır. Üst sırada, yani kıble duvarına yakın iki pencerenin üzerinde ise ikişer adet yuvarlak tepe (göz) penceresi yer almaktadır. Güney cephede de alt seviyede düşey dikdörtgen açıklıklı iki adet pencere ile iki adet yuvarlak tepe penceresi bulunmaktadır. Birbirine simetrik olarak yapılan pencerelerin orijinal olanları, içeriye daha çok ışık girebilmesi için dıştan içe doğru genişlemektedir (EK4:162-166).

Minare orijinal olup, caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin sınırında duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Kapısı kadınlar mahfiline açılan minare çokgen planlı bir kaide ve harim duvarı saçağına kadar devam eden pabucun üzerinde yükselmektedir. Silindir biçimindeki minare gövdesi, altı silmelerle dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Şerefe basit dökme demir parmaklıklarla sınırlandırılmış olup petek de soğan kubbe biçiminde bir külahla taçlandırılmıştır. Minarenin kaide ve pabuç kısmı taştan yapılmış olup sonradan fayans ile kaplanmıştır. Minarenin gövde, şerefe ve külah kısmı ise tuğla malzemeden yapılmıştır. Minarenin korkuluğu dökme demirden olup orijinalliğini korumaktadır. Tüm bu özellikleriyle minare kendine has görünümüyle sade bir görünüm arz eder (EK4: 167).

Son cemaat mahalline alüminyum bir kapıdan girilir. Etrafı duvar ve pencerelerle çevrili bu bölüm iki adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4:162).

Mihrap aksında bulunan, ilk yapıdan kalma, iki kanatlı ahşap kapıdan girilen harim düz tavanla örtülü dikdörtgen bir hacme sahiptir. Tavan sonradan pvc malzeme ile kaplanmıştır. Harim oldukça sade görünümlü olup mihrap duvarı sonradan fayansla kaplanmıştır. Diğer cepheler de pencere seviyesine kadar lambri ile kaplanmıştır (EK4:168-169).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, kare kesitli iki adet beton direğe ve duvarlara oturan betonarme yapılı fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Harimin kuzey batı köşesindeki muhdes merdivenle çıkılan kadınlar mahfilinin güney kenarı boyunca ahşap hasır örgülü perde yer almaktadır (EK4:170).

İki taraftan plasterlerin kuşattığı yuvarlak kemerli mihrap nişi son derece sade yapılmıştır. Mihrap nişi içe doğru hafif girinti yaparken duvardan dışa doğru bir çıkıntı yapmamaktadır. Mihrap nişi sonradan fayansla kaplanmıştır. Kıble duvarının boyunca mihrap nişinden itibaren bir basamak kadar yükseklikte dar bir seki yapılmıştır. Mihrap nişi üzerinde Bakara Sûresi'nin 144. Ayetinden bir bölüm, "فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قبلةً تَرضيها,فَوَلّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامَ", "Felenüvelliyenneke ḳıbleten terḍāhā, fevelli vecheke şaṭra'l-mescidi'l-ḥarām", "İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir." [359] yazılı orijinal dikdörtgen bir levha yer almakta olup, onun üzerinde de ortasında "يا مُجيب الدّعوات" "Yā Mucībe'd-de'avāt" günümüz Türkçesi ile "Ey dualarını kabul eden." yazılı Ampir üsluplu "Sultan Mahmut Güneşi" türünden ışınsal güneş motifi bulunmaktadır (EK4: 168, 171).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, sonradan yapılan ahşap minberde herhangi bir sanatsal unsur bulunmamaktadır. Caminin güneydoğu köşesinde yer alan ahşap vaaz kürsüsü de orijinal değildir ve herhangi bir sanatsal değeri de yoktur. Vaaz kürsüsünün yer aldığı duvarlar üzerinde "الدّينُ النصيحةٌ", "ed-dīnü'n-naṣīhatün", "Din nasihattir" Hadîsi Şerifi ile "لِمَنِ الْمُلْك الْيَوْمَ لِلَّهِ (40/16)", "limeni'l-mülkü'l-yevme lillāh" "Bugün hükümranlık kimindir? Elbette tek ve mutlak hükümran olan Allah'ındır." Ayetinin yer aldığı iki adet hat yazısı yer almaktadır[360] (EK4: 169, 172, 173).

II. Abdülhamid sadece cami yaptırmakla yetinmeyip yöre halkının bazı ihtiyaçlarını karşılamak için cami ile birlikte bir mektep, bir çeşme ve bir de havuz

[359] Kur'an Yolu Meali, 2/144.
[360] Kur'an Yolu Meali, 40/16.

yaptırmıştır[361]. Cami, mektep, çeşme ve havuzdan oluşan yapı topluluğu döneme has külliye biçimi olarak kabul edilebilir[362].

[361] Caminin doğusunda yer alan eski mektep yıkılmış olup yerine caminin doğu duvarına bitişik olarak şu anki ek namaz kılma mekânı yapılmıştır. 1311 tarihli kitabesi korunmuş olmakla birlikte çeşme 1992 yılında yıkılmıştır. Havuz ise 15 metre kuzeye kaydırılmıştır ve kullanılır durumdadır.

[362] 1312 (s.501),1313 (s.493) ve 1314 (s. 492) tarihli Aydın Vilayet Salnamelerinde de bahsedilen aynı yapı topluluğu, İzmir-Torbalı'ya bağlı Yeniköy Mahallesi, Ahmetli Mahallesi ve İzmir- Tire'ye bağlı Rahmanlar Mahallesi ile Manisa'nın Saruhanlı ilçesine bağlı Koldere Beldesi'nde de yaptırılmıştır.

2.10. Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii

Şekil (EK3):13

Resim (EK4): 174-184.

İnceleme Tarihi: 17.05.2015

Osmanlı Beyliğinin ilk yerleşim yeri olan Karacaşehir, Eskişehir ilinin Odunpazarı ilçesine bağlı bir mahalle olup Eskişehir'in merkezine 6 km uzaklıktadır.

Osmanlıların kurucusu olan Osman Gazi adına ilk hutbe burada, Karacaşehir Mahalle Camii'nde okutularak[363], Osmanlılar, devlet olarak kendilerini ilk burada ilan etmişlerdir[364].

Kitabesi bulunmayan caminin arşiv belgelerine göre resmi açılış tarihi 19 Temmuz 1306'dır[365]. Caminin banisi II. Abdülhamid'dir[366]. Cami için 77.366 kuruş, caminin bitişiğine inşa edilen ve günümüzde ayakta olmayan sıbyan mektebi ve bir hane inşası için de 13.500 kuruş para harcanmıştır[367] (EK2:4; EK4:174).

Yapının genel hatlarıyla dönemin özelliklerini muhafaza ettiği görülmekle beraber inşasından sonra bazı ilaveler ve onarımlar gördüğü anlaşılmaktadır. Cami cephelerinin pencereden yukarısı ve minarenin de şerefeden yukarısı Yunan saldırılarında yakılması sebebiyle 1943 yılında pencereden itibaren çatı ile minarenin üst bölümü yeniden yapılmıştır[368]. Kuzey cephede yer alan son cemaat mahalli de duvar örülerek camekânla kapatılmıştır (EK4:175-181).

Cami, bahçe duvarlarıyla kuşatılmış bir arsa içerisinde yer almaktadır. Bahçe duvarının kuzeydoğu tarafında bulunan kapı vasıtasıyla avluya girilmektedir. Avlunun doğu tarafında şadırvan, batı tarafında ise imamevi bulunmaktadır.

Cami 7,30 x 10,54 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı olup, harim ile birlikte kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ve batı duvarına bitişik olarak inşa edilen minare camiyi meydana getirmektedir (EK4: 174, 175, 176, 180).

---

[363] B.O.A. , Y. PRK. UM., 18/37.

[364] B.V.S. , H. 1318, s.104. Wikipedi Özgür Ansiklopedi, **Tartışma**, Karacaşehir, Odunpazarı, (15.07.2016). https://tr.wikipedia.org/wiki/Karaca%C5%9Fehir,_Odunpazar%C4%B1#KARACA.C5.9EEH.CB0R_KALES.C4.B0N.C4.B0N_KRONOLOJ.C4.B0K_EFSANES.C4.B0, (26.12.2016).

[365] B.O.A. , Y. PRK. UM. , 18/37.

[366] Ayverdi, **İstanbul Mi'mari Çağının Menşe'i …,** s. 13.

[367] B.V.S. , H. 1318, s. 104, 137.

[368] Ayverdi, **İstanbul Mi'mari Çağının Menşe'i …,** s. 13; 29.09.1966 doğumlu Cami İmam Hatibi Mensur Yağcı'nın verdiği bilgiler.

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapıda çatı, doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Caminin yığma taş strüktürlü beden duvarlarında kaba yönü taş; minare kaide ve pabuç kısmında kesme taş; üst örtü sisteminde ise ahşap malzeme kullanılmıştır. Sonradan kapatılan olan doğudaki son cemaat mahallinin duvarları ise tuğla duvardır.

Cepheler son derece sade olup, doğu, batı ve güney cepheler tek sıra halinde ikişer adet düşey dikdörtgen biçimli pencere açıklıkları ile teşkilatlandırılmıştır. Kuzey cephede ise alt ve üst sırada ikişer adet pencere açıklığı ile mihrap aksında ahşaptan harim giriş kapısı bulunmaktadır. Birbirine simetrik olarak yapılan pencereler, içeriye daha çok ışık girebilmesi için dıştan içe doğru genişlemektedir (EK4:175-178).

Minare orijinal olup, caminin kuzeybatı duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Minare kare planlı bir kaide ve harim duvarı saçağına kadar devam eden pabucun üzerinde yükselmektedir. Silindir biçimindeki minare gövdesi iki adet bilezik ile hareketlendirilmiştir. Şerefe altı tuğla bindirmeli (dişli) olarak düzenlenen şerefe tuğla duvar örgüsü ile sınırlandırılmış olup petek de kubbe biçiminde bir külahla taçlandırılmıştır. Minarenin kaide ve pabuç kısmı kaba yönü taştan; gövde, şerefe ve külah kısmı ise tuğla malzemeden yapılmıştır (EK4: 179, 180).

Son cemaat mahalline iki kanatlı demir kapıdan girilir. Etrafı sonradan duvar ve pencerelerle kapatılan bu bölüm iki adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4:181).

Mihrap aksında bulunan, ilk yapıdan kalma, iki kanatlı ahşap kapıdan girilen harim ahşap pasalı düz tavanla örtülü dikdörtgen bir hacme sahiptir. Taşıyıcı sistemi olmayan harim, güney, doğu ve batı cephede bulunan düşey dikdörtgen açıklıklı altı adet pencere ile aydınlatılmıştır. Pencereler mazgal şeklinde olup, cami içerisine daha çok ışık girebilmesi için dıştan içe doğru genişleyecek şekilde yapılmıştır (EK4:182).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, kare kesitli iki adet ahşap dikmeye ve duvarlara oturan ahşap yapılı fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Harimin kuzey batı köşesindeki merdivenle çıkılan kadınlar mahfilinin güney kenarı boyunca ahşap parmaklıklarla doğrudan harime açılmaktadır. Mahfile ulaşım sağlayan merdivenin alt kısmından minareye kapı açılmaktadır (EK4:184).

Basık kemerli mihrap nişi son derece sade yapılmıştır. Mihrap nişi içe doğru hafif girinti yaparken duvardan dışa doğru herhangi bir çıkıntı yapmamaktadır. Kıble duvarının boyunca yarım basamak kadar yükseklikte bir seki yapılmıştır. Mihrap nişi üzerinde, Âli İmrân Sûresi'nin 37. Ayetinden bir bölüm, "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ", "…küllemā deḫale 'aleyhā zekeriyya'l-miḥrābe...", "…Zekeriya, onun bulunduğu yere, mabeddeki odaya her girdiğinde …" [369] yazılı dikdörtgen bir pano yer almaktadır (EK4:183).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan minber ile güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü ahşaptan yapılmış ve sade dekorlu olup iyi durumdadır (EK4:183).

Yapı son derece sade inşa edilmiş olup minber giriş kapısının üzerinde yer alan ay-yıldız motifinden başka bir süsleme unsuru bulunmamaktadır (EK4:183).

[369] Kur'an Yolu Meali, 3/37.

2.11. İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii

Şekil (EK3): 14-15.

Resim (EK4): 185-200.

İnceleme Tarihi: 06.04.2015, 18.10.2015.

Adını Osman Gazi'nin oğlu Orhan Gazi'den alan cami[370], Torbalı'nın ilçe merkezinde Tepeköy Mahallesi, İsmetpaşa Caddesi üzerinde yer almaktadır. Yapıyla ilgili olarak Aydın Vilayet Salnamelerinde H. 1311 (1893) yılından H. 1314 (1896) yılına kadar "Tepeköy karyesi Camii Şerifi" olarak bahsedilirken 1314 (1896) yılından itibaren salnamelerde "Tepeköy Karyesinde Orhaniye Camii Şerifi" olarak bahsedilmektedir[371]. Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş, hilal şeklindeki nesih hatlı üç satırlık mermer kitabesine göre H.1308/M.1890 [372] yılında inşa edildiği anlaşılan eserin[373] banisi II. Abdülhamid'dir (EK4:188).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

الغازی عبدالحمید خان ثانی

زینت افزای مقام معلای خلافت اسلامي واریکهٔ پیرای سلطنت سنیئ عثماني

السلطان ابن السلطان السلطان الغازی عبدالحمید خان ثانی خضرتلری طرف اشرفلرندن

اشبواورحانیه جامع شریفی بك اوچیوزسکزسنهٔهجریسی صفرالخیرندهٔانشا ایدلمشدر

سنهٔ هجریه سصفرالخیر

فی ۱۳۰۸

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṣānī (Tuğra)

1.Zīnet-efzā-yı maḳām-ı mu'allā-yı ḫilāfet-i İslāmiyye ve erīke-pīrā-yı salṭanat-ı seniyye-i 'Oṣmāniyye

2.es-Sulṭān İbnü's-sulṭān es-Sulṭān el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṣānī ḫażretleri ṭaraf-ı eşreflerinden

3.İş bu Orhâniye cāmi'-i şerīfi biñ üç yüz on sekiz sene-i hicriyyesi Ṣaferü'l-ḫayrında inşâ idilmişdir.

---

[370] Gökhan Yalkalk, **Büyük Torbalı**, Büyüyen Torbalı'nın Büyük gazetesi, http://www.buyuktorbali.com/ii-abdulhamitin-eserine-genclik-asisi,(08.05.2016).

[371] Bkz. A.V.S. , H.1311, s. 408; A.V.S. , H.1312, s. 499; A.V.S. , H.1313, s. 490; A.V.S., H.1314, s. 488; B.V.S. , H. 1318, s. 111; Kayış, s. 99.

[372] Mermer üzerine yakın zamanda yazıldığı anlaşılan kitabede miladi olarak 1887 yılı gösterilmiştir.

[373] Kitabesinde 1890 (H. 1307) yılında inşa edildiği belirtilen caminin, ibtidaî mektebiyle birlikte tamamlandığı bilgisine H. 1312 Aydın Vilayet Salnamesinde yer verilmiştir.

4.Sene-i hicriyyesi	Ṣaferü'l-ḫayr
5.1308	fī

(Gazi II. Abdülhamid Han'ı tuğrası)

1.Pek çok zinet bahşeden İslâm halifeliği yüce makamını ve yüce Osmanlı imparatorluğu tahtını süsleyen,

2. Padişah oğlu padişah, en şerefli padişah Gazi II. Abdülhamid tarafından

3. İşte bu Orhaniye Camii şerifi Hicri 1308 (M.1890) hicri senesi, Saferi'l-hayr (ayında) inşa edilmiştir (ettirilmiştir).[374]

4. Hicrî sene	Saferi'l-hayr
5. 1308	(Yılında)

Planı bakımından asıl halini büyük ölçüde kaybeden eser, inşasından bu yana birçok değişikliğe uğramıştır. Cami kareye yakın dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiş iken kıble duvarı yönüne bir, kuzeye doğru iki adet pencere ilavesiyle kuzey güney doğrultusunda uzatılarak derinlemesine dikdörtgen planlı hale getirilmiştir. Bugün ana mekânın güneybatı ve kuzey doğu cephelerinde bulunan duvar izlerinden ana mekânın özgün boyutlarına ulaşılabilmektedir. Ayrıca bu bölümde bulunan pencere sövelerinin farklılaşması da bu bölümün son cemaat mahalli gibi sonradan yapıldığını göstermektedir. Sonraki onarımlarda camiye doğu duvarı boyunca uzanan bir mekân eklenmiş olup 2015 yılında yapılan restorasyonda bu mekân kaldırılmıştır. Günümüzde kullanılmakta olan camekânla kapalı son cemaat mahalli de daha sonraki onarımlarda camiye ilave edilmiştir. En son Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2015 yılında yapılan restorasyon ile cami bugünkü halini almıştır [375] (EK4:185-194).

Yapı, bahçe tipi avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya giriş kuzeydoğuda bulunan kapıdan sağlanmaktadır. Bu avlunun kuzeyinde abdest alma mahalli bulunmaktadır (EK4:185).

Cami, 15,46 x 9,45 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı harim ile birlikte kuzeyinde yer alan ara ibadet mekânı ve camekânla çevrili son cemaat yeri

[374] Devellioğlu, s. 235-1385.

[375] Restorasyondan sorumlu müteahhit Faruk Kayaoğlu'nun verdiği bilgiler. http://www.buyuktorbali.com/ii-abdulhamitin-eserine-genclik-asisi, (08.05.2016 tarihli erişim).

ile batı duvarına bitişik olarak inşa edilmiş bir minareden müteşekkildir (EK4: 185, 187, 193).

Yapıda yerel malzeme kullanılmış olup, caminin ana mekânının duvarları yığma sistemde yapılmış taş duvardır. Sonradan eklenmiş olan son cemaat mahallinin duvarları ise dolu tuğla duvardır. Yapı zaman içinde ihtiyaç doğrultusunda ekler almıştır. Bu eklerden bir kısmı yığma sistemde yapılmış iken son dönem ekleri betonarme sistemde yapılmıştır. Ayrıca yapının bütün duvarları sıvalıdır.

Cepheler son derece sade olup, kuzey cephede düşey dikdörtgen açıklıklı iki adet pencere ile mihrap aksında ahşaptan harim giriş kapısı bulunmaktadır. Caminin doğu ve batı cephelerinde beşer adet, güney cephede ise iki adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Pencereler dönemin özelliğine uygun olarak yuvarlak kemerli, yüksek açıklıklar şeklinde yapılmış olup pencerelerin mermer söveleri, kilit taşı ve üzengi noktaları belirtilmiştir. Ayrıca pencere kilit taşlarında ay-yıldız motifi bulunmaktadır. Birbirine simetrik olarak yapılan pencere açıklıkları tamamen mazgal şeklinde olup, içeriye daha çok ışık girebilmesi için dıştan içe doğru genişlemektedir (EK4:186-193).

Caminin kuzeybatı köşesinde batı cephesine bitişik olarak yer alan minare 1928 yılındaki depremde zarar görmüş ve şerefeden itibaren yukarısı yıkılmıştır. Bu sebeple kaide ve pabuç kısmı bileziğe kadar orijinal olup, şerefeden itibaren gövde ve üst kısımlar sonradan yenilenmiştir. Şu anki minare, silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Minarenin kare planlı kaidesi taştan, gövdesi ise yığma dolu tuğladan olup orta silindiri taştır. Şerefe altı testere dişli olup, korkuluklar basit demir parmaklıklarla çevrelenmiştir (EK4:193).

Camiye sonradan ilave edilen giriş bölümü, ana yapının çatısından daha alçak dört ayak ile duvara oturmaktadır. Etrafı pencerelerle çevrili, hazırlık bölümü özelliğindeki bu bölüm iki adet pencere ve bir kapı ile son cemaat mahalline bağlanmaktadır (EK4:196).

Enine dikdörtgen planlı son cemaat mahalline mermer söveli, üzengi noktaları belirtilmiş, yuvarlak kemerli bir kapıdan girilir. Giriş bölümü kapatıldığı için ara mekân görünümünde olan bu kısım doğu ve batı tarafında yer alan ikişer pencere ile aydınlatılmaktadır. Bu kısmın kuzey ve güneyinde ise ikişer adet pencere

ile birer adet kapı bulunmaktadır. Bu bölüm de kuzeydeki kapıyla aynı özelliklere sahip bir kapıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır. Caminin orijinal kitabesi özgün harim giriş kapısının üzerinde bulunmaktadır. Bölgedeki diğer camilerdeki kitabelerin yeri göz önüne alındığında bu bölümün de camiye sonradan ilave edildiği anlaşılmaktadır[376] (EK4:196-197).

Mihrap aksında bulunan iki kanatlı ahşap kapıdan girilen harim, kırma çatı altına alınmış ahşap düz tavanla örtülü dikdörtgen bir görünüm arz eder. Harim yüksek açıklıklı pencereler sayesinde oldukça aydınlıktır. Harim doğu ve batı yönüne birer pencere ilavesiyle kıble tarafına doğru uzatılmıştır. Bu ilaveler dış cephelerde belli olmaktadır (EK4:197-198).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, kare kesitli dört adet beton direğe ve duvarlara oturan fevkani ahşap kadınlar mahfili yer almaktadır. Kadınlar mahfiline harimin kuzey batı köşesindeki ahşap bir merdivenle ulaşılmaktadır. Mahfilden minareye geçiş sağlanmıştır (EK4:199).

Kıble duvarında geniş bir alanı kaplayan muhdes mihrap nişi dikdörtgen çerçeve içine alınmış sivri kemerli, yarım daire planlıdır. Mihrap nişi içe doğru hafif girinti yaparken duvardan dışa doğru bir çıkıntı yapmamaktadır. Mihrap nişi son dönem fabrikasyon Kütahya işi çiniler ile kaplanmıştır (EK4:200).

Harimin güneybatı köşesinde yer alan, ahşap minber ile güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü sonradan yapılmış olup minber ve kürsünün herhangi bir sanatsal değeri bulunmamaktadır (EK4:200).

Camide süsleme unsuru olarak harim giriş kapı kemeri üstünde ve pencere kilit taşlarında o dönemde sıkça kullanılan ay-yıldız motifi yer almaktadır. Kuzey giriş kapısı üzerindeki yakın zamanda yapılan süslemelerin ise herhangi bir sanat değeri bulunmamaktadır (EK4: 200,195).

[376] Bkz. İzmir, Tire, Işıklar Mahallesi Camii.

2.12. Çanakkale, Merkez Tıflı Camii

Şekil (EK3):16

Resim (EK4): 201-217.

İnceleme Tarihi: 29.08.2015.

Merkez Tıflı Camii, Çanakkale İli, Merkez İlçesi, Fevzi Paşa Mahallesi, Çarşı Caddesi, Tıflı Sokak'ta bulunmaktadır. Cami bir avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya giriş kuzey ve güney yönlerden iki adettir. Güney giriş kapısın üzerine eski mektebe ait H. 1382 tarihli inşa kitabesi yerleştirilmiştir. Yapı, söz konusu mektebin yanına çocukların uygulamalı ibadet eğitimleri için yaptırılmış ve bu nedenle "Tıflı Camii" olarak isimlendirilmiştir[377].

Caminin, Bağdat Vilayet Salnamesinde H. 1318 (M. 1900) 31.323 kuruşa mal olduğu ifade edilmiştir[378]. Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş, hilal şeklindeki nesih hatlı iki satırlık mermer kitabesine göre H.1308/M.1891 yılında inşa edilen eserin[379] banisi II. Abdülhamid'dir[380]. Tıflı Camii ismini o devirde yanında inşa olunmuş talebe mektebinden almaktadır (EK4:203).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

السلطان ابن السلطان الغازی عبدالحمید

خان ثانی خضرتلرینگ طرف همایونلرندن

انشا اولنان جامع شریفدر سنه ۱۳۰۸

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

1. es-Sulṭān İbnü's-sulṭān el-Ġāzī 'Abdülḥamīd

2.Ḫān-ı Ṯānī ḫazretleriniň ṭaraf-ı hümāyunlarından

3.İnşā olunan cāmī' şerîfdir Sene 1308

1.Padişah oğlu padişah, Gazi II. Abdülhamid

2.Han hazretleri tarafından

3. İnşa olunan Camii şeriftir Hicri 1308 (M.1891).

---

[377] Mesut Dündar, "Çanakkale'de Geç Osmanlı Dönemi Camileri", **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı**, Güz 2017, Sayı: 23, s. 69.

[378] B.V.S. , H.1318, s. 115.

[379] Kitabesinde 1890 (H 1307) yılında inşa edildiği belirtilen caminin, ibtidaî mektebiyle birlikte tamamlandığı bilgisine H. 1312 Aydın Vilayet Salnamesinde yer verilmiştir.

[380] Ahmet Zeki İzgöer ve Ramazan Tuğ, **Tebrîknâme-i Millî Sultan II. Abdülhamid'in İlk Yirmibeş Yılı (1876-1900)**, Seçil Ofset, İstanbul, 2017, s. 34; Recep Çelik, **Sultan II. Abdülhamid Ve İmparatorluğun İhyası (1876-1900) "Tebrîknâme-i Millî**, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2018, s. 46, 112.

Cami 11,00 x 11,00 m. ölçülerinde, muntazam kare planlı olup, asıl ibadet mekânı ile birlikte, kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ve muhdes kadınlar mahfili ile batı duvarına bitişik minare camiyi meydana getirmektedir (EK4: 201,204).

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapının yığma taş strüktürlü beden duvarlarında kaba yönü taş, kapı, pencere açıklıklarında kesme taş; kadınlar mahfili ve üst örtü sisteminde ise ahşap kullanılmıştır. Sıvası raspa edilerek taşları açığa çıkartılan beden duvarları, çimento ile sıvalı dört sıra kirpi saçak friziyle son bulmaktadır.

Caminin doğu, batı ve güney cephelerinde iki sıra demir şebekeli pencere açıklığı bulunmaktadır. Doğu duvarında alt sırada üç adet, diğer cephelerde ikişer adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu pencereler, kesme taştan söve ve yuvarlak kemerlere sahiptir. Büyük boyutlu düzenlenmiş pencerelerin kilit taşları belirginleştirilmiştir. Bu cephelerin üst sırasında ise pencerelerin orta akslarına denk düşen yerlerde ikişer adet eliptik tepe(göz) pencereleri bulunmaktadır. Kuzey cephe duvarında tepe pencereler bulunmayıp alt sırada diğer cephede bulunan pencerelerle aynı özelliklere sahip iki adet pencere ile mihrap aksında harim giriş kapısı bulunmaktadır. Harime giriş için bir adet kapı da batı cephede bulunmaktadır. Bu kapılar pencereler gibi kesme taştan, yuvarlak kemerli, vurgulu kilit taşlıdır (EK4:202-206).

Caminin batı cephesinin kuzey ucunda duvara bitişik olarak bulunan minare caminin en özgün, en değerli yapısıdır. Minare tamamen yöreye has yumuşak kesme kireç taşlarından inşa edilmiş olup kapısı kadınlar mahfiline açılmaktadır. Dikdörtgen planlı bir kaide ve harim duvarı saçağına kadar devam eden pabucun üzerinde yükselmektedir. Silindir biçimindeki minare gövdesi, temiz işçilikli taş malzemeden burmalı silmeler, sarkıtlar ve frizler ile dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Şerefe de muntazam işçilikli örme motifli taş şebekelerle sınırlandırılmış olup petek kısmı kurşun kaplı bir külahla taçlandırılmıştır. Silindirik gövdenin iki ucunda da burmalı silmeler yer alır (EK4:207-208).

Caminin kuzeyinde bulunan dükkânlar ile cami arasına, yapının son cemaat mekânına denk düşen kısmına niteliksiz betonarme bir bölüm eklenmiştir. Bu bölüm iki adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4: 214, 204).

Mihrap aksında kuzey cephede ve batı cephede bulunan iki kanatlı ahşap kapılardan girilen harim, ahşap pasalı ve göbekli tavanla örtülü kare bir hacme sahiptir. Ahşap tavan özgün olup gayet temiz işçiliklidir. Harim doğu, batı, kuzey ve güney cephelerden alt sırada yedi adet büyük boyutlu pencere açıklığı, doğu, batı ve güney cephede bunlara ilaveten üst sırada altı adet tepe pencere ile aydınlatılmıştır. Alt sıra pencere açıklıkları mazgal şeklinde pencere olup, cami içerisine daha çok ışık girebilmesi için dıştan içe doğru genişleyecek şekilde yapılmıştır. Tepe pencereler ise iç kısımları alçı revzenli olarak düzenlenmiştir (EK4:210, 212).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Mahfile harimin kuzey batı köşesinde bulunan ahşap merdivenle çıkış sağlanmaktadır. Kadınlar mahfilini duvarla birlikte, tavana kadar uzanan ve tavanı da destekleyen altı adet kare kesitli ahşap direk taşımaktadır (EK4:213)

Harime doğru hafifçe çıkıntı yapan mihrap yuvarlak kemerli olup mihrap nişinin ön ve iç yüzeyinde sekiz adet alçı plasterler dolanmaktadır. Mihrap alınlığı sitilize edilmiş kıvrık dal, yaprak ve çiçek motiflerinden oluşan kompozisyonla süslenmiştir. Mihrap nişi üzerinde ise Âli İmrân Sûresi'nin 37. Ayetinden bir bölüm, "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ", "…küllemā deḫale 'aleyhā zekeriyya'l-miḥrābe…", "…Zekeriya, onun bulunduğu yere, mabeddeki odaya her girdiğinde …" [381] yazılı bir levha bulunmaktadır. Mihrap nişi dışa doğru belirgin bir şekilde çıkıntı yapmaktadır. Kıble duvarının boyunca mihrap nişini de kapsayan bir basamak kadar yükseklikte dar bir seki bulunmaktadır (EK4: 215-216).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, ahşap minber ile güneybatı köşede bulunan vaaz kürsüsü ahşaptan yapılmış ve sade dekorlu olup iyi durumdadır (EK4: 211, 217).

Genel olarak sade bir görünüme sahip yapı, stilize kıvrık dal, yaprak ve çiçek motifleriyle bezeli mihrabı, ince işçilikli, bitkisel desenli ahşap tavanı ve kesme taştan minaresiyle dikkat çekmektedir. Minarenin kaidesinin güney ve batı yüzeylerinde elips şeklinde "Sultan Mahmut Güneşi" türünden ışınsal güneş motifi kabartma dekorlar bulunmaktadır. Pabuç kısmı ve şerefe konsolu Ampir üslupta eşsiz bir süsleme ve taş işçiliğinin ürünüdür. Konsol muntazam ve incelikli taş şebekelere

[381] Kur'an yolu Meali, 3/37.

sahiptir. Külah ise baklava dilimli ince çubuklu süslemesiyle tüm bu ince işçiliği taçlandırmaktadır (EK4: 208, 209, 212, 216).

2.13. Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii

Şekil (EK3):17

Resim (EK4): 218-233.

İnceleme Tarihi:29.07.2015

Hamidiye Camii, Karadeniz Bölgesinde, Bolu ilinin Gerede ilçesine bağlı Aşağıovacık Köyü'nde bulunmaktadır. Aşağıovacık Köyü Bolu'ya 90 km, Gerede'ye 37 km, Ankara'ya 126 km mesafededir[382].

Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii'ni Sultan II. Abdülhamid[383], ser marangozu ve aynı zamanda kendi ustası da olan Hacı Habib Efendi'nin üstün hizmetleri ve isteği üzerine köyüne hediye olarak yaptırtmıştır. [384] Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş, tâlik hatlı dört satırlık mermer kitabesinde göre caminin H.1309/M.1891 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır (EK2: 5; EK4: 220).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

الغازی عبدلحمید خان ثانی

حامئ دین مبین سر دفتر اهل یقین	حضرت سلطان حمید اول سایهٔ پروردکار
جلب مرضات خداوندو خلق رفاه ایچون	وضع قلمیش هر طرف آثار خیر بیشمار
جمله دن اشبو اووجقد جامعي مأسس	ایلدی تأسیس بالخیر اول معظّم شهریار
سویلدی اتمامنه تاریخ فیضی بندسي	بومقدّس جامعی یاپدی شه والا تبار

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṣānī (Tuğra)

1.Ḥāmi-i dīn-i mübīn serdefteri ehl-i yakīn
Ḥaḍreti Sulṭān Ḥamîd ol sāye-i perverd-gār

2.Celb-i merḍāt-ı ḫudāvend-u refāh-ı ḫalḳ içün
Vaḍ' ḳılmış her ṭaraf āsār-ı ḫayribī-şümār

---

382 Aşağıovacık Köyü, **Hakkımızda**, http://www.asagiovacik.com/?Lang=TR&SyfNmb=2 (22.12.2016).

383 T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, EV. MKT.2874/82.

384 20.05.1990 doğumlu İmam-ı Hatip Bilal Yavuz'un verdiği bilgiler, Aşağıovacık Köyü, **Hakkımızda**, http://www.asagiovacik.com/?Lang=TR&SyfNmb=2.

3.Cümleden işbu Ovacıḳda müesses cāmī‘ müesses
Eyledī te’sīs bi’lḫayr ol mu‘aẓẓam şehri-yār

4.Söyledi itmāmına tārīḫ-i feyḍı bendesi
Bu muḳaddes cāmī‘ yaptı şāhı ve elā tebār.

(Gazi II. Abdülhamid Han’ın tuğrası)
1.İslâm Dini’ni himaye eden, en ileri geçen, sağlam bilgi sahibi
Hazreti Sultân Hamîd, Allah’ın yardımcısı

2.Allah’ın rızasını kazanmak ve halkın rahatı için,
Her yere sayısız hayır eserleri koymuş.

3.Hepten bu Ovacık’ta kurulmuş cami,
Ulu padişah hayırla temel attı.

4.Kulu, tamamlamasına, bereketin tarihini söyledi,
Bu mukaddes camiyi ey asil padişah yaptı.

Planı bakımından orijinal halini koruyan cami 10,57 x 10,39 m. ölçülerinde, kare planlı asıl ibadet mekânı, kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ve batı duvarına bitişik vaziyetteki minareden meydana gelmektedir (EK4:218, 219, 220, 224, 225).

Yapıda yerel malzeme kullanılmış olup, örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış tekne tavanla sağlanan yapının yığma taş strüktürlü beden duvarlarında kabayonu taş, kapı, pencere açıklıklarında, cephe ve minare köşelerinde kesme taş; üst örtü sisteminde ise ahşap kullanılmıştır.

Yapının bütün cephelerinde iki sıra halinde yuvarlak kemerli pencere açıklıkları bulunmaktadır. Doğu ve batı cephelerde alt ve üst sırada beşer adet, güney cephede alt sırada dört adet, üst sırada ise beş adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Güney cephede üst sıranın orta penceresi mihraptan dolayı diğer üst pencerelere göre hafifçe yüksek yapılmıştır. Kuzey cephede ise alt sırada dört adet pencere açıklığı ile mihrap aksında harim giriş kapısı bulunmaktadır. Pencerelerin hepsi kesme taş

söveli, yuvarlak kemerli açıklıklar şeklinde düzenlenmiştir. Kuzey cephedeki pencerelerin yanısıra diğer cephelerde alt seviyede bulunan pencerelerin tamamının üzengi taşları belirginleştirilmiştir. Harim giriş kapısı kesme taştan yapılmış dikdörtgen bir söve içine alınmıştır. Kapının yuvarlak kemerleri belirtilmiş üzengi taşlarına oturmaktadır. Kemerin üst kısmında, üzerinde "el- mülkü leke Yâ Rabb" yazılı bir levha bulunmaktadır (EK4:221-224).

Minarenin çatıyı aşan kısmı 1944 yılında meydana gelen depremde yıkıldığı için bu bölüm yeniden yapılmıştır[385], Minare kaidesinin yüzeyleri moloz taştan, kaidenin köşeleri ile diğer bölümleri ise kesme taştan yapılmıştır. Yapı, caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin sınırında duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Kapısı kadınlar mahfiline açılan minare, dikdörtgen planlı bir kaide ve üst kat pencere kemerleri hizasına kadar devam eden pabucun üzerinde yükselmektedir. Silindir biçimindeki minare gövdesi altı silmelerle dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Şerefe basit dökme demir parmaklıklarla sınırlandırılmış olup petek de kurşun kaplı bir külahla taçlandırılmıştır (EK4:224).

Son cemaat mahalline ahşap bir kapıdan girilir. Etrafı duvar ve pencerelerle çevrili bu bölüm dört adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır. Bu bölümün güney duvarının doğu tarafında bulunan pencere açıklıklarının arası az derinlikli mihrabiye olarak düzenlenmiştir. Son cemaat mahallinin kuzeybatı köşesinde fevkani kadınlar mahfiline çıkan ahşap bir merdiven bulunmaktadır (EK4: 225, 226).

Mihrap aksında bulunan, iki kanatlı ahşap kapıdan girilen harim, ahşap pasalı, göbekli ve tekne tavanla örtülü muntazam kare bir hacme sahiptir. Ahşap tavan özgün olup gayet ince işçiliklidir. Harim mekânı, doğu, batı, cephelerden sekiz adet ve güney cephede dokuz adet, kuzey cephede de yedi adet pencere açıklığı ile gayet aydınlıklı bir alana sahiptir (EK4: 227).

Harimin kuzey tarafında yer alan son cemaat mahallinin üst bölümü, dört taraftan duvarlara oturan ve balkon şeklinde harime çıkıntı yapan fevkani kadınlar mahfili olarak düzenlenmiştir. Mahfilin güney tarafında tavanı destekleyen dört adet kare kesitli ahşap direk bulunmaktadır (EK4:228).

[385] Bilal Yavuz'un verdiği bilgiler.

İki taraftan kesme taştan yapılmış, iki kat olarak düzenlenen, dor nizamlı plasterlerin kuşattığı kesme taştan yuvarlak kemerli mihrap nişi son derece sade yapılmış olup alt sıra pencere hizasına kadar uzanmaktadır. Mihrap nişi üzerinde ise Âli İmrân Suresi'nin 37. Ayetinden bir bölüm, "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ", "…küllemā deḫale 'aleyhā zekeriyya'l-miḥrābe...", "…Zekeriya, onun bulunduğu yere, mabeddeki odaya her girdiğinde …" [386] yazılı bir levha bulunmaktadır. Mihrap duvardan dışa doğru bir çıkıntı yapmamaktadır (EK4: 229).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, sonradan yapılan ahşap minber ile caminin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü orijinal değildir ve herhangi bir sanatsal değerleri de yoktur (EK4:227).

Genel olarak sade bir görünüme sahip olan yapı, ince işçilikli bitkisel desene sahip ahşap tavanı ile dikkat çekmektedir. Tavan merkezde, kenarlara oranla daha yüksek tutulan sekizgen biçiminde olup bu sekizgenin orta noktasında, çubuklardan yapılma, sarı, mavi, kırmızı, yeşil ve beyaz renklerle boyalı, güneş ışınları motifleriyle bezeli bir göbek yer almaktadır. Sekizgen alanın etrafı ahşap sütunlarla kasetlenmiş olup kenar ve köşeler, ahşap çubuklar vasıtasıyla geometrik şekiller, çarkıfelek, ay-yıldız ve ışınsal güneş motifleriyle süslenmiştir (EK4:230-233).

[386] Kur'an Yolu Meali, 3/37.

2.14. İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa (İclâliye) Camii

Şekil (EK3):18

Resim (EK4): 234-241.

İnceleme Tarihi:24.08.2015.

Cami, Vişnezade Mahallesi, Hüsrev Gerede Caddesi'nde yer almaktadır. İclâliye Camii olarak bilinen ilk yapı 1876 yılında Hacı Mehmet Raif Ağa tarafından yaptırılmıştır. II. Abdülhamid 1891 yılında [387] camiyi genişletilerek yeniden yaptırmıştır. Bir süre tekke olarak kullanılan eser, 1925 yılından itibaren cami olarak kullanılmıştır[388] (EK4:234).

Cami cadde üzerinde, apartman dairelerinin arasında fevkani bir yapı olup, yapının giriş katında iki adet dükkân bulunmaktadır. Bu iki dükkân arasından camiye giriş sağlanmaktadır. Caminin içine caddeden girilince ufak bir koridorla lavabo ve abdest musluklarının olduğu alana ulaşılır. Buradan ahşap bir merdivenle ibadet mekânına devamında imam odalarının bulunduğu üst kata çıkılır (EK4:235).

Cami 16,40 x 10,30 m. ölçülerinde, enine dikdörtgen planlı olup, kırma çatılı, harimi düz tavanlıdır. Asıl ibadet mekânı ile birlikte kuzeyinde yer alan imam odaları camii meydana getirmektedir. Caminin güneydoğu duvarına balkon şeklinde çıkma yapan bir minaresi vardır (EK4:236).

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapıda çatı, doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Caminin yığma taş strüktürlü beden duvarları sıvalı olduğu için malzeme tam olarak tespit edilememiştir.

Yapı iki katlı düzenlenmiş olup güneydoğu ve güneybatı cepheler komşu binalar tarafından kapatılmıştır. Caddeye bakan güneydoğu cephenin kademeli bir şekilde genişlemesi dikkat çekicidir. Bu cephenin ibadet alanı olarak kullanılan birinci katında, harimi aydınlatan pencereler açıklıkları daha büyük boyutlu olmak üzere dıştan basık kemerli dokuz adet pencere açıklığı mevcuttur. Bu cephenin sağ alt köşesinde şu an kulanım dışı olan kitabesi mevcut eski yapıdan kalma bir çeşme de bulunmaktadır. Batı cephede ise yedi adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu pencere açıklıkları iç tarafta düz lentolu bir düzenlemeye sahiptir (EK4: 234-236).

[387] İstanbul Büyükşehir Belediyesi, s. 248.
[388] Özden, s. 143.

Kapısı doğrudan harime açılan minare kaidesi olmaksızın doğu cephe duvarına gömülü olarak düzenlenmiştir. Alt taraftan demir çubuklarla desteklenen gövde, duvardan iç ve dış tarafa doğru yarım daire kesitli bir taşkınlık yapacak şekildedir. Konsollarla desteklenen şerefe basit demir çubuklarla çevrilidir. Petek de geniş saçaklı bir külahla son bulmaktadır (EK4:236).

Caminin son cemaat yeri yoktur. Merdivenlerle doğrudan ana ibadet mekânına girilmektedir. Enine dikdörtgen bir hacme sahip harim oldukça sade bir görünüme sahiptir ve kare kesitli iki adet ahşap dikmelerle desteklenen düz bir tavanla örtülüdür. Harim güneydoğu ve güneybatı cephelerde bulunan dokuz adet pencere açıklıkları ile oldukça aydınlıktır (EK4:237-239).

Harimin kuzeydoğu tarafında ve duvara bitişik olarak, kare kesitli altı adet ahşap direğe ve duvarlara oturan ahşap yapılı fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Bu alana imam odalarına çıkan merdivenlerin sahanlığından açılan merdivenlerle ulaşımı sağlanmaktadır. Ortada balkon gibi çıkma yapan mahfilinin güney kenarı boyunca ahşap hasır örgülü perde yer almaktadır (EK4:240).

İki taraftan sütunceleri bulunan, mukarnas kavsaralı alçıdan yapılmış mihrap nişi bitkisel motiflerle bezeli bir taç ile sonlanmaktadır. Mihrap nişi içe doğru hafif girinti yaparken duvardan dışa doğru bir çıkıntı yapmamaktadır (EK4:241).

Ahşap minber ve vaaz kürsüsü sade olup kayda değer bir özellik taşımamaktadır (EK4:239, 241).

2.15. Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii

Şekil (EK3): 19-20.

Resim (EK4): 242-252.

İnceleme Tarihi: 02.04.2015, 14.08.2015, 18.10.2015.

Cami, Torbalı'nın güneybatısında ilçe merkezine 6 km. mesafedeki Yeniköy Mahallesi'nde yer almaktadır. Yapıyla ilgili olarak Aydın Vilayet Salnamelerinde H. 1311 (1893) yılından H. 1314 (1896) yılına kadar "Yeniköy Karyesi Camii Şerifi" olarak bahsedilirken H. 1314 (1896) yılından itibaren salnamelerde "Yeniköy Karyesinde Selîmiye Camii Şerifi" olarak bahsedilmektedir[389]. Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş, hilal şeklindeki nesih hatlı üç satırlık mermer kitabesine göre H.1309/M.1892 yılında inşa edildiği anlaşılan eserin[390] banisi II. Abdülhamid'dir (EK4:244).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

الغازى عبدالحميد خان ثانى

زينت افزاى مقام معلاى خلافت اسلامي واريكهٔ پيراى سلطنت سنيئ عثماني

السلطان ابن السلطان السلطان الغازى عبدالحميد خان ثانى خضرتلرى طرف اشرفلرندن

اشبو سليميّه جامع شريفى بك اوچيوز طقوز سنهٔ هجريه سى جماذي الا خرند انشا ايدلمشدر

جماذي الا خر سنهٔ هجريه سى

فى ١٣٠٩

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṣānī (Tuğra)

1.Zīnet-efzā-yı maḳām-ı mu'allā-yı ḫilāfet-i İslāmiyye ve erīke-pīrā-yı salṭanat-ı seniyye-i 'Oṣmāniyye

2.es-Sulṭān İbnü's-sulṭān es-Sulṭān el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṣānī ḫażretleri ṭaraf-ı eşreflerinden

3.İş bu Selīmiyye cāmi'-i şerīfi biň üç yüz dokuz sene-i hicriyyesi Cemāẕiye'l-âḫirinde inşâ idilmişdir.

Sene-i hicriyyesi Cemāẕiye'l-âḫir

[389] Bkz. A.V.S., H.1311, s. 409; A.V.S., H.1312, s. 499; A.V.S., H.1313, s. 490; A.V.S., H.1314, s. 488. , B.V.S., H. 1318, s. 111; Kayış, s. 113-115.

[390] Kitabesinde 1892 (H 1309) yılında inşa edildiği belirtilen cami, H. 1312 Aydın Vilayet Salnamesinde, ibtidaî mektebiyle birlikte, yapımı tamamlanan eserler arasında yer almaktadır.

1309 fī

(Gazi II. Abdülhamid Han'ı tuğrası)

1.Pek çok zinet bahşeden İslâm halifeliği yüce makamını ve yüce Osmanlı imparatorluğu tahtını süsleyen,

2.Padişah oğlu padişah, en şerefli padişah Gazi II. Abdülhamid tarafından

3.İşte bu Selimiye Camii şerifi Hicri 1309 (M.1892) hicri senesi, Cemâziye'l-âhir (ayında) inşa edilmiştir (ettirilmiştir)[391].

Hicrî sene	Cemâziye'l-âhir
1309	(Yılında)

Planı bakımından asıl halini büyük ölçüde koruyan eser, inşasından bu yana bazı değişikliklere uğramıştır. 1928 Torbalı depreminde cami ağır hasar gördüğü için büyük bir onarım geçirmiştir[392]. 2004 yılında da Yeniköy'ün örnek köy seçilmesi dolayısıyla alay komutanlığı tarafından caminin son cemaat mahalli tuğla ile örülmüştür.[393] Cami günümüzde ibadete açıktır (EK4: 243).

Yapı, bahçe tipi geniş bir avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya giriş kuzey ve batı tarafta yer alan iki adet kapıdan sağlanmaktadır. Caminin kuzeyinde eski mektep, kuzeybatısında ise şadırvan yer almaktadır (EK4:242)

Cami 8,57 x 9,27 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı, düz tavanlı ve kırma çatılıdır. Kareye yakın asıl ibadet mekânı ile kuzeyinde yer alan enine dikdörtgen planlı son cemaat yeri ve yapının batı duvarına bitişik olarak bir minare camiyi meydana getirmektedir (EK4:243, 247).

İnşa malzemesi dıştan kaba yönü taştır. İç mekânı kuşatan yüzeyler bütünüyle sıvandığı için kesin bilgi edinilememekle birlikte duvar örgüsünde muhtemelen dış cephelerle aynı cins malzeme kullanılmış olmalıdır.

Cepheler son derece sade olup, kuzey cephede düşey dikdörtgen açıklıklı iki adet pencere açıklığı ile mihrap aksında demirden imal edilmiş harim giriş kapısı bulunmaktadır. Caminin doğu, batı ve güney cephelerinde ise iki sıra pencere açıklığı bulunmaktadır. Batı cephe sıvasız olup alt sırada büyük boyutlu, tuğladan yuvarlak

[391] Devellioğlu, s. 235-1385.

[392] 22.03.1938 Torbalı Yeniköy doğumlu Emin GÜNEY ile 01.04.1967 doğumlu cami imam hatibi Gesim Yılmaz'ın verdiği bilgiler. Bkz. Melih Tınal, "1928 Torbalı (İzmir) Depremi", **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Academıc Journal Prof. Dr. Ahmet Buran Armağanı,** Volume 4/8 Fall 2009, ss. 2230 -2239.

[393] 22.03.1938 Torbalı Yeniköy doğumlu Emin Güney'in verdiği bilgiler.

hafifletme kemerli iki adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu cephenin üst sırasında ise üç adet kare tepe (göz) penceresi yer almaktadır. Güney cephede de aynı düzen tekrarlanmıştır ancak alt sıra pencere açıklıklarının hafifletme kemerleri sıvadan dolayı belli olmamaktadır. Batı cephede ise minareden dolayı iki adet tepe penceresi bulunmaktadır (EK4:243-247).

Minare orijinal olup, caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin sınırında duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Kapısı kadınlar mahfiline açılan minare çokgen planlı bir kaide ve harim duvarı saçağına kadar devam eden pabucun üzerinde yükselmektedir. Silindir biçimindeki minare gövdesi, altı silmelerle dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Şerefe basit dökme demir parmaklıklarla sınırlandırılmış olup petek de soğan kubbe biçiminde bir külahla taçlandırılmıştır. Minarenin kaide ve pabuç kısmı taştan yapılmış olup sonradan fayans ile kaplanmıştır. Minarenin gövde, şerefe ve külah kısmı ise tuğla malzemeden yapılmıştır. Minarenin korkuluğu dökme demirden olup orijinalliğini korumaktadır. Tüm bu özellikleriyle minare kendine has görünümüyle sade bir görünüm arz eder (EK4:247).

Altı ayağa oturan basık kemerli son cemaat mahalli tuğla ile örülmüş olup harim bölümü ile aynı çatı altına alınmıştır (EK4: 243).

Mihrap aksındaki demir kapıdan girilen harim düz tavanla örtülü, kareye yakın dikdörtgen bir hacme sahiptir. Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, kare kesitli dört ahşap direğe ve duvarlara oturan ahşap kadınlar mahfili yer almaktadır. Harimin kuzey batı köşesindeki merdivenle çıkılan kadınlar mahfilinin güney kenarı boyunca ahşap hasır örgülü perde yer almaktadır (EK4:248).

İki taraftan plasterlerin sınırladığı yuvarlak kemerli mihrap nişi son derece sade yapılmıştır. Mihrap nişi içe doğru hafif girinti yaparken duvardan dışa doğru bir çıkıntı yapmamaktadır. Kıble duvarının boyunca mihrap nişinden itibaren bir basamak kadar yükseklikte dar bir seki yapılmıştır. Mihrap nişi üzerinde Âli İmrân Sûresi'nin 37. Ayetinden bir bölüm, "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ" "…küllemā deḫale 'aleyhā zekeriyya'l-miḥrābe...", "...Zekeriya, onun bulunduğu yere, mabeddeki odaya her girdiğinde …" [394] yazılı orijinal dikdörtgen bir levha yer almakta olup, onun üzerinde de ortasında "يا مُجيب الدّعوات", "Yā Mucībe'd-de'avāt" günümüz

[394] Kur'an Yolu Meali, 3/37.

Türkçesi ile "Ey duaları kabul eden." yazılı orijinal radyal güneş motifi bulunmaktadır (EK4:250).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, ahşap minberde herhangi bir sanatsal unsur bulunmamaktadır (EK4:250).

Camide tavan göbek motifi dışında sanatsal değeri olan herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır (EK4:251).

II. Abdülhamid sadece cami yaptırmakla yetinmeyip yöre halkının bazı ihtiyaçlarını karşılamak için cami ile birlikte bir mektep, bir çeşme ve bir de havuz yaptırmıştır[395]. Cami, mektep, çeşme ve havuzdan oluşan yapı topluluğu döneme has külliye biçimi olarak kabul edilebilir[396] (EK4:252).

[395] Külliyenin tüm yapıları ayaktadır. Cami, mektep binası ve havuz kullanımda olup çeşme kullanılmamaktadır.

[396] 1312 (s.501),1313 (s.493) ve 1314 (s.492) tarihli Aydın Vilayet Salnamelerinde de bahsedilen aynı yapı topluluğu, İzmir-Torbalı'ya bağlı Yeniköy Mahallesi, Ahmetli Mahallesi ve İzmir- Tire'ye bağlı Rahmanlar Mahallesi ile Manisa'nın Saruhanlı ilçesine bağlı Koldere Beldesi'nde de yaptırılmıştır.

2.17. Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi (Süleymaniye) Camii

Şekil (EK3): 21

Resim (EK4): 253-264.

İnceleme Tarihi: 02.04.2015, 18.10.2015.

Cami, Torbalı'nın doğusunda ilçe merkezine 5 km. mesafedeki Şehitler Mahallesi'nde yer almaktadır. Yapıyla ilgili olarak Aydın Vilayet Salnamelerinde H. 1311 (1893) yılından H. 1314 (1896) yılına kadar "Meşhed Karyesi Camii Şerifi" olarak bahsedilirken H. 1314 (1896) yılından itibaren salnamelerde "Meşhed Karyesi'nde Süleymâniye Camii Şerifi" olarak bahsedilmektedir[397]. Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş, hilal şeklindeki nesih hatlı üç satırlık mermer kitabesine göre H.1310/M.1893 yılında inşa edildiği anlaşılan eserin [398] banisi II. Abdülhamid'dir (EK4:255).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

الغازی عبدالحمید خان ثانی

زینت افزای مقام معلای خلافت اسلامي واریکهٔ پیرای سلطنت سنیئ عثماني

السلطان ابن السلطان السلطان الغازی عبدالحمید خان ثانی خضرتلری طرف اشرفلرندن

اشبو سلیمانیه جامع شریفی بك اوچیوز اون سئه سی شعبان المعظّمند انشا ایدلمشدر

شعبان المعظّم سنهٔ هجریه سی

فی ۱۳۱۰

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṣānī (Tuğra)

1.Zīnet-efzā-yı maḳām-ı mu'allā-yı ḫilāfet-i İslāmiyye ve erīke-pīrā-yı salṭanat-ı seniyye-i 'Oṣmāniyye

2.es-Sulṭān İbnü's-sulṭān es-Sulṭān el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṣānī ḫażretleri ṭaraf-ı eşreflerinden

3.işbu Süleymâniye cāmi'-i şerīfi biñ üç yüz yedi sene-i hicriyyesi Ṣa'bān'il-mu'aẓẓamında inşā idilmişdir.

[397] Bkz. A.V.S., H.1311, s. 409; A.V.S., H.1312, s. 501; A.V.S., H.1313, s. 494; A.V.S., H.1314, s. 493; Kayış, s. 116.

[398] Kitabesinde 1892 (H 1309) yılında inşa edildiği belirtilen cami, H. 1312 Aydın Vilayet Salnamesinde, ibtidaî mektebiyle birlikte, yapımı tamamlanan eserler arasında yer almaktadır.

3.İş bu Süleymâniye cami' şerîfî bin üç yüz on senesi Şa'bân'il-muazzamında inşâ idilmiştir.

Sene-i hicriyyesi	Şa'bān'il-mu'aẓẓa
1310	fī

(Gazi II. Abdülhamid Han'ı tuğrası)

1.Pek çok zinet bahşeden İslâm halifeliği yüce makamını ve yüce Osmanlı imparatorluğu tahtını süsleyen,

2.Padişah oğlu padişah, en şerefli padişah Gazi II. Abdülhamid tarafından

3.İşte bu Süleymaniye Camii şerifi Hicri 1309 (M.1892) hicri senesi, Şaban (ayında) inşa edilmiştir (ettirilmiştir)[399].

Hicrî sene	Cemâziye'l-âhir
1309	(Yılında)

Planı bakımından asıl halini koruyan eser, inşasından bu yana birtakım değişikliklere uğramıştır. Minare 1928 Torbalı depreminde yıkılmış olup daha sonra tekrar yapılmıştır. Caminin çatısı ile son cemaat mahalli betonarmeye çevrilmiş, kadınlar mahfili çıkış merdiveni içeriden dışarıya, kuzeydoğu cepheye alınmıştır.[400] Cami günümüzde ibadete açıktır (EK4:254, 258, 259, 260).

Yapı, bahçe tipi geniş bir avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya giriş kuzey ve batı tarafta yer alan iki adet kapıdan sağlanmaktadır. Caminin kuzeybatısında imamevi, kuzeyinde ise şadırvan yer almaktadır. Eserin çevresinde bahçe tipi avlu yer almaktadır (EK4:253).

Cami 8,75 x 9,52 m. ölçülerinde, kareye yakın dikdörtgen planlı olup, kırma çatılı, harimi düz betonarme tavanlıdır. Asıl ibadet mekânı ile birlikte kuzeydeki son cemaat yeri ve yapının batı duvarına bitişik olarak bir minare camiyi meydana getirmektedir (EK4:253, 254, 259).

Yapıda yerel malzeme kullanılmış olup, caminin ana mekânının duvarlarının inşa malzemesi sıva ve badana sebebiyle tespit edilememiştir. Sonradan tadilat geçiren çatı ve son cemaat mahalli betonarme yapıdır. Minare kaidesi ve pabuç kısmı taş olup gövdeden itibaren tuğladır. Fevkani kadınlar mahfili ise ahşaptır.

Cepheler son derece sade olup pencere hizasına kadar fayansla kaplıdır. Kuzey cephede düşey dikdörtgen açıklıklı iki adet pencere açıklığı ile mihrap

[399] Devellioğlu, s. 235-1385.
[400] 26.08.1952 doğumlu Ali BÖREKÇİ ile 30.03.1933 doğumlu Necati Teker'in verdiği bilgiler.

aksında demirden yapılmış harim giriş kapısı bulunmaktadır. Caminin doğu, batı ve güney cephelerinde ise alt ve üst sırada ikişer adet düşey dikdörtgen biçimli pencere açıklığı yer almaktadır. Üst sırada yer alan pencere açıklıkları daha küçük boyutlarda olup tepe (göz) penceresi olarak düzenlenmiştir. Pencere açıklıkların hepsi birbirine simetrik olarak yapılmıştır. İçeriye daha çok ışık girebilmesi için pencere açıklıkları dıştan içe doğru genişlemektedir (EK4:254-258).

Minare orijinal olmayıp, caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin sınırında duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Minareye giriş kadınlar mahfilinden sağlanmaktadır. Minare çokgen kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Kaide ve pabuç çatı seviyesine kadar yükselmektedir. Minare kaidesi taştan, gövdesi ise yığma dolu tuğladan olup orta silindiri taştır. Şerefe altı testere dişli olup, korkuluklar basit demir parmaklıklarla çevrelenmiştir (EK4:259).

Dört adet kare biçimli beton direklere oturan son cemaat mahalli demirden imal edilmiş kapı ve parmaklıklarla kuşatılmıştır. Bu bölüm iki adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır. Ayrıca harim giriş kapısın üzerinde bulunan kitabenin iki yanındaki madalyonlarda "يا ارحمرالراحمين", "Yā Erḥamerrāḥimīn", "Merhametlilerin en merhametlisi (olan Allah)" ve "اَكْرَمَ ٱلاَكْرَمِينَ" ve "Ekramel Ekramīn", "ikram edenlerin en iyi ikram edicisi" duaları yazılıdır (EK4:254, 264).

Mihrap aksında bulunan, ilk yapıdan kalma, iki kanatlı ahşap kapıdan girilen harim düz tavanla örtülü kareye yakın dikdörtgen bir alana sahiptir. Harim oldukça sade görünümlü olup cepheler de pencere seviyesine kadar fayans ile kaplanmıştır (EK4: 260).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, kare kesitli dört adet ahşap direğe ve duvarlara oturan ilk yapıdan kalma fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Caminin kuzey doğu köşesindeki muhdes betonarme merdivenle çıkılan kadınlar mahfilinin güney kenarı boyunca ahşap hasır örgülü perde yer almaktadır (EK4:261).

Mihrap nişi sonradan alçıdan imal edilmiş olup sanatsal bir değer taşımamaktadır. Mihrap nişi duvardan dışa doğru bir çıkıntı yapmamaktadır. Kıble duvarının boyunca mihrap nişinden itibaren bir basamak kadar yükseklikte dar bir seki yapılmıştır (EK4:262-263).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, sonradan yapılan ahşap minberde herhangi bir sanatsal unsur bulunmamaktadır. Caminin güneydoğu köşesinde yer alan demirden yapılmış vaaz kürsüsü de herhangi bir sanatsal değeri de yoktur (EK4: 262).

2.18. Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii

Şekil (EK3): 22

Resim (EK4): 265-274.

İnceleme Tarihi:28.08.2015.

Köy halkı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, 1879 yılında Bulgaristan'a bağlı Lofça ilinin Karahasan (Aleksandrovo) kasabasından göç ederek, Sultan 2. Abdülhamid'in şahsına ait olan ve şehzadeliği döneminde hayvan ticaretinde "Ağılyeri" olarak da kullandığı bölgeye yerleşmişlerdir. 1318 Bağdat Vilayet Salnamesinde Cedit Köyü olarak bahsedilen "Ağılyeri" köyünün adı sonradan değiştirilerek Ağayeri adını almıştır[401].

Ağayeri Köyü Camii, Kırklareli iline 62, Babaeski ilçesine 18 km uzaklıkta bulunmaktadır. Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş, hilal şeklindeki nesih hatlı iki satırlık mermer kitabesine göre eser, II. Abdülhamid tarafından, H.13010/M.1893 yılında inşa ettirilmiştir. 1318 Bağdat Vilayet Salnamesi'nde, II. Abdülhamid'in 30.883 kuruş masrafla, cami ile birlikte bir mektep de inşa ettirdiği bilgisi yer almaktadır[402] (EK4:267).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

يلدیرم بایزید خان

نام عالیسیله بنام اولان اشبوجامع نور لامع زینت افزای تحت عثمانی

خلیفهٔ جیب یزداني الغازی عبدالحمید خان ثانی خضرتلرینگ جملهٔ مبرّات

جلیله لرندن اواوب بیگ اوچیوز اون میری سنهٔ هجریسنده مجدّدا انشا اولنمشدر

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

Yıldırım Bayezid Ḫân

1.Nām-ı ‘ālīsiyle be-nām olan işbu cāmī‘-ı nūr lāmi‘ zīnet-efzā-yı taḫte ‘Osmānī

2.ḫalīfe-i ceyb-i yezdānī el-Ġāzī ‘Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṯānī ḫażretlerinin cümle-i meberrāt-ı

[401] Bağdat Vilayet Salnamesi, H.1308, s. 165; Trakya, Kırklareli, Babaeski Köyleri, (25.03.2015), http://www.trakyanet.com/trakya/kirklareli/babaeski/172-koyler/158-koyleri.html?showall=1 (26.12.2016).

[402] B.V.S. H.1308, s. 165.

3.celīlelerinden olup biň üç yüz on mīrī sene-i hicriyyesinde müceddeden inşā olunmuşdur.

Yıldırım Beyazıt Han

1.ismiyle isimlendirilen bu nur saçan cami, pek çok süs bahşeden Osmanlı

2.halifesi Gazi II. Abdülhamid hazretlerinin hususi kesesinden yaptırdığı büyük hayır

3.İşlerinden olub Hicri 1310 (M.1893) senesinde yeniden inşa olunmuştur[403].

Cami, bahçe duvarlarıyla kuşatılmış bir arsa içerisinde yer almaktadır. Bahçe duvarının kuzey cephesinde bulunan kapı ile avluya girilmektedir. Yapının doğu tarafında abdest alma yeri, batı tarafında musalla taşı bulunmaktadır.

Cami 8,60 x 13,60 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı asıl ibadet mekânı ile birlikte kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ve yapının batı duvarına bitişik olarak inşa edilen minaresi camiyi meydana getirmektedir (EK4:271, 272).

Örtü sistemi alaturka kiremit kaplı kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapının yığma taş strüktürlü beden duvarlarında kaba yönü taş, kapı, pencere açıklıklarında ve cephe köşelerinde kesme taş; kadınlar mahfili ve üst örtü sisteminde ise betonarme yapı kullanılmıştır.

Yapı, bütün cephelerinde iki sıra pencere bulunması sebebiyle iki katlı bir görünüm arz etmektedir. Kuzey ve güney cephelerde alt sırada iki, üst sırada ise üçer adet pencere bulunmaktadır. Doğu cephede alt ve üst sırada beşer adet pencere bulunmaktadır. Batı cephede ise dörder adet pencere yer almaktadır. Bütün pencereler kilit taşları belirtilmiş, basık yuvarlak kemerli olmakla birlikte alt sırada yer alan pencereler üstteki pencerelere oranla daha büyük ebatlara sahiptir. Kuzey cephede ayrıca etrafı pvc malzeme ile çevrili muhdes hazırlık mekânı bulunmaktadır. Bu alanda bulunan mihrap aksındaki basık kemerli harim giriş kapısından harime giriş sağlanmaktadır (EK4:266-270).

Minare orijinaldir ve sade bir görünüm arz etmektedir. Minare caminin batı cephesinde mahfil hizasında duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Kapısı kadınlar mahfiline açılan minare kare planlı bir kaide ve üst pencere orta kısmına kadar devam eden pabucun üzerinde yükselmektedir. Silindir biçimindeki minare gövdesi, altı iç silmelerle dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Petek de kurşun kaplı bir

[403] Devellioğlu, s. 235-1385.

külahla son bulmaktadır. Minarenin kaide ve pabuç kısmı taş malzemeden, gövde ve şerefe altı ise tuğla malzemeden yapılmıştır (EK4:271).

Yapıda son cemaat mahalli bulunmamaktadır. Mihrap aksında bulunan, iki kanatlı demir kapıdan doğrudan harime giriş yapılmaktadır. Harim betonarme düz tavanla örtülü dikdörtgen bir hacme sahiptir. Son derece sade görünümlü olan harim yirmi sekiz adet pencere sayesinde oldukça aydınlıktır. Harim cepheleri pencere seviyesine kadar fayans ile kaplanmıştır (EK4:272, 274).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, kare kesitli iki adet beton direğe ve duvarlara oturan betonarme yapılı fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Harimin kuzey batı köşesindeki mahfile çıkan betonarme merdiven, mahfil ve tavan ile birlikte 1970'li yıllarda betonarme olarak yeniden yapılmıştır[404]. Mahfile kuzeybatı dış cepheye yapılan muhdes merdivenle de giriş sağlanmaktadır (EK4:273).

İki taraftan plasterlerin kuşattığı yuvarlak kemerli mihrap nişi son derece sade yapılmıştır. Mihrap nişi içe doğru hafif girinti yaparken duvardan dışa doğru bir çıkıntı yapmamaktadır. Mihrap nişi sonradan fayansla kaplanmıştır. Mihrap nişi üzerine sonradan Bakara Suresi'nin 144. Ayetinden bir bölüm, " فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" ... fevelli vecheke şaṭra'l-mescidi'l-ḥarām", "İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir." [405] yazılı dikdörtgen bir levha yerleştirilmiştir (EK4:272, 274).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, fayans kaplı betonarme minber ile yapının güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü sonradan betonarme olarak yapılmıştır ve herhangi bir sanatsal değerleri yoktur (EK4:274).

Yapıda kayda değer herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

[404] 27.08.1958 doğumlu Hilmi Arslan'ın verdiği bilgiler.
[405] Kur'an Yolu Meali, 2/144.

2.18. İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii

Şekil (EK3): 23

Resim (EK4): 275-283.

İnceleme Tarihi: 02.04.2015.

Cami, Torbalı'nın güneydoğusunda ilçe merkezine 10 km. mesafedeki Kırbaş Mahallesi'nde yer almaktadır. Yapıyla ilgili olarak Aydın Vilayet Salnamelerinde H. 1311 (1893) yılından H. 1314 (1896) yılına kadar "Kırbaş Karyesi Camii Şerifi" olarak bahsedilirken H. 1314 (1896) yılından itibaren salnamelerde "Kırbaş Karyesinde Rahmiye Camii Şerifi" olarak bahsedilmektedir[406]. Eserin[407] banisi II. Abdülhamid'dir. H. 1313 (1895) Aydın Vilayet Salnamesinde, cami, ibtidaî mektebiyle birlikte, yapımı tamamlanan eserler arasında yer almaktadır. Yapının inşa kitabesi bulunmamaktadır (EK4:275).

Planı bakımından asıl halini büyük ölçüde kaybeden eser, inşasından bu yana birçok değişikliğe uğramıştır. İlk yapıdan sadece doğu, batı ve güney duvar kalmış olup diğer bütün unsurlar sonraki tadilatlarda yapılmıştır[408]. Harimin kuzeydoğu ile kuzeybatı duvarlarının kalınlıklarının farklı olması da bu bilgiyi doğrulamaktadır. Cami günümüzde ibadete açıktır (EK4: 276-279).

Yapı, bahçe tipi avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya giriş kuzeydeki kapıdan sağlanmaktadır. Caminin kuzeydoğusunda imamevi, kuzeybatısında ise şadırvan yer almaktadır (EK4:275).

7,20 x 9,35 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı asıl ibadet mekânı ile birlikte kuzeydeki son cemaat yeri ve yapının batı duvarına bitişik minare camiyi meydana getirmektedir (EK4:276,280,281).

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanmıştır. Yapıda yerel malzeme kullanılmış olup, caminin eski yapıdan kalan duvarları yığma sistemde yapılmış taş duvardır. Sonradan eklenmiş olan duvarlarda ise tuğla ve betonarme malzeme kullanılmıştır.

---

[406] Bkz. A.V.S., H.1311, s. 410; A.V.S., H.1313, s. 494; A.V.S., H.1314, s. 493; B.V.S., H. 1318, s. 112; Kayış, s. 120.

[407] Caminin, minare ve muhafaza duvarlarıyla birlikte tamamlandığı bilgisine H. 1312 Aydın Vilayet Salnamesinde yer verilmiştir.

[408] 04.02.1978 doğumlu Mehmet Emin Karataş isimli cami İmam-ı Hatibinin verdiği bilgiler.

Cepheler son derece sade olup, bütün cephelerde iki sıra pencere açıklıkları mevcuttur.

Kuzey cephede alt sırada düşey dikdörtgen açıklıklı iki adet pencere ile mihrap aksında demir harim giriş kapısı bulunmaktadır. Üst sırada ise üç adet kare tepe penceresi bulunmaktadır. Caminin doğu cephesinde alt sırada daha büyük boyutlu ve düşey dikdörtgen açıklıklı olmak üzere iki adet pencere bulunmaktadır. Üst sırada üç adet kare tepe (göz) penceresi yer almaktadır. Güney cephede de alt seviyede düşey dikdörtgen açıklıklı bir adet düşey dikdörtgen açıklıklı pencere ile bir adet kare tepe penceresi bulunmaktadır. Batı cephede ise alt seviyede düşey dikdörtgen açıklıklı bir adet düşey dikdörtgen açıklıklı pencere ile iki adet kare tepe penceresi bulunmaktadır. Alt sıradaki eski yapıdan kalma pencereler içeriye daha çok ışık girebilmesi için mazgal pencere şeklindedir (EK4:276-279).

Minare orijinal olmayıp, caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin sınırında duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Minareye giriş kadınlar mahfilinden sağlanmaktadır. Minare çokgen kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Minare kaidesi taştan, gövdesi ise yığma dolu tuğladan olup orta silindiri taştır. Şerefe altı testere dişli olup, korkuluklar basit demir parmaklıklarla çevrelenmiştir. Kapısı kadınlar mahfiline açılmaktadır (EK4:280).

Sonraki onarımlarda camiye eklenen betonarme son cemaat mahalli dört adet betonarme direğe oturmaktadır. Demir bir kapıdan girilen bu bölüm etrafı demir parmaklıklarla çevrili olup iki adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4:276, 282).

Mihrap aksında bulunan, iki kanatlı demir kapıdan girilen harim betonarme yapılı düz tavanla örtülü enine dikdörtgen bir hacme sahiptir. Harim oldukça sade görünümlü olup duvarlar pencere hizasına kadar fayansla kaplanmıştır (EK4: 281).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, daire kesitli iki adet beton direğe ve duvarlara oturan betonarme yapılı fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Kadınlar mahfili betonarme yapıya çevrilerek kuzey yönüne uzatılmıştır. Caminin kuzey batı cephesindeki muhdes merdivenle çıkılan kadınlar mahfilinin güney kenarı boyunca ahşap hasır örgülü perde yer almaktadır (EK4:282).

Yuvarlak kemerli mihrap orijinal olmayıp Kütahya işi çinilerle yeniden yapılmıştır. Mihrap nişi içe doğru hafif girinti yaparken duvardan dışa doğru bir

çıkıntı yapmamaktadır. Kıble duvarının boyunca mihrap nişinden itibaren bir basamak kadar yükseklikte dar bir seki yapılmıştır. Mihrap nişinin arkasında eski yapıdan kalma Ampir üsluplu "Sultan Mahmut Güneşi" türünden ışınsal güneş motifi bulunmaktadır (EK4: 283).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, sonradan yapılan ahşap minberde herhangi bir sanatsal unsur bulunmamaktadır. Caminin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü de orijinal değildir ve herhangi bir sanatsal değeri de yoktur (EK4:283).

2.19. İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii

Şekil (EK3): 24-25.

Resim (EK4): 284-295.

İnceleme Tarihi: 03.04.2015, 18.10.2015

Cami, Torbalı'nın doğusunda ilçe merkezine 5 km. mesafedeki Subaşı Mahallesi'nde yer almaktadır. Yapıyla ilgili olarak Aydın Vilayet Salnamelerinde H. 1311 (1893) yılından H. 1314 (1896) yılına kadar "Subaşı Karyesi Camii Şerifi" olarak bahsedilirken H 1314 (1896) yılından itibaren salnamelerde "Subaşı Karyesinde Âbidîn Camii Şerifi" olarak bahsedilmektedir. H. 1312 Aydın Vilayet Salnamesinde caminin, ibtidaî mektebiyle birlikte tamamlandığı bilgisi verilmiştir. Caminin banisi II. Abdülhamid[409] olup inşa kitabesi bulunmamaktadır (EK4:284).

Planı bakımından asıl halini büyük ölçüde kaybeden eserin, inşasından bu yana birçok değişikliğe uğramıştır. İlk yapıdan sadece dört ana duvar ile minare kalmış olup diğer bütün unsurlar sonraki tadilatlarda yapılmıştır.[410] Nitekim yapının özgün halini gösteren 1896 yılına ait eski bir fotoğrafta da son cemaat mahallinin birbirine yuvarlak kemerlerle bağlanmış ahşap ayaklar tarafından taşındığı görülmektedir. Bu bölüm ayrıca demir parmaklıklarla çevrili olup iki adet pencere ve bir adet kapı açıklığı ile harime bağlanmaktadır. Kuzey cephede ayrıca yarım daire şekilli balkon gibi dışarı taşan bir mükebbire de gözükmektedir. Sonradan ayrıca caminin doğu duvarı boyunca ek ibadet alanının da inşa edildiği, bu alanın doğu dış cephesinden de kadınlar mahfiline giriş alanı eklendiği görülmektedir. Cami günümüzde ibadete açıktır (EK4:285-291).

Yapı, bahçe tipi geniş avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya giriş güneydoğu ile güneybatıda yer alan iki adet kapıdan sağlanmaktadır. Caminin kuzeyinde şadırvan yer almaktadır (EK4:284).

Cami 9,10 x 11,00 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı olup, kırma çatılı, harimi düz tavanlıdır. Asıl ibadet mekânı ile birlikte doğudaki muhdes ibadet alanı, kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ve caminin batı duvarına bitişik olarak bir minare camiyi meydana getirmektedir (EK4: 286, 292, 290).

[409] Bkz. A.V.S., H.1311, s. 408; A.V.S., H.1312, s. 500; A.V.S., H.1313, s. 492; A.V.S., H.1314, s. 490; B.V.S. , H. 1318, s. 107; Kayış, s. 105.

[410] 15.03.1964 doğumlu caminin İmam-ı Hatibi Zülkarneyn Gültekin'in verdiği bilgiler.

Yapıda yerel malzeme kullanılmış olup, caminin ana mekânının duvarları yığma sistemde yapılmış taş duvardır. Sonradan eklenmiş olan bölümler tuğla duvar, betonarme yapıdır.

Cepheler son derece sade olup, ilk yapıdan kalan kuzey cephede yuvarlak kemerli, taşkın söveli iki adet pencere açıklığı ile mihrap aksında ahşaptan harim giriş kapısı bulunmaktadır. Diğer cephelerde de ikişer adet pencere açıklığı bulunmaktadır. İbadet alanına daha çok ışık girebilmesi için pencereler mazgal biçimde inşa edilmiştir. Bu cepheler sonradan pencere hizasına kadar fayansla kaplanmıştır (EK4:285-289).

Minare orijinal olup, caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin sınırında duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Kapısı kadınlar mahfiline açılan minare çokgen planlı bir kaide ve harim duvarı saçağına kadar devam eden pabucun üzerinde yükselmektedir. Silindir biçimindeki minare gövdesi, altı silmelerle dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Şerefe basit dökme demir parmaklıklarla sınırlandırılmış olup petek de bir külahla taçlandırılmıştır. Minarenin kaide ve pabuç kısmı taştan yapılmış olup sonradan fayans ile kaplanmıştır. Minarenin gövde, şerefe ve külah kısmı ise tuğla malzemeden yapılmıştır. Minarenin korkuluğu dökme demirden olup orijinalliğini korumaktadır. Tüm bu özellikleriyle minare kendine has görünümüyle sade bir görünüm arz eder (EK4: 290).

Son cemaat mahalline alüminyum bir kapıdan girilir. Etrafı sonradan duvar ve pencerelerle kapatılmış olan bu bölüm iki adet pencere ve ahşap harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4:291).

Mihrap aksında bulunan, iki kanatlı ahşap kapıdan girilen harim düz tavanla örtülü derinlemesine dikdörtgen bir alana sahiptir. Tavan sonradan betonarme olarak yenilenmiş olup ilk yapıdan kalma iki adet sütun ile duvarlara oturmaktadır. Harim oldukça sade görünümlü olup mihrap duvarı sonradan fayansla kaplanmıştır. Diğer cepheler de pencere seviyesine kadar lambri ile kaplanmıştır (EK4: 292).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, kare kesitli iki adet beton direğe ve duvarlara oturan betonarme yapılı fevkani muhdes kadınlar mahfili yer almaktadır. Caminin kuzey doğu köşesindeki betonarme merdivenle çıkılan kadınlar mahfilinin güney kenarı boyunca ahşap hasır örgülü perde yer almaktadır (EK4:293).

Sivri kemerli mihrap orijinal olmayıp Kütahya işi çinilerle yeniden yapılmıştır. Mihrap nişi içe doğru hafif girinti yaparken duvardan dışa doğru bir çıkıntı yapmamaktadır. Kıble duvarının boyunca mihrap nişinden itibaren bir basamak kadar yükseklikte dar bir seki bulunmaktadır (EK4:294).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, sonradan yapıldığı anlaşılan ahşap minberde herhangi bir sanatsal unsur bulunmamaktadır. Caminin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü de orijinal değildir ve herhangi bir sanatsal değeri de yoktur (EK4:294).

2.20. Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii

Şekil (EK3): 26

Resim (EK4): 296-305.

İnceleme Tarihi: 28.08.2015.

Kurtdere Köyü, 1877-1878 Osmanlı Rus savaşları sonrasında 1887 yılında, Bulgaristan'ın Tırnova ilinin Selviova ilçesi Malkoç Köyü'nden [411] göç eden halkın o zamanki Sinanlı Köyü arazisi üzerine gelip yerleşmeleriyle kurulmuştur[412] .

Kitabesine göre bulunmayan caminin tabelasında inşa tarihi olarak 1893 tarihi verilmiştir. II. Abdülhamid, Kurtdere Mahallesi Camii'ni, köy halkının isteği üzerine köye hediye olarak inşa ettirmiştir[413] (EK4:297-298).

Cami, bahçe duvarlarıyla kuşatılmış olan geniş bir avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya caminin güneydoğu tarafında bulunan kapıdan girilmektedir. Şadırvan avlunun batı tarafında yer almaktadır. Ayrıca yapının kuzeydoğusunda kamelya, kuzeybatı tarafında ise musalla taşı bulunmaktadır.

Cami 7,20 x 13,75 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı asıl ibadet mekânı ve batı duvarına bitişik vaziyette bulunan minareden meydana gelmektedir (EK4: 296, 303, 302).

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapıda çatı, doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Caminin yığma taş strüktürlü beden duvarlarında almaşık olarak tuğla ve kaba yönü taş; alt pencere kemer hizasına kadar minare kaidesinde, pencere söve ve kemerlerinde, cephe köşelerinde kesme taş; pencere açıklıklarının hafifletme kemerlerinde ve kaidesinin yarıdan itibaren minare üst bölümlerinde tuğla; üst örtü sisteminde ise ahşap malzeme kullanılmıştır.

Tuğla hatıl ve kaba yönü taş ile inşa edilen dış cepheler, kapı, pencere söve ve kemerleri ile köşe taşlarının hafif çıkıntı yapmaları sebebiyle hareketli bir görünüme sahiptir. Pencere açıklıklarının üzerinde yer alan tuğladan hafifletme kemerleri ile biri testere dişli olmak üzere cephelerde yer alan beş sıra tuğla saçak da görselliği zenginleştiren unsurlardandır. Güney cephede iki adet büyük boyutlu, sivri kemerli

[411] 09.02.1953 doğumlu Osman Aydın'ın verdiği bilgiler.

[412] Wikipedi Özgür Ansiklopedi, **Tartışma**, Kurtdere, Saray, 25.12.2016. https://tr.wikipedia.org/wiki/Kurtdere,_Saray, (25.12.2016).

[413] Osman Aydın'ın verdiği bilgiler.

pencere açıklığı; doğu cephede harim tarafında iki adet büyük boyutlu, sivri kemerli pencere açıklığı ile son cemaat mahalline denk gelen bölümde diğerlerine oranla daha küçük boyutlarda alt ve üst sırada üçer adet hafif basık kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır. Batı cephede harim tarafında iki adet büyük boyutlu sivri kemerli pencere açıklığı ile mahfil bölümüne denk gelen yerlerde diğerlerine oranla daha küçük boyutlarda alt ve üst sırada birer adet hafif basık kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır. Kuzey cephede ise mihrap aksında, hafif basık kemerli, düşey dikdörtgen açıklıklı harim giriş kapısı ile alt sırada iki adet üst sırada ise üç adet hafif basık kemerli pencere yer almaktadır. Yapıda bulunan bütün kapı ve pencere kemerlerinin kilit taşları belirtilmiş olup üzerlerinde tuğladan hafifletme kemerleri yer almaktadır. Bir silme kuşağı mahfil bölümünün cephelerini yatay olarak dolanarak cepheye iki kat görünümü vermektedir (EK4:298-301).

Minare orijinal olup, caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin sınırında duvara bitişik vaziyettedir. Kapısı kadınlar mahfiline açılan minare, harim duvarı saçağına kadar devam eden kare planlı bir kaide üzerinde yükselmektedir. Kaidenin üzerinde bir silme ile hareketlendirilmiş pabuç yer almaktadır. Silindir biçimindeki minare gövdesi kısa tutulmuş olup, altı tuğla sıralarıyla dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Şerefe de tuğla örgü ile sınırlandırılmış olup tuğla petek de soğan kubbe biçiminde bir külahla taçlandırılmıştır (EK4:302).

Camide son cemaat mahalli bulunmamaktadır. Bu sebeple mihrap aksında bulunan, iki kanatlı ahşap kapıdan doğrudan harime giriş yapılmaktadır. İbadet alanı ahşap pasalı düz tavanla örtülü derinlemesine dikdörtgen bir hacme sahiptir. Taşıyıcı sistemi olmayan harim, cephelerde bulunan sivri kemerli, altı adet büyük pencere ile on üç adet daha küçük boyutlu pencere açıklıkları ile oldukça aydınlıktır. Fevkani mahfile kadar cephelerin üst sıralarında bulunan iki sıra kalemişi süsleme dışında herhangi bir süslemesi bulunmayan harim oldukça sade görünümlüdür (EK4: 303, 305).

Harimin kuzey tarafında ve kuzey duvara bitişik olarak, kare kesitli dördü serbest, dördü duvarlara gömülü sekiz adet betonarme direğe ve duvarlara oturan betonarme yapılı fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Oldukça uzun tutulan mahfil, ibadet mekânının yarısına kadar uzanmaktadır. Harimin kuzey batı köşesindeki merdiven vasıtasıyla ulaşımı sağlanan mahfil, güney kenarı boyunca

sıralanan ahşap parmaklıklarla doğrudan harime açılmaktadır. Yedi adet pencere ile aydınlatılan mahfilin batı duvarında minareye çıkış kapısı bulunmaktadır (EK4:304).

Güney duvarın ortasında yer alan yuvarlak kemerli mihrap nişi son derece sade yapılmıştır. Mihrap nişi ile tavan arasındaki alanda "لولاك لولاك لما خلقت الأفلاك" ,"levlāke levlāke lemā ḫalaktü'l-eflāk", "Sen olmasaydın ben kâinatı yaratmazdım." Hadis-i Şerif olduğu ileri sürülen söz ile Âli İmrân Sûresi'nin 37. Ayetinden bir bölüm, "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ", "…küllemā deḫale 'aleyhā zekeriyya'l-miḥrābe...", "…Zekeriya, onun bulunduğu yere, mabeddeki odaya her girdiğinde …"[414] yazı kuşağı yer almaktadır (EK4:303, 305).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan ahşap minber ile güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü orijinal ve sade dekorlu olup iyi durumdadır (EK4:303, 305).

Yapıda harim cephelerini mahfil sınırına kadar kuşatan iki sıra kalemişi süsleme ve kıble duvarındaki yazı kuşağı dışında herhangi bir süslemesi bulunmamaktadır (EK4:303).

[414] Kur'an yolu Meali, 3/37.

2.21. İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii

Şekil (EK3): 27

Resim (EK4): 306-318.

İnceleme Tarihi: 04.04.2015.

Cami, Torbalı'nın güneydoğusunda ilçe merkezine 14 km. mesafedeki Bülbülderesi Mahallesi'nde yer almaktadır. Yapıyla ilgili olarak Aydın Vilayet Salnamelerinde H. 1311 (1893) yılından H. 1314 (1896) yılına kadar "Bülbüldere Karyesi Camii Şerifi" olarak bahsedilirken H. 1314 (1896) yılından itibaren salnamelerde "Bülbüldere Karyesinde Hamîdiye Camii Şerifi" olarak bahsedilmektedir[415]. Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş, hilal şeklindeki nesih hatlı iki satırlık mermer kitabesine göre H.1312/M.1895 yılında inşa edildiği anlaşılan eserin[416] banisi II. Abdülhamid'dir (EK4:308).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

الغازی عبدالحمید خان ثانی

زینت افزای مقام معلای خلافت اسلامي واریکهٔ پیرای سلطنت سنیئ عثماني

السلطان ابن السلطان السلطان الغازی عبدالحمید خان ثانی خضرتلری طرف اشرفلرندن

اشبو حمیدی جامع شریفی بك اوچیوز اون ایکی سنهٔ هجریه سی ذالقعدة سندة انشا ایدلمشدر

ذالقعدة ۱۳۱۲ سنهٔ هجریه سی

فی ذالقعدة

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṣānī (Tuğra)

1.Zīnet-efzā-yı maḳām-ı mu'allā-yı ḫilāfet-i İslāmiyye ve erīke-pīrā-yı salṭanat-ı seniyye-i 'Oṣmāniyye

2.es-Sulṭān İbnü's-sulṭān es-Sulṭān el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṣānī ḫażretleri ṭaraf-ı eşreflerinden

3.işbu Ḥamīdiyye şerīfi biň üç yüz on iki sene-i hicriyyesi Ẕilḳa'desinde inşâ idilmişdir.

4. Biň üç yüz oniki sene -i hicriyyesi Ẕilḳa'de

[415] Bkz. A.V.S., H.1311, s. 410; A.V.S., H.1312, s. 500; A.V.S., H.1313, s 492; A.V.S., H.1314, s. 490; B.V.S., H. 1318, s. 111, 148; Kayış, s. 108.

[416] Kitabesinde 1895 (H 1312) yılında inşa edildiği belirtilen cami, H. 1312 Aydın Vilayet Salnamesinde, ibtidaî mektebiyle birlikte, yapımı tamamlanan eserler arasında yer almaktadır.

5. Ẕilḳa‘de Fī

(Gazi II. Abdülhamid Han’ı tuğrası)

1.Pek çok zinet bahşeden İslâm halifeliği yüce makamını ve yüce Osmanlı imparatorluğu tahtını süsleyen,

2.Padişah oğlu padişah, en şerefli padişah Gazi II. Abdülhamid tarafından

3.İşte bu Hamidiye Camii şerifi Hicri 1312 (M.1895) Zilkadesinde (ayında) inşa edilmiştir (ettirilmiştir)[417].

4. 1312 Hicri yıl Zilkade

5. Zilkade (ayında)

Planı bakımından asıl halini koruyan eser, inşasından bu yana birtakım değişikliklere uğramıştır. 1990 yılında tuğla ayak üzerine ahşap olan son cemaat mahalli ve ahşap çatı betonarme olarak yeniden yapılmıştır. Tepe pencere açıklıkları da sonradan değişen unsurlardandır[418]. Cami günümüzde ibadete açıktır (EK4:307).

Yapı, etrafı açık avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya giriş yapının kuzeyinde yer alan kapıdan sağlanmaktadır. Caminin batısında imamevi, kuzeydoğusunda şadırvan, kuzeybatısında ise eski mektep binası yer almaktadır (EK4: 307,318).

Cami, 7,04 x 7,11 m. ölçülerinde, kare planlı asıl ibadet mekânı, kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ile yapının batı duvarına bitişik bir minareden oluşmaktadır (EK4:312, 313).

Yapıda yerel malzeme kullanılmış olup, caminin ana mekânının duvarları yığma sistemde yapılmış taş duvardır. Sonradan tadilat geçiren kırma çatı ve son cemaat mahalli betonarme yapıdır. Minarenin kaide ve pabuç kısmı taş olup gövdeden itibaren şerefe ve külah kısımları tuğladır. Son cemaat mahalli ve merdiveni ise ahşaptır.

Cepheler son derece sade olup, kuzey cephede düşey dikdörtgen açıklıklı iki adet pencere ile mihrap aksında demirden yapılmış harim giriş kapısı bulunmaktadır. Caminin doğu, batı ve güney cephelerinde ise iki sıra pencere bulunmaktadır. Alt sırada daha büyük boyutlu ve düşey dikdörtgen açıklıklı ikişer adet pencere bulunmaktadır. Üst sırada ise ikişer adet düşey dikdörtgen açıklıklı tepe (göz) penceresi yer almaktadır. Birbirine simetrik olarak yapılan mazgal şekilli pencereler

[417] Devellioğlu, s. 235-1385.
[418] 01.07.1929 doğumlu Osman Aysal’ın verdiği bilgiler.

içeriye daha çok ışık girebilmesi için dıştan içe doğru genişlemektedir (EK4:307-312).

Minare orijinal olup, caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin sınırında duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Kapısı kadınlar mahfiline açılan minare çokgen planlı bir kaide ve harim duvarı saçağına kadar devam eden pabucun üzerinde yükselmektedir. Silindir biçimindeki minare gövdesi, altı silmelerle dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Şerefe basit dökme demir parmaklıklarla sınırlandırılmış olup petek de soğan kubbe biçiminde bir külahla taçlandırılmıştır. Minarenin kaide ve pabuç kısmı taştan yapılmış olup sonradan fayans ile kaplanmıştır. Minarenin gövde, şerefe ve külah kısmı ise tuğla malzemeden yapılmıştır. Minarenin korkuluğu dökme demirden olup orijinalliğini korumaktadır. Tüm bu özellikleriyle minare kendine has görünümüyle sade bir görünüm arz eder (EK4:312).

Dört adet kare biçimli beton direklere oturan son cemaat mahalli orijinal dökme demirden imal edilmiş kapı ve parmaklıklarla kuşatılmıştır. Bu bölüm iki adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4:307).

Mihrap aksında bulunan, iki kanatlı demir kapıdan girilen harim düz tavanla örtülü kare bir hacme sahiptir. Tavan sonradan betonarmeye çevrilerek pvc malzeme ile kaplanmıştır. Harim oldukça sade görünümlü olup duvarlar pencere hizasına kadar sonradan fayansla kaplanmıştır (EK4: 313).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, kare kesitli dört adet ahşap direğe ve duvarlara oturan ilk yapıdan kalma fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Harimin kuzey batı köşesindeki ahşap merdivenle çıkılan kadınlar mahfilinin güney kenarı boyunca ahşap hasır örgülü perde yer almaktadır (EK4:314).

İki taraftan plasterlerin kuşattığı yuvarlak kemerli mihrap nişi son derece sade yapılmıştır. Mihrap nişi içe doğru hafif girinti yaparken duvardan dışa doğru bir çıkıntı yapmamaktadır. Mihrap nişi sonradan fayansla kaplanmıştır. Kıble duvarının boyunca mihrap nişinden itibaren bir basamak kadar yükseklikte dar bir seki yapılmıştır. Mihrap nişi üzerinde Bakara Sûresi'nin 144. Ayetinden bir bölüm, "فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قبلةً تَرضيها,فَوَلّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ", "Felenüvelliyenneke ḳıbleten terḍāhā, fevelli vecheke şaṭra'l-mescidi'l-ḥarām", "İşte şimdi kesin olarak seni memnun

olacağın kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir." [419] yazılı orijinal dikdörtgen bir levha yer almakta olup, onun üzerinde de ortasında " يا مُجيب الدّعوات" "Yā Mucībe'd-de'avāt" günümüz Türkçesi ile "Ey duaları kabul eden." yazılı Ampir üsluplu "Sultan Mahmut Güneşi" türünden ışınsal güneş motifi bulunmaktadır (EK4:315-316).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, orijinal ahşap minber oldukça sadedir ve köşkünde bulunan ay-yıldız motifi dışında herhangi bir sanatsal unsur içermemektedir. Caminin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü de sonradan betonarme olarak yeniden yapılmıştır (EK4:315-317).

II. Abdülhamid cami ile birlikte bir mektep de yaptırmıştır. Caminin kuzeydoğusundaki fevkani mektep halen ayaktadır fakat oldukça harap durumdadır (EK4:318).

[419] Kur'an Yolu Meali, 2/144.

2.22. İzmir, Tire, Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii

Şekil (EK3): 28

Resim (EK4): 319- 331.

İnceleme Tarihi: 05.04.2015.

Cami, Tire'nin doğusunda ilçe merkezine 21 km. mesafedeki Işıklar Mahallesi'nde yer almaktadır. Eserle ilgili olarak Aydın Vilayet Salnamelerinde H. 1311 (1893) yılından H. 1314 (1896) yılına kadar "Işıklar Karyesi Camii Şerifi" olarak bahsedilirken H. 1314 (1896) yılından itibaren salnamelerde "Işıklar Karyesinde Selîmiye Camii Şerifi" olarak bahsedilmektedir[420]. Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş, hilal şeklindeki nesih hatlı üç satırlık mermer kitabesine göre H.1312/M.1895 yılında inşa edildiği anlaşılan eserin[421] banisi II. Abdülhamid'dir (EK4:321).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir[422]:

الغازی عبدالحمید خان ثانی

زینت افزای مقام معلای خلافت اسلامي واریکهٔ پیرای سلطنت سنیئ عثماني

السلطان ابن السلطان السلطان الغازی عبدالحمید خان ثانی خضرتلری طرف اشرفلرندن

اشبو سلیمیة جامع شریفی بك اوچیوز اون ایکی سنهٔ هجریه سی ذالقعدهسندة انشا ایدلمشدر

رسم طاشجی سنهٔ هجریه سی١٣١٢

علی بك ذالقعدة

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṯānī (Tuğra)

1.Zīnet-efzā-yı maḳām-ı mu'allā-yı ḫilāfet-i İslāmiyye ve erīke-pīrā-yı salṭanat-ı seniyye-i 'Oṯmāniyye

2.es-Sulṭān İbnü's-sulṭān es-Sulṭān el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṯānī ḫażretleri ṭaraf-ı eşreflerinden

3.işbu Selīmiyye cāmi'-i şerīfi biň üç yüz on iki sene-i hicriyyesi Ẕilḳa'desinde inşā idilmişdir.

[420] Bkz. A.V.S., H.1311, s. 410; A.V.S., H.1312, s. 501; A.V.S., H.1313, s. 492; A.V.S., H.1314, s. 491; B.V.S., H. 1318, s.112.

[421] Kitabesinde 1895 (H 1312) yılında inşa edildiği belirtilen cami, H. 1312 Aydın Vilayet Salnamesinde de ibtidaî mektebiyle birlikte, yapımı tamamlanan eserler arasında yer almaktadır

[422] Kitabe metni Yıldız Saray-ı Hümayun Baş Kitabet Dairesi'nin uygun gördüğü şekilde yazılmıştır. Bkz. Y.PRK. BŞK.36/21.

4. Biň üç yüz on iki sene-i hicriyyesi Resm-i taşcı

5. Ẕilḳa‘de Ali Bey

(Gazi II. Abdülhamid Han’ı tuğrası)

1.Pek çok zinet bahşeden İslâm halifeliği yüce makamını ve yüce Osmanlı imparatorluğu tahtını süsleyen,

2.Padişah oğlu padişah, en şerefli padişah Gazi II. Abdülhamid tarafından

3.İşte bu Selîmiye Camii şerifi Hicri 1312 (M.1895) Zilkadesinde (ayında) inşa edilmiştir (ettirilmiştir).[423]

4. 1312 Hicri yıl Taş yazıcısı

5. Zilkade Ali Bey

Planı bakımından asıl halini büyük ölçüde koruyan eser, inşasından bu yana birtakım onarımlar geçirmiştir. 1960 yıllarda yapılan onarımda caminin çatısı ahşaptan betonarmeye çevrilmiştir. Daha sonraki yıllarda da son cemaat mahalli, kadınlar mahfili ve mahfil çıkış merdiveni kuzey batıdan kuzeydoğuya alınarak betonarme olarak tekrar yapılmıştır. 2014 yıllında yapılan onarımda da son cemaat mahalli fayansla kaplanmış ve pvc pencerelerle kapalı hale getirilmiştir.[424] Cami günümüzde ibadete açıktır (EK4: 319-320).

Eserin çevresinde bahçe tipi avlu yer almaktadır. Avluya giriş yapının kuzeyinde yer alan kapıdan sağlanmaktadır. Şadırvan caminin kuzeydoğusunda yer almaktadır (EK4:319).

Cami, 7,23 x 7,23 m. ölçülerinde, kare planlı harim, kuzeyindeki son cemaat yeri ve caminin batı duvarına bitişik bir minareden meydana gelmektedir, (EK4: 326-327).

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan caminin ibadet mekânının ana duvarları yığma sistemde yapılmış taş duvardır. Sonradan yapılan tadilatlarda yapının tavanı, fevkani kadınlar mahfili, son cemaat mahalli, mahfil merdiveni, ayak, sütun ve kirişleri betonarme olarak yeniden yapılmıştır.

Cepheler pencere hizasına kadar fayansla kaplı olup, kuzey cephede düşey dikdörtgen açıklıklı iki adet pencere ile mihrap aksında ahşaptan harim giriş kapısı

[423] Devellioğlu, s.235-1385.
[424] 01.02.1952, Tire, Işıklar doğumlu, Mümtaz Erol’un verdiği bilgiler.

bulunmaktadır. Caminin doğu, batı ve güney cephelerinde ise düşey dikdörtgen açıklıklı ikişer adet pencere bulunmaktadır (EK4:320-324).

Minare orijinal olup, caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin sınırında duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Kapısı kadınlar mahfiline açılan minare çokgen planlı bir kaide ve harim duvarı saçağına kadar devam eden pabucun üzerinde yükselmektedir. Silindir biçimindeki minare gövdesi, altı silmelerle dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Şerefe basit dökme demir parmaklıklarla sınırlandırılmış olup petek de betonarme bir külahla taçlandırılmıştır. Minarenin kaide ve pabuç kısmı taştan yapılmış olup kaidenin yarısına kadar fayansla kaplanmıştır. Minarenin gövde, şerefe tuğla malzemeden yapılmış olup külah betonarmedir. Minarenin korkuluğu dökme demirden olup orijinalliğini korumaktadır. Tüm bu özellikleriyle minare kendine has görünümüyle sade bir görünüm arz eder (EK4:325).

Son cemaat mahalline pvc bir kapıdan girilir. Etrafı pvc pencerelerle çevrili bu bölüm iki adet pencere ve bir harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4:320, 326).

Mihrap aksında bulunan, iki kanatlı ahşap kapıdan girilen harim düz tavanlı kare bir hacme sahiptir. Tavan sonradan köpükle kaplanmıştır. Harim oldukça sade görünümlü olup mihrap dâhil tüm cepheler pencere seviyesine kadar lambri ile kaplanmıştır (EK4:327).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, kare kesitli iki adet beton direğe ve duvarlara oturan betonarme yapılı fevkani muhdes kadınlar mahfili yer almaktadır. Harimin kuzey doğu köşesindeki muhdes merdivenle çıkılan kadınlar mahfili mihrap aksında balkon şeklinde çıkıntı yapmaktadır (EK4:328).

İki taraftan plasterlerin kuşattığı yuvarlak kemerli mihrap nişi son derece sade yapılmıştır. Yarıya kadar fayansla kaplı mihrap nişi son yapılan onarımda yarıya kadar lambri ile kaplanarak daha da çirkin bir görünüme sahip olmuştur. Mihrap içe doğru hafif girinti yaparken duvardan dışa doğru bir çıkıntı yapmamaktadır. Kıble duvarının boyunca mihrap nişinden itibaren bir basamak kadar yükseklikte dar bir seki yapılmıştır. Mihrap nişi üzerinde Âli İmrân Sûresi'nin 37. Ayetinden bir bölüm, "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ", "…küllemā deḫale 'aleyhā zekeriyya'l-miḥrābe…"

"…Zekeriya, onun bulunduğu yere, mabeddeki odaya her girdiğinde …" [425] yazılı orijinal dikdörtgen bir levha yer almakta olup, onun üzerinde, ortasında "يا مُجيب الدّعوات" "Yā Mucībe'd-de'avāt" günümüz Türkçesi ile "Ey duaları kabul eden." yazılı Ampir üsluplu "Sultan Mahmut Güneşi" türünden ışınsal güneş motifi bulunmaktadır (EK4:329, 330).

Caminin güneybatı köşesinde basit görünümlü orijinal ahşap minber bulunmaktadır. Minberin yan yüzeyi de kötü bir şekilde lambri ile kaplanmıştır. Minberin yan yüzeyinde ve minberin köşkünde hilal motifi [426] bulunurken, merdiven giriş üstünde yıldız motifi bulunmaktadır. Camide vaaz kürsüsü bulunmamaktadır (EK4: 329, 331).

[425] Kur'an Yolu Meali, 3/37.

[426] Allah'ın varlığının ve kudretinin delillerinden biri sayılan, Müslümanlar tarafından mutluluk, sevinç ve dirilişin sembolü olarak da kabul edilen Hilal, Xl. yüzyıldan itibaren özellikle İstanbul'un fethinden sonra Hıristiyanlığın sembolü olan haça karşı İslâm'ın sembolü olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır. İbadet takvimindeki rolü, Kur'an-ı Kerim ve hadislerde Allah'ın ayetlerinden biri kabul edilmesi ve ona yemin edilmesi, ayrıca Hz. Peygamber'in Sa'd b. Malik'e üzerinde hilal bulunan bir sancak vermesi Hilal'in Müslümanlar tarafından İslâmiyet'in sembolü olarak kabul edilmesinde önemli rol oynamıştır. Bkz., Nebi Bozkurt, "Sembol Olarak Hilal", **T.D.V.İ.A**., Cilt:18, İstanbul, 1998, ss. 13-15.

2.23. İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii

Şekil (EK3): 29-30.

Resim (EK4): 332-343.

İnceleme Tarihi: 04.04.2015, 18.10.2015.

Cami, Torbalı'nın güneydoğusunda ilçe merkezine 9 km. mesafedeki Naime Mahallesi'nde yer almaktadır. Yapıyla ilgili olarak Aydın Vilayet Salnamelerinde H. 1311 (1893) yılından H. 1314 (1896) yılına kadar "Naîme Karyesi Camii Şerifi" olarak bahsedilirken H. 1314 (1896) yılından itibaren salnamelerde "Naîme Karyesinde Burhâniye Camii Şerifi" olarak bahsedilmektedir[427]. Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş, hilal şeklindeki nesih hatlı iki satırlık mermer kitabesine göre H.1312/M.1895 yılında inşa edildiği anlaşılan eserin[428] banisi II. Abdülhamid'dir (EK4:335).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

الغازی عبدالحمید خان ثانی

زینت افزای مقام معلای خلافت اسلامي واریکهٔ پیرای سلطنت سنیئ عثماني

السلطان ابن السلطان السلطان الغازی عبدالحمید خان ثانی خضرتلری طرف اشرفلرندن

اشبوبرخانی جامع شریفی بك اوچیوزاون ایکی سنهٔهجریهسی ذىالقعده سنده انش ااىدلمشدر

سنهٔ هجریه سی ذی القعده

فی ١٣١٢

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

1.Zīnet-efzā-yı maḳām-ı mu'allā-yı ḫilāfet-i İslāmiyye ve erīke-pīrā-yı salṭanat-ı seniyye-i 'Oṣmāniyye

2.es-Sulṭān İbnü's-sulṭān es-Sulṭān el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṯānī ḫażretleri ṭaraf-ı eşreflerinden

3.işbu Burḫāniye cāmi'-i şerīfi biň üç yüz on iki sene-i hicriyyesi Ẕilḳa'desinde inşā idilmişdir.

4.	Sene-i hicriyyesi	Ẕilḳa'de
5.	1312	fī

[427] Bkz. A.V.S., H.1311, s. 410; A.V.S., H.1312, s. 500; A.V.S., H.1313, s. 492; A.V.S., H.1314, s. 490; B.V.S. , H. 1318, s. 112;Kayış, s. 106-107.

[428] Kitabesinde 1895 (H 1312) yılında inşa edildiği belirtilen cami, H. 1312 Aydın Vilayet Salnamesinde, ibtidaî mektebiyle birlikte, yapımı tamamlanan eserler arasında yer almaktadır.

(Gazi II. Abdülhamid Han'ı tuğrası)

1.Pek çok zinet bahşeden İslâm halifeliği yüce makamını ve yüce Osmanlı imparatorluğu tahtını süsleyen,

2.Padişah oğlu padişah, en şerefli padişah Gazi II. Abdülhamid tarafından

3.İşte bu Burhaniye Camii şerifi Hicri 1312 (M.1895) hicri senesi, Zilkade (ayında) inşa edilmiştir (ettirilmiştir).[429]

4. Hicrî sene Zilkade

5. 1312 (Yılında)

Planı bakımından asıl halini büyük ölçüde kaybeden eser, inşasından bu yana bazı değişikliklere uğramış olup ilk yapıdan sadece dört duvar, minare ve inşa kitabesi kalmıştır. Yapının özgün halini gösteren eski bir fotoğrafta son cemaat mahallinin birbirine yuvarlak kemerlerle bağlı, başlıklı ahşap ayaklar tarafından taşındığı görülmektedir. Bu bölüm ayrıca demir parmaklıklarla çevrili olup iki adet pencere ve bir adet kapı açıklığı ile harime bağlanmaktadır. Kuzey cephede ayrıca yarım daire şekilli balkon gibi dışarı taşan bir mükebbire de gözükmektedir. Kemerlerin kuzeye bakan alınlıklarında yer alan karşılıklı ayyıldız motifleri de oldukça dikkat çekicidir. 1995 yılındaki onarımda caminin kuzey cephesi geri alınarak harim kuzey yönünde genişletilmiş ve son cemaat mahalli kapalı hale getirilmiştir. Bu esnada çatı ve kadınlar mahfili de merdiveniyle birlikte betonarme olarak yenilenmiştir. Cepheler de dışarıdan tuğla ilavesiyle duvarlar kalınlaştırılmıştır[430]. Cami günümüzde ibadete açıktır (EK4:332, 342).

Yapı, bahçe tipi avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya giriş kuzeydeki kapıdan sağlanmaktadır. Şadırvan caminin kuzeybatısında yer almaktadır (EK4:333, 334).

7,28 x 7,31 m. ölçülerinde, kare planlı asıl ibadet mekânı, kuzeydeki son cemaat mahalli ve yapının batı duvarına bitişik olarak bir minare camiyi meydana getirmektedir (EK4:339-341).

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavan olan yapıda yerel malzeme kullanılmıştır. Caminin eski yapıdan kalan duvarları yığma sistemde yapılmış taş duvardır. Sonradan eklenmiş olan kısımlar ise tuğla betonarme duvardır.

[429] Devellioğlu, s. 235-1385.
[430] 1938 doğumlu Kemal Esen'in verdiği bilgiler.

Cepheler son derece sade olup, kuzey ve doğu cephelerde iki sıra pencere açıklıkları mevcut iken diğer cepheler tek sıra pencere açıklığına sahiptir. Kuzey cephede alt sırada düşey dikdörtgen açıklıklı iki adet pencere ile mihrap aksında harim giriş kapısı bulunmaktadır. Üst sırada ise daha küçük boyutta iki adet yuvarlak kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır. Caminin doğu cephesinde alt sırada daha büyük boyutlu, düşey dikdörtgen açıklıklı üç adet pencere bulunmaktadır. Üst sırada bir adet yuvarlak kemerli pencere yer almaktadır. Güney cephede bir adet düşey dikdörtgen biçimli pencere açıklığı bulunmaktadır. Batı cephede ise iki adet düşey dikdörtgen açıklıklı pencere bulunurken kıble duvarına yakın olan pencerenin alt tarafı muhtemelen sonradan duvarla örülmüştür. Bu cepheye dışarıdan bir merdiven ilave edilerek mahfile dıştan da giriş verilmiştir. Eski yapıdan kalma alt sıra pencereleri içeriye daha çok ışık girebilmesi için mazgal pencere biçiminde yapılmıştır (EK4:334-338).

Minare orijinal olup, caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin sınırında duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Kapısı kadınlar mahfiline açılan minare çokgen planlı bir kaide ve harim duvarı saçağına kadar devam eden pabucun üzerinde yükselmektedir. Silindir biçimindeki minare gövdesi, altı silmelerle dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Şerefe basit dökme demir parmaklıklarla sınırlandırılmış olup petek de soğan kubbe biçiminde bir külahla taçlandırılmıştır. Minarenin kaide ve pabuç kısmı taştan yapılmış olup sonradan fayans ile kaplanmıştır. Minarenin gövde, şerefe ve külah kısmı ise tuğla malzemeden yapılmıştır. Minarenin korkuluğu dökme demirden olup orijinalliğini korumaktadır. Tüm bu özellikleriyle minare kendine has görünümüyle sade bir görünüm arz eder (EK4:339).

Son cemaat mahalli duvar ve pencere ilavesiyle sonradan kapalı hale getirilmiştir. Doğu, batı yönünde birer adet pencere, kuzeyde iki adet pencere ile aydınlatılmıştır. Bir adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına; bir kapıyla da kadınlar mahfiline bağlanmaktadır (EK4:340).

Mihrap aksında bulunan, iki kanatlı demir kapıdan girilen harim betonarme yapılı düz tavanla örtülü kare bir alana sahiptir. Harim oldukça sade görünümlü olup duvarlar pencere hizasına kadar fayansla kaplanmıştır. Kuzey duvarı geri alınarak harim uzatılmıştır (EK4:341-342).

Sonraki onarımlarda geriye doğru uzatılarak son cemaat mahalli üzerinde de devam eden fevkani betonarme son cemaat mahalli dört adet betonarme direğe ve duvarlara oturmaktadır. Üç adet pencere ile aydınlatılmış kadınlar mahfili güney kenarı boyunca ahşap hasır örgülü perde yer almaktadır. Mahfile hem harimden hem de kuzeybatı dış cepheden ulaşım sağlanmaktadır (EK4:342).

İki taraftan plasterlerin kuşattığı yuvarlak kemerli mihrap nişi orijinal değildir ve iç kısmı fayansla kaplanmıştır. Mihrap nişi içe doğru hafif girinti yaparken duvardan dışa doğru bir çıkıntı yapmamaktadır. Kıble duvarının boyunca mihrap nişinden itibaren bir basamak kadar yükseklikte dar bir seki yapılmıştır (EK4: 343).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, sonradan yapılan ahşap minberde herhangi bir sanatsal unsur bulunmamaktadır. Caminin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü de betonarme olarak yeniden yapılmıştır (EK4:343).

2.24. Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu (Bünyâd(n)-ı Hamid) Mahallesi Eski Camii

Şekil (EK3): 31

Resim (EK4): 344-352.

İnceleme Tarihi: 27.07.2015.

Ahırlıkuyu mahallesi, Ankara'nın Haymana İlçesi'nde Kırım Tatarlarınca kurulan bir mahalledir. Hicri 1305 (1889) senesinde Kırım'ın Kerç kasabası ile Romanya'ya bağlı Köstence'nin Acemler, Çobanense köyleri ve diğer köylerinden göç eden muhacir aileler tarafından kurulmuştur[431].

Ahırlıkuyu mahallesi, Ankara'nın Polatlı ilçesi ile Haymana ilçeleri üzerindeki asfalt yolun 1 km güneyinde yer almakta olup; Polatlı'ya 20, Haymana'ya 14 km mesafededir. Mahalledeki eski camii H. 12 Z. 1311(M. 1894) tarihli bir belgeye göre II. Abdülhamid tarafından 23.508,5 kuruş masrafla inşa edilmiştir[432]. Caminin inşa kitabesi bulunmamaktadır (EK2:6; EK4:344).

Planı bakımından asıl halini koruyan eser, inşasından bu yana doğru düzgün bir tadilat görmediği için, Ankara Bayındırlık ve İskân Müdürlüğü'nün 15.11.2000 tarih ve 11303 yazısı ile ibadete uygun olmadığı gerekçesiyle ibadete kapatılmıştır.

9,50 x 12,56 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı asıl ibadet mekânı ile birlikte kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ve batı duvarının kuzeyinde bulunan bir minare camiyi meydana getirmektedir (EK4:344-350).

Yapıda yerel malzeme kullanılmış olup, örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavandır. Caminin yığma taş strüktürlü beden duvarlarında kaba yönü taş, kapı ve pencere söve ve kemerlerinde ve duvar köşe bitişme noktalarında kesme taş; üst örtü sisteminde ise ahşap kullanılmıştır.

Cepheler son derece sade olup köşeler kesme taş dizileriyle birbirine bağlanmıştır. Cephelerde yer alan pencereler demir şebekeli, kesme taştan taşkın söveli ve basık kemerli açıklıklar şeklinde düzenlenmiştir. Yapının kuzey ve güney cephelerinde ikişer adet pencere, doğu ve batı cephelerinde ise birer adet pencere bulunmaktadır. Kuzey cephede mihrap aksında demirden yapılmış harim giriş kapısı

[431] Bakınız ŞD 1342/20; Ertuğrul Karaş, "Diasporadaki Köylerimizden: AHIRLIKUYU KÖYÜ", **Fikirde Birlik Dergisi**, Sayı, 7, Kasım, 2006, http://www.fikirdebirlik.org/yazdir.asp?yazi=200611007 (26.12.2016).

[432] Bkz. B.O.A, BEO 412/30871; BEO 432/32384; ŞD 1342/20; B.V.S., H.1318, s. 146.

da bulunmaktadır. Cümle kapısı, basık kemerli, kesme taştan bindirmeli taşkın söveli açıklık şeklinde düzenlenmiştir (EK4:345-348).

Minare 1952 yılında yapılmış olup[433], caminin batı cephesine 120 cm. mesafede inşa edilmiştir. Kapısı kuzeye açılan minare kare planlı bir kaide ve harim duvarı saçağına kadar devam eden pabucun üzerinde yükselmektedir. Silindir biçimindeki minare gövdesi, altı üç sıra basamakla dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Şerefe basit dökme demir parmaklıklarla sınırlandırılmış olup petek de soğan kubbe biçiminde bir külahla son bulmaktadır. Tamamen sıvalı olan minarenin kaide ve pabuç kısmı taştan, gövde, şerefe ve külah kısmı ise tuğla malzemeden yapılmıştır (EK4:349).

Yapıda son cemaat mahalli olmayıp mahfilin alt kısmı sonradan kapatılarak son cemaat mahfili gibi düzenlenmiştir. Ahşap malzeme kullanılarak kapatılan bu bölüm üç bölüme ayrılmış olup kuzeybatı köşesinde mahfile çıkış sağlayan ahşap bir merdiven bulunmaktadır (EK4:351).

Mihrap aksında bulunan, ilk yapıdan kalma, iki kanatlı demir kapıdan girilen harim ahşap pasalı tavanla örtülü kare bir hacme sahiptir. Harim son derece sade görünümlü olup dört adet pencere ile aydınlatılmıştır. Pencereler mazgal şekilli pencere olup, cami içerisine daha çok ışık girebilmesi için dıştan içe doğru genişleyecek şekilde yapılmıştır (EK4:350,352).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak ahşap fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Mahfili, duvarla birlikte, tavana kadar uzanan ve tavanı da destekleyen dört adet kare kesitli ince ahşap dikme taşımaktadır (EK4:351).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, ahşap minber sade dekorlu olup iyi durumdadır. Alçıdan yapılmış olan mihrap ile caminin güneydoğu köşesinde yer alan ahşap vaaz kürsüsü orijinal değildir ve herhangi bir sanatsal değerleri de yoktur (EK4:352).

[433] 12.03.1959 doğumlu Nadir Çaldağ'ın verdiği bilgiler.

2.25. Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii

Şekil (EK3): 32

Resim (EK4): 353-368.

İnceleme Tarihi: 29.07.2015.

Dumanlı Köyü Camii, Çankırı il merkezine 86 km., Kurşunlu ilçe merkezine ise yaklaşık 27 km. uzaklıktadır[434].

Kayığı alabora olan II. Abdülhamid'i Şaban Ağa isimli bir şahıs kendi kayığına alarak padişaha yardım eli uzatmıştır. Bu yardım üzerine padişah, Şaban Ağa'yı saraya çağırarak isteğini sormuş. Şaban Ağa da köyünde bir cami olmadığını ifade ederek kendisinden köyüne bir cami inşa ettirmesi talebinde bulunmuştur[435]. Bunun üzerine II. Abdülhamid köye bu camii inşa ettirmiştir[436]. Caminin inşa kitabesi bulunmamaktadır. Bununla birlikte H. 08 Cemaziyelahir 1312 (1894) tarihli bir belgede mirat-ı seniyyeye (padişahın hayır eserleri) ilaveten caminin inşası nın yapıldığı bilgisi mevcuttur (EK2: 7; EK4: 353, 354).

Yapı 10,71 x 10,71 m. ölçülerinde, muntazam kare planlıdır. Asıl ibadet mekânı ile birlikte yapının batı duvarına bitişik minare camiyi meydana getirmektedir (EK4:353-359).

Caminin örtü sistemi, dış taraftan sekizgen çatı ile örtülmüş kubbe ile sağlanmaktadır. Caminin yığma taş strüktürlü kuzey duvarında kaba yönü taş; doğu, batı ve güney cepheler ile kapı, pencere söve ve kemerlerinde kesme taş kullanılmıştır. Batı cephede bulunan minare de tamamen kesme taştan yapılmıştır.

Yapının kapı, pencere söve ve kemerlerinde kullanılan kesme taşlar hafif çıkıntı yapmak suretiyle cephelerde hareketlilik sağlanmıştır. Doğu, batı ve güney cephelerde iki katlı bir düzenleme görülürken, kuzey cephede kot farkından dolayı tek katlı bir düzenleme görülmektedir. Dolayısıyla kuzey cephede tek sıra sıra pencere açıklığı yer alırken, doğu, batı ve güney cephelerde ikişer sıra pencere açıklığı bulunmaktadır. Doğu ve batı cephelerde üst sırada ikişer adet yuvarlak kemerli pencere açıklığı ile alt sırada yuvarlak kemerli ikişer adet pencere ve birer kapı açıklığı yer almaktadır. Güney cephede alt sırada iki adet, üst sırada iki adet

[434] Kurşunlu Belediyesi, Başlangıç, Köylerimiz, http://www.kursunlu.bel.tr/dumanli/, (25.12.2016).
[435] 02.01.1949 doğumlu Satılmış Çakır'ın verdiği bilgiler.
[436] BEO.476/35654, 511/38294.

olmak üzere diğer cephelerle aynı özelliklere sahip toplam dört adet pencere açıklığı bulunur iken üst sıra pencere açıklıklarının ortasında bir adet tepe (göz) penceresi yer almaktadır. Kuzey cephede ise seviye farkından dolayı iki adet pencere açıklığı yer almaktadır. Yapıya ait bütün pencere ve kapı açıklıkları kemer ve lentoları belirginleştirilmiş, yuvarlak kemerli açıklıklar şeklinde düzenlenmiştir. Ayrıca alt sıra pencere kemerlerinin kilit taşları siyah renkli bir görünüme sahiptir. Güney cephede kot farkını gidermek için kullanılan taşlar da siyah renk ağırlıklı olup bu taşlar eski yapıdan kalmadır. Güney cephede ayrıca Kuzey cephede ayrıca tepe pencere açıklığının doğu tarafında çelenk madalyonun içerisinde silik halde II. Abdülhamid'in tuğrası bulunurken, batısında yine çelenk madalyonun içerisinde Arap alfabesi ile "Maşallah" istifi bulunmaktadır (EK4:355-359).

Caminin kuzeybatı cephesinde duvara bitişik olarak, tamamen kesme taştan imal edilen minarenin kapısı mahfile açılmaktadır. Minare kare planlı bir kaide üzerinde yükselmektedir. Kaidenin üzerinde çatı hizasına kadar devam eden köşeleri pahlanmış piramidal pabuç bölümü bulunmaktadır. Orta kısmında siyah kesme taşlarla kuşaklanan silindir biçimindeki minare gövdesi, altı kesme taşlarla dolgulanan şerefeye kadar uzanır. Minarenin tek şerefesi de taş plakalarla sınırlandırılmış olup petek de konik biçiminde kurşun bir külahla taçlandırılmıştır (EK4:360).

Yapıda son cemaat mahalli olmayıp sonradan batı cepheye bir giriş mekânı eklenmiştir. Doğu ve batı cephelerde yer alan, iki adet ikişer kanatlı ahşap kapıdan, eteğinde sekiz adet revzenli pencere yer alan kubbe ile örtülü harime girilmektedir. Taşıyıcı sistem bulunmayan harimde yapının üst örtüsü içeride kubbe, dışarıda ise sekizgen yapı üzerine çatıdır. Kubbe ağırlığı duvarlara aktarılmış olup kubbeye geçiş tromplar vasıtasıyla sağlanmıştır (EK4:359-366).

Harimin kuzey tarafında, kuzey duvara bitişik olarak, beşi ortada serbest, ikisi duvarlara gömülü yedi adet ahşap dikmelere ve duvarlara oturan ahşap yapılı fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Harimin kuzey doğu köşesinde bulunan ahşap merdivenle ulaşım sağlanan mahfil harimin kuzey cephesi boyunca uzanmaktadır. Bu alan, ahşap parmaklıklardan oluşan korkuluklarla doğrudan harime açılmaktadır (EK4:364).

Harimin güney duvarının ortasında yer alan at nalı kemerli kavsaraya sahip mihrap nişi son derece sade yapılmıştır. Mihrap nişi duvar kalınlığını aşmayacak bir derinliğe sahip olduğu için duvardan dışa doğru bir çıkıntı yapmamaktadır. Mihrap nişi üzerinde Bakara Sûresi'nin 144. Ayetinden bir bölüm, " فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" ... fevelli vecheke şaṭra'l-mescidi'l-ḥarām", "İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir." [437] yazılı bir hat, onun üzerinde II. Abdülhamid'in tuğrası, onun üzerinde Âli İmrân Sûresi'nin 37. Ayetinden bir bölümün, "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ", "…küllemā deḫale 'aleyhā zekeriyya'l-miḥrābe… ", "…Zekeriya, onun bulunduğu yere, mabeddeki odaya her girdiğinde …" [438] yazılı olduğu bir levha bulunmaktadır (EK4:367).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, sonradan yapılan ahşap minberde herhangi bir sanatsal unsur bulunmamaktadır. Caminin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü ise orijinaldir ve oldukça iyi durumdadır (EK4:365,368).

Süsleme açısından özellikle kubbede kayda değer bir bezeme yoğunluğu görülmektedir. Harimin batı cephesindeki kapı açıklığının kemer alınlığındaki H.1313 tarihli kayıtlara göre caminin orijinal süsleme ve hat yazıları Tonyalızade olarak bilinen Ali Vefa Efendi tarafından nakşedilmiştir. Şu anki süslemeler özgün olmayıp aslına uygun olarak yeniden yapılmıştır[439] (EK4:366).

Kubbe kuşağında nesih hatla Ayete'l Kürsi yazılıdır. Kubbede yer alan pencere aralarında bulunan madalyonlar içerisinde, sırasıyla Allah'ın isimlerinden, Yā Ḥannān "sonsuz merhamet sahibi", Yā Mennān "hakiki iyilik ve ihsan sahibi", Yā Deyyān "kulların hiçbir amelini zayi etmeden karşılığını veren", Yā Burhān "kullarına yol gösteren", Yā Ġufrān "bağışlaması bol olan", Yâ Sulṭān "gerçek saltanat sahibi", Yā Sübḥān "bütün kusur ve noksan sıfatlarından münezzeh olan", Yā Müste'ān "kendisinden yardım istenen" yazıları yer almaktadır. Bunların yanında kıble duvarında, mihrap aksında sülüs hatlı Kelime-i Tevhit, mihrabın solunda yer alan üst sıra pencere hizasında ise kufi hatlı Kelime-i Tevhit istifi yer almaktadır (EK4: 363-366).

[437] Kur'an Yolu Meali, 2/144.
[438] Kur'an yolu Meali, 3/37.
[439] Satılmış Çakır'ın verdiği bilgiler.

Bezeme olarak Barok etkinin yoğun olduğu süslemeler dikkat çekmektedir. Harimde alt sıra pencereleri, üst orta sırada bulunan pencere üstleri ve kubbedeki pencere üstleri, kahverengi, koyu yeşil, sarı, mavi, kırmızı, beyaz ve siyah pastel renkler kullanılarak Barok üslupta "S" ve "C" kıvrımlarından oluşan rozetler ve rozetlerin etrafında yer alan kıvrık dal ve natürel çiçek motifleri ile bezelidir. Mihrabın üzerinde, harimin güney, doğu ve batı duvarlarında ikişer adet; kubbede pencere üstlerine denk gelen yerlerde sekiz adet olmak üzere toplam on altı adet büyük ebatta nakşedilen, Barok tarz vazo ile vazodan çıkan natürel çiçek ve yaprak motifleri de dikkat çekici bezemelerdendir. Aynı tarz vazo ve vazodan çıkan yaprak ve çiçek motifleri daha küçük ebatta olmak üzere kubbe pencerelerinin iki yanında yükselen yivli sütunların üzerinde görmek mümkündür. Kapı açıklıkları ile alt sıra pencere açıklıklarının üç tarafını da kıvrık dal ve lale motiflerinden oluşan bir şerit dolaşmaktadır (EK4: 363-367).

Mahfilde ise kemer ayaklarını oluşturan sütun başlıklarında mavi zemin üzerine Barok tarzda çiçek buketi motifleri yer almaktadır. Mihrap nişi kavsarasında da hâkî yeşil ve mavi zemin üzerinde koyu yeşil, sarı, mavi, kırmızı, beyaz ve siyah pastel renkler kullanılarak Barok üslupta "S" ve "C" kıvrımları ile çiçek ve yaprak kompozisyonu görülmektedir (EK4:364).

Kubbeye geçiş elemanlarında görülen ve daha canlı renklerin kullanıldığı süslemeler ise muhtemelen daha yakın bir zamanda yapılmıştır (EK4: 366).

2.26. Burdur, Çeltikçi, Konak Mahallesi Camii

Şekil (EK3): 33

Resim (EK4): 369-385.

İnceleme Tarihi:06.08.2015.

Çeltikçi ovası Osmanlı padişahlarından sultan Abdülhamit'in çiftliği iken daha sonra iki mahalle oluşturulmuş daha sonra bu mahallerin birleşmesiyle Haziran 1968 Çeltikçi Belediye Teşkilatı kurulmuş, ilçe oluncaya kadar da nahiye merkezi olarak kalmıştır [440].

Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş kitabesi kazınarak tahrip edildiği için caminin inşa tarihi okunamamaktadır. Hayati Kuzucu'nun vermiş olduğu bilgiye göre[441] H.1312/M.1895 yılında inşa edilen eserin banisi II. Abdülhamid'dir[442] (EK4: 371).

Cami, bahçe duvarlarıyla kuşatılmış olan geniş bir avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya caminin doğu ve batı tarafında bulunan iki kapı ile girilmektedir. Şadırvan avlunun batı tarafında yer almaktadır.

Cami 9,34 x 9,99 m. ölçülerinde, kare planlı asıl ibadet mekânı, kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ve batı duvarına bitişik vaziyetteki minareden meydana gelmektedir (EK4: 369-379).

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapıda çatı, doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Caminin yığma taş strüktürlü beden duvarlarında ve minare kaidesinde kaba yönü taş; pencere söve ve kemerlerinde, cephe köşeleri ve minarenin gövdeden yukarısında tuğla; üst örtü sisteminde ise ahşap malzeme kullanılmıştır.

Yapı cepheleri son derece sade olup kapı, pencere söve ve kemerleri ile köşe tuğlaları hafif çıkıntı yapmak suretiyle cephelerde hareketlilik sağlanmıştır. Bir silme kuşağı son cemaat bölümünün cephelerini yatay olarak dolanarak cepheye iki kat

---

[440] 01.06.1941 doğumlu Ramazan Ata'nın verdiği bilgiler; Bkz. Bağdat Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 136; Konya Vilayet Salnamesi, H. 1317, sayfa 263; Hayati Kuzucu, **"**Çeltikçi ve Çevresinin Tarihine Bir Bakış**", Milli Tarihimiz ve Kimliğimiz 6**, s. 3637, http://www.burdurtarihi.com/celtik.pdf, (26.12.2016).

[441] Kuzucu, s. 36-37.

[442] Hicri 1318 tarihli Bağdat Vilayet Salnamesinde II. Abdülhamid tarafından 50.000 kuruş masrafla cami ile birlikte bir de mektep yapıldığı bilgisi mevcuttur. Bkz. B.V.S. , H. 1318, s. 136; İzgöer ve Tuğ, s. 53; R. Çelik, s. 127.

görünümü vermektedir. Kuzey cephede kapı söveleri üzerinde çatı seviyesine kadar yükselen plasterler de cepheyi düşey olarak üç bölüme ayırmaktadır. Güney cephede iki adet büyük boyutlu, hafif sivri kemerli pencere açıklığı; doğu cephede de harim tarafında iki adet büyük açıklıklı, hafif sivri kemerli pencere ile son cemaat mahalline denk gelen bölümde diğerlerine oranla daha küçük açıklıklar şeklinde alt ve üst sırada dörder adet hafif basık kemerli pencere açıklığı yer almaktadır. Batı cephede harim tarafında iki adet büyük buyutlu hafif sivri kemerli pencere açıklığı ile son cemaat mahalline denk gelen bölümün alt sırasında diğerlerine oranla daha küçük boyutlu hafif basık kemerli bir adet pencere açıklığı ve bir adet mahfil giriş kapısı; üst sırada ise iki sıra hafif basık kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır. Kuzey cephede ise mihrap aksında düz atkılı, dikdörtgen açıklıklı harim giriş açıklığı ile alt sırada dört adet üst sırada ise beş adet olmak üzere eşit büyüklükte dokuz adet hafif basık kemerli pencere açıklığı yer almaktadır. Pencere açıklıklarından batı ve doğu cephenin harim bölümüne açılan büyük boyutlu pencere kemerlerinin belirtilmiş kilit taşlarında üç boyutlu, heykelvari kenger yaprağı motifi yer almaktadır (EK4:370-377).

Minare II. Abdülhamid döneminde yapılmış olmakla birlikte camiden kısa bir süre sonra inşa edilmiştir[443]. Minare caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin bitişme noktasında duvara bitişik olarak konumlandırılmıştır. Kapısı kadınlar mahfiline açılan minare, harim duvarı saçağına kadar devam eden kare planlı bir kaide üzerinde yükselmektedir. Kaidenin üzerinde silmelerle hareketlendirilmiş pabuç yer almaktadır. Alt ve üst tarafta yuvarlak şekilli bileziklerle hareketlendirilen silindir biçimindeki minare gövdesi, alt kısmı silmelerle dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Minarenin peteği de soğan kubbe biçiminde bir külahla taçlandırılmıştır. Minarenin kaide ve pabuç kısmı taştan; gövde, şerefe ve külah kısmı ise tuğla malzemeden yapılmıştır (EK4:377).

Son cemaat mahalline iki kanatlı demir bir kapıdan girilir. İki katlı olan son cemaat mahallinin üst katına batı duvarında yer alan ahşap bir merdiven vasıtasıyla ulaşım sağlanmaktadır. Son cemaat mahallinin batı tarafına ahşap bir paravan konması sebebiyle mekânın aydınlığı doğu ve kuzey cephede bulunan beş adet

[443] Ramazan Ata'nın verdiği bilgiler.

pencere vasıtasıyla sağlanmıştır. Bu bölüm dört adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4: 370, 378).

Mihrap aksında bulunan, iki kanatlı ahşap kapıdan girilen harim ahşap pasalı düz tavanla örtülü kareye yakın dikdörtgen bir hacme sahiptir. Taşıyıcı sistemi olmayan harim, doğu, batı ve güney cephede bulunan basık kemerli, dikdörtgen açıklıklı nişler içerisinde bulunan sivri kemerli altı adet büyük pencere ile aydınlatılmıştır. Pencere açıklıkları da "S", "C" biçimli Barok tarzda kıvrık dal ve kenger yaprağı motiflerinin oluşturduğu alınlıklar bezelidir (EK4: 379, 381).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, çokgen kesitli dört adet ahşap direğe ve duvarlara oturan ahşap yapılı fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Harimin kuzey batı köşesindeki ahşaptan döner merdivenle ulaşımı sağlanan mahfil güney kenarı boyunca sıralanan ahşap parmaklıklarla doğrudan harime açılmaktadır (EK4:380).

İki taraftan kenger yapraklarıyla süslenmiş başlıklara sahip plasterlerin kuşattığı yuvarlak kemerli mihrap nişi yuvarlak kemerli, üçgen alınlıklıdır. Mihrap nişinin kavsarasında perde motifi yer almakta olup bu motiften aşağıya doğru sarkan bir kandil motifi bulunmaktadır. Mihrap alınlığı da kenger yapraklarıyla süslenmiş olup kemer kilit taşında kenger yaprağı üç boyutlu (heykel) olarak işlenmiştir. Bu alanın üzerinde içerisinde Âli İmrân Sûresi'nin 37. Ayetinden bir bölüm, " كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ", "…küllemā deḫale 'aleyhā zekeriyya'l-miḥrābe...", "…Zekeriya, onun bulunduğu yere, mabeddeki odaya her girdiğinde …"[444] yazılı dikdörtgen bir çerçeve yer almaktadır. Mihrabın üzerinde yer alan üçgen alınlıkta, üç boyutlu kenger yapraklarıyla kuşatılmış "Ya fettah" yazılı bir madalyon, üçgen alınlığın iki tarafında da Kelime-i Tevhid yazılı iki adet madalyon yer almaktadır (EK4:383-384).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, Oryantalist üsluplu soğan kubbeli ahşap minber sade dekorludur ve iyi durumdadır. Minber daha önce mihrabın hemen sağında bulunurken sonradan harimin güneybatı köşesine nakledilmiştir [445] (EK4:382).

Caminin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü de orijinaldir ve sade dekorludur (EK4:385)

[444] Kur'an Yolu Meali, 3/37.
[445] Ramazan Ata'nın verdiği bilgiler.

Süsleme olarak eklektik özellikler taşıyan yapıda, kenger yaprakları, “S”, “C” şekilli kıvrık dallar sıkça kullanılmıştır. Ayrıca mihrap nişinde yer alan perde ve kandil motifli; kitabedeki ay-yıldız motifi dönemin çokça kullanılan motiflerindendir. Özellikle mihrap kemeri kilit taşı ve dış cephedeki kimi pencerelerin kemer kilit taşlarında yer alan Ampir üsluplu, üç boyutlu (heykel) kenger yaprağı motifi oldukça dikkat çekicidir (EK4: 373, 379, 383, 384).

2.27. Balıkesir, Ayvalık Cunda (Yunda) Adası, Hamidiye Camii

Şekil (EK3): 34

Resim (EK4): 386-398.

İnceleme Tarihi: 28.07.2016.

1318 Bağdat Vilayet Salnamesinde adı Yunda olarak geçen Alibey Adası ya da Cunda Adası[446], idari bakımdan Balıkesir'in Ayvalık ilçesine bağlı bir adadır. Ayvalık koyundaki Ayvalık Adaları olarak adlandırılan irili ufaklı 22 adanın içerisinde yerleşime açık tek ada Alibey'dir[447].

Hamidiye Camii, Mithat Paşa Mahallesi'nde olup günümüze kadar özgünlüğünü korumuş olan bir yapıdır. Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş mermer kitabe bulunmaktadır. Ancak mermer kitabe günümüzde tahrip edilmiş olup üzerindeki yazılar okunamamaktadır. Kazınan mermer kitabeden geriye sadece 1313 tarihi bırakılmıştır. Buna göre caminin H.1313/M.1896 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır. 1318 Bağdat Vilayet Salnamesi ve arşiv belgelerine göre eserin banisi II. Abdülhamid'dir. Salnameye göre II. Abdülhamid 37898 kuruş harcayarak cami ile birlikte bir de mektep inşa ettirmiştir [448] (EK2:8; EK4:388).

Cami, kaba yönü taştan örülü bahçe duvarlarıyla kuşatılmış olan geniş bir avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya caminin kuzey tarafında bulunan bir kapı ile girilmektedir. Caminin doğu tarafında önceden mektep olarak kullanılmış olan bir bina bulunmaktadır. Avlunun kuzeydoğusunda şadırvan, kuzeybatısında ise musalla taşı yer almaktadır.

Yüksek bir subasman üzerine yükseltilen cami 7,44 x 13,45 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı olup, harim ile birlikte kuzeyinde yer alan son cemaat mahalli ve batı duvarına bitişik olarak inşa edilen minare camiyi meydana getirmektedir (EK4:386, 387, 394).

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapıda çatı, doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Caminin yığma taş strüktürlü beden duvarlarında ve minare kaidesinde kaba yönü taş; üst pencere yanlarında ve

[446] Bağdat Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 147.

[447] Wikipedi Özgür Ansiklopedi, **Tartışma**, Cunda Adası, 25.11.2016,https://tr.wikipedia.org/wiki/Cunda_Adas%C4%B1 (22.12.2016).

[448] B.V.S. , H. 1318, s. 147; ŞD. 212/55.

yapının hafifletme kemerlerinde tuğla; kapı, pencere söveleri ile son cemaat yeri kemer, plaster ve sütunlarında, minarenin cephe köşeleri ve gövdeden yukarısında kesme taş; üst örtü sisteminde ise ahşap malzeme kullanılmıştır.

Yapıya ait bütün cepheler raspa edilmiş olup doğu, batı ve kuzey cepheler iki sıra saçak silmesiyle son bulmaktadır. Cepheler birbirine kesme taş vasıtasıyla bağlanmışlardır. Yapıdaki kapı, pencere sövelerinde kullanılan kesme taşlar hafif çıkıntı yapmak suretiyle cephelerde hareketlilik sağlanmıştır. Kuzey cephede mihrap aksında harim giriş kapısı ile alt ve üst sırada ikişer adet pencere yer almakta olup alt sıradaki pencere açıklıkları üsttekilere oranla daha büyük tutulmuştur. Diğer bütün cephelerde pencereler tek sıra halinde bulunmaktadır. Doğu ve batı cephede güney duvara yakın olanlar daha büyük açıklıklı olmak üzere üçer adet pencere bulunmaktadır. Güney cephede ise iki adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu cephede ayrıca mihrap yarım daire profilli bir çıkıntı yapmaktadır. Yapıdaki bütün pencereler dış taraftan, kesme taştan söveli, düşey dikdörtgen açıklıklı, klasik geçmeli demir parmaklıdır. Alt sıra pencerelerin üzerinde ayrıca tuğladan yapılmış hafifletme kemerleri bulunmaktadır (EK4:387-393).

Minare orijinal olup, caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin birleşme noktasında duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Minare dikdörtgen planlı bir kaide üzerinde yükselmekte olup kaidenin kuzey tarafında bulunan kesme taş söveli, yuvarlak kemerli dikdörtgen açıklıktan minareye giriş sağlanmaktadır. Kaidenin üzerinde silmelerle hareketlendirilmiş pabuç yer almaktadır. Silindir biçimli minare gövdesi, alt tarafta yuvarlak şekilli bilezik, üst tarafta ise dikdörtgen şekilli bir bilezik ile hareketlendirilmiştir. Şerefe altında ise yuvarlak kesitli bir bilezik ve onun üzerinde de akantus yapraklarından oluşan konsol dizisi yer almaktadır. Şerefe taş korkuluklarla sınırlandırılmış olup petek, taştan yapılmış bir külahla taçlandırılmıştır. Minarenin kaide kısmı kaba yönü taştan yapılmış olup pabuç, gövde, şerefe ve külah bölümlerinin tümü kesme taş malzemeden yapılmıştır. Tüm bu özellikleriyle minare 19 yüzyılda batı etkisinde yapılan minarelerinin genel özelliklerini taşımaktadır[449] (EK4: 394).

İki basamakla çıkılan son cemaat yeri kuzeyde dört adet sütun tarafından taşınan gotik özellikli üç adet sivri kemerli bir cephe düzenine sahiptir. Son cemaat

[449] Nur-u Osmaniye Camii (1755), Laleli Camii (1764), Ortaköy Camii (1848) için bkz. Doğan Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 505-647.

mahalli, doğu ve batı taraftan, sütun ve caminin kuzey duvarındaki plasterlere oturan iki sivri kemerle de dışa açılmaktadır. Kemerler dor nizamlı dört adet taş sütun ile taşınmaktadır. Kübik kaideler üzerinde yükselen sütunlar akantus yapraklı kübik taş başlıkla sonlanmaktadır. Harimle aynı çatı altına alınan son cemaat mahallinde saçak seviyesinde zikzak şeklinde alçıdan bir şerit dolanmaktadır. Bu bölüm dört adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4:387-389).

Harime giriş mihrap aksında bulunan, basık kemerli bir giriş açıklığı ile sağlanmaktadır. İki kanatlı ahşap kapı silmelerle hareketlendirilmiş çerçeve içinde yer almaktadır. Harim oldukça sade görünümlü olup ahşap pasalı düz tavanla örtülü dikdörtgen bir hacme sahiptir. Harim doğu, batı, kuzey ve güney cephelerde bulunan on adet pencere ile aydınlatılmıştır. Dış cephede dikdörtgen açıklıklı olan pencereler, harimde doğu, batı ve güney cephede yuvarlak kemerli nişler içerisinde yer almaktadır (EK4:395-396).

Harimin kuzey tarafında, kuzey duvara bitişik olarak, kare kesitli dört adet ahşap dikmeye ve duvarlara oturan ahşap, fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Cümle kapısına yakın konumdaki iki dikme üzerinde ahşap silmeler bulunmaktadır. Kadınlar mahfiline caminin kuzeydoğu köşesindeki ahşap merdivenle ulaşım sağlanmaktadır. Mahfilin kuzeybatı köşesinde yer alan kapı, minareye açılmaktadır. Ahşap parmaklıklardan sınırlandırılmış mahfil doğrudan harime açılmaktadır (EK4:397).

Yuvarlak kemerli mihrap nişi son derece sade yapılmıştır. Mihrap nişi dışa doğru belirgin bir şekilde çıkıntı yapmaktadır. Kıble duvarının boyunca, bir basamak kadar yükseklikte dar bir seki yapılmıştır (EK4:396).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan minber ile güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü, ahşaptan yapılmış ve sade dekorlu olup iyi durumdadır (EK4:396).

Son derece sade yapılmış olan yapıda, kuzey cephedeki sütunların taş başlıklarında ve minarenin şerefe altında yer alan konsol dizisinde, Batı tarzından etkilenerek yapılan akantus yaprakları süsleme olarak dikkat çekicidir (EK4: 389, 394).

2.28. İzmir, Bornova, Çiçekli Mahallesi (Hamidiye) Camii

Şekil (EK3): 35

Resim (EK4): 399-415.

İnceleme Tarihi: 11.04.2014, 09.12.2016.

Çiçekli, İzmir'in Bornova ilçesine bağlı bir mahalle olup eski adı Hamidiye'dir[450]. Çiçekli mahallesi, 1877-78 Osmanlı Rus Harbi'nden sonra göç eden Boşnak göçmenlerinin iskân edildiği köylerden biridir[451].

Çiçekli Mahallesi Camii'ni II. Abdülhamid, köy halkının talebi üzerine köylü yararına yaptırmıştır[452]. Herhangi bir kitabesi olmayan Çiçekli Camii, Hicri 1316 (Miladi 1898) tarihli Aydın Vilayet Salnamesinde II. Abdülhamid tarafından yapılan eserler arasında sayılmıştır. Cami de bu tarihte veya daha önce yapılmış olmalıdır[453]. Bununla birlikte caminin tabelasında M.1895 yılında inşa edildiği bilgisi verilmektedir (EK2: 9; EK4: 399-401).

Cami, kaba yönü taştan örülü bahçe duvarlarıyla kuşatılmış olan bir avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya caminin güneydoğu tarafında bulunan bir kapı ile girilmektedir. Avlunun güneybatısında şadırvan, güneydoğusunda ise musalla taşı yer almaktadır.

Cami 7,07 x 6,87 m. ölçülerinde, kare planlı olup harim ile birlikte kuzeyinde yer alan son cemaat mahalli ve batı duvarına bitişik olarak inşa edilen minare camiyi meydana getirmektedir (EK4:401, 409, 411).

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapıda çatı, doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Caminin temellinde kaba yönü taş, yığma taş strüktürlü beden duvarlarında tuğla ve kaba yönü taş, son cemaat yeri ayak ve kemerlerinde, minarenin kaidesinden yukarısında, cami cephe pencere hafifletme kemerlerinde tuğla; kapı, pencere söveleri ve kemerleri ile minarenin kaidesinde kesme taş; üst örtü sisteminde ise ahşap malzeme kullanılmıştır.

---

[450] Aydın Vilayet Salnamesi (H.1316), s. 529.

[451] Samir Vildiç, "**Türkiye Boşnakları: Göç Hakkında**", 06.11.2013, http://www.zambak.ba/turkiye-bosnaklari--goc-hakkinda-2889m.htm, (26.12.2016).

[452] B.O.A. , B.E.O. 1390/104200; 25.04.1967 doğumlu mahalle muhtarı Mehmet Gül'ün verdiği bilgiler.

[453] A.V.S. H. 1316, s. 529.

Yapıya ait bütün dış cepheler raspa edilmiş olup cepheler üç sıra tuğla saçakla son bulmaktadır. Cepheler birbirine kaba yönü taşlar vasıtasıyla bağlanmışlardır. Yapıdaki kapı, pencere söve ve kemerlerinde kullanılan kesme taşlar hafif çıkıntı yapmak suretiyle cephelerde hareketlilik sağlanmıştır. Bütün cephelerde tek sıra halinde ikişer adet yuvarlak kemerli pencere açıklığı yer almaktadır. Kuzey cephede pencerelerle birlikte ayrıca mihrap aksında harim girişi de bulunmaktadır. Yapıdaki bütün pencere açıklıklarının lento, söve ve kemerleri kesme taştan yapılmış olup hepsi klasik geçmeli demir parmaklıdır. Pencere kemerlerinin kilit taşları belirginleştirilerek yüzeylerine ay-yıldız motifi işlenmiştir. Ayrıca yapıdaki pencerelerin üzerlerinde tuğladan yapılmış hafifletme kemerleri bulunmaktadır (EK4:402-408).

Minare orijinal olup, caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin sınırında duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Kapısı kadınlar mahfiline açılan minare dikdörtgen planlı bir kaide ve çokgen şekilli dar bir pabucun üzerinde yükselmektedir. Silindir biçimindeki minare gövdesi, tuğla sıralarıyla dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Şerefe basit dökme demir parmaklıklarla sınırlandırılmış olup petek de kubbemsi bir külahla taçlandırılmıştır. Minarenin kaidesi kesme taştan yapılmıştır. Minarenin gövde, şerefe ve külah kısmı ise tuğla malzemeden yapılmıştır. Minarenin korkuluğu dökme demirden olup orijinalliğini korumaktadır. Tüm bu özellikleriyle minare kendine has görünümüyle sade bir görünüm arz eder (EK4:409).

Doğu tarafından iki basamakla ulaşımı sağlanan son cemaat yeri, kuzeyde dört adet tuğla ayak tarafından taşınan tuğladan yapılmış üç adet yuvarlak kemerli bir cephe düzenine sahiptir. Son cemaat mahalli, doğu ve batı taraftan, ayaklara ve duvarlara oturan iki yuvarlak kemerle de dışa açılmakta iken bugün son cemaat mahalli pvc kapı ve pencereler ile kapatılmıştır. Harimle aynı çatı altına alınan son cemaat mahalli iki adet alt, bir adet tepe pencere ve demirden yapılmış harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4:411).

Harime giriş mihrap aksında bulunan, iki yandan kesme taştan plasterlerin kuşattığı yuvarlak kemerli iki kanatlı demir kapı ile sağlanmaktadır. Harim oldukça sade görünümlü olup ahşap pasalı düz tavanla örtülü dikdörtgen bir hacme sahiptir.

Harim doğu, batı, kuzey ve güney cephelerde bulunan sekiz adet mazgal şekilli pencere ile aydınlatılmıştır (EK4: 410, 412).

Harimin kuzey tarafında, kuzey duvara bitişik olarak, kare kesitli iki adet ahşap dikmeye ve duvarlara oturan ahşap, fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Dikmeler üzerinde ahşap silmeler bulunmaktadır. Kadınlar mahfiline caminin kuzeydoğu köşesindeki ahşap merdivenle ulaşım sağlanmaktadır. Mahfilin kuzeybatı köşesinde yer alan kapı, minareye açılmaktadır. Mahfilinin güney kenarı boyunca ahşap hasır örgülü perde yer almaktadır (EK4:413).

İki taraftan plasterlerin kuşattığı yuvarlak kemerli mihrap nişi son derece sade yapılmıştır. Mihrap nişi içe doğru hafif girinti yaparken duvardan dışa doğru bir çıkıntı yapmamaktadır. Mihrap nişi üzerinde Âli İmrân Suresi'nin 37. Ayetinden bir bölüm, "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ", "…küllemā deḫale 'aleyhā zekeriyya'l-miḥrābe... ", "…Zekeriya, onun bulunduğu yere, mabeddeki odaya her girdiğinde …"[454] yazılı orijinal dikdörtgen bir levha yer almakta olup, bunun altında bulunan kemer köşelerinde karşılıklı iki adet hilal motifi bulunmaktadır (EK4:414, 415).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, sonradan yapılan ahşap minberde herhangi bir sanatsal unsur bulunmamaktadır. Caminin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü de orijinal değildir ve herhangi bir sanatsal değeri de yoktur (EK4:414).

Camide süsleme unsuru olarak, yapının kapı ve pencere kemerlerinin kilit taşlarında, dönemin sevilen süslemelerinden ay-yıldız motifi ile mihrap nişi kemer köşelerinde karşılıklı iki hilal motifi yer almaktadır (EK4: 404, 415).

[454] Kur'an Yolu Meali, 3/37.

2.29. Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii

Şekil (EK3): 36

Resim (EK4): 416-427.

İnceleme Tarihi: 02.04.2015.

Cami, Antakya Merkez Fevzi Paşa Mahallesi, Anafartalar Caddesi'nde yer almaktadır. Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş, kalkerden dörtgen şeklinde yapılmış, nesih hatlı iki satırlık kitabesine göre H.1313/M.1895 yılında inşa edildiği anlaşılan eserin banisi II. Abdülhamid'dir [455] . Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgelerinde II. Abdülhamid'in İslâm'a geçen Nasiri taifesi için, Antakya'da, İslâm dini akidelerini öğrenmeleri için mekteple birlikte üç adet cami inşası için emr-i ferman gönderdiği bilgisi de mevcuttur[456] (EK2:10; EK4:419).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

الغازی عبدالحمید خان ثانی

قیل دعا شاه حمیده که اودر هرزمان ساعئ هرخیرعمل

یازدی خامه مه کهرتاریخن کل ایرش جامع ارطغرله کل

۱۳۱۳

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṯānī (Tuğra)

1.Ḳıl du'ā şāh-ı Ḥamīde ki odur Her zamān sā'ī-i her ḫayr-ı 'amel

2.Yazdı ḫāmeme güher-i tārīḫin "Gel iriş cāmi'-i Ertuġrula gel[457]"

1313

Gazi II. Abdülhamid Han'ın tuğrası

1.Padişah Hamid'e dua et ki odur Her zaman her hayırlı işte çalışan

2.Güvercin geheri tarihi yazdı Gel yetiş, Ertuğrul Camii'ne gel[458].

1313

[455] Bağdat Vilayet Salnamesi'ne göre, 97.636 kuruş masrafla Antakya ve İskenderun kaza ve mülhakatlarında 10 adet camii inşa edilmiştir. Bkz. B.V.S., H.1318, s.149.

[456] Camilerin isimleri zikredilmemekle birlikte bu camilerin Orhaniye, Osmanlı ve Ertuğrul Affan Camileri olması muhtemeldir. Bkz. B.O.A., DH.MKT.2049/13; MV.73/38, 76/93.

[457] Fuat Şancı Hatay İli Mimarisi adlı doktora tezinde bu bölümü "Geliniz şu Cami'-i Ertuğrula gel (?)" şeklinde okumuştur. Bkz. Fuat Şancı, Hatay İli Mimarisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006, s. 253.

[458] Devellioğlu, s. 235-1385; Kitabe, sonradan aslına uygun olarak yazılmıştır.

Cami, batıdan ve doğudan kuzeye doğru daralarak uzanan geniş bir avlunun güney sınır hattında yer almaktadır. Avluya caminin doğu ve batı tarafında bulunan birer kapı ile girilmektedir. Yapının doğu duvarına bitişik bir oda, bu odanın da doğusunda iki adet dükkân bulunmaktadır. Avlunun kuzeyinde gasil hane ve tuvaletler, kuzeydoğusunda şadırvan, kuzeybatısında ise minare yer almaktadır. Ayrıca avlunun batı ve kuzeydoğu duvarlarında dışa bakan, basık kemerli birer çeşme nişi bulunmaktadır.

Cami 13,42 x 7,81 m. ölçülerinde enine dikdörtgen planlı olup, asıl ibadet mekânı ile birlikte kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ve avluda bulunan minare camiyi meydana getirmektedir (EK4: 416, 418, 422).

Örtü sistemi alaturka kiremit kaplı beşik çatıyla sağlanan yapıda çatı, doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Caminin yığma taş strüktürlü beden duvarlarında kaba yönü taş; kapı, pencere kemer ve söveleri ile son cemaat dış köşesinde ve minarede kesme taş; üst örtü sisteminde ise ahşap malzeme kullanılmıştır.

Yapıya ait bütün cepheler sıvalı ve boyalıdır. Yapıdaki kapı, pencere sövelerinde kullanılan kesme taşlar hafif girinti yapmak suretiyle cephelerde hareketlilik sağlanmıştır. Kuzey ve güney cephede ikişer adet pencere açıklığı ile kuzey cephenin mihrap aksında harim giriş kapısı yer almaktadır. Doğu ve batı cephelerde diğer cephelere oranla daha büyük açıklıklı birer adet pencere bulunmakta iken doğu cephedeki pencere nişi sonradan dolaba çevrilmiştir. Yapıdaki bütün pencereler dış taraftan, kesme taştan söveli, basık kemerli, klasik geçmeli demir parmaklıdır (EK4:417-421).

Minare kesme taştan yapılmış olup, avlunun kuzeybatısında camiden bağımsız olarak konumlandırılmıştır. Minare kare planlı bir kaide üzerinde yükselmekte olup kaidenin güneydoğu tarafında, iki basamak ile ulaşımı sağlanan, basık kemerli, dikdörtgen açıklıklı minareye giriş kapısı yer almaktadır. Kaidenin üzerinde düz üçgen pahlarla hareketlendirilmiş pabuç yer almaktadır. Silindir biçimli minare gövdesi, alt tarafta yuvarlak şekilli geniş bir bilezik, üst tarafta ise daha dar bir bilezik ile hareketlendirilmiş olup yer yer küçük, dikdörtgen pencereler bulunmaktadır. Şerefeye geçiş silmelerle sağlanmıştır. Şerefe taş plakalarla sınırlandırılmış olup petek de saç kaplı ahşap bir külahla sonlanmaktadır. Kapının

üzerindeki ikinci taş sırasında, dikdörtgen çerçeve içinde "Lā ilāhe illallāh Muḥammeden Resülullāh" yazılıdır. Yazı satırının altında Hicri 1313 / M.1895 tarihi yer almaktadır. Cami ve minare kitabelerinden cami ve minarenin aynı tarihte yapıldığı anlaşılmaktadır (EK4:422).

Harimin kuzeyindeki son cemaat yeri, giriş aksında, kapı genişliğindeki alanın iki yanında yükseltilerek inşa edilmiş, iki platformdan oluşmakta olup doğrudan avluya açılmaktadır. Bu alan, kesme taş söveli, basık kemerli bir pencere açıklığı ile batıya açılmaktadır. Harimi örten beşik çatı son cemaat yerinin üzerini de örterek kuzeyde sekiz adet ahşap dikme üzerine oturmaktadır. Son cemaat yeri kapısının batı tarafında, az derinlikli, yuvarlak kemerli mihrabiye ile bunun kuzeyinde sonradan eklenmiş, mermerden bir musalla taşı bulunmaktadır. Bu bölüm iki adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4: 418, 423).

Harime giriş mihrap aksında bulunan, ahşaptan, iki kanatlı ahşap kapıdan sağlanmaktadır. Harim oldukça sade görünümlü olup ahşap pasalı düz tavanla örtülü enine dikdörtgen bir hacme sahiptir. Harim, batı, kuzey ve güney cephelerde bulunan beş adet ahşap pencere ile aydınlatılmıştır. Dış cephelerde olduğu gibi pencereler harimde de basık yuvarlak kemerli nişler içerisinde yer almaktadır (EK4:423-426).

Kadınlar mahfili bulunmayan yapıda, cümle kapısının doğusunda, kapı ile pencere arasında kalan kısmının önünde, zemininden bir miktar yüksekte, ahşap korkuluklarla çevrilmiş bir müezzin mahfili bulunmaktadır (EK4:425).

Yarım daire kesitli, yuvarlak kemerli mihrap nişi son derece sade yapılmıştır. Güney duvarının ortasında yer alan mihrap nişi dışa doğru herhangi bir şekilde çıkıntı yapmamaktadır (EK4:427).

Mihrabın batısında yer alan minber, orijinaldir ve ahşaptan yapılmıştır. Minber sade dekorlu olup iyi durumdadır Sahanlığın altı boş bırakılmış ve yanlar da basık yuvarlak kemerlerle bitirilmiştir. Minbere çıkan merdivenin ilk basamağının etrafı ve üzeri kapatılmıştır. Ön tarafında, basık yuvarlak kemerli, iki kanatlı bir kapı bulunur. Alınlığında, ahşap çubuklarla bölünerek oluşturulan kareler içine yerleştirilen sekizgen gözlerle bir petek örgü meydana getirilmiştir. Üst örtüyü taşıyan dikmelerin arası yanlarda dikey ve yatay dikdörtgen panellerle kapatılmıştır (EK4:427).

Son derece sade inşa edilen yapıda vaaz kürsüsü ile herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.30. Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii

Şekil (EK3): 37

Resim (EK4): 428-438.

İnceleme Tarihi: 03.08.2015.

Cami, Antakya (Hatay) merkezde Orhaniye mahallesi Kubilay sokakta yer almaktadır. Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş, nesih hatlı iki satırlık mermer kitabesine göre H.1313/M.1895 yılında inşa edildiği anlaşılan eserin banisi II. Abdülhamid'dir [459] . Ayrıca başbakanlık Osmanlı Arşiv belgelerinde II. Abdülhamid'in İslâm'a geçen Nasiri taifesi için, Antakya'da, İslâm dini akidelerini öğrenmeleri için mekteple birlikte üç adet cami inşası için emr-i ferman gönderdiği bilgisi mevcuttur[460] (EK2:10; EK4:430).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

الغازى عبدالحميد خان ثانى

قلدي بومسجدي بنياد شهنشاه حميد كى اودر روحى سى دولت عثمانى

ايتدى خامه.....بوتاريخ ايله عرض شكران اولدي پر زيب بينا جامع اورخاني

سنه ١٣١٣

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṯānī (Tuğra)

1.Ḳıldı bu mescidi bünyād şehen-şāh-ı Ḥamīd Ki odur rūhīsi Devlet-i 'Osmānī

2.İtdi ḫāme... bu tārīḫ ile 'arż-ı şükrān Oldi pür-zīb bīnā Cāmi'-i Orḫānī

Sene 1313

(Gazi II. Abdülhamid Han'ın tuğrası)

1.Bu mescidi padişahar padişahı Hamid bina etti(ettirdi)

Ki odur Osmanlı Devleti'nin canı

2.Kalem (sahibi?) bu tarih ile teşekkürlerini sundu

[459] Bağdat Vilayet Salnamesinde, 97636 kuruş masrafla Antakya ve İskenderun kaza ve mülhakatlarında 10 adet camii inşa edildiği bilgisi verilmiştir. Fakat biz sadece üç tanesini tespit edebildik. Bkz. B.V.S., H.1318, s. 149.

[460] Camilerin isimleri zikredilmemekle birlikte bu camilerin Orhaniye, Osmanlı ve Ertuğrul Affan Camileri olması muhtemeldir. Bkz. B.O.A., DH.MKT.2049/13; MV.73/38, 76/93.

Orhaniye Camii çok süslü bina oldu.[461]

1313 senesi

Cami, batıdan ve doğudan kuzeye doğru daralarak uzanan bir avlunun güney sınır hattında yer almaktadır. Kaba yönü taş duvarla çevrilmiş olan avluya caminin kuzeydoğu tarafında bulunan kesme taştan yuvarlak kemerli ahşap bir kapı ile girilmektedir. Avlunun güneydoğusunda tuvaletler, kuzeydoğusunda ise minare yer almaktadır. Minareye bitişik olarak şadırvan, şadırvanın arka tarafında da sokağa bakan bir adet dükkân bulunmaktadır.

Cami 9.57 x 6.25 m. ölçülerinde, enine dikdörtgen planlı olup, asıl ibadet mekânı ile avluda bulunan minare camiyi meydana getirmektedir (EK4: 428, 434, 437).

Örtü sistemi alaturka kiremitle kaplı beşik çatıyla sağlanan yapıda çatı, doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Caminin yığma taş strüktürlü beden duvarlarında kaba yönü taş; kapı kemer ve sövelerinde, pencere sövelerinde ve minarede kesme taş; üst örtü sisteminde ise ahşap malzeme kullanılmıştır.

Yapıya ait bütün cepheler sıvalı ve boyalıdır. Yapıdaki kapı, pencere sövelerinde kullanılan kesme taşlar hafif girinti yapmak suretiyle cephelerde hareketlilik sağlanmıştır. Doğu ve batı cephede birer adet, kuzey ve güney cephede ise ikişer adet pencere ile kuzey cephede mihrap aksında harim giriş kapısı ve kesme taştan yapılmış bir musalla taşı yer almaktadır. Yapının doğu, batı ve kuzeyinde yer alan pencereler dış taraftan, basık kemerli olarak düzenlenirken, güney cephedeki pencereler düşey dikdörtgen açıklık biçiminde düzenlenmiştir. Bütün pencereler atkı ve kemerler haricinde kesme taştan söveli, klasik geçmeli demir parmaklıdır (EK4:429-433).

Minare kesme taştan yapılmış olup, avlunun kuzeydoğusunda camiden bağımsız olarak konumlandırılmıştır. Yapı kare planlı bir kaide üzerinde yükselmekte olup kaidenin güneybatı tarafında, basık kemerli, dikdörtgen açıklıklı minareye giriş kapısı yer almaktadır. Kaidenin üzerinde düz üçgen pahlarla hareketlendirilmiş pabuç yer almaktadır. Silindir biçimli minare gövdesi, alt tarafta yuvarlak şekilli geniş bir bilezik ile hareketlendirilmiş olup yer yer küçük, dikdörtgen pencereler bulunmaktadır. Şerefe altı silmelerle dolgulanmıştır. Minare

[461] Devellioğlu, s. 235-1385.

etrafı ahşap parmaklıklarla çevrili köşk biçimli şerefe ve külahla son bulmaktadır. Minarenin pabuç bölümünün doğu tarafında, bani olarak "Salâmeddin ..." ismi yazılıdır. Bu yazının alt tarafında bulunan dikdörtgen çerçeve içinde "Lā fetā illā 'Ali, Lā yünfī illā zülfikār" yazılıdır. En soldaki çerçevenin içinde Hicri 1313 / M.1895 tarihi yer almaktadır. Cami ve minare kitabelerinden cami ve minarenin aynı tarihte yapıldığı anlaşılmaktadır (EK4: 434-435).

Harime giriş mihrap aksında bulunan, ahşaptan, iki kanatlı ahşap kapıdan sağlanmaktadır. Harim oldukça sade görünümlü olup tavansız beşik çatıyla örtülü, enine dikdörtgen bir hacme sahiptir. Harim, doğu, batı, kuzey ve güney cephelerde bulunan altı adet ahşap pencere ile aydınlatılmıştır. Harimde yer alan bütün pencere açıklıkları dikdörtgen açıklık şeklinde düzenlenmiştir (EK4:436-438).

Kesme taştan, yarım daire kesitli, yuvarlak kemerli mihrap nişi son derece sade yapılmıştır. Güney duvarının ortasında yer alan mihrap nişi dışa doğru herhangi bir şekilde çıkıntı yapmamaktadır (EK4:474).

Mihrabın batısında yer alan minber, orijinaldir. Ahşaptan yapılmış olan minber sade dekorlu olup iyi durumdadır. Sahanlığın altı boş bırakılmış ve yanlarda basık yuvarlak kemerlerle bitirilmiştir. Minbere çıkan merdivenin ilk basamağının etrafı ve üzeri kapatılmıştır. Üst örtüyü taşıyan dikmeler yanlarda dikey ve yatay dikdörtgen panellerle kapatılmıştır (EK4:437).

Son derece sade inşa edilen yapıda vaaz kürsüsü ile mahfil bulunmamaktadır. Camide herhangi bir süsleme unsuru bulunmamasına rağmen minare pabucunda yer alan, dikdörtgen çerçeve içerisinde karşılıklı olarak bulunan iki adet Zülfikar kılıcı motifi ile kare çerçevelerde bulunan madalyon motifleri dikkat çekicidir (EK4:435).

2.31. Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii

Şekil (EK3): 38

Resim (EK4): 439-450.

İnceleme Tarihi: 02.04.2015.

Cami, Antakya (Hatay) merkez Şehitler mahallesi Turgut Reis sokakta yer almaktadır. Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş, hilal şeklindeki nesih hatlı iki satırlık mermer kitabesine göre H.1313/M.1895 yılında inşa edildiği anlaşılan eserin banisi II. Abdülhamid'dir [462] . Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgelerinde II. Abdülhamid'in İslâm'a geçen Nasiri taifesi için, Antakya'da, İslâm dini akidelerini öğrenmeleri için mekteple birlikte üç adet cami inşası için emr-i ferman gönderdiği bilgisi de mevcuttur[463] (EK2:10; EK4:442).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

الغازى عبدالحميد خان ثانى

بانئ جامع اوشاهنشاه كيم ذاتدر رحمت رحما نيّه

اولدى تاريخى مثالى الحق پك متين جامع عثمانى

سنة ١٣١٣

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṣānī (Tuğra)

1.Bānī-i cāmi' o şāhenşāh kim Ẕātıdır raḥmet-i Raḥmāniyye[464]

2.Oldı tārīḫi miṣāli el-ḥaḳ Pek metīn Cāmi'-i Oṣmānī

Sene 1313

(Gazi II. Abdülhamid Han'ın tuğrası)

1.Camii bina eden padişahlar padişahıdır ki o rahmet ve bağışlamanın kendisidir

2.Tarihi doğruluk ve insaf benzeri oldu çok sağlam Osmaniye Camii [465]

Cami, etrafı açık bir alanda yer almaktadır. Kot farkından dolayı yapının batı tarafında dolgu yapılarak zemin düz hale getirilmiştir. Batı tarafında abdest alma

[462] Bağdat Vilayet Salnamesi'ne göre, 97.636 kuruş masrafla Antakya ve İskenderun kaza ve mülhakatlarında 10 adet camii inşa edilmiştir. Bkz. B.V.S., 1318, s.149.

[463] Camilerin isimleri zikredilmemekle birlikte bu camilerin Orhaniye, Osmanlı ve Ertuğrul Affan Camileri olması muhtemeldir. Bkz. B.O.A., DH.MKT.2049/13İ; MV.73/38, 76/93.

[464] Fuat Şancı Hatay İli Mimarisi adlı doktora tezinde bu bölümü "*Zâtıdır Rahmına Rahmaniye*" şeklinde okumuştur. Bknz. Şancı, s. 257.

[465] Devellioğlu, s.235-1385.

yeri, kuzeybatısında ise minare yer almaktadır. Yapının altından, kuzeydoğudan güneybatıya doğru açık su tahliye kanalı geçmektedir.

Cami 8,41 x 6,93 m. ölçülerinde, enine dikdörtgen planlı olup, asıl ibadet mekânı ile kuzeybatıda bulunan minare camiyi meydana getirmektedir (EK4:439, 440, 446, 448).

Örtü sistemi dıştan beşik çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapıda çatı, doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Caminin yığma taş strüktürlü beden duvarlarında kaba yönü taş; kapı, pencere kemer ve sövelerinde ve minarede kesme taş; üst örtü sisteminde ise ahşap malzeme kullanılmıştır.

Yapıya ait bütün cepheler sıvalı ve boyalıdır. Yapıdaki kapı, pencere sövelerinde kullanılan kesme taşlar hafif girinti yapmak suretiyle cephelerde hareketlilik sağlanmıştır. Doğu ve batı cephede birer adet, kuzey ve güney cephede ise ikişer adet pencere ile kuzey cephede mihrap aksında harim giriş kapısı yer almaktadır. Yapının kapı ve pencereleri dış taraftan, kesme taştan basık kemerli açıklıklar şeklinde düzenlenmiştir. Ayrıca bütün pencereler klasik geçmeli demir parmaklıdır (EK4:441-445).

Minare kesme taştan yapılmış olup, avlunun kuzeybatısında camiden bağımsız olarak konumlandırılmıştır. Minare kare planlı bir kaide üzerinde yükselmekte olup kaidenin güneybatı tarafında, basık kemerli, dikdörtgen açıklıklı, üç basamakla ulaşılan, minareye giriş kapısı yer almaktadır. Kaidenin üzerinde düz üçgen pahlarla hareketlendirilmiş pabuç yer almaktadır. Silindir biçimli minare gövdesi, alt tarafta yuvarlak şekilli geniş bir bilezik ile hareketlendirilmiş olup yer yer küçük, dikdörtgen pencereler bulunmaktadır. Şerefe altının silmelerle dolgulandığı minare, etrafı ahşap parmaklıklarla çevrili köşk biçimli şerefe ve külahla son bulmaktadır (EK4:446).

Harime giriş mihrap aksında bulunan, ahşaptan, iki kanatlı ahşap kapıdan sağlanmaktadır. Harim oldukça sade görünümlü olup tavansız beşik çatıyla örtülü, enine dikdörtgen bir hacme sahiptir. Harim, doğu, batı, kuzey ve güney cephelerde bulunan altı adet ahşap pencere ile aydınlatılmıştır. Harimde yer alan bütün pencereler dış cephede olduğu gibi basık kemerli, dikdörtgen açıklık şeklinde düzenlenmiştir (EK4:447-449).

Kesme taştan, yarım daire kesitli, yuvarlak kemerli mihrap nişi son derece sade yapılmıştır. Güney duvarının ortasında yer alan mihrap nişi dışa doğru herhangi bir şekilde çıkıntı yapmamaktadır (EK4:450).

Mihrabın batısında yer alan minber, orijinaldir. Ahşaptan yapılmış olan minber sade dekorlu olup iyi durumdadır. Sahanlığın altı boş bırakılmış ve yanlarda basık yuvarlak kemerlerle bitirilmiştir. Minbere çıkan merdivenin ilk basamağının etrafı ve üzeri kapatılmıştır. Üst örtüyü taşıyan dikmeler yanlarda dikey ve yatay dikdörtgen panellerle kapatılmıştır (EK4:450).

Son derece sade inşa edilen camide vaaz kürsüsü ve mahfil bulunmamaktadır. Ayrıca yapıda herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmamıştır.

2.32. Eskişehir, Mahmudiye Karakışla (Hara) Camii

Şekil (EK3): 39

Resim (EK4): 451-474.

İnceleme Tarihi: 17.05.2015.

Eskişehir ili, Mahmudiye ilçesi Devlet Üretme Çiftliği'nin yakınlarında yer alan Karakışla (Hara) Camii, harim giriş kapısının üzerinde bulunan kitabesine göre H. 1315 (1897) yılında II. Abdülhamid tarafından yapılmıştır (EK4:460). Caminin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış kitabesi aşağıdaki gibidir:

منبر طرازسلطنت فرمانروای معدلت شاه خلافت منزلت ظلّ اله العالمین

عبدالحمید خان کیم انگ تدبیر عمرانپروری قلدی سراپا ملکنی معمورۀ فیض نوین

بو چفتلکی اباد ایدوب زُرّآعی هپ دلشمادایدوب جامع دخی بنیاد ایدوب یکسر سوندی مسلمین

اتدکجه کلبانگ اذان تشنیف اذان جهان ایام عمروشوکتن مزدادایده ربّ معین

ترفیع آواز ایلیوب مختارتاریخن دیدي قلدی بوزیبا جامع تأسیس امیرالمؤمنین

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

"Minber-i ṭırāz-ı salṭanat-ı fermān-revā-yı ma'delet
Şâh-ı ḫilâfet-i menzilet ẓıll-ı İlāhi'l-'ālemīn

'Abdülḥamīd Ḫān kim anıñ tedbīri 'ümrān-perverī
Ḳıldı ser-ā-pā mülküni ma'mūre-i feyz-i nevīn

Bu çiftliği ābād idüb zürrā'ı hep dilşimād idüp
Cāmi' daḫı bünyād idüp yekser sevindi Müslimīn

Ettikce gülbāng-ı eẕān teşnīf-i eẕan-ı cihān
Eyyām-ı 'ömr ü şevketin müzdād ide Rabb-i Mü'īn

Terfi'-i āvāz eyleyüp muḫtār-ı tārīḫin didi
Ḳıldı bu zībā cāmi' te'sīs-i emīrü'l-mü'minīn 1315."

"Adâletli fermânı kabul olunan saltanat süsünün minberi,

Âlemlerin Rabbinin gölgesi, hilafet şahının rütbesi (makamı),

Abdülhamid Han ki o medeniyetin kollayıcısı,
Ve baştanbaşa mülkünün yepyeni donatıcısı,

Bu çiftliği mâmûr edip tüm çiftçileri sevindirdi.
Camii de inşa edip tüm Müslümanları sevince boğdu.

Ezan sesleri devam ettikçe, cihanı süsleyen ezanıyla
Ömrünü ve heybetini Rabbülâlemin arttırsın.

Sesini yükselterek muhtar tarihini dedi.
Mü'minlerin emîri bu güzel camii 1315 (1897)'de tesis etti."

Cami, bahçe duvarlarıyla kuşatılmış olan geniş bir avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya caminin kuzey tarafında bulunan kapı ile girilmektedir. Avlunun kuzeybatı tarafında kamelya yer almaktadır.

Hara camii 12,59 x 13,91 m. ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen planlı asıl ibadet mekânı, kuzeyinde yer alan kapalı son cemaat yeri ile batı duvarına bitişik vaziyetteki minareden meydana gelmektedir (EK4: 451, 458, 459, 464).

Örtü sistemi dıştan konik çatı ile kaplanmış oval kubbe ile sağlanan yapıda kubbe, doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Caminin yığma taş strüktürlü beden duvarlarında kaba yönü taş; pencere ve kapı açıklıklarının söve ve kemerlerinde, cephe köşeleri ve minarenin tamamında kesme taş; üst örtü sisteminde ise kurşun kullanılmıştır (EK4:457, 469, 470).

Kesme taştan köşe duvarlarına sahip cephe duvarların sıvaları raspa edilmiştir. Doğu ve batı cephelerde dört adet, kuzey ve güney cephelerde ise ikişer adet tek sıra pencere açıklığı bulunmaktadır. Bunlara ilaveten güney cephede yuvarlak söveli bir göz pencere açıklığı daha bulunurken, doğu cephede de minarenin simetriğinde bir giriş kapısı bulunmaktadır. Cephelerdeki pencere ve kapı açıklıkları, klasik etkiyle kesme taştan, basık kemerli, bindirmeli taşkın söveli ve belirginleştirilmiş kilit taşlıdır (EK4:452-456).

Caminin ilginç unsurlarından biri, döneminin özgün özelliklerini taşıyan, sütun görünümlü tamamen kesme taştan yapılmış minaresidir. Minare yapının kuzeybatı duvara bitişik olarak yer almaktadır. Dikdörtgen planlı kaide harim duvarının saçağına kadar devam etmektedir. Soğan biçimli geniş bir pabuç üzerinde yükselen silindir biçimindeki gövde alt ve üst sırada iki adet bilezikle hareketlendirilmiştir. Altı silme takılarıyla dolgulanmış olan şerefe yine kesme taşla sınırlandırılmış, külah da dönemin özelliklerine uygun olarak, taşın armudi veya soğan biçiminde oyulmasıyla oluşturulmuştur. Minare kaidesinin doğu üst cephesinde "Maşallah" ile 1314 yazılı bir kitabe yer almaktadır. Bu durum minarenin camiden daha önce inşa edildiğinin bir göstergesi olabilir (EK4:458).

Kuzey cephedeki enine dikdörtgen planlı, ahşap sundurma ile örtülü son cemaat yerine iki kanatlı ahşap bir kapıdan girilmektedir. Son cemaat yeri ön cephesinde biri kapının üzerinde, diğeri iki yanda olmak üzere beş adet dikdörtgen açıklıklı pencere yer almaktadır. Bu alan kesme taş söveli, basık kemerli iki adet pencere ve iki yandan tavana kadar uzanan sütunceleri kuşattığı basık yuvarlak kemerli harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır. Son cemaat yerinin sonradan ahşapla kapalı hale getirildiği yapıdaki izlerden bellidir. Özgün halini koruyan, ahşap sütunların oturduğu taş kaideler, eklenen duvar yüzeyinden dışarı doğru taşmaktadır. Son cemaat yerinin özgün halinde, dönem özelliklerine uygun olarak antik sütunlara öykünen ahşap dikme başlıklardan ve ahşap basık kemerlerden oluşan bir revaka sahip olması yüksek bir ihtimaldir[466] (EK4: 452, 459).

Mihrap aksında bulunan, iki kanatlı ahşap kapıdan, çokgen kasnağında sekiz adet revzenli pencere yer alan oval kubbe ile örtülü harime girilmektedir. Taşıyıcı sistem bulunmayan harimde yapının üst örtüsü Barok mimarinin etkisiyle ortaya çıkan, ahşap eliptik kubbedir. Kubbe ağırlığı duvarlara aktarılmış olup kubbe kasnağıyla ana kütlenin prizması arasındaki boşluklar bağdadi pandantifler ve köşelerde yer alan küçük kubbelerle geçilmiştir[467] (EK4:469-470).

Harimin kuzey doğusundaki ahşap döner bir merdivenle, bir bölümü ana mekâna balkon gibi taşan, ahşaptan yapılmış ayakların taşıdığı kadınlar mahfiline çıkılmaktadır. Yapının hariminde yer alan mahfil de ahşap malzemeyle imal

[466] Önder Aydın, "Sultan II. Abdülhamid Devri Camilerine Eskişehir Mahmudiye'den İki Örnek: Çarşı ve Hara Camileri", **Belleten Dergisi**, Cilt: LXXIII, Sayı:268, 2009, ss. 699-700.
[467] Aydın, s. 700.

edilmiştir. Ahşap kirişleri desteklemekle birlikte, daha çok bezeme niteliğindeki eli böğründeler, "C" ve "S" eğrileriyle Barok bir elemandır (EK4:468).

Caminin mihrabında harim kapısındakilere benzer sütuncelerin daha yalın bir biçimde oluşturulduğunu görmek mümkündür. Ayrıca sütuncelerin yanında simetrik bir biçimde Dor-Toskan yorumu plasterler yer almaktadır. Mihrabın üzerindeki kemer alnında, Âli İmrân Sûresi'nin 37. Ayetinden bir bölüm, " كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ", "…küllemā deḫale 'aleyhā zekeriyya'l-miḥrābe… ", "…Zekeriya, onun bulunduğu bölmeye her girişinde…" [468] yazılı orijinal dikdörtgen bir levha yer almakta olup, bu levhanın sağ, sol ve üst tarafında Ampir mimarlık etkili bir bezeme öğesi olan yıldız motifleri görülmektedir. Mihrap nişinin üstü ise, mukarnas yorumu olan bir süsleme ile sonlanmaktadır. Mihrap nişinde yer alan, alçıdan imal edilmiş perde bezemesi ve onun altında duran askı kandil motifi günümüze gelememiştir. Önemli bir diğer eleman olan ahşap minberin kapısının üzerinde, harim giriş kapısında görülen ışınsal bezeme tekrar edilmiştir. Minberin korkulukları geometrik şebekelidir. Dört adet ahşap dikmenin üzerinde bulunan köşk kısmında ise, sekizgen kasnağın üzerinde oryantal üslupta bir soğan kubbe bulunmaktadır[469] (EK4: 467-472)

Plan ve cephe elemanlarıyla, yapı öğelerinde görülen Klasik ve Barok etkiden oluşan Eklektik tavır, caminin bezeme öğelerinde de devam eder. Pencere kenarlarındaki rumi motiflerle birlikte pencere üstlerinde, kasnakta ve kubbelerde yer alan kalem işlerinde, bir noktadan çıkan simetrik "C" ve "S" eğrili kıvrım dal ve askılar, rozet madalyon ve konturlar Ampir etkiyi göstermektedir[470] (EK4: 465, 469, 470).

Basık kemerli belirginleştirilmiş kilit taşlı harim giriş kapısının kemer alnında yer alan ışınsal bezeme ve kapının yanındaki sütuncenin başlığında bulunan, dolayısıyla özgün kullanım yerinden uzaklaşan vazo motifi, Ampir mimarlığın bezeme özelliklerindendir[471] (EK4: 461-463).

[468] Kur'an Yolu meali, 3/37.
[469] Aydın, s. 701.
[470] Özlem Oral Patacı, "Ampir Üslûbu'nda Bir Sultan Camii: Nusretiye", **Akademik Bakış Dergisi**, Ocak-Şubat 2017, Sayı 59, ss.176-179; Aydın, S. 700.
[471] Aydın, s. 700.

2.33. Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii

Şekil (EK3): 40

Resim (EK4): 475-488.

İnceleme Tarihi: 28.04.2017.

Cami, Soma Merkez Namazgâh Mahallesi, Ulupınar Sokakta yer almaktadır. Giriş kapısının yukarısına yerleştirilmiş, nesih hatlı iki satırlık kitabe kaydına göre H.1316/M.1898 yılında inşa edildiği anlaşılan eserin banisi II. Abdülhamid'dir[472] Salnamelere göre cami ile mektep inşası için 30610 kuruş harcanmıştır[473] (EK4:484). Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

الغازى عبدالحميد خان ثانى

زينت افزاى مقام معلاى خلافت اسلامي واريكهٔ پيراى سلطنت سنيئ عثماني السلطان ابن السلطان السلطان الغازى عبدالحميد خان ثانى خضرتلرى طرف اشرفلرندن اشبو حميدي جامع شريفى بك اوچيوزيدي سنه سي شعبان المعظّمگ طقوزنجي كوني انشا ايدلمشدر

١٣١٦

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṣānī (Tuğra)

1.Zīnet-efzā-yı maḳām-ı mu'allā-yı ḫilāfet-i İslāmiyye ve erīke-pīrā-yı salṭanat-ı seniyye-i 'Oṣmāniyye es-Sulṭān İbnü's-sulṭān es-Sulṭān

2- el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṣānī ḫażretleri ṭaraf-ı eşreflerinden işbu Ḥamīdiyye cāmi'-i şerīfi biň üç yüz on altı sene-i hicriyyesi Ṣa'bān'ül-mu'aẓẓamıñ ṭokuzuncı güni inşā idilmişdir.

1316

(Gazi II. Abdülhamid Han'ın tuğrası)

1-Pek çok zinet bahşeden İslâm halifeliği yüce makamını ve yüce Osmanlı imparatorluğu tahtını süsleyen, padişah oğlu padişah, en şerefli padişah

2-Gazi II. Abdülhamid tarafından işte bu Hamidiye Camii şerifi Hicri 1316 (M.1898) senesi Şa'bân-ı muazzamın dokuzuncu günü inşa edilmiştir (ettirilmiştir)[474].

[472] **Türk Kültür Varlıkları Envanteri Manisa İlçeleri 45**, (Ed.) Hakkı Acun, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 389-394.
[473] A.V.S., H. 1316, s. 529; B.V.S., H. 1318, s. 158, 169.
[474] Devellioğlu, s. 235-1385.

1316 (1898)

Planı bakımından asıl halini koruyan eser, inşasından bu yana birtakım onarımlar geçirmiştir. 1958 yıllarda yapılan onarımda caminin kadınlar mahfili, 1980'li yıllarda da çatı ahşaptan betonarmeye çevrilmiştir[475]. En son 2007 yılında tadilat gören cami günümüzde ibadete açıktır (EK4: 475, 476, 487).

Cami, tuğla örülü bahçe duvarlarıyla kuşatılmış olan bir avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya caminin kuzeydoğu ve kuzeybatı tarafında bulunan iki kapı ile girilmektedir. Avlunun kuzeyinde şadırvan, güneybatısında ise musalla taşı yer almaktadır.

Cami 8,68 x 8,28 m. ölçülerinde kare planlı olup harim ile birlikte kuzeyinde yer alan son cemaat mahalli ve batı duvarına bitişik olarak inşa edilen minare camiyi meydana getirmektedir (EK4:475, 476, 482, 485, 486).

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapıda çatı, doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Caminin temellinde, yığma taş strüktürlü beden duvarlarında kaba yönü taş, son cemaat yeri ayaklarında, minarenin kaidesinden yukarısında tuğla; cephe köşelerinde, kapı, pencere söve ve kemerleri ile minarenin kaidesinde kesme taş; üst örtü sisteminde ise betonarme malzeme kullanılmıştır.

İnce bir kuşak, yapının dış cephelerini pencere üst tarafından dolanmaktadır. Birbirine kesme taşlar vasıtasıyla bağlanan cepheler iki sıra betonarme saçakla son bulmaktadır. Yapının cephe köşelerinde ve kapı, pencere sövelerinde kullanılan kesme taşlar hafif çıkıntı yapmak suretiyle cephelerde hareketlilik sağlanmıştır. Doğu, batı ve güney cephelerde iki sıra halinde dörder adet, kesme taştan kemer ve sövelere sahip pencere açıklığı yer almaktadır. Alt sırada yer alan pencere açıklıkları, yuvarlak kemerli, büyük boyutlu açıklıklar şeklinde iken üst sıradakiler yuvarlak tepe (göz) penceresi olarak düzenlenmişlerdir. Doğu ve batı cephelerde ayrıca sonradan kapatılarak pencereye dönüştürülmüş olan son cemaat mahalline ait büyük boyutlu kemer açıklıkları yer almaktadır. Kot farkından dolaya beş adet merdiven sayesinde ulaşımı sağlanan kuzey cephede ise sonradan pencereye çevrilmiş üç adet büyük boyutlu kemer açıklığı ile onun önünde üstü alaturka kiremit kaplı, oval ahşap bir

[475] 12.12.1938, doğumlu, Ahmet Hecizli'nin verdiği bilgiler.

sundurma mevcuttur. Ayrıca orta kemer açıklığında son cemaat mahalline giriş kapısı yer almaktadır (EK4:477-481).

Minare orijinal olup, caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin sınırında duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Kapısı müezzin mahfiline açılan minare dikdörtgen planlı bir kaide ve çokgen şekilli dar bir pabucun üzerinde yükselmektedir. Alt ve üst taraftan birer bilezik bulunan silindir biçimindeki minare gövdesi tuğla sıralarıyla hareketlendirilmiş şerefeye kadar uzanır. Şerefe basit dökme demir parmaklıklarla sınırlandırılmış olup petek de kubbemsi bir külahla taçlandırılmıştır. Minarenin kaidesi kesme taştan yapılmıştır. Minarenin gövde, şerefe ve külah kısmı ise tuğla malzemeden yapılmıştır. Minarenin korkuluğu dökme demirden olup orijinalliğini korumaktadır. Tüm bu özellikleriyle minare kendine has görünümüyle sade bir görünüm arz eder (EK4:482).

Doğu tarafından beş basamakla ulaşımı sağlanan son cemaat yeri, kuzeyde dört adet tuğla ayak tarafından taşınan tuğladan yapılmış üç adet yuvarlak kemerli bir cephe düzenine sahiptir. Son cemaat mahalli, doğu ve batı taraftan, ayaklara ve duvarlara oturan iki yuvarlak kemerle de dışa açılmakta iken bugün son cemaat mahalli pvc kapı ve pencereler ile kapatılmıştır. Harimle aynı çatı altına alınan son cemaat mahalli iki adet alt, bir adet dikdörtgen pencere ve harim giriş açıklığı ile ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4:485).

Harime giriş mihrap aksında bulunan, kesme taştan, yuvarlak kemerli iki kanatlı ahşap kapı ile sağlanmaktadır. Harim oldukça sade görünümlü olup betonarme düz tavanla örtülü dikdörtgen bir hacme sahiptir. Harim, doğu, batı ve güney cephelerde bulunan altışar adet alt ve tepe pencereler ile aydınlatılmıştır. Alt sıradaki kemerli dikdörtgen pencere açıklıkları, daha çok ışığın içeri girebilmesi için hafif mazgal şekilli tasarlanmıştır. Harim ayrıca alt sıra pencere hizasına kadar lambri ile kaplanmıştır (EK4:483, 486).

Harimin kuzey tarafında, kuzey duvara bitişik olarak, tavana kadar devam eden, daire kesitli iki adet betonarme dikmeye ve duvarlara oturan betonarme, fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Doğrudan harime açılan mahfile ulaşım, son cemaat mahallinin batı tarafında bulunan bir merdiven vasıtasıyla sağlanmaktadır (EK4:487).

Mihrap sanatsal bir özellik taşımamaktadır. Duvardan dışa doğru bir çıkıntı yapmayan, sivri kemerli mihrap nişi sonradan kütahya çinileriyle kaplanmıştır. Mihrabın iki tarafında dar bir seki yer almaktadır (EK4:488).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan minber ile harimin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü orijinal değildir ve herhangi bir sanatsal değerleri de yoktur (EK4:488).

Camide kayda değer herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.34. Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye Mahallesi (Hamidiye-i Cedîd) Aşağı Camii

Şekil (EK3): 41

Resim (EK4): 489-501.

İnceleme Tarihi: 16.04.2015.

Muhacirler tarafından teşkil olunan Çerkez Hamidiye Mahallesi [476] (Hamidiye-i Cedid) [477] Aşağı Camii, Soma ilçe merkezine 11 km, Manisa il merkezine 64 km. Mesafede yer almaktadır[478] (EK2:11).

Kitabesi bulunmayan caminin banisi II. Abdülhamid'dir[479]. Cami, H. 1313 yılı Aydın Vilayet Salnamesinde ibtidaî mektebiyle birlikte II. Abdülhamid'in inşası devam eden eserleri arasında gösterilmiş iken, H. 1316 yılı Aydın Vilayet Salnamesinde eden II. Abdülhamid'in inşası tamamlanan eserleri arasında yer almıştır. 1318 yılı Bağdat Vilayet Salnamesi 'ne göre ise cami ile mektebin 20416 kuruş masrafla inşa edilmiştir[480] (EK4:489).

Cami, yedi basamaklı merdivenle ulaşılabilen biraz yüksek bir bahçe içerisinde yer almaktadır. Bahçe kuzeybatı cephesinde bulunan kapı ile avluya girilmektedir. Yapının kuzey tarafında imam odaları, kuzeydoğu tarafında abdest alma yeri bulunmaktadır.

Yapı 7,04 x 8,58 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlıdır. Asıl ibadet mekânı ile birlikte kuzeyinde yer alan son cemaat yeri camiyi meydana getirmektedir (EK4:489, 495, 496).

Yapıda yerel malzeme kullanılmış olup, örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavandır. Caminin yığma taş strüktürlü beden duvarlarında kaba yönü taş, kapı ve pencere söve ve kemerlerinde kesme taş; muhdes son cemaat mahallinde tuğla, üst örtü sisteminde ise ahşap kullanılmıştır.

Cepheler son derece sade düzenlenmiş olup özgün duvarlar iki sıra tuğla saçakla son bulmaktadır. Yapının doğu ve güney cephelerinde ikişer adet pencere

[476] B. O. A. , İ.HUS. 24/72; Y.A.HUS. 296/93; BEO. 407/30520.
[477] Arşiv kaynaklarında Hamidiye-i Cedîd ismi geçmektedir. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.A.HUS. 296/93; BEO. 407/30520; İ.HUS. 24/72; A.V.S. , H.1313, s.495; A.V.S. , 1316, s. 529; B.V.S. , H.1318, s. 160.
[478] https://www.haritatr.com/hamidiye-koyu-haritasi-m7e27 (15.06.2018 tarihli erişim).
[479] B. O. A. , İ.HUS. 24/72; Y.A.HUS. 296/93; BEO. 407/30520.
[480] Bkz. A.V.S., 1313, s. 495; A.V.S., 1316, s. 529; B.V.S., 1318, s. 160.

açıklığı bulunmaktadır. Batı cephe, ikisi özgün, ikisi muhdes dört adet pencere açıklığına sahiptir. Kuzey cephede mihrap aksında demirden yapılmış harim giriş kapısı ile alt sırada iki adet, üst sırada ise üç adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Özgün cepheler demir şebekeli, kesme taş söveli, basık kemerli açıklıklar şeklinde teşkilatlandırılmıştır. Sonradan betonarmeye çevrilmiş olan son cemaat mahallinin alt sıra pencere açıklıkları kare, üst sıradakiler dikdörtgen açıklıklıdır (EK4:490-493).

Caminin minaresi bilinen minare formlarından uzak bir şekilde son derece basit özellikli inşa edilmiştir. Kaide ve pabucu bulunmayan betonarme minare, yapının kuzey tarafında bulunan odaların çatısı üzerinde yükselmektedir. Şerefe basit dökme demir parmaklıklarla sınırlandırılmış olup petek de bir külahla son bulmaktadır (EK4:494).

Betonarme malzemeden iki katlı olarak inşa edilen son cemaat mahalli 1993 yılında camiye eklenmiştir[481]. Son cemaat mahallinin güney duvarının batı tarafında üç yönden yarım daire profilli yuvarlak kemerli silme kuşağı ile kuşatılmış mihrabiye nişi, doğu tarafında ise mahfile çıkış sağlayan ahşap bir merdiven bulunmaktadır (EK4:495).

Mihrap aksındaki iki kanatlı ahşap kapıdan girilen harim pvc malzeme kaplamalı düz tavanla örtülü dikdörtgen bir hacme sahiptir. Harim son derece sade görünümlü olup altı adet basık kemerli dikdörtgen açıklıklı pencere ile aydınlatılmıştır. Pencereler mazgal şekilli pencere olup, cami içerisine daha çok ışık girebilmesi için dıştan içe doğru genişleyecek şekilde yapılmıştır (EK4:499).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Mahfili, duvarlarla birlikte, tavana kadar uzanan ve tavanı da destekleyen Bursa kemeri ile birbirine bağlı dört adet kare kesitli ahşap dikme taşımaktadır. Son cemaat mahallinin üst katının güney duvarında yer alan dikdörtgen açıklıklı kapıdan geçiş sağlanan mahfil, ahşap parmaklıklardan oluşan korkuluk ve ortada çıkma yapan balkonuyla doğrudan harime açılmaktadır (EK4:497).

Harimin güney duvarının ortasında yer alan yarım daire kesitli dar mihrap nişi, iki yanda kare kaideler üzerinde birer gömme sütun ile çerçevelenmiştir. Mihrap duvarının batı tarafında tamamen, doğu tarafında ise mihrap ile pencere açıklığının yarısına kadar, bir basamak yükseklikte dar bir seki yer almaktadır. Mihrap nişi

[481] 1941 doğumlu Mahmut Kobaş'ın verdiği bilgiler.

duvardan dışa doğru herhangi bir çıkıntı yapmamaktadır. Niş üzerinde "Besmele" onun da üst tarafında "Fatiha Suresi" yazılıdır (EK4:499).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan minber, orijinaldir ve ahşaptan yapılmıştır. Minber sade dekorlu olup iyi durumdadır. Sahanlığın altı boş bırakılmış ve yan bölümler madalyon ve bitkisel motiflerle bezeli ahşap plakalarla kapatılmıştır (EK4:500-501).

Süsleme açısından son derece sade olan camide bezeme unsurlarına sadece ahşap minberde rastlanmaktadır. Minber giriş alınlığında kenger yaprakları ve çiçek motifi yer alırken, minberin yan panelleri madalyonlar, kıvrık dallar ve bitkisel motiflerle bezenmiştir (EK4: 500-501).

2.35. Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii[482]

Şekil (EK3): 42

Resim (EK4): 502-511.

İnceleme Tarihi: 15.05.2015.

Hasanfakı Mahallesi, Adapazarı merkezine 22 km, Söğütlü ilçesine 5 km uzaklıktadır.

Hasanfakı Mahalle Camii'nin kitabesi bulunmamaktadır. Köy halkından olan Mustafa Süleyman (Altındağ) isimli askerin isteği üzerine II. Abdülhamid köylü için bir cami inşa ettirmiştir[483]. Rumi 1316 Haziran (M. 1900) tarihli arşiv belgesinde, II. Abdülhamid'in köy camisi için 15.000 kuruş para ihsanında bulunduğu fakat caminin inşaatının yarım kalması sebebiyle Süleyman oğlu Mustafa'nın padişahtan bir kez daha para yardımı istediğinde bulunduğu ifade edilmiştir. Yapının güneydoğu köşesine daha önce bir mektep binası da inşa edilmiş olup bugün bu bina bulunmamaktadır[484] (EK2:12; EK4:502).

Planı bakımından asıl halini büyük ölçüde koruyan eser, inşasından bu yana birtakım onarımlardan geçmiştir. İlk olarak 1980'li yıllarda minare briket malzemeyle yeniden yapılmıştır. 1995 yılında ahşap tavan kaldırılarak bugünkü betonarme yapılı kubbeli tavan inşa edilmiştir. Bu esnada mahfil de betonarme olarak tekrar yapılmıştır. Sonraki yıllarda da kuzey cepheye iki katlı son cemaat mahalli eklenmiştir[485]. Cami günümüzde ibadete açıktır (EK4: 507-510).

Cami, bahçe duvarlarıyla kuşatılmış meyilli bir arsa içerisinde yer almaktadır. Bahçe duvarının güneybatı tarafında bulunan kapıdan avluya giriş sağlanmaktadır. Abdest alma yeri yapının kuzey tarafında bulunmaktadır.

Cami 7,97 x 10,35 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı olup, kırma çatılıdır. Harimin merkezi asma kubbeli olup diğer yerler düz tavanlıdır. Asıl ibadet mekânı ile birlikte doğudaki muhdes iki katlı son cemaat yeri ve batı duvarına bitişik minare camiyi meydana getirmektedir (EK4: 502, 507, 509).

---

[482] Sabuncuzade Luis Alberi, caminin isminin Ertuğrul Gazi olması hususunda II. Abdülhamid'in bir iradesi olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Sabuncuzade Luis Alberi, **Sultan II. Abdülhamid'in Hal Tercümesi**, haz. Mahir Aydın, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 85.

[483] Alberi, s. 85; R. Çelik, s. 46; 15.11.1957 doğumlu Ahmet Altındağ'ın verdiği bilgiler.

[484] B.O.A., Y.PRK. AZJ. 40/71; B.V.S., H. 1318, s. 161.

[485] Ahmet Altındağ'ın verdiği bilgiler.

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapıda çatı, doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Caminin yığma taş strüktürlü beden duvarlarında kaba yönü taş; minarede briket, üst örtü sisteminde ise betonarme malzeme kullanılmıştır. Sonradan eklenmiş olan kuzeydeki son cemaat mahallinin duvarları ise tuğla duvardır (EK4:510).

Cepheler son derece sade olup, kuzey cephede alt sırada bir adet dikdörtgen açıklıklı pencere ile üst sırada iki adet yuvarlak kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır. Caminin özgün batı cephesinde, alt sırada iki adet, üst sırada üç adet yuvarlak kemerli pencere açıklığı; muhdes bölümde alt sırada bir adet dikdörtgen biçimli pencere açıklığı ile üst sırada iki adet yuvarlak kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır. Doğu cephede ise alt ve üst sırada dörder adet özgün yuvarlak kemerli pencere açıklığı bulunur iken muhdes bölümde üst sırada iki adet yuvarlak kemerli pencere açıklığı ile alt sırada caminin ana giriş kapısı bulunmaktadır. Özgün yapıda yer alan alt sıra pencereler üst sıradakilere oranla daha yüksek ebatlara sahiptir (EK4:503-507).

Minare orijinal değildir ve caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin sınırında duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Kapısı güneye açılan minare kare planlı bir kaide ve üst kat pencere orta hizasına kadar devam eden pabucun üzerinde yükselmektedir. Silindir biçimindeki uzun minare gövdesi, altı stalaktitvari malzeme ile dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Şerefe basit dökme demir parmaklıklarla sınırlandırılmış olup petek de sivri bir külahla taçlandırılmıştır. Minarenin kaide ve pabuç kısmı briketten yapılmış olup sonradan pabuçtan yukarısı saçla ile kaplanmıştır (EK4:507).

Son cemaat mahalline demirden yapılmış bir kapıdan girilir. Sonraki onarımlarda yapıya eklenen iki katlı son cemaat mahallinin alt katı hazırlık mekânı, üst katı ise Kur'an kursu olarak kullanılmaktadır. İçerisinde bir imam odası da bulunan alt kat bir adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4:508).

Mihrap aksında bulunan, iki kanatlı ahşap kapıdan girilen harim ortası kubbeli, yan tarafları düz tavanla örtülü dikdörtgen bir hacme sahiptir. On yedi adet pencere ile aydınlatılan harim oldukça ferah bir görünüm arz etmektedir. Harim son dönemde yapılan onarımlarda kalem işi süslemelerle bezenmiştir (EK4: 509,510).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, altısı gömme kare kesitli sekiz adet beton direğe ve duvarlara oturan betonarme yapılı fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Ortası balkon gibi harime çıkma yapan mahfile, son cemaat mahallinin kuzey batı köşesindeki muhdes merdivenle ulaşımı sağlanmaktadır. Mahfilin bir bölümü, güney kenarı boyunca yer alan ahşap korkuluklarla doğrudan harime açılırken bir bölümü de pvc malzeme ve pencere ile kapatılmıştır (EK4:511).

Duvar kalınlığını aşmayacak şekilde inşa edilen sivri kemerli mihrap nişi orjinal değildir ve sonradan fayansla kaplanmıştır. Kıble duvarının boyunca mihrap nişinden itibaren bir basamak kadar yükseklikte dar bir seki yapılmıştır. Mihrap nişi üzerinde Bakara Sûresi'nin 144. Ayetinden bir bölüm, " فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قبلةً تَرضيها,فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" Felenüvelliyenneke ḳıbleten terḍāhā, fevelli vecheke şaṭra'l-mescidi'l-ḥarām", "İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir." [486] yazılı fabrikasyon çini levha yer almaktadır (EK4:510).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, sonradan yapılan betonarme ve mermerden yapılan minberde herhangi bir sanatsal unsur bulunmamaktadır. Caminin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü de orijinal değildir ve herhangi bir sanatsal değeri de yoktur (EK4:510).

Son dönem kalem işi süslemelerle bezeli yapıda orijinal bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

[486] Kur'an Yolu Meali, 2/144.

2.36. Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii

Şekil (EK3): 43

Resim (EK4): 512-523.

İnceleme Tarihi: 27.08.2015.

Göçerler Mahallesi Camii, Tekirdağ il merkezine 76 km, Saray ilçesine 25 km uzaklıktadır.[487] 1318 yılına ait Bağdat Vilayet Salnamesi 'ne göre mekteple birlikte 22.810 kuruşa mal olan caminin banisi II. Abdülhamid'dir[488] (EK4:512).

Planı bakımından asıl halini büyük ölçüde koruyan eser, inşasından bu yana birtakım değişikliklere uğramıştır. Yapı ilk inşa edildiğinde iki katlı olarak inşa edilmiş olup alt kat cami, üst kat medrese olarak kullanılmaktaydı. Balkan savaşları sırasında Bulgar saldırıları sonucunda binanın ikinci katının yıkılması nedeniyle bugün sadece cami olarak kullanılan alt kat günümüze ulaşabilmiştir. Bu saldırıda yapının güney cephe duvarı da yıkılmış olup 1945 yılında bu duvar yeniden yapılmıştır. Bu esnada cami de onarım görmüştür[489] (EK4: 515-516).

Cami, bahçe duvarlarıyla kuşatılmış bir arsa içerisinde yer almaktadır. Bahçe duvarının kuzeydoğu ve güneybatı tarafında bulunan iki adet kapı ile avluya girilmektedir. Abdest alma yeri yapının güney tarafında bulunmaktadır.

Cami 10,00 x 12,20 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı asıl ibadet mekânı ile kuzeyinde yer alan son cemaat yeri yapının batı duvarına bitişik olarak bir minareden meydana gelmektedir (EK4: 512, 513, 519, 520).

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapıda çatı, doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Caminin yığma taş strüktürlü beden duvarlarında kaba yönü taş; minare ve cephe köşelerinde kesme taş, üst örtü sisteminde ise ahşap malzeme kullanılmıştır. Son cemaat mahallinde yer alan sonradan eklenmiş olan oda duvarları ise tuğla duvardır.

Cepheler son derece sade olup birbirine kesme taş dizisi ile bağlanmışlardır. Kuzey cephede dikdörtgen açıklıklı iki adet pencere ile mihrap aksında ahşaptan harim giriş kapısı bulunmaktadır. Caminin bütün cephelerinde tek sıra pencere

---

[487] Wikipedi Özgür Ansiklopedi, **Tartışma**, Göçerler, Saray, 25.12.2016, https://tr.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6%C3%A7erler,_Saray, (25.12.2016).

[488] B.V.S., H.1318, s. 107.

[489] 03.02.1939 doğumlu Osman Aydın'ın verdiği bilgiler.

bulunmaktadır. Güney ve kuzey cephede ikişer adet, doğu cephede altı adet, batı cephede ise dört adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Yapının bütün pencereleri yuvarlak kemerli olup sonradan yapılan güney cephe hariç bütün pencere kemerlerinin kilit taşları belirtilmiştir. Bunlara ilaveten kuzey ve kuzeybatı cephede iki adet cümle giriş kapısı yer almaktadır. Kuzeydeki kapı açıklığı orijinal olup kuzeydoğudaki kapı açıklığı daha sonra inşa edilmiştir (EK4:513-518).

Minare orijinal olup, caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin sınırında duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Kapısı kadınlar mahfiline açılan minare, çatıyı da aşan yüksek, dikdörtgen planlı bir kaide üzerinde yükselmektedir. Yuvarlak kemer sırasından oluşan pabuç bölümünden silindir biçiminde güdük minare gövdesine geçilir. Gövdeden altı silmelerle dolgulanmış olan şerefeye ulaşılır. Şerefe tuğla duvar ile sınırlandırılmış olup petek de soğan kubbe biçiminde bir külahla taçlandırılmıştır. Minarenin kaidesi düzgün taştan, gövde, şerefe ve külah kısmı ise tuğla malzemeden yapılmıştır. Pabuç, gövde ve şerefe bölümleri sonradan mozaik kaplama ile kaplanmıştır (EK4: 519).

Son cemaat mahalline biri kuzeyde, diğeri batıda olmak üzere iki adet kapıdan girilmektedir. Bu alanın doğu tarafında sonradan bir oda oluşturularak son cemaat mahalli iki bölümlü hale dönüşmüştür. Son cemaat mahallinin güney duvarında, mahfil katına ulaşım sağlayan dört basamaklı betonarme bir merdiven yer almaktadır. Mekânın aydınlığı batı ile kuzey cephede bulunan iki adet pencere vasıtasıyla sağlanmıştır. Bu bölüm harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır. Harim giriş kapısı, kuzey cephedeki kapı gibi yuvarlak kemerli bir açıklığa sahip iken sonraki onarımlarda kemer karnı örülerek dikdörtgen açıklığa dönüştürülmüştür (EK4:520).

Mihrap aksında bulunan iki kanatlı ahşap kapıdan girilen harim, kare kesitli iki adet ahşap dikmenin destek verdiği düz tavanla örtülü, dikdörtgen bir hacme sahiptir. Tavan sonradan fayansla kaplanmıştır. Bu alan dikdörtgen açıklıklı dokuz adet pencere ile aydınlatılmıştır. Harim oldukça sade görünümlü olup güney cephe pencere açıklıklarını aşacak şekilde fabrikasyon çinilerle, diğer cepheler ise pencere seviyesine kadar lambri ile kaplanmıştır (EK4:521).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, kare kesitli altı adet direğe ve duvarlara oturan fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Son cemaat

mahallinin güney cephesine yerleştirilen muhdes merdivenle sayesinde ulaşım sağlanan kadınlar mahfili de sonraki onarımlarda yapıya eklenmiştir. Mahfil balkon şeklinde harime çıkıntı yapmakta ve demir parmaklıklarla doğrudan harime açılmaktadır (EK4:522).

Dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınan yuvarlak kemerli mihrap nişi orijinal olmayıp sonradan Kütahya tarzı fabrikasyon çinilerle kaplanmıştır. Caminin güneybatı köşesinde yer alan muhdes minber ile güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü de orijinal değildir. Bunlar da mihrapla aynı fabrikasyon çinilerle kaplanmış olup herhangi bir sanatsal özellik taşımamaktadır (EK4: 523).

2.37. İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii

Şekil (EK3): 44

Resim (EK4): 524-533.

İnceleme Tarihi: 27.08.2015.

Sazlıbosna Mahallesi, İstanbul'a merkeze 30 km., Arnavutköy'e 6 km. mesafede, Kırım göçmenlerinin oluşturduğu bir mahalledir[490].

Sazlıbosna Mahallesi Camii'nin kitabesi bulunmamaktadır. Ancak caminin kuzey cephesinde 1316 tarihli bir çeşme kitabesi bulunmaktadır. Caminin de söz konusu çeşme ile aynı tarihte yapılmış olabilir. Bununla birlikte 1318 yılına ait Bağdat Vilayet Salnamesinde, II. Abdülhamid tarafından 63.290 kuruş harcanarak Çatalca Sancağına bağlı Bahşayiş, İzzettin, Sazlıbosna ve Papazbergos köylerine bir adet cami; Haraççı Köyü'ne ise cami ile birlikte bir mektep yapıldığı bilgisi yer almaktadır[491] (EK4: 524).

Planı bakımından asıl halini büyük ölçüde koruyan eser, inşasından bu yana birtakım değişikliklere uğramıştır. İlk olarak 1952 yılında bugünkü son cemaat mahalli caminin kuzey tarafına eklenmiştir. 2005 yılında bugünkü minare inşa edilmiş, bu esnada çatı da betonarme olarak yenilenmiştir[492]. Cami günümüzde ibadete açıktır (EK4: 529, 530).

Cami 8,80 x 11,25 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı olup, kırma çatılı, harimi düz tavanlıdır. Asıl ibadet mekânı ile birlikte doğudaki muhdes kadınlar mahfili, kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ve avlu camiyi meydana getirmektedir. Caminin batı duvarına bitişik olarak bir minaresi vardır (EK4: 524, 529, 530, 531).

Sazlıbosna Mahallesi Camii doğu ve güneyden, kaba yönü taştan örülü bahçe duvarlarıyla kuşatılmış olan geniş bir avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya caminin doğu tarafında bulunan bir kapı ile girilmektedir. Avlunun kuzeybatısında şadırvan ile musalla taşı yer almaktadır.

Yapının örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavan olup, çatı doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Caminin özgün yapıya ait yığma

[490] 15.03.1948 doğumlu Galip İlkbaş'ın verdiği bilgiler.
[491] B.V.S., H. 1318, s.100; İzgöer ve Tuğ, s. 30; R. Çelik, s. 44, 114.
[492] Galip İlkbaş'ın verdiği bilgiler.

taş strüktürlü beden duvarlarında kaba yönü taş; minare, muhdes son cemaat mahalli ve çatıda ise betonarme malzeme kullanılmıştır.

Yapıdaki alçıdan yapılmış pencere söveleri hafif çıkıntı yapmak suretiyle cephelerde hareketlilik sağlanmıştır. Kuzey cephede harim ile kadınlar mahfili giriş kapıları; bir adet alt iki adet üst pencere yer almaktadır. Doğu cephede alt sırada beş adet, üst sırada ise altı adet pencere yer almaktadır. Alt sıradaki pencereler düz atkılı, üst sıradakiler ise filgözü yuvarlak kemerli açıklıklar şeklinde düzenlenmiştir. Batı cephenin özgün duvarlarında doğu cephe ile aynı özelliklere sahip alt ve üst sırada üçer adet pencere yer almaktadır. Alt sıradaki pencereler düz atkılı, üst sıradakiler ise filgözü yuvarlak kemerlidir. Muhdes duvarda ise dışarıdan muhdes merdivenle ulaşımı sağlanan üst kat mahfil giriş kapısı ile alt ve üst tarafta dikdörtgen açıklıklı birer adet pencere bulunmaktadır. Güney cephede ise doğu cephe ile aynı özellikte alt ve üst sırada ikişer adet pencere açıklığı bulunmaktadır (EK4:525-528).

Minare sonradan yapılmış olup, caminin kuzeye yakın batı cephesinde duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Minare dikdörtgen planlı bir kaide üzerinde yükselmektedir. Kaidenin üzerinde çatı seviyesine kadar yükselen pabuç yer almaktadır. Çokgen minare gövde alçı süslemelerle hareketlendirilmiştir. Mukarnasvari malzeme dolgulu şerefe alçı şebeke ile sınırlandırılmıştır. Gövde ile aynı özelliklere sahip petek, saçtan yapılmış bir külahla taçlandırılmıştır (EK4:529).

Altı basamakla çıkılan betonarme yapılı muhdes son cemaat yeri iki katlı olup harimle aynı çatı altına alınmıştır. Üç adet sütunun da taşıdığı üst kat kuzeye doğru çıkıntı yapmaktadır. Son cemaat mahallinin üst katına kuzeybatıda bulunan muhdes merdiven vasıtasıyla ulaşım sağlanmaktadır. Alt kat son cemaat mahalli beş adet pencere ile aydınlatılmıştır. Bu bölüm güney cephenin batı tarafındaki pencerenin kapatılması nedeniyle bir adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4:525,530).

Harime giriş mihrap aksında bulunan, iki kanatlı ahşap kapı ile sağlanmaktadır. Harim oldukça sade görünümlü olup ahşap pasalı düz tavanla örtülü dikdörtgen bir hacme sahiptir. Harim doğu, batı, kuzey ve güney cephelerde iki sıra halinde teşkilatlandırılmış on altı adet pencere ile aydınlatılmıştır. Alt sıradaki pencereler düz atkılı, üst sıradakiler ise yuvarlak kemerli, dikdörtgen açıklık şeklinde

düzenlenmiştir. Yuvarlak kemerli üst sıradaki pencereler içten revzenli olarak düzenlenmiştir (EK4:531).

Harimin kuzey tarafında, kuzey duvara bitişik olarak, kare kesitli ikisi serbest ikisi duvarlara gömülü dört adet betonarme dikmeye ve duvarlara oturan muhdes betonarme kadınlar mahfili yer almaktadır. Kadınlar mahfiline caminin kuzeyindeki son cemaat mahallinin ikinci katından ulaşım sağlanmaktadır. Ahşap parmaklıklardan sınırlandırılmış mahfil doğrudan harime açılmaktadır (EK4:532).

Harimin güney duvarının ortasında yer alan yarım daire kesitli, mukarnas kavsaralı alçıdan yapılmış mihrap nişi sonradan yapılmıştır. Dışa doğru herhangi bir çıkıntı yapmayan mihrap nişi harime doğru hafif girinti yapmaktadır. Mihrap üzerinde Âli İmrân Sûresi'nin 37. Ayetinden bir bölüm, "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ", "…küllemā deḫale 'aleyhā zekeriyya'l-miḥrābe... ", "…Zekeriya, onun bulunduğu yere, mabeddeki odaya her girdiğinde …" [493] yazılı bir levha bulunmaktadır. Güney duvarında ayrıca kıble duvarının boyunca, bir basamak kadar yükseklikte dar bir seki de bulunmaktadır (EK4: 533).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan minber ile güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü de sonradan yapılmış olup herhangi bir sanatsal değerleri yoktur. (EK4:533)

Son derece sade yapılmış olan yapıda, vitraylı harim üst pencereleri dışında kayda değer herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmamıştır (EK4:531-533).

[493] Kur'an yolu Meali, 3/37.

2.38. Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii

Şekil (EK3): 45

Resim (EK4): 534-544.

İnceleme Tarihi: 28.08.2015.

Yolageldi Köyü Edirne'ye bağlı Havsa ilçesinin bir köyüdür. Köyün ilçeye uzaklığı 13 km, il merkezine uzaklığı 41 kilometredir. Yolageldi Köyü Camii'nin bir kitabesi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Bağdat Vilayet Salnamesinde II. Abdülhamid tarafından, Yolageldi Köyü'ne Mandıra köyü ile birlikte 79.748 kuruş masrafla birer cami ve mektep inşa edildiği bilgisi yer almaktadır[494].

Cami, bahçe duvarlarıyla kuşatılmış olan geniş bir avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya caminin kuzeybatı tarafında bulunan bir kapı ile girilmektedir. Avlunun batısında musalla taşı, kuzeybatısında ise abdest alma mahalli yer almaktadır (EK4: 534).

Yapı 7,44 x 13,45 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı olup, harim ile birlikte kuzeyinde yer alan son cemaat mahalli ve batı duvarına bitişik olarak inşa edilen minare camiyi meydana getirmektedir (EK4: 534, 540-544).

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapıda çatı, doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Caminin yığma taş strüktürlü beden duvarları mozaik sıva ile kaplandığı için inşa malzemesi belli olmamaktadır.

Yapıdaki kapı, pencere söveleri hafif çıkıntı yapmak suretiyle cephelerde hareketlilik sağlanmıştır. Kuzey cephede mihrap aksında harim giriş kapısı ile alt sırada iki adet, üst sırada üç adet pencere yer almaktadır. Doğu cephede alt sırada beş adet, üst sırada üç adet pencere, güney cephede sadece alt sırada iki adet pencere, batı cephede ise alt sırada üç adet pencere ile üst sırada bir adet pencere ve mahfil giriş kapısı bulunmaktadır. Yapıdaki bütün pencereler dış taraftan, basık kemerli, açıklıklar şeklinde teşkilatlandırılmış olup pencere söveleri ile kemer kilit taşları belirginleştirilmiştir (EK4:535-539).

Yapının tek şerefeli, güdük minaresi orijinal olup, caminin batı cephesinde duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Minare yükseldikçe daralan, kare planlı bir kaide üzerinde çatı seviyesine yakın bir mesafeye kadar yükselmektedir. Silindir

[494] A.V.S., H.1318, s.158,166; İzgöer ve Tuğ, s. 48; R. Çelik, s. 45.

biçimli minare gövdesi parada pabuç olmaksızın doğrudan kaide üzerinde yükselmektedir. Gövde alt ve üst taraflarda yuvarlak şekilli bilezikler ile hareketlendirilmiştir. Tuğla silmelerle dolgulanan şerefe, plakalarla sınırlandırılmış olup petek bir külahla son bulmaktadır. Minare taş malzemeyle yapılmış olup sonradan mozaik sıvayla kaplanmıştır (EK4:540).

Yapının kuzey cephesinde, sonraki onarımlarda eklendiği anlaşılan bir hazırlık mekânı bulunmaktadır. Bu alan bir adet kapı ve iki adet pencere açıklığı ile ana ibadet mekânına açılmaktadır. Bu mekân aslında yapının özgün iki katlı son cemaat mahallinin alt katı imiş fakat sonradan yapılan onarımlarda, kapı ve pencere açıklıklarının zemin seviyesine kadar indirilmesiyle harime dâhil edilmiştir. Böylece harim de kuzeye doğru genişmiştir (EK4: 543).

Harim oldukça sade görünümlü olup pvc kaplı düz tavanla örtülü dikdörtgen bir hacme sahiptir. Harim doğu, batı ve güney cephelerde bulunan on dört adet basık yuvarlak kemerli pencere açıklığı ile aydınlatılmıştır (EK4:541-543).

Harimin kuzey tarafında, kuzey duvara bitişik olarak, kare kesitli dört adet betonarme dikmeye ve duvarlara oturan ahşap, fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Mahfile, caminin kuzeybatı köşesinde yer alan ahşap bir merdiven ve dışarıdan kuzeybatıya eklenen muhdes betonarme merdiven sayesinde ulaşım sağlanmaktadır. Mahfilin kuzeybatı köşesinde yer alan kapı, minareye açılmaktadır. Orta bölümü harime balkon gibi taşan mahfil ahşap parmaklıklardan sınırlandırılmış olup doğrudan harime açılmaktadır (EK4:543).

Yuvarlak kemerli mihrap nişi duvar kalınlığını aşmayacak derinlikte olup son derece sade yapılmıştır. Mihrap nişi sonraki yapılan tadilatlarda fayans ile kaplanmıştır. Mihrap kemerinin üst bölümünde, Âli İmrân Sûresi'nin 37. Ayetinden bir bölüm, "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ", "…küllemā deḫale 'aleyhā zekeriyya'l-miḥrābe… ", "…Zekeriya, onun bulunduğu bölmeye her girişinde…" yazılı bir levha yer almaktadır (EK4:542, 544).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, sonradan yapıldığı belli olan ahşap minberde herhangi bir sanatsal unsur bulunmamaktadır. Caminin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü de orijinal değildir ve herhangi bir sanatsal değeri de yoktur (EK4:542, 544).

Son derece sade inşa edilen yapıda herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.39. Kocaeli, Gebze Tavşancıl, Sultan Hamid Camii

Şekil (EK3): 46

Resim (EK4): 545-555.

İnceleme Tarihi: 15.05.2015.

Sultan Hamid Camii, Dilova ilçe merkezine 3 km., Kocaeli il merkezine 27 km mesafede bulunan Tavşancıl mahallesi Başak Sokak'ta yer almaktadır[495].

18. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilen yapının 1894 İstanbul depreminde yıkılmaya yüz tutması sebebiyle köyün ileri gelenleri tarafından padişaha bir dilekçe yazılmıştır. R. 27 Kanun-i Sâni 1317 (M. 1902) tarihli söz konusu belgede, Tavşancıl Köyü üç yüz haneyi aşkın bir köy olduğu, caminin büyük zarar görmesi sebebiyle farz olan Cuma namazının kılınamadığı ifade edilmiş, caminin vakfının olmaması ve köy halkının da fakirliği sebebiyle, yapıyı yeniden inşa ve genişletme imkânlarının olmaması nedeniyle II. Abdülhamid'den yardım talebinde bulunulmuştur. Bu talep üzerine, 25. Cülus yıldönümü münasebetiyle de cami, II. Abdülhamid tarafından genişletilerek yeniden yaptırılmıştır[496]. Yapının 1901 tarihli kitabesi sonraki yıllarda korunamayarak kaybolmuştur[497] (EK2:13; EK4:545).

Planı bakımından asıl halini büyük ölçüde koruyan eser, inşasından bu yana birçok tadilat geçirmiştir. İlk olarak yapı 1974 yılında ciddi bir tadilat geçirmiştir. Bu dönemde ahşap çatı kaldırılmış, çatı altına kubbe ilavesiyle örtü sistemi betonarme yapıya çevrilmiş, harimin kuzey bölümüne de ahşaptan kadınlar mahfili yapılmıştır. Minber ahşap olarak yenilenmiş; mihrap, özgün desenleri korunarak restore edilmiştir. Yapının batı tarafında bulunan hazire kaldırılarak gasil hane, tuvalet ve abdest alma yerleri ilave edilerek bahçeye çevrilmiştir. 1999 depreminde ciddi hasar gören yapıda güçlendirme çalışmaları yapılmıştır. Bu bağlamda dış duvarlar içeri taraftan 21 cm. perde beton takviye edilerek güçlendirilmiştir, ahşap olan kadınlar mahfili betonarme olarak yenilenmiştir. Minare ve mihrap da onarımlardan nasibini alarak 2006 yılında aslına uygun olarak restore edilmiştir[498]. Cami günümüzde ibadete açıktır (EK4: 550,555).

[495] https://www.haritatr.com/tavsancil-haritasi-e9a2 (20.06.2018).
[496] İzzet Hoca isimli şahsa ait 27 Kânunusani 1317 tarihli arşiv belgesi.
[497] 02.03.1940 doğumlu İhsan Muhlis Umur'un verdiği bilgiler.
[498] Muhlis Umur'un verdiği bilgiler.

Cami, bahçe duvarlarıyla kuşatılmış bir arsa içerisinde yer almaktadır. Bahçe duvarının kuzeydoğu tarafında bulunan kapı ile avluya girilmektedir. Abdest alma yeri ile gasil hane yapının batı tarafında bulunmaktadır.

Cami 10,16 x 11,62 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı olup, marsilya kiremit kaplı kırma çatılı, harimi ortası kubbeli yan tarafları düz tavanlıdır. Asıl ibadet mekânı ile birlikte kuzeyinde yer alan muhdes giriş mekânı ve yapıdan ayrı inşa edilen minare camiyi meydana getirmektedir (EK4: 545, 550, 551, 552, 555).

Yapıda yerel malzeme kullanılmış olup, caminin ana mekânının duvarları perde betonla takviye edilmiş taş duvardır. Son cemaat mahalli, kadınlar mahfili ve üst örtü sisteminde betonarme malzeme, yapının köşelerinde, kapı ve pencere kenarları ile minarenin kaideden yukarısında tuğla malzeme, mihrap nişinde ise alçı malzeme kullanılmıştır.

Yapının cepheleri, pencere ve kapı açıklıklarının kemerlerinde yer alan belirginleştirilmiş, kaydırmalı tuğla dizileriyle hareketlendirilmiştir. Güney cephede iki adet basık kemerli pencere açıklığı yer almaktadır. Caminin doğu ve batı cephelerinde dörder adet basık kemerli pencere açıklıkları mevcuttur. Kuzey cephede ise basık kemerli iki adet pencere açıklığı ile aynı özelliğe sahip, mihrap aksında ahşaptan harim giriş kapısı bulunmaktadır. Birbirine simetrik olarak yapılan pencereler, içeriye daha çok ışık girebilmesi için dıştan içe doğru genişlemektedir. Caminin etrafını subasman seviyesinde taş bir silme dolaşmaktadır. Ayrıca bu silme seviyesine kadar cepheler taş plaka ile kaplanmıştır (EK4:546-549).

Minare önceki yapıdan kalma olup, caminin kuzeydoğusunda cepheden ayrı olarak bulunmaktadır. Minare çokgen planlı bir kaide üzerinde yükselmektedir. Alt ve üst taraftan bir silme ile hareketlendirilen silindir biçimindeki minare gövdesi, pabuç olmaksızın doğrudan kaideye oturmaktadır. Gövde, altı tuğla malzemeyle dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Şerefe basit dökme demir parmaklıklarla sınırlandırılmış olup petek de kurşun kaplı bir külahla taçlandırılmıştır (EK4:550).

Yapıda son cemaat mahalli olmayıp sonradan kuzey cepheye bir giriş mekânı eklenmiştir. Etrafı duvar ve pencerelerle çevrili bu bölüm iki adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır. Giriş kapısının sağında yer alan pencere bugün mahfil çıkış kapısı olarak kullanılmaktadır (EK4:551)

Mihrap aksında bulunan, ilk yapıdan kalma, iki kanatlı ahşap kapıdan girilen harim ortası kubbeli, etrafı düz tavanla örtülü dikdörtgen bir hacme sahiptir. On adet büyk boyutlu dikdörtgen pencere açıklıkları sayesinde harim oldukça aydınlıktır. Harim oldukça sade görünümlü olup cepheler pencere seviyesine kadar lambri ile kaplanmıştır (EK4:552).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, kare kesitli ikisi serbest ikisi duvara gömülü dört adet beton direğe ve duvarlara oturan betonarme yapılı fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Yapının giriş kapısının sağındaki pencere açıklığına yerleştirilen bir merdivenle ulaşımı sağlanan kadınlar mahfilinin güney kenarı boyunca ahşap hasır örgülü perde yer almaktadır (EK4:553)

İki taraftan plasterlerin kuşattığı yuvarlak kemerli mihrap nişi caminin en süslü unsurudur. Pencere açıklıkları ile aynı yüksekliğe sahip mihrap nişi duvardan dışarıya doğru hafif çıkıntı yapmaktadır. Mihrap nişi üzerinde yer alan dikdörtgen alan içerisinde, Âli İmrân Sûresi'nin 37. Ayetinden bir bölüm,
"كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ", "…küllemā deḫale 'aleyhā zekeriyya'l-miḥrābe... ", "…Zekeriya, onun bulunduğu yere, mabeddeki odaya her girdiğinde…[499]" yazılı bir hat bulunmaktadır (EK4:554, 555).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, sonradan yapılan ahşap minber özgün değildir ve minberde herhangi bir sanatsal unsur bulunmamaktadır. Caminin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü de orijinal değildir ve herhangi bir sanatsal değeri yoktur (EK4: 554).

Oldukça sade inşa edilen yapıda süsleme, caminin kubbe ve mihrabında yoğunlaşmaktadır. Özellikle, saraya bağlı İtalyan bir ressam tarafından nakşedilen mihrap süslemesi kayda değer bir özellik taşımaktadır[500]. Mihrap nişinde, Geç Dönemde sıkça uygulanan, iki kanat halinde kenarlarda toplanmış perde motifi ve perde ortasında asılı duran kandil motifi dikkat çekicidir. Perde kırmızı renkli olup, üzerinde açık mavi renkte enine çizgiler vardır. İki yana toplanmış perdenin üzerinde püskülü sarı renkli kordoneler dolaşmaktadır. Mihrap nişi ile yuvarlak kemerli kavsaranın birleşim yerinde ters-düz palmet dizilerinin yer aldığı bir bordür yer almaktadır. Mihrap kavsarasında da yeşil, kahverengi, kırmızı, mavi, beyaz, bordo, sarı renklerin kullanıldığı palmet ve rumi bezemeli bordürler bulunmaktadır.

[499] Kur'an yolu Meali, 3/37.
[500] Muhlis Umur'un verdiği bilgiler.

Harim mekânını örten küçük kubbe merkezinde İhlas suresi ve onu çevreleyen rumi ve palmetlerden oluşan bitkisel desenli bir kuşak; kubbe eteğinde de bir sıra bitkisel kuşak ile Ayete'l Kürsi yazı kuşağı yer almaktadır. Yazı kuşağında yer alan H. 1390 (M. 1970) tarihinden, bu bezemelerin 1970'li yılarda yapılan onarımlarda işlendiğini anlaşılmaktadır (EK4: 554, 555).

2.40. Muğla, Bodrum, Adliye Camii

Şekil (EK3): 47

Resim (EK4): 556-573.

İnceleme Tarihi: 13.08.2015.

Adliye Cami[501], ilçe merkezi Çarşı Mahallesi, Cumhuriyet Meydanı'nda yer almaktadır. Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş, hilal şeklindeki nesih hatlı dört satırlık mermer kitabesine göre H.1320/M.1902 yılında inşa edildiği anlaşılan eserin banisi II. Abdülhamid'dir[502] (EK4:559).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

الغازی عبدالحمید خان ثانی

زینت افزای مقام معلای خلافت اسلامي واریکهٔ پیرای

سلطنت سنیئ عثماني سلطنت سنیئ عثماني الغازی عبدالحمید خان ثانی خضرتلری

طرف اشرفلرندن اشبوعدلیه جامع شریفی بك اوچیوز یکرمی سنهٔ هجریه سي نده انشا ایدلمشدر

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṯānī (Tuğra)

1.Zīnet-efzā-yı maḳām-ı mu'allā-yı ḫilāfet-i İslāmiyye ve erīke-pīrā-yı

2. salṭanat-ı seniyye-i 'Oṯmāniyye es-Sulṭān İbnü's-sulṭān es-Sulṭān el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṯānī ḫażretleri

3. ṭaraf-ı eşreflerinden işbu 'Adliyye cāmi'-i şerīfi biň üç yüz yigirmi sene-i hicriyyesinde inşā idilmişdir.

(Gazi II. Abdülhamid Han'ın tuğrası)

1.Pek çok zinet bahşeden İslâm halifeliği yüce makamını ve

2.yüce Osmanlı imparatorluğu tahtını süsleyen, padişah oğlu padişah, en şerefli padişah Gazi II. Abdülhamid

3. tarafından işte bu Adliye Camii şerifi Hicri 1320 (M.1902) senesinde inşa edilmiştir (ettirilmiştir)[503].

Cami fevkani olup oldukça işlek bir meydanda yer almaktadır. Herhangi bir avlusu ve bahçesi bulunmayan yapının alt katları camiye gelir getirmesi için dükkân

[501] 1326 Yılı Aydın Vilayet Salnamesinde Bodrum Kasabası'nda Adliye Çiftliği'nde bir cami yapımı bilgisi yer almaktadır. Bkz. A.V.S., (H.1326), s. 746.
[502] A.V.S., H.1320, s. 429.
[503] Devellioğlu, s. 235-1385.

ve depo olarak düzenlenmiştir. Abdest alma yeri yapının kuzeybatı tarafında bulunmaktadır.

9,06 x 14,82 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı ibadet mekânı ile birlikte kuzeydoğu duvarına bitişik olarak inşa edilmiş minare camiyi meydana getirmektedir (EK4: 557, 563, 566).

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapıda çatı, doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Caminin yığma taş strüktürlü beden duvarlarında kaba yönü taş; kapı, pencere söve ve kemerleri ile cephe köşelerinde, kesme taş kullanılmıştır. Kaidesi kesme taştan inşa edilen minarenin kaideden yukarısında tuğla kullanılmıştır. Mihrap çevresinde ve harim giriş açıklığında mermer malzeme kullanılan yapının mahfil ve üst örtü sisteminde ise ahşap malzeme kullanılmıştır.

Yapı, bütün cephelerinde iki sıra pencere bulunması sebebiyle iki katlı bir görünüm arz etmektedir. Sıvası raspa edilmiş cepheler silme takımlarından meydana gelen saçakla son bulmaktadır. Cepheler birbirine düzgün kesme taş dizisi ile bağlanmışlardır. Yapının kapı, pencere söve ve kemerleri ile köşe dizilerinde kullanılan kesme taşlar hafif çıkıntı yapmak suretiyle cephelerde hareketlilik sağlanmıştır. Bütün cephelerde ikişer sıra pencere açıklığı bulunmaktadır. Doğu ve Batı cephelerde alt ve üst sırada beşer adet pencere açıklığı bulunurken, güney cephede alt sırada iki adet, üst sırada üç adet olmak üzere toplam beş adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Kuzey cephede ise alt sırada üç adet, üst sırada ise dört adet pencere açıklığı ile bir adet harim giriş kapısı yer almaktadır. Yapıya ait alt sıra pencereler düşey dikdörtgen biçimli iken üst sıra pencereler alttakilerden farklı olarak basık kemerli açıklıklar şeklindedir. Ayrıca batı cephede eski minare yerine yapılan orta sıra pencere söveleri kesme taş yerine farklı malzeme kullanılmıştır. Kuzey cephede ayrıca altı basamak merdivenle çıkılan bir sahanlık ve üzerinde ahşap sundurma bulunmaktadır. Bu alanda bulunan mihrap aksında, silme takımlarının kuşattığı, iki yanında mermer plasterlerin bulunduğu, düz lentolu, dikdörtgen açıklıklı harim giriş kapısı bulunmaktadır (EK4:558-562).

1932 yılında meydana gelen depremde yıkılan minare batı cepheden kuzeydoğu cepheye taşınarak 1958 yılında yeniden inşa edilmiştir[504]. Caminin

[504] Gürbıyık, s. 155.

kuzeydoğu cephesinde duvara bitişik olarak inşa edilen minarenin kapısı mahfiline açılmaktadır. Minare kare planlı bir kaide üzerinde yükselmektedir. Kaidenin üzerinde dairesel pabuç bölümü bulunmaktadır. Silindir biçimli minare gövdesi, alt ve üst tarafta yuvarlak şekilli bileziklerle hareketlendirilen silindir biçimindeki minare gövdesi, altı beş sıra testere dişiyle dolgulanan şerefeye kadar uzanır. Minarenin tek şerefesi parmaklıklarla güçlendirilmiş tuğla olup petek de konik biçiminde kurşun bir külahla taçlandırılmıştır. Minarenin kaidesi beyaz renkli kesme taştan, gövde, şerefe ve külah kısmı ise tuğladan yapılmıştır (EK4: 556, 563).

Son cemaat mahalline iki kanatlı ahşap bir kapıdan girilir. İki katlı olan son cemaat mahallinin üst katına batı duvarında yer alan ahşap bir merdiven vasıtasıyla ulaşım sağlanmaktadır. Son cemaat mahallinin doğu duvarındaki pencerelerden biri dolaba dönüştürülmüş olup mekânın aydınlığı doğu ve batı tarafında birer adet pencere ile kuzey cephede bulunan iki adet pencere vasıtasıyla sağlanmıştır. Bu bölüm iki adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4: 564).

Mihrap aksında bulunan, iki kanatlı ahşap kapıdan girilen harim ahşap pasalı düz tavanla örtülü dikdörtgen bir hacme sahiptir. Taşıyıcı sistemi olmayan harim, tümü basık kemerli, dikdörtgen açıklıklı otuz iki adet pencere ile aydınlatılmıştır. Pencereler mazgal şekilli pencere olup, cami içerisine daha çok ışık girebilmesi için dıştan içe doğru genişleyecek şekilde yapılmıştır. Kuzey cephedeki alt sıra pencerelerden en doğuda bulunan pencere muhdes minareden dolayı minare çıkış kapısına dönüştürülmüştür. Daha sonra bu alan ahşap paravanla kapatılarak küçük bir imam odası oluşturulmuştur (EK4:564-566).

Harimin kuzey tarafında, kuzey duvara bitişik olarak, dördü ortada serbest, ikisi duvarlara gömülü dört adet ahşap dikmelere ve duvarlara oturan ahşap yapılı fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Harimin kuzey batı köşesinde bulunan ahşap merdivenle ulaşım sağlanan mahfil, ahşap parmaklıklardan oluşan korkuluk ve mahfilinin güney kenarı boyunca devam eden ahşap hasır örgülerle sonlanmaktadır (EK4:567).

Harimin güney duvarının ortasında yer alan yarım daire kesitli mermer mihrap nişi mermer silme takımlarıyla çerçevelenmiştir. Yuvarlak kemerli mihrap nişi son derece sade yapılmış olup duvardan dışa doğru herhangi bir çıkıntı

yapmamaktadır. Mihrap nişi üzerinde Bakara Sûresi'nin 144. Ayetinden bir bölüm, "فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ," fevelli vecheke şaṭra'l-mescidi'l-ḥarām", "İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir." [505] yazılı orjinal olmayan dikdörtgen bir levha yer almaktadır (EK4:568-569).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan minber ile güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü orijinaldir. Her ikisi de ahşaptan yapılmış olup sade dekorlu ve iyi durumdadır (EK4: 568-572).

Süsleme olarak yapıda, minberin giriş kapı alınlığında ahşap üzerine, Ampir üsluplu "Sultan Mahmut Güneşi" türünden ışınsal güneş motifi ile bitkisel dal ve çiçek motifleri; sekizgen şekilli tavan göbeğinde ise kirli sarı ve siyah renkli kalemişi bitkisel motifler yer almaktadır (EK4:571, 573).

[505] Kur'an Yolu Meali, 2/144.

2.41. İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii

Şekil (EK3): 48-49.

Resim (EK4): 574-584.

İnceleme Tarihi: 02.04.2015.

Cami, Torbalı Merkez Ertuğrul Mahallesi Mithat Paşa Caddesi üzerine kuzey güney doğrultusunda yerleştirilmiştir. Giriş kapısının yukarısına yerleştirilmiş, nesih hatlı üç satırlık kitabe kaydına göre H.1320/M.1902 yılında inşa edildiği anlaşılan Eserin banisi II. Abdülhamid'dir (EK4:576).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

رمضان الغازی عبدالحمید خان ثانی ١٣٢٠

زینت افزای مقام معلای خلافت اسلامي واریکهٔ پیرای سلطنت سنیهٔ عثماني السلطان

ابن السلطان السلطان الغازی عبدالحمید خان ثانی خضرتلری طرف اشرفلرندن اشبو

ارطغرل جامع شریفی بك اوچیوزیکرمی هجري سنهٔ رمضاننده انشا ایدلمشدر

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

1320 el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṯānī (Tuğra) Ramaḍān

1.Zīnet-efzā-yı maḳām-ı mu'allā-yı ḫilāfet-i İslāmiyye ve erīke-pīrā-yı saltanat-ı seniyye-i 'Oŝmāniyye es-Sulṭān

2. İbnü's-sulṭān es-Sulṭān el-Ġāzī 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṯānī ḫażretleri ṭaraf-ı eşreflerinden işbu

3.Ertuġrul cāmi'-i şerīfi biň üç yüz yigirmi hicri sene-i Ramaḍānında inşā idilmişdir.

(H.1320), (Gazi II. Abdülhamid Han'ı tuğrası), Ramazan (ayı)

1.Pek çok zinet bahşeden İslâm halifeliği yüce makamını ve yüce Osmanlı imparatorluğu tahtını süsleyen, padişah

2.oğlu padişah, en şerefli padişah Gazi II. Abdülhamid tarafından işte bu

3.Ertuğrul Camii şerifi Hicri 1320 (M.1902) Ramazan ayında inşa edilmiştir (ettirilmiştir)[506].

Özgün plan şeması bozulmuş olan eser, inşasından bu yana birtakım değişikliklere uğramıştır. 1928 yılında meydana gelen büyük depremde caminin

[506] Devellioğlu, s. 235-1385.

kıble duvarı ile minarenin pabucunun üst kısmındaki bilezikten yukarısı yıkılmıştır. Vatandaşların katkısıyla caminin kıble duvarı istikametindeki doğu ve batı taraflarına ikişer adet pencere ilavesiyle cami kıble yönüne uzatılarak kıble duvarı ve minare tekrar inşa edilmiştir. Caminin dar gelmesi sebebiyle 1967 yılında kıble duvarı istikametinde caminin doğu ve batı taraflarına birer pencere ilavesi daha yapılarak cami yeniden güneye doğru uzatılmıştır. En son Vakıflar Bölge Müdürlüğü ve Torbalı Belediyesi'nin 2012-13 yıllarında yaptığı restorasyon çalışmasıyla cami bugünkü son halini almıştır[507] (EK4: 578, 579, 580).

Eserin çevresinde günümüze ait bir avlu yer almaktadır. Tuvaletler daha önce avlunun kuzeybatısında iken sonraki tadilatlarda caminin doğu tarafına, daha önce mektebin bulunduğu yere alınmıştır. Şadırvan da caminin kuzeybatısından kuzeydoğusuna alınmıştır[508].

Cami, 9,54 x 18,16 m. ölçülerinde derinlemesine dikdörtgen planlı harim, kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ile binanın batı duvarına son cemaat yeri ile harimin birleştiği noktada yapıya bitişik olarak yer alan bir minareden oluşmaktadır (EK4: 580-582).

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapıda çatı, doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Yapıda yerel malzeme kullanılmıştır. Cami ve minare kaide ve pabuç kısmında inşa malzemesi olarak moloz taş kullanılmış olup duvarların üzeri sıvanmıştır. Minare gövdesinde ise tuğla kullanılmıştır. Son cemaat yerinin üst katındaki mahfil ile tavan ahşaptan imal edilmiştir.

Cepheler son derece sade olup, kuzey cephede alt seviyede iki adet büyük pencere, ortadaki daha küçük boyutlu olmak üzere üst kısımda üç adet küçük tepe penceresi vardır. Caminin doğu cephesinde alt seviyedekiler daha büyük boyutlu olmak üzere beş adet alt pencere, beş adet de tepe penceresi yer almaktadır. Batı cephede ise mahfil giriş kapısının tepe pencereye çevrilmesi nedeniyle alt seviyedekiler daha büyük boyutlu olmak üzere dört adet alt pencere, beş adet de tepe

[507] 29.01.1953, Denizli doğumlu, cami bakımıyla ilgilenen Bayram Tosun'un verdiği bilgiler. En son restorasyonda ilave olan kısım gri bir hatla belirtilmiştir. 23.03.2013 tarihli http://torbali.bel.tr/Haber-Detay/Belediye/ertugrul-cami-cuma-gunu-ibadete-aciliyor.html internet adresinde yer alan bilgilere göre ise, 1928 yılındaki onarımdan sonra cami ikinci ve üçüncü onarımı 1958 ve 1979 yıllarında geçirmiştir (21.04.2015 tarihli erişim).

[508] Bayram Tosun'un verdiği bilgiler.

penceresi yer almaktadır. Güney cephede ise alt seviyede iki adet pencere olup tepe penceresi bulunmamaktadır. Caminin orijinal olan alt seviyedeki pencereleri düşey dikdörtgen açıklıklar biçiminde iken sonradan ilave edilen kıble duvarı ve ona yakın doğu ile batı cephe pencereleri basık kemerli açıklık biçimindedir. Birbirine simetrik olarak yapılan pencerelerin tamamı mazgal şekilli pencere olup, içeriye daha çok ışık girebilmesi için pencereler dıştan içe doğru genişlemektedir. Kuzey, doğu ve batı cephelerinde bulunan tepe pencereleri de basık kemerli olup tüm cephelerde aynı özelliklere sahiptir. Tüm cepheleri dolanan üç basamaklı saçak kornişi orijinal olmayıp sonraki tadilatlarda yapılmıştır (EK4:575-580).

Caminin kuzeybatı köşesinde batı cephesine bitişik olarak yer alan minare 1928 yılındaki depremde zarar görmüş ve bilezikten sonrası yıkılmıştır. Bu sebeple taştan yapılmış kaide ve pabuç kısmı bileziğe kadar orijinal olup, bilezikten itibaren gövde ve üst kısımlar sonradan yenilenmiştir. Şu anki minare çokgen planlı, silindirik gövdeli ve tek şerefelidir (EK4:580).

Harimle (aynı kütleyi paylaşan) son cemaat yerine harim kapısı ile aynı aks üzerinde bulunan ve herhangi bir sanatsal değeri olmayan ahşap bir kapıdan girilmektedir. Etrafı duvarla çevrili bu bölüm iki adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır. Son cemaat mahallinin batısında bulunan ahşap merdivenlerle kadınlar mahfiline çıkılmaktadır (EK4:581).

Mihrap aksında bulunan ahşap kapıdan girilen harim düz tavanla örtülü dikdörtgen bir hacme sahiptir. Sanatsal süslemesi olmayan harim oldukça sade görünümlüdür (EK4:582).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, son cemaat yeri üzerinde de devam eden, kare kesitli dört adet ahşap direğe ve duvarlara oturan ahşaptan yapılmış kadınlar mahfili yer almaktadır. Kadınlar mahfilinin güney kenarı boyunca ahşap hasır örgüler yer almaktadır (EK4:583).

Dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış olan sivri kemerli mihrap nişi son derece sade yapılmış olup duvardan dışa doğru bir çıkıntı yapmamaktadır Mihrap kavsarasında herhangi bir süsleme yer almamaktadır. Kıble duvarının önüne, mihrap nişinin her iki tarafına bir basamak kadar yükseklikte dar bir seki yapılmıştır (EK4:584).

Minber caminin güneybatı köşesinde yer almaktadır. Sonradan yapılmış olan ahşap minberde kayda değer herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır. Caminin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü de orijinal değildir ve herhangi bir sanatsal değeri de yoktur (EK4:584).

2.42. İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii

Şekil (EK3): 50

Resim (EK4): 585-597.

İnceleme Tarihi: 22.08.2015.

Burhaniye Mahallesi, 1876 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Bulgar muhacirlerinin buraya yerleştirilmesi ile kurulmuş bir muhacir köyü idi. Sultan II. Abdülhamid, köy halkının fakir olmasından dolayı bu camii yaptırmış ve Şehzade Burhanettin Efendi'nin adını vermiştir. Bundan sonra köy, Burhaniye ismini almıştır[509]. Burhaniye Camii günümüze kadar özgünlüğünü korumuş olan bir yapıdır. Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş nesih hatlı üç satırlık mermer kitabe bulunmaktadır. Kitabeye göre caminin, II. Abdülhamid tarafından H.1320/M.1902 yılında inşa ettirdiği anlaşılmaktadır (EK4:587).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

زينت افزای مقام معلای خلافت اسلامي واريكهٔ پيرای سلطنت سنيئ عثماني

السلطان ابن السلطان السلطان الغازی عبدالحميد خان ثانی خضرتلری طرف اشرفلرندن

اشبو جامع شريفی بك اوچيوزيكرمی سنهٔ هجريسي جماذی الاوليسنده انشا ايدلمشدر في جماذی الاوليسندة انشا ايدلمشد

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

1.Zīnet-efzā-yı maḳām-ı mu‘allā-yı ḫilāfet-i İslāmiyye ve erīke-pīrā-yı salṭanat-ı seniyye-i ‘Oṣmāniyye

2.es-Sulṭān İbnü’s-sulṭān es-Sulṭān el-Ġāzī ‘Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṯānī ḫażretleri ṭaraf-ı eşreflerinden

3.işbu cāmi‘-i şerīfi biň üç yüz yigirmi sene-i hicriyyesi Cemāẕiye’l-Evvelisinde inşā idilmişdir.

1.Pek çok zinet bahşeden İslâm halifeliği yüce makamını ve yüce Osmanlı imparatorluğu tahtını süsleyen,

2.Padişah oğlu padişah, en şerefli padişah Gazi II. Abdülhamid tarafından

3.işte bu camii şerif Hicri 1320 (M.1902) Cemaziyel Evvel ayında inşa edilmiştir (ettirilmiştir)[510].

[509] http://www.tas-istanbul.com/portfolio-view/uskudar-burhaniye-camii/ (11.06.2017).
[510] Devellioğlu, s. 235-1385.

Cami, briketle örülü bahçe duvarlarıyla kuşatılmış olan bir avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya caminin kuzey ve doğu tarafında bulunan iki adet kapı ile girilmektedir. Caminin doğu tarafında musalla taşı, kuzey tarafında abdest alma yeri bulunmaktadır.

Yüksek bir subasman üzerine yükseltilen cami 7,44 x 13,45 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı olup, harim ile birlikte kuzeyinde yer alan son cemaat mahalli ve batı duvarına bitişik olarak inşa edilen minare camiyi meydana getirmektedir (EK4: 585, 591, 594, 595).

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapıda çatı, doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Caminin yığma taş strüktürlü beden duvarlarında ve minare kaidesinde taş; kapı, pencere lento ve söveleri ile, minarenin kaideden yukarısında kesme taş; mahfil ve üst örtü sisteminde ise ahşap malzeme kullanılmıştır.

Yapının son cemaat mahalli iki katlı bir düzenlemeye sahiptir. Bu sebeple cephenin bu bölümünde iki sıra pencere açıklığı bulunur iken cephenin harime denk gelen yerlerde tek sıra pencere açıklığı yer almaktadır. Dolayısıyla doğu cephede harim tarafında üç adet, son cemaat bölümünde alt sırada birer adet mahfil giriş kapısı ve pencere açıklığı yer alırken üst sırada iki adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Batı cephede ise minareden dolayı harim tarafında iki adet, son cemaat mahallinde alt sırada ve üst sırada ikişer adet pencere açıklığı yer almaktadır. Güney cephede iki sıra pencere açıklığı bulunmakta iken kuzey cephede alt sırada iki üst sırada ise üç adet pencere açıklığı ile cami ana giriş kapısı yer almaktadır. Bütün pencereler basık kemerli, demir parmaklı açıklık biçiminde bir düzenlemeye sahiptir. Yapıdaki kapı, pencere söve ve lentolarında kullanılan kesme taşlar hafif çıkıntı yapmak suretiyle cephelerde hareketlilik sağlanmıştır (EK4:586-590).

Caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin birleşme noktasında duvara bitişik olarak bulunan minare kaideden itibaren tamamen kesme taştan inşa edilmiştir. Kapısı mahfilin üst katına açılan minare kaidesinden itibaren caminin inşasından sonra yapılmıştır[511]. Dikdörtgen planlı bir kaide üzerinde saçak seviyesine kadar yükselen yapıda pabuç bulunmamakta, gövde doğrudan kaideye oturmaktadır. Alt ve üst tarafından yuvarlak şekilli birer bilezik ile hareketlendirilen silindir

[511] 02.01.1970 doğumlu Mustafa Turan'ın verdiği bilgiler.

biçimindeki güdük minare gövdesi, temiz işçilikli taş malzeme ile dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Şerefe de muntazam işçilikli taş şebekelerle sınırlandırılmış olup petek kısmı da tamamen taştan imal edilen bir külahla taçlandırılmıştır (EK4: 591-593).

Son cemaat mahalline iki kanatlı ahşap bir kapıdan girilir. Son cemaat mahalli iki katlı olup Bursa kemerleri ile bağlı iki adet ahşap dikme ile de desteklenmektedir. Üst kata ulaşım, son cemaat mahallinin kuzey doğu köşesinde yer alan ahşap bir merdiven vasıtasıyla sağlanmaktadır. Son cemaat mahallinin doğu duvarındaki pencerelerden biri kapı açıklığına dönüştürülmüş olup mekânın aydınlığı doğu, batı ve kuzey cephede bulunan beş adet pencere vasıtasıyla sağlanmaktadır. Bu bölüm iki adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4:594).

Mihrap aksında bulunan, basık kemerli, iki kanatlı ahşap kapıdan girilen harim, ahşap pasalı, ortası göbekli, çevresi düz tavanla örtülü enine dikdörtgen bir hacme sahiptir. Taşıyıcı sistemi olmayan harim, güney, doğu ve batı cephede bulunan basık kemerli, dikdörtgen açıklıklı sekiz adet pencere açıklığı ile aydınlatılmıştır. Pencereler mazgal şekilli pencere olup, cami içerisine daha çok ışık girebilmesi için dıştan içe doğru genişleyecek şekilde yapılmıştır (EK4:595).

Harimin kuzey tarafında, kuzey duvara bitişik olarak, ikisi gömülü, kare kesitli altı adet ahşap dikmeye ve duvarlara oturan ahşap, fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Kadınlar mahfiline son cemaat mahallinden ve caminin kuzeybatı köşesinde bulunan ahşap merdivenle ulaşım sağlanmaktadır. Mahfilin batı tarafında yer alan kapı ile minareye ulaşılmaktadır. Ahşap parmaklıklardan oluşan korkuluk ve ortada balkon şeklinde hafif çıkma yapan balkonuyla mahfil doğrudan harime açılmaktadır (EK4:596).

Harimin güney duvarının ortasında yer alan sivri kemerli mihrap nişi son derece sade yapılmış olup sonradan mermerle kaplanmıştır. Mihrap nişi dışa doğru herhangi bir çıkıntı yapmamaktadır. Mihrap nişi üzerinde Bakara Sûresi'nin 14. Ayetinden bir bölüm " فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ", " ... fevelli vecheke şaṭra'l-mescidi'l-ḥarām", "İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir." [512] yazılıdır. Onun da

[512] Kur'an Yolu Meali, 2/144.

üzerinde Âli İmrân Sûresi'nin 37. Ayetinden bir bölüm, "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ", "…küllemā deḫale 'aleyhā zekeriyya'l-miḥrābe…", "İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir." [513] yazılı bir levha bulunmaktadır. Kıble duvarının boyunca, bir basamak kadar yükseklikte dar bir seki yapılmıştır (EK4:595).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan minber ahşaptan yapılmış ve sade dekorlu olup iyi durumdadır. Caminin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü ise orijinal değildir ve herhangi bir sanatsal değeri de yoktur (EK4:595,597).

Yapının harim, son cemaat mahallinin üst katı ile mahfil, kirli sarı, mor, açık mavi, boncuk mavi renkleri kullanılarak, bitkisel karakterli rumi, palmet, yaprak ve kıvrık dallardan oluşan kare ve dikdörtgen bezeme formlarıyla süslenmiştir. Caminin bütününde olduğu gibi iç süslemeler de geç devrin özelliklerini taşımaktadır (EK4:594-596).

[513] Kur'an Yolu Meali, 3/37.

2.43. Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii

Şekil (EK3): 51-52.

Resim (EK4): 598-612.

İnceleme Tarihi: 11.04.2015, 29.07.2016.

Koldere, Manisa ilinin Saruhanlı ilçesine bağlı bir mahalledir. Manisa iline 33 km, Saruhanlı ilçesine 13 km uzaklıktadır.

Tanzimat döneminin başlarından 1862 yılına kadar Manisa kaymakamlığı da yapan Mehmed Sadık Bey'in mülkü olan Koldere çiftliği, daha sonra Sadık Bey'in oğlu Arif Bey tarafından Sadrazam Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa'ya satılmıştır. 1888 yılında, İzmir tüccarlarından Balyozzadeler tarafından satın alınan çiftlik, çiftlikte yaşayanlar ile yeni sahibi arasında yaşanan tartışmalar sonrasında, 1889 yılı sonlarında II. Abdülhamid tarafından satın alınarak padişahın mülkiyetine geçmiştir.[514] Koldere çiftliği 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında Rumeli'den gelen göçmenlerin yerleşimine de sahne olmuştur[515].

1903 yılında II. Abdülhamid tarafından oğlu Mehmet Burhanettin adına "Burhaniye Camii'ni yaptırmıştır.[516] Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş, nesih hatlı üç satırlık mermer kitabesine göre H.1320/M.1903 yılında inşa edildiği anlaşılan eserin banisi II. Abdülhamid'dir[517] (EK4:605).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

الغازى عبدالحميد خان ثانى

زينت افزاى مقام معلاى خلافت اسلامي واريكهٔ پيراى سلطنت سنيئ عثماني السلطان

ابن السلطان السلطان الغازى عبدالحميد خان ثانى خضرتلرى طرف اشرفلرندن

اشبو برهانيه جامع شريفى بك اوچيوز يكرمى سنهٔ هجريه سي ذى القعدسند انشا ايدلمشدر

---

514 Wikipedi Özgür Ansiklopedi, **Tartışma**, Koldere, Saruhanlı, 24.06.2016, https://tr.wikipedia.org/wiki/Koldere,_Saruhanl%C4%B1, (26.12.2016).

515 Samir Vildiç, "**Türkiye Boşnakları: Göç Hakkında**", 06.11.2013, http://www.zambak.ba/turkiye-osnaklari--goc-hakkinda-2889m.htm, (26.12.2016).

516 Wikipedi Özgür Ansiklopedi, **Tartışma**, Koldere, Saruhanlı, 24.06.2016, https://tr.wikipedia.org/wiki/Koldere,_Saruhanl%C4%B1, (26.12.2016).

517 Kitabesinde 1903 (H 1320) yılında inşa edildiği belirtilen cami, H. 1313 yılı Aydın Vilayet Salnamesinde ibtidaî mektebiyle birlikte inşası devam eden eserler arasında gösterilmiş iken, H. 1316 yılı Aydın Vilayet Salnamesinde inşası tamamlanan eserler arasında yer almıştır. 1318 yılı Bağdat Vilayet Salnamesi 'ne göre ise cami ile mektebin 52638 kuruş masrafla inşa edildiği bilgisi yer almaktadır. Bkz. A.V.S., H.1312, s. 502; A.V.S., H.1313, s. 495; A.V.S., H.1316, s. 529; B.V.S., H. 1318, s. 160.

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

el-Ġāzī ‘Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṯānī (Tuğra)

1.Zīnet-efzā-yı maḳām-ı mu‘allā-yı ḫilāfet-i İslāmiyye ve erīke-pīrā-yı salṭanat-ı seniyye-i ‘Oṯmāniyye es-Sulṭān

2. İbnü’s-sulṭān es-Sulṭān el-Ġāzī ‘Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṯānī ḫażretleri ṭaraf-ı eşreflerinden

3. işbu Burhāniye cāmi‘-i şerīfi biň üç yüz yigirmi sene-i hicriyyesi Ẕilḳa‘desinde inşā idilmişdir.

(Gazi II. Abdülhamid Han’ın tuğrası)

1.Pek çok zinet bahşeden İslâm halifeliği yüce makamını ve yüce Osmanlı imparatorluğu tahtını süsleyen, padişah

2.oğlu padişah, en şerefli padişah Gazi II. Abdülhamid tarafından işte bu

3.Burhaniye Camii şerifi Hicri 1320 (M.1903) Zilkade ayında inşa edilmiştir (ettirilmiştir)[518].

Planı bakımından asıl halini büyük ölçüde kaybeden eser, inşasından bu yana birçok değişikliğe uğramıştır. İlk olarak 1972 yılında caminin doğu cephesi boyunca Kur’an kursu binası eklenmiştir. Daha sonra cami ile kurs binası arasındaki duvar yıkılarak bu bölüm caminin ibadet alanına eklenmiştir. Bu genişletme işlemi sırasında çatı komple yenilenmiş, son cemaat mahalli de genişletilerek bugünkü betonarme yapıya dönüştürülmüştür[519] (EK4: 602, 607).

Cami, geniş bir alan içerisinde yer almaktadır. Sadece kuzey tarafı duvarla çevrili yapının kuzeydoğu tarafında abdest alma mekânı bulunmaktadır.

Yapı, 15,62 x 14,73 m. ölçülerinde, kareye yakın dikdörtgen planlı olup, eski yapıdan kalma ibadet mekânı ile birlikte doğudaki muhdes harim, kuzeyde yer alan son cemaat yeri ve batı duvarına bitişik olarak inşa edilen minare camiyi meydana getirmektedir (EK4:636, 641, 642, 644).

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan orijinal yapının yığma taş strüktürlü beden duvarlarında kaba yönü taş; kapı, pencere söveleri ve kemerleri ile cephe köşelerinde kesme taş; minarenin kaidesinde kaba yönü taş ile tuğla; yapıya sonradan eklenen bölümlerde tuğla ve betonarme malzeme kullanılmıştır.

[518] Devellioğlu, s. 235-1385.
[519] 06.10.1946 doğumlu Murat Gümüşgönül’ün verdiği bilgiler.

Yapılan onarım ve tadilatlarla özgün halini kısmen kaybeden yapıda iki farklı cephe görünümünü bir arada taşımaktadır. Caminin kesme taş örgüsü ile birbirine bağlanan özgün cephelerinde yer alan kapı ve pencere açıklıkları tek sıra görünümünde, mazgal şekilli, hafif taşkın kesme taştan yuvarlak kemerli olup kemer kilit taşı üzerinde ay-yıldız motifi yer almaktadır. Bu pencerelerin kemer boşlukları sonradan örülerek kare açıklık haline getirilmiştir. Muhdes yapıda bulunan pencere açıklıkları iki katlı, kare biçimli düzenlenmiştir. Doğu cephede alt sırada üç adet, üst sırada dört adet pencere açıklığı; güney cephede alt sırada üç adet, üst sırada bir adet pencere açıklığı; batı cephede alt sırada iki adet pencere açıklığı ile kadınlar mahfili giriş kapı açıklığı, kuzey cephede ise alt sırada iki adet, üst sırada da beş adet pencere açıklığı ile üç adet harim giriş açıklığı yer almaktadır (EK4:599-602).

Minare orijinal olup, caminin batı cephesinde duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Kapısı kadınlar mahfiline açılan minare kare planlı bir kaide ve harim duvarı saçağına kadar devam eden pabucun üzerinde yükselmektedir. Silindir biçimindeki minare gövdesi, tuğladan silme sıralarıyla dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Şerefe basit dökme demir parmaklıklarla sınırlandırılmış olup petek de kubbemsi bir külahla taçlandırılmıştır. Minarenin kaide kısmı kaba yönü taş ve tuğladan almaşık olarak yapılmıştır. Minarenin pabuç, gövde, şerefe ve külah kısmı ise tuğla malzemeden yapılmıştır. Minarenin korkuluğu dökme demirden olup orijinalliğini korumaktadır. Tüm bu özellikleriyle minare dönemin özelliklerini yansıtmaktadır (EK4:603).

Son cemaat mahalline demirden yapılmış iki adet kapıdan girilir. Etrafı sonradan camekânlarla kapatılan bu bölüm, özgün yapıya ait iki adet pencere ile bir tanesi özgün yapıdan kalma, üç adet harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4: 603).

Üç adet kapıdan ulaşımı sağlanan harim betonarme yapılı, üz asma tavanla örtülü dikdörtgen bir hacme sahiptir. Tavan yedi adet ayak ve duvarlar aracılığıyla taşınmaktadır. Kuzeydoğu cephesinde küçük bir imam odası oluşturulan harim oldukça sade görünümlü olup duvarlar bir metre boyunda lambri ile kaplanmıştır. Asıl ibadet alanı tümü kare açıklıklı on dokuz adet pencere ile aydınlatılmıştır. Özgün pencereler mazgal şekilli pencere olup, cami içerisine daha çok ışık girebilmesi için dıştan içe doğru genişleyecek şekilde yapılmıştır. Ayrıca kıble

duvarının boyunca mihrap nişinden itibaren bir basamak kadar yükseklikte dar bir seki yapılmıştır (EK4:606-608).

Harimin kuzey tarafı ile doğu tarafında yer alan muhdes yapının üst katı betonarme malzemeden fevkani kadınlar mahfili olarak düzenlenmiştir. Beş adet beton direğin üzerinde yükselen mahfil, harimin kuzey ve doğu duvarlarına bitişik olarak yer almakta olup etrafi demir parmaklıklarla çevrilmiştir (EK4:607).

İki taraftan plasterlerin kuşattığı yuvarlak kemerli özgün mihrap nişi alçıdan imal edilmiş perde motifi ile bezenmiştir. Mihrabın üzerinde yer alan orjinal dikdörtgen çerçeve içerisinde Âl-i İmrân Suresinin 39. Ayetinden bir bölüm "....فَنَادَتْهُ الْمَلآئِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ", "Fenādethü'l-melāiketü ve hüve ḳāimün yuṣallī fi'l-miḥrābi....", "O, mabedde durmuş namaz kılarken melekler ona, şöyle seslendiler."[520] yazılıdır. Bu çerçevenin üzerinde, merkezinde yıldız motifi bulunan Ampir üsluplu "Sultan Mahmut Güneşi" türünden ışınsal güneş motifi bulunmaktadır. En üst kısımda ise duvara Kelime-i Tevhid yazılıdır (EK4:609-610).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, ahşap minber ile mihrabın doğu tarafında yer alan vaaz kürsüsü sonradan yapılmış olup herhangi bir sanatsal değerleri yoktur (EK4:608).

Camide süsleme unsuru olarak ayrıca, yapının özgün kapı ve pencere kemerlerinin kilit taşlarında, dönemin sevilen süslemelerinden ay-yıldız motifi yer almaktadır (EK4: 611).

II. Abdülhamid sadece cami yaptırmakla yetinmeyip yöre halkının bazı ihtiyaçlarını karşılamak için cami ile birlikte bir mektep, bir çeşme ve bir de havuz yaptırmıştır. Mektep ile çeşme yıkılmıştır. Yapının kuzeydoğu tarafında bulunan havuz ise sonradan fayansla kaplanmış olup bugün harap durumdadır. Cami, mektep, çeşme ve havuzdan oluşan yapı topluluğu döneme has külliye biçimi olarak kabul edilebilir[521] (EK4:612).

[520] Kur'an Yolu Meali, 3/39.

[521] H.1312(s.501), H.1313(s.493) ve H.1314(s.492) tarihli Aydın Vilayet Salnamelerinde de bahsedilen aynı yapı topluluğu, İzmir-Torbalı'ya bağlı Özbey Mahallesi, Yeniköy Mahallesi, Ahmetli Mahallesi ve İzmir- Tire'ye bağlı Rahmanlar Mahallesi'nde de yaptırılmıştır.

2.44. Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii

Şekil (EK3): 53

Resim (EK4): 613-629.

İnceleme Tarihi: 17.05.2015.

Mahmudiye Işıklar Mahallesi Yeniköy Caddesi üzerinde bulunan Çarşı Camii kuzey güney doğrultusunda yerleştirilmiştir. Giriş kapısının yukarısına yerleştirilmiş, nesih hatlı iki satırlık kitabe kaydına göre H.1321/M.1903 yılında inşa edildiği anlaşılan eserin banisi II. Abdülhamid'dir[522] (EK4:617).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metnin okunabilen kısımları aşağıdaki gibidir:

……..……

اشبوجامع شريفى بك اوچيوزيكرمى برسنئ هجريه سى

شعبان شريفنده انشا ايدلمشدر فى شعبان ١٣٢١

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

…….

4. işbu cāmi'-i şerīfi biň üç yüz yigirmi bir sene-i hicriyyesi

5. Şa'bān-ı şerīfinde inşā idilmişdir fī şa'bān 1321

……

4.işte bu Camii şerifi Hicri 1321 (M.1902) hicrî yılında

5.Şabân-ı şerif ayında inşa edilmiştir (ettirilmiştir)[523]. Şabân 1321.

Cami, bahçe duvarlarıyla kuşatılmış olan geniş bir avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya caminin doğu ve batı tarafında bulunan iki kapı ile girilmektedir. Batıdaki avlu kapı açıklığı sütunsuz ikili kemerle geçilerek farklı bir uygulamaya gidilmiştir. Şadırvan avlunun kuzey tarafında yer almaktadır.

8,69 x 9,64 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı olan cami, ahşap tavanla örtülü harim, iki katlı son cemaat yerinden ve batı duvarına bitişik vaziyetteki minareden meydana gelmektedir (EK4: 615, 620, 624, 626).

[522] Caminin İmam-ı Hatibi 21.05.1969 doğumlu Remzi Filiz, 17.06.1934 doğumlu Behçet İdil. Kitabenin orijinali beş satırdan ibaret olup ilk üç satır okunamayacak şekilde tamamen kazınmıştır. II. Abdülhamid'in yaptırdığı diğer camilere ait kitabelerle büyük benzerlik gösteren kitabenin okunabilen kısımlarının üslubundan hareketle de caminin banisinin II. Abdülhamid olduğu söylenebilir.

[523] Devellioğlu, s. 235-1385.

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapıda çatı, doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Yapıda yerel malzeme kullanılmıştır. Caminin inşa malzemesi moloz taş olup duvarların üzeri sıvanmıştır. Caminin kapı-pencere sövelerinde, kemerlerinde, köşe bitişlerinde, sütünce-plaster, silme gibi bezeme öğelerinde ve minare kaide ve pabuç kısmında kesme taş; minare gövdesinde tuğla kullanılmıştır. Son cemaat yerinin üst katındaki mahfil ile tavan ahşaptan imal edilmiştir.

Kesme taştan köşe duvarlarına sahip cepheler tek sıra basık kemerli pencere açıklıkları ile teşkilatlandırılmıştır. Caminin doğu cephesinde üç adet, batı ve güney cephelerinde ise ikişer adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Kuzey cephede ise alt sırada daha büyük boyutlu, basık kemerli iki adet pencere ile üst sırada kare söveli iki adet pencere ve mihrap aksında iki yandan, Klasik sütunlarla sınırlandırılmış cümle giriş kapısı yer almaktadır. Ayrıca ana giriş kapısı üzerinde, kilit taşı belirtilmiş yuvarlak kemer yer almaktadır. Kesme taş plasterlere oturan bu kemerin iki yanında, başlıklarında volüt filizleri bulunan sütunceler bulunmaktadır. Kemerin kilit taşı aksında ise kesme taştan oval tepe pencere yer almaktadır (EK4: 616-623).

Çarşı caminin minaresi Türk sanatının geleneksel özelliklerine işaret eder[524]. Kare planlı kesme taş kaide ile pahlanmış pabuç çatı seviyesine kadar devam etmektedir. Daire kesitli gövde, alt ve üst tarafta yuvarlak şekilli bilezikler ve mavi şeritli çini kuşaklarla hareketlendirilmiştir. Şerefe altı tuğla bindirme ile dolgulanmıştır. Mavi çini kuşakla sonlanan daire kesitli petek konik külah ile sonlanmaktadır. Ancak tuğla örgü tekniği, çini yerine seramik levhaların kullanılması gibi özellikleriyle minarenin yakın dönemde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Mahmudiye'nin köy camilerinde 1950-60'lı yıllarda inşa edilen minarelerle büyük benzerlikler taşıması da önemlidir[525] (EK4: 620).

Kuzey cephedeki enine dikdörtgen planlı kapalı son cemaat yerine iki kanatlı ahşap bir kapıdan girilmektedir. Bu bölümün kuzey batı köşesinde kadınlar mahfiline çıkan ahşap döner bir merdiven bulunmaktadır. Etrafı duvar ve pencerelerle çevrili son cemaat mahalli, kesme taş söveli, basık kemerli iki pencere ve kilit taşı belirtilmiş basık kemerli harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır. Harim giriş açıklığının farklı bir özelliği iki yandan, Klasik Dor, Toskan sütun

[524] Aslanapa, **Osmanlı Devri Mimarisi,** s.75.
[525] Önder Aydın, s. 697.

başlıklı, gövde kısmı pahlanmış plastırlarla kuşatılmış olmasıdır. (EK4:616, 624, 625).

Mihrap aksında bulunan, kesme taştan basık kemerli, iki kanatlı ahşap kapıdan girilen harim ahşap pasalı, tekne tavanla örtülü kareye yakın dikdörtgen bir hacme sahiptir. Taşıyıcı sistemi olmayan harim, doğu, batı ve güney cephede bulunan yuvarlak kemerli, dikdörtgen açıklıklı altı adet büyük pencere ile aydınlatılmıştır. Oldukça aydınlık olan harim ayet, hadis yazı kuşakları ve yoğun süslemeleriyle dikkat çekmektedir (EK4:626).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, duvarlara oturan ahşap yapılı fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Kadınlar mahfili son cemaat mahalli üzerinde de devam etmekte olup ana mekâna balkon gibi taşmaktadır. Son cemaat mahallinin kuzey batı köşesindeki ahşap merdivenle çıkılan kadınlar mahfilinin güney kenarı boyunca ahşap parmaklıklarla doğrudan harime açılmaktadır (EK4:627).

Harim giriş kapısı aksında, sütunceler sınırlanmış, basık kemerli geniş bir niş şeklinde bir mihrap ile onun iki yanında mihraba göre oldukça dar ebatta, basık kemerli plasterlerin oluşturduğu sathi nişler bulunmaktadır. Bunların üzerinde ise Klasik üslupta üçgen bir alınlık yer almaktadır (EK4:628-629).

Caminin ahşap minberi ya yakın dönemde yapılmış ya da yapılan onarımlarla özgün niteliklerini kaybetmiştir[526]. Caminin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü de orijinal değildir ve herhangi bir sanatsal özelliği yoktur (EK4:626).

Süsleme olarak Ana giriş kapısı üzerinde yer alan kemer kilit taşındaki Barok üsluplu üzüm motifi ile sütuncelerin başlıklarında bulunan volüt filizleri; son cemaat yerinden harime geçişi sağlayan kapının üzerinde yer alan Oryantalist yorumlu dentil (diş sırası) frizi ile onun altında kör niş sıraları, plasterlerin üzerinde bulunan yastığın üzerindeki bitki motifleri ve kuzey cephe alt sıra pencerelerin kemer alınlıklarında ve mihrap kemerin kilit taşında bulunan Barok özellikli akant yaprağı motifleri yapıda dikkat çeken bezemelerdir. Caminin yazı panoları gibi diğer bezeme öğeleri ya yakın dönemde yapılmış ya da yapılan onarımlarla özgün niteliklerini kaybetmişlerdir[527].

[526] Aydın, s. 698.
[527] Aydın, s. 698.

En son 2012 yılında yapılan restorasyonda camini tüm bezeme unsurları elden geçirilerek yeniden yapılmıştır[528] (EK4:616, 618, 619, 625, 629).

[528] http://www.ekap.com.tr/arsiv/170417-eskisehir-mahmudiye-carsi-camii-2011-2012-yili-onarimi-restorasyonu-/, (06.06.2015 tarihli erişim).

2.45. Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii

Şekil (EK3): 54

Resim (EK4): 630-639.

İnceleme Tarihi: 27.08.2015.

Cami, Tekirdağ il merkezine 75 km., Kapaklı ilçesine 15 km. mesafede bulunan Uzunhacı Mahallesi'ndedir.

Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş tabelasında 1903 tarihi yazılı eserin banisi II. Abdülhamid'dir[529] (EK4:630).

Cami, bahçe duvarlarıyla kuşatılmış bir arsa içerisinde yer almaktadır. Bahçe duvarının kuzey cephesinde bulunan kapı ile avluya girilmektedir. Yapının kuzeydoğu tarafında abdest alma yeri, kuzeybatı tarafında musalla taşı bulunmaktadır.

Cami 7,16 x 12,60 m. ölçülerinde, derinlemesine dikdörtgen planlı olup, asıl ibadet mekânı ile birlikte kuzeyinde yer alan muhdes son cemaat yeri ve yapının batı duvarına bitişik minaresi camiyi meydana getirmektedir (EK4:630, 635, 636, 637).

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapının yığma taş strüktürlü beden duvarlarında kaba yönü taş, kapı, pencere açıklıklarında ve cephe köşelerinde kesme taş; kadınlar mahfili ise betonarme yapı kullanılmıştır.

Cepheler orijinal olup sonradan mozaik sıva ile kaplanmıştır. Yapı, doğu, batı ve kuzey cephelerinde iki sıra pencere bulunması sebebiyle iki katlı bir görünüm arz etmektedir. Doğu cephede alt sırada beş ve üst sırada üç adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Batı cephede ise minareden dolayı alt sırada üç ve üst sırada bir adet pencere açıklığı ile mahfil giriş kapısı yer almaktadır. Güney cephede iki sıra pencere açıklığı bulunmakta iken kuzey cephede alt sırada iki üst sırada ise üç adet pencere açıklığı yer almaktadır. Bütün pencere açıklıklarının kilit taşları belirtilmiştir. Harimi aydınlatan pencere açıklıkları, mahfili aydınlatan pencere açıklıklarına oranla tek sıra halinde olup diğerlerine göre daha büyük boyutlu ve sivri kemerli açıklıklar şeklinde düzenlenmiştir. Mahfili aydınlatan pencere açıklıkları ise iki sıra halinde, küçük boyutlu ve basık yuvarlak kemerli açıklıklar biçimindedir. Kuzey cepheye sonradan

[529] 15.02.1963 doğumlu Celal Gürel'in verdiği bilgiler.

son cemaat mahalli eklenmiştir. Bu alanda bulunan mihrap aksındaki dikdörtgen açıklıklı harim giriş kapısından harime giriş sağlanmaktadır (EK4:631-634).

Minare orijinaldir ve sade bir görünüm arz etmektedir. Minare caminin batı cephesinde mahfil hizasında duvara bitişik olarak bulunmaktadır. Kapısı kadınlar mahfiline açılan minare, çatı seviyesine kadar devam eden kare planlı bir kaide üzerinde yükselmektedir. Silindir biçimindeki minare gövdesi doğrudan kaideye oturmakta olup, altı silmelerle dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Geniş bir silme kuşağı ile sınırlanana şerefe basit parmaklıklarla kuşatılmıştır. Petek de soğanvari bir külahla son bulmaktadır. Minarenin kaide ve basamakları taş malzemeden, diğer bölümleri tuğla malzemeden yapılmıştır (EK4:635).

Duvarları fayansla kaplanmış olan son cemaat mahalli orijinal değildir. Etrafı duvar ve pencerelerle çevrili bu bölüm iki adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4:636).

Mihrap aksında bulunan, iki kanatlı ahşap kapıdan doğrudan harime giriş yapılmaktadır. Harim ahşap düz tavanla örtülü dikdörtgen bir hacme sahiptir. Son derece sade görünümlü olan harim, gotik üsluplu yüksek sivri kemerli altı adet pencere sayesinde oldukça aydınlıktır. Harim güney cephe sonradan tamamen fayans ile kaplanmıştır (EK4:637).

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, tamamen duvarlara oturan betonarme yapılı fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Altı adet pencere vasıtasıyla aydınlatılan mahfil oldukça geniş bir alan iştigal etmektedir. Mahfile kuzeybatı dış cepheye yapılan muhdes merdivenle giriş sağlanmaktadır (EK4:638).
Duvar kalınlığını aşmayacak şekilde inşa edilen sivri kemerli mihrap nişi orijinal değildir ve sonradan fayansla kaplanmıştır (EK4: 639).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, ahşap minber ile yapının güneydoğu köşesinde yer alan fayans kaplı vaaz kürsüsünün herhangi bir sanatsal değerleri yoktur (EK4:639).

Yapıda kayda değer herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.46. Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii

Şekil (EK3): 55

Resim (EK4): 640-656.

İnceleme Tarihi: 30.07.2015, 06.09.2016.

Abadan Cami, Sivas Merkez Yüceyurt Mahallesi Hastane Caddesi'nde yer almaktadır. Caminin yer aldığı Yüceyurt (Abadan) mahallesi Kars muhacirleri tarafından oluşturulmuştur[530] (EK2:14).

1318 yılına ait Bağdat Vilayet Salnamesine göre II. Abdülhamid, Abadan Cami için 13.000 kuruş harcama yaptığı, 27.06.1901 (H.10. Rebiyülevvel 1319) tarihli arşiv belgesinde ise bu paranın cami inşası için yeterli gelmeyip caminin inşasının yarım kalması sebebiyle padişahtan bir miktar daha para talep edildiği belirtilmektedir[531]. Cami de bu tarihten bir süre sonra inşa edilmiş olmalıdır. Nesih hatlı dört satırlık mermer tamir kitabesine göre[532] II. Abdülhamid'in Kars muhacirleri için yaptığı cami H.1323/M.1905 yılında bir onarım geçirmiştir. En son 2015 yılında gördüğü restorasyon ile eser köklü bir tamirat görmüştür (EK4:644).

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi aşağıdaki gibidir:

"*Ol imamü'l-müslimin Abdülhamid Han-ı sani*
Cami-il cümle mehasin eylemiş rabb-i mecıd
Ez-ser-i nev alemi tecdide himmet eyledi
Zahir-ü batın mücedded oldugı oldı bedıd
Kabil-i ihsa degül asar-ı inşaiyyesi
Kim mesacid bi-şümar oldı mekatib bi-adıd
İşte ez-cümle bu vasi ma'bed ile mektebi
Kars muhacirleri içün yapdı ol şah-ı ferid
Vali-i vala neseb Hacı Reşid Paşa dahi
Tarh-ı inşasını ikmal itdi ba-sa'y-i mezid
Mevki-i a'la müferrib nakşı ra'na dil-pezir
Tarh-u matbu'bi-kusur-u resm-i ziba-yı cedid

[530] B.O.A., BEO. 1286/96450.
[531] B.V.S., H. 1318, s. 171; B.O.A., DH. MKT. 2506/92.
[532] Ünsal, s.156-157.

Beş vakitde cümleten budur duamız daima
Her hatardan zatını mahfuz ide rabb-i mu'id
Avn-i hak yarı olup tevfik-i bari yaveri
Ba-adalet ola evreng-i hilafetde ka'id
Ta ki mescitler açılup cum'alar ola eda
Hutbelerde okına el-Gazi Han Abdülhamid
Söyleyüp şükrane sa'di arz kıl tarihi
Yapdı Han Abdülhamid bı mabedi ra'na cedıd
Harrarahu Arif /sene 1323 (M.1905)"[533].

Müslümanların imamı II. Abdülhamid,
Yüce Rabbim bütün güzel vasıfları onda toplamış.
Baştan başa yeni dünyayı yenilemeye gayret etti.
Görünen görünmeyen apaçık yepyeni oldu.
İnşa ettiği eserler sayılamaz,
Mescitler.....oldu, mektepler sayılamaz oldu.
İşte özellikle bu bolca mabet ve mektebi,
Eşşiz padişah Kars muhacirleri için yaptı.
Yüce Vali Hacı Reşit Paşa dahi
İnşa düzenlerini bol gayretle tamamladı.
.....
Devlet için, güzel düzen, eksiksiz, süslü, yeni
Topluca beş vakit daima budur duamız,
Hayat veren Rabbim her tehlikeden kendisini korusun.
Allah'ın yardımı dostu olup, Allah yardımcısı.
Hilafet tahtında oturanda adalet ola,
Ta ki mescitler açılıp Cuma namazları kılına,
Hutbelerde Abdülhamid el-Gazi okuna.
Teşekkür edip arz eyle tarihi Sadi,
Abdülhamid bu güzel mabedi yeni yaptı.
Arif Hicri 1323'te yazdı[534].

[533] Ünsal, s.156-157.

Eserin çevresinde bahçe tipi avlu yer almaktadır. Şadırvan caminin kuzeybatısında yer almaktadır (EK4:625).

Cami 12,69 x 12,78 m. ölçülerinde, kare planlı asıl ibadet mekânı, kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ve caminin batı duvarının kuzey noktasına bitişik vaziyette bulunan minareden meydana gelmektedir. Bu haliyle cami plan bakımından özgün halini korumaktadır (EK4:640, 648, 649, 650).

Caminin temel duvarlarında kaba yönü taş, beden duvarlarında yatay, dikey ve çapraz doğrultuda ahşap hatıllarla desteklenmiş kerpiç; kadınlar mahfilinde, üst örtü ve taşıyıcı sistemde ise ahşap kullanılmıştır (EK4: 641).

Cepheler son derece sade olup, yapının köse duvarlarının bağlantı yerlerinde dikey doğrultuda; bütün cephelerde temel seviyelerinin üst kısımlarında yatay doğrultuda uzanan ahşap hatıllar yerleştirilerek cephelerde hareket sağlanmaya çalışılmıştır. Doğu cephede dört adet alt pencere ve bir adet üst pencere, batı cephede üç adet alt pencere ve bir adet üst pencere, güney cephede ise iki adet pencere bulunur iken kuzey cephede hiç pencere bulunmamaktadır. Harimi aydınlatan doğu, güney ve batı cephenin alt sırasındaki Neo-Gotik üsluplu pencere açıklıkları sivri kemerli, son cemaat yerini aydınlatan pencere açıklıkları ise yatay dikdörtgen biçimlidir. Batı cephenin kuzey ucunda ayrıca cami ana giriş kapısı da yer almaktadır (EK4:641-647).

Minare orijinal olmayıp 1970 yılında taş malzemeden yeniden yapılmıştır. Minare caminin giriş kapısının yanında batı cephesine bitişik olarak bulunmaktadır. Kapısı kuzeye açılan minare kare planlı bir kaide ve harim duvarı saçağına kadar devam eden çokgen pabucun üzerinde yükselmektedir. Minare silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Şerefe altı kesme taştan silmelerle dolgulanmış olup, korkuluklar basit demir parmaklıklarla çevrelenmiştir. Kesme taştan petek aynı şekilde kesme taş külahla son bulmaktadır (EK4:648).

Son cemaat mahalline batı tarafından, aynı zamanda caminin ana giriş kapısı olan ahşap bir kapıdan girilir. Bu bölümün doğu kısmında bir imam odası, batı kısmında ise caminin kuzey duvarına bitişik vaziyette, mahfil olarak düzenlenen üst kata çıkan bir merdiven bulunmaktadır. Son cemaat mahallinin güney duvarının doğu tarafında alçı malzemeden yapılmış, çok derin olmayan, üç yönden yarım daire

[534] Devellioğlu, s. 235-1385.

profilli basık yuvarlak kemerli silme kuşağı ile kuşatılmış mihrabiye nişi bulunmaktadır. Doğu tarafından kare formlu düz lentolu iki adet pencere, batı tarafından bir adet pencere ile aydınlanması sağlanan bu bölüm iki adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4: 649).

Mihrap aksında bulunan, iki kanatlı ahşap kapıdan girilen harim pasalı tavanla örtülü kare bir hacme sahiptir. Harimin ahşap tavanlı üst örtüsünün merkezinde, dört adet ahşap direğin taşıdığı piramidal, sekizgen ahşap bir kubbe bulunmaktadır. Ahşap direklerden güneydekiler bağımsız iken, kuzeydekiler kadınlar mahfilini de taşımaktadır. Ahşap direklerin başlıkları dor sütun başlığı düzenine sahiptir. Güneyde bulunan ahşap direk başlıklarının kuzeye bakan yüzleri, ahşaptan kabartma tekniği ile yapılmış bitkisel motifler ile süslenmiştir. Bitkisel motiflerin merkezinde, stilize edilmiş üç yapraklı palmet motifi bulunmaktadır. Palmet motifinin alt taraftaki uçlarından yanlara doğru dairesel eğriler yaparak uzanan ve helezonik biçimle sonlanan stilize edilmiş rumiler çıkmaktadır[535] (EK4: 650, 651, 656).

Ahşap direklerden ahşap sekizgen kubbe kasnağına geçişler, içbükey üçgen biçimindeki dolgu elamanları ile sağlanmıştır. Kubbe kasnağının kıble duvarına bakan iç kısmında Ayete'l Kürsi, kadınlar mahfili tarafında ise, Bakara Suresi 163. Ayeti olan "وَإِلَٰهُكُمْ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَٰنُ الرَّحِيمُ", "Tanrınız tek bir Tanrıdır; O'ndan başka Tanrı yoktur. O, Rahmân'dır, Rahîm'dir", Cin Suresi 18. Ayet olan "وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا", "Mescitler yalnız Allah'ındır. O hâlde, Allah'ın yanına katarak hiçbir kimseye yalvarmayın." Ve Bakara Suresi'nin 45. ayeti olan "وَاسْتَعِينُواْ بِالصَّبْرِ وَالصَّلاَةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلاَّ عَلَى الْخَاشِعِينَ", "Sabır ve namazla Allah'tan yardım dileyin. Şüphesiz bunlar, Allah'a huşu ile boyun eğenlerden başkasına ağır gelir." [536] yazılıdır. (EK4:651).

Harim, güney yönden iki adet, doğu ve batı yönlerden üçer, kuzey yönden de ikişer adet pencere açıklığı ile aydınlatılmıştır. Kuzey yöndekiler hariç pencereler sivri kemerli ve üst ve yan kısımları şevlidir. Neo-Gotik tarzda yapılmış olan bu pencereler mazgal şekilli pencere olup, cami içerisine daha çok ışık girebilmesi için dıştan içe doğru genişlemektedir. (EK4:650).

[535] Ünsal, s. 156-157.
[536] Kur'an Yolu Meali, 2/163, 45; 72/18.

Harimin kuzey tarafında kuzey duvara bitişik olarak, sekiz adet ahşap direğe ve duvarlara oturan, ahşap yapılı fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Harimin kuzey duvarı boyunca devam eden kadınlar mahfiline mahfilin güney duvarının ortasına açılan düz lentolu kapıdan girilmektedir. Bu bölüm, kubbenin kuzey ayaklarına doğru balkon şeklinde çıkıntı yapmaktadır (EK4:652).

Caminin güney duvarının ortasında yer alan mihrap ile minber 1990'lı yıllarda tamamen yenilenmiştir. Alçıdan, sivri kemerli olarak yapılan ve iki yandan sütunceleri ile sınırlandırılan mihrap nişi stilize çiçek, perde ve kandil motifleri ile; mihrap alınlığı ise stilize edilmiş asma yaprakları, üzüm salkımları, kıvrık dallar ile vazo, ay-yıldız motiflerinden oluşan kompozisyonla süslenmiştir. Mustafa Ünsal'ın Denizli'den aktardığı bilgiye göre bu motifler önceki mihrabın süslemeleriyle aynı özelliklere sahiptir[537]. Mihrap nişi üzerinde ise "Allah, Muhammed" yazıları arasına Bakara Suresi'nin 144. Ayetinden bir bölüm, "فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ", "… fevelli vecheke şaṭra'l-mescidi'l-ḥarām", "İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir." [538] yazılı orijinal dikdörtgen bir levha yer almaktadır (EK4:650, 653).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, sonradan yapıldığı anlaşılan ahşap minberde herhangi bir sanatsal unsur bulunmamaktadır (EK4:650).

Caminin doğu köşesinde yer alan ahşap vaaz kürsüsü duvara yapışık olarak monte edilmiştir. Kürsünün alt kısmı yarım koni şeklini andırmakta olup stilize yaprak motifi ile sonlanmaktadır. Kürsünün gövde kısmı plaster biçimindeki dikey şeritler ile üç bölüme ayrılmış olup bitkisel karakterli desenler kabartmalı olarak işlenmiştir. Yanlardaki bölümlere oranla daha geniş tutulan orta bölüm, düz ve ters "C" biçiminde kıvrılan stilize edilmiş kenger yapraklarıyla süslenmiş olup formun merkezinde on yapraklı çiçek motifi bulunmaktadır. Yanlarda bulunan diğer bölümlerde ise, Ampir üsluplu kabartmalı olarak, yirmibeş dilimli elips şeklinde "Sultan Mahmut Güneşi" türünden ışınsal güneş motifi yer almaktadır (EK4:654-655).

[537] Ünsal, s.156-157.
[538] Kur'an Yolu Meali, 2/144.

2.47. Bilecik, Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii

Şekil (EK3): 56

Resim (EK4): 657-674.

İnceleme Tarihi: 16.05.2015.

Söğüt İstiklal Caddesi'nde, ilçenin hemen girişinde bulunan Hamidiye Camii son Osmanlı döneminin Neo-Klasik mimari tarzdaki yapılara güzel bir örnektir. Ermeni Komitacılar Sultan II. Abdülhamid'e 21 Temmuz 1905'te, Yıldız Sarayı'ndaki Cuma Selamlığında bir suikasta teşebbüs etmişler, ancak başarılı olamamışlardır. Bu olaydan yara almadan kurtulan padişahın yanında bulunan Küreli Ali Çavuş, padişah tarafından çok sevilmiş ve Söğüt'ten bir heyet istenmiştir. Gelen heyete "her ne kadar Osmanlı Devleti sıkıntılı günler yaşıyor ise de dedemiz Ertuğrul'un medfun bulunduğu Söğüt'ün bir kaldırımını gümüşten, bir kaldırımını altından döşemeye muktedirdir." demiştir. Günümüzdeki Hamidiye Camii ve Sultan İdadisinin külliye halinde, II. Abdülhamit tarafından inşa ettirilişi bu şekilde rivayet edilmektedir[539]. Sultan Abdülhamid tarafından yaptırıldığı için Hamidiye Camii olarak tanınan cami[540] İki minareli olduğu için halk arasında "Çifte Minareli Camii" olarak da tanınır. 1903-1905 (1325) yıllarında yaptırılan[541] caminin inşa kitabesi bulunmamaktadır (EK4: 657).

Cami, kaba yönü taştan yapılmış bahçe duvarlarıyla kuşatılmış olan bir avlu içerisinde yer almaktadır. Avluya caminin kuzey ve kuzeybatı tarafında bulunan iki kapı ile girilmektedir. Tuvaletleri ve şadırvanı yıkılmıştır.

Caminin asıl ibadet mekânı, 10X10 m. ebatlarında muntazam kare planlı olup harim ile birlikte kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ile doğu ve batı duvarına bitişik vaziyette inşa edilen kesme taştan yapılmış iki minare camiyi meydana getirmektedir (EK4:657, 658, 667).

Örtü sistemi merkezi bir kubbe ile sağlanan yapıda kubbe, doğrudan kemerlere oturmaktadır. Caminin yığma taş strüktürlü beden duvarlarında ve minare

---

[539] Çiğdem Öteyaka, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Söğüt (1839-1923), (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya, 2010, s.177.

[540] **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, Adana-Adıyaman-Afyon-Ağrı-Amasya-Ankara-Antalya-Aydın-Artvin**, İlaveli İkinci Baskı, V.G.M. Yayınları, Ankara,1983, s. 91.

[541] Öteyaka, s.177. ; http://www.bilecikkulturturizm.gov.tr/TR,69129/inanc-turizmi.html, 30.05.2015 tarihli erişim.

kaidesinde kaba yönü taş; pencere söve ve kemerlerinde, yapının ve minare kaidesinin cephe köşelerinde ve minarenin gövdeden yukarısında kırmızı kesme taş; üst örtü sisteminde ise kurşun kullanılmıştır.

Yapının cepheleri iki sıra pencere açıklıkları ile teşkilatlandırılmıştır. Doğu ve batı cephelerde alt sırada üçer adet, güney cephede alt sırada iki, üst sırada ise bir adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Son cemaat bölümünün doğu ve batı cephelerinde, alt sırada basık kemerli bir adet pencere ile üst sırada yuvarlak kemerli bir adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Kuzey cephede ise alt sırada Bursa kemeri formunda iki adet pencere ile üst sırada yuvarlak kemerli üç adet pencere açıklığı yer almaktadır. Bütün pencere ve kapı açıklıklarının söve ve kemerleri kesme taştan yapılmıştır. Bunlardan doğu, batı ve güney cephelerde yer alan alt seviyedeki pencereler daha büyük ebatta ve Neo-Klasik ölçülere uygun olarak hafif sivri kemer formunda, üst seviyedeki pencereler ise Arap kemeri formunda inşa edilmiştir. Camini batı cephesindeki pencereler arasına yer yer panolar yapılmış ve bu panolara yine Neo-Klasik tarzda çiniler yerleştirilmiştir[542]. Ayrıca batı cephesinde, üst kat pencere yanında yer alan boşluklar, çini ile kaplı sağır pencerelerle doldurulmuştur (EK4:658-663).

Çifte minareler caminin doğu batı cephelerinde harimin son cemaat yerine birleştiği noktada duvara bitişik olarak yer almaktadır. Silindir biçimindeki gövde arada pabuç kısmı olmaksızın doğrudan harim duvarının saçağına kadar devam eden kesme taştan yapılmış dikdörtgen planlı bir kaideye oturtulmuştur. Altı mukarnasvari kesme taşlarla dolgulanmış olan şerefe yine kesme taşla sınırlandırılmış, petek de taş bir külahla taçlandırılmıştır (EK4: 658, 665).

Kenarları pahlanmış kuzey cephedeki son cemaat yerine üst kısmı Neo-Klasik alınlıklı iki kanatlı ahşap bir kapıdan girilmektedir. Bu bölümün kuzey batı köşesindeki ahşap döner bir merdivenle, bir bölümü ana mekâna balkon gibi taşan kadınlar mahfiline çıkılmaktadır. Kadınlar mahfili kesme taştan yapılmış ayakların taşıdığı üç adet yuvarlak kemerli açıklık ile ana ibadet mekânına açılmaktadır (EK4: 658-672).

Etrafı duvar ve pencerelerle çevrili son cemaat mahalli iki adet Bursa kemerli pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır.

[542] **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler...**, s. 91

Mihrap aksında bulunan, iki kanatlı ahşap kapıdan girilen ana ibadet mekânının üzeri, kurşunla kaplı büyük bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbeye geçiş Türk üçgenleri ile sağlanmış olup kubbe ağırlığı içeride dörtkenarda bulunan kemerler aracılığıyla köşelerdeki ayaklara aktarılmıştır (EK4: 664-669).

Yuvarlak kemerli kalemişi süslemeli mihrap nişi sade olup duvardan dışa doğru bir çıkıntı yapmayacak şekilde düzenlenmiştir. Mihrap nişi üzerinde ise Âli İmrân Sûresi'nin 37. Ayetinden bir bölüm, "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ", "…küllemā deḫale 'aleyhā zekeriyya'l-miḥrābe…", "…Zekeriya, onun bulunduğu bölmeye her girişinde…"[543] yazılı dikdörtgen bir çerçeve, onun da üzerinde, kalemişi bezemeli, cümle kapısı üzende yer alan alınlığa benzer bir alınlık resmedilmiştir. Mihrabın iki yanında kıble duvarına bitişik vaziyette bir basamak kadar yükseklikte dar bir seki bulunmaktadır (EK4:668).

Minber caminin güneybatı köşesinde yer almaktadır. Orijinal olan ahşap minber bitkisel ve geometrik motiflerle bezelidir. Caminin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü de orijinal olup gülbezek, rumi ve palmet motiflerinin yer aldığı bitkisel motiflerle süslüdür (EK4: 673, 674).

Yapının iç kısmı rumi, palmet ve kıvrık dallardan oluşan bitkisel karakterli bezemelerle süslenmiştir. Caminin bütününde olduğu gibi iç süslemeler de geç devrin özelliklerini taşımaktadır. Bunlardan bir kısmı onarımlar esnasında değişmiş hatta süslemelerin büyük bir bölümü 1980'li yılların başında yapılan onarımda yeniden yapılmıştır[544] (EK4:667-670).

II. Abdülhamid 1905 yılında cami ile birlikte caminin kuzey tarafına üzerinde sultanın tuğrası bulunan bir idadi (ortaokul) binası da yaptırmıştır. İki katlı yapısı, kırmızı kesme taştan pencere ve kapı söve ve kemerleri, zarif çatısı ile ihtişamlı bir görünüm arz etmektedir[545].

[543] Kur'an Yolu Meali, 3/37.
[544] **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler...**, V.G.M. Yayınları, s. 93.
[545] http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=8073, (30.05.2015).

2.48. Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii

Şekil (EK3): 57

Resim (EK4): 675-685.

İnceleme Tarihi:14.08.2016.

Seydiler, Kastamonu-İnebolu karayolu üzerinde olup, İnebolu'ya 59 km., Kastamonu'ya ise 81 km. mesafede bir ilçedir.

Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş, nesih hatlı altı satırlık mermer kitabesine göre H.1324/M.1906 yılında inşa edildiği anlaşılan eserin banisi II. Abdülhamid'dir[546] (EK2:15; EK4:677).

Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

بِسْـــــــــــــــمِ اللهِاِرَّحْمَنِ ارَّحِيم

با لجمله مصارفی حزینهٔ خاصّهٔ شاهانه دن تسویه اولنمق اوزر

مبرّات نها یهٔ جناب خلافت پناهیّیه ضمیمةً سیدیلرپازاری نام محلد انشاسی

مقتضای امروفرمان همایون تاجداریدن اولان جامع شریفگ تیمناً وضع

اساسی مناسبتیله دعوات بالخیرخضرت پادشاهی تکرار اولندوغنه کور

یاپلمشدر سنه ١٣٢٤

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

Bismillahirrahmânirrahim

1.Bi'l-cümle maṣārıfı ḫazīne-i ḫāṣṣa-i şāhāneden tesviye olunmaḳ üzere

2.meberrāt-ı nihāye-i Cenāb-ı ḫilāfet-penāhīye żamīmeten Seydilerpazarı nām maḥalde inşāsı

3.muḳteżā-yı emr ü fermān-ı hümayun-ı tāc-dārīden olan cāmi'-i şerīfiñ teyemmünen vaż'-ı

4.esāsı münāsebetiyle da'vāt-ı bi'l-ḫayr-ı Ḥażret-i pādişāhī tekrār olunduġuna göre yapılmışdır. Sene 1324

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla

1.Bütün masrafı hazine-i Hassa-i Şahane'den ödenmek üzere

2.yüce halifenin sonsuz hayır işlerine ek olarak, Seydilerpazarı adı verilen yerde

3.kutlu padişahın emr-i fermanı olan camii şerifin uğur sayılarak

[546] Bkz. B.O.A., DH. MKT. 2853/92; ŞD. 438/6

4.temel atılması münasebetiyle, yüce padişaha tekrar hayır duaları okunarak 5.yapılmıştır. Hicri 1324 (M.1906) senesinde[547].

Yapı üç tarafı bahçe duvarıyla kuşatılmış bir alan içerisinde yer almaktadır. Doğrudan sokağa açılan yapının kuzeybatı tarafında abdest alma yeri mevcuttur.

Cami 11,92 x 12,48 m. ölçülerinde, kareye yakın derinlemesine dikdörtgen planlı asıl ibadet mekânı, kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ve batı duvarına bitişik vaziyetteki minareden meydana gelmektedir (EK4: 675, 681, 682, 683).

Yapıda yerel malzeme kullanılmış olup, örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapının yığma taş strüktürlü beden duvarlarında kaba yönü taş, kapı, pencere söve ve kemerlerinde, cephe köşelerinde ve minare kaidesi, pabucu ve gövdenin çatıya kadar olan kısımlarında kesme taş; minarenin çatıdan yukarısında tuğla, üst örtü sisteminde ise ahşap kullanılmıştır.

Caminin bütün cepheleri iki sıra halinde pencerelerle teşkilatlandırılmıştır. Köşelerde bindirmeli kesme taş dizileri ile birbirine bağlanan cepheler kesme taştan silme kuşağıyla son bulmaktadır. Ayrıca yatay bir kuşağın tüm cepleri tam ortadan dolaşması yapıya iki katlı bir görünüm vermiştir. Doğu cephede alt ve üst sırada beşer adet, batı cephede alt ve üst sırada dörder adet, güney cephede alt sırada iki, üst sırada ise üç adet pencere açıklığı yer almaktadır. Batı cephede kadınlar mahfiline ulaşımı sağlayan düşey dikdörtgen açıklıklı giriş kapısı da bulunmaktadır. Kuzey cephede ise alt sırada dört adet üst sırada beş adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Pencerelerin hepsi kesme taş söveli, basık kemerli açıklıklar şeklinde düzenlenmiştir. Ayrıca pencerelerin tamamının söve ve kemerleri hafif taşkın olup, kilit taşları belirginleştirilmiştir. Kuzey cephede yer alan harim ana giriş kapısı düşey dikdörtgen biçimli bir açıklık içerisinde yer almaktadır. Kapı açıklığını iki taraftan sınırlayan plaster saçağa kadar devam ederek cepheyi dikey olarak üç bölüme ayırmaktadır. Bütün bu unsurlar yapının cephelerine bir hareketlilik sağlamıştır (EK4:676-680).

Minare, caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin birleşme sınırında duvara bitişik vaziyette bulunmaktadır. Kapısı kadınlar mahfiline açılan minare, kare planlı bir kaide ve üst kat pencere kemerleri hizasına kadar devam eden pabucun üzerinde yükselmektedir. Silindir biçimindeki minare gövdesi altı testere diş

[547] Devellioğlu, s. 235-1385.

sıralarıyla dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Şerefe basit dökme demir parmaklıklarla sınırlandırılmış olup petek de kurşun kaplı bir külahla taçlandırılmıştır (EK4:681).

Son cemaat mahalline iki kanatlı demir kapıdan girilir. İki katlı olan son cemaat mahallinin üst katına batı duvarında yer alan merdiven vasıtasıyla ulaşım sağlanmaktadır. Son cemaat mahalli ahşap paravan ve pencereler vasıtasıyla kıble duvarına paralel olarak iki bölüme ayrılmıştır. Son cemaat mahallinin doğu bölümü kapı açıklığına kadar kapatılarak görevliler için oda haline getirilmiştir. İki katlı son cemaat mahalli on beş adet pencere açıklığı ile aydınlatılmıştır. Bu bölüm üç adet pencere açıklığı ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4: 682).

Mihrap aksında bulunan, iki kanatlı ahşap kapıdan girilen harim, ahşap pasalı tavanla örtülü kareye yakın derinlemesine dikdörtgen bir hacme sahiptir. Ahşap tavan dört adet kare kesitli ahşap dikmelerle birlikte duvarlara oturmaktadır. Harim mekânı, doğu, batı, cephelerden altı adet ve güney cephede beş adet basık yuvarlak kemerli, düşey dikdörtgen biçimli mazgal pencere açıklıkları sayesinde gayet aydınlıklı bir alana sahiptir (EK4:683).

Harimin kuzey tarafında yer alan son cemaat mahallinin üst bölümü fevkani kadınlar mahfili olarak düzenlenmiştir. Mahfil dört taraftan duvarlara oturmakta ve balkon şeklinde harime çıkıntı yapmaktadır. Bu bölümün güney tarafında tavanı destekleyen dört adet kare kesitli ahşap direk ile mahfilinin güney kenarı boyunca ahşap hasır örgülü perde yer almaktadır (EK4:684).

İki taraftan plasterlerin kuşattığı, kesme taştan yuvarlak kemerli mihrap nişi son derece sade yapılmış olup üst sıra pencere hizasına kadar uzanmaktadır. İçi tamamen fayansla kaplanmış olan mihrap nişi içe doğru afif girinti yaparken duvardan dışa doğru bir çıkıntı yapmamaktadır (EK4:685).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan, sonradan yapılan ahşap minber ile mihrabın doğusunda yer alan vaaz kürsüsü orijinal değildir ve herhangi bir sanatsal değerleri de yoktur (EK4: 685).

Genel olarak sade bir görünüme sahip olan yapıda kayda değer herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.49. Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii

Şekil (EK3):58

Resim (EK4): 686-700.

İnceleme Tarihi:16.04.2015, 28.07.2016.

Hamidiye Camii, merkez Karesi Belediyesi, Akıncılar Mahallesi Eski Kepsut Caddesi'nde yer almaktadır.

Giriş kapısının üst kısmına yerleştirilmiş, hilal şeklindeki talik hatlı dört satırlık mermer kitabesine göre H.1326/M.1908 yılında inşa edildiği anlaşılan eserin banisi II. Abdülhamid'dir. H. 1318 Bağdat Vilayet Salnamesi 'ne göre 38.687 kuruş masrafla muhacirler için cami ile birlikte bir de mektep inşa edilmiştir[548] (EK4:689). Kitabenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metni aşağıdaki gibidir:

اشبو حميدي جامع شريفى السلطان ابن السلطان الغازى

عبدالحميد خان ثانى خضرتلرينگ طرف همايونلرندن

بتوفيقه تعالى مجددا انشا واحيا بيورلمشدر

سنه ١٣٢٦ شعبان

Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

1.İşbu Ḥamīdiyye cāmi'-i şerīfi es-Sulṭān İbnü's-sulṭān el-Ġāzī

2. 'Abdülḥamīd Ḫān-ı Ṯānī ḥażretleriniñ ṭaraf-ı hümāyūnlarından

3.Bi-tevfīḳihi Te'ālā müceddeden inşā ve iḥyā buyurulmuşdur.

4.Sene 1326 Ṣa'bān

1.İşte bu Hamidiyye Camii şerifi padişah oğlu padişah

2.Mübarek, Gazi II. Abdülhamid hazretleri tarafından

3.Ululuğuna uygun olarak yeni baştan inşa ve ihya buyurulmuştur.

4.Sene (Hicri) 1326 (M.1908) Şaban ayı[549].

Yapının genel hatlarıyla dönemin özelliklerini muhafaza ettiği görülmekle beraber inşasından sonra bazı ilaveler ve onarımlar gördüğü anlaşılmaktadır. 1992 yılında yapının doğu cephesine, cephe boyunca uzanan, kadınlar için bir mekân eklenmiştir. Kuzey cephede yer alan camekânlı rüzgarlık ve son cemaat mahallinin üst katındaki odaları oluşturan ara duvarlar da sonradan yapıya eklenmiştir. Minare

[548] Kitabesinde 1890 (H. 1307) yılında inşa edildiği belirtilen caminin, ibtidaî mektebiyle birlikte tamamlandığı bilgisine H. 1312 Aydın Vilayet Salnamesinde yer verilmiştir.

[549] Devellioğlu, s. 235-1385.

de eski olmakla birlikte ilk yapıdan kalma değildir[550]. Yapı Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilecek camiler listesine alınmış olup halen ibadete açıktır (EK4: 687, 691, 693).

Cami, bahçe duvarlarıyla kuşatılmış bir arsa içerisinde yer almaktadır. Bahçe duvarının doğu ve kuzeybatı tarafında bulunan iki adet kapı ile avluya girilmektedir. Avlu duvarının dışa bakan güneydoğu cephesinde bir çeşme bulunmaktadır. Abdest alma yeri yapının kuzeydoğu tarafında bulunmaktadır.

Caminin asıl ibadet mekânı, 8,48 x 8,12 m. ölçülerinde kare planlı olup, harim ile birlikte doğudaki muhdes yapı, kuzeyinde yer alan iki katlı son cemaat yeri ve batı duvarına bitişik olarak inşa edilen minare camiyi meydana getirmektedir (EK4: 686, 693, 695, 696, 700).

Örtü sistemi dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanla sağlanan yapıda çatı, doğrudan caminin beden duvarlarına oturmaktadır. Caminin yığma taş strüktürlü beden duvarlarında kaba yönü taş ve dolu tuğla; kapı, pencere söve ve kemerleri ile minare ve cephe köşelerinde kesme taş; üst örtü sisteminde ise ahşap malzeme kullanılmıştır. Sonradan eklenmiş olan doğudaki mahfilin duvarları ise tuğla duvardır.

Yapı, bütün cephelerinde iki sıra pencere bulunması sebebiyle iki katlı bir görünüm arz etmektedir. Asıl yapıya ait cepheler sıvalı ve boyalı olup tuğladan iki sıra kirpi saçakla son bulmaktadır. Cepheler birbirine kesme taş dizisi ile bağlanmışlardır. Asıl yapıdaki kapı, pencere söve ve kemerleri ile köşe dizilerinde kullanılan kesme taşlar hafif çıkıntı yapmak suretiyle cephelerde hareketlilik sağlanmıştır. Kuzey ve güney cephelerde alt ve üst sırada ikişer adet pencere, doğu tarafta yer alan muhdes yapıda alt sırada iki adet ve üst sırada dört adet pencere bulunmaktadır. Yapının güney doğu tarafına sonradan pahlanmış bir cephe ilave edilmiş olup burada da iki adet pencere bulunmaktadır. Batı cephede ise dört adet üst, üç adet alt pencere ile mahfil çıkış kapısı bulunmaktadır. Kuzey cephe, asıl yapıya ait cephe ile muhdes yapının cephesiyle birlikte iki kısımdan meydana gelmektedir. Asıl yapının cephesinde iki adet alt sıra pencere ile üç adet üst sıra penceresi yer almaktadır. Muhdes yapıda ise üst sırada bir adet pencere ile yapıya giriş kapısı bulunmaktadır. Asıl yapıya ait bütün pencereler kilit taşları belirtilmiş,

[550] 1943 doğumlu cami İmam-ı Hatibi Sedat Özörencik'in verdiği bilgiler.

basık yuvarlak kemerli olarak düzenlenmiştir. Alt sırada yer alan pencereler üstteki pencerelere oranla daha büyük ebatlara sahiptir. Kuzey cephede ayrıca etrafı camekânla çevrili muhdes hazırlık mekânı bulunmaktadır. Bu alanda bulunan mihrap aksındaki basık kemerli, düşey dikdörtgen açıklıklı ahşap harim giriş kapısından harime giriş sağlanmaktadır (EK4:687-692, 700).

Minare orijinal olmayıp sonradan inşa edilmiştir. Caminin batı cephesinde harim ile son cemaat yerinin sınırında duvara bitişik olarak bulunan minarenin kapısı kadınlar mahfiline açılmaktadır. Minarenin kare planlı kaidesi harim duvarı saçağı seviyesine kadar yükselmektedir. Kaidenin üzerinde silmelerle hareketlendirilmiş taş pabuç bölümü bulunmaktadır. Silindir biçimindeki minare gövdesi, altı silmelerle dolgulanmış olan şerefeye kadar uzanır. Minarenin tek şerefesi kesme taş plakalarla sınırlandırılmış olup petek de konik biçiminde bir külahla taçlandırılmıştır. Minarenin kaidesi kahverengi renkli kesme taştan, gövde, şerefe ve külah kısmı ise beyaz renkli kesme taştan yapılmıştır. Tüm bu özellikleriyle minare kendine has sade bir görünüm arz eder (EK4:693).

Son cemaat mahalline iki kanatlı ahşap bir kapıdan girilir. İki katlı olan son cemaat mahallinin üst katına batı duvarında yer alan ahşap bir merdiven vasıtasıyla ulaşım sağlanmaktadır. Son cemaat mahallinin doğu duvarındaki pencerelerden biri dolaba dönüştürülmüş olup mekânın aydınlığı doğu ve batı tarafında birer adet pencere ile kuzey cephede bulunan iki adet pencere vasıtasıyla sağlanmıştır. Bu bölüm iki adet pencere ve harim giriş kapısıyla ana ibadet mekânına bağlanmaktadır (EK4: 694, 695).

Mihrap aksında bulunan, iki kanatlı ahşap kapıdan girilen harim ahşap pasalı düz tavanla örtülü kare bir hacme sahiptir. Taşıyıcı sistemi olmayan harim, doğu tarafına sonradan bir mekân eklenmiş olması sebebiyle, güney ve batı cephede bulunan basık kemerli, düşey dikdörtgen açıklıklı dörder adet pencere ile aydınlatılmıştır. Pencereler mazgal şekilli pencere olup, cami içerisine daha çok ışık girebilmesi için dıştan içe doğru genişleyecek şekilde yapılmıştır. Tepe pencereler ayrıca iç kısımları alçı revzenli olarak düzenlenmiştir. Herhangi bir süslemesi olmayan harim son derece sade görünümlü olup pencere seviyesine kadar lambri ile kaplanmıştır (EK4: 696).

Harimin kuzey tarafında, kuzey duvara bitişik olarak, ikisi ortada serbest, ikisi duvarlara gömülü dört adet betonarme dikmelere ve duvarlara oturan betonarme yapılı fevkani kadınlar mahfili yer almaktadır. Son cemaat mahallinin üst katının güney duvarında yer alan düşey dikdörtgen açıklıklı kapıdan geçiş sağlanan mahfil, ahşap parmaklıklardan oluşan korkuluk ve ortada yarım daire şeklinde çıkma yapan balkonuyla doğrudan harime açılmaktadır. Mahfilin doğu duvarında bir adet pencere ile batı duvarında minareye çıkışı sağlayan bir adet kapı yer almaktadır (EK4:697).

Harimin güney duvarının ortasında yer alan yarım daire kesitli mihrap nişi sonradan alçıdan yapılmış olup, iki yanda ikişer adet yivli gövdeye sahip ince sütunceler ile üst taraftan çerçevelenmiştir. İç tarafa doğru hafif girinti yapan mihrap nişi duvardan dışa doğru herhangi bir çıkıntı yapmamaktadır. Mihrap nişi üzerinde Bakara Suresi'nin 144. Ayetinden bir bölüm, " فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبلَةً تَرضيها،فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ", "Felenüvelliyenneke ḳıbleten terḍāhā, fevelli vecheke şaṭra'l-mescidi'l-ḥarām", " İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir." [551] yazılı orijinal olmayan dikdörtgen bir levha yer almaktadır (EK4: 698, 699).

Caminin güneybatı köşesinde yer alan minber ahşaptan yapılmış ve sade dekorlu olup iyi durumdadır. Caminin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü ise orijinal değildir ve herhangi bir sanatsal değeri de yoktur (EK4: 698, 699).

Yapı son derece sade inşa edilmiş olup minber giriş kapısının üzerinde yer alan ay-yıldız motifinden başka bir süsleme unsuru bulunmamaktadır (EK4: 698).

[551] Kur'an Yolu Meali, 2/144.

III. BÖLÜM
KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

Osmanlı mimarlığının başlangıcından itibaren camiler kubbe-düz tavan, harim, son cemaat mahalli gibi unsurlardan oluşmaktadır[552]. II. Abdülhamid Dönemi Camileri'ne baktığımızda ana unsurlarda bir değişiklik olmamakla birlikte cephe, son cemaat yeri, avlu ve bezeme gibi bir takım ayrıntılarda Batılılaşmanın etkileriyle bazı değişiklikler olduğu görülmektedir[553]. Bununla birlikte değişimlerde merkezin etkisi de söz konusudur. Nitekim bazı arşiv belgelerine göre bir cami inşaatına başlamadan önce yapının planı, arsası, malzemenin cinsi ve miktarı, meblağı hususlarında Saray'ın onayını almak gerekmektedir[554] (EK2: 18-28).

3.1. PLAN

Tezimizde incelemiş olduğumuz II. Abdülhamid tarafından yaptırılan 49 adet yapıdan 44 adedinin ana ibadet mekânı derinlemesine dikdörtgen veya kare planlıdır. Bunların yanında beş adet cami de enine dikdörtgen planlıdır.

İstanbul-Beşiktaş, Yıldız Hamidiye, İzmir-Torbalı, Tulum Mah., Bilecik - Bozüyük, Kovalıca Köyü, İstanbul-Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa, İzmir-Torbalı, Özbey Mah., Eskişehir-Merkez, Karacaşehir Mah., İzmir-Torbalı, Orhaniye, İzmir-Torbalı, Yeniköy Mah., İzmir-Torbalı, Şehitler Mah., Kırklareli-Babaeski, Ağayeri Köyü, İzmir-Torbalı, Kırbaş Mah., İzmir-Torbalı, Subaşı Mah., Tekirdağ-Saray, Kurtdere Mah., Ankara-Haymana, Ahırlıkuyu Mah., Balıkesir-Ayvalık, Cunda Adası Hamidiye, Manisa-Soma, Çerkez Hamidiye, Sakarya-Söğütlü, Hasanfakı Mah., Tekirdağ-Saray, Göçerler Mah., İstanbul-Arnavutköy, Sazlıbosna Mah., Edirne-Havsa, Yolageldi Köyü, Kocaeli-Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid, Muğla-Bodrum, Adliye, İzmir-Torbalı, Ertuğrul, İstanbul-Üsküdar, Burhaniye Mah., Eskişehir-Mahmudiye, Çarşı, Tekirdağ-Çerkezköy ve Kapaklı, Uzunhacı Köyü Camileri derinlemesine dikdörtgen planlı inşa edilmiştir.

---

[552] Ayverdi, **İstanbul Mi'mari Çağının Menşe'i …,** s. 10-224; Aslanapa, **Osmanlı Devri Mimarisi,** s. 3-469; Ödekan, "Mimarlık ve Sanat Tarihi, (1600-1908)", ss. 353-375.

[553] Kuran, **Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Mimarlık**, s. 569; M. Baha Tanman, "Hünkâr Kasırları", ss. 100-102; Doğan Kuban, **Çağlar Boyunca …,** s. 201.

[554] Bkz. BEO. 102/7580; İ. DH. 833/67020; ŞD. 1561/7; Y. MTV. 309/92, Y.PRK. ASK. 35/49; Y. PRK. M. 4/3; Y. PRK. UM. 5/101; Y. PRK. UM. 8/90.

İstanbul-Beşiktaş, Orhaniye Kışlası, İstanbul-Fatih, Eminönü Hidayet, İzmir-Torbalı, Ahmetli Mah., Çanakkale-Merkez, Tıflı, Bolu-Gerede, Aşağı Ovacık Köyü, İzmir-Torbalı, Bülbülderesi Mah., İzmir-Tire Işıklar Mah., İzmir-Torbalı, Naime Mah., Çankırı-Kurşunlu, Dumanlı Köyü, Burdur-Çeltikçi, Hamidiye, İzmir-Bornova, Çiçekli Mah., Manisa-Soma, Ulupınar, Sivas-Merkez, Abadan, Bilecik-Söğüt, Hamidiye ve Balıkesir-Merkez, Hamidiye Camileri kare planlıdır.

Eskişehir-Mahmudiye, Karakışla (Hara) (EK3-39), Manisa-Saruhanlı, Koldere Burhaniye (EK3-51) ve Kastamonu-Seydiler, Hamidiye Camileri (EK3-57) ise kareye yakın dörtgen planlıdır.

İzmir-Tire, Yeniçiftlik Mah. (EK3-5), İstanbul-Beşiktaş, Raif Ağa (EK3-18), Hatay-Antakya, Ertuğrul Affan (EK3-36), Hatay-Antakya, Orhaniye (EK3-37) ve Hatay-Antakya, Osmanlı Camileri (EK3-38) ise enine dikdörtgen planlıdır.

İstanbul-Beşiktaş, Yıldız Hamidiye ve Orhaniye Kışlası Camileri dışında inceleme konumuz olan camilerin ana ibadet mekânları basit mimarili ve sade görünüşlüdür. Camilerin genelinde harimin kuzey duvarına bitişik olarak fevgani mahfil yer almaktadır. Sadece Hatay-Antakya, Ertuğrul Affan (EK3-36), Orhaniye (EK3-37) ve Osmanlı (EK3-38) Camilerinde mahfil bulunmamaktadır.

İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye (EK3-2), Orhaniye Kışla (EK3-3), Fatih Hidayet (EK3-4), Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü (EK3-7), İzmir, İstanbul, Beşiktaş Kaptan İbrahim Ağa (EK3-10), İzmir, Bolu, Gerede Aşağıovacık Köyü (EK3-17), Burdur, Çeltikçi Konak Mahalle (EK3-33), Tekirdağ, Saray, Göçerler Köyü (EK3-43), Eskişehir, Mahmudiye, Çarşı (EK3-53), Sivas, Merkez Abadan (EK3-55), Bilecik, Söğüt Hamidiye (EK3-56), Kastamonu, Seydiler Hamidiye (EK3-57) ve Balıkesir, Karesi Hamidiye (EK3-58) Camilerinin harimlerinin kuzeyinde özgün kapalı son cemaat mahalli bulunmaktadır.

Tekirdağ, Saray Kurtdere Mahallesi (EK3-26) ve Edirne, Havsa Yolageldi Köyü (EK3-45) Camilerinde ise harim ile son cemaat mahallini ayıran duvarlar kaldırılarak son cemaat mahalli harim alanına dâhil edilmiştir.

3.1.1. Tek Kubbeli Camiler: Türk mimarisinde tek kubbeli caminin ilk örneklerine Karahanlı Dönemi Küçük Degaron Camii ve Talhatan Baba Camilerinde rastlanmaktadır [555] . Daha sonra Anadolu'da ilk örneklerini 13. yüzyıl Konya

[555] Oktay Aslanapa**, Türk Sanatı**, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 27-29.

mescitlerinde [556] gördüğümüz tek kubbeli camiler Osmanlı döneminde de kullanılmıştır. Orhan Bey dönemine ait Hacı Özbek[557] ve Orhan Bey Camileri[558] ile başlayan tek kubbeli camilerin inşası günümüze kadar devam etmiştir. 19. yüzyıl camilerinde kubbe kullanımı bazı farklılıklar göstermektedir. Söke İlyas Bey Camii'nde kubbe kübik alt yapı üzerinde yer alan yüksek bir kasnağa oturmaktadır[559]. İzmir Hisar Camii'nde sekizgen bir kasnak üzerinde yer alan kubbe ayaklar ve kemerlerle oluşturulan kare planın üzerini örtmektedir[560]. İzmir Kemeraltı Camii'nde (1812) kubbe sekizgen baldaken üzerinde yükselmektedir[561]. İstanbul Cihangir Camii'nde (1889) ise merkezi kubbe dört büyük kemere oturmaktadır[562].

Abdülhamid'in tek kubbeli camilerinde kubbeler çoğunlukla merkezi olup tromp vasıtasıyla caminin beden duvarlarına oturmaktadır. İstanbul-Beşiktaş, Orhaniye Kışlası (EK3-3), İstanbul-Fatih, Eminönü Hidayet (EK3-4), Çankırı-Kurşunlu, Dumanlı Köyü (EK3-32) ve Eskişehir-Mahmudiye, Karakışla (Hara) (EK3-39) Camilerinde merkezi kubbeler tromp vasıtasıyla doğrudan harim duvarları üzerinde yükselmektedir. Bilecik-Söğüt, Hamidiye (EK3-56) Camii'nin pandantif geçişli merkezi kubbesi diğerlerinden farklı olarak dört kenarda bulunan büyük kemerler tarafından taşınmaktadır. İstanbul-Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii'nin (EK3-1-2) kubbesi ise alışılmışın dışında girişe yakın biçimde, dört ahşap ayaklarla destekli olarak dikdörtgen kütlenin üzerinde yükselmektedir[563].

Sakarya-Söğütlü, Hasanfakı Mah. (EK3-42), Kocaeli-Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid (EK3-46) ve Sivas-Merkez, Abadan Camilerinde (EK3-55) kubbeler kiremit kaplı kırma çatı altında yer almaktadır.

İstanbul ve Anadolu'da, Balat İlyas Bey Camii (14. yy.) [564], Mudurnu Yıldırım Camii (14. yy.)[565], Afyon Umur Bey Camii (15. yy.)[566], Bergama Kurşunlu

---

[556] Oktay Aslanapa**, Anadolu'da İlk Türk Mimarisi ve Gelişmesi**, 2. Baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2007, s. 55-62.
[557] Gönül Öney, **Beylikler Devri Sanatı XIV. - XV. Yüzyıl (1300-1453),** T.T.K. Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2007, s. 2-3.
[558] Suut Kemal Yetkin, **Türk Mimarisi**, 1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1970, s. 172-173.
[559] Ödekan, , "Mimarlık ve Sanat Tarihi, (1600-1908)", s. 375.
[560] İnci Kuyulu Ersoy, "Dinsel Yapılar Mimarisi I: Cami ve Mescidler"**, İzmir Kent Ansiklopedisi Mimarlık 1**, Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi Yayını, Cilt:1, İzmir, 2013, ss. 112-114.
[561] Kuyulu Ersoy, "Dinsel Yapılar Mimarisi I: Cami ve Mescidler", ss. 117-119.
[562] Hakan Arlı, "Cihangir Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:II, İstanbul, 1994, ss.431-433.
[563] Kuban, **Osmanlı Mimarisi,** s. 640-641.
[564] Suut Kemal Yetkin, **İslâm Ülkelerinde Sanat**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 62.

Camii (15. yy.)[567], İstanbul İshak Paşa Camii (15. yy.)[568], Bursa Beşikciler Mescidi (15. yy.)[569], Çorlulu Ali Paşa Camii (1708)[570], İstanbul Şebsafa Camii (1787)[571], İstanbul Ali Paşa Camii (1869)[572], İstanbul Cevri Sultan Camii (1884)[573], İstanbul Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (Karaköy) Camii [574], İstanbul Teşvikiye Camii (1892)[575], İstanbul Suadiye Camii (1908) [576], Söğüt Ertuğrul Gazi Mescidi (19. yy.)[577], İnegöl Yıldırım Camii (1894)[578] Baladur Hacı Bey (Topaltı) Camii(1889-1890), Güzelyalı'daki Ma'muretülhamidiye (Güzelyalı, Reşadiye) Camii (1892-1893), Hamidiye (Karantina, Küçükyalı) Camii (1900-1901), Eşref Paşa Camii (1897)[579], İzmir Salepçioğlu Camii (1906[580]) ve Büyükada Hamidiye Camii (1909)[581] tek kubbeli olarak inşa edilen camilerdendir.

3.1.2. Düz Tavanlı Camiler: Gerek inşasının kolay olması, gerekse ekonomik olması sebebiyle II. Abdülhamid'in camilerinde örtü sistemi olarak en çok dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavan tercih edilmiştir. İzmir-Tire, Yeniçiftlik Mah., İzmir-Torbalı, Tulum Mah., Bilecik-Bozüyük, Kovalıca Köyü, İzmir-Torbalı,

---

[565] Ekrem Hakkı Ayverdi, **İstanbul Mi'mari Çağının Menşe'i Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402)**, Cilt:1, İstanbul, 1966, s.345.

[566] Ekrem Hakkı Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve Sultan II. Murat Devri 806-855 (1403-1451),** Cilt:2, Baha Matbaası, İstanbul, 1972, s.212.

[567] Ayverdi **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve Sultan II. Murat Devri…,** s. 269.

[568] M. Baha Tanman, "İshak Paşa Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:4, İstanbul, 1994, s. 197.

[569] Ekrem Hakkı Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481),** Baha Matbaası, Cilt:3, İstanbul, 1973, s. 76.

[570] Ödekan, "Mimarlık ve Sanat Tarihi, (1600-1908)", s. 361.

[571] Yasemin Suner "Şebsafa Kadın Camii ve Sıbyan Mektebi", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:7, İstanbul, 1994, ss. 141-142.

[572] Hakan Arlı, "Ali Paşa Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:I, İstanbul, 1994, s. 195.

[573] Tarkan Okçuoğlu, "Abbas Ağa Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:II, İstanbul, 1994, ss.423-424.

[574] Fatih Güldal, **İstanbul'un Kaybolan 100 Eseri**, 2. Baskı, İstanbul Büyükşehir Kültür A.Ş. Yayınları, s. 88-89.

[575] Afife Batur, "Teşvikiye Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:VII, İstanbul, 1994, ss.257-258.

[576] Hakan Arlı, "Suadiye Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:VII, İstanbul, 1994, ss.50-51.

[577] Ayverdi, **İstanbul Mi'mari Çağının Menşe'i …,** s. 3.

[578] Doğan Yavaş, "Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre 19. Yüzyılda İnegöl'de İmar Faaliyetleri", **Uluslararası İnegöl Tarihi Ve Kültürü Sempozyumu 14-15-16 Ekim 2016 Bildiriler Kitabı**, Cilt:1, İstanbul, 2017, ss. 49-65.

[579] İnci Kuyulu, "İzmir (mimari)" maddesi, **T.D.V.İ.A**., Cilt: 23, İstanbul, 2001, s.526.

[580] İnci Kuyulu Ersoy, "Salepçioğlu Ailesinin İzmir'e Katkıları ve Salepçioğlu Camii", **Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan 10-13 Ekim 2001 Bildiriler**, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2002, s. 283.

[581] Tarkan Okçuoğlu, "Hamidiye Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt: III, İstanbul, 1994, ss.543-544.

Ahmetli Mah., İstanbul-Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa, İzmir-Torbalı, Özbey Mah., Eskişehir-Merkez, Karacaşehir Mah., İzmir-Torbalı, Orhaniye, Çanakkale-Merkez, Tıflı, Bolu-Gerede, Aşağı Ovacık Köyü, İstanbul-Beşiktaş, Raif Ağa, İzmir-Torbalı, Yeniköy Mah., İzmir-Torbalı, Şehitler Mah., Kırklareli-Babaeski, Ağayeri Köyü, İzmir-Torbalı, Kırbaş Mah., İzmir-Torbalı, Subaşı Mah., Tekirdağ-Saray, Kurtdere Mah., İzmir-Torbalı, Bülbülderesi Mah., İzmir-Tire, Işıklar Mah., İzmir-Torbalı, Naime Mah., Ankara-Haymana, Ahırlıkuyu Mah., Burdur-Çeltikçi, Hamidiye, Balıkesir-Ayvalık, Cunda Adası Hamidiye, İzmir-Bornova, Çiçekli Mah., Hatay-Antakya, Ertuğrul Affan, Hatay-Antakya, Orhaniye, Hatay-Antakya, Osmanlı, Manisa-Soma, Ulupınar, Manisa-Soma, Çerkez Hamidiye, Sakarya-Söğütlü, Hasanfakı Mah., Tekirdağ-Saray, Göçerler Mah., İstanbul-Arnavutköy, Sazlıbosna Mah., Edirne-Havsa, Yolageldi Köyü, Kocaeli-Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid, Muğla-Bodrum, Adliye, İzmir-Torbalı, Ertuğrul, İstanbul-Üsküdar, Burhaniye Mah., Manisa-Saruhanlı, Koldere Burhaniye, Eskişehir-Mahmudiye, Çarşı, Tekirdağ-Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Köyü, Sivas-Merkez, Abadan, Kastamonu-Seydiler, Hamidiye Camii ve Balıkesir-Merkez, Hamidiye Camileri düz tavanlı inşa edilen örneklerdir.

Osmanlı mimarisinin son dönemine kadar Anadolu ve İstanbul'da dıştan kırma çatıyla kaplanmış düz tavanlı birçok çok cami ve mescit inşa edilmiştir. Bu camiler arasında Ankara Hacı İvaz Camii (15. yy.), Ankara Hacı Seyfüddin Camii (15. yy.)[582], İstanbul Abbas Ağa Camii (1566)[583], İstanbul Ahmed Çelebi Mescidi (1568)[584], İzmir, Abdülfettah (Fettah) Camii (17. yy.)[585], Adana Alemdar Mescidi (1748)[586], İstanbul Cafer Ağa Camii (1773)[587], Manisa, Zeytinliova Kara Osman-oğlu (Hacı Mustafa Ağa) Camii (18. yy.)[588], İzmir-Ödemiş Bademli Kılcızade

[582] Ekrem Hakkı Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve Sultan II. Murat Devri…,** s. 243-248.
[583] Tarkan Okçuoğlu, "Abbas Ağa Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:I, İstanbul, 1994, ss.7-8.
[584] M. Baha Tanman, "Ahmed Çelebi Mescidi", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:I, İstanbul, 1994, s. 121.
[585] Kuyulu Ersoy, "Dinsel Yapılar Mimarisi I: Cami ve Mescidler", ss. 92-93.
[586] **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, s.27.
[587] Tarkan Okçuoğlu, "Cafer Ağa Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:II, İstanbul, 1994, s. 365.
[588] İnci Kuyulu, **Kara Osman-oğlu Ailesine Ait Mimari Eserler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 16-36.

Mehmet Ağa Camii (1811)[589], İzmir, Bergama Yeni (İbrahim Nazif Ağa) Camii (1813-14)[590], İstanbul Ahmed Ağa Camii (1857)[591], İstanbul Abdi Çelebi Camii (19. yy.)[592], İzmir Merkez Asmalı Mescid (19.yy.)[593], İstanbul Hacı Ali Paşa Camii (1892)[594] ve İzmir Merkez Abdullah Efendi Camii[595] örnek olarak verilebilir.

3.2. MALZEME: II. Abdülhamid'in yaptırdığı camilerde özellikle beden duvarlarında ağırlıklı olarak moloz taş kullanılmıştır. Daha sonra yapılan tamiratlarda bu malzemenin yerini betonarme ve tuğla almıştır. Kesme taş, tuğla ve ahşap malzeme moloz taşla birlikte en çok kullanılan yapı malzemeleridir.

3.2.1. Taş: Dünyanın her bölgesinde en çok tercih edilen yapı malzemesi taştır. Anadolu'nun değişik bölgelerinde farklı türde bol miktarda taş bulmak mümkündür[596]. Bundan dolayı 12. Yüzyıldan itibaren gerek temel yapı öğesi olarak gerekse süsleme unsuru olarak Anadolu Türk mimarisinde de taş yoğun olarak kullanılmıştır[597]. İnceleme konumuz olan camilerin inşasında da en çok tercih edilen malzeme taştır. Özellikle moloz taş istisnasız bütün yapılarda vazgeçilmez ana malzeme olarak az veya çok kullanılmıştır. Birkaç örnek dışında yapılardaki yığma taş strüktürlü beden duvarlarının malzemesi moloz taş olmuştur.

İstanbul-Fatih,Eminönü Hidayet Camii (Ek4-79) ve Çankırı-Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii (EK4-354) beden duvarları tamamen kesme taştan inşa edilmiştir. Yapıların cephe köşelerinde, pencerelerin denizlik, atkı ve sövelerinde özellikle kaidede olmak üzere minarelerde kesme taş kullanımı yaygındır.

---

[589] İnci Kuyulu, "Bademli Kılcızade Mehmet Ağa Camii (Ödemiş/İzmir)", **Vakıflar Dergisi XXIV,** Ankara, 1994, s. 147.
[590] Kuyulu, **Kara Osman-oğlu**, s. 36-46.
[591] Tarkan Okçuoğlu, "Ahmed Ağa Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:I, İstanbul, 1994, s.118.
[592] Emine Naza, "Abdi Çelebi Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:I, İstanbul, 1994, s. 12.
[593] Kuyulu Ersoy, **İzmir Kent …,** s. 96.
[594] Tarkan Okçuoğlu, "Hacı Ali Paşa Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:III, İstanbul, 1994, ss.467-468.
[595] Kuyulu Ersoy, **İzmir Kent…,** s. 92.
[596] Yıldıray Özbek, **Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2002, s. 25.
[597] Kuban, **Denemeler**, s. 64-65.

Dönemin yapılarından olan Kayseri-Pınarbaşı Mehmet Ali Bey Cami (1889,)[598] Afyon Mevlevi Camii, Darülaceze Camii, Teşvikiye Camii[599] ile İzmir Salepçioğlu Camii (1906)[600]nde de kesme taş kullanımı söz konusudur.

3.2.2. Tuğla: Türk mimarisinde Orta Asya ve İran'da yaygın olarak kullanılan tuğla geleneği unutulmamış Anadolu'da da cami, türbe ve minarelerde kullanılmaya devam edilmiştir[601]. Konumuz olan Abdülhamid camileri içinde tamamen tuğla ile yapılmış bir yapı bulunmamaktadır. Cephelerde yer yer kullanılan tuğla malzemenin asıl kullanım yeri minarelerin gövde, şerefe, petek ve külah bölümleri olmuştur. Bununla birlikte Tekirdağ-Saray, Kurtdere Mah. Camii beden duvarlarında almaşık olarak taş-tuğla kullanılmıştır. Ayrıca Balıkesir-Ayvalık, Cunda Adası Hamidiye Camii, İzmir-Bornova, Çiçekli Mah. Camii cephelerinde bulunan hafifletme kemerleri ile Kocaeli-Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii'nin pencere söve, atkı ve dış cephe köşelerinde de tuğla malzeme kullanılmıştır. Tez konumuz olan yapılarda tuğlanın asıl kullanım yeri minarelerin gövde, petek ve külahları olmuştur (EK4-140, EK4-179).

Bursa Orhan Camii, Bursa Muradiye Camii, Bilecik Orhan Gazi Camii gibi 14-15. yüzyıllara ait Osmanlı camilerinde tuğlanın taş malzemeyle birlikte almaşık olarak duvarlarda kullanımı yaygındır[602]. Tire Hüsamettin Camii (15. yy. başı), Mehmet Bey Camii (16 yy. başı), Doğan Bey Camii (1384), Alaybey Camii (1813)[603] minareleri de tuğlanın taş malzeme ile birlikte kullanıldığı yapılardır[604]. Bayramiç Karşıyaka Camii ve Yozgat Başçavuş Camii minarelerinde de tuğlanın kullanımı söz konusudur[605].

3.2.3. Ahşap: Elde edilmesi, işlenmesi ve taşınması kolay olduğu için yapılarda en çok kullanılan malzemelerden biri de ahşaptır[606]. Abdülhamid'in yaptırmış olduğu

---

[598] Kaya Demir, s. 53.
[599] A. Batur, "Teşvikiye Camii" ss. 257-258.
[600] Kuyulu Ersoy, "Salepçioğlu…" s. 284.
[601] Kuban, **Denemeler**, s. 65-66.
[602] Mehmet Kutlu, "XIV-XV. Yüzyıllara Ait Osmanlı Camilerinde Tuğla-Taş Almaşıklığı Üzerine Gözlemler", **Sanat Tarihi Dergisi**, Sayı: XXVI, Nisan 2017, ss. 131 – 153.
[603] Şenay Özgür, **Tire Minareleri**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1998, s. 117-132.
[604] Şenay Özgür, "Tire Minareleri Hakkında Bazı Düşünceler", **Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan 10-13 Ekim 2001 Bildiriler**, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2002, ss. 453-460.
[605] Kasım İnce, **III. Selim-IV. Mustafa ve II. Mahmud Dönemi (1789-18399 Osmanlı Cami ve Mescidleri I**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1995, s. 377.

camiler içerisinde tamamen ahşap malzemeden inşa edilen bir yapı bulunmamaktadır. Bununla birlikte İstanbul-Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii, Eskişehir-Merkez, Karacaşehir Mah. Camii, Çanakkale-Merkez, Tıflı Camii, Bolu-Gerede, Aşağı Ovacık Köyü Camii, İzmir-Bornova, Çiçekli Mah. Camii, İstanbul-Üsküdar, Burhaniye Mah. Camii tavanları orijinal ahşap tavandır. Bununla birlikte ahşap malzeme kadınlar mahfili, bazı son cemaat mahalli yapı öğeleri, minber, vaaz kürsüsü, kapı ve pencere kanatlarında da yoğun olarak kullanılmıştır.

3.2.4. Kerpiç: Samanla karıştırılmış olan çamurun kalıplara dökülüp kurutulmasıyla elde edilen kerpiç [607] malzemeye sadece Sivas Merkez Abadan Camii'nde rastlanılmıştır. Bu yapının beden duvarları tamamen ahşap hatıl destekli kerpiçle inşa edilmiştir (EK4 641). Kerpiç malzeme coğrafi şartların etkisiyle daha çok İç Anadolu bölgelerinde kullanılan bir malzemedir. Sivas Fertelli Camii, Konya Köprübaşı Camii, Tokat Aksu Camii'nde de kerpiç malzeme kullanılmıştır[608].

3.2.5. Demir: Binalarda ana yapı malzemesi olarak demir kullanılmamıştır. Malzeme olarak demir daha ziyade bahçe, son cemaat yeri, pencere ve minare korkuluklarında kullanılmıştır.

3.2.6. Kiremit: Kırma çatılı camilerin vazgeçilmez malzemesi kiremittir. İlk yapı malzemesi olarak kullanılan alaturka kiremitlerin yerini daha sonraki onarımlarda Marsilya kiremit almıştır.

3.2.7. Kurşun: Antikite'den beri yapı malzemesi olarak kullanılan kurşun, Osmanlı mimarisinde binaların çatı ve kubbelerinde kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır[609]. Bu malzeme çalışma konumuzu oluşturan yapılardan birkaçının minare külahlarında ve kubbelerinde kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır.

3.2.8. Mermer: Roma mimarlığından beri özellikle kaplama levhası olarak kullanılan mermer[610], taçkapı, kemer-sütun grupları, mihrap, minber, vaaz kürsüsü malzemesi olarak özellikle Başkent İstanbul'daki prestij camilerinde kullanılmıştır. İstanbul Yıldız Hamidiye Camii mermerin en yoğun kullanıldığı yapıdır. Bunun

---

[606] Doğan Kuban, **Mimarlık Kavramları**, 6. Baskı, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 33.
[607] Metin Sözen ve Uğur Tanyeli, **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, 12. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 166.
[608] İnce, s. 376.
[609] Doğan Hasol, **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, 2. Baskı, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 1979, s. 315
[610] Sözen ve Tanyeli, s. 204.

yanında İstanbul-Beşiktaş, Orhaniye Kışlası Camii'nin mihrap, minber ve vaaz kürsüsü; Eminönü Hidayet Camii'nin mihrap ve minberleri mermer malzeme ile inşa edilmiştir. Masraflı bir malzeme olması sebebiyle mermer çoğunlukla konumuz olan camilerin kitabelerinde kullanılmıştır.

3.3. YAPI ELEMANLARI: İnceleme konumuz olan camilerde bir yapıda farklı işlevlere sahip yapı elemanlarından cephe, son cemaat yeri, minare, tavan, kapı, pencere, mihrap, minber, vaaz kürsüsü ve kadınlar mahfili ele alınmıştır.

3.3.1. Cephe Duvarları: İnşa malzemesi olarak sadece Sivas Merkez Abadan Camii duvarlarında kerpiç kullanılmış olup bunun dışındaki camilerin cephe duvarlarında taş malzeme kullanılmıştır. Tekirdağ-Saray, Kurtdere Mah. Camii, Balıkesir-Ayvalık, Cunda Adası Hamidiye Camii, İzmir-Bornova, Çiçekli Mah. Camii ile Kocaeli-Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii'nin duvarlarında yer yer tuğla malzemenin kullanıldığı görülmektedir.

İstanbul-Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii'nde doğu ve batı cepheler üçer sıra pencere açıklıkları ile diğer camilerin cepheleri ise bir veya iki sıra pencere açıklıkları ile teşkilatlandırılmıştır. Pencere açıklıkları İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii sivri kemerli, Orhaniye Kışla Camii'nde sivri, düz ve yuvarlak kemerli, Hidayet ve Sivas, Merkez, Abadan Camii'nde sivri-düz kemerli, Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mah. ve Burdur, Çeltikçi, Konak Mah. (Hamidiye) Camii sivri ve basık kemerlidir. İzmir, Tire, Yeniçiftlik Mah, İzmir, Torbalı, Merkez Orhaniye, Çanakkale, Merkez, Tıflı, Gerede, Aşağı Ovacık Köyü, İzmir, Torbalı, Yeniköy Mah. Yukarı Camii, İzmir, Torbalı, Subaşı Mah., Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa, İzmir, Bornova, Çiçekli Mah., Manisa, Soma, Ulupınar, Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mah., İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mah., Manisa, Saruhanlı, Koldere, Burhaniye Camilerinde yuvarlak kemerlidir. Eskişehir, Mahmudiye, Çarşı Camii'nde yuvarlak ve düz kemerli, Bilecik, Söğüt, Hamidiye ve Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camilerinde yuvarlak ve basık kemerlidir. İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa, Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu Mah., Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan, Hatay, Antakya, Orhaniye, Hatay, Antakya, Osmaniye, Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla, Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye, Tekirdağ, Saray, Göçerler Mah., Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü, Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid, Manisa, Saruhanlı,

Koldere, Burhaniye ve Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camilerinde pencere açıklıkları basık kemerli bir düzenlemeye sahiptir. Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mah., Burdur, Çeltikçi, Konak Mah., Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Köyü Camilerinde basık ve sivri kemerlidir. İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa, Muğla, Bodrum, Adliye, İzmir, Torbalı, Ertuğrul Camilerinde basık ve düz kemerli; Bilecik, Söğüt, Hamidiye ve Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camilerinde ise basık ve yuvarlak kemerlidir. Bunların dışındaki camilerin pencere açıklıkları düz atkılı bir düzenlemeye sahiptir. Ayrıca Balıkesir-Ayvalık, Cunda Adası Hamidiye Camii ile İzmir-Bornova, Çiçekli Mah. Camii cephelerinde pencere açıklıklarının üzerlerinde hafifletme kemerleri bulunmaktadır.

Harim ana giriş kapıları İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla, Çanakkale, Merkez, Tıflı ve Sivas, Merkez, Abadan Camilerinde batı cephede; İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa ve Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mah. Camilerinde doğu cephede olup diğer bütün camilerin harim ana giriş kapıları kuzey cephede yer almaktadır. Kapı açıklıkları İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla, İzmir, Torbalı,Merkez Orhaniye, Çanakkale, Merkez, Tıflı, Gerede, Aşağı Ovacık Köyü, Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa, İzmir, Bornova, Çiçekli Mah., Manisa, Soma, Ulupınar ve Manisa, Saruhanlı, Koldere Camilerinde yuvarlak kemerli; Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü, İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa, Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü, Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mah., Balıkesir, Ayvalık, Cunda Adası, Hamidiye, Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan, Hatay, Antakya, Orhaniye, Hatay, Antakya, Osmaniye, Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla, Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu Mah., Tekirdağ, Saray, Göçerler Mah., Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid, Eskişehir, Mahmudiye, Çarşı ve Bilecik, Söğüt, Hamidiye Camilerinde basık kemerli bir düzenlemeye sahip olup diğer camilerin kapı açıklıkları düz lentoludur.

Araştırma konumuz olan Abdülhamid'in camilerinin cephe düzenlemelerinde gerek İstanbul'daki camilerde gerekse Anadolu'daki camilerde Batı etkisinin yoğun olarak hissedildiği görülmektedir. Bunlardan İstanbul-Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii'nin sivil bir yapıyı andıran seçmeci üsluplu cephe düzeni ile İstanbul-Fatih, Eminönü Hidayet Camii ise Oryantalist üsluplu cephe düzenlemesi oldukça dikkat çekicidir. Hidayet Camii'nin Osmanlı mimarlığına tamamen yabancı olan batı cephesi yoğun bir süslemeye sahiptir. Bunlarla birlikte araştırma konumuz olan

birçok yapıda Batı kökenli Neo-Klasik üslubun etkilerini taşıyan cephe düzenlemelerinin oldukça yaygın olduğu görülmektedir. Bilecik-Bozüyük, Kovalıca Köyü, Bolu-Gerede, Aşağı Ovacık Köyü, Kırklareli-Babaeski, Ağayeri Köyü, Tekirdağ-Saray, Kurtdere Mah., Ankara-Haymana, Ahırlıkuyu Mah. Camii, Burdur-Çeltikçi, Hamidiye, Eskişehir-Mahmudiye, Karakışla (Hara), Manisa-Soma, Ulupınar, Tekirdağ-Saray, Göçerler Mah., Edirne-Havsa, Yolageldi Köyü, Kocaeli-Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid, Muğla-Bodrum, Adliye, İstanbul-Üsküdar, Burhaniye Mah., Manisa-Saruhanlı-Koldere, Burhaniye, Eskişehir-Mahmudiye, Çarşı, Tekirdağ-Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Köyü, Bilecik-Söğüt, Hamidiye, Kastamonu-Seydiler, Hamidiye ve Balıkesir-Merkez, Hamidiye Camilerinin cephelerinde görülen belirginleştirilmiş köşe bitişleri, pencere-kapı söveleri, kilit taşları ve basık kemerler, Neo-Klasik üslubun yansımalarıdır. İzmir-Torbalı, Orhaniye, Çanakkale-Merkez, Tıflı, İzmir-Torbalı, Subaşı Mah., Çankırı-Kurşunlu, Dumanlı Köyü, İzmir-Bornova, Çiçekli Mah., Hatay-Antakya, Ertuğrul Affan, Hatay-Antakya, Orhaniye, Hatay-Antakya, Osmanlı, Manisa-Soma, Çerkez Hamidiye, İstanbul-Arnavutköy ve Sazlıbosna Mah. Camileri de belirginleştirilmiş kapı ve pencere söve-atkı düzenleriyle Neo-Klasik üslubun etkilerini taşıyan diğer örneklerdir. Bununla birlikte Eskişehir-Mahmudiye, Çarşı Camii cephelerinde uygulanan eliptik pencere ve onu çevreleyen söveler ile kemerlerin kilit taşlarının üzerindeki bitkisel motifler cephelerde görülen Barok etkilerdir.

3.3.2. Son Cemaat Yeri: İstanbul-Beşiktaş, Yıldız Hamidiye, Orhaniye Kışlası ve İzmir, Torbalı Tepeköy Mahallesi camilerinin son cemaat mahalleri harim ile giriş bölümleri arasında birer ara mekân konumundadır. Bunların dışında son cemaat mahalline sahip camilerde açık ve kapalı olmak üzere iki çeşit son cemaat yeri bulunmaktadır. Başlangıçta kapalı olarak inşa edilen son cemaat yerleri iki katlı bir düzenlemeye sahiptir. İstanbul-Fatih, Eminönü Hidayet, Bilecik-Bozüyük, Kovalıca Köyü, İstanbul-Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa, Bolu-Gerede, Aşağı Ovacık Köyü, Burdur-Çeltikçi, Hamidiye, Tekirdağ-Saray, Göçerler Mah., İzmir-Torbalı, Ertuğrul, Eskişehir-Mahmudiye, Çarşı, Sivas-Merkez, Abadan, Bilecik-Söğüt, Hamidiye, Kastamonu-Seydiler, Hamidiye ve Balıkesir-Merkez, Hamidiye Camilerinde iki katlı son cemaat mahalli bulunmaktadır.

İzmir-Tire, Yeniçiftlik Mah., İzmir-Torbalı, Tulum Mah., İzmir-Torbalı, Ahmetli Mah., İzmir-Torbalı, Özbey Mah., İzmir-Torbalı, Subaşı Mah., İzmir-Tire Işıklar Mah. ve İzmir-Torbalı, Naime Mah. Camilerinin son cemaat mahalleri başlangıçta ahşap malzemeden açık olarak inşa edilmişken daha sonra yapılan onarımlarda betonarme malzeme ile kapalı hale getirilmişlerdir.

3.3.3. Minareler: Abdülhamid Ezan okuma maksadıyla Abbasîlerden itibaren yapılmaya devam eden minareler[611] cami mimarisinin vazgeçilmez unsurlarındandır. Abdülhamid'in inşa ettirdiği camilerdeki minareler yapının siluetiyle orantılı, küçük ölçekli ve mütevazı kuruluşlar olarak inşa edilmiştir. Birkaç örnek dışında, tek minareli camilerde minare kıble yönüne göre yapıların kuzeybatı köşesine yakın bir yere konumlandırılmıştır. İstanbul-Beşiktaş, Orhaniye Kışlası, İstanbul-Beşiktaş, Raif Ağa, Hatay-Antakya, Orhaniye, Kocaeli-Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid ve Muğla-Bodrum, Adliye Camilerinde ise minareler konum açısından genel kurala uymamaktadırlar. Bu yapılar Tire Doğan Bey Camii ve Gucur Camii minarelerinde [612] olduğu gibi camilerin kuzeydoğusuna yerleştirilmişlerdir.

Minarelerin geneli yapıya bitişik olarak inşa edilmişler sadece İstanbul, Fatih, Eminönü, Hidayet, Hatay-Antakya, Ertuğrul Affan, Orhaniye ve Osmanlı Camileri ile Kocaeli-Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii'nin minareleri yapıdan bağımsız olarak inşa edilmiştir. Minarelerin tamamına yakını bir kaide üzerinde yükselirken Yıldız Hamidiye Camii'nin minaresi hünkâr köşkünden yükselmektedir. Minareye giriş iç mekândaki kadınlar mahfilinden ya da dışarıdan kaideye açılan bir kapıyla çözümlenmiştir.

Tezimizde incelediğimiz yapıların 47 adedi tek minareli olup hepsi de tek şerefelidir. Çift minare uygulaması konumuz olan yapılar içerisinde sadece Bilecik-Söğüt, Hamidiye Camii'nde görülmektedir. Bunun dışında II. Abdülhamid dönemi yapısı olan İstanbul Cihangir Camii'nde de çift minare bulunmaktadır[613].

İstanbul-Beşiktaş, Yıldız Hamidiye, Orhaniye Kışlası, İzmir-Tire, Yeniçiftlik Mah., İzmir-Torbalı, Tulum Mah., İzmir-Torbalı, Ahmetli Mah., İstanbul-Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa, İzmir-Torbalı, Özbey Mah., Eskişehir-Merkez, Karacaşehir

[611] Sözen ve Tanyeli, s. 210.
[612] Hakkı Önkal ve Şenay Özgür, "Tire Minarelerinin Beylikler ve Erken Osmanlı Minareleri Arasındaki Yeri", **Türk Kültüründe Tire-II Sempozyum Bildirileri 17-19 Kasım 2006**, Birleşik Matbaacılık, Haziran 2008, ss. 245-250.
[613] Arlı, "Cihangir Camii", ss. 431-433.

Mah., Çanakkale-Merkez, Tıflı, İzmir-Torbalı, Yeniköy Mah., Kırklareli-Babaeski, Ağayeri Köyü, İzmir-Torbalı, Subaşı Mah., Tekirdağ-Saray, Kurtdere Mah., İzmir-Torbalı, Bülbülderesi Mah., İzmir-Tire, Işıklar Mah., İzmir-Torbalı, Naime Mah., Çankırı-Kurşunlu, Dumanlı Köyü, Burdur, Çeltikçi, Konak Mah., Balıkesir-Ayvalık, Cunda Adası Hamidiye, İzmir-Bornova, Çiçekli Mah., Hatay-Antakya, Ertuğrul Affan, Hatay-Antakya, Orhaniye, Hatay-Antakya, Osmanlı, Eskişehir-Mahmudiye, Karakışla (Hara), Manisa-Soma, Ulupınar, Tekirdağ-Saray, Göçerler Mah., Edirne-Havsa, Yolageldi Köyü, Manisa-Saruhanlı, Koldere Burhaniye, Tekirdağ-Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Köyü ve Bilecik-Söğüt, Hamidiye Camilerinin minareleri orijinal olup diğer yapıların minareleri daha sonra yeniden inşa edilmiştir.

İnceleme konumuz olan yapıların minarelerin genelinde kaideler taş malzemeden, gövde, şerefe ve petekler ise tuğla malzemeden inşa edilmiştir. Ancak İstanbul-Beşiktaş, Yıldız Hamidiye, İstanbul-Beşiktaş, Orhaniye Kışlası, İstanbul-Fatih, Eminönü Hidayet, İstanbul-Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa, Çanakkale-Merkez, Tıflı, Çankırı-Kurşunlu, Dumanlı Köyü, Hatay-Antakya, Ertuğrul Affan, Eskişehir-Mahmudiye, Karakışla (Hara), İstanbul-Üsküdar, Burhaniye Mah. ile Balıkesir-Merkez, Hamidiye Camilerinin minareleri tamamen kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Hatay-Antakya, Orhaniye ve Osmanlı Camilerinin minarelerinin kaide ve gövde kısımları kesme taştan, köşk kısımları ise ahşap malzemeden inşa edilmiştir. Ayrıca Bilecik-Bozüyük, Kovalıca Köyü, Sakarya-Söğütlü, Hasanfakı Mah., İstanbul-Arnavutköy, Sazlıbosna Mah. Camilerinin minareleri betonarme malzemeden; İstanbul-Beşiktaş, Raif Ağa, Manisa-Soma, Çerkez Hamidiye Camilerinin minareleri ise hafif malzemeden oldukça basit bir yapıda inşa edilmiştir.

İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla, İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa, . Eskişehir, Merkez, Karacaşehir Mah. , İzmir, Torbalı, Merkez Orhaniye, Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü, Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mah., Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu Mah., Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa, Burdur, Çeltikçi, Konak Mah., Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii, Hatay, Antakya, Osmaniye, Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mah., Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü, Muğla, Bodrum, Adliye, Manisa, Saruhanlı, Koldere, Burhaniye, Eskişehir, Mahmudiye, Çarşı, Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Köyü, Sivas, Merkez, Abadan, Kastamonu, Seydiler, Hamidiye ve Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camilerinin kaideleri kare planlı;

Çanakkale, Merkez, Tıflı, Bolu, Gerede, Aşağı Ovacık Köyü, Balıkesir, Ayvalık, Cunda Adası, Hamidiye Camii, İzmir, Bornova, Çiçekli Mah. Camii, Hatay, Antakya, Orhaniye Camii, Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla, Manisa, Soma, Ulupınar, Tekirdağ, Saray, Göçerler Mah. , İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mah., İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Mah. ve Bilecik, Söğüt, Hamidiye Camileri dikdörtgen planlı; İstanbul, Fatih, Eminönü, Hidayet, İzmir, Tire, Yeniçiftlik Mah. İzmir, Torbalı, Tulum Mah., Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü, İzmir, Torbalı, Ahmetli Mah., İzmir, Torbalı, Özbey Mah. , İzmir, Torbalı, Yeniköy Mah. Yukarı, İzmir, Torbalı, Kırbaş Mah., İzmir, Torbalı, Subaşı Mah. , İzmir, Torbalı, Bülbülderesi Mah. , İzmir, Tire Işıklar Mah. , İzmir, Torbalı, Naime Mah. Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid, ve İzmir, Torbalı, Merkez Ertuğrul camileri ise çokgen planlı kaideye sahiptir.

İstanbul Aseriye Camii (1839) [614] minaresinde de uygulanan soğan biçimindeki pabuç İstanbul-Fatih, Eminönü Hidayet, İzmir-Torbalı, Tulum Mah. ve Eskişehir-Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camilerinde de görülmektedir. Soğan biçiminli pabuçları ile bu yapılar Batı etkisinin bariz olarak görüldüğü örneklerdir.

II. Abdülhamid'in yaptırmış olduğu camilerin tümü silindirik gövdelidir. Bunlar içerisinde İstanbul, Beşiktaş Yıldız Hamidiye Camii minaresi zarifliği ve inceliğiyle dikkat çekicidir.

Minareler Osmanlı Mimarisindeki Batı etkisini göstermesi açısından da önemlidir. Batılılaşmanın etkisiyle konumuz dâhilindeki çoğu minarelerde şerefe altlarının mukarnas veya testere dişi ile dolgulama uygulamasından vazgeçilmiş, minarelerde sıklıkla dolgu malzemesi olarak silmeler kullanılmıştır [615]. Konumuz olan İstanbul, Fatih, Eminönü, Hidayet, İzmir, Tire, Yeniçiftlik Mah., İzmir, Torbalı, Tulum Mah., İzmir, Torbalı, Ahmetli Mah., İzmir, Torbalı, Özbey Mah., Çanakkale, Merkez, Tıflı, Bolu, Gerede, Aşağı Ovacık Köyü, İzmir, Torbalı, Yeniköy Mah. Yukarı, Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü, İzmir, Torbalı, Subaşı Mah., Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mah. İzmir, Torbalı, Bülbülderesi Mah., İzmir, Tire Işıklar Mah., İzmir, Torbalı, Naime Mah., Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu Mah., Çankırı, Kurşunlu,

[614] Duygu İlkhan Söylemez, **Batılılaşma Dönemi İstanbul Cami Cephelerinde Taş Süsleme (1703 – 1839)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2010, s. 153-154.

[615] Filiz Gündüz, "Minare", **T.D.V.İ.A**., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, Cilt: 30, s. 100.

Dumanlı Köyü Şaban Ağa, Burdur, Çeltikçi, Konak Mah. 2.27. Balıkesir, Ayvalık, Cunda Adası, Hamidiye, İzmir, Bornova, Çiçekli Mah., Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan, Hatay, Antakya, Orhaniye, Hatay, Antakya, Osmaniye, Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla, Manisa, Soma, Ulupınar, Tekirdağ, Saray, Göçerler Mah. ,Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü, İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Mah., Manisa, Saruhanlı, Koldere, Burhaniye, Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Köyü, Bilecik, Söğüt, Hamidiye ve Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camilerinde de minarelerin şerefe altlarında dolgu malzemesi olarak silmeler kullanılmıştır.

Balıkesir-Ayvalık, Cunda Adası Hamidiye Camii minaresinin şerefe altında bulunan Ampir üsluplu konsol dizileri ve Çanakkale-Merkez, Tıflı Camii minaresinin şerefe altı dekoratif silmeleri Batı etkisiyle şekillenen farklı uygulama türleridir.

Konumuz olan camilerin minareleri tek şerefeli inşa edilmiş olup şerefelerin çoğunluğunun üzeri açıktır. Sadece İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa, Hatay, Antakya, Orhaniye, Hatay, Antakya, Osmaniye ile İstanbul-Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camilerinde minare şerefelerinin üzerleri örtülerek köşk biçiminde bir düzenlemeye gidilmiştir. Ayrıca İstanbul-Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii minare şerefesi oryantalist etkilerle de dikkat çekicidir.

İzmir, Tire, Yeniçiftlik Mah. , İzmir, Torbalı, Tulum Mah. , İzmir, Torbalı, Ahmetli Mah. , İzmir, Torbalı, Yeniköy Mah. Yukarı, İzmir, Torbalı, Bülbülderesi Mah., Manisa, Soma, Ulupınar, Tekirdağ, Saray, Göçerler Mah., Manisa, Saruhanlı, Koldere, Burhaniye ve Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Köyü Camilerinin minare külahları tuğladan yapılmış olup soğanvari formdadır.

Minarelerde taş külah uygulamasının ilk olarak İstanbul Nuruosmaniye Camii (1749-1755) ile başladığı kabul edilmektedir[616]. İstanbul-Beşiktaş, Yıldız Hamidiye, İstanbul-Beşiktaş, Orhaniye Kışlası, Eskişehir-Mahmudiye, Karakışla, Balıkesir, Ayvalık, Cunda Adası, Hamidiye, Burdur, Çeltikçi, Konak Mah., İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Mah. ve Bilecik-Söğüt, Hamidiye Camilerinin minareleri de taş külahları ile bu uygulamayı devam ettiren örneklerdir.

3.3.4. Tavanlar: Konumuz olan camilerdeki ahşap tavanların birçoğu yapılan onarım ve tadilatlarla betonarmeye veya pvc malzeme kaplı tavana çevrilmiştir.

[616] Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 536

Günümüze kadar gelen ahşap tavanlarda ise genellikle sadelik hâkimdir. İnce işçilikli tavan örneklerine İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye ve Beşiktaş Orhaniye camilerinde rastlanmıştır. Özellikle Yıldız Hamidiye Camii'nin tavanları işçilik ve kalite açısından dikkate değer bir örnekdir. Anadolu'da ise Çanakkale, Merkez Tıflı Camii ile Bolu, Gerede Aşağıovacık Köyü Camii tavanları dikkat çekmektedir (EK4-212, EK4-230-231).

3.3.5. Kapılar: İnceleme konumuz olan camilerin ana giriş kapı kanatları çoğunlukla ahşap malzemeden inşa edilmiştir. Fakat bu kapı kanatlarından sadece İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye, İstanbul, Beşiktaş Orhaniye Camii, İstanbul, Fatih Hidayet, İzmir, Torbalı Özbey Mahallesi, Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi, Çanakkale, Merkez Tıflı, Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü, İzmir, Torbalı Şehitler Mahallesi, Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla, Muğla, Bodrum, Adliye, İstanbul, Üsküdar, Burhaniye, Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) ve Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii ana giriş kapıları orijinal olarak günümüze ulaşabilmiştir. Ahşap kapılar içerisinde en bezemeli olanı ise Yıldız Hamidiye Camii Hünkâr Mahfili Kapısıdır (EK4-46).

Bazı yapıların avlu giriş kapılarında demir malzeme kullanılmıştır. İzmir, Torbalı Yeniçiftlik Mahallesi Camii ile Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla Camii avluları orijinal demir kapılı örneklerdir.

3.3.6. Pencereler: Araştırma konumuz olan camilerde pencereler bir, iki ve üç sıra halinde düzenlenmiştir. Bunlardan sadece İstanbul-Beşiktaş, Orhaniye Kışlası Camii üçlü pencere düzenine sahiptir. İzmir-Tire, Yeniçiftlik Mah., İzmir-Torbalı, Tulum Mah., Eskişehir-Merkez, Karacaşehir Mah., İzmir-Torbalı, Orhaniye, Çanakkale-Merkez, Tıflı, İzmir-Torbalı, Subaşı Mah., İzmir-Tire Işıklar Mah., Ankara-Haymana, Ahırlıkuyu Mah., Balıkesir-Ayvalık, Cunda Adası Hamidiye, İzmir-Bornova, Çiçekli Mah., Hatay-Antakya, Ertuğrul Affan, Hatay-Antakya, Orhaniye, Hatay-Antakya, Osmanlı, Eskişehir-Mahmudiye, Karakışla (Hara), Manisa-Soma, Ulupınar, Tekirdağ-Saray, Göçerler Mah. ve Kocaeli-Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camilerinde pencereler tek sıra halinde düzenlenmiş, bunun dışındaki camilerde pencere düzeni iki sıra halindedir. Pencere açıklıkları çoğunlukla basık ve yuvarlak kemerli inşa edilmiş olup birçoğu içeriye doğru genişlemektedir.

3.3.7. Mihrap: Camilerde kıble yönünü gösteren[617] mihrap cami mimarisinin temel elemanlarındandır. Yıldız Hamidiye, Orhaniye Kışla ve Eminönü Hidayet Camileri ince işçilikli orijinal mermer mihrapları ile dikkat çekmektedir (EK4-29, EK4-64, EK4-99). Bunun dışındaki camilerin mihrapları ise taş veya alçı malzemeden inşa edilmiştir.

Kayseri Ali Saip Paşa Camii (1887)[618], İzmir Salepçioğlu Camii(1906)[619] mihrapları da mermerdendir.

İnceleme konumuz olan camilerde mihraplar farklı düzenlemeleriyle dikkat öçekmektedir. Eskişehir-Merkez, Karacaşehir Mah., İzmir-Torbalı, Yeniköy Mah., Hatay-Antakya, Ertuğrul Affan, Orhaniye ve Osmanlı Camileri, Manisa-Soma, Çerkez Hamidiye, Muğla-Bodrum, Adliye, Balıkesir-Ayvalık, Cunda Adası Hamidiye, Söğüt, Hamidiye ve Kastamonu-Seydiler, Hamidiye Camilerinin mihrapları sade bir niş şeklinde düzenlenmiştir. İzmir-Torbalı, Özbey Mah., İzmir-Torbalı, Bülbülderesi Mah., İzmir-Tire Işıklar Mah., İzmir-Bornova, Çiçekli Mah., Eskişehir-Mahmudiye, Karakışla (Hara), İzmir-Torbalı, Bülbülderesi Mah., Manisa-Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camilerinin mihrapları ise plasterler tarafından kuşatılmış sade niş şeklindedir. Bunlarla birlikte Çankırı-Kurşunlu, Dumanlı Köyü Camii Oryantalist üsluplu, at nalı kemerli mihrabı, Eskişehir-Mahmudiye, Çarşı Camii ise Neo-Klasik üsluplu mihrapları ile Kocaeli-Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid, Sivas-Merkez, Abadan, Çanakkale-Merkez, Tıflı Camileri ise süslemeli mihrapları ile dikkat çekicidir. Bunların dışındaki mihraplar fabrikasyon çini veya alçı malzeme ile yeniden inşa edilmişlerdir.

Yapılardaki mihrap nişleri çoğunlukla duvar kalınlığını aşmayacak şekilde inşa edilmiştir. Diğer yapılardan farklı olarak İstanbul-Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa, Kocaeli-Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camileri duvar yüzeyinden hafif bir şekilde çıkıntı yaparken, Çanakkale-Merkez, Tıflı ile Balıkesir-Ayvalık, Cunda Adası Hamidiye Camilerinin mihrapları duvar yüzeyinden yarım daire şeklinde bir çıkıntı yapmaktadır.

---

[617] Tolga Bozkurt, "İslâm Mimarisinde Mihrap Sembolizmi", **Selçuk Mülayim Armağanı Sanat Tarihi Araştırmaları**, (Ed.) Aziz Doğanay, Lale yayınları, İstanbul, 2014, s. 187.
[618] Kaya Demir, s.144
[619] Kuyulu Ersoy, , "Salepçioğlu…", s. 285.

3.3.8. Minber: Cuma namazı kılınan her camide minberin bulunması bir gerekliliktir. Minberler mermer, taş, ahşap gibi malzemelerden yapılabilir[620]. Sivas Meydan Cami (1564)[621], Üsküdar Yeni Valide Camii, İstanbul Suadiye camii (1907)[622], İzmir Başdurak (Hacı Hüseyin) Camii, Küçükyalı Hamidiye Camii, Hisar Camii, Kemeraltı Camii ve Salepçioğlu Camilerinin minberleri mermer malzemedendir[623]. Konya Alaaddin Camii, Siirt Ulu Camii, Ürgüp Demse Köyündeki Taşkın Paşa Camii, Kazasker Camii (1902), Erenköy Zihni Paşa (1901) ve Göztepe Halis Efendi Camii (1902) minberleri ise ahşap malzeme ile yapılan bazı örneklerdir.

İnceleme konumuz olan Yıldız Hamidiye Camii, Orhaniye Kışla Camii ve Eminönü Hidayet Camii'nin mihrapları ile aynı özellik taşıyan özgün minberleri ince işçilikli mermerden yapılmıştır (EK4-32, EK4-65, EK4-100).

Bilecik-Bozüyük, Kovalıca Köyü, İzmir-Torbalı, Ahmetli Mah., İstanbul-Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa, Eskişehir-Merkez, Karacaşehir Mah., Çanakkale-Merkez, Tıflı, İzmir-Torbalı, Bülbülderesi Mah., İzmir-Tire Işıklar Mah., Burdur-Çeltikçi, Hamidiye, Eskişehir-Mahmudiye, Karakışla (Hara), Manisa-Soma, Çerkez Hamidiye, Muğla-Bodrum, Adliye, Bilecik-Söğüt, Hamidiye ve Balıkesir-Merkez, Hamidiye Camilerinin özgün minberleri ise ahşap malzemeyle imal edilmiştir.

İnceleme konumuz olan diğer camilerin minberleri ise özgün değildir. Bunlar sanatsal açıdan herhangi bir değer taşımayan ahşap veya fabrikasyon çini malzemeyle kaplı betonarme malzemeden yapılmış minberlerdir.

3.3.9. Vaaz Kürsüsü: Vaaz kürsüsü, camilerde vaaz ve ders verme amacıyla oluşturulmuş, zeminden biraz yüksekçe yapılmış, hareketli veya sabit bir mimari unsurdur[624]. Vaaz kürsülerinin çoğu ahşap malzeme ile imal edilmiştir. Ancak sadece İstanbul-Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa, Eskişehir-Merkez, Karacaşehir Mah., Çanakkale-Merkez, Tıflı, Burdur-Çeltikçi, Hamidiye, Sivas-Merkez, Abadan ve

---

620 Sözen ve Tanyeli, s. 210.

621 Selma Şimşek ve Hülya Kaynar, " Sivas'taki Tarihi Eserlerde Mermer Kullanımı", **Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi**, Art-e, Kasım 2011-08, Cilt: 4, Sayı:8, ss. 1-15.

622 Zeynep Hatice Kurtbil, "Minber-Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar" maddesi, **T.D.V.İ.A.**, Cilt:30, İstanbul, 2005, ss. 103-105.

623 Sedat Bayrakal, "İzmir Minberleri", **Sanat Tarihi Dergisi,** Sayı:13/2, Ekim/October 2004, ss. 19-49.

624 Şenay Özgür Yıldız, "Osmanlı Devri Edirne Camilerinden Ahşap Va'z Kürsüsü Örnekleri", **Sanat Tarihi Dergisi**, Cilt: XXI, Sayı: 2, Ekim 2012, s. 101.

Bilecik-Söğüt, Hamidiye Camilerinin ahşap vaaz kürsüleri orijinal haliyle günümüze ulaşabilmiştir (EK4-159, 183, 385, 654, 674).

İstanbul-Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii ve Orhaniye Kışla Camii'nin özgün vaaz kürsüleri ise Bursa Ulu Camii [625] ve Birgi Karaoğlu Camii [626] vaaz kürsüleri gibi mermer malzemeyle yapılmıştır.

3.3.10. Kadınlar Mahfili: Kadın mahfilleri camilerin kuzey tarafında duvara bitişik olarak konumlandırılmıştır. Mahfillere ulaşım harimin kuzeydoğusunda bulunan döner merdivenlerle sağlandığı gibi son cemaat mahallinden de sağlanmaktadır. Yapılan tadilatlarda batı duvarına eklenen bir merdiven sayesinde dışarıdan da ulaşım sağlanmaktadır. İnceleme konumuz olan camilerin kadınlar mahfili kâgir ve ahşap olmak üzere iki çeşit malzemeden imal edilmiştir. Yapılan onarımlarda mahfillerin bir kısmı ahşap olarak birçoğu ise betonarme olarak yenilenmiştir. İstanbul-Fatih, Eminönü Hidayet, İzmir-Torbalı, Ahmetli Mah., İstanbul-Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa, Eskişehir-Merkez, Karacaşehir Mah., Çanakkale-Merkez, Tıflı Camii, İzmir-Torbalı, Yeniköy Mah., İzmir-Torbalı, Bülbülderesi Mah., Ankara-Haymana, Ahırlıkuyu Mah., Çankırı-Kurşunlu, Dumanlı Köyü, Burdur-Çeltikçi, Hamidiye, İzmir-Bornova, Çiçekli Mah., Eskişehir-Mahmudiye, Karakışla (Hara), Manisa-Soma, Çerkez Hamidiye, Muğla-Bodrum, Adliye ve Sivas-Merkez, Abadan Camilerinin kadınlar mahfili orijinal ahşaptır. Bolu-Gerede, Aşağı Ovacık Köyü, Eskişehir-Mahmudiye, Çarşı, Bilecik-Söğüt, Hamidiye ve Kastamonu-Seydiler, Hamidiye Camilerinin mahfilleri ise taş ve ahşap malzemeden inşa edilmiştir.

Hatay Antakya Ertuğrul Affan, Orhaniye ve Osmaniye Camilerinde kadınlar mahfili bulunmamaktadır. İstanbul-Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii ile Orhaniye Kışla Camilerinde kadınlar mahfili yerine Hünkâr mahfilleri bulunmaktadır.

3.4. SÜSLEME: İnceleme konumuz olan camilerde taş, mermer, alçı, ahşap, kalem işi ve yazı süslemeler görülmektedir. Bezeme özellikleri açısından Sultan Abdülhamid'in başkent İstanbul'da yaptırdığı camiler ile Anadolu'da yaptırdığı camiler arasında büyük fark göze çarpmaktadır. İstanbul'da özellikle Beşiktaş'ta

[625] Şenay Özgür Yıldız, "Bursa'daki Osmanlı Dönemi Camilerinden İki Va'z Kürsüsü Örneği", **Sanat Tarihi Dergisi**, Cilt: XXI, Sayı: 2, Ekim 2012, ss. 144-145.

[626] Gökben Ayhan, "Birgi Karaoğlu Camii'nin Vaaz Kürsüsü", **S.D.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergis**i, Aralık 2016, Sayı: 39, ss. 215-239.

bulunan Yıldız Hamidiye ve Orhaniye Kışla Camii kaliteli süslemeleri ile dikkat çekmektedir. Anadolu'daki camiler birkaçı hariç gayet sade özellikler gösterir. 28 adet camide ise hemen hemen hiçbir bezeme unsuruna rastlanmamıştır.

Bezeme açısından en zengin süsleme Yıldız Hamidiye Camii'nde bulunmaktadır. Oryantalist motiflerin egemen olduğu seçmeci bir üslupla süslenen bu yapıda taş, alçı, demir, mermer, ahşap, yazı ile kalem işi bezeme unsuru olarak başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Cami iç mekânının tüm yüzeyleri özellikle kalem işi süsleme ile benzerine rastlanmayan bir zenginlik ve özenle bezenmiştir. Mavi, kırmızı ve altın yaldızın yoğun olarak kullanıldığı kalem işi bezemelerde, seçilen renk ve bezeme öğelerinde, kubbe ve kuşak yazılarında Mağrip-Endülüs kaynaklı Oryantalist bir anlayış görülmektedir. Kubbe içi ve tavanlar mavi üzerine altın varak yıldız bezemelerle işlenmiştir. Caminin hariminde süsleme unsuru olarak yazının da kullanıldığını görmekteyiz. Yıldız Hamidiye Camii'nin iç dekorasyonunda kullanılan bir diğer bezeme türü de ahşap süslemedir. Hünkâr ile ailesine ayrılan köşkün yan odalarından cami ana mekânına taşan gül ağacından yapılmış ahşap parmaklıklı cumbalar, ince ahşap işçiliğinin tüm zarafetini sergileyen seçkin örneklerdendir. Hünkâr köşkünün bölünmüş tavan yüzeylerinde ise klasik Osmanlı süslemesinden alınan Rumiler, Selçuklu tarzı geometrik desenler ile Barok-Rokoko üslubundan alınma natüralist üsluplu çiçek motiflerinin karışımından elde edilmiş Eklektik üslupta kalem işi bezemeler görülmektedir. Minber, mihrap ve vaaz kürsüsü ile malzeme, tasarım ve süsleme bakımından tam bir bütünlük içindedir. Üçü de oldukça başarılı bir mermer işçiliğine sahiptir.

İstanbul Orhaniye Kışla Camii asıl ibadet mekânında mihrap, minber ve vaiz kürsüsü ince işçiliği ile dikkat çekmektedir. Yarım elips şeklindeki mukarnas kavsaralı mermer mihrap nişi ikili sütun grupları bulunan plasterler tarafından kuşatılmıştır. Bu sütun gruplarının başlıkları altın yaldızla süslenmiş, mukarnas geçişli bir düzenlemeye sahiptir. Başlıkların üzerinde ise ortalarında çiniden yapılmış ayet tabağı bulunan simetrik olarak, oyma perde motifleri yer almaktadır. İki tarafta toplanmış perde motifi, yaldızlı yeşil boya ile boyanmış olarak daha büyük ölçülerde mihrap nişinin kavsarasında tekrar edilmiş olup bu motiften aşağıya doğru sarkan bir kandil motifi bulunmaktadır. Mihrap kavsarası en alt sırası yıldız bezemeli, altı sıra mukarnasla sonlanmaktadır. Kavsara ile çerçeve arasındaki köşelikler dolamadal ve

rumi motiflerle doldurulmuştur. İki sütun grupları ile mihrabın üst kısımları ince işçilikli altın yaldızlı, mermerden oyma rumi motiflerle bezeli tepelikle sonlanmıştır.

Kubbe, merkezdeki madalyondan itibaren sarı bantlarla sekize bölünmüş olup her bölümde mavi zemin üzerine altın varakla hazırlanmış yıldız motifleri mevcuttur. Özellikle kubbede kullanılan yıldız ve benzeri motifler Yıldız Hamidiye ve Ertuğrul Tekkesi'ndeki motif sözlüğü ile pek çok açıdan benzer özellikler göstermektedir. Harimin birinci kat panoların içleri iki taraftan palmet motifleri ile sonlanan baklava dilimi formlu madalyon motifi ile doldurulmuştur. İkinci kat ise mavi bir fon üzerine geometrik ve bitkisel motifler birbirlerine bağlanmış olup tüm yüzeyler rumi ve palmet motifleriyle bezenmiştir. Kubbe kasnağında ve tromplarda da bitkisel ve geometrik bezemeler aynı renklerde uygulanmıştır. Mahfil bölümüne uygulanan kalem işleri de harimde olduğu gibi dikdörtgen panolar halinde düzenlenmiş olup panoların yüzeylerinde, içleri rumi ve palmet kompozisyonları ile doldurulmuş baklava dilimi formunda birer madalyon yer almaktadır. Mahfilin üst katına çıkıldığında sarı, kırmızı rengin hâkim olduğu bitkisel süslemeleri, 'C' kıvrımları, ay yıldız frizi, madalyonlar ve çiçek demetlerinden oluşan kompozisyonlar görülmektedir. Yapıdaki bu yoğun kalemişi bezemelerde Neo-Klasik, Eklektik veya Oryantalist olarak adlandırabileceğimiz üsluplar görülmektedir.

Tavanları kalemişi bitkisel süslemelerle bezenen mahfilin giriş holünün tavanında uygulanan arma düzenlemesi inceleme konumuz olan camilerde ilk defa görülmesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Söz konusu tavan dörde bölünerek yağlıboya ile arma düzenlemesi yapılmıştır. Dört bölümden bir tarafı boş bırakıldığı görülen düzenlemenin doğu tarafta olanı özgün olup diğerleri sonradan yapılmıştır.

Hidayet Camii diğer yapılardan farklı olarak dış cephe süslemeleriyle dikkat çekmektedir. Son cemaat mahallinin cepheleri oldukça sade düzenlenmesine karşın ana ibadet mekânının dış cepheleri özellikle batı cephede Oryantalizm akımı içinde değerlendirilebilecek tarzda yoğun bir süsleme söz konusudur.

İstanbul Kaptan İbrahim Ağa Camii'nin mihrap, minber ve vaaz kürsüsünün beyaz boya üzerine altın yaldızla kabartma olarak yapılan iri rozet çiçekleri, "S", "C" kıvrımlı stilize bitkisel motifleri, yumurta frizleri, palmet ve akantus yapraklarından oluşan süslemeler eklektik üslupta olup dönemin bezeme özelliklerini yansıtmaktadır.

Başkent İstanbul'daki örneklere nazaran zengin bezeme örnekleri görülmemekle birlikte Anadolu'daki bazı camilerde de Batı kaynaklı bir takım süslemeler görülmektedir. Çanakkale Merkez Tıflı Camii, stilize kıvrık dal, yaprak ve çiçek motifleriyle bezeli mihrabı, ince işçilikli, bitkisel desenli ahşap tavanı ile dikkat çekmektedir. Minarenin kaidesinin güney ve batı yüzeylerinde elips şeklinde "Sultan Mahmut Güneşi" türünden ışınsal güneş motifi kabartma dekorlar bulunmaktadır. Pabuç kısmı ve şerefe konsolu Ampir üslupta eşsiz bir süsleme ve taş işçiliğinin ürünüdür. Konsol muntazam ve incelikli taş şebekelere sahiptir. Külah ise baklava dilimli ince çubuklu süslemesiyle dikkat çekicidir.

Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü Camii, ince işçilikli bitkisel desene sahip ahşap tavanı ile dikkat çekmektedir. Tavanın merkezindeki sekizgenin orta noktasında, çubuklardan yapılma, sarı, mavi, kırmızı, yeşil ve beyaz renklerle boyalı, güneş ışınları motifleriyle bezeli bir göbek yer almaktadır. Sekizgen alanın etrafı ahşap sütunlarla kasetlenmiş olup kenar ve köşeler, ahşap çubuklar vasıtasıyla geometrik şekiller, çarkıfelek, ay-yıldız ve ışınsal güneş motifleriyle süslenmiştir

Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Barok tesirin yoğun olduğu süslemeleri ile dikkat çekmektedir. Ana ibadet mekânını kahverengi, koyu yeşil, sarı, mavi, kırmızı, beyaz ve siyah pastel renkler kullanılarak Barok üslupta "S" ve "C" kıvrımlarından oluşan rozetler ve rozetlerin etrafında yer alan kıvrık dal ve natürel çiçek motifleri, vazo ile vazodan çıkan natürel çiçek ve yaprak motifleri bezelidir.

Burdur, Çeltikçi, Konak Mahallesi Camii Süsleme olarak eklektik özellikler taşımaktadır. Yapıda, kenger yaprakları, "S", "C" şekilli kıvrık dallar sıkça kullanılmıştır. Ayrıca mihrap nişinde yer alan perde ve kandil motifli; kitabedeki ay-yıldız motifi dönemin çokça kullanılan motiflerindendir. Özellikle mihrap kemeri kilit taşı ve dış cephedeki kimi pencerelerin kemer kilit taşlarında yer alan Ampir üsluplu, üç boyutlu (heykel) kenger yaprağı motifi oldukça dikkat çekicidir.

Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii kuzey cephedeki sütunların taş başlıklarında ve minarenin şerefe altında yer alan konsol dizisinde, Batı tarzından etkilenerek yapılan akantus yaprakları süsleme olarak dikkat çekicidir.

Eskişehir, Mahmudiye Karakışla (Hara) Camii bezeme öğelerinde de Klasik ve Barok etkiden oluşan Eklektik tavır söz konusudur. Pencere kenarlarındaki rumi

motiflerle birlikte pencere üstlerinde, kasnakta ve kubbelerde yer alan kalem işlerinde, simetrik "C" ve "S" eğrili kıvrım dal ve askılar, rozet madalyon ve konturlar Ampir etkiyi göstermektedir. Harim giriş kapısının kemer alnında yer alan ışınsal bezeme ve kapının yanındaki sütuncenin başlığında bulunan özgün kullanım yerinden uzaklaşmış vazo motifi ise Ampir mimarlığın bezeme özelliklerindendir.

Kocaeli, Gebze Tavşancıl, Sultan Hamid Camii mihrap nişinde, Geç Dönemde sıkça uygulanan, iki kanat halinde kenarlarda toplanmış perde motifi ve perde ortasında asılı duran kandil motifi dikkat çekicidir. Perde kırmızı renkli olup, üzerinde açık mavi renkte enine çizgiler vardır. İki yana toplanmış perdenin üzerinde püskülü sarı renkli kordoneler dolaşmaktadır. Mihrap nişi ile yuvarlak kemerli kavsaranın birleşim yerinde ters-düz palmet dizilerinin yer aldığı bir bordür yer almaktadır. Mihrap kavsarasında da yeşil, kahverengi, kırmızı, mavi, beyaz, bordo, sarı renklerin kullanıldığı palmet ve rumi bezemeli bordürler bulunmaktadır.

Muğla, Bodrum, Adliye Camii'nde süsleme olarak, minberin giriş kapı alınlığında ahşap üzerine, Ampir üsluplu "Sultan Mahmut Güneşi" türünden ışınsal güneş motifi, bitkisel dal ve çiçek motifleri; sekizgen şekilli tavan göbeğinde ise kirli sarı ve siyah renkli kalemişi bitkisel motifler yer almaktadır.

İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii'nde de geç devrin özelliklerini taşıyan süslemeler söz konusudur. Yapının harim, son cemaat mahallinin üst katı ile mahfil, kirli sarı, mor, açık mavi, boncuk mavi renklerle, bitkisel karakterli rumi, palmet, yaprak ve kıvrık dallardan oluşan kompozisyonlarla bezelidir.

Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii'nin özgün mihrap nişi alçıdan imal edilmiş perde motifi ile bezenmiştir. Mihrabın üzerinde, merkezinde yıldız motifi bulunan Ampir üsluplu "Sultan Mahmut Güneşi" türünden ışınsal güneş motifi bulunmaktadır.

Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii'nin ana giriş kapısı üzerinde yer alan kemer kilit taşındaki Barok üsluplu üzüm motifi ile sütuncelerin başlıklarında bulunan volüt filizleri, son cemaat yerinden harime geçişi sağlayan kapının üzerinde yer alan Oryantalist yorumlu dentil (diş sırası) frizi ile onun altında kör niş sıraları, plasterlerin üzerinde bulunan yastığın üzerindeki bitki motifleri ile kuzey cephe alt pencerelerin kemer alınlıklarında ve mihrap kemerin kilit taşında bulunan Barok özellikli akant yaprağı motifleri dikkat çeken bezeme unsurlarıdır.

Bilecik-Söğüt, Hamidiye Camii ahşap minberi bitkisel ve geometrik motiflerle bezelidir. Caminin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü de orijinal olup gülbezek, rumi ve palmet motiflerinin yer aldığı bitkisel motiflerle süslüdür. Yapının iç kısmı rumi, palmet ve kıvrık dallardan oluşan bitkisel karakterli bezemelerle süslenmiştir. Caminin bütününde olduğu gibi iç süslemeler de geç devrin özelliklerini taşımaktadır.

Çini süsleme sadece Söğüt Hamidiye Camii'nde uygulanmıştır. Yapının son cemaat mahallinin doğu ve batı cephesindeki pencereler arasına yerleştirilen panolara Neo-Klasik tarzda çini süslemelerle doldurulmuştur. Ayrıca batı cephesinde, üst kat pencere yanında yer alan sağır pencereler ile alt ve üst sıra pencere aralarındaki dikdörtgen panolar da çini ile doldurulmuştur. Çini süslemeler mavi rengin hâkim olduğu renkli bitkisel ağırlıklıdır.

Torbalı Özbey Mahallesi Camii, Yeniköy Mahalle Camii ve İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi Camii'nde ise "Yā Mucībe'd-de'avāt"günümüz Türkçesi ile "Ey duaları kabul eden." yazılı Ampir üsluplu "Sultan Mahmut Güneşi" türünden ışınsal güneş motifi görülmektedir.

İzmir, Tire Yeniçiftlik Mahallesi Camii son cemaat mahalli demir giriş kapı tepeliğinde, Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii, İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi Camii, İzmir, Tire, Işıklar Mahallesi Camii, Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii minberinde, İzmir, Torbalı Merkez Orhaniye Camii, İzmir, Bornova, Çiçekli Mahallesi Camii, Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii pencere kilit taşlarında, Burdur, Çeltikçi, Konak Mahallesi Camii yapı kitabesi üzerinde yer alan ay-yıldız motifi, devletin merkezi olan "Yıldız" semtine bir gönderme yaparak yönetimin simgesi olarak da kullanılmış olabilir

3.5. KİTABELER: II. Abdülhamid'in yaptırdığı camilerdeki inşa kitabelerinin tamamı günümüze ulaşamamıştır. Bununla birlikte Burdur-Çeltikçi, Hamidiye Camii kitabesi tamamen, Balıkesir-Ayvalık, Cunda Adası Hamidiye Camii ile Eskişehir-Mahmudiye, Çarşı Camii kitabeleri ise kısmen tahrip edilmiştir. 27 adet yapının inşa kitabesi ise günümüze kadar ulaşmıştır. Bu kitabelerden 18 adeti Yıldız sarayı Başkitabet makamından gönderilen emre uygun olarak "Zînet efzây-ı makâm-ı muallây-ı hilâfet-i İslâmiyye ve erîke-i pîrây-ı saltanat-ı seniyye-i Osmâniye es-

sultân İbnu's-sultân es-sultân el-Ğâzî Abdülhamîd Hân-ı Sânî hazretlerî taraf-ı eşreflerinden İş bu …… câmî' şerîfî …….. inşâ idilmiştir." şeklinde düzenlenmiştir [627]. Bu şekilde kitabesi olan yapılar: İstanbul-Beşiktaş, Orhaniye Kışla, İzmir-Tire, Yeniçiftlik Mah., İzmir-Torbalı, Tulum Mah., İstanbul-Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa, İzmir-Torbalı, Özbey Mah., İzmir-Torbalı, Orhaniye, İzmir-Torbalı, Yeniköy Mah., İzmir-Torbalı, Şehitler Mah., Kırklareli-Babaeski, Ağayeri Köyü, İzmir-Torbalı, Bülbülderesi Mah., İzmir-Tire Işıklar Mah., İzmir-Torbalı, Naime Mah., Manisa-Soma, Ulupınar, Muğla-Bodrum, Adliye, İzmir-Torbalı, Ertuğrul, İstanbul-Üsküdar, Burhaniye Mah. ve Manisa-Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camileridir. Çanakkale-Merkez, Tıflı, Bolu-Gerede, Aşağı Ovacık Köyü, Hatay-Antakya, Ertuğrul Affan, Hatay-Antakya, Orhaniye, Hatay-Antakya, Osmanlı, Eskişehir-Mahmudiye, Karakışla (Hara), Sivas-Merkez, Abadan, Kastamonu-Seydiler, Hamidiye ve Balıkesir-Merkez, Hamidiye Camilerinin kitabeleri ise farklı üsluplarda yazılmıştır. Kitabelerin dili ağırlıklı olarak Arapçadır. Bazı eserlerdeki kitabeler, Sultan Abdülhamid'in egemenliğinin görsel teyidi olarak[628] kitabelerin en üst tarafında tuğrası onun altında hilal şeklinde üç satırlık nesih hatlı kitabe şeklinde düzenlenirken, bazı kitabeler ise düz satırlı bir düzenlemeye sahiptir. Kitabelerde genellikle sultan Abdülhamid'in isim, elkab ve unvanları; soy kütüğü; caminin ismi ve inşa tarihi yer almaktadır (EK2:16).

Tabiat şartlarına karşı dayanıklı olması için mermer veya taş malzemeden yapılan inşa kitabeleri genellikle ait oldukları yapının ön cephesinde, giriş kapılarının üst kısmındaki alınlıklara yerleştirilmiştir.

[627] B.O.A., Y. PRK. BŞK. 36/21
[628] Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji…**, s. 43.

SONUÇ

18. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde başlayan Batılılaşma siyasetine yönelik bilinçli girişimler Sultan II. Abdülhamid döneminin sonuna kadar kesintiye uğramadan aynı şekilde devam etmiştir. Sultan Abdülhamid döneminde askerlik, eğitim, bayındırlık, sağlık, ulaşım, ziraat, kültür, sanat ve mimari gibi alanlarda önemli atılımlar yapılmıştır; öyle ki günümüzde hâlâ varlığını devam ettiren birçok müessese onun döneminde kurulmuştur. Sultan II. Abdülhamid devletin içinde bulunduğu bütün olumsuzluklara rağmen inanılmaz yoğunlukta ve çeşitlilikte bir imar faaliyetine de girişerek ülkenin dört bir tarafını hastaneler, çeşmeler, okullar, kışlalar, camiler, kütüphaneler, müzeler, saat kuleleri, tren garları, demiryolları, hükümet konakları, iş hanları gibi modern yapılarla donatmıştır.

Kaybedilen topraklar, İstanbul'a ve Anadolu'ya yerleşen iki milyonu aşkın göçmenin maliyetleri, devamlı artan borçlar, maliyenin iflası, devletin önemli gelirlerinin yabancıların denetimine bırakılması gibi birtakım gelişmeler Osmanlı Devleti'nde ekonomiyi oldukça kötü etkilemişti. Mali olanakların bu kötü durumu Abdülhamid'in düşünce yapısını da doğal olarak etkilemiş, önceki dönemlerden farklı olarak ihtiyaç duyulmadıkça maliyetli inşa faaliyetlerinden uzak durulmuştur. Artık önceki yüzyıllarda olduğu gibi şehre egemen selatin cami geleneği terkedilerek ihtiyaca yönelik daha küçük ölçülerde dini yapılar inşa edilir olmuştur. 19. yüzyıldan itibaren başkent İstanbul'da artık şehre damgasını vuran büyük anıtsal camiler yerine Batılı tarzda inşa edilmiş kışla binaları, yeni saray yapıları, okul binaları, tren garları, saat kuleleri ve yeni ticaret yapıları şehrin siluetinde ağırlık kazanmaya başlamıştır. Dini yapılar ise birkaç örnekle sınırlı kalmıştır. II. Abdülhamid'in Cuma selamlığı törenleri için kullandığı İstanbul Yıldız Hamidiye Camii bile bir selatin camii olmasına karşın başkentte yer alan diğer örneklerle kıyaslandığında oldukça mütevazı kalmaktadır.

Bu dönemde Hassa Mimarlar Ocağı'nın yapısının bozulması sonucu nitelikli Türk mimarları yetişmemiş, kaliteli eleman sıkıntısı baş göstermiştir. Özellikle önemli inşaat işlerinin gayrimüslim ve yabancı mimarlar tarafından yürütülmesi Gayrimüslimlerin zenginleşmesini sağlamış bu da Gayrimüslim ve yabancı mimar-kalfa-müteahhitlerin inşaat alanında etkin bir faaliyet göstermelerine neden olmuştur.

Özellikle Alexandre Vallaury, Jachmund ve D'Aronco gibi yabancı kökenli mimar ve sanatçılar almış oldukları eğitime göre İstanbul'da, Batı kaynaklı Neo-Klasik, Neo-Rönesans, Neo-Barok, Neo-Gotik, Neo-Ampir ve Oryantalist unsurların bir arada kullanıldığı seçmeci üslupta birçok imar faaliyetleri yürütmüşlerdir.

Pek çok yeni ve değişik işlevlere uyum sağlayacak tipte yapılar yapma zorunluluğundan dolayı belli bir üslup birliği geliştirilememiş, her yapı türü kendine özgü bir üslupta ele alınmıştır. Ancak II. Abdülhamid döneminin sonlarına doğru Batı üsluplarına karşı geleneksel mimari unsurların kullanımına yönelik ulusal tutum ve davranışların ortaya çıktığı görülmektedir.

Eklektik üslupta inşa edilen Yıldız Hamidiye Camii klasik cami mimarisinin tümüyle terkedildiği bir yapıdır. 19. yüzyıl camilerinin tümünde olduğu gibi burada da iki katlı bir Hünkâr Dairesi bulunmaktadır. İstanbul camilerine özgü bu değişikliğin nedeni Batılılaşmanın getirdiği yeni protokol düzenidir. Avrupa monarşilerinin törensel protokolünden etkiler taşıyan Cuma Selâmlığı ve bunun gerektirdiği kalabalık maiyet, camilere bir takım yeni işlevler getirmiş, Cuma selamlıkları da Avrupai bir protokol havasına dönüşmüştür.

Batılılaşma sürecinde imar faaliyetlerinde merkezi yönetim yönlendirici unsur olmuştur. Resmi yazışmalara göre Anadolu'da bir cami inşasına başlanılmadan önce yapıda kullanılacak malzemenin cinsi, miktarı, inşa masrafları ve yapının planı için merkezin onayının alındığı görülmektedir (EK2: 18-28).

Başkent İstanbul'da başlayan mimarideki değişimin izlerini İstanbul kadar yoğun olmamakla birlikte, gerek yapısal unsurlarda gerekse bezemede, taşradaki camilerde de görmek olasıdır; ancak Batı'lı ya da Eklektik etkiler Anadolu camilerinde yöresel yorumlarla birlikte ele alınmıştır. Ayrıca taşrada inşa edilen camiler İstanbul'a oranla daha mütevazıdır.

Sultan Abdülhamid kendi bütçesinden camilerin inşa ve onarımlarına büyük paralar harcamıştır. Önceki padişahlardan farklı olarak başkent İstanbul'da ihtişamlı, anıtsal camiler inşa ettirmek yerine Anadolu'nun kalkınmasına ve imarına özel bir hassasiyet göstermiştir. Bu amaçla mahalle içlerine, kasabalara hatta en ücra köylere varıncaya kadar Osmanlı coğrafyasının dört bir tarafında yoğun inşa faaliyetleri yürütülmüş, çok sayıda eserle olabildiğince en geniş kitleye ulaşılmaya çalışılmıştır. Sultan Abdülhamid bu sayede halkın arasına karışmadan kendisini her yerde halka

hissettirmiş, ahalinin dini duygularına hitap ederek halkın gözünde faziletli, dinine bağlı, mütevazı, hayırsever, cömert, bir sultan/halife imajı oluşturmuştur.

Fakir bölgelere, sultanın sahip olduğu çiftliklere, özellikle 93 Harbi'nden sonra İstanbul'a ve Anadolu'ya göç etmiş olan iki milyonu aşkın göçmen için kurulan köylere Sultan Abdülhamid bizzat kendi cebinden camiler ve mektepler yaptırtmıştır. Muhacirlerin sayısı genelde batıdan doğuya doğru azalmaktadır. II. Abdülhamid'in yaptırdığı camilerin sayısı da bununla doğru orantılı olarak batıdan doğuya doğru azalmaktadır. Bunun bir sebebi de Sultan Abdülhamid'in sahip olduğu çiftliklerin büyük çoğunluğunun İstanbul ile Anadolu'nun batı bölgelerinde bulunmasıdır (EK1: 2-3).

II. Abdülhamid hayır harcamalarının önemli bir bölümünü camilerin inşa ve tamiratına ayırmıştır. Bu sebeple gerçekleştirilen cami inşa ve onarımlarının çoğuna Sultan Abdülhamid damgasını vurmuştur. Bunun yanında merkezi vakıf sistemi (Evkaf-ı Hümayun) ve halk tarafından da imar faaliyetleri yürütülmüştür. Ulaşabildiğimiz arşiv belgeleri ve diğer kaynaklara göre günümüz Türkiye sınırları içerisinde Abdülhamid döneminde 765 adet cami inşa edilmiştir (EK1: 1). Bu camilerin 125 adedini, masraflarını kendi hazinesi olan Hazine-i Hassa'dan karşılamak suretiyle bizzat Sultan II. Abdülhamid inşa ettirmiştir (EK1: 2). Bilinçsiz imar ve onarım faaliyetleri yüzünden Abdülhamid'in inşa ettirdiği bu camilerden sadece 49 tanesi ayakta kalabilmiştir. Ayakta olan camilerden Ankara-Haymana, Ahırlıkuyu Mahallesi Camii hariç hepsi günümüzde ibadete açıktır (EK1: 3). Elimizdeki arşiv kayıtlarına göre Sultan II. Abdülhamid'in ayrıca bugünkü Türkiye sınırları dışında ki bölgelerde 77 adet cami inşa ettirmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Abdülhamid bu yapıların yanında yüzlerce caminin inşa, tamirat ve bakımına da katkı sağlamıştır. O günkü coğrafyada inşa, tamir ve tezyin ettirdiği camilerle birlikte bu miktar 500'e yakın bir sayıya ulaşmaktadır (EK1: 5).

II. Abdülhamid Osmanlı Devleti'nin kökenlerini unutmamış ataları tarafından Osmanlı Devleti'nin temellerinin attığı Söğüt ile Osman Gazi'nin ilk istiklal hutbesini okuttuğu Karacaşehir'e büyük önem vermiş, buralarda yüzyıllar sonra kendi kesesinden camiler inşa ettirmiştir. Bu durum milli bir tavra doğru yönelişin başladığını göstermesi açısından önemlidir.

1890'lı yıllardan itibaren devletin ekonomisinde gözle görülür canlanma olmuştur. Bu durum imar faaliyetlerini de olumlu etkilemiştir. Camilerin büyük çoğunluğu 90'lı yıllarda inşa edilmiştir. II. Abdülhamid'in hemen hemen cami yaptırdığı her köye bir de mektep inşa ettirmesi padişahın ilmin yanında bilime de önem verdiğini göstermesi açısından önemlidir.

Sultan II. Abdülhamit döneminde İstanbul ve taşradaki birçok caminin mihrap, minber, kapı ve pencere üstlerinde padişahı temsil eden ışınsal güneş motifi ile ayyıldızlı bayrak motifinin sıkça işlenmesinin ana gayesi padişahı ve Osmanlı Devleti'ni anlatmak ve zihinlere kazımaktır.

II. Abdülhamid'in memleketin dört bir yanına cami inşa ettirmesinin önemli sebeplerinden biri fakir Müslüman halkın ibadet ihtiyacını gidermesine yardımcı olmaktır. Cami inşa ettirmesinin bir başka önemli sebebi de misyonerlik faaliyetlerinin zararlı etkilerine karşı kendi halkını korumaktır. Bu hususların yanında Yezidilik, Şiilik ve Nusayrilik gibi akımları Sünniliğe kazandırarak bu kişilerin halifeye bağlılıklarını sağlayıp hilafet merkezli inanç birliği oluşturma nihai hedeftir (EK2: 10).

II. Abdülhamid döneminde yapılan camilere Ertuğrul, Osman, Orhan, Yavuz Sultan Selim, Sultan Mustafa, Sultan Ahmed gibi padişahlara ithafen Ertuğrul, Osmaniye, Orhaniye ve Selimiye, Ahmediye isimlerinin yanında şehzadesi Burhanettin'e atfen Burhaniye, annesine ithafen Tîri Müjgân gibi isimler verilmiştir. Abdülhamid tarafından yaptırılan camilere önceki padişahların isimlerinin verilmesi Sultan Abdülhamid'in atalarına, soyuna verdiği değeri ve aralarındaki sürekliliğe vurguyu gösterir. Yapılan mabetlere en fazla verilen isim ise padişaha ismine nispetle verilen Hamidiye ismidir. Bu durum aynı zamanda iktidarın meşruiyetine yönelik, kamusal alanda kimlik yaratma çabalarının da bir göstergesidir (EK2: 17).

Sultan Abdülhamid'in başlıca hedefi Osmanlı coğrafyasının her tarafında ortaya çıkan ulusçuluk hareketlerinin giderek gelişmesi ve büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ni parçalama ve paylaşma arayışlarıyla dağılmanın eşiğine gelen devleti ayakta tutabilmek ve toplumsal bütünlüğü sağlamaktı. Bu hedefe ulaşmak için toplumsal birlik ve beraberliğinin sağlanmasının gerekliliğini gören Sultan Abdülhamid dini toplumu birleştirmek için elinden gelen her türlü gayreti göstermiştir. Kaybedilen topraklar, büyük göçler gibi sebeplerle nüfusun ezici

çoğunluğunu Müslüman halk oluşturmaktaydı. Bu sebeple Sultan Abdülhamid padişahlık unvanından ziyade halifelik sıfatını ön plana çıkarmış, birlik ve beraberliği sağlayabilmek için toplumun harcı olarak din olgusuna vurgu yapmıştır. Dini bütün bir Müslüman olan Abdülhamid Osmanlı Devleti'nin ve hanedanının İslâmi karakterini korumak ve devletin ayakta kalmasını sağlayabilmek için İslâmi dayanışma gayretlerine destek aramış, halkın halifeye bağlılığını arttırmak ve Panislâmizm'i gerçekleştirebilmek için kullanabileceği bütün imkânları değerlendirmiştir. O bu amaçla tarikat liderleriyle iyi ilişkiler kurmuş, İslâm'ı anlatmak için farklı bölgelere davetçiler göndermiş, köylere varıncaya kadar bütün Osmanlı coğrafyasında camilerin inşası ve onarımına destek olmuştur. Halife II. Abdülhamid memleketin herhangi bir bölgesinden kendisine gelen cami inşa ve onarım taleplerinin hiçbirini geri çevirmemiş, bu talepleri ya kendi hazinesinden, ya Evkaf Hazinesi'nden ya da yerel imkânlarla çözülmesini sağlamıştır.

Geniş bir coğrafyaya sahip olan Osmanlı Devleti'nde köylere varıncaya kadar devletin dört bir tarafına bu kadar hummalı bir şekilde cami yapma eylemine girişilmesinin sembolik ve simgesel anlamları da mevcuttur. Abdülhamid'in suikast yıllarında yaşaması, amcası Abdülaziz'in tahttan indirilip öldürülmesi gibi olumsuz durumlar padişahta öldürülme korkusu oluşturmuş ve durum kendisinde aşırı güvensizlik ve kararsızlık oluşturmuştu. Bu sebeple padişah sarayda, halktan uzak bir hayat yaşıyordu. Hatta yabancılar kendisine "Görünmez Sultan" adını takmışlardı. Siyasi kısıtlamalar, sansür uygulamaları gibi birtakım uygulamalar halkta padişahın sadece kendi iktidarıyla ilgilendiği kanısı uyandırmıştı. Sultan Abdülhamid yaptığı yardımlar ve köylere varıncaya kadar gerçekleştirdiği imar faaliyetleriyle dini semboller üzerinden Müslüman tebaanın gözünde halifeye bağlılığı arttırmak için yeni bir meşruiyet zemini oluşturmuş, böylece halkta oluşan olumsuz algıyı yıkmaya ve her zaman halkının yanında olduğu imajını vermeye çalışmıştır. Ayrıca Abdülhamid'in toplum içindeki varlığını daha çok hissettirerek faziletli, dindar, ahlaka, geleneklerine bağlı, mütevazı, adil, hayırsever, cömert, tüm Müslümanların halifesi olduğu imajı da oluşturulmaya çalışılmıştır.

Bütün bu tespitlerden sonra Sultan II. Abdülhamid'in elindeki maddi ve manevi bütün imkânları kullanarak devletin muhafazasını, halkın birlik ve beraberliğini sağlamak için sorumlu bir devlet adamı olarak hareket ettiğini

söyleyebiliriz. O bu amaçla imar faaliyetlerini de imkânlarının sonuna kadar kullanmaktan kaçınmamıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.):

Divan Kalemi Mukavelenameler (A.}DVN. MKL.): 42/3.

Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT. MHM.): 700/5.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.): 12/887, 16/1170, 44/3254, 66/4920, 102/7580, 156/11635, 162/12078, 199/14861, 202/15125, 304/22799, 325/24307, 357/26726, 385/28824, 407/30520, 412/30871, 417/31209, 419/31397, 432/32384, 450/33732, 460/34436, 476/35654, 493/36924, 511/38294, 489/36609, 497/37270, 522/39097, 566/42402, 645/48310, 703/52688, 704/52754, 739/55422, 773/57967, 790/59202, 859/64365, 893/66970, 907/67953, 923/69224, 934/70019, 1286/96450, 1026/76913, 1102/82598, 1146/85927, 1162/87130, 1198/89849, 1249/93606, 1273/95462, 1412/105859, 1416/106163, 1436/107670, 1576/11816, 1578/118283, 1590/119222, 1619/121381, 1647/123495, 1727/129472, 1749/131114, 1713/128423, 1868/140080, 2030/152244, 2127/159492, 2131/159824, 2146/160947, 2218/166277, 2218/166298, 2381/178504, 2437/182742, 2507/187981, 3030/227231, 3384/253765, 3388/254054,

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT.): 137/44, 155/12, 331/32, 431/16, 478/17, 486/62, 640/21, 687/53, 725/14, 762/24, 903/48,1201/16, 939/6, 981/58 1094/30, 1236/39, 1272/71, 1362/3, 1362/3, 1395/36, , 1396/12, 1488/71, 1509/731519/115, 1540/99, 1685/75, 1717/87, 1841/66, 1911/100, 1987/98, 2036/21, 2049/13, 2055/77, 2055/77, 2113/51, 2237/138, 2308/61, 2240/85, 2393/69, 2296/8, 2420/68, 2500/57, 2506/92, 2527/29, 2545/13, 2711/42, 2853/92.

İrade Dahiliye (İ. DH.): 702/49157, 833/67020, 988/78010, 1173/91675, 1248/97802, 1010/79742, 1319/1312, 1360/1316, 1382/41, 1421/20, 1435/1323, 1453/35, 1468/1326.

İrade Evkaf (İ.EV.): 1/66, 2/69, 4/22, 10/14, 8/10, 10/63, 11/22, 15/17, 18/46, 19/1, 21/11, 21/26, , 21/39, 24/39, 24/43, 27/36, 29/18, 32/38, 33/53, 34/12, 34/21, 34/25, 34/37, 35/8, 36/8, 39/55, 40/7, 40/59.

İrade Hususi (İ.HUS.): 20/66, 24/72, 91/67.

İrade Maliye (İ.ML.): 80/45

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.): 108/4644, 123/5294.

İrade Şuray-ı Devlet (İ.ŞD.): 55/3123, 91/5386, 111/6653.

İzzet Hoca isimli şahsa ait 27 Kânunusani 1317 tarihli arşiv belgesi.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT.): 375/1

Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (MKT. MHM.): 528/24

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.): 73/38, 76/93.

Şûrâ-yı Devlet (Ş.D.): 100/6, 117/20, 129/18, 129/32, 132/3, 135/74, 137/87, 137/99, 138/28, 139/56, 140/70, 144/27, 144/52, 145/5, 148/57147/70, 150/14, 153/29, 162/31, 174/57, 189/40, 212/55, 434/75, 438/6, 792/3, 1342/20, 1471/6, 1561/7, 1579/3,1752/13, 1910/4, 2458/9, 2720/11.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.): 189/165, 199/74, 309/92.

Yıldız Perakende Evrak Başkitabeti (Y. PRK. BŞK.): 36/21.

Yıldız Perakende Evrakı (Y. PRK. EV.): 1/91, 191/1.

Yıldız Perakende Evrakı Müteferrik (Y. PRK. M.): 4/3

Yıldız Perakende Tahriratı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM.): 49/77

Yıldız Perakende Umumi (Y. PRK. UM.): 5/101, 8/90.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.): 296/93, 315/67.

Yıldız Esas Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı (Y. EE. KP.): 18/1741

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.): Sadrazam M.Kamil Paşa Evrakına Ek. 86-13/1224,

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.): 35/49, 131/39, 133/34, 204/67.

Yıldız Perakende Evrak Başkitabeti (Y.PRK. BŞK.): 36/21, 62/89.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ.): 40/71.

Yıldız Perakende Evrakı (Y. PRK. EV.): 2/4, 2/21.

Yıldız Perakende Yıldız Meşihat (Y. PRK. MŞ.): 8/75.

Yıldız Perakende Umumi (Y.PRK. UM.): 18/37, 19/87, 26/6, 30/34.

2. T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi:

Evkâf Defterleri Mektubi Kalemi (EV. MKT.): 1859/78, 1920/79, 2304/45, 2417/60, 2751/83, 2874/82.

Evkâf Defterleri Mektubi Kalemi Cihat (EV. MKT. CHT.): 519/16, 824/70, 860/18.

Evkâf Defterleri Mektubi Kalemi Evamir (EV. MKT. EVM.): 16/20

Vakfiyeler:

Vakfiye (588 nolu defterin 17. sahifesi 24. sırası)

Vakfiye (589 nolu defterin 292. s. 483. sırası)

Vakfiye (591-5 nolu defterin 290. s. 492. sırası)

Vakfiye (591-5 nolu defterin 139. s. 132. sırası)

Vakfiye (595 nolu defterin 155. s. 148. sırası)

Vakfiye (595 nolu defterin 176. s. 181. sırası)

Vakfiye (596 nolu defterin 86.s. 71. sırası)

Vakfiye (596 nolu defterin 159. s. 139. sırası)

Vakfiye (598 nolu defterin 14. s. 12. sırası)

Vakfiye (598 nolu defterin 207. s. 159. sırası)

Vakfiye (599 nolu defterin 134. s. 95. sırası)

Vakfiye (599 nolu defterin 242. s. 191. sırası)

Vakfiye (600 nolu defterin 155. s. 188. sırası)

Vakfiye (601 nolu defterin 34. s. 36.sırası)

Vakfiye (601 nolu defterin 50. s. 54. sırası)

Vakfiye (602 nolu defterin 163. s. 274. sırası)

Vakfiye (603 nolu defterin 208. s. 346. sırası)

Vakfiye (603 nolu defterin 67. s. 112. sırası)

Vakfiye (610 nolu defterin 103. s. 135. sırası)

B. Süreli Yayınlar

Bağdat Vilayet-i Celilesine Mahsus Salnâme, def'a 16, Hicri 1318 (Miladi 1900).

Aydın Vilayetine Mahsus Salnâme, (Hicri 1311-1312-1313-1314-1316-1320-1326).

Hüdavendigar Vilayeti Salnâmesi, (Hicri 1315).

Konya Vilayet Salnâmesi, (Hicri 1317).

C. Kitap ve Makaleler

Acun, Hakkı, **Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri**, 1. Baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2011.

Akbulut, Uğur, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Nusayrileri Sünnileştirme Çabaları", **Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Kitabı**, T.T.K. Yayınları, Cilt 2, Ankara, 20-21.Şubat. 2014, ss. 95-107.

Akpınar, Mahmut "Emperyalizmle Mücadelede İç Ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti", **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık, 2012, Cilt: 36, Sayı: 2, s. 89.

Akpolat, Mustafa S., "Vallaury, Alexandre", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:5, İstanbul, 1994, s.365.

Aksun, Ziya Nur, **II. Abdülhamid Han**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010.

Akşin, Sina, "Abdülhamit Mutlakıyeti (1881-1908)", **Türkiye Tarihi 3**, Osmanlı Devleti 1600-1908, (Ed. Sina Akşin), Cem Yayınevi, Ankara, 1988.

Akşin, Sina, **Osmanoğulları ve Aydınların Anlatımıyla İmparatorluğun Yüzük Taşı Abdülhamid**, (Ed. Mehmet Tosun), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2009.

Alberi, Sabuncuzade Luis, **Sultan II. Abdülhamid'in Hal Tercümesi**, haz. Mahir Aydın, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 85.

Alkan, Necmettin, "Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt: 4, Kayseri, 2011, s. 95.

Alkan, Necmettin, **II. Abdülhamid ve Jöntürkler**, Selis Kitaplar, İstanbul, 2009.

Arel, Ayda, **Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci**, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, 1975.

Arık, Rüçhan, **Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı**, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1976.

Arık, Rüçhan, **Batılılaşma Dönemi Örneklerinden Anadolu'da Üç AhşapCamii**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1973.

Arlı, Hakan, "Ali Paşa Camii", **D.B.İ.A**., Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:1, İstanbul, 1994, s. 195.

Arlı, Hakan, "Cihangir Camii", **D.B.İ.A**., Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:2, İstanbul, 1994, ss.431-433.

Arlı, Hakan, "Suadiye Camii", **D.B.İ.A**., Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:7, İstanbul, 1994, ss.50-51.

Armağan, Mustafa, **Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı**, 20. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

Armağan, Mustafa, **Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı 2**, 7. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

Aslanapa, Oktay, **Anadolu'da İlk Türk Mimarisi ve Gelişmesi**, 2. Baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2007.

Aslanapa, Oktay, **Osmanlı Devri Mimarisi**, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1986.

Aslanapa, Oktay, **Türk Sanatı**, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1997.

Atalar, Münir, "Osmanlı Padişahları", **Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi**, Ankara, 1981, Cilt: XXIV, s. 456.

Aydın, Önder, "Sultan II. Abdülhamid Devri Camilerine Eskişehir Mahmudiye'den İki Örnek: Çarşı ve Hara Camileri", **Belleten Dergisi**, Cilt: LXXIII, Sayı:268, 2009, ss. 699-700.

Ayhan, Gökben, "Birgi Karaoğlu Camii'nin Vaaz Kürsüsü", **S.D.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2016, Sayı: 39, ss. 215-239.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, **İstanbul Mi'mari Çağının Menşe'i Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402)**, Cilt:1, İstanbul, 1966.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve Sultan II. Murat Devri 806-855 (1403-1451)**, Cilt:2, Baha Matbaası, İstanbul, 1972.

Ekrem Hakkı Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481)**, Baha Matbaası, Cilt:3, İstanbul, 1973, s. 76.

Bakır, Betül, **Rönesans ve Barok, Osmanlı Başkenti İstanbul'da Etkileri**, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2003.

Barışta, H. Örçün, **Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstanbul Cami ve Türbelerinden Ağaç İşleri**, 1. Baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2009.

Barillari, Diana ve Ezio Godoli, **İstanbul 1900 "Art Nouveau" Mimarisi ve İç Mekânları**, Yem Yayınları, çev. Aslı Ataöv, İstanbul, 1997.

Batur, Afife, "Art Nouveau Mimarlığı ve İstanbul", **Mimari Akımlar I**, Yem Yayınları, İstanbul, 1996.

Batur, Afife, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Cilt:4, İstanbul, 1985, s. 1039.

Batur, Afife, "Oryantalist Mimarii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:6, İstanbul, 1994, ss. 148-149.

Batur, Afife, "Teşvikiye Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:7, İstanbul, 1994, ss. 257-258.

Batur, Afife, "Valide Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:7, İstanbul, 1994, ss. 360-361.

Batur, Selçuk, "Beylerbeyi Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:2, İstanbul, 1994, ss. 203-205.

Batur, Selçuk, "Mecidiye Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:5, İstanbul, 1994, ss. 314-316.

Batur, Selçuk, "Sadabat Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt 6, İstanbul, 1994, ss.386-388.

Batur, Selçuk, "Selimiye Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:6, İstanbul, 1994, ss. 512-515.

Batur, Selçuk, "Yıldız Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını İstanbul, 1994, Cilt: 7, s.514.

Bayrakal, Sedat, "İzmir Minberleri", **Sanat Tarihi Dergisi**, Sayı:13/2, Ekim/October 2004, ss. 19-49.

Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 25. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017.

Birinci, Ali, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, Cilt: 13, ss. 346-347.

Blaisdell, Donald C., **Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi**, çev. Ali İhsan Dalgıç, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1979.

Bozkurt, Nebi, "Sembol Olarak Hilal", **T.D.V.İ.A.,** Cilt:18, İstanbul, 1998, ss. 13-15.

Bozkurt, Tolga, "İslâm Mimarisinde Mihrap Sembolizmi", **Selçuk MülayimArmağanı Sanat Tarihi Araştırmaları**, (Ed.) Aziz Doğanay, Lale yayınları, İstanbul, 2014.

Can, Selman, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Mimarisi ve Sanat Anlayışı", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, Cilt: 5, s. 27.

Can, Selman, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile Son Dönem Osmanlı Mimarlığı**, 1. Baskı, Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2010.

Can, Selman, "Yıldız Camii", **T.D.V.İ.A.**, İstanbul, 2013, Sayı: 43, ss. 540-541.

Can, Selman, "Yıldız Hamidiye Camii'nin İnşası ve Mimarına İlişkin Yeni Bilgiler", **Nurhan Atasoy'a Armağan**, (ed. M. Baha Tanman), Lale Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 60.

Can, Yılmaz ve Recep Gün, **Ana Hatlarıyla Türk İslâm Sanatları ve Estetiği**, 2. Baskı, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2011.

Cezar, Mustafa, **Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi**, 2. Baskı, Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayınları, Cilt:1, İstanbul, 1995.

Çaycı, Ahmet, **İslâm Mimarisinde Anlam ve Sembol**, Palet Yayınları, Konya, 2017.

Çelik, Recep, **Sultan II. Abdülhamid Ve İmparatorluğun İhyası (1876-1900) "Tebrîknâme-i Millî"**, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2018

Çetinsaya, Gökhan, "Abdülhamid Döneminin İslâmcılık Faaliyetleri", **Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu (9-11 Haziran 1995),** Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, ss. 179-183.

Çoruhlu, Tülin, "Orhaniye Kışlası", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt 6, İstanbul, 1994, s. 137.

Deniz, Bekir, **Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yaygılar**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Deringil, Selim, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909), çev. Gül Çağalı Güven, 1. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2014.

Deringil, Selim, **Simgeden Millete, II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, 1. Baskı, iletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Deringil, Selim, **The Well Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909**, London- New York, 1999.

Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Akaydın Kitabevi, 30. Baskı, Ankara, 2013.

Duymaz, Şevki, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Yapıları", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, Cilt: 5, ss. 171-183.

Dündar, Mesut, "Çanakkale'de Geç Osmanlı Dönemi Camileri", **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı**, Güz 2017, Sayı: 23, s. 69.

Engin, Vahdettin, **Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid**, 4. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.

Engin, Vahdettin, **Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul'u**, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008.

Eraslan, Cezmi, "II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti", ", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt: I, Kayseri, 2011, s. 425.

Ersoy, Ahmet, "Aykırı Binanın Saklı Kalfası: Hamidiye Camisi ve Nikolaos Tzelepis (Celepis)", **Batılılaşan İstanbul'un Rum Mimarları**, İkinci Baskı, İstanbul, 2011, s. 104.

Eyice, Semavi, "Ayyıldız", **T.D.V.İ.A**., İstanbul, 1991, Cilt:4, s. 498.

Eyice, Semavi "Batı Sanat Akımlarının Değiştirdiği Osmanlı Dönemi Türk Sanatı", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, Cilt: 15, ss. 469-496.

Eyice, Semavi, "Ayazma Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:1, İstanbul, 1994, ss.471-472.

Eyice, Semavi, "Batılılaşma (Mimari)", **T.D.V.İ.A.**, Cilt: 5, İstanbul, 1992, s.171.

Eyice, Semavi, "Fatih Külliyesi", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:2, İstanbul, 1994, ss. 265-270.

Gencer, Mustafa, **Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu"**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Georgeon, François, **Sultan Abdülhamid**, çev. Ali Berktay, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Godfrey Goodwin, **Osmanlı Mimarlığı Tarihi**, çev. Müfit Günay, 1. Baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.

Güldal, Fatih, **İstanbul'un Kaybolan 100 Eseri**, 2. Baskı, İstanbul Büyükşehir Kültür A.Ş. Yayınları, s. 88-89.

Gülsün Tanyeli, "Laleli Külliyesi", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:5, İstanbul, 1994, ss. 190-193.

Gültekin, Gülbin, "Zeynep Sultan Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:7, İstanbul, 1994, ss. 550-551.

Gündüz, Filiz, "Minare", **T.D.V.İ.A.**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, Cilt: 30, s. 100.

Gündüz, Mustafa, " II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve ideolojisi Üzerine Tartışmalar", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: 6, Sayı 12, 2008, s. 282.

Halaçoğlu, Ahmet, "Balkanlardan Anadolu'ya Göçler", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, Cilt: 13, ss. 1599-1600.

Hammer, Joseph Von, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Üçdal Hikmet Neşriyat, Cilt: 17 (pdf), İstanbul, 2015.

Hanioğlu, M. Şükrü, "Batılılaşma", **T.D.V.İ.A.,** Cilt:5, İstanbul, 1992, s. 149.

Harb, Muhammed, **Sultan II. Abdülhamid**, çev. Mustafa Özcan, Ark Kitapları, İstanbul, 2012.

Hasol, Doğan, **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, 2. Baskı, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 1979.

Hülagü, Metin, "Dünden Bugüne Bir İmparatorluk Projesi Olarak Hicaz Demiryolu", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, Cilt: 3,ss. 153-180.

Hülagü, Metin, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Demiryolu Politikası (1876-1909)", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt: III, Kayseri, 2011, s.140.

İpek, Nedim, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, Cilt: 13, s. 19.

İpek, Nedim, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Serander Yayınları, Trabzon, 2006.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi, **İstanbul'un İncileri Sur Dışı Camileri**, (Ed.) Ömer Osmanoğlu, 1. Baskı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi (Kültür A.Ş.) Yayınları, İstanbul, 2014.

İzgöer, Ahmet Zeki ve Ramazan Tuğ, **Tebrîknâme-i Millî Sultan II. Abdülhamid'in İlk Yirmibeş Yılı (1876-1900)**, Seçil Ofset, İstanbul, 2017

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi VI. Cilt, Islahat Fermanı Devri (1856-1861),** 7. Baskı, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2007.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi VII. Cilt, Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, 6.Baskı, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2003.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi VIII. Cilt**, Birinci Meşrutiyet Ve İstibdat Devirleri 1876-1907, 7. Baskı, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2011.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi IX. Cilt**, T.T.K. Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1999.

Karpat, Kemal H., **İslâm'ın Siyasallaşması**, 6. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.

Kayış, Yasin, **Torbalı ve Sultan II. Abdülhamid'in Hayır Eserleri**, 1. Baskı, Torbalı Belediyesi Kültür Yayınları-1, İzmir, 2012.

Kazıcı, Ziya, **Sultan Abdülhamid Ve Dönemi Osmanlı Devleti**, 2. Baskı, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2013.

Kılıç, Selda Kaya, "Osmanlı Devleti'nde Anayasal Sisteme Geçiş", **Devr-i HamidSultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt: 5, Kayseri, 2011, ss. 13-20.

Kılıçbay, Mehmet Ali, "Osmanlı Batılılaşması", **T.C.T.A.,** İletişim Yayınları, Cilt:1, İstanbul, 1985, s. 148.

Kılınç, Arzu, "II. Abdülhamid ve Çin Müslümanları", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt: I, Kayseri, 2011, ss. 265-278.

Kıray, Emine, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

Knight, Edward F., **1908 İhtilali'nin Hikâyesi Jön Türkler Ve Abdülhamid**, (Ed. Ersan Güngör), çev. Sabiha Deniz, Kariyer Yayınları, İstanbul, 2010.

Koloğlu, Orhan, **Avrupa Kıskacında Abdülhamit**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Koloğlu, Orhan, **Abdülhamit Gerçeği**, 6. Baskı, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2010.

Kuban, Doğan, **Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme**, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1954.

Kuban, Doğan, "Osmanlı Dönemi Mimarisi" **D.B.İ.A.,** İstanbul, 1994, Cilt: 6, s. 172.

Kuban, Doğan, **Mimarlık Kavramları**, 6. Baskı, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 2002.

Kuban, Doğan, **Osmanlı Mimarisi**, 1. Baskı, Yem Yayınları, İstanbul, 2007.

Kuban, Doğan, **Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler**, 3. Baskı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2010.

Kuban, Doğan, **Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları**, 4. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.

Kur'an Yolu Meali, haz. Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrıcı, İbrahim Kafi Dönmez ve Sadrettin Gümüş, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2015.

Kuran, Aptullah, "Türk Barok Mimarisinde Batı Anlamında Bir Teşebbüs Küçük Efendi Manzumesi", **Belleten**, T.T.K. Yayınları, Cilt: XXVII, Sayı:107, 1963, ss. 467-470.

Kuran, Aptullah, **Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Mimarlık**, (Ed. Çiğdem Kafescioğlu), 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Kurtbil, Zeynep Hatice, "Minber (Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar)" maddesi, **T.D.V.İ.A**., Cilt:30, İstanbul, 2005, ss. 103-105.

Kutlu, Mehmet, "XIV-XV. Yüzyıllara Ait Osmanlı Camilerinde Tuğla-Taş Almaşıklığı Üzerine Gözlemler", **Sanat Tarihi Dergisi**, Sayı: XXVI, Nisan 2017, ss. 131 – 153.

Kuyulu, İnci, "Geç Dönem Anadolu Tasvir Sanatından Yeni Bir Örnek: Soma Damgacı Camii", **Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi**, Sayı:4, İzmir, 1988, ss. 67-78.

Kuyulu, İnci, **Kara Osman-oğlu Ailesine Ait Mimari Eserler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

Kuyulu, İnci, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Mimarisinin Gelişimine Genel Bir Bakış", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu Bildirileri (6-7 Kasım 1989)**, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1992, ss. 47-62.

Kuyulu, İnci, "Bademli Kılcızade Mehmet Ağa Camii (Ödemiş/İzmir)", **Vakıflar Dergisi,** Cilt: XXIV, Ankara, 1994, s. 147.

Kuyulu, İnci, "İzmir (mimari)" maddesi, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 23, İstanbul, 2001, s. 526.

Kuyulu Ersoy, İnci, "Dinsel Yapılar Mimarisi I: Cami ve Mescidler", **İzmir Kent Ansiklopedisi Mimarlık 1**, Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi Yayını, Cilt:1, İzmir, 2013, ss. 88-93.

Küçük, Cevdet, "Abdülhamid II", **T.D.V.İ.A.,** Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, Sayı 1, s. 217.

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. Boğaç Babür Turna, 9. Baskı, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2017.

Nuri, Osman, **İkinci Abdülhamid ve Saltanatı, Hayatı, Özellikleri ve Siyaseti**, 47 Numara Yayıncılık, Cilt: I, İstanbul, 2008.

Okçuoğlu, Tarkan, "Abbas Ağa Camii", **D.B.İ.A**., Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:1, İstanbul, 1994, ss.7-8.

Okçuoğlu, Tarkan, "Ahmed Ağa Camii", **D.B.İ.A**., Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:1, İstanbul, 1994, s.118.

Okçuoğlu, Tarkan, "Cafer Ağa Camii", **D.B.İ.A**., Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:2, İstanbul, 1994, s. 365.

Okçuoğlu, Tarkan, "Hamidiye Camii", **D.B.İ.A**., Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:3, İstanbul, 1994, ss.543-544.

Ortaylı, İlber, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, 12. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

Ortaylı, İlber, **Üç Kıtada Osmanlılar**, 6. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

Ortaylı, İlber, **Batılılaşma Yolunda**, 4. Baskı, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2015.

Osmanoğlu, Abdülhamid Kayıhan, **Dedem Abdülhamid Han**, Yediveren Yayınları, İstanbul, 2016.

Osmanoğlu, Ayşe, **Babam Sultan Abdülhamid**, 6. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

Ödekan, Ayla, "Mimarlık ve Sanat Tarihi, (1600-1908)", **Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600-1908**, (Ed. Sina Akşin), Cem Yayınevi, Ankara, 1988. s. 446.

Ödekan, Ayla, "Ampir Üslubu", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:5, İstanbul, 1994, s. 247.

Öney, Gönül, **Beylikler Devri sanatı XIV. - XV. Yüzyıl (1300-1453)**, T.T.K. Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2007.

Önkal, Ahmet ve Nebi Bozkurt, "Cami (Dini ve Sosyokültürel Tarihi)", **T.D.V.İ.**, Cilt:7, İstanbul, 1993, s. 46.

Önkal, Hakkı ve Şenay Özgür, "Tire Minarelerinin Beylikler ve Erken Osmanlı Minareleri Arasındaki Yeri", **Türk Kültüründe Tire-II Sempozyum Bildirileri 17-19 Kasım 2006**, Birleşik Matbaacılık, Haziran 2008, ss. 245-250.

Özbek, Nadir, **Osmanlı İmparatorluğunda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Özbek, Yıldıray, **Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2002.

Özcan, Azmi, , "II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları", **Devr-i Hamid Sultan Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt: I, Kayseri, 2011, ss. 283-294.

Özçelik, Özer, "1875 Moratoryumundan Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne Osmanlı Ekonomisi", **Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Kitabı**, T.T.K. Yayınları, Cilt: 2, Ankara, 20-21.Şubat.2014, ss. 7-33.

Özden, Süleyman İlhami, **Geçmişten Günümüze Beşiktaş Camileri**, (ed.) Hadi Esenboğa, Ankara, 2009.

Özgür, Şenay, "Tire Minareleri Hakkında Bazı Düşünceler", **Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan 10-13 Ekim 2001 Bildiriler**, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2002, ss. 453-460.

Öztuna, Yılmaz, **II. Abdülhamid Zamanı Ve Şahsiyeti**, 5. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.

Patacı, Özlem Oral, "Ampir Üslûbu'nda Bir Sultan Camii: Nusretiye", **Akademik Bakış Dergisi**, Ocak-Şubat 2017, Sayı 59, ss.176-179.

Polatcı, Türkan, "Osmanlı Batılılaşmasında Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris Sefaretnamesinin Önemi", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Anıl Matbaacılık, Çankırı, Kasım 2011, Cilt:2, Sayı: 2, ss. 252-261.

Pul, Ayşe, "Kafkasya Muhacirlerinin Durumlarına Dair Eczacı Es-Seyyid Hüseyin Efendi'nin Bir Mektubu", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 4, Sayı 16, Kış, 2011, ss. 413-421.

Renda, Günsel, **Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850**, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1977.

Samur, Sebahattin, "II. Abdülhamid Yönetimi ve Havran Dürzileri", **Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu**, T.T.K. Yay., Cilt 1, Ankara, 2014, ss. 79-94.

Saner, Turgut, "Hidayet Camii", **D.B.İ.A.,** İstanbul, 1994, Cilt:4, s.71.

Saner, Turgut, **19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında "Oryantalizm"**, 1. Baskı, Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul, 1998.

Sertoğlu, Mithat, "II. Abdülhamidin Millete, Mebuslara, Askere En Son Hitabı ve Serveti Hakkında Yeni Belgeler", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, İstanbul, 1974, Sayı 79-81, ss. 30-31.

Sırma, İhsan Süreyya, **Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1998.

Sırma, İhsan Süreyya, **II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti**, 12. Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul, 2014.

Sönmez, Zeki, "Seyyid Abdülhalim Efendi**", T.D.V.İ.A.,** T.C. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt:1, Ankara, 1988, s. 212.

Sönmez, Zeki, **Türk-İtalyan Siyaset Ve Sanat İlişkileri**, 1. Baskı, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Sözen, Metin ve Diğerleri, **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1975.

Sözen, Metin ve Uğur Tanyeli, **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, 12. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012.

Suner, Yasemin, "Nusretiye Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:6, İstanbul, 1994, ss. 105-107.

Suner, Yasemin, "Şebsafa Kadın Camii ve Sıbyan Mektebi", **D.B.İ.A**., Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:7, İstanbul, 1994, ss. 141-142.

Şenyurt, Oya, "Selanik Hamidiye Camii: II. Abdülhamid Döneminde Mimaride Geleneksel Yaklaşımlar ve Oryantalizm", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, KOSBED**, 2016, Sayı: 31, s. 201.

Şenyurt, Oya, **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, 1. Baskı, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 299.

Şimşek, Selma ve Hülya Kaynar, " Sivas'taki Tarihi Eserlerde Mermer Kullanımı", **Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi**, Art-e, Kasım 2011-08, Cilt: 4, Sayı:8, ss. 1-15.

Tabakoğlu, Ahmet, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Ekonomisi", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt: 1, Kayseri, 2011, ss. 221-236.

Tabakoğlu, Ahmet, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi İktisadi Yapı", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt: 1, Kayseri, 2011, ss.195-196.

Talay Aydın, **Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamid**, Armoni Yayınevi, İstanbul, 2007.

Tanman, M. Baha, "Ahmed Çelebi Mescidi", **D.B.İ.A**., Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:1, İstanbul, 1994, s. 121.

Tanman, M. Baha, "Eyüp Sultan Külliyesi", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:3, İstanbul, 1994, ss. 237-243.

Tanman, M. Baha, "Hünkar Kasırları", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:4, İstanbul, 1994, ss. 100-102.

Tanman, M. Baha, "İshak Paşa Camii", **D.B.İ.A.,** Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, Cilt:4, İstanbul, 1994, s. 197.

Terzi, Arzu T., **Hazine-i Hassa Nezareti**, T.T.K. Yayınları, Ankara, 2000.

Tınal, Melih, "1928 Torbalı (İzmir) Depremi", **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Academıc Journal Prof. Dr. Ahmet Buran Armağanı**, Cilt: 4/8, Fall 2009, ss. 2230-2239.

Tuğlacı, Pars, **Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi Ve Balyan Ailesi**, İnkılap ve Aka kitabevleri, İstanbul, 1981.

Tuğlacı, Pars, **Balyan Ailesinin Rolü**, Yeni Çığır Kitabevi, İstanbul, 1993

Türk Kültür Varlıkları Envanteri Manisa İlçeleri 45, (Ed.) Hakkı Acun, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler Adana-Adıyaman-Afyon-Ağrı-Amasya-Ankara-Antalya-Aydın-Artvin, İlaveli 2. Baskı, V.G.M. Yayınları, Ankara, 1983.

Uçar, Ahmet, **Sultan, Güç ve Hassasiyet**, 1. Baskı, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2012.

Uğurlu, A. Hilal, "İstanbul Halkının Günlük Hayatında Selâtin Camilerinin Yeri: Avlular Üzerinden Bir Okuma", **Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Hatırasına: Osmanlı Mimarlık Kültürü**, Kubbealtı Yayınları, İstanbul, 2016, ss.268-269.

Ürekli, Fatma, **Sarayın Son Başressamı Fausto Zonaro**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2017.

Webb, Alexander Russell, **II. Abdülhamid'in Osmanlı'ya Hizmetleri**, çev. Celal Emanet, Derin Tarih Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

Yavuz, Mehmet, "Osmanlı'da Alman Mimarlar ve Eserleri", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, Cilt: 15, ss. 659-661.

Yetkin, Suut Kemal, **Türk Mimarisi**, 1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1970.

Yetkin, Suut Kemal, **İslâm Ülkelerinde Sanat**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1984.

Yıldıran, Neşe, "II. Abdülhamid Dönemi Mimarlığı", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, Cilt: 15, s. 600.

Yıldız, Şenay Özgür, "Osmanlı Devri Edirne Camilerinden Ahşap Va'z Kürsüsü Örnekleri", **Sanat Tarihi Dergisi**, Cilt: XXI, Sayı: 2, Ekim 2012, s. 101.

Yıldız, Şenay Özgür, "Bursa'daki Osmanlı Dönemi Camilerinden İki Va'z Kürsüsü Örneği", **Sanat Tarihi Dergisi**, Cilt: XXI, Sayı: 2, Ekim 2012, ss. 144-145.

Yıldız, Yasin, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan II. Abdülhamid Han**, (Ed. Fahrettin Gün), T.B.M.M. Milli Saraylar Yayını, Ankara, 2016.

D. Tezler

Çiftçi, Aynur, **19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Askeri Mimari ve İstanbul'da İnşa edilen Askeri Yapılar**, Cilt 1, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2004.

Demir, Ayşe Nur Kaya, **II. Abdülhamit Dönemi Kayseri Yapıları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006.

Duymaz, Şevki, **II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri (Türkiye Örnekleri)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2003.

Fırat, Havva, **İstanbul Yıldız Hamidiye Camii Süslemelerinde Rumi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2015.

Gürbıyık, Cengiz, **Bodrum Yarımadası'ndaki Türk Eserleri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007.

Hatipoğlu, Oktay, **XIX. Yüzyıl Osmanlı Camilerinde Kalem İşi Tezyinatı**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2007.

İnce, Kasım, **III. Selim-IV. Mustafa ve II. Mahmud Dönemi (1789-18399) Osmanlı Cami ve Mescidleri I**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1995

Metin, Aslan Burak, **Beşiktaş'ın Kentsel Tarihi Ve Barındırdığı Mimari Eserler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

Nasır, Ayşe, **Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1991.

Öteyaka, Çiğdem, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Söğüt (1839-1923)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya, 2010.

Özgür, Şenay, **Tire Minareleri**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1998.

Söylemez, Duygu İlkhan, **Batılılaşma Dönemi İstanbul Cami Cephelerinde Taş Süsleme (1703 – 1839),** Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2010.

Usta, Muhammet, **Torbalı ve Köylerindeki Türk Devri Yapıları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2016.

Ünsal, Mustafa, **Sivas İl Merkezindeki Osmanlı Camileri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006.

Yavaş, Doğan, "Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre 19. Yüzyılda İnegöl'de İmar Faaliyetleri", **Uluslararası İnegöl Tarihi Ve Kültürü Sempozyumu 14-15-16 Ekim 2016 Bildiriler Kitabı**, Cilt:1, İstanbul, 2017, ss. 49-65.

Yıldıran, Neşe, **İstanbul'da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul,1989.

E. Kaynak Kişiler

1929 doğumlu İbrahim Gündüz.

01.07.1929 doğumlu Osman Aysal.

30.03.1933 doğumlu Necati Teker.

17.06.1934 doğumlu Behçet İdil.

1938 doğumlu Kemal Esen.

22.03.1938 doğumlu Emin Güney.

12.12.1938, doğumlu, Ahmet Hecizli.

03.02.1939 doğumlu Osman Aydın.

13.02.1940 doğumlu Yaşar Sühan.

02.03.1940 doğumlu İhsan Muhlis Umur.

01.06.1941 doğumlu Ramazan Ata.

1941 doğumlu Mahmut Kobaş.

1943 doğumlu Sedat Özörencik.

15.03.1948 doğumlu Galip İlkbaş.

01.08.1948 doğumlu Muharrem Bacak.

06.10.1946 doğumlu Murat Gümüşgönül.

02.01.1949 doğumlu Satılmış Çakır.

01.02.1952, doğumlu, Mümtaz Erol.

28.07.1952, doğumlu, İbrahim Kılıç.

26.08.1952 doğumlu Ali Börekçi.

29.01.1953, Denizli doğumlu, Bayram Tosun.

09.02.1953 doğumlu Osman Aydın.

1954 doğumlu Mehmet Akbulut.

15.11.1957 doğumlu Ahmet Altındağ.

27.08.1958 doğumlu Hilmi Arslan.

05.01.1959 doğumlu Mehmet Salim Koçak.

12.03.1959 doğumlu Nadir Çaldağ.

15.02.1963 doğumlu Celal Gürel.

15.03.1964 doğumlu Zülkarneyn Gültekin.

29.09.1966 doğumlu Mensur Yağcı.

01.04.1967 doğumlu Gesim Yılmaz.

25.04.1967 doğumlu Mehmet Gül.

21.05.1969 doğumlu Remzi Filiz.

02.01.1970 doğumlu Mustafa Turan.

04.02.1978 doğumlu Mehmet Emin Karataş.

20.05.1990 doğumlu Bilal Yavuz.

Faruk Kayaoğlu (Restorasyondan sorumlu müteahhit).

F. İnternet

Aşağıovacık Köyü, **Hakkımızda**, http://www.asagiovacik.com/?Lang=TR&SyfNmb=2 (22.12.2016)

Ertuğrul Karaş, "Diasporadaki Köylerimizden: AHIRLIKUYU KÖYÜ", **Fikirde Birlik Dergisi**, Sayı, 7, Kasım, 2006, http://www.fikirdebirlik.org/yazdir.asp?yazi=200611007 (26.12.2016).

Gökhan Yalkalk, **Büyük Torbalı**, Büyüyen Torbalı'nın Büyük gazetesi,http://torbali.bel.tr/Haber-Detay/Belediye/ertugrul-cami-cuma-gunu-ibadete-aciliyor.html (21.04.2015).

http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=8073, (30.05.2015).

http://www.bilecikkulturturizm.gov.tr/TR,69129/inanc-turizmi.html, (30.05.2015).

http://www.buyuktorbali.com/ii-abdulhamitin-eserine-genclik-asisi, (08.05.2016).

http://www.ekap.com.tr/arsiv/170417-eskisehir-mahmudiye-carsi-camii-2011-2012-yili-onarimi-restorasyonu-/, (06.06.2015).

https://www.haritatr.com/hamidiye-koyu-haritasi-m7e27 (20.06.2018).

https://www.haritatr.com/tavsancil-haritasi-e9a2 (20.06.2018).

http://www.tas-istanbul.com/portfolio-view/uskudar-burhaniye-camii/ (11.06.2017).

Hayati Kuzucu, **"**Çeltikçi ve Çevresinin Tarihine Bir Bakış**", Milli Tarihimiz ve Kimliğimiz 6**, s. 3637, http://www.burdurtarihi.com/celtik.pdf, (26.12.2016).

Kurşunlu Belediyesi, Başlangıç, Köylerimiz, http://www.kursunlu.bel.tr/dumanli/, (25.12.2016).

Nermin Özsel, Hidayet Camii "Doğru Yol Camii", http://www.cekmecedenoykuler.com/camiler/camilerliste/hidayetcamii.html, (22.10.2017).

Önder Aydın, "**Sultan II. Abdülhamit Dönemi Yapılarında İmparatoru / İmparatorluğu Temsil Eden Semboller (1)",** Mimarlık, Sayı 364, Ankara, 2012. http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=378&RecID=2910 (12.11.2017).

Samir Vildiç, "**Türkiye Boşnakları: Göç Hakkında**", 06.11.2013, http://www.zambak.ba/turkiye-bosnaklari--goc-hakkinda-2889m.htm, (26.12.2016).

Selçuk Seçkin, **Orhaniye Kışla Camii Kalemişi Hakkında Sanat Tarihi Rapor**, Mayıs 2017, http://www.erhanuludag.com/tr/orhaniye-kisla-camiinin-kalemisi-susleme-programi-hakkinda-sanat-tarihi-raporu/ (29.10.2017).

Trakya, Kırklareli, Babaeski Köyleri, (25.03.2015), http://www.trakyanet.com/trakya/kirklareli/babaeski/172-koyler/158-oyleri.html?showall=1 (26.12.2016).

Wikipedi Özgür Ansiklopedi, **Tartışma**, Cunda Adası, 25.11.2016,https://tr.wikipedia.org/wiki/Cunda_Adas%C4%B1 (22.12.2016).

Wikipedi Özgür Ansiklopedi, **Tartışma**, Göçerler, Saray, 25.12.2016, https://tr.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6%C3%A7erler,_Saray, (25.12.2016).

Wikipedi Özgür Ansiklopedi, **Tartışma**, Karacaşehir, Odunpazarı, (15.07.2016). https://tr.wikipedia.org/wiki/Karaca%C5%9Fehir,_Odunpazar%C4%B1#KARACA.C5.9EEH.C4.B0R_KALES.C4.B0N.C4.B0N_KRONOLOJ.C4.B0K_EFSANES.C4.B0, (26.12.2016).

Wikipedi Özgür Ansiklopedi, **Tartışma**, Koldere, Saruhanlı, 24.06.2016, https://tr.wikipedia.org/wiki/Koldere,_Saruhanl%C4%B1, (26.12.2016).

Wikipedi Özgür Ansiklopedi, **Tartışma**, Kovalıca, Bozüyük, (07.05.2016). https://tr.wikipedia.org/wiki/Koval%C4%B1ca,_Boz%C3%BCy%C3%BCk, (25.12.2016)

Wikipedi Özgür Ansiklopedi, **Tartışma**, Kurtdere, Saray, 25.12.2016. https://tr.wikipedia.org/wiki/Kurtdere,_Saray, (25.12.2016).

T.C
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ CAMİLERİ
II
(EKLER)

Halil İbrahim ERYILMAZ

Danışman
Doç. Dr. Şenay ÖZGÜR YILDIZ

İZMİR-2018

EKLER

EK1- (TABLOLAR)

EK1-1. II. Abdülhamid Dönemi'nde günümüz Türkiye sınırları içinde Evkaf-ı Hümayun, Hazine-i Celile ve halk tarafından inşa edilen camiler:

İL	İLÇE	CAMİ İSMİ	Miladi-Hicri-F	MİMARİ	ÖRTÜ	DURUMU	KAYNAK	YAPTIRAN
ADANA	MERKEZ	Şeyh Zülfa Mescidi	1297/1881/1881		Tek kubbe	Kullanımda	Vakıflar Eski Eserler+http://www.adanamuftulugu.gov.tr/?pnum=122&pt=1	ŞeyhZülfo
ADANA		Rahmiyye Mahallesi Camii	(1905-1323-1321)			?	İ.DH.1435/1323.R/39	Hazine-i Celile
ADANA	MERKEZ	Mestanzade Mahmud Ağa Cam	(1906-1324-1322)		Tek kubbe	Kullanımda	İ.EV.39/55	Evkâf-ı Hümayun
ADANA	BAHÇE	Karacaören Köyü Camii	(1905-1323-1321)				DH.MKT.981/58	Halk(M)
ADANA	SEYHAN	Şefika Hatun Camii	19. yy. sonu		Çatı	Kul. dışı Sağl	Nusret ÇAM	Hacı Şefika Hatun
ADANA	SAİMBEYLİ	Hamidiye Camii	1892-1310-1308			?	Y.PRK.EV.2/21, Y.PRK.UM:26/6	(Evkâf-ı Hümayun
ADIYAMA	MERKEZ	Hacı Süleyman Mescidi	1899		Çatı	Kullanımda	VGM Eski Eserler-http://dunyacamileri.blogspot.com.tr/2010/06/hac-suleyn	?(M)
AFYON	MERKEZ	Akmescid Camii	1905		Tek kubbe	Kullanımda	A. TOPBAŞ	Ketenci Hacı Hamza
AFYON	MERKEZ	Balmescid (Gökçe) Camii	1893		Çatı	Kullanımda	A. TOPBAŞ	
AFYON	MERKEZ	Kırklar Makamı(Doğancı) Camii	1907			Kul. Dışı Yıkık	A. TOPBAŞ	
AFYON	BOLVADİN	Hacı Mahmud Camii	1906		Çatı	Kullanımda	Muharrem BAYAR	Hacı Mahmud Paş
AFYON	BOLVADİN	Büyük Karabağ Camii	1905			Kul. Dışı Yıkık	Muharrem BAYAR	Hacı Osman Ağa
AFYON	BOLVADİN	Kurucuova Camii	1904		Çatı	Kullanımda	Muharrem BAYAR	Hacı Mehmet Ağa
AFYON	EMİRDAĞ	Çarşı Camii	1908		Çatı		VGM Eski Eserler	(M)
AKSARAY	ORTAKÖY	Yukarı Mahalle Camii	1883		Tek kubbe	Kullanımda	VGM Eski Eserler	?
AMASYA	MERKEZ	Azeriler (Şirvanlılar) Camii	1895		Tek kubbe	Kullanımda	Kül. Env.-VGM Eski Eserler-http://www.amasyagezi.com/Sirvanli_azeriler_ca	Şeyh Hacı Mahmud Efen
AMASYA	MERKEZ	Kızılkışlacık Köyü Camii	(1893-1311-1309)			Kul. Dışı Sağl	DH.MKT.137/44	Evkâf-ı Hümayun
AMASYA	MERZİFON	Hacı Mürteza Camii	1886		Çatı	Kullanımda	https://www.google.com.tr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=14&cad=rja&uact=8&ved=0	
AMASYA	MERZİFON	Çorbacı Camii	1902		Çatı	Kullanımda	https://www.google.com.tr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=14&cad=rja&uact=8&ved=0	
AMASYA	MERZİFON	Yahya Baş Camii	1890		Çatı	Kullanımda	https://www.google.com.tr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=14&cad=rja&uact=8&ved=0	
AMASYA	MERZİFON	Denizli Camii	1903		Çatı	Kullanımda	https://www.google.com.tr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=14&cad=rja&uact=8&ved=0	
AMASYA	MERZİFON	Cami	(1904-1322-1320)			?	BOA-https://www.google.com.tr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&c	Evkâf-ı Hümayun(
ANKARA	MERKEZ	Tabakhane Camii	1900		Çatı		VGM Eski Eserler	Necmettin NAMİCE (M)
ANKARA		Ahmed Necmeddin Camii	(1899-1316-1314)				İ. EV.21/11	Evkâf-ı Hümayun
ANKARA	BALA	Hamidiye Camii	(1900-1317-1315)			Kul. Dışı Yıkık	DH.MKT.2237/138,2308/61,BEO.1436/107670,ŞD.144/27	Halk+Hazine-i Cel
ANKARA	BEYPAZARI	Tabakhane Camii	1896		Çatı		T. BOZKURT-http://www.ankararehberi.com/beypazar-camileri.html	Hacı Hasan Hüseyin
ANKARA	BEYPAZARI	İmaret Camii	1887		Çatı	Kullanımda	T. BOZKURT-http://www.ankararehberi.com/beypazar-camileri.html	
ANKARA	BEYPAZARI	İncili Camii	1901		Çatı		T. BOZKURT-http://www.ankararehberi.com/beypazar-camileri.html	Ahazade Hacı Mehm
ANKARA	BEYPAZARI	Karcıkaya Camii	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	T. BOZKURT	
ANKARA	BEYPAZARI	Yeni Camii	1897		Çatı	Kullanımda	T. BOZKURT-http://www.ankararehberi.com/beypazar-camileri.html	Mustafa EFENDİ
ANKARA	BEYPAZARI	Beytepe Sokağı Mescidi	1887			Kul. dışı Sağl	T. BOZKURT	
ANKARA	BEYPAZARI	Cevizbaşı Sokağı Mescidi	1876		Çatı	Kul. dışı Sağl	T. BOZKURT-http://www.ankararehberi.com/beypazar-camileri.html	
ANKARA	BEYPAZARI	Hoca Kiriş Mescidi	1887		Çatı	Kullanımda	T. BOZKURT	
ANKARA	BEYPAZARI	Kazgınlı Mescidi	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	T. BOZKURT-http://www.ankararehberi.com/beypazar-camileri.html	
ANKARA	BEYPAZARI	Hamidiye Camii					VGM	
ANKARA	KALECİK	Altıntaş Köyü Eski Camii	1899		Çatı	Kul. dışı Sağl	Yasemin ÇAĞLAR	
ANKARA	KALECİK	Gökçeören Köyü Camii	1891		Çatı	Kullanımda	Yasemin ÇAĞLAR	Hacı Osman Ağa
ANKARA	KALECİK	Kale Camii	1898		Çatı	Kullanımda	Yasemin ÇAĞLAR	Mucurlu Hacı Ahme
ANKARA	K.HAMAM	Sey Camii	1902		Çatı	Kullanımda	http://www.ankararehberi.com/camiler/1493--kzlcahamam-camileri.html	Hacı Osman Efen
ANKARA	HAYMANA	Büyük (Yaban Hamamı Hamidiy	1890(1892-1310-1308)		Çatı	Kullanımda	Vakfiye (598 nolu defterin 14.sf. 12. sırası)	Halk(M)
ANKARA	HAYMANA	Karahoca Köyü Camii	1889		Çatı	Kul. dışı Sağl	http://www.ankararehberi.com/camiler/1469-haymana-huesameddin-i-ankaravi-camii-ve-tuerbesi.h	
ANKARA	KIZILCAHAMAM	Dodurga Camii	(1894-1312-1310)				BEO.522/39097	Halk
ANTALYA	MERKEZ	Şarampol (Osmaniye, Hamidiy	1906(1902-1320-1318)		Çatı	Kullanımda	Ş.D.1752/13, Ş.D.2720/11	Evkâf-ı Hümayun+
ANTALYA	MERKEZ	Kızıllı Köyü Camii	1900		Tek kubbe	Kullanımda	Kültür Envanteri	
ARTVİN	MERKEZ	Zeytinlik/Oruçlu Köyü Camii	1907					
ARTVİN	MERKEZ	Çamlıkköy Camii	19. yy. sonu					
ARTVİN	ARHAVİ	Ortacalar/Dikyamaç Köyü Cam	1894		Çatı		VGM Eski Eserler	
ARTVİN	HOPA	Aşağı Sundurma Mah Camii	19. yy. sonu		Çatı		VGM Eski Eserler	
ARTVİN	HOPA	Orta Hopa Mahallesi Camii	19. yy. sonu		Çatı		VGM Eski Eserler	
ARTVİN	HOPA	Çamlıkköy Camii	19. yy. sonu		Çatı		VGM Eski Eserler	
AYDIN	MERKEZ	Ramazan Paşa Camii	1902-1320-1318		Tek kubbe	Kullanımda	Y.EE.Sadrazam M.Kamil Paşa Evrakına Ek86-13/1224,Y.EE.K	Hacı Halil Efendi (
AYDIN	BOZDOĞAN	Çamlıdere Köyü Camii	19. yy. sonu		Düz dam	Kul. dışı Sağl	Kültür Envanteri	
AYDIN	GERMENCİK	Hıdırbeyli Camii	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
AYDIN	SULTANHİSAR	Hacı Kemal Paşa Camii	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
AYDIN	SÖKE	Hacı Ziya Bey Mescidi	1894		Tek kubbeli		VGM Eski Eserler	Hacı Ziya BEY
BALIKESİR	MERKEZ+	Zağanos Paşa Camii	1906/8(1898-1316-1314)		Çok kubbe	Kullanımda	DH.MKT.2113/51,2113/51	Ömer Ali BEY(M)
BALIKESİR	MERKEZ	Vicdaniye Camii	1897/5		Çatı	Kullanımda	YKY-Kül. Env.-http://www.balikesirkulturturizm.gov.tr/TR,65923/tarihi-yap	Hacı Ali Efendi(M)
BALIKESİR	MERKEZ	Emin Ağa Camii	1897		Çatı	Kullanımda	YKY-Kül. Env.-http://www.balikesirkulturturizm.gov.tr/TR,65923/tarihi-yap	(
BALIKESİR	MERKEZ	Hacı Sefer Ağa Camii	1905		Çatı	Kullanımda	YKY-Kültür Envanteri	Hacı Sefer
BALIKESİR	MERKEZ	Okçukara Camii	1897				YKY	(M)
BALIKESİR	MERKEZ	Aziziye Camii	1897		Çatı	Kullanımda	YKY-Kültür Envanteri	(M)

BALIKESİR	MERKEZ	Köprübaşı Camii	1898		Çatı	Kul. Dışı Yıkık	YKY	(M)
BALIKESİR	MERKEZ	Karaoğlan Camii	1907		Çatı	Kullanımda	YKY-Kültür Turizm	Mehmet Ali Bey/Karaoğl
BALIKESİR	MERKEZ	Alaca Mescit	1903		Düz dam		YKY	(M)
BALIKESİR	MERKEZ+	Şeyh Lütfullah Camii	1907-1315(ŞEVVAL)-1314		Çatı	Kullanımda	İ.EV.18/46,BEO.1102/82598	Evkâf-ı Hümayun
BALIKESİR	AYVALIK+	Hamidiye (Minareli) Camii	(1894-1312-1310)		Tek kubbe	Kullanımda	İ.EV.21/26, 4/1311/B14, BEO.450/33732	Evkâf-ı Hümayun
BALIKESİR	BANDIRMA	Hamidiye (Edincik) Camii	(1902-1320-1318)			Kullanımda	DH.MKT.486/62	Halk+(Evkaf-ı Hüma
BALIKESİR	BANDIRMA	Sığıryolu Camii	(1902-1320-1318)				DH.MKT.486/62	Halk+(Evkaf-ı Hüma
BALIKESİR	BANDIRMA	Hacı Yusuf Camii	(1902-1320-1318)			Kullanımda	DH.MKT.486/62	Halk+(Evkaf-ı Hüma
BALIKESİR	BANDIRMA	Sunullah Camii				Kullanımda	http://www.balikesir.gov.tr/sayfa.php?id=23	
BALIKESİR	BURHANİYE	Koca Camii	1890		Tek kubbe	Kullanımda	http://www.balikesirkulturturizm.gov.tr/TR,65923/tarihi-yapilar.html	
BALIKESİR	BURHANİYE	Şahinler Köyü Camii	1895		Çatı	Kullanımda	Ö. Mehmet İRKİN	Kaymakam Hasan Tahsi
BALIKESİR	BURHANİYE	Hamidi Cami Minaresi	1906				Ö. Mehmet İRKİN	Hace Fatıma Hanı
BALIKESİR	BURHANİYE	İskele Camii	1907		Çatı	Kul. dışı Sağl	Ö. Mehmet İRKİN	Hacı İbrahim Efen
BALIKESİR	BURHANİYE	Hanay Camii	(1898-1315-1314)		Çatı	Kullanımda	Ş.D.144/52, İ.EV.19/1	Evkâf-ı Hümayun
BALIKESİR	DURSUNBEY	Karakaya Köyü Camii	(1882-1299-1298)				ŞD.2458/9	Halk+(Belediye)
BALIKESİR	EDREMİT	Hamidiye Camii	1908-1326-1324		Çatı	Kullanımda	İ.DH.1468/1326.B/6, (DH.MKT.1272/71)?	Halk
BALIKESİR	EDREMİT	Güre Camii	1879		Çatı		Sevil DURMUŞ	Hafız Ahmet Ağa+İl. Abd
BALIKESİR	EDREMİT	(Mehmet Emin Ağa Vakfı) Cam	(1904-1322-1320)				İ.EV.36/8	Evkâf-ı Hümayun
BALIKESİR	GÖNEN	Hasanbey Köyü Camii	1900-1318-1316			?	DH.MKT.2393/69	Halk
BALIKESİR	KEPSUT	Dereli Köyü Camii	(1903-1321-1319)			Kullanımda	DH.MKT.725/14	Halk
BALIKESİR	MANYAS	Hacı İlyas Bey Camii	1900		Çatı	Kullanımda	http://www.asirproje.com.tr/haci-ilyas-bey-camii.htm	İlyas Bey
BALIKESİR	SINDIRGI	(Hamidiye) Köyü Camii	1902-1321-1318				EV.MKT.2751/83	Halk
BALIKESİR	SINDIRGI	Cami	(1908-1326-1324)				BEO.3388/254054	Halk+Evkaf-ı Hüm
BALIKESİR	MANYAS	Yakup Ağa Camii	1904					
BARTIN	MERKEZ	Orta (İbrahim Paşa) Camii	1901		Tek kubbe	Kullanımda	http://www.asirproje.com.tr/haci-ilyas-bey-camii.htm	(M)
BARTIN		(üç adet cami)	(1899-1316-1314)				BEO.1273/95462, DH.MKT.2296/8	Halk+Evkâf-ı Hüm
BATMAN	SASON		19. yy. sonu				DH.MKT.1362/3	
BİLECİK	MERKEZ	Künceğiz Köyü	19. yy. sonu			Kul. Dışı Yıkık	DH.MKT.1685/75	Maliye Nezareti+H
BİLECİK	MERKEZ	Cumalı Köyü Camii	(1903-1321-1319)			Kul. Dışı Yıkık	İ.EV.34/12	Evkâf-ı Hümayun
BİLECİK	BOZÜYÜK	Aşağı Armutlu Köyü Camii?	(1889-1306-1305)				?	
BİLECİK	GÖLPAZARI	Hamidiye Köyü Camii					VGM	
BİNGÖL	GENÇ	Arduşin Köyü Hamidiye Camii	1891-1309-1307				İ.DH.1248/97802,1010/79742	Halk
BİNGÖL	KARLIOVA(KIĞ	Kızıl (Güzel)çubuk Köyü Camii	(1895-1313-1311)			Kul. Dışı Yıkık	İ.EV.11/22,BEO.704/52754,773/57967,417/31209	Halk+Evkâf-ı Hüm
BİTLİS	MERKEZ	Hamidiye Camii	1891-1309-1307				İ.DH.1248/97802	Halk
BOLU	MERKEZ	Tabaklar Camii	1897		Çatı	Kullanımda	Kül. Env.-VGM Eski Eserler	
BOLU	MERKEZ	Yıldırım Bayezıd (Büyük-Ulu) Ca	1900-1318-1316		Çok kubbe	Kullanımda	DH.MKT.2036/21,ŞD.139/56,Y.MTV204/67	Hazine-i Evkaf+Ha
BOLU	MERKEZ	Karamanlı Camii	1897		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
BOLU	GÖYNÜK+	Gazi Süleyman Paşa Camii	1878		Çatı	Kullanımda	Kül. Env.-Aydın TALAY-http://www.bolumuftulugu.gov.tr/icerik/1530/17/ta	Hazine(M)?
BOLU	YENİÇAĞA	Yukarı Camii	1903		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
BURDUR	MERKEZ	Selimzade Camii	1304		Çatı	Kullanımda	VGM Eski Eserler	Selimzade Hacı İs
BURDUR	MERKEZ	Şeyh Sinan Camii	1890		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	Şeyh Sinan
BURDUR	MERKEZ	Dökmeci Kızı Mescidi	1880		Düz dam		Kültür Envanteri	
BURDUR	AĞLASUN	Mülazımoğlu Camii	19. yy. sonu		Çatı		Kültür Envanteri	
BURDUR	AĞLASUN	Eski Bayır Camii	19. yy. sonu		Çatı		Kültür Envanteri	
BURSA	MERKEZ	Mecidiye Camii	1905-7		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	Halk
BURSA	MERKEZ	Tahhtaköprü Bucağı Camii	1896		Çatı	Kul. dışı Sağl	Kültür Envanteri	
BURSA	MERKEZ	Vefikiye Camii	1905		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	Raif Ağa
BURSA	MERKEZ	Kıran Köyü Camii	1903				https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/kulturenvanteri/kiran-cami	
BURSA	MERKEZ	Elbeyli Köyü Camii			Çatı	Kullanımda	VGM Eski Eserler	Silahtar Yahya EF
BURSA	MERKEZ	Baba Sultan Camii	19. yy. sonu		Tek kubbe	Kullanımda	VGM Eski Eserler-http://www.milliyet.com.tr/babasultan-camii-ve-geyikli-baba-turbesi-bursa-yerelha	
BURSA	MERKEZ	Karaıslah Köyü Camii	1907-1325-1323				Ş.D.434/75	(M)
BURSA	GEMLİK	Umurbey Camii	1899		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
BURSA	GEMLİK	Hayriye (Selimiye) Köyü Camii	(1892-1310-1308)				BEO.44/3254	Hacı Ahmet Efend
BURSA	HARMANCIK	Büyük Merkez Camii	1904		Düz dam	Kullanımda	VGM Eski Eserler-http://www.lifeinbursa.com/tarihx/153/3/harmancik_mer	Künklü Mehmet-M
BURSA	İNEGÖL+	Yıldırım Camii	1895-1313-1311		Tek kubbe	Kullanımda	Y.MTV.131/39	Evkaf-ı Hümayun
BURSA	İNEGÖL	Hürriyet Camii	1908_1326-1324)				Vakfiye (599 nolu defterin 134.sf. 95. sırası)	
BURSA	İZNİK	Elmalı Köyü Camii	1898 (84)		Çantı tipi	Kullanımda	VGM Eski Eserler-http://www.iznikrehber.com/haberler.php?kimlik=2632-civisiz+camii+uzanacak+e	
BURSA	KARACABEY	Küçük Hamidiye Camii						
BURSA	KARACABEY	Fevzi Paşa Köyü Camii			Çatı	Kul. dışı Sağl	VGM Eski Eserler	
BURSA	KARACABEY	Hüdavendigar Gazi Ulu Camii	(1892-1309-1308)		Çatı	Kullanımda	BEO.16/1170	Evkâf-ı Hümayun(
BURSA	KELES	Yağcılar Köyü Camii	1893		Çatı		VGM Eski Eserler	Hacı Mahmud
BURSA	MUDANYA	Eski Camii	1894		Çatı	Kullanımda	VGM Eski Eserler-İlçe müftülüğü	(M)
BURSA	MUDANYA	Habeş Camii	(1906-1324-1322)			?	İ.EV.40/7	Evkâf-ı Hümayun
BURSA	M KEMALPAŞA	Hamidiye Camii	1890-1307-1306		Çatı	?	Vakfiye (591-5,602 nolu defterin 100,290.sf. 95,492. sırası)	Halk
BURSA	M KEMALPAŞA	Kuşuboğazı(Alma alaki) Köyü C	(1906-1324-1322)			Kul. dışı Sağl	DH.MKT.1094/30	Halk
BURSA	M KEMALPAŞA	Ayaz Köyü Camii	1900			Yıkık (Minare H	VGM Eski Eserler-http://www.mustafakemalpasa.bel.tr/ilcemiz/sehir-rehbe	Muhammed
BURSA	M KEMALPAŞA	Tatkavaklı Köyü Camii	1888				VGM Eski Eserler	(M)
BURSA	M.KEMALPAŞA	Şeyh Müftü Camii	1895		Tek kubbe	Kullanımda	http://www.3dmustafakemalpasa.com/2011/seyhmuftu-cami-2/	Naip Şefik Bey(M)
BURSA	OSMANGAZİ	Çırpan Camii	1994			Kul. Dışı Yıkık	Kültür Envanteri	
BURSA	OSMANGAZİ	Mecidiye Camii	1905		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri-Bursa Camileri Albümü	Halk(KO)
BURSA	OSMANGAZİ	Paşa (Alacahırka) Camii	1907		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	Halk(KO)
BURSA	OSMANGAZİ	Rusçuk Camii	1877		Tek Kubbe	Kullanımda	Kültür Envanteri	Hacı Osman (KO)
BURSA	OSMANGAZİ	Selimiye Camii	(1892-1310-1308)		Çatı	Kullanımda	DH.MKT.1987/98	Hacı Ahmet+Hazi
BURSA	OSMANGAZİ	Hamitler Camii	1895		Çatı	Kullanımda	Bursa Camileri Albümü-http://www.osmangazimuftulugu.gov.tr/index.php?r	Zabtiye Taburu Ağa
BURSA	OSMANGAZİ	Hüseyin Alan Köyü Camii	1900		Çatı	Kullanımda	Bursa Camileri Albümü	
BURSA	OSMANGAZİ	(Karaıslah) Köyü Camii	(1902-1320-1318)				İ.DH.1421/20	Halk+Evkâf-ı Hümayun
BURSA	YENİŞEHİR+	Kumluk(Murat Süleyman?) Paş	(1900-1318-1316)		Çatı	Kullanımda	DH.MKT.2420/68	
BURSA	YILDIRIM	Babadağ Camii	1905		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	Halk
BURSA	YILDIRIM	Değirmenlikızık Eski Camii	20, yy. başı		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	Halk
BURSA	YILDIRIM	Vefikiye Camii	1905		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	Raif Ağa

BURSA	YILDIRIM	Sedbaşı Camii	(1906-1324-1322)				İ.EV.40/59	Evkâf-ı Hümayun
ÇANAKKA	MERKEZ	Çimenlik Kalesi Mescidi	(1900-1318-1316)		Tek kubbe	Kullanımda	ŞD.153/29,Y.MTV.133/34	Evkâf-ı Hümayun(
ÇANAKKA	MERKEZ	Yalı Camii	1884		Çatı	Kullanımda	http://www.canakkalemuftulugu.gov.tr/wp-content/gallery/dosyalar/data/	Tavil Ahmet Ağa
ÇANAKKA	MERKEZ	Karacalar Köyü Camii	1897		Çatı	Kullanımda	http://www.canakkalemuftulugu.gov.tr/wp-content/gallery/dosyalar/data/	Halk
ÇANAKKA	MERKEZ	Necip Paşa Camii	1903			Kul. Dışı Yıkık	http://www.canakkalemuftulugu.gov.tr/wp-content/gallery/dosyalar/data/	Necip Paşa
ÇANAKKA	MERKEZ	Akçapınar Köyü Camii	1888			Kullanımda	http://www.canakkalemuftulugu.gov.tr/wp-content/gallery/dosyalar/data/	Halk(KO)
ÇANAKKA	MERKEZ	Ulupınar Köyü	(1903-1321-1319)				BEO.2131/159824	Evkâf-ı Hümayun
ÇANAKKA	AYVACIK	Hamidiye Camii	(1888-1905-1903)				DH.MKT.1488/71	
ÇANAKKA	BAYRAMİÇ	Çarşı Camii	(1902-1320-1318)		Çatı	Kullanımda	DH.MKT.478/17	Evkâf-ı Hümayun
ÇANAKKA	BAYRAMİÇ	(Dutkırlı) Köyü Mescidi	1907-1325-1323				EV.MKT.EVM.16/20	Mustafa Ağa(M)
ÇANAKKA	BİGA	Bademlik Camii	1897		Çatı	Kullanımda	(Vakfiye (595 nolu defterin 176.sf. 181. sırası))	Halk
ÇANAKKA	BİGA	A Demirci Köyü Camii	1905		Çatı	Kullanımda	Gülşah ÇETİN	
ÇANAKKA	BİGA	Bakacak Köyü Camii	1902		Çatı	Kullanımda	Gülşah ÇETİN	
ÇANAKKA	BİGA	Hisarlı Köyü Camii	1904		Çatı	Kullanımda	Gülşah ÇETİN	
ÇANAKKA	BİGA	Kalfan(Kalafat) Köyü Camii	1903-1321-1319)				BEO.2127/159492	Halk+Evkâf-ı Hüm
ÇANAKKA	BİGA	Karaağaç Köyü Camii	1895		Çatı	Kullanımda	Gülşah ÇETİN	
ÇANAKKA	BİGA	Kazmalı Köyü Camii	1902		Çatı	Kullanımda	Gülşah ÇETİN	
ÇANAKKA	BİGA	Kemer Köyü Camii	1902		Çatı	Kullanımda	Gülşah ÇETİN	
ÇANAKKA	BİGA	Savaştepe Köyü Camii	1904		Çatı	Kullanımda	Gülşah ÇETİN	
ÇANAKKA	BİGA	Yeni Mah. Köyü Camii	1903		Çatı	Kullanımda	Gülşah ÇETİN	
ÇANAKKA	BİGA	(Hamidiye) Mah. Camii	(1887-1304-1302)				(Vakfiye (610 nolu defterin 103.sf. 135. sırası))	
ÇANAKKA	BİGA	(İbkaniye) Köyü Camii	(1900-1318-1316)				BEO.1590/119222	Halk
ÇANAKKA	BİGA	Bezirganlar (Kalkan) Köyü	(1903-1321-1319)				İ.EV.34/25	Halk+Evkâf-ı Hüm
ÇANAKKA	GELİBOLU	Gazi Süleyman Paşa Camii	1307(1890-1307-1306)		Çatı	Kullanımda	İ.DH.1173/91675	Evkâf-ı Hümayun(
ÇANKIRI	MERKEZ	Karamürsel Köyü Camii	1879		Çatı	Kullanımda	http://www.cankirimuftulugu.gov.tr/?pnum=43&pt=Tarih	?
ÇANKIRI	ÇERKEŞ	IV. Murat Camii	(1899-1316-1315)		Tek kubbe	Kullanımda	İ.EV21/39	Evkâf-ı Hümayun
ÇANKIRI	ÇERKEŞ	Bozoğlu Köyü Camii	1887		Çatı	Kullanımda	http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/889/Topkara	Hacı Mehmet Ağa
ÇANKIRI	ORTA	Bayındır Köyü Camii	1889		Çatı	Kullanımda	http://www.cankirimuftulugu.gov.tr/?pnum=43&pt=Tarih	?
ÇORUM	MERKEZ	Kellegöz Camii *	1660		Çatı	Kullanımda	A. DÜZDAR	
ÇORUM	MERKEZ	İnayetullah Camii	1900		Çatı	Kullanımda	A. DÜZDAR-http://camiler.corumlu.com/inayetullah.htm	Halk
ÇORUM	MERKEZ	Üçköy Camii	1897		Çatı	Kullanımda	Bölge Vakıflar Müd.-http://www.yaylahaber.com/corum/uckoyde-bir-tarih-	Ali Paşa(M)
ÇORUM	ALACA	Yeni Camii	1893			Kullanımda	Bölge Vakıflar Müd.-http://www.corumkulturturizm.gov.tr/TR,58693/alaca.html	
ÇORUM		(Mahkeme Önü) Cami	(1893-1311-1309)				BEO.325/24307	Halk
ÇORUM	ALACA	Hamidiye Camii	1901-1318-1317				İ.DH.1382/41,BEO.1647/123495	
ÇORUM	ALACA	Cami	(1897-1315-1313)				BEO.1026/76913	Halk+?
ÇORUM	ALACA	Ömer Paşa (Eski) Camii	1309			Kullanımda	İlçe müftülüğü	Gazi Osman Paş
ÇORUM	OSMANCIK	Koyunbaba Camii	(1894-1312-1310)			(Kul. Dışı Yık	BEO.497/37270	Hazine-i Celile
ÇORUM	OSMANCIK	(Sultan Osman Gazi) Camii	(1899-1317-1315)			?	DH.MKT.2240/85	Evkâf-ı Hümayun
DENİZLİ	MERKEZ	Hatipoğlu Camii	20. yy. başı		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
DENİZLİ	MERKEZ	Öküzbattı Mescidi	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
DENİZLİ	BABADAĞ	Burmalı Mescid	19. yy. sonu			Kullanımda	Kültür Envanteri	
DENİZLİ	BABADAĞ	Hamidiye Camii	(1901-1319-1317)			Kullanımda	Vakfiye (596 nolu defterin 86.sf. 71. sırası)	Hacı Halil
DENİZLİ	ÇİVRİL	Savran Köyü Camii	1882		Çatı	Kullanımda	Kül.Env.+http://www.civrilmuftulugu.gov.tr/FileUpload/ds21878/Resim/sav	Ömer Ağa
DENİZLİ	ÇİVRİL	Hamidiye Camii	(1898-1316-1314)			Kul. dışı Sağl	İ.DH.1360/1316.Ş/12,BEO.1249/93606,İ.DH.1360/1316.Ş/12	Kirlizade Hasan E
DENİZLİ	GÜNEY	Belenardıç Köyü Camii	1884		Çatı	Kullanımda	Şakir ÇAKMAK	Halil Ağa
DENİZLİ	SARAYKÖY	Hükümetönü Camii	1906		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
D.BAKIR	MERKEZ	Karışık Budak Camii	1895		Düz dam	Kullanımda	Kültür Envanteri	
D.BAKIR	MERKEZ	Hanzade Camii			Düz dam	Kullanımda	Kültür Envanteri	Mehmet Halil Bey(M)
DÜZCE	MERKEZ	Hamidiye (Köyü)Camii	1311(1890(7)-1307(15)-1306(13))			Kul. Dışı Yıkık	DH.MKT.1717/87,1540/99;*BEO.1198/89849,385/28824,İ.ŞD.*	Halk+Evkâf-ı Hüm
EDİRNE	MERKEZ	İsmihan Sultan Camii	1891			Kul. Dışı Yıkık	http://www.trakyanet.com/trakya/edirne/edirne/235-edirne-camileri.html	
EDİRNE		Şerbettar Hamza Bey Camii	(1897-1314-1313)				BEO.923/69224, ŞD.140/70	Evkâf-ı Hümayun(
ELAZIĞ	AĞIN	Koçan Camii	1907		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
ELAZIĞ	MADEN	Cami	1903-1321-1319				DH.MKT.762/24	Ahmet Efendi(M)
ERZİNCAN	KEMALİYE	Güldibi(Ağrik) Köyü	(1893-1311-1309)			Kul. Dışı Yıkık	DH.MKT.155/12	Hazine-i Evkaf(M)
ERZİNCAN	KEMALİYE	(İranik) Köyü	(1893-1310-1309)				BEO.304/22799	Evkâf-ı Hümayun
ERZİNCAN		Etkeçe Köyü Camii	(1891-1309-1307)				ŞD.117/20	
ERZURUM	MERKEZ	Çiftlik (Köy) Camii	1900		Çatı		Zeki BAŞAR	Halk
ERZURUM	MERKEZ	Sığırlı (köy) Camii	1900		Çatı		Zeki BAŞAR	Halk
ERZURUM	OLTU	Kaleboğazı Camii	1882		Düz dam		Zeki BAŞAR	Halk
ERZURUM	KARAYAZI	Yukarı Söylemez Köyü Camii				Kullanımda	İ.HUS.20/66, İ.MMS.123/5294	
ERZURUM	PASİNLER	Yamaç Camii	1900		Düz dam		Zeki BAŞAR	Halk
ERZURUM	PASİNLER	Hasankale Emir Şeyh Camii	1880		Düz dam		Zeki BAŞAR	Halk
ERZURUM	PASİNLER	Hasankale Ağaç Minare	1900		Düz dam		Zeki BAŞAR	Halk
ERZURUM	PASİNLER	Alvar Köyü Camii	1900		Düz dam		Zeki BAŞAR	Halk
ERZURUM	PASİNLER	Güzelhisar Mirdivan Camii	1900		Çatı		Zeki BAŞAR	Halk
ERZURUM	PASİNLER	Yağcı Mirdivan Camii	1879		Düz dam		Zeki BAŞAR	Halk
ERZURUM	TORTUM	Konak Mahallesi camii	1316		Çatı		Zeki BAŞAR	Şahıs
ERZURUM	TORTUM	Akbaba Köyü Camii	1318		Çatı		Zeki BAŞAR	Şahıs
ESKİŞEHİR	MERKEZ	Beyköy Camii	1892				Kültür Envanteri	
ESKİŞEHİR	MERKEZ	Gökçe Kısık Köyü Camii	(1892-1309(10)-1307(8))				DH.MKT.1911/100,BEO.102/7580	Halk
ESKİŞEHİR	GÜNYÜZÜ	Hamidiye Köyü Camii	1900-1317-1315				Vakfiye (602 nolu defterin 163.sf. 274. sırası)	(M)
ESKİŞEHİR	MAHMUDİYE+	Muradiye Camii	1892		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
ESKİŞEHİR	MİHALİÇÇİK	Camii Kebir Camii	1302			Kul. dışı Sağl	Kültür Envanteri	Hacı Süleyman
G.ANTEP	MERKEZ	Kurtuluş Camii (Kilise)	1878				Kültür Envanteri	
G.ANTEP	NİZİP	Molla Ahmet Camii	1903		Tek Kubbe	Kullanımda	Halil EKER	Molla Ahmet Oğlu
G.ANTEP	NİZİP	Şıhlar Camii	1899		Düz dam	Kullanımda	Halil EKER	
G.ANTEP	NİZİP	Turlu Köyü Camii	1883		Düz dam	Kullanımda	Halil EKER	
G.ANTEP	NİZİP	Saha Camii	1898		Düz dam	Kullanımda	Halil EKER	Hacı Ahmet Ağa(M
G.ANTEP	NİZİP	Çarşı Camii	1905		Düz dam	Kullanımda	Halil EKER	Halk
G.ANTEP	ŞAHİNBEY	Hacı Mehmet Mescidi	1908		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	Hacı Mehmet
G.ANTEP	OĞUZELİ+	Yakacık Camii			Düz dam	Kul. Dışı Sağl	Kültür Envanteri-Köy muhtarı	
G.ANTEP	ŞAHİNBEY	Türktepe Camii	19. yy. sonu		Tek Kubbe	Kullanımda	Kültür Envanteri	
GİRESUN	MERKEZ	Hacı Miktat Camii	1889		Tek Kubbe	Kullanımda	VAKIFLAR DERGİSİ ARALIK 2012 SAYI: 38-http://www.islamiforumlar.net	Hacı İsmail Efendi

GİRESUN	MERKEZ	Seyyid Mehmet Paşa Camii	(1903-1321-1319)			Kullanımda	Ş.D.162/31, İ.EV.34/21	Mahmut Efendi+E
GİRESUN	MERKEZ	Soğuksu Camii	1896		Çatı	Kullanımda	VAKIFLAR DERGİSİ ARALIK 2012 SAYI: 38	Mehmet Rüştü Be
GİRESUN	MERKEZ	Hortumzade (Gemilerçekeği) C	1884			Kullanımda	VAKIFLAR DERGİSİ ARALIK 2012 SAYI: 38	Hatice Hatun
GİRESUN	ŞKARAHİSAR	Tamzara Camii	1900		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
GHANE	MERKEZ	Sultan Süleyman Han(Süleyma	1899-1317-1316		Çatı	Kullanımda	İ.ŞD.111/6653, İ.EV.24/39	Evkâf-ı Hümayun
GHANE	MERKEZ	Mescitli Köyü Camii	1908		Tek Kubbe	Kullanımda	http://www.islamiforumlar.net/camiler/17826-29-gumushane-ilindeki-camiler.html	
GHANE	MERKEZ	Çambaşı Köyü Camii	1900		Çatı	Kullanımda	http://www.islamiforumlar.net/camiler/17826-29-gumushane-ilindeki-camiler.html	
HAKKARİ		Hamidiye Camii	(1894-1311-1309)			?	İ.HUS.20/66	
ISPARTA	MERKEZ	Orta Camii					TDV İslam Ans.	
ISPARTA	MERKEZ	Sefer Ağa Camii	1879				Kültür Envanteri	
ISPARTA	GELENDOST	Gelendost Camii	1877				Kültür Envanteri	
ISPARTA	GELENDOST	Abdulgaffar Camii	1878		Çatı	Kullanımda	Beste ÇOK-Kültür Envanteri	Hacı Mahmut-Hacı Abdu
ISPARTA	SENİRKENT	Hıdır Çelebi/Pazar Camii	1901(20. yy)		Tek kubbe	Kullanımda	Kültür Envanteri	
ISPARTA	Ş.AĞAÇ	Alaca Mescit Camii	1876		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	el-Hac Manizade
ISPARTA	YALVAÇ	Yeni (Hamidiye) Camii	1900		Tek Kubbe	Kullanımda	http://www.dailymotion.com/video/xa8a6l_hamidiye-camii-yeni-cami_crea	Halk
ISPARTA	YALVAÇ	Leblebiciler Camii	1877				Kültür Envanteri	
ISPARTA	YALVAÇ	Saray Mah Camii	1894		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	(K)
ISPARTA	YALVAÇ	Eski Mah. Camii	1880				Kültür Envanteri	
ISPARTA	YALVAÇ	Kaş Yukarı Mahalle Camii	20 yy başı		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
ISPARTA	YALVAÇ	Müftü Camii	1884				Kültür Envanteri	
İSTANBUL	AKSARAY	Hacı Bayram (Kaftani) Camii	1896		Çatı		Tahsin ÖZ	Fatma Hanım (M)
İSTANBUL	BAHÇELİEVLER	(Yenibosna)Çobançeşme Cami	(1903-1321-1319)				BEO.2218/166298,859/64365	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	BAKIRKÖY+	Hamidiye (Osmaniye) Camii	1900		Çatı	Kullanımda	İ.EV.35/8,ŞD.174/57	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	BEŞİKTAŞ	Dikilitaş Camii			Çatı	Kul. Dışı Yıkık	http://www.besiktasmuftulugu.gov.tr	Hacı Mustafa Aşir Efe
İSTANBUL	BEŞİKTAŞ	Raif Ağa Camii	1876		Çatı	Kullanımda	http://www.besiktasmuftulugu.gov.tr	Mehmet Raif Ağa
İSTANBUL	BEYOĞLU-	Kemankeş Kara Mustafa Paşa C	(1901-1319-1317)		Tek Kubbe	Kullanımda	BEO.1727/129472, 1749/131114, İ.HUS.91/67	Evkâf-ı Hümayun(
İSTANBUL	BEYOĞLU	Merzifonlu Kara Mustafa Paşa	(1895-1313-1311)		Tek Kubbe	Kul. Dışı Yıkık	İ.EV.10/63,ŞD.135/74	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	BEYOĞLU	Kılıçali Paşa Mah. Hüseyin Ağa	(1903-1321-1319)		Çatı	Kullanımda	İ.EV.33/53	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	BEYOĞLU	Maktul İbrahim Paşa Camii	1897-1314-1312		Çarı	Kullanımda	BEO.907/67953	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	BEYKOZ	III. Mustafa Camii	1908-1325-1323			Kul. Dışı Yıkık	Y.PRK.MŞ.8/75	?(M)
İSTANBUL	BOZCAADA	Köprülü Mehmet Paşa Camii	(1904-1322-1320)		Çatı	Kullanımda	BEO.2381/178504	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	BEYOĞLU-	Mumcuzade Camii	(1896-1313-1311)		Çatı	Kullanımda	BEO.739/55422	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	BEYOĞLU	Çorlulu Ali Paşa Camii	1894		Çatı	Kullanımda	Aydın TALAY-http://www.envanter.gov.tr/anit/kentsel/detay/55181-http:/	(M)
İSTANBUL	CİHANGİR	Kadirihan Mescidi			Çatı		Tahsin ÖZ	(M)
İSTANBUL	ÇATALCA	Babanakkaş Köyü Camii	(1894-1311-1309)				BEO.357/26726, Ş.D.129/18	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	ÇENGELKÖY	Çengelköy (Hacı Ömer) Mesci	1894		Çatı		Tahsin ÖZ	(M)
İSTANBUL	ERENKÖY	Başıbüyük Köyü Camii	1882				Tahsin ÖZ	Rıza PAŞA
İSTANBUL	EYÜP	(Hamidiye Köyü) Camii	1902-1320-1318				EV.MKT.CHT.519/16,824/70	Ali Rıza Bey
İSTANBUL	EYÜP	Kaptan Paşa Camii	1900		Çatı	Kullanımda	Önder ŞENYAPILI	Hasan Hüsnü Paş
İSTANBUL	FATİH+	Eminönü Akbıyık camii			Çatı	Kullanımda	Aydın TALAY-Akbıyık M.Mehmet EFENDİ (N. BİBER)	Akbıyık M.Mehmet
İSTANBUL	FATİH	Eminönü Buhara Tekkesi Cami	1900			Kul. dışı Sağl	TDV	Astanokul Koç BE
İSTANBUL	FATİH	Eminönü Aziziye camii	1889				Semavi Eyice	
İSTANBUL	FATİH	Eminönü Emin Sinan Mescidi					TDV	(M)
İSTANBUL	FATİH	Eminönü Molla Hüsrev Camii	(1903-1321-1319)		Çatı	Kullanımda	BEO.2218/166277	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	FATİH	Sinan Ağa Camii	(1881-1298-1297)		Çatı	Kullanımda	İ.ŞD.55/3123	
İSTANBUL	FATİH+	Eminönü,Küçükpazar, Hoca Ha	(1898-1316-1314)		Çatı	Kullanımda	BEO.1146/85927	Evkaf-ı Hümayun(
İSTANBUL	FATİH	Canfeda Hatun Camii	(1899-1310-1308)		Çatı	Kullanımda	BEO.162/12078,İ:EV.2/69	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	FATİH+	Katip Kasım Camii	(1899-1317-1315)		Çatı	Kullanımda	BEO.1416/106163, Ş.D.150/14	Evkâf-ı Hümayun(
İSTANBUL	FATİH	Üçbaş Camii	(1893-1311-1309)		Çatı	Kullanımda	İ.EV.4/22	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	FATİH	Samatya Abdi Çelebi Camii	(1896-1314-1312)		Tek Kubbe	Kullanımda	Ş.D.138/28	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	FATİH	Katip Muslihiddin (Aksaray) Ca	(1896-1313-1312)		Çatı	Kullanımda	Ş.D.137/99,150/14	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	FATİH	Ahmediye Camii	1902		Tek Kubbe	Kullanımda	http://www.fatihmuftulugu.gov.tr/mekan.aspx?mekid=71	Ahmet Efendi(M)
İSTANBUL	FATİH	Camcılar Mescidi	1894		Çatı	Kul. Dışı Yıkık	Fatih GÜLDAL	
İSTANBUL	FATİH	Resmi Mescidi				Kul. Dışı Yıkık	Fatih GÜLDAL	Şeyhülislam Cem
İSTANBUL	FATİH	Mimar Ayas (Saraçhane) Mesci	1894		Tek Kubbe	Kul. Dışı Yıkık	Fatih GÜLDAL	
İSTANBUL	FATİH	Süzgeççi Yusuf Camii	1891			Kullanımda	Önder ŞENYAPILI	Hacı Reşit(M)
İSTANBUL	GÖZTEPE	Göztepe (Tütüncü Halis Efendi	1902		Çatı	Kullanımda	Tahsin ÖZ-Önder ŞENYAPILI-http://www.kadikoy.net/kadikoy/kadikoyunta	Mehmet Halis EF
İSTANBUL	GÖZTEPE	Kozyatağı Camii	1896			Kullanımda	Tahsin ÖZ-http://www.kadikoy.net/kadikoy/kadikoyuntarihiveturistikyerleri	Halim EFENDİ
İSTANBUL	HAYDAR	Kaptan Hasan Paşa (Divittar) C	1882		Tek Kubbeli		Tahsin ÖZ	Hasan Hüsnü Paş
İSTANBUL	KADIKÖY	Cafer Ağa Camii	1900		Çatı		Tahsin ÖZ	Evkâf-ı Hümayun(
İSTANBUL	KADIKÖY	Zühtü Paşa Camii	1883		Tek Kubbe	Kullanımda	http://tr.wikipedia.org/wiki/Z%C3%BCht%C3%BCpa%C5%9Fa_Camii	Ahmet Zühtü Paşa
İSTANBUL	KADIKÖY	Suadiye Camii	1906		Tek kubbe	Kullanımda	http://www.kadikoy.net/kadikoy/kadikoyuntarihiveturistikyerleri.html	Reşat Paşa
İSTANBUL	KADIKÖY	Erenköy, Galip Paşa Camii	1898		Tek kubbe	Kullanımda	İ.EV.27/36	Galip Paşa
İSTANBUL	KADIKÖY	Faik Paşa Camii	1882		Tek Kubbe	Kullanımda	Tahsin ÖZ-http://www.kadikoy.net/kadikoy/kadikoyuntarihiveturistikyerleri	Faik Paşa
İSTANBUL	KADIKÖY	Hasan Paşa Camii	1901		Çatı	Kullanımda	BEO.1578/118283	Hasan Hüsnü Paş
İSTANBUL	KADIKÖY	Kazasker Camii	1321			Kullanımda	Tahsin ÖZ-http://www.kadikoy.net/kadikoy/kadikoyuntarihiveturistikyerleri	Süleyman Sırrı EF
İSTANBUL	KADIKÖY	Erenköy, Zihni Paşa (Bağdat Ca	1902(4)(1900-1318-1316)		Tek Kubbe	Kullanımda	Y.PRK.BŞK.62/89,İ.DH.702/49157	Evkâf-ı Hümayun+
İSTANBUL	KASIMPAŞA	Yahya Kethüda Camii	1893		Çatı		Tahsin ÖZ	(M)
İSTANBUL	KASIMPAŞA	Sirkeci(Caddesi köşesine) Emi	(1892-3-1310-1308-9)			?	Y.PRK.EV.2/4(talep),BEO.199/14861	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	KARAGÜMRÜK	Karagümrük Mescidi			Tek Kubbeli		Tahsin ÖZ	Hacı Nuri EFENDİ
İSTANBUL	KANTARCILAR	Kantarcılar Mescidi	1895		Çatı		Tahsin ÖZ	(M)
İSTANBUL	KIZILTOPRAK	Zühtü Paşa Camii	1883		Tek kubbe	Kullanımda	Tahsin ÖZ-Önder ŞENYAPILI-http://www.kadikoy.net/kadikoy/kadikoyunta	Zühtü Paşa
İSTANBUL	KUZKUNCUK	Üryanizade Mescidi					Tahsin ÖZ	Ömer EFENDİ
İSTANBUL	KÜÇÜKÇEKMEC	İkitelli Camii	(1894-1312-1310)			?	İ.EV.8/10	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	MAÇKA	Maçka Mescidi	1898				Tahsin ÖZ	(M)
İSTANBUL	MECİDİYEKÖY	Mecidiyeköy Camii	1888		Çatı		Tahsin ÖZ	
İSTANBUL	ORTAKÖY	Cavit Ağa Camii	1906				https://www.uskudar.bel.tr/tr/main/erehber/camiiler/8/namazgh-camii-ca	Musahip Cavit Ağa
İSTANBUL	PENDİK	Hamidiye Camii*	(1908-1326-1324)				Ş.D.189/40,DH.MKT.1236/39, BEO.3384/253765	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	RAMİ	Hacı Ali Paşa (Hamidiye) Cami	1892			Kullanımda	Tahsin ÖZ-Önder ŞENYAPILI	Hacı Ali PAŞA
İSTANBUL	SARIYER	Anadolu Feneri Poyraz Camii	(1894-1312-1310)			Kullanımda	Ş.D.132/3	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	SARIYER	Valide (Rumelikavağı Yusuf Ağ	(1895-1313-1311)		Çatı	Kullanımda	İ.EV.10/14	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	SARIYER	Tarabya, Osman Reis Camii	1903		Çatı		ŞD.792/3	Ahmet Arif Paşa(M
İSTANBUL	ŞİLE	(Hamidiye) Köyü	(1892-1309-1308)				BEO.12/887,202/15125,EV.MKT.2417/60,EV.MKT.1859/78	Halk+Evkâf-ı Hüm

İSTANBUL	ŞİLE	(Safvetiye) Köyü	(1892-1309-1308)			BEO.12/887,202/15125,EV.MKT.2417/60,EV.MKT.1859/78	Halk+Evkâf-ı Hüm
İSTANBUL	ŞİLE	Övezli (Ökrezli) Köyü	(1892-1309-1308)	Kul. Dışı Yıkık		BEO.12/887,202/15125,EV.MKT.2417/60,EV.MKT.1859/78, V	Halk+Evkâf-ı Hüm
İSTANBUL	ŞİŞLİ	Nişantaşı Muradiye Camii	1898			Tahsin ÖZ	Server AĞA
İSTANBUL	TUZLA	Nişancı Mehmet (Cedid) Paşa (	1894(1892-1310-1308)	Tek Kubbe	Kullanımda	İ.EV.1/66	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	ÜSKÜDAR	Çamlıca Camii	1898			Tahsin ÖZ	Halk
İSTANBUL	ÜSKÜDAR	Bulgurlu, Yalnız Servi Mah Cam	1901-1319-1317		?	İ.EV.29/18	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	ÜSKÜDAR	Kartal Baba Camii	1878	Çatı	Kullanımda	Önder ŞENYAPILI	La'lter Hanım
İSTANBUL	YEŞİLKÖY	(Ayestefanos) Camii	(1905-1322-1320)	Kul. Dışı Yıkık		BEO.2507/187981	Evkâf-ı Hümayun
İSTANBUL	ZEYTİNBURNU	Bülbülderesi/Fevziye Camii	1882	Çatı		Tahsin ÖZ	Yusuf EFENDİ
İSTANBUL		Nevfidan Kadın Camii	(1903-1320-1318)			BEO.2030/152244,DH.MKT.640/21	Halk+Evkâf-ı Hüm
İSTANBUL		Acarçeşme Mecidi				Tahsin ÖZ	(M)
İSTANBUL		Karabaş Camii	1890	Çatı		Tahsin ÖZ	Gonca Hatun (M)
İZMİR	ÇANKAYA	Fazıl Ahmet Paşa Cami'i (Balık Pazarı Ca	(1879-1296-1295)	Kul. Dışı Yıkık		ŞD. 100/6	Evkâf-ı Hümayun(
İZMİR	(BALÇOVA)	Bahçelarası mevkii (Bahçelerarası	(1895-1313-1311)	Kul. Dışı Yıkık		BEO.703/52688	Halk+Hazine-i Ce
İZMİR	KONAK	Horasan Camii	1894		Kullanımda	http://www.konakmuftulugu.gov.tr/index.php?m=cami&cami=821	
İZMİR	KONAK	(Karataş civarı) Camii	(1896-1313-1312)			BEO.790/59202	Halk+Evkâf-ı Hüm
İZMİR	KONAK	Salepçioğlu Camii	1893	Tek kubbe	Kullanımda	DH.MKT.2500/57	Salepçizade Hacı Ahmet
İZMİR	KONAK	Akarcalı Camii	1891	Çatı	Kullanımda	http://erolsasmaz.com	Hacı Mehmet Efer
İZMİR	KONAK	Mamüretü'l-hamidiye(Güzelya	(1887-1304-1302)	Tek Kubbe	Kullanımda	DH.MKT.1395/36, ŞD.137/87, EV.MKT1920/79	Halk+Evkâf-ı Hüm
İZMİR	KONAK	Kameriye (Nur-i Kamer) Camii	1892	Çatı	Kullanımda	M. Münir AKTEPE- İnci KUYULU-http://www.izmirkulturturizm.gov.tr/TR,7739	Nur Kamer Hanım
İZMİR	KONAK	Patlıcanlı(Balıcanlı) Camii	1905		Kullanımda	http://www.konakmuftulugu.gov.tr/index.php?m=cami&cami=474	
İZMİR	KONAK	Dolaplı Kuyu Camii	1889	Çatı	Kullanımda	M. Münir AKTEPE- İnci KUYULU-http://www.konakmuftulugu.gov.tr/index.php	Hacı Ömer Lütfi B
İZMİR	KONAK	Ballıkuyu Gayretiye Camii	1879	Tek Kubbe	Kullanımda	http://www.konakmuftulugu.gov.tr/index.php?m=cami&cami=185	
İZMİR	KONAK	Hacı Mahmud Camii	1799(1885)	Tek Kubbe	Kullanımda	http://www.konakmuftulugu.gov.tr/index.php?m=cami&cami=726	
İZMİR	KONAK	Yüzbaşı Hasan Ağa camii	1881		Kullanımda	http://www.konakmuftulugu.gov.tr/index.php?m=cami&cami=1795	
İZMİR	KONAK	Namazgah (Pazaryeri) camii	19. yy. sonu		Kullanımda	http://www.izmir.gov.tr/ortak_icerik/izmir/KYM_PDF/5_besinci_bolum.pdf	
İZMİR	KONAK	Hacı Ethem (Selimiye) Camii	1900	Çatı	Kullanımda	İnci KUYULU-http://www.izmirkulturturizm.gov.tr/TR,77392/tarihi-camiler.h	Hacı Ethem Ağa
İZMİR	KONAK	Eşref Paşa Camii	1897	Tek Kubbe	Kullanımda	M. Münir AKTEPE-İnci KUYULU-http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrm	Hacı Eşref Paşa
İZMİR	KONAK	Baladur Hacı Bey (Top altı) Cam	1890	Tek kubbeli		M. Münir AKTEPE-İnci KUYULU-http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrm	Mehmet Ağa
İZMİR	KONAK	Arap Deresi (Arap) Camii	1901		Kullanımda	M. Münir AKTEPE-http://www.izmir.gov.tr/ortak_icerik/izmir/KYM_PDF/5_bes	Halil Ağa
İZMİR	KONAK	Asmalı Mescit	1894	Çatı	Kullanımda	http://erolsasmaz.com	(M)
İZMİR	KONAK	İkiçeşmelik Camii	1311	Çatı	Kullanımda	M. Münir AKTEPE-http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idn	Hacı Süleyman Efend
İZMİR	BAYINDIR	Hamidiye Köyü Camii	1893-1310-1309			Vakfiye (599 nolu defterin 242.sf. 191. sırası)	
İZMİR		Kestellizade Mescidi	19. yy. sonu			M. Münir AKTEPE	Seyyid Hacı Mustaf
İZMİR	KARŞIYAKA	Hacı Osman Paşa camii	1901	Çatı	Kullanımda	M. Münir AKTEPE-http://www.izmirkulturturizm.gov.tr/TR,77392/tarihi-cami	Hacı Osman Hilmi Pa
İZMİR		Yeni (Saraç Efendi) Camii	1901	Çatı		M. Münir AKTEPE	Saraç Hacı İbrahim E
İZMİR	KARABURUN	Abdullah Ağa Camii	1899	Çatı	Kullanımda	http://erolsasmaz.com	
İZMİR	KARŞIYAKA	Ferik Osman Paşa Camii	1901	Çatı	Kullanımda	http://erolsasmaz.com/?kategori=İZMİRİN_CAMİLERİ&alt_kategori=KARŞIYA	Hacı Osman Hilmi Pa
İZMİR	KEMALPAŞA	Bağyurdu Çarşı Camii	1887	Tek Kubbe	Kullanımda	Yapı kitabesi	Halk
İZMİR	KEMALPAŞA	Yukarıkızılca Halil Ağa Köyü Cam	1893	Tek kubbe	Kullanımda	http://sablon.sdu.edu.tr/dergi/sosbilder/dosyalar/25/25_10.pdf-http://mus	Hacı Halil Ağa
İZMİR	KİRAZ	Çayağzı Köyü Camii	1890	Çatı	Kullanımda	http://erolsasmaz.com	
İZMİR	KİRAZ	Aşağıkızılca Orta mah Camii	1900	Tek kubbe	Kullanımda	http://erolsasmaz.com	Halk
İZMİR	KİRAZ	Sarıkaya Köyü Mescidi	1893	Çatı		http://erolsasmaz.com	Hacı Mehmet Oğlu Hasa
İZMİR	ÖDEMİŞ	Hacı Abdi Ağa Camii	1908-1326	Çatı	Kullanımda	http://erolsasmaz.com	Halk(M)
İZMİR	ÖDEMİŞ	Cami	1906-1324-1321			DH.MKT.939/6	
İZMİR	TİRE	Yunus Emir Camii	19. yy. sonu	Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	Yunus Emir
İZMİR	TORBALI +	Yaylayakası (Ahmedli-Sağlık ar	yapılmamış			Aydın Vil. Sal.(1311)- Yasin Kayış	
İZMİR	TORBALI +	Merkez Torbalı Mahallesi Cami	1891 (?)	Çatı	Kullanımda	Cami müezzini-http://www.erolsasmaz.com/?oku=983	
İZMİR	BERGAMA	Hatuniye Camii	1292	Çatı	Kullanımda	http://mustafagurelli.com/?oku=1738	Şemsi Hatun
İZMİR	BERGAMA	Zeytindağı Köyü Camii	1309	Çatı	Kullanımda	http://erolsasmaz.com	
K.MARAŞ	ANDIRIN	Hamidiye Camii	(1901-1318-1317)			Vakfiye (603 nolu defterin 208.sf. 346. sırası)	Halk(M)
KARABÜK	SAFRANBOLU	Hamidiye (Zulmiye) Camii	1885	Çatı	Kullanımda	Aydın TALAY-http://www.safranbolumuftulugu.gov.tr/	(Hattat Mehmet Maha
KARABÜK	SAFRANBOLU	Lütfiye Camii	1879	Çatı	Kullanımda	http://www.islamiforumlar.net/camiler/18064-78-karabuk-ilindeki-camiler	Hacı Hüseyin Hüsn
KASTAMO	MERKEZ	Baha Efendi (Hamidiye) Camii	1885	Çatı	Kullanımda	Fazıl ÇİFCİ	Hacı Mehmet Bahaddin E
KASTAMO	MERKEZ	Hasan Çelebi (Tenekeci) Camii	1878	Çatı	Kullanımda	Fazıl ÇİFCİ	Şerif Hasan ÇELE
KASTAMO	MERKEZ	Çevkani Camii	1892	Çatı	Kullanımda	K.K. EYÜPOĞLU-Fazıl ÇİFCİ	Hacı Sait Efendi(M
KASTAMO	İNEBOLU	Hamidiye Camii			Kullanımda	VGM	
KASTAMO	TAŞKÖPRÜ	Körpene Köyü Camii	(1894-1312-1310)			Y.PRK.UM.30/34	
KAYSERİ	MERKEZ	Çifteönü Camii	1882	Çatı	Kullanımda	Kül. Env.-İlhan ÖZKEÇEÇİ	Haccı Seyyid Mehmet A
KAYSERİ	MERKEZ	Hakırdaklı Camii	19. yy. sonu		Kul. Dışı Yıkık	Kültür Envanteri	
KAYSERİ	MERKEZ	Kasımoğulları Camii	19. yy. sonu	Çatı	Kul. Dışı Yıkık	Kültür Envanteri	Fettah Kasımoğulları
KAYSERİ	DEVELİ	Tirem Camii	1894	Çatı	Kullanımda	Sultan TOPÇU	Hacı Hasan Efend
KAYSERİ	FELAHİYE	Kale Camii	1883	Tek kubbe	Kullanımda	Kültür Envanteri	
KAYSERİ	İNCESU	Yeni Camii	19. yy. sonu	Çatı		Kültür Envanteri	
KAYSERİ	MELİKGAZİ	Karacaoğlan Camii	1901	Çatı	Kullanımda	İlhan ÖZKEÇEÇİ	
KAYSERİ	MELİKGAZİ	Keklikoğlu Camii	1882	Çatı	Kullanımda	Kül. Env.-İlhan ÖZKEÇEÇİ	
KAYSERİ	MELİKGAZİ	Tavlusun Yukarı Mah Camii	1893	Tek kubbe	Kullanımda	Kültür Envanteri	
KAYSERİ	MELİKGAZİ	Bozatlı Paşa Camii	19. yy. sonu	Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
KAYSERİ	MELİKGAZİ	Seladı Mescidi	19. yy. sonu	Çatı	Kul. Dışı Yıkık	Kültür Envanteri	
KAYSERİ	PINARBAŞI	Hilmiye Köyü Camii	1906	Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
KAYSERİ	PINARBAŞI	Mehmet Ali Bey Camii	1889	Tek kubbe	Kullanımda	Kültür Envanteri	
KAYSERİ	PINARBAŞI	Methiye Köyü Camii	1902	Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	Hacı Esad
KAYSERİ	TALAS	Han Camii	1899	Tek kubbe	Kullanımda	Kültür Envanteri	Hacı Ahmet Ağa
KAYSERİ	TALAS	Ali Saib Paşa Camii	1886	Tek kubbe	Kullanımda	Kültür Envanteri	Ali Saib Paşa
KAYSERİ	TALAS	Yaman Dede Camii (Rum Kilise	1886	Tek kubbe	Kul. dışı Sağl	Kültür Envanteri	
KAYSERİ	TOMARZA	Merkez Camii	1906	Tek kubbe	Kullanımda	Kültür Envanteri	
KAYSERİ	TOMARZA	Koşcağız Köyü Eski Camii	1892	Çatı	Kul. dışı Sağl	Kültür Envanteri	el-Hac Mahmut Efer
KAYSERİ	YEŞİLHİSAR	Keşlik Köyü Camii	1889	Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	Halk(M)
KAYSERİ	YEŞİLHİSAR	Hasan Efendi Camii	1894	Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
KAYSERİ	YEŞİLHİSAR	Başkoy Camii (Kilisesi)	19. yy. sonu	Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
KAYSERİ	YEŞİLHİSAR	Ulu Camii	1904	Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	(M)
KIRŞEHİR	MERKEZ	Hamidiye Camii	(1902-1319-1318)	Çatı	Kullanımda	Vakfiye (596 nolu defterin 159.sf. 139. sırası)	
KOCAELİ	GÖLCÜK	Hasaneyn Köyü Camii	(1895-1313-1311)			DH.MKT.431/16	Halk+(Mahalli idar
KOCAELİ	MERKEZ	Yalı Camii	1907	Çatı	Kullanımda	İ.ERBAS-H.G.NERGİZ	Çalık Ahmet(M)
KOCAELİ	İZMİT	Hüsniye Köyü Camii	(1896-1314-1312)			İ.EV.15/17,BEO.859/64365	Halk+Evkâf-ı Hüm
KOCAELİ	İZMİT	(Hüseyniye) Köyü Camii	(1903-1321-1319)			BEO.2146/160947, İ.EV.34/37	Halk+Evkâf-ı Hüm

KOCAELİ	(İZMİT)	(Halıdere) Köyü Camii	(1901-1318-1317)				ŞD.1579/3,	Halk(M)
KOCAELİ	BAŞİSKELE	Servetiye Karşı Köyü Camii	1885		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
KOCAELİ	KARAMÜRSEL	Sarıkum Camii	19. yy. sonu			Kullanımda	Kültür Envanteri	
KOCAELİ	KARAMÜRSEL	Hamidiye Köyü Camii	(1895-1312-1310)				Vakfiye (598 nolu defterin 207.sf. 159. sırası)	Halk
KOCAELİ	MAŞUKİYE	(Maşukiye Köyü) Camii	1889-1317-1315			Kul. Dışı Yıkık	BOA-http://www.asosjournal.com/Makaleler/331022615_230%20L%C3%	Evkâf-ı Hümayun(
KONYA	BEYŞEHİR	Hamidiye Camii			Çatı	Kullanımda	VGM	
KONYA		(Karaman?)Ümranı Hamid Köy	(1909-1326-1324)				DH.MKT.2711/42	Evkâf-ı Hümayun
KONYA	MERKEZ	Araplar Camii	1907		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	MERKEZ	Hacı İvaz Camii	1891		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	MERKEZ	Keçeciler Mescidi	1905		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	MERKEZ	Hacı Veyis Camii	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	MERKEZ	Namık Paşa Camii	1888		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	Mehmet Namık PAŞ
KONYA	MERAM	Gökyurt Torbaoğlu Mescidi	1906		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	MERAM	Hatunsaray Merkez Camii	1887		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	MERAM	Kızılören Aşağı Camii	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	MERAM	Kızılören Büyük camii	1889		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	MERAM	Sağlık Aşağı Camii	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	AKŞEHİR	Ortaköy Camii	(1898-1316-1314)		Tek kubbe	Kullanımda	BEO.1162/87130	(Hazine-i Celile)(M
KONYA	AKÖREN	Kayasu Camii	1907		Çatı	Kullanımda	İ.ERBAS-H.G.NERGİZ	
KONYA	AKÖREN+	Akviran (Akören) Camii	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	BEO.645/48310	Halk+?
KONYA	BEYŞEHİR	İsaköy Camii	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	BOZKIR	Akçapınar Camii	1892		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	BOZKIR	Karacaardıç Köyü Çeşme M.Car	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	ÇUMRA	Alemdar Köyü Camii	1889		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	ÇUMRA	Ali Bey Hüyüğü Büyük Camii	1885		Çok Kubbe	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	ÇUMRA	Dedemoğlu köyü Merkez Cami	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	ÇUMRA	Balçıkhisar Köyü Camii	(1896-1313-1311)			Kul. Dışı Yıkık	BEO.658/49302	Evkâf-ı Hümayun
KONYA	İÇERİ ÇUMRA	Esat paşa Camii	1882		Çatı	Kul. dışı Sağlı	Haşim KARPUZ	
KONYA	İÇERİ ÇUMRA	Küçükköy Camii	1903		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	Hacı Süleyman
KONYA	İÇERİ ÇUMRA	Okçuköyü Merkez Camii	1883		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	EMİRGAZİ	Işıklar Köyü Camii	1904		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	EREĞLİ	Acıkuyu Camii	1906		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	EREĞLİ	Zengen Eski Camii	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	EREĞLİ	Kutören Camii	1897		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	EREĞLİ+	Orhaniye Köyü Camii	1908(1907-1325-1323)			Kul. Dışı Yıkık	MKT.MHM.528/24	Hazine-i Celile
KONYA	HADİM	Bademli Camii	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	HADİM	Dolhan , Gülvet Camii	19. yy. sonu		Çatı	Kul. dışı Sağlı	Haşim KARPUZ	
KONYA	HÜYÜK	Çavuş Camii	1891		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	(M)
KONYA	ILGIN	Yukarı Çiğil Fazıl camii	1880		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	ILGIN+	İhsaniye Köyü Camii	(1892-1310-1308)			Kullanımda	BEO.66/4920	Hazine-i Celile
KONYA	ILGIN	(Hamidiye) Köyü Camii	(1885-1302-1301)				Vakfiye (588 nolu defterin 17.sf. 24. sırası)	Hafız Mustafa
KONYA	KADINHANI	Kabacalı Camii	1886		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	KADINHANI	Karamanlı Camii	1886		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	KADINHANI	Turgutlu (Dirinli) Camii	1898		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	(M)
KONYA	SARAYÖNÜ	Hatip Camii	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	SARAYÖNÜ	Ladik Kaşı Camii	1887		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	TUZLUKÇU	Konarı Köyü Camii	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	TUZLUKÇU	Koraşı Köyü Camii	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KONYA	YUNAK	Yukarı Piribeyli Camii	1896		Çatı	Kullanımda	Haşim KARPUZ	
KÜTAHYA	MERKEZ	Yenibosna Mahallesi Camii	(1888-1905-1904)				DH.MKT.1509/73,1396/12	
KÜTAHYA	SİMAV	Babık Bey Camii	(1902-1320-1318)				BEO.1868/140080	Evkâf-ı Hümayun(
MALATYA	MERKEZ	Ulu (Sultan Alaaddin,Hamidiye	1902(1894-1311-1309)		Mihrapönü k	Kullanımda	ŞD.129/32	Halk+Hazine-i Celile(
MALATYA	MERKEZ	Gücük Camii	1313		Çatı	Kullanımda	Ahmet ŞENTÜRK	Hacom AĞA
MALATYA	MERKEZ	Yeni Camii/Teze Cami/Taş/Hac	1894-1913(1893-1310-1308)		Çok kubbe	Kullanımda	DH.MKT.2055/77,BEO.156/11635,493/36924,Ş.D.1471/6	Halk+Hazine-i Cel
MALATYA	MERKEZ	Çınarlı (Babüssaade) Camii	(1893-1310-1308)		Çatı	Kul. Dışı Yıkık	DH.MKT.2055/77	(M)
MALATYA	YAZIHAN	Hamidiye Köyü Camii	1885			Kullanımda	Köy muhtarlığı	
MANİSA	MERKEZ	Derviş Ali Camii	1894		Çatı	Kullanımda	http://www.islamiforumlar.net/camiler/18544-45-manisa-ilindeki-camiler.	(M)
MANİSA	GÖRDES	Tepe Köyü Eski Camii	1900		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
MANİSA	GÖRDES	Yaka Köyü Eski Camii	1903			Kul. Dışı Yıkık	Kültür Envanteri	
MANİSA	SALİHLİ	Burhaniye Camii	1877			Kul. Dışı Yıkık	İbrahim ÇİÇEK	Halk
MANİSA	SALİHLİ	Çarşı Camii	1885			Kullanımda	İbrahim ÇİÇEK	Halk
MANİSA	SALİHLİ	Yeni (Hamidiye) Camii	1889		Tek kubbe	Kullanımda	DH.MKT.1841/66,Vakfiye (591-5nolu defterin 139.sf. 132. s	Kay. Osman Bey+
MANİSA	SALİHLİ	Kırveli Camii	1320				İbrahim ÇİÇEK	Halk
MANİSA	SALİHLİ	Süleyman Ağa Camii	1889				İbrahim ÇİÇEK	Süleyman Ağa
MANİSA	AKHİSAR	İnce Minare Camii					http://dunyacamileri.blogspot.com.tr/2012/07/ince-minare-camii-akhisar-manisa.html	
MANİSA	KULA	Hamidiye Köyü Camii				Kullanımda	Vakfiye (600 nolu defterin 155.sf. 188. sırası)	Halk(M)
MANİSA	TURGUTLU	Hacı Zeynel Camii	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
MANİSA	TURGUTLU	Sinirli Köyü Camii	1292		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	Halk
MARDİN	MERKEZ	Muzafferiye (Medresesi) Cami	(1898-1315-1313)			?	MF.MKT.375/1	Halk+Evkâf-ı Hüm
MERSİN	MERKEZ	Yeni Camii	1898			Kul. Dışı yıkık	*BEO.893/66970*	Halk
MERSİN	MERKEZ	Ulu Camii	1898			Kullanımda	http://www.mersinkulturturizm.gov.tr/TR,73459/camiler-kiliseler.html	Halk(M)
MERSİN	MERKEZ	Avniye Camii	1898			Kullanımda	http://www.mersinkulturturizm.gov.tr/TR,73459/camiler-kiliseler.html	Halk
MUŞ	MALAZGİRT	İbrahim Paşa(Hamidiye) Camii			Tek kubbe	Kul. Dışı yıkık	http://www.google.com.tr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&frm=1&source=web&cd=11&cad=rja&uact=	
MUĞLA	MERKEZ	Kurşunlu Camii	(1903-1321-1319)		Tek kubbe	Kullanımda	DH.MKT.687/53	
MANİSA	SOMA	Çerkez (Hamidiye)Ilıpınar Cam	1898-1316-1314		Çatı	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1318), İnşa kitabesi	
MUĞLA	MARMARİS	Hamidiye Camii	1901-1318-1316			?	1619/121381	Evkâf-ı Hümayun
NEVŞEHİR	MERKEZ	Orta Bektik Camii	1296		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
NEVŞEHİR	MERKEZ	Aşağı Bektik Camii	1902		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
NEVŞEHİR	ANANOS	Çukur (Yer altı) Camii (Camii K	1302		Düz dam	Kullanımda	Kültür Envanteri	
NEVŞEHİR	ANANOS	Yeşilbaş Camii	1315		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
NEVŞEHİR	ÜRGÜP	Şahin Efendi Köyü Camii	1901		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
NEVŞEHİR	ÜRGÜP	Ortahisar Ali Reis Camii	1902		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
NEVŞEHİR	GÜLŞEHİR	Ovaören Köyü Camii	1896					
NİĞDE	MERKEZ	Koyunlu Camii	1899		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
NİĞDE	BOR	Büyük (Hamzalı) Camii	1310		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
NİĞDE	BOR	Çukurkuyu Bekdik Camii	1307		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	

ORDU	MERKEZ	Aziziye (Yalı) Camii	1890		Çatı	Kullanımda	http://www.ordukulturturizm.gov.tr/index.php?option=content&task=view&	Kadızade Hasan Efendi(
ORDU	FATSA	Hacı Hulusi EFENDİ	1315		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
ORDU	FATSA	Yalıköy Camii	1899		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
ORDU	KUMRU	Merkez Camii	1895		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
ORDU	MESUDİYE	Çavdar Köyü Camii	1317		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
ORDU	ÜNYE	Çaldıra Köyü Camii	1891				Y.PRK.UM.19/87	
OSMANİY	KADİRLİ(KARS)	Hamidiye Camii	1894-1312-1310		Tek kubbe	Kullanımda	Y.A.HUS.315/67,DH.MKT.903/48,1201/16	Halk+Evkâf-ı Hüm
RİZE	MERKEZ	Büyük Gülbahar Sultan Camii	1906		Çatı	Kullanımda	http://www.islamiforumlar.net/camiler/18472-53-rize-ilindeki-camiler.html	
RİZE	ARDEŞEN	Tunca Köyü Camii	1902		Çatı		http://www.islamiforumlar.net/camiler/18472-53-rize-ilindeki-camiler.html	Halk
SAKARYA	MERKEZ	İkizce Osmaniye Köyü Camii	(1902-1320-1318)				İ.EV.32/38	Evkâf-ı Hümayun
SAKARYA	MERKEZ	Acıelmalık Köyü Hamidiye Cam	1907-1325-1323		Çatı		EV.MKT.CHT.860/18	Halk(M)
SAKARYA	ADAPAZARI	Sultan Orhan Camii	(1897-1314-1312)		Çatı	Kullanımda	BEO.934/70019	Evkâf-ı Hümayun
SAKARYA	AKYAZI	Güvençler Köyü	(1889-1307-1305)			Kul. Dışı Yıkık	İ.MMS.108/4644	Hazine-i Celile
SAKARYA	AKYAZI	(Hamidiye) Köyü Camii	(1902-1320-1318)				Vakfiye (595 nolu defterin 155. sahifesi 148. sırası)	(M)
SAKARYA	GEYVE	Süleyman Bey Camii	1885		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	Süleyman Paşa
SAKARYA	GEYVE	(Hamidiye) Köyü Camii	(1884-1302-1300)				Vakfiye (589 nolu defterin 292. sahifesi 483. sırası)	
SAKARYA	HENDEK+	Hüseyinşeyh Köyü	(1894-1311-1310)			Kul. Dışı Yıkık	BEO.419/31397,460/34436	
SAKARYA	KARASU	Sultaniye Köyü Camii	(1888-1305-1304)				DH.MKT.1519/115	(Evkâf-ı Hümayun
SAKARYA	SAPANCA	Hasan Fehmi Paşa Camii	1885		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	Hasan Fehmi Paş
SAKARYA	SAPANCA	Cedid Camii	1899			Kul. Dışı Yıkık	Yusuf ÇETİN	
SAKARYA	KAZIMPAŞA	Yukarı Mahalle Camii	1908			Kul. Dışı Yıkık	Yusuf ÇETİN	
SAMSUN	MERKEZ	Kurşunlu Camii	1884		Tek kubbe	Kul. Dışı Yıkık	M. S. BAYRAKTAR	
SAMSUN	MERKEZ	Yalı Camii	1894		Tek kubbeli		http://www.islamiforumlar.net/camiler/18470-55-samsun-ilindeki-camiler.h	Sadık Bin Abdullah
SAMSUN	MERKEZ	Hazinedarzade Süleyman Paşa	(1899-1316-1314)		Çatı	Kullanımda	Ş.D.147/70	Evkâf-ı Hümayun(
SAMSUN	HAVZA	Sivrikese Köyü Camii	1903		Çatı	Kullanımda	M S BAYRAKTAR-Kül. Var. Env.	Ali Osman AĞA
SAMSUN	HAVZA	Cevizlik Köyü Camii	1879		Çatı		M. Sami BAYRAKTAR	
SAMSUN	HAVZA	Yörgüç Pasa Camii	1883		Çatı		M. Sami BAYRAKTAR	
SAMSUN	ALAÇAM	Çarşı Camii	1887		Çatı	Kullanımda	M S BAYRAKTAR-Kül. Var. Env.	
SAMSUN	ÇARŞAMBA	Ordu Köyü Ahşap Camii	1884		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
SAMSUN	ÇARŞAMBA	Degirmenbası Camii	1908		Çatı		M. Sami BAYRAKTAR	
SAMSUN	KAVAK	Çakallı Kazımzade Sofu Ahmed	1879		Çatı		M. Sami BAYRAKTAR	
SAMSUN	VEZİRKÖPRÜ	Hamidiye Camii	1894-1312-1310			?	İ.DH.1319/1312 Ş/5,DH.MKT.331/32,BEO.566/42402, Vakfiy	Halk(M)
SİİRT		(Sasondağı) Camii	1886-1303-1302				DH.MKT.1362/3	
SİİRT	AYDINLAR	Şeyh Memduh Camii	1894		Tek kubbe	Kullanımda	http://www.islamiforumlar.net/camiler/18469-56-siirt-ilindeki-camiler.html	
SİNOP	MERKEZ	Tersane(Hacı Ömer) Camii	1902		Çatı	Kullanımda	http://www.frmez.org/sinop/75094-sinop-cami-ve-mescitleri.html-http://w	Çerkez Ömer Bey
SİNOP		Cami	(1894-1312-1310)				BEO.489/36609	Halk
SİVAS	MERKEZ	İmaret (Darü'l İmaret) Camii	1321		Çatı	Kullanımda	Naciye ALTAŞ	Hattab ve Hüseyin
SİVAS	MERKEZ	Hacı Mehmet Ağa Camii	1892				Bölge Vakıflar Müd.	
SİVAS	MERKEZ	Kerim Çavuş Camii	1295		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
SİVAS	MERKEZ	Çongar Köyü Eski Camii	1877		Çatı	Kul. dışı Sağl	Kültür Envanteri	
SİVAS	ALTINYAYLA	Merkez Camii	1895				Bölge Vakıflar Müd.	
SİVAS	DİVRİĞİ	Kara Mahmut Camii	04.03.1890		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
SİVAS	DİVRİĞİ	Tavukçu (Tavukçu)Camii	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	
SİVAS	DİVRİĞİ	Turabali Camii	1903				Bölge Vakıflar Müd.	
SİVAS	HAFİK	Hamidiye Camii	1901-1319-1317				DH.MKT.2545/13	Halk
SİVAS	HAFİK	Ağamescit Köyü Camii	(1899-1317-1315)				BEO.1412/105859	Halk+ Evkâf-ı Hüm
SİVAS	ŞARKIŞLA	Hacı Himmetli Camii	20.yy başı 1909		Çatı	Kullanımda	Kültür Env.	
SİVAS	ULAŞ	Acıyurt Köyü Camii	1899				Bölge Vakıflar Müd.	
SİVAS	YILDIZELİ	Tat Köyü Camii	1908			Kul. Dışı Yıkık	Bölge Vakıflar Müd.	
SİVAS	ZARA	Çarşı Camii	1899		Tek kubbe	Kullanımda	Bölge Vakıflar Müd.	
SİVAS	ZARA	Yeni Camii	1905				Bölge Vakıflar Müd.	
TEKİRDAĞ	MERKEZ	Karaçalı Köyü	(1901-1319-1317)			Kul. Dışı Yıkık	DH.MKT.2527/29, BEO.1576/11816,1713/128423	Hazine-i Celile
TEKİRDAĞ	KAPAKLI	Merkez Camii	1903		Çatı	Kullanımda	İlçe Halkı	
TEKİRDAĞ	ŞARKÖY	Cami	(1878-1295-1294)			?	Ş.D.1910/4	(Yardım sandığı)(M
TOKAT	NİKSAR	Gazi Ahmet Camii	1876		Çatı		Hasan AKAR	
TOKAT	ZİLE	(Hamidiye) Köyü Camii	(1899-1316-1315)				Vakfiye (603 nolu defterin 67.sf. 112. sırası)	Halk
TRABZON	MERKEZ	Hacı Halil Camii	1896		Çatı		Ş HORLUOĞLU-Kül. Env.	Hatipzade Emin EFENDİ(
TRABZON	MERKEZ	Askeri Camii	1883		Çatı	Kul. dışı Sağl	Ş HORLUOĞLU-Kül. Env.	Hasan PAŞA
TRABZON	MERKEZ	Ahi Evren Camii	1890		Tek kubbe	Kullanımda	Kültür Envanteri	
TRABZON	MERKEZ	Tahtalı Camii	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	Hacı Mehmet Efen
TRABZON	MERKEZ	Tekke Camii	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	(M)
TRABZON	MERKEZ	Mustafa Efendi Mescidi	1908			Kul. Dışı Yıkık	Kültür Envanteri	Hafız Mustafa Efe
TRABZON	MERKEZ	Şirin Hatun Mescidi	19. yy. sonu		Çatı	Kul. Dışı Yıkık	Kültür Envanteri	
TRABZON		Hamidiye Camii	19. yy. sonu				BOA	
TRABZON	TONYA	Sayla Köyü Camii					Köy halkı	
Ş. URFA	SİVEREK	Hamidiye Camii					VGM	
Ş. URFA	SURUÇ	Ahmedi Bican Camii	1887				http://www.portalsanliurfa.com/gezirehberi/index.php/property/301/tr/ah	Kürkçüzade izzetli Ahm
UŞAK	MERKEZ	İpek Mah. Hamidiye Camii	1906-1324-1322				İ.DH.1453/35, BEO.3030/227231	Halk
VAN	ERÇİŞ	Hamidiye Camii	(1894-1311-1309)			Kul. Dışı Yıkık	İ.HUS.20/66	
BURSA	İNEGÖL	(Hamidabad) Köyü	(1908-1326-1324)*			Kul. Dışı Yıkık	İ.ML.80/45	Hazine-i Celile
YOZGAT		Alacalıoğlu Camii	19 yy.		Çatı	Kullanımda	Bölge Vakıflar Müd.-http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/yozgat/gezilecekyer/alacalioglu-camii	
YOZGAT	MERKEZ	Namazgah Camii	1889		Çatı	Kullanımda	Bölge Vakıflar Müd.	
YOZGAT	MERKEZ	Sağır Mustafa Ağa Camii	19 yy.			Kullanımda	Bölge Vakıflar Müd.	
YOZGAT		Dediklioğlu (Top) Camii	1895				http://www.yozgatkulturturizm.gov.tr/Eklenti/35811,kent-tarihi-2008.pdf?0	Hacı İbrahim Efendi
YOZGAT	BOĞAZLIYAN	Çandır Köyü Camii	(1904-1322-1320)				İ.EV.1322/Ca-5	Evkâf-ı Hümayun
YOZGAT	BOĞAZLIYAN	Yukarı Mahalle Eski Camii	1908			Kullanımda	http://sivas.vgm.gov.tr/sayfa.aspx?Id=807&Bolge=21	
YOZGAT	MERKEZ	Şeyh Necdi Camii	1908			Kullanımda	http://sivas.vgm.gov.tr/sayfa.aspx?Id=807&Bolge=21	
ZONGULD	EREĞLİ	Cami	(1904-1322-1320)				BEO.2437/182742	Halk
?		Dizdarzade Mehmet Çelebi Cai	(1900-1317-1316)				İ.EV.24/43	Evkâf-ı Hümayun

EK1-2. II. Abdülhamid'in günümüz Türkiye sınırları içinde kendi kesesinden yaptırdığı camiler:

İL	İLÇE	CAMİ İSMİ	Miladi-Hicri-F	MİMARI	ÖRTÜ	DURUMU	ARŞİV	YAPTIRAN
ADANA	KOZAN	(Sis Kasabası) Camii				?	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
AĞRI	PATNOS		(1891-1309-1307)			Kul. Dışı Yıkık	İ.MMS123/5294	II. Abdülhamid
ANKARA	ALTINDAĞ	Hamidiye Camii			Çatı	Kul. Dışı Yıkık		II. Abdülhamid
ANKARA	HAYMANA	(Bünyad-ı Hamid) Ahırlıkuyu Kö	(1894-1311-1310)		Çatı	Kullanımda	İ.DH.1312/1311.2	II. Abdülhamid
ANKARA	Ş.KOÇHİSAR	Geçitli (Hamidiye) Camii	(1901-1319-1317)			Kul. Dışı Yıkık	BEO.1741/13050	II. Abdülhamid
ANTALYA	PERGE	Sunyuska Nahiyesi Camii				?		II. Abdülhamid
AYDIN	?	Güldere Köyü Camii				?		II. Abdülhamid
BALIKESİR	MERKEZ	Hamidiye Camii	1908-1326-1324		Tek Kubbe	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
BALIKESİR	AYVALIK	Cunda Adası Hamidiye Camii	1895-1313-1311		Çatı	Kullanımda	MF.MKT.448/33,	II. Abdülhamid
BİLECİK	BOZÜYÜK	Kovalıca Köyü Camii	1889-1307-1305		Çatı	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
BİLECİK	BOZÜYÜK	Muratdere (Yukarı Armutlu) Ca	(1906-1324-1322)			Kul. Dışı Yıkık	Y.MTV.291/69	II. Abdülhamid
BİLECİK	SÖĞÜT	Çifte Minareli(Hamidiye) Cami	1905-1325-1322		Tek kubbe	Kullanımda		II. Abdülhamid
BİLECİK	YENİPAZAR	(Tırnova-i Bala Köyü) Camii	(1900-1318-1316)				BEO.1605/12032	II. Abdülhamid
BOLU	GEREDE	Aşağı Ovacık Köyü	1891-1309-1307		Çatı	Kullanımda	EV.MKT.2874/82	II. Abdülhamid(M)
BOLU	MENGEN	Kayabükü Köyü (Gökçesu) Ham	1892-1309-1308		Çatı	Kul. Dışı (Bat	İ.DH.1279/10069	II. Abdülhamid(M)
BOLU	MENGEN	Yellice Demirciler Köyü Camii	(1902-1320-1318)			Kul. Dışı Yıkık	Y.PRK.UM.61/54	(II. Abdülhamid)
BURDUR	ÇELTİKÇİ	Hamidiye Camii	1895-1312-1311		Çatı	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
BURSA	(KARACABEY)	Hamidiye Kasabası (Köyü) Cam	1885-1302-1301			Kul. Dışı Yıkık	İ.DH.953/75347	II. Abdülhamid(M)
BURSA	M KEMALPAŞA	Soğuksu (Cihangir) Köyü Camii	(1894-1311-1310)			Kul. Dışı Yıkık		II. Abdülhamid(M)
BURSA	GEMLİK	Hamidiye Köyü Camii	(1886(7)-1304(6)-1302(4))			Kul. Dışı Yıkık	Y.PRK.UM.8/90,	II. Abdülhamid
BURSA	İNEGÖL	Fevziye Köyü Camii				Yıkık (Minare H	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
BURSA	İNEGÖL	Gülbahçe Köyü Camii	1315			Kul. Dışı Yıkık	Hüdavendigar V	II. Abdülhamid
BURSA	İNEGÖL	Hasan Paşa Köyü Camii	(1887-1304-1303)			Yıkık (Minare H	DH.MKT.1404/73	(II. Abdülhamid)
BURSA	İNEGÖL	Hacıkara Köyü Camii				Kul. Dışı Yıkık	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
BURSA	İNEGÖL	Hayriye Köyü Camii				Kul. Dışı Yıkık	Bağdat Vil. Sal.(1	(II. Abdülhamid)
BURSA	İNEGÖL	Mesruriye Köyü Camii				Kul. Dışı Yıkık	Bağdat Vil. Sal.(1	(II. Abdülhamid)
BURSA	OSMANGAZİ	(Batum Muhacirlerine) Camii	19. yy. sonu			?	ŞD.1558/16	II. Abdülhamid
BURSA	KESTEL	Şükraniye Köyü Camii	(1908-1326-1324)			Kul. Dışı Yıkık	DH.MKT.2697/10	II. Abdülhamid
ÇANAKKA	MERKEZ	Tıflı Camii	1891-1309-1307		Çatı	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
ÇANAKKA	ÇAN	Kocayayla Köyü Camii	(1890-1307-1305)			Kul. Dışı Yıkık	DH.MKT.1696/10	(II. Abdülhamid)
ÇANKIRI	KURŞUNLU	Dumanlı (Kürtköyü) Camii	1894-1312-1310		Tek kubbe	Kullanımda	BEO.476/35654,5	II. Abdülhamid(M)
ÇORUM	ALACA	Örükaya Köyü Camii				Kul. Dışı Yıkık	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
ÇORUM	OSMANCIK	Kargı Köyü Camii	1896-1314-1312			Kul. Dışı Yıkık	BEO.862/64637	II. Abdülhamid
ÇORUM	SUNGURLU	Gafurlu Köyü Camii				Kul. Dışı Yıkık	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
DENİZLİ	ÇAL	Dayılar (Değile Çiftliği) Köyü C	1326			Kul. Dışı Yıkık	Aydın Vil. Sal. (1	II. Abdülhamid
EDİRNE	HAVSA	Yolageldi Köyü Camii	1900-1318-1316		Çatı	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
EDİRNE	MALKARA	Kiremitli(k) Köyü Camii				Kul. Dışı Yıkık	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
ERZİNCAN	MERKEZ	Hamidiye Camii	19. yy. sonu		Tek Kubbe	Kul. Dışı Yıkık	Y.PRK-ASK.35/49	II. Abdülhamid(M)
ERZİNCAN		Aziziye Kışlası yanına bir Camii	(1887-1304-1303)			?	Y.PRK.ASK.35/49	II. Abdülhamid
ERZURUM	KARAYAZI(Gök	Hamidiye Camii	(1891-1309-1307)			Kul. Dışı Yıkık	İ.MMS123/5294,	(II. Abdülhamid)
ERZURUM	TEKMAN	Hamidiye Camii	(1891-1309-1307)			?	İ.MMS123/5294,	II. Abdülhamid
ESKİŞEHİR	MERKEZ	Karacaşehir (Karacahisar) Köyü	1890-1307-1306		Çatı	Kullanımda	DH.MKT.2420/68	II. Abdülhamid(M)
ESKİŞEHİR	BEYLİKOVA	Parsibey Köyü Camii				Yıkık (Minare	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
ESKİŞEHİR	BEYLİKOVA	Akköprü (Kapı) Köyü Camii				Kul. Dışı Yıkık	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
ESKİŞEHİR	MAHMUDİYE	Çarşı Camii	1903-1321-1319		Çatı	Kullanımda	İnşa kitabesi	II. Abdülhamid
ESKİŞEHİR	MAHMUDİYE	Karakışla (Hara) Camii	1897-1315-1313		Tek Kubbe	Kullanımda	İnşa kitabesi	II. Abdülhamid
HATAY	ANTAKYA	Ertuğrul Affan Camii	1895-1313-1311		Çatı	Kullanımda	DH.MKT.2049/13	II. Abdülhamid
HATAY	ANTAKYA	Orhanlı Camii	1895-1313-1311		Çatı	Kullanımda	DH.MKT.2049/13	II. Abdülhamid(KO
HATAY	ANTAKYA	Osmanlı Camii	1895-1313-1311		Çatı	Kullanımda	DH.MKT.2049/13	II. Abdülhamid
İSTANBUL	BEŞİKTAŞ	Yıldız Hamidiye Camii	1885-1303-1301	Nikolaidis Jelp	Tek kubbe	Kullanımda	Y.PRK.BŞK.18/90	II. Abdülhamid
İSTANBUL	BEŞİKTAŞ	Yıldız Sarayı Asakiri Şahane (Or	1887-1305-1303		Tek Kubbe	Kullanımda	Y.MTV.25/63,Bağ	II. Abdülhamid
İSTANBUL	BEŞİKTAŞ	Kaptan İbrahim Ağa Camii	1890-1307-1306		Çatı	Kullanımda	İnşa kitabesi	II. Abdülhamid
İSTANBUL	ÇATALCA	İzzettin Köyü Camii			Çatı	Kul. Dışı Yıkık	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
İSTANBUL	ÇATALCA	Bahşayiş Köyü Camii			Çatı	Kul. Dışı Yıkık	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
İSTANBUL	ARNAVUTKÖY	Sazlıbosna Köyü Camii	1900-1318-1316		Çatı	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
İSTANBUL	BÜYÜKÇEKMEC	Ahmediye (Papasbergos) Köyü Camii			Çatı	Kul. Dışı Yıkık	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
İSTANBUL	DARICA		(1902-1325-1323)			?	DH.MKT.1198/9	II. Abdülhamid
İSTANBUL	FATİH+	Eminönü Hidayet Camii	1887-1305-1303	Alexandre Vall	Tek kubbe	Kullanımda		II. Abdülhamid(M)
İSTANBUL	BEŞİKTAŞ	Raif Ağa (İclaliye) Camii	1891-1308-1306		Çatı	Kullanımda		II. Abdülhamid(M)
İSTANBUL	SİLİVRİ	Yolçatı (Gelevri)Köyü Camii	(1883-1300-1299)			Kul. Dışı Yıkık	Y.MTV.11/77,Bağ	II. Abdülhamid(M)
İSTANBUL	SİLİVRİ	Büyükkılıçlı(Kılınçlı)Köyü Camii	19. yy. sonu			Kul. Dışı Yıkık	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid

İSTANBUL	SİLİVRİ	Ali Paşa Köyü Camii				Kul. Dışı Yıkık	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
İSTANBUL	ŞİLE	Avcıkorusu Köyü	(1889-1307-1305)			Kul. Dışı Yıkık	DH.MKT.1656/95	(II. Abdülhamid)
İSTANBUL	ŞİŞLİ	Meşrutiyet ,Hamidiye Camii	1895		Çatı	Kul. Dışı Yıkık	BEO.3442/25812	II. Abdülhamid
İSTANBUL	ÜSKÜDAR	Hacı Hesna Hatun Camii	1901-1318-		Çatı	Kul. Dışı Yıkık		II. Abdülhamid(M)
İSTANBUL	ÜSKÜDAR	Burhaniye Camii	1902-1320-1318		Çatı	Kullanımda	İnşa kitabesi	II. Abdülhamid
İZMİR	BORNOVA (NİF	Çiçekli Köy (Hamidiye)/Hamid	1895-1313-1311		Çatı	Kullanımda	BEO 1390/10420(	II. Abdülhamid
İZMİR	TİRE	Rahmanlar (Hamidiye) Camii	1894			Yıkık (Minare H	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TİRE	Ayaklıkırı Kadiriye Camii	1312-1895		Çatı	Kul. Dışı Yıkık	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TİRE	Yeni Çiftlik Osmaniye Camii	1888-1306-1304		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TİRE	Işıklar Selimiye Camii	1893-1311-1309		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Bülbülderesi Hamidiye Camii	1893-1311-1309		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Ahmedli Ahmediye Camii	1889-1307-1305		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Pamukyazı(Arapçı) Mahmudiye	1320-1902		Çatı	Kul. Dışı Yıkık	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Eğerci Osmaniye Camii	1320 (1903)		Çatı	Kul. Dışı Yıkık	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Özbey Hamidiye camii	1890-1307-1306		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Kırbaş Rahmiyye Camii	1893-1311-1319		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Şehidler (Meşhed) Süleymaniy	1892-1319-1307		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Naime Burhaniye Camii	1893-1311-1309		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Çaybaşı(Sepetçiler) Mecidiye (	1312(1894)		Çatı	Kul. Dışı Yıkık	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Subaşı Abidin Camii	1893-1311-1309		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Merkez (Tepeköy) Orhaniye Ca	1890-1308-1306		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Tulum Tirimüjgan Camii	1889-1306-1305		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Yeniköy Selimiye Camii	1892-1309-1307		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Ertuğrul Camii	1902-1320-1318		Çatı	Kullanımda	Yapı kitabesi	II. Abdülhamid
KASTAMO	SEYDİLER	Hamidiye Camii	1906-1324-1322		Çatı	Kullanımda	ŞD.438/6,DH.MK	II. Abdülhamid
KIRKLARE	BABAESKİ	Ağayeri Köyü Camii	1893-1310-1308		Çatı	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
KIRKLARE	BABAESKİ	Müsellim Köyü Camii				Kul. Dışı Yıkık		II. Abdülhamid
KIRKLARE	LÜLEBURGAZ	Ertuğrul (Köyü) Camii				Kul. Dışı Yıkık	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
KOCAELİ	MERKEZ	Fevziye Camii	1897(1900-1318-1316)			Kul. Dışı Yıkık	DH.MKT.2394/82	II. Abdülhamid
KOCAELİ	İZMİT	Mehmet Bey (Fevziye) Camii	1894		Çatı	Kul. Dışı Yıkık		II. Abdülhamid
KIRKLARE	BABAESKİ	Büyükmandıra Belediyesi Merkez Camii				Kul. Dışı Yıkık	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
KOCAELİ	GEBZE	Tavşancıl, Sultan Hamid Cami	1901-1319-1317		Tek kubbe	Kullanımda	Muhlis UMUR Ar	II. Abdülhamid(M)(
KOCAELİ	KARAMÜRSEL	Hayriye Köyü (Camii)	(1894-1312-1310)			Kul. Dışı Yıkık	DH.MKT.308/53	(II. Abdülhamid)
KONYA	BEYŞEHİR	Akiron Köyü Camii	(1895-1312-1311)			Kul. Dışı Yıkık	BEO.645/48310	(II. Abdülhamid)
MALATYA		Patrak Köyü Camii	1891-1309-1307			?	İ.DH.1248/97775	II. Abdülhamid
MANİSA	SARUHANLI	Koldere (Dereköy) Burhaniye (	1903-1320-1318		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid(M)
MANİSA	SOMA	Hamidiye (Ulupınar) Camii	1316-1898		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
MANİSA	SOMA	Hamidiye-i Cedid Camii	1898-1316-1314		Çatı	Kullanımda	Y.A.HUS 296/93,	II. Abdülhamid(M)
MERSİN	ÇAMLIYAYLA	(Togan) Camii	(1892-1310-1308)			?	Y.MTV.69/48	II. Abdülhamid
MERSİN	SİLİFKE	Hamidiye Camii	1895-1312-1310			?	Y.MTV.145/172,	II. Abdülhamid(M)
MERSİN	TARSUS	Danyal (as) Camii	(1893-1311-1309)	1857		Kul. Dışı Yıkık	DH.MKT.155/46,	(II. Abdülhamid)(M
MUĞLA	BODRUM	Adliye Camii	1902-1320-1318		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
SAKARYA	AKYAZI	Bedil Köyü Camii	19. yy. sonu			?	DH.MKT.1453/80	II. Abdülhamid
SAKARYA	AKYAZI	(Çatalköprü) Köyü Camii	19. yy. sonu			Kul. Dışı Yıkık	DH.MKT.1453/80	II. Abdülhamid
SAKARYA	HENDEK	(Yağbasan) Köyü Camii	19. yy. sonu			Kul. Dışı Yıkık	DH.MKT.1453/80	II. Abdülhamid
SAKARYA	HENDEK	(Paşaköy) Camii	19. yy. sonu			Kul. Dışı Yıkık	DH.MKT.1453/80	II. Abdülhamid
SAKARYA	HENDEK	Yeşilvadi(Karaçökek) Köyü Can	(1887-1304-1302)			Kul. Dışı Yıkık	İ.DH.1043/82014	II. Abdülhamid
SAKARYA	HENDEK	Harmantepe Köyü Camii	(1887-1304-1302)			Kul. Dışı Yıkık	İ.DH.1043/82014	II. Abdülhamid
SAKARYA	SAPANCA	Kırkpınar Camii	1907-1325-1323			?	DH.MKT.1209/53	II. Abdülhamid
SAKARYA	SÖĞÜTLÜ	Hasanfakı Köyü Camii	1900-1308-1306		Çatı	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
SİVAS	MERKEZ	Abadan Hamidiye Camii	1905-1323-1321		Çatı	Kullanımda	DH.MKT.2506/92	II. Abdülhamid
SİVAS	ZARA	Ütük Köyü Camii	(1903-1321-1319)			Kul. Dışı Yıkık	DH.MKT.560/11	(II. Abdülhamid)(M
TEKİRDAĞ	ÇERKEZKÖY	Veliköy Mah. Camii				Kul. Dışı Yıkık	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
TEKİRDAĞ	ÇERKEZKÖY	Kızılpınar Camii				Kul. Dışı Yıkık	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
TEKİRDAĞ	ÇERKEZKÖY	Kapaklı, Uzunhacı Köyü Camii	1903-1321-1319		Çatı	Kullanımda		II. Abdülhamid
TEKİRDAĞ	ÇORLU	Çerkezköy (Türbedere) Camii				?	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
TEKİRDAĞ	ERGENE	Velimeşe Camii				Kul. Dışı Yıkık	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
TEKİRDAĞ	KAPAKLI	Karlı Köyü Camii				Kul. Dışı Yıkık		II. Abdülhamid
TEKİRDAĞ	SARAY	Edir Köyü Camii				Kul. Dışı Yıkık	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
TEKİRDAĞ	SARAY	Göçerler (Göçeler) Köyü Camii	1900-1318-1316		Çatı	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
TEKİRDAĞ	SARAY	Kurtdere Mah. (Köyü)	1893-1311-1309		Çatı	Kullanımda		II. Abdülhamid
TEKİRDAĞ	SÜLEYMANPAŞ	İnecik Köyü Camii				?	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
YALOVA	TERMAL	Gökçedere Köyü Camii				Kul. Dışı Yıkık	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
YALOVA	ALTINOVA	Havuzdere Köyü Camii				Kul. Dışı Yıkık	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid

EK1-3. II. Abdülhamid'in günümüz Türkiye sınırları içinde kendi kesesinden yaptırdığı camiler (Ayakta olanlar):

İL	İLÇE	CAMİ İSMİ	Miladi-Hicri-İ	MİMARI	ÖRTÜ	DURUMU	ARŞİV	YAPTIRAN
ANKARA	HAYMANA	(Bünyad-ı Hamid) Ahırlıkuyu Kö	(1894-1311-1310)		Çatı	Kul. Dışı (Aya	İ.DH.1312/1311.Z	II. Abdülhamid
BALIKESİR	MERKEZ	Hamidiye Camii	1908-1326-1324		Tek Kubbe	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
BALIKESİR	AYVALIK	Cunda Adası Hamidiye Camii	1895-1313-1311		Çatı	Kullanımda	MF.MKT.448/33,	II. Abdülhamid
BİLECİK	BOZÜYÜK	Kovalıca Köyü Camii	1889-1307-1305		Çatı	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
BİLECİK	SÖĞÜT	Çifte Minareli(Hamidiye) Cami	1905-1325-1322		Tek kubbe	Kullanımda		II. Abdülhamid
BOLU	GEREDE	Aşağı Ovacık Köyü	1891-1309-1307		Çatı	Kullanımda	EV.MKT.2874/82	II. Abdülhamid(M)
BURDUR	ÇELTİKÇİ	Hamidiye Camii	1895-1312-1311		Çatı	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
ÇANAKKA	MERKEZ	Tıflı Camii	1891-1309-1307		Çatı	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
ÇANKIRI	KURŞUNLU	Dumanlı (Kürtköyü) Camii	1894-1312-1310		Tek kubbe	Kullanımda	BEO.476/35654,5	II. Abdülhamid(M)
EDİRNE	HAVSA	Yolageldi Köyü Camii	1900-1318-1316		Çatı	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
ESKİŞEHİR	MERKEZ	Karacaşehir (Karacahisar) Köyü	1890-1307-1306		Çatı	Kullanımda	DH.MKT.2420/68	II. Abdülhamid(M)
ESKİŞEHİR	MAHMUDİYE	Çarşı Camii	1903-1321-1319		Çatı	Kullanımda	İnşa kitabesi	II. Abdülhamid
ESKİŞEHİR	MAHMUDİYE	Karakışla (Hara) Camii	1897-1315-1313		Tek Kubbe	Kullanımda	İnşa kitabesi	II. Abdülhamid
HATAY	ANTAKYA	Ertuğrul Affan Camii	1895-1313-1311		Çatı	Kullanımda	DH.MKT.2049/13	II. Abdülhamid
HATAY	ANTAKYA	Orhanlı Camii	1895-1313-1311		Çatı	Kullanımda	DH.MKT.2049/13	II. Abdülhamid(KO
HATAY	ANTAKYA	Osmanlı Camii	1895-1313-1311		Çatı	Kullanımda	DH.MKT.2049/13	II. Abdülhamid
İSTANBUL	BEŞİKTAŞ	Yıldız Hamidiye Camii	1885-1303-1301	Nikolaidis Jelp	Tek kubbe	Kullanımda	Y.PRK.BŞK.18/90	II. Abdülhamid
İSTANBUL	BEŞİKTAŞ	Yıldız Sarayı Asakiri Şahane (Or	1887-1305-1303		Tek Kubbe	Kullanımda	Y.MTV.25/63,Bağ	II. Abdülhamid
İSTANBUL	BEŞİKTAŞ	Kaptan İbrahim Ağa Camii	1890-1307-1306		Çatı	Kullanımda	İnşa kitabesi	II. Abdülhamid
İSTANBUL	ARNAVUTKÖY	Sazlıbosna Köyü Camii	1900-1318-1316		Çatı	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
İSTANBUL	FATİH	Eminönü Hidayet Camii	1887-1305-1303	Alexandre Vall	Tek kubbe	Kullanımda		II. Abdülhamid(M)
İSTANBUL	BEŞİKTAŞ	Raif Ağa (İclaliye) Camii	1891-1308-1306		Çatı	Kullanımda		II. Abdülhamid(M)
İSTANBUL	ÜSKÜDAR	Burhaniye Camii	1902-1320-1318		Çatı	Kullanımda	İnşa kitabesi	II. Abdülhamid
İZMİR	BORNOVA (Nİ	Çiçekli Köy (Hamidiye)/Hamid	1895-1313-1311		Çatı	Kullanımda	BEO 1390/10420	II. Abdülhamid
İZMİR	TİRE	Yeni Çiftlik Osmaniye Camii	1888-1306-1304		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TİRE	Işıklar Selimiye Camii	1893-1311-1309		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Bülbülderesi Hamidiye Camii	1893-1311-1309		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Ahmedli Ahmediye Camii	1889-1307-1305		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Özbey Hamidiye camii	1890-1307-1306		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Kırbaş Rahmiyye Camii	1893-1311-1319		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Şehidler (Meşhed) Süleymaniy	1892-1319-1307		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Naime Burhaniye Camii	1893-1311-1309		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Subaşı Abidin Camii	1893-1311-1309		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Merkez (Tepeköy) Orhaniye Ca	1890-1308-1306		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Tulum Tirimüjgan Camii	1889-1306-1305		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Yeniköy Selimiye Camii	1892-1309-1307		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
İZMİR	TORBALI	Ertuğrul Camii	1902-1320-1318		Çatı	Kullanımda	Yapı kitabesi	II. Abdülhamid
KASTAMO	SEYDİLER	Hamidiye Camii	1906-1324-1322		Çatı	Kullanımda	ŞD.438/6,DH.MK	II. Abdülhamid
KIRKLARE	BABAESKİ	Ağayeri Köyü Camii	1893-1310-1308		Çatı	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
KOCAELİ	GEBZE	Tavşancıl, Sultan Hamid Cami	1901-1319-1317		Tek kubbe	Kullanımda	Muhlis UMUR Ar	II. Abdülhamid(M)(
MANİSA	SARUHANLI	Koldere (Dereköy) Burhaniye (	1903-1320-1318		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid(M)
MANİSA	SOMA	Hamidiye (Ulupınar) Camii	1316-1898		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
MANİSA	SOMA	Hamidiye-i Cedid Camii	1898-1316-1314		Çatı	Kullanımda	Y.A.HUS 296/93,	II. Abdülhamid(M)
MUĞLA	BODRUM	Adliye Camii	1902-1320-1318		Çatı	Kullanımda	Aydın Vil. Sal.(13	II. Abdülhamid
SAKARYA	SÖĞÜTLÜ	Hasanfakı Köyü Camii	1900-1308-1306		Çatı	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
SİVAS	MERKEZ	Abadan Hamidiye Camii	1905-1323-1321		Çatı	Kullanımda	DH.MKT.2506/92	II. Abdülhamid
TEKİRDAĞ	ÇERKEZKÖY	Kapaklı, Uzunhacı Köyü Camii	1903-1321-1319		Çatı	Kullanımda		II. Abdülhamid
TEKİRDAĞ	SARAY	Göçerler (Göçeler) Köyü Camii	1900-1318-1316		Çatı	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1	II. Abdülhamid
TEKİRDAĞ	SARAY	Kurtdere Mah. (Köyü)	1893-1311-1309		Çatı	Kullanımda		II. Abdülhamid

EK1-4. II. Abdülhamid'in günümüz Türkiye sınırları içinde yapımına mali destek olduğu camiler:

İL	İLÇE	CAMİ İSMİ	Miladi-Hicri-F	MİMARI	ÖRTÜ	DURUMU	KAYNAK	YAPTIRAN
AFYON	MERKEZ+	Mevlevi Camii	1908	Tanaş Usta	Çok kubbe	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1318)+ MV.107/59	II. Abdülhamid+Hazine-i Celile+Ev
AĞRI	MERKEZ	Sıddıkkiye Camii	(1894-1311-1309)			Kullanımda	DH.MKT.2051/6	Bekir Ağa+Halk+(II. Abdülhamid)
AĞRI	DOĞUBEYAZIT	Ortadirek (Kızıldize) Camii	(1893-1311-1309)				BEO.324/24244	Halk+(II. Abdülhamid)
AKSARAY	AĞAÇÖREN	Hüsrev Köyü	(1899-1316-1314)			Kullanımda	ŞD.1737/2,148/57,BEO.1363/102218	Ahmet Efendi+II. Abdülhamid
ANKARA	MERKEZ	Tacettin Camii	1901			Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1318)	Halk+(II. Abdülhamid)(M)
ANTALYA	MERKEZ	Sultan Hamid (İskele) Camii	1903(1903-1321-1319)		Çatı	Kullanımda	DH.MKT.682/1	Kenan Paşa-Şakir Efendi-II. Abdülh
BALIKESİR	MERKEZ+	Kayabey Camii	1907		Çatı	Kullanımda	YKY-Kitabe-http://www.balikesirkulturturizm.gov.tr/TR,90610/kutsal-yerle	II. Abdülhamid(M)+ Mehmet Ali BE
BALIKESİR	BANDIRMA	Merkez (eski kabristan)	(1891-1308-1307)				İ.DH.1222/95660	Halk+II. Abdülhamid
BALIKESİR	EDREMİT	Altınoluk Camii	1885		Çatı	Kullanımda	Sevil DURMUŞ	II. Abdülhamid+Halk
BALIKESİR	İVRİNDİ	Sofular Köyü Camii	1322			Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1318), kitabe	II. Abdülhamid+Alşe Hanım
BALIKESİR	KEPSUT	Ayşeler(Eşeler?) Köyü Camii	(1902-1320-1318)			Kul. Dışı Yıkık	DH.MKT.575/49	II. Abdülhamid+Halk
BALIKESİR	SUSURLUK	Hamidiye Köyü Camii	(1894-1312-1310)				ŞD.1561/7, DH.MKT.2679/41,EV.MKT.3256/75	Halk+(II. Abdülhamid)
BİLECİK	SÖĞÜT+	Çelebi Mehmet Camii	1892		Çok kubbe	Kullanımda	Aydın TALAY-Kamil ÖZVATAN-http://www.bilecikkulturturizm.gov.tr/TR,6	II. Mehmet ÇELEBİ+II. Abdülhamid
BOLU	MERKEZ	İmaret Camii			Çatı	Kullanımda	http://www.bolumuftulugu.gov.tr/icerik/1530/17/tarihi-r	Şemsi Paşa+II. Abdülhamid(M)
BOLU	MENGEN	Emirler Köyü Camii	(1893-1310-1309)			Kul. Dışı Yıkık	BEO.234/17486	Halk+(II. Abdülhamid)
BURSA	İNEGÖL	Hamidiye (Tahtaköprü) Camii	1890		Çatı	Yıkık (Minare H	Vakfiye (593 nolu defterin 46.sf. 41. sırası)	Halk+II. Abdülhamid
BURSA	İNEGÖL	İnayet Köyü	(1907-1324-1322)			Kul. Dışı Yıkık	Y.MTV.294/19	Halk+(II. Abdülhamid)
BURSA	MUDANYA	Geçit Köyü Camii	1895-1312-1311		Çatı		ŞD.1563/28	Halk+II. Abdülhamid
BURSA	OSMANGAZİ	(İnegöl)Tuzaklı Köyü Camii	(1894-1312-1310)			Kul. Dışı Yıkık	DH.MKT.213/56,BEO.391/29302	Halk+II. Abdülhamid
ÇORUM	MERKEZ	Hıdırlık/Süheybi Camii	1889		Çatı	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1318)	Hıdıroğlu Hayrettin+II. Abdülhamid
EDİRNE	KEŞAN	Boztepe Köyü Camii	(1894-1316-1314)			Kullanımda	DH.MKT.2136/89,Bağdat Vil.Sal.(1318),BEO.1233/92452	Halk+II. Abdülhamid
ESKİŞEHİR	ÇİFTELER+	Osmaniye Köyü Camii	1903			Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1318)	II. Abdülhamid+ Halk
G.ANTEP	MERKEZ	Alaüddevle Camii	1898/1901		Tek Kubbe	Kullanımda	Mustafa S. AKPOLAT-Kül. Env.	II. Abdülhamid+Halk(M)
GİRESUN	ŞKARAHİSAR	Fatih Camii	1888		Çok Kubbe	Kullanımda	Aydın TALAY-http://www.sebinkarahisar.bel.tr/default.aspx?pid=23350	Resih Paşa-II. Abdülhamid(M)
HATAY	İSKENDERUN+	Hamidiye Camii	1902(1892-1309-1308)		Tek Kubbe	Kullanımda	Y. MTV 61/42,İ.MMS.130/5563	Hacı Abdullah+II. Abdülhamid
İSTANBUL	BEYKOZ	Anadolu Hisarı Camii	1883(1882-1300-1298)		Çatı	Yıkık (Minare	İ.ŞD.62/3606,İ.DH.833/67020	Halk+II. Abdülhamid
İSTANBUL	CİHANGİR+	Cihangir Camii	1883-1300-1299	Hacı Yuvan	Tek Kubbe	Kullanımda	İ.DH.898/71409, İnşa kitabesi, BEO.6/391,MKT.MHM 464/67	II. Abdülhamid(M)+Evkaf-ı Hümayu
İSTANBUL	FATİH	Mimar Hayrettin Camii(M)	1899-1316-1314		Çatı	Kullanımda	İnşa kitabesi,İ.EV.19/53(evkaf),ŞD.149/45	II. Abdülhamid(M)+Evkaf-ı Hümayu
İSTANBUL	ŞİŞLİ+	Nişantaşı,Teşvikiye Camii	1897-1315-1313/	Hacı Yuvan	Tek Kubbe	Kullanımda	BEO.991/74303, 996/74657,1012/75840, İ.EV.42/28,BVS.(1318), Y.MTV.58/34,75/195,Y.PRK.EV.2/26,İnşa kita	II. Abdülhamid+Vakıf+Halk
İSTANBUL	ÜSKÜDAR	Ümraniye (Cevher AĞA) Camii	1897		Çatı	Kullanımda	Aydın TALAY	II. Abdülhamid+Cevher AĞA
İSTANBUL	ÜSKÜDAR	Bodromi Camii	1891-1309-		Çatı	Kullanımda	Aydın TALAY-Muhtarlık-Tahsin ÖZ	II. Abdülhamid- Ömer Lütfi Efendi
İSTANBUL	ÜSKÜDAR	Şeyh Camii (Bülbülderesi)	1886		Çatı	Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1318),Bas.Vil.Sal.(1309)	II. Abdülhamid-Bahri Paşa (M)
İZMİR	KONAK	Hamidiye (Karantina, Küçükyal	1893-1310-1309		Tek Kubbe	Kullanımda	MF.MKT.96/104	Halk+(II. Abdülhamid)
KARABÜK	MERKEZ+	Bulak Köyü(Musahip Mustafa F	(1892-1310-1308)		Çatı	Kullanımda	ŞD.123/44,1655/16	(II. Abdülhamid)+Halk(M)
KIRŞEHİR	MERKEZ	Alaaddin (Kale) Camii	1893			Kullanımda	Bağdat Vil. Sal.(1318), İnşa kitabesi, Y.PRK.UM.35/122	II. Abdülhamid+Mutasarrıf Arif Bey
KOCAELİ	İZMİT	Orhaniye Köyü Camii	(1893-1311-1309)			Kullanımda	ŞD.1556/24,BEO.109/8138	Halk+(II. Abdülhamid)
KOCAELİ	İZMİT	(Fuadiye) Köyü Camii	(1893-1310-1309)				BEO.234/17486	Halk+(II. Abdülhamid)
KOCAELİ	KARTEPE	Derbent Hikmetiye Camii	19. yy. sonu		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri-Köy muhtarı	II. Abdülhamid+Halk
KOCAELİ	KARAMÜRSEL	Suludere Köyü Camii	(1889-1306-1305)			Kullanımda	İ.DH.1129/88196,DH.MKT.1607/75,1620/133,Bağ.Vil.Sal.(13	Halk+II. Abdülhamid
KOCAELİ	KARAMÜRSEL	Havuzlar Köyü Camii					Bağdat Vil. Sal.(1318)	Halk+II. Abdülhamid
KONYA	KARAPINAR	Hamidiye Camii	(1906-1324-1322)			Kul. Dışı Yıkık	DH.MKT.1126/19,Y.MTV.304/135	Halk+II. Abdülhamid
KÜTAHYA	MERKEZ	Ulu Camii	1891		Çok Kubbe	Kullanımda	O. ASLANAPA-Aydın TALAY-Ayverdi-http://www.kutahyakulturturizm.go	II. Abdülhamid(M)+Halk
KÜTAHYA	MERKEZ	Yeşil (Hamidiye-Recep Ağa) Ca	1905		Tek kubbe	Kullanımda	Ara ALTUN-Aydın TALAY-VGM-http://yesilcamiiweb.tr.gg/Ye%26%2335	Fuat Paşa-II. Abdülhamid
MALATYA	ARAPGİR	Çobanlı Camii	1303		Çatı	Kullanımda	Ahmet ŞENTÜRK	II. Abdülhamid-Şakir Paşa
MANİSA	SOMA	Azizler (Ilıca)	(1898-1316-1314)				BEO.1228/92042,1265/94839	Halk+II. Abdülhamid
MANİSA	TURGUTLU	Kaymakam Şakir Bey Camii	1325		Çatı	Kullanımda	Kültür Envanteri	Şakir Bey+II. Abdülhamid
ORDU	MERKEZ	Hamidiye (Hükümet) Camii	1891-1309-1307		Çatı	Kullanımda	DH.MKT.1903/47,2243/43,BEO.1368/102590, Vakfiye(597 no, 211. sayfa, 199. sıra)	Mir Mehmet Ali Bey+II.Abdülhamid
RİZE	GÜNEYSU (Pot	Hamidiye Camii(M)	1908-1326-1324		Çatı	Kul. Dışı Yıkık	Y.MTV.309/92	Halk+II. Abdülhamid
SAKARYA	ADAPAZARI	Emirler Köyü Camii	(1893-1311-1309)				ŞD.1556/24	Halk+(II. Abdülhamid)
SAKARYA	ARİFİYE	Fuadiye Köyü Camii	(1893-1311-1309)			Kul. Dışı Yıkık	ŞD.1556/24	Halk+(II. Abdülhamid)
SAKARYA	HENDEK	(Süleymaniye) Köyü Camii	(1893-1311-1309)			Kul. Dışı Yıkık	ŞD.1557/14,DH.MKT.1453/80	Halk+(II. Abdülhamid)
SAKARYA	GEYVE	Orhaniye (Köyü) Camii	(1893-1311-1309)			Kul. Dışı Yıkık	ŞD.1556/24	Halk+II. Abdülhamid
SAKARYA	SAPANCA	Mahmudiye Köyü Camii	1887			Kullanımda		II. Abdülhamid+Hasan Fehmi Paşa
SAMSUN	MERKEZ	Hamidiye (Büyük) Camii	1884(1884-1301-1300)		Tek kubbe	Kullanımda	İ.ŞD.68/4039, Y.PRK.UM.5/101	II.Abd+Halk+Evkaf-ı Hümayun(M)
SİNOP	AYANCIK	(Adliye) Köyü Camii	(1900-1318-1316)				BEO.1410/105750	Halk+(II. Abdülhamid)
SİVAS	HAFİK	Cami	((1903-1321-1319)				BEO.2110/158230	Halk+II. Abdülhamid
TEKİRDAĞ	KEŞAN	Boztepe Köyü Camii				Kullanımda	DH.MKT.21326/89	II. Abdülhamid+Halk
TEKİRDAĞ	MALKARA	(Yürek) Köyü Camii	(1900-1317-1316)				BEO.1478/110818	Halk+II. Abdülhamid
TEKİRDAĞ		(Seyyid Ali Çiftliği) Camii	(1904-1322-1320)				BEO.2463/184672	Halk+(II. Abdülhamid)

EK1-5. II. Abdülhamid Dönemi'nde günümüz Türkiye sınırları dışında Evkaf-ı Hümayun, halk ve II. Abdülhamid tarafından inşa edilen camiler:

ÜLKE	İL-İLÇE	CAMİ İSMİ	Miladi-Hicri-R	ARŞİV	YAPTIRAN
ARABİSTAN	MEDİNE	İstasyon Camii		DH.MKT.1223/9,(Y.MTV.313/55)	II. ABDÜLHAMİD
ARABİSTAN	MEDİNE	Anberiye (Hamidiye) C	R 1325	(Y.MTV.313/55,ŞD.178/53)	II. ABDÜLHAMİD
ARABİSTAN	TEBÜK	Hamidiye Camii	B 1325	Y.PRK.KOM.15/62	
ARNAVUTL	BERAT	Cami		İ.HUS.161/1325	
ARNAVUTL	BERAT	Dranoviç, Hamidiye Ca	R/1311	DH.MKT.156/4	
ARNAVUTL	İŞKODRA	Tuz kasaba Cami		İ.DH.126/99437	
ARNAVUTL	İŞKODRA	Zois Köyü Cami	Ca 1325	BEO.3142/235584,3092/231858	
ARNAVUTL	ŞAYAK(İSKO	Cami	L 1320	DH.MKT.643/10	Mustafa AĞA
ARNAVUTL	PREMEDİ	Sultan Bayezıt Han Camii		BAĞDAT VİLAYET SALNAMESİ (1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	SİVİLENGRA	Cisr-i Mustafa Paşa Tren İst. Cami		BEO.1973/147937,1973/147937	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	FİLİBE	Kurtkoru Cami	1298	ŞD.1909/53	
BULGARİST	İPSALA	Selimiye Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	İhsaniye Köyü Camii	Za/1304	B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	Sırpdere Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	Koyuntepe Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	Gülçavuş Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	Kumdere Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	Sultaniye Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA-FER	İhsaniye Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	GÜMÜLCİNE	Burhaneddin Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	POTORNAK(	Cami	1321	DH.MKT.803/30	
BULGARİST	ROPÇOZ	Hamidiye Köyü Camii(M)		BEO.3561/267007	
BULGARİST	SOFYA	Cami	1293	İ.DH.733/60124	
BULGARİST	ŞİROKA Köy	Cami		MF.MKT.488/31	
BULGARİST	TIRNOVA	Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	TUTRAKAN	Üç Kurnalı Cami	C/1314	Y.A.HUS.362/16,358/7	Halk+II. ABDÜLHAMİD
CEZAYİR	HORNİK SAI	Gabişe Mah.Hamidiye Camii		BEO.442/33088	Saduni Süleyman Bey
FİLİSTİN	BİRUSSEBA	Cami		DH.MKT.2447/32	
FİLİSTİN		Malha Köyü Camii	1311	MF.MKT.192/13	Halk
FİLİSTİN	NASIRA	Cami	Za/1317	ŞD.382/79	Falih Paşa
FİLİSTİN	YAFA	Mehmet Emin Camii(M)		ŞD:143/3	
FRANSA	PARİS	Teşebbüs	Z 1312	BEO.639/47885	Halk+II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BAGİLE			B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BAĞDAT	Ebu Garib Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BAĞDAT-HİI	Tuveyric Kasaba Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BAĞDAT-HİI	Kerat Mah. Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BAĞDAT-İSK	Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BAĞDAT-RE	Cami		Y.MTV.308/136	
IRAK	BAĞDAT-SE	Köse-i Ulya Köyü Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BASRA	Ammâre Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BASRA	Hayy Kasaba Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BASRA	Meşrak Mah. Hüdade Camii(M)		ŞD.149/87	Evkaf-ı Hümayun
IRAK	KERBELA	Cami	L/ 1318	BEO.1616/121177; İ.EV.27/1318	Evkaf-ı Hümayun
IRAK	KERKÜK	Cami	C/1310	Y.PRK.MŞ.4/42	Şeyh Abdülbaki Efendi
IRAK	MUSUL	Zaviç Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL	Tuzhurmatu Köyü (Mukataa) Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL-BAZ	Ağceler Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL-SAL	Zengibar Köyü (Mukataa) Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL-SAL	Karatepe Köyü (Mukataa) Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL-ŞİM	Şenşür Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL-ŞİM	Kerihân Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL-ŞİM	Mahmur Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
JAPONYA	Yokahama	T		beo.1574/118021	
KARADAĞ	BERANE	Cami		BEO.3209/240674	
KOSOVA	PRİZREN	Hamidiye Köyü Camii	Za/1317	DH.MKT.2315/115	Halk
KOSOVA	PRİZREN	İsveti Petre Köyü hamidiye Camii(M)		DH.MKT.2150/9, İ.DH.1359/1316	
KOSOVA	PRİŞTİNA	Geylan Cami(M)	Ca 1325	Y.PRK.ASK.256/43,BEO.3090/231679,DH.MKT.659/60	
KOSOVA	PRİŞTİNA	Kadiriye Camii	Z 1310	BEO.220/16498	Hazine
KOSOVA	PRİŞTİNA-P	Cami		Y.PRK.AZJ.22/112	Halk

ÜLKE	İL-İLÇE	CAMİ İSMİ	Miladi-Hicri-Ri	ARŞİV	YAPTIRAN
ARABİSTAN	MEDİNE	İstasyon Camii	Z 1325	DH.MKT.1223/9,(Y.MTV.313/55)	II. ABDÜLHAMİD
ARABİSTAN	MEDİNE	Anberiye (Hamidiye) (	R 1325	(Y.MTV.313/55,ŞD.178/53)	II. ABDÜLHAMİD
ARABİSTAN	TEBÜK	Hamidiye Camii	B 1325	Y.PRK.KOM.15/62	
ARNAVUTL	BERAT	Cami		İ.HUS.161/1325	
ARNAVUTL	BERAT	Dranoviç, Hamidiye Ca	R/1311	DH.MKT.156/4	
ARNAVUTL	İŞKODRA	Tuz kasaba Cami		İ.DH.126/99437	
ARNAVUTL	İŞKODRA	Zois Köyü Cami	Ca 1325	BEO.3142/235584,3092/231858	
ARNAVUTL	ŞAYAK(İSKODRA)	Cami	L 1320	DH.MKT.643/10	Mustafa AĞA
ARNAVUTL	PREMEDİ	Sultan Bayezıt Han Camii		BAĞDAT VİLAYET SALNAMESİ (1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	SİVİLENGRAD	Cisr-i Mustafa Paşa Tre	L 1320	BEO.1973/147937,1973/147937	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	FİLİBE	Kurtkoru Cami	1298	ŞD.1909/53	
BULGARİST	İPSALA	Selimiye Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	İhsaniye Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	Sırpdere Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	Koyuntepe Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	Gülçavuş Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	Kumdere Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	Paşa Köyü İhsaniye Ca	S 1314	Y. MTV. 27/40	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	Sultaniye Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA-FERECİK	İhsaniye Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	GÜMÜLCİNE	Hacı Yuvan Mah Camii	N 1305	İ. DH. 1090/85465	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	GÜMÜLCİNE	Burhaneddin Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	POTORNAK(VELİKA)	Cami	1321	DH.MKT.803/30	
BULGARİST	ROPÇOZ	Hamidiye Köyü Camii(M)		BEO.3561/267007	
BULGARİST	SOFYA	Cami	1293	İ.DH.733/60124	
BULGARİST	ŞİROKA Köyü	Cami		MF.MKT.488/31	
BULGARİST	TIRNOVA	Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	TUTRAKAN	Üç Kurnalı Cami	C/1314	Y.A.HUS.362/16,358/7	Halk+II. ABDÜLHAMİD
CEZAYİR	HORNİK SAHİLİ	Gabişe Mah.Hamidiye Camii		BEO.442/33088	Saduni Süleyman Bey
FİLİSTİN	BİRUSSEBA	Cami		DH.MKT.2447/32	
FİLİSTİN		Malha Köyü Camii	1311	MF.MKT.192/13	Halk
FİLİSTİN	NASIRA	Cami	Za/1317	ŞD.382/79	Falih Paşa
FİLİSTİN	YAFA	Mehmet Emin Camii(M)		ŞD:143/3	
FRANSA	PARİS	Teşebbüs	Z 1312	BEO.639/47885, Y. A. HUS. 334/104	Halk+II. ABDÜLHAMİD
HABEŞİSTAN (ETİYOPYA)		Cami	S 1323	Y. A. HUS. 486/117	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BAGİLE			B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BAĞDAT	Ebu Garib Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BAĞDAT-HİNDİYE(KE	Tuveyric Kasaba Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BAĞDAT-HİLLE	Kerat Mah. Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BAĞDAT-İSKENDERİY	Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BAĞDAT-REMADİYE	Cami	Ra 1326	Y.MTV.308/136	II. ABDÜLHAMİD+Halk
IRAK	BAĞDAT-SERÇINAR(Ş	Köse-i Ulya Köyü Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BASRA	Ammâre Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BASRA	Hayy Kasaba Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BASRA	Meşrak Mah. Hüdade Camii(M)		ŞD.149/87	Evkaf-ı Hümayun
IRAK	KERBELA	Cami	L/ 1318	BEO.1616/121177; İ.EV.27/1318	Evkaf-ı Hümayun
IRAK	KERKÜK	Cami	C/1310	Y.PRK.MŞ.4/42	Şeyh Abdülbaki Efendi
IRAK	MUSUL	Zaviç Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL	Tuzhurmatu Köyü (Mukataa) Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL-BAZYAN	Ağceler Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL-SALAHİYE	Zengibar Köyü (Mukataa) Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL-SALAHİYE	Karatepe Köyü (Mukataa) Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL-ŞİMÂMIK	Şenşür Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL-ŞİMÂMIK	Kerihân Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL-ŞİMÂMIK	Mahmur Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
İNGİLTERE	LONDRA	Cami İnşası		HR. SFR. 650/5	II. ABDÜLHAMİD+Halk
JAPONYA	Yokahama	Cami İnşası		BEO.1574/118021	
KARADAĞ	BERANE	Cami		BEO.3209/240674	
KOSOVA	PRİZREN	Hamidiye Köyü Camii	Za/1317	DH.MKT.2315/115	Halk

KOSOVA	PRİZREN	İsveti Petre Köyü Hamidiye Camii(M)		DH.MKT.2150/9, İ.DH.1359/1316	
KOSOVA	PRİŞTİNA	Geylan Cami(M)	Ca 1325	Y.PRK.ASK.256/43,BEO.3090/231679,DH.MKT.(	Halk+II. ABDÜLHAMİD
KOSOVA	PRİŞTİNA	Kadiriye Camİİ	Z 1310	BEO.220/16498	Hazine
KOSOVA	PRİŞTİNA-PİREPALAS	Cami		Y.PRK.AZJ.22/112	Halk
KOSOVA	İPEK	Ohca Hamidiye Cami	C/1318	BEO.1561/117075,1552/116352	Bedri Bey
KOSOVA	PREPOL	Mahmutbey Mah. Cam	Ra 1314	BEO.824/61732	Halk+ Evkaf
KOSOVA	SENİCE-MAYKOVAÇ	Cami	C 1326	Y. MTV. 312/136	II. ABDÜLHAMİD
KUVEYT		Hamidiye Cami	C/1318	BEO.1577/118216	Mubarek es Sabah Paş
LİBYA	BİNGAZİ	Yoklaz Camii	M/1315	BEO.960/71946	Evkaf-ı Hümayun
LİBYA	BİNGAZİ	Cami	Ş 1308	Y. PRK. UM. 21/53	II. ABDÜLHAMİD+Evkaf
LİBYA	DERNE	Cami		DH.MKT.2038/51	
LİBYA	TRABLUSGARP	Cami	1321	Y.PRK.UM.66/114	
LİBYA	ZILLETEYN(HUMUS)	Hamidiye Camii		DH.MKT.1223/24,BEO.3220/241457,İ.HUS.161/1325	
LİBYA	URFELE(TRABLUSGA	Cami		BEO.1696/127193	II. ABDÜLHAMİD
LÜBNAN	ALİME	Camii		ŞD.436/97, A}MTZ. CL. 5/211	
LÜBNAN		Cami	1321	MF.MKT.738/48	
LÜBNAN					
LÜBNAN	BEYRUT(Trablusşam	Kalmon Köyü Camii		BEO.3515/263588	el Mar Düneyn
LÜBNAN	BEYRUT(Trablusşam	Hamidiye Camii	Ş 1319	BEO. 7/458, 148/11052, 1699/127411, İ.DH. 1253/98302	II. ABDÜLHAMİD
LÜBNAN	BEYRUT(Trablusşam	Hamidiye Camii	Ca 1312	BEO.502/37647	
LÜBNAN	BEYRUT(Trablusşam)				
MACARİST	BUDİN-VULÇİTRİN	Kapanık Cami		DH.MKT.1942/36	
MAKEDON	DEBRE	Bayram Bey Camii	Ş 1321	DH.MKT.795/37	Seyfettin ve Hafız Bey
MAKEDON	DEBRE	Cami	1318	DH.MKT.2418/101	
MAKEDON	DEBRE-Görele	Cami	L 1317	BEO.1449/108622	II. ABDÜLHAMİD
MAKEDON	RODAVİŞ	Radeş Köyü Camii	1321	TFR.I.KV.39/3893	
MAKEDON	MANASTIR	Saraçhane Camii(M)	M 1317	ŞD. 148/29	Evkaf-ı Hümayun
MAKEDON	MANASTIR-RAKKALA	Zirnanice Nur-i Hamid	İ. DH. 1333/55	İ.DH.1333/1313	II. ABDÜLHAMİD+Halk
MAKEDON	ÜSKÜP	Hasanbey Köyü Camii		DH.MKT.2025/23	
ROMANYA	BÜKREŞ	Cami	1325		
SIRBİSTAN	LASKOVAK	Hamidiye Camii	Za/1305	DH.MKT.1530/26	
SIRBİSTAN	PREPOL	Cami	Za/1303	Y.PRK.UM:9/17	
SIRBİSTAN	SENİCE(ZLATİBOR)	Maykovaç Cami		Y.MTV.312/136	
SIRBİSTAN	MİTROVİÇ	Cami		MF.MKT.303/16	Halk+ Evkaf-ı Hümayun
SIRBİSTAN	MİTROVİÇ	Hamidiye Mah.Cami	Ra 1310	BEO.527/39514	Halk+II. ABDÜLHAMİD
SURİYE		Ali Paşa Köyü	1894-1311-1310	Y.PRK.BŞK.36/21	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	AHİRA	Cami		BEO.2103/157704,DH.TMIK.S.46/45	
SURİYE	DERA	Hamidiye Camii	Ra 1319	İ.DH.1385/1319	
SURİYE	DEYR (ZOR)	Cami	B 132O	BEO.2170/162740,1487/111482;Y.A.HUS.435/2; B. V. S. (H.13	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	DEYR (ZOR)	Cami	S 1313	BEO.667/50017	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	DEYR (ZOR)	Cami	L 1317	DH.MKT.2310/9	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HALEP-MENBİÇ			B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HALEP	10 adet Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HALEP	Cebel-i İsa Çiftliği Cam	Ş/1302	Y.MTV.18/1	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HALEP-ERİHA(İDLİB)	Cami		B. V. S. (H.1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HALEP-Cebel-i Has	Ebu Hirit Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HALEP-Cebelisemar	Keferdail Hamidiye Ca	L 1318	BEO.1612/120829	Halk
SURİYE	HALEP	Rasü'l-Ayn Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HAMA	Akârib Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HAMA	Yemen-i Hüseyin Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HAVRAN	Cami	B/1318	DH.MKT.2533/64	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HUMUS	Cami(M)	1894-1311-1310	İ.HUS.105/1321,Y.PRK.BŞK.36/21	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HUMUS	Hamidiye Camii	B/1313	BEO.728/54532	
SURİYE	HUMUS	Akarib Köyü Camii	N/1310	Y.MTV.76/42	
SURİYE	LAZKİYE-MERKAP			B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	KALAS	Hamidiye Camii	Ş 1308	Y. A. HUS. 245/53	
SURİYE	KALAS	Hamidiye Camii(M)	Ca/1312	BEO. 20/1466, ŞD.122/23, B. V. S. (H.1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	KEREK	Hanzire Köyü Camii(M)		BEO.1677/125743	
SURİYE	KEREK	Keserya Köyü Camii(M)		BEO.1677/125743	
SURİYE	KEREK	Şa'bek Köyü Camii(M)		BEO.1677/125743	

SURİYE	KUNEYTRA	Cami		DH.MKT.583/85	MahmutRefik Bey, Esa
SURİYE	KUNEYTRA	Aynıkıt Köyü Camii	S 1319	MF.MKT.562/9	Halk
SURİYE	MUHARREM	Temannâni Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	MUSUL		1894-1311-1310	Y.PRK.BŞK.36/21	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	SAFED	Hüseyniye Camii		Y.MTV.304/84	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	SALHAD	Cami		BEO.2103/157704,DH.TMIK.S.46/45	
SURİYE	SUVEYDE	Cami		BEO.2103/157704,DH.TMIK.S.46/45	
SURİYE	ŞAM			B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	ŞAM-NASIRİYE			B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	ŞAM	Hamidiye (Mah.) Camii		BEO.1699/127411, B. V. S. (H.1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	ŞAM	Cami		DH.MKT.2331/92	Nafiz Efendi
SURİYE	ŞAM-DUMA			BEO. 86/6382	Vilayet Bütçesi
SURİYE	HAVRAN-ŞEYHMİSKİ	Cami	Z/1317	DH.TMIK.S.32/30,BEO.1717/128765	
SURİYE	AKKA	Kayseriye Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	AKKA	Semih Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
YEMEN	ASİR	Cami	M 1318	BEO.1486/111442	Evkaf-ı Hümayun
YUNANİSTA	ATİNA	Lamkona Köyü Camii(M)		BEO.3392/254328	
YUNANİSTA	İSTANKÖY(RODOS)	Gereme Köyü Cami(M	C 1311	İ.EV.47/1326/S-03,Y.PRK.BŞK.26/40, Y. A. HUS	II.ABDÜLHAMİD+Halk
YUNANİSTA	İSTANKÖY(RODOS)	Kaptanı Derya Hasan P	C 1311	BEO.3267/245023, Y.PRK.BŞK.26/40, Y. A. HUS	II.ABDÜLHAMİD+Halk
YUNANİSTA	İSTANKÖY(RODOS)	Atik Camii	C 1311	Y.A.HUS.287/50	II.ABDÜLHAMİD+Halk
YUNANİSTA	İSTANKÖY(RODOS)	Hamidiye Camii	M 1305	Y. MTV. 28/37	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİSTA	İSTANKÖY(RODOS)	Tir-i Müjgan Camii	M 1305	Y. MTV. 28/37	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİSTA	İSTANKÖY(RODOS)	Ertuğrul Camii	M 1305	Y. MTV. 28/37	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİSTA	ALASONYA(MANASTI	Kışla Camii		DH.MKT.750/63,TFR.I.AS.4/325,Y.PRK.BŞK.26/40	Halk+II.ABDÜLHAMİD
YUNANİSTA	DRAMA	Yıldırım Beyazıt Camii(M)		ŞD.142/49	
YUNANİSTA	GİRİT-LAŞİD	Prepedre Hamidiye Ca	S/1311	Y.MTV.82/62,İ.DH.1236/96809	Şakir Ağa
YUNANİSTA	GİRİT	Yerapetra Cami	1304	MV.20/50	
YUNANİSTA	İSKEÇE	Cedid Mah. Cami	1311	MV.78/47	
YUNANİSTA	KAVALA	Suyolu, Selimiye Cami	N 1319	BEO.1770/132716,DH.MKT.2504/8	
YUNANİSTA	MİDİLLİ	Cami	B/1311	BEO.71351/262, 351/26271	
YUNANİSTA	MİDİLLİ	Balizade Hasanbey Ca	S/1319	ŞD.113/25	
YUNANİSTA	PİRE	Cami	Ra 1309	BEO.3219/241386, İ.DH.1199/93885	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİSTA	RODOS	Hamidiye Camii	M/1305	Y.MTV.28/37	
YUNANİSTAN		Ertuğrul Camii	M/1305	Y.MTV.28/37	
YUNANİSTAN		Tir-i Müjgan Camii	M/1305	Y.MTV.28/37	
YUNANİSTA	SAKIZ	Orhaniye Camii	S/1310 (Ra/1316)	BEO.1178/88349,Y.MTV.66/53, B. V. S. (H.1318), İ. EV. 19/31	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİSTA	SAKIZ	Hamidiye Camii	Ra/1316	BEO.1178/88349, Y.PRK.BŞK.23/112, İ. EV. 19/31	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİSTA	SAKIZ	Osmaniye Camii	Ra/1316	BEO.1178/88349, Y.PRK.BŞK.23/112, İ. EV. 19/31	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİSTA	SELANİK	Sandıkçılar, Demirbalta Camii		BEO.3345/250868	
YUNANİSTA	SELANİK	Katraniçe Nahiye Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİSTA	SELANİK-ÇEÇ	Balayan Köyü Hamidiy	N 1307	DH. MKT. 1724/86	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİSTA	SELANİK(TAŞÖZ)	Hamidiye Mah.Cami		BEO.2826/211904,DH.MKT.2340/30	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİSTA	SELANİK-TİKVEŞ	Kavadar, Evsat Camii(M)		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİSTA	SELANİK	Hamidiye Camii	Ca/1318	BEO.1552/116355	Hayri Paşa
YUNANİSTA	SELANİK	Hamidiye Mah.Cami	M 1318	BEO.1482/111129	Halk
YUNANİSTA	TAŞÖZ-OSMANİYE	Cami	(1909-1327-1325)	BEO.3680/275987	Evkaf
YUNANİSTA	YANYA	Umur Bey Camiİ	M 1315	İ. EV. 17/9	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİSTA	YANYA	Lapova Köyü Camii	Ş/1300	Y.MTV.11/72	Kostantin Efendi
YUNANİSTA	YANYA(Premedi)	Konar Köyü Camii		BEO.2842/213146	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİSTA	YANYA(TEPEDELEN)	Mecdgovaro Köyü Can	C 1321	BEO.2161/162059	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİSTA	YANYA	Umurbey Camii(M)	M/1315	İ.EV.17/1315	Evkaf
	PREGÖL-SONİSKA			B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİSTA	KOZANA-SERFİÇE	Cami(M)		BEO.3596/269642	
YUNANİSTA	VASİLİKOS			BEO.2167/162474	
		Çarşuy-ı Kebir Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD

EK1-6. II. Abdülhamid'in günümüz Türkiye sınırları dışında kendi kesesinden inşa ettirdiği camiler:

ÜLKE	İL-İLÇE	CAMİ İSMİ	Miladi-Hicri-R(	ARŞİV	YAPTIRAN
ARABİSTAN	MEDİNE	İstasyon Camii	Z 1325	DH.MKT.1223/9,(Y.MTV.313/55)	II. ABDÜLHAMİD
ARABİSTAN	MEDİNE	Anberiye (Hamidiye) (	R 1325	(Y.MTV.313/55,ŞD.178/53)	II. ABDÜLHAMİD
ARNAVUTL	PREMEDİ	Sultan Bayezıt Han Camii		BAĞDAT VİLAYET SALNAMESİ (1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	SİVİLENGRAD	Cisr-i Mustafa Paşa Tre	L 1320	BEO.1973/147937,1973/147937	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	Selimiye Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	İhsaniye Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	Sırpdere Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	Koyuntepe Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	Gülçavuş Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	Kumdere Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	Paşa Köyü İhsaniye Ca	S 1314	Y. MTV. 27/40	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA	Sultaniye Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	İPSALA-FERECİK	İhsaniye Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	GÜMÜLCİNE	Hacı Yuvan Mah Camii	N 1305	İ. DH. 1090/85465	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	GÜMÜLCİNE	Burhaneddin Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
BULGARİST	TIRNOVA	Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
HABEŞİSTAN (ETİYOPYA)		Cami	S 1323	Y. A. HUS. 486/117	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BAGİLE			B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BAĞDAT	Ebu Garib Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BAĞDAT-HİNDİYE(KE	Tuveyric Kasaba Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BAĞDAT-HİLLE	Kerat Mah. Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BAĞDAT-İSKENDERİY	Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BAĞDAT-SERÇINAR(S	Köse-i Ulya Köyü Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BASRA	Ammâre Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	BASRA	Hayy Kasaba Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL	Zaviç Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL	Tuzhurmatu Köyü (Mukataa) Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL-BAZYAN	Ağceler Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL-SALAHİYE	Zengibar Köyü (Mukataa) Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL-SALAHİYE	Karatepe Köyü (Mukataa) Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL-ŞİMÂMIK	Şenşür Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL-ŞİMÂMIK	Kerihân Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
IRAK	MUSUL-ŞİMÂMIK	Mahmur Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
KOSOVA	SENİCE-MAYKOVAÇ	Cami	C 1326	Y. MTV. 312/136	II. ABDÜLHAMİD
LİBYA	URFELE(TRABLUSGAI	Cami		BEO.1696/127193	II. ABDÜLHAMİD
LÜBNAN	BEYRUT(Trablusşam	Hamidiye Camii	Ş 1319	BEO. 7/458, 148/11052, 1699/127411, İ.DH. 1253/98302	II. ABDÜLHAMİD
MAKEDON	DEBRE-Görele	Cami	L 1317	BEO.1449/108622	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE		Ali Paşa Köyü	1894-1311-1310	Y.PRK.BŞK.36/21	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	DEYR (ZOR)	Cami	B 132O	BEO.2170/162740,1487/111482;Y.A.HUS.435/2; B. V. S. (H.1	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	DEYR (ZOR)	Cami	S 1313	BEO.667/50017	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	DEYR (ZOR)	Cami	L 1317	DH.MKT.2310/9	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HALEP-MENBİÇ			B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HALEP	10 adet Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HALEP	Cebel-i İsa Çiftliği Cam	Ş/1302	Y.MTV.18/1	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HALEP-ERİHA(İDLİB)	Cami		B. V. S. (H.1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HALEP-Cebel-i Has	Ebu Hirit Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HALEP	Rasü'l-Ayn Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HAMA	Akârib Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HAMA	Yemen-i Hüseyin Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HAVRAN	Cami	B/1318	DH.MKT.2533/64	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	HUMUS	Cami(M)	1894-1311-1310	İ.HUS.105/1321,Y.PRK.BŞK.36/21	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	LAZKİYE-MERKAP			B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	KALAS	Hamidiye Camii(M)	Ca/1312	BEO. 20/1466, ŞD.122/23, B. V. S. (H.1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	MUHARREM	Temannâni Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	MUSUL		1894-1311-1310	Y.PRK.BŞK.36/21	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	SAFED	Hüseyniye Camii		Y.MTV.304/84	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	ŞAM			B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	ŞAM-NASIRİYE			B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	ŞAM	Hamidiye (Mah.) Camii		BEO.1699/127411, B. V. S. (H.1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	AKKA	Kayseriye Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
SURİYE	AKKA	Semih Köyü Camii		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİST/	İSTANKÖY(RODOS)	Hamidiye Camii	M 1305	Y. MTV. 28/37	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİST/	İSTANKÖY(RODOS)	Tir-i Müjgan Camii	M 1305	Y. MTV. 28/37	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİST/	İSTANKÖY(RODOS)	Ertuğrul Camii	M 1305	Y. MTV. 28/37	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİST/	PİRE	Cami	Ra 1309	BEO.3219/241386, İ.DH.1199/93885	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİST/	SAKIZ	Orhaniye Camii	S/1310 (Ra/1316)	BEO.1178/88349,Y.MTV.66/53, B. V. S. (H.1318), İ. EV. 19/31	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİST/	SAKIZ	Hamidiye Camii	Ra/1316	BEO.1178/88349, Y.PRK.BŞK.23/112, İ. EV. 19/31	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİST/	SAKIZ	Osmaniye Camii	Ra/1316	BEO.1178/88349, Y.PRK.BŞK.23/112, İ. EV. 19/31	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİST/	SELANİK	Katraniçe Nahiye Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİST/	SELANİK-ÇEÇ	Balayan Köyü Hamidiy	N 1307	DH. MKT. 1724/86	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİST/	SELANİK(TAŞÖZ)	Hamidiye Mah.Cami		BEO.2826/211904,DH.MKT.2340/30	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİST/	SELANİK-TİKVEŞ	Kavadar, Evsat Camii(M)		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİST/	YANYA	Umur Bey Camii	M 1315	İ. EV. 17/9	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİST/	YANYA(Premedi)	Konar Köyü Camii		BEO.2842/213146	II. ABDÜLHAMİD
YUNANİST/	YANYA(TEPEDELEN)	Mecdgovaro Köyü Can	C 1321	BEO.2161/162059	II. ABDÜLHAMİD
	PREGÖL-SONİSKA			B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD
		Çarşuy-ı Kebir Cami		B. V. S. (Hicri 1318)	II. ABDÜLHAMİD

EK2- (Belgeler)

EK2-1: II. Abdülhamid'in Yaptırdığı Hayır Eserlerinin Listesi, Vilayet Dâhilinde Bulunan Mirat-ı Seniyye, Hicri 1314 Yılı Aydın Vilayet Salnamesi, s.487-494.

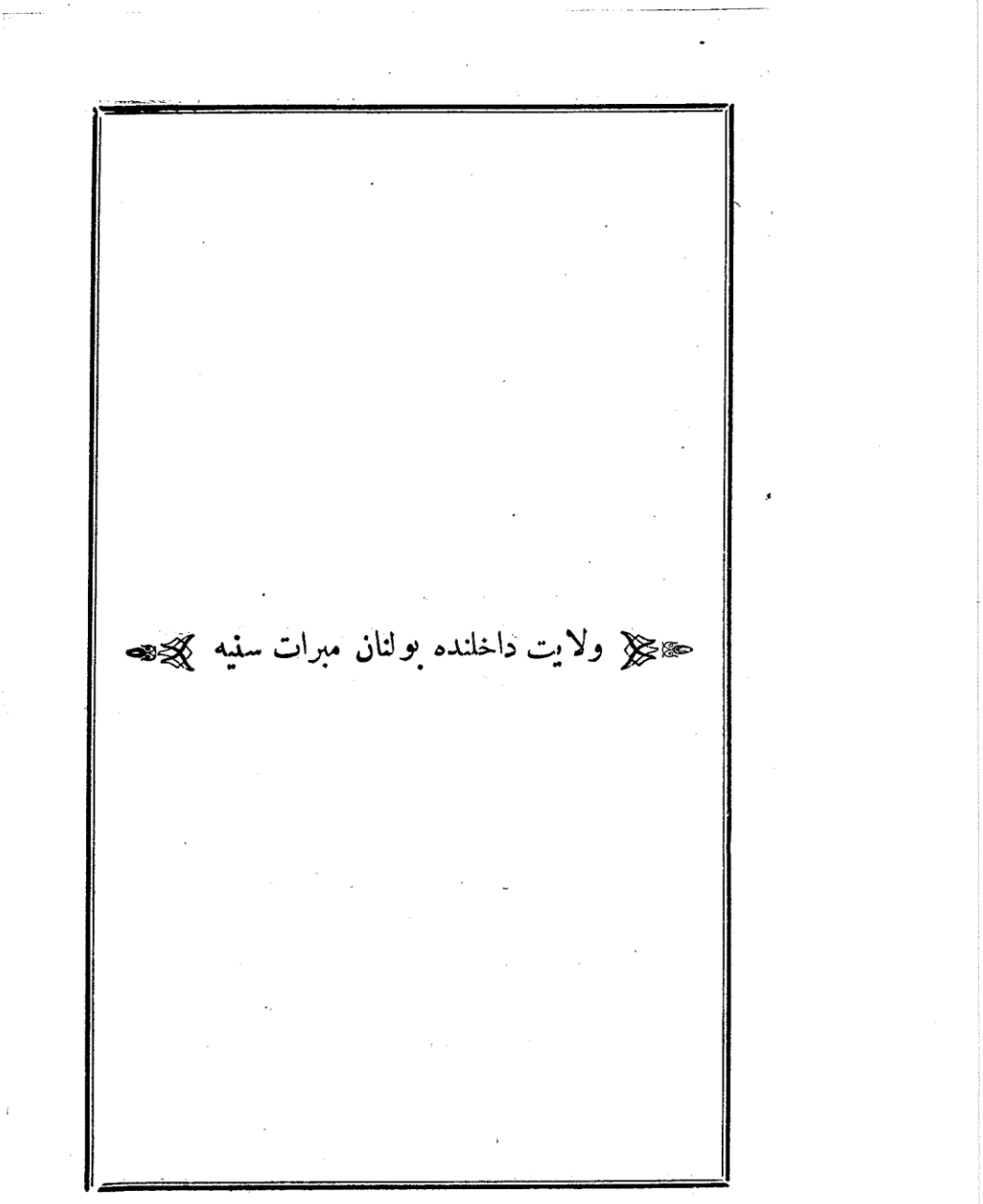
ولایت داخلنده بولنان مبرات سنیه

﴿ جلوس همایون میامن مقرون حضرت پادشاهی ﴾
﴿ روز فیروزندنبری ساحه پیرای تأسس اولان ﴾
﴿ یونجه خیرات ومبرات سنیهٔ حضرت ظل اللهیدن ﴾
﴿ ولایتمزی شرفیاب ایدن آثارك مقدار ﴾
﴿ ومواقعی بروجه آتی درج صحیفهٔ ﴾
﴿ افتخار اولنور ﴾

﴿ رحمانلر قریه سنده حمیدیه جامع شریفی ﴾
خطیبی محمد شاکر افندی

—

﴿ رحمانلر قریه سنده حمیدیه مکتب ابتدائیسی ﴾
مکتب مذکور فوقانی اولوب ایکی درسخانه ایله برمعلم اوطه سنی حاویدر معلم : حافظ حسین افندی .

عدد شاکردان	ذکور	اناث
٨	٦	٢

﴿ یکی چفتلك قریه سنده عثمانیه جامع شریفی ﴾

—

﴿ یکی چفتلك قریه سنده عثمانیه مکتب ابتدائیسی ﴾
مکتب مذکور فوقانی اولوب ایکی درسخانه ایله برمعلم اوطه سنی حاویدر معلم : محمد علی افندی ، معاونی محمد افندی .

عدد شاکردان	ذکور	اناث
٤١	٢٢	١٩

﴿ تپه کوی قریه‌سنده اورحانیه‌جامع شریفی ﴾

خطیب حاجی اسماعیل افندی ، مؤذن حسن افندی

—

﴿ تپه کوی قریه‌سنده اورحانیه مکتبی ﴾

مکتب مذکور فوقانی اولوب ذکور واناثه مخصوص اوچ درسخانه ایله معلم ومفتش اوطه‌لرینی جامعدر معلم : ابراهیم افندی ، معاونی محمد افندی اناث معلمی : حاجی اسماعیل‌افندی معاونی ابراهیم افندی .

عدد شاکردان	ذکور	اناث
۸۹	٥٤	۳٥

﴿ سپتجیلر قریه‌سنده مجیدیه جامع شریفی ﴾

خطیب مصطفی افندی

—

﴿ سپتجیلر قریه‌سنده مجیدیه مکتب ابتدائیسی ﴾

مکتب مذکور فوقانی اولوب ایکی درسخانه ایله بر معلم اوطه‌سنی حاویدر معلم : مصطفی افندی ، معاونی بکر افندی .

عدد شاکردان	ذکور	اناث
۷۹	٥٥	۲٤

﴿ طلوم قریه‌سنده تیرمژکان جامع شریفی ﴾

خطیب حافظ احمد افندی

—

﴿ طلوم قریه‌سنده تیرژکان مکتب ابتدائیسی ﴾

مکتب مذکور فوقانی اولوب ایکی درسخانه ایله بر معلم اوطه‌سنی‌حاویدر معلم : حافظ احمدافندی ، معاونی‌موسی‌افندی

عدد شاکردان	ذکور	اناث
۳۸	۲۶	۱۲

﴿ صوباشی قریه سنده عابدین جامع شریفی ﴾

خطیب مصطفی افندی

—

﴿ صوباشی قریه‌سنده عابدین مکتب ابتدائیسی ﴾

مکتب مذکور فوقانی اولوب ایکی درسخانه ایله بر معلم اوطه‌سنی‌حاویدر معلم : عبدالقادر افندی ، معاونی‌خلیل افندی.

عدد شاکردان	ذکور	اناث
۲۹	۱۹	۱۰

﴿ نعیمه قریه‌سنده برهانیه جامع شریفی ﴾

—

﴿ نعیمه قریه‌سنده برهانیه مکتب ابتدائیسی ﴾

مکتب مذکور فوقانی اولوب ایکی درسخانه ایله بر معلم اوطه‌سی حاویدر معلم : ولی افندی .

عدد شاکردان	ذکور	اناث
۲۳	۱۳	۱۰

﴿ بلبل دره‌سی قریه‌سنده حمیدیه‌جامع شریفی ﴾

—

﴿ بلبل درەسی قریەسنده حمیدیه مکتب ابتدائیسی ﴾

مکتب مذکور فوقانی اولوب ایکی درسخانه ایله بر معلم اوطەسنی حاویدر معلم : شکری افندی ، معاونی حسین افندی .

عدد شاکردان	ذکور	اناث
٢٣	١٦	١٩

﴿ ایاقلی قیری قریەسنده قادریه جامع شریفی ﴾

﴿ ایاقلی قیری قریەسنده قادریه مکتب ابتدائیسی ﴾

مکتب مذکور فوقانی اولوب ایکی درسخانه ایله بر معلم اوطەسنی حاویدر معلم : محمد افندی ، معاونی عثمان افندی .

عدد شاکردان	ذکور	اناث
٨	١٦	٢٤

﴿ قول درەده دره قریەسی مکتب ابتدائیسی ﴾

معلم : رمزی افندی

عددشاکردان	ذکور	اناث
١٨	١٨	٣٦

﴿ عشقلی قریەسنده سلیمیه جامع شریفی ﴾

﴿ عشقلر قریەسنده سلیمیه مکتب ابتدائیسی ﴾

مکتب مذکور فوقانی اولوب ایکی درسخانه ایله برمعلم اوطەسنی حاویدر معلم : مصطفی افندی .

عددشاکردان	ذکور	اناث
١٣	٦	٧

حمیدیه قریه‌سنده حمیدیه جامع شریفی

حمیدیه قریه‌سنده حمیدیه مکتب ابتدائیسی

مکتب مذکور فوقانی‌اولوب ایکی درسخانه ایله برمعلم اوطه‌سنی حاویدر معلم : خلیل افندی .

عددشاکردان	ذکور	اناث
٤١	٣٠	١١

احمدلی قریه‌سنده احمدیه‌جامع شریفی

احمدلی قریه‌سنده احمدیه مکتب ابتدائیسی

مکتب مذکور فوقانی اولوب ایکی درسخانه‌ایله برمعلم اوطه‌سنی حاویدر معلم وکیلی : رمزی افندی .

عدد شاکردان	ذکور	اناث
٢٩	٢٥	١٤

یکی کوی قریه‌سنده سلیمیه جامع شریفی

یکی کوی قریه‌سنده سلیمیه مکتب ابتدائیسی

مکتب مذکور فوقانی اولوب ایکی درسخانه ایله برمعلم اوطه‌سنی حاویدر معلم : خلیل افندی .

عدد شاگردان	ذکور	اناث
١٩	١٠	٩

﴿ مشهد قریه‌سنده‌سلیمانیه جامع شریفی ﴾

خطیب حافظ علی افندی مؤذن عثمان افندی

—

﴿ مشهد قریه‌سنده سلیمانیه مکتب ابتدائیسی ﴾

مکتب مذکور فوقانی اولوب ایکی درسخانه ایله برمعلم اوطه‌سنی حاویدر معلم : حافظ علی افندی معاونی عثمان افندی

عدد شاگردان	ذکور	اناث
٣٣	٢٠	١٣

﴿ عربجی قریه‌سنده مکتب ابتدائی ﴾

مکتب مذکور فوقانی اولوب ایکی درسخانه ایله برمعلم اوطه‌سنی حاویدر معلم : محمد راشد افندی

عدد شاگردان	ذکور	اناث
٢١	١٢	٩

﴿ قیرباشی قریه‌سنده رحمیه جامع شریفی ﴾

—

﴿ قیرباشی قریه‌سی رحمیه مکتب ابتدائیسی ﴾

مکتب مذکور فوقانی اولوب ایکی درسخانه ایله برمعلم اوطه‌سنی حاویدر معلم : نوری افندی

عدد شاكردان	ذكور	اناث
١٨	١٢	٦

اكرجى قريه‌سى مكتبى

معلم : نظيف افندى

عدد شاكردان	ذكور	اناث
١٨	١٠	٨

—

قول دره قريه‌سى مكتبى

لسان تركى معلمى : حارم افندى

عدد شاكردان	ذكور	اناث	شاكردلك دردى معلم قصورى غير مسلمدر
٢٨	٢٨	١	

—

رحميه قريه‌سى مكتبى

معلم : محمد افندى

عدد شاكردان	ذكور	اناث
٢٩	١١	١٧

قول دره قريه‌سى اهاليسنك احتياجاتنك دفعى ايچون ايكى چشمه وحوض انشاسى

دكزلده واقع نقشبندى وحلوتى دركاه شريفنك تعميرى وبر مناره انشاسى

نفس ازميرده واقع مولوى دركاه شريفنك توسيعاً تعميرى

سفريحصاره مربوط احسانيه قريه‌سى جامع شريفنك تعميرى

نازللى قضاسنده بلاره قريه‌سى مكتب ابتدائيسنك اكمال نواقصى

احمدلى قريه‌سنده صو يوللريله حوض وچشمه انشاسى

حميديه » » » » »

يكى كوى » » » » »

رحمانلر » » » » »

EK2-2: Padişahın hayır eserlerinden olan Camiler (Hamidiye, Ertuğrul, Orhaniye Camii) ile Şâzeli Dergâhının görevlileri ile görevlilerin maaşları hakkında 10 Kânunuevvel 1306 tarihli belge (Y. PRK. EV. 1/191).

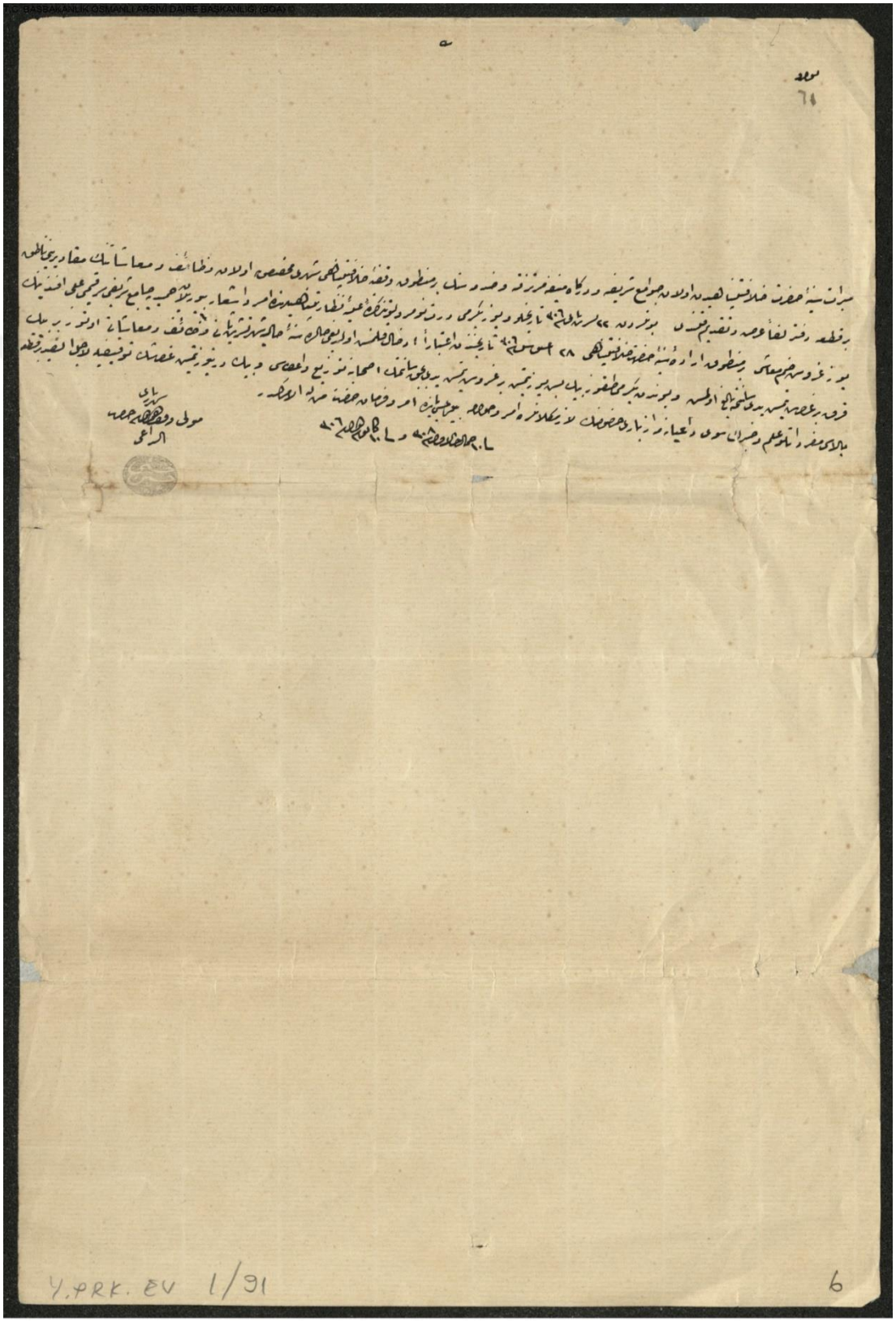

EK2-3: İstanbul, Beşiktaş'ta Padişah tarafından inşası tamamlanan Orhaniye Kışla Camii Şerif için gerekli olan suyun süratle tamamlanmasına dair Rumi 23 Nisan 1306 tarihli irade-i seniyye (İ.DH. 988/78010).

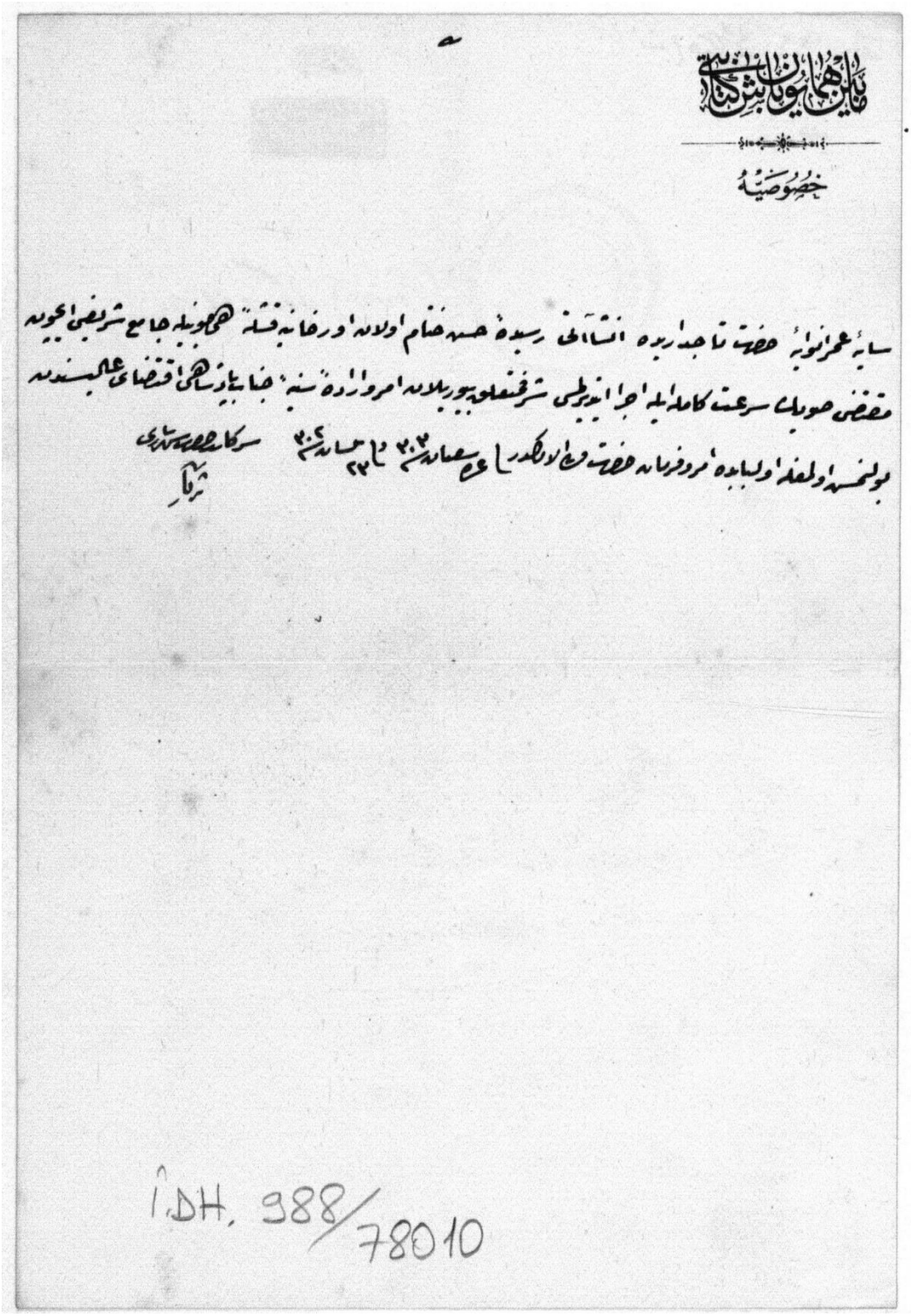

EK2-4: Cennetmekân Osman Gazi hazretlerinin ilk hutbe-i istiklallerini okutmuş olduğu Karacahisar (Eskişehir -Karacaşehir) adı verilen yerde inşası tamamlanan caminin padişahın cülus gününde açılmış olduğuna dair Rumi 20 Ağustos 1306 tarihli belge (Y.PRK.UM18/37).

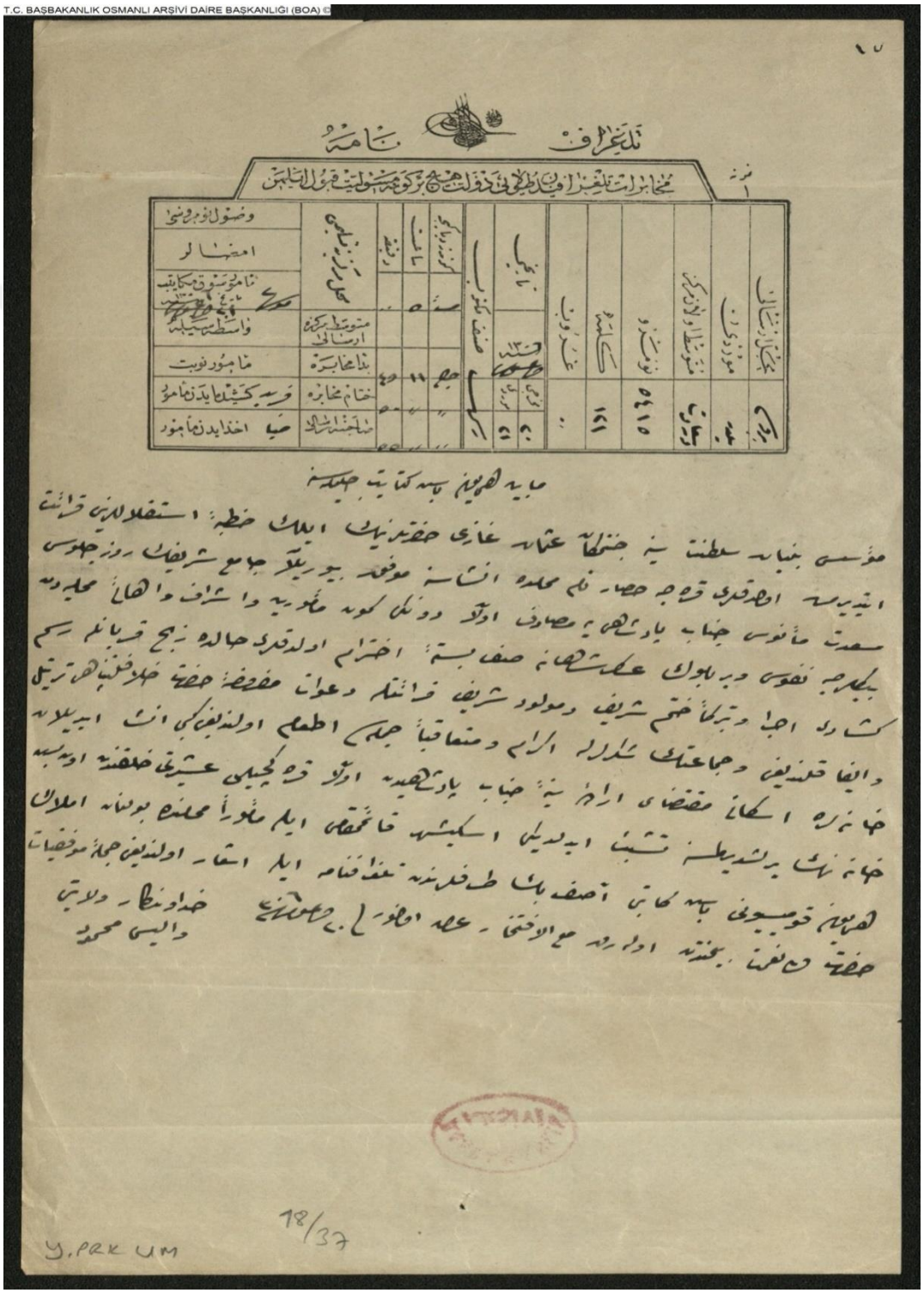
T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

EK2-5: Kastamonu vilayeti, Bolu sancağı, Gerede kasabasına bağlı Aşağıovacık köyünde padişahın hayır eserlerinden olan Hamidiye Camii Şerif'ine müezzinlik, kayyum ve kıraatlık vazifeleri için kimse görevlendirilmesine dair Hicri 09 S. 1321 tarihli belge (EV. MKT. 2874/82).

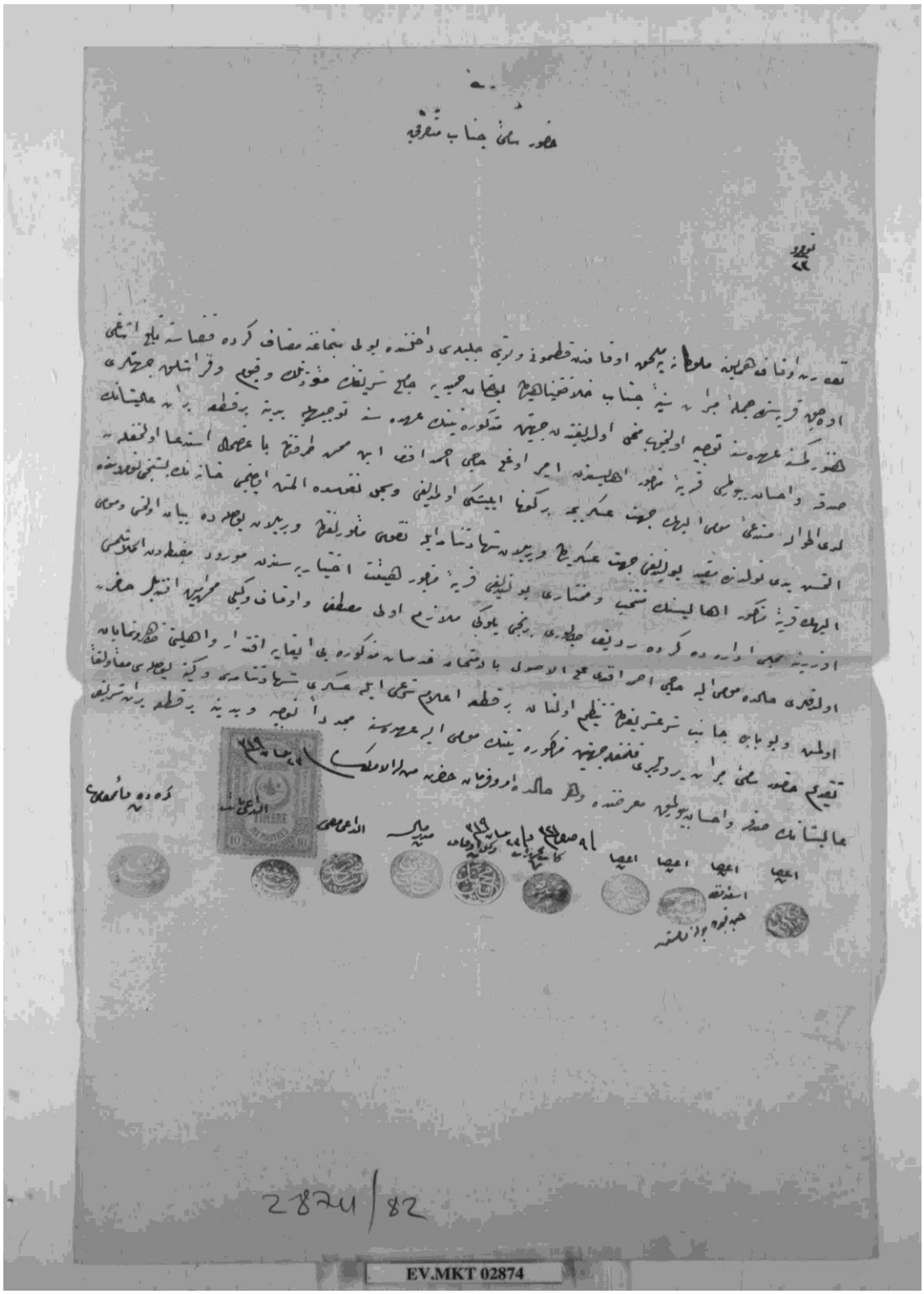

EK2-6: Ankara vilayeti dâhilinde, Haymana kazasının batısındaki Ahırlıkapu adı verilen arazi-i haliyeye muhacirler için kurulan köyün padişaha nispetle Bünyâd-ı Hamîdî adıyla isimlendirilmesi ve köy halkının farz namazları kılabilmesi için padişahın hayır eserlerine ilaveten 23508,5 kuruş ihsanıyla bir camii şerif inşasına dair Hazine-i Hassa'dan gönderilen 12 Z. 1311 tarihli emr-i ferman (BEO.432/32384).

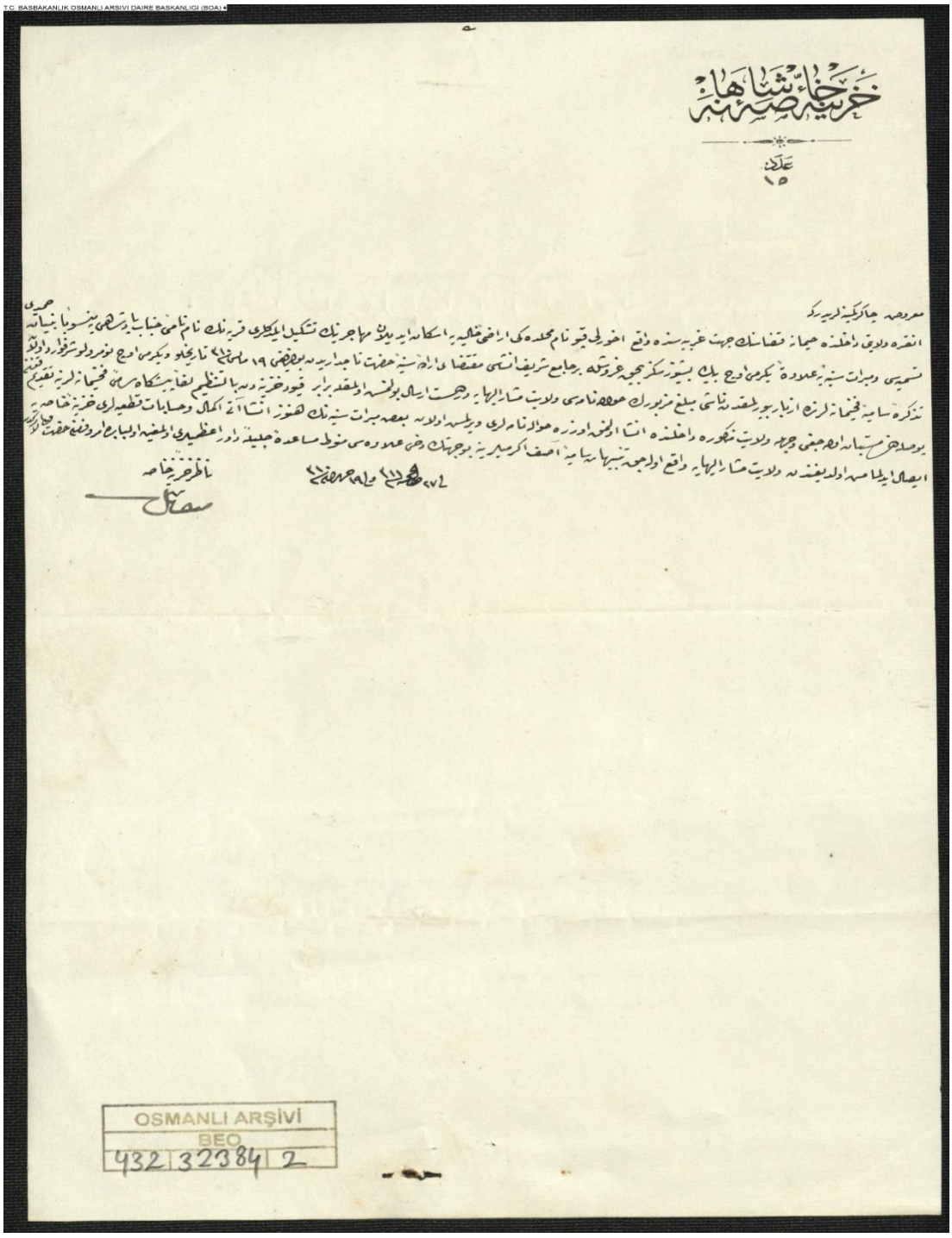
T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

OSMANLI ARŞİVİ
BEO
432 32384 2

EK2-7: Kengıri (Çankırı) sancağına tabi, Çerkeş kazasında Kürt karyesinde (Kurşunlu, Dumanlı Köyü), mirat-ı seniyyeye (padişahın hayır eserleri) ilaveten inşası gereği için padişahtan sadır olan irade-i seniyye olup bundan dolayı daha önce seddiyle bir cami inşasının tamamlanmasına dair emir verildiğine dair resmi yazı (BEO. 511/38294).

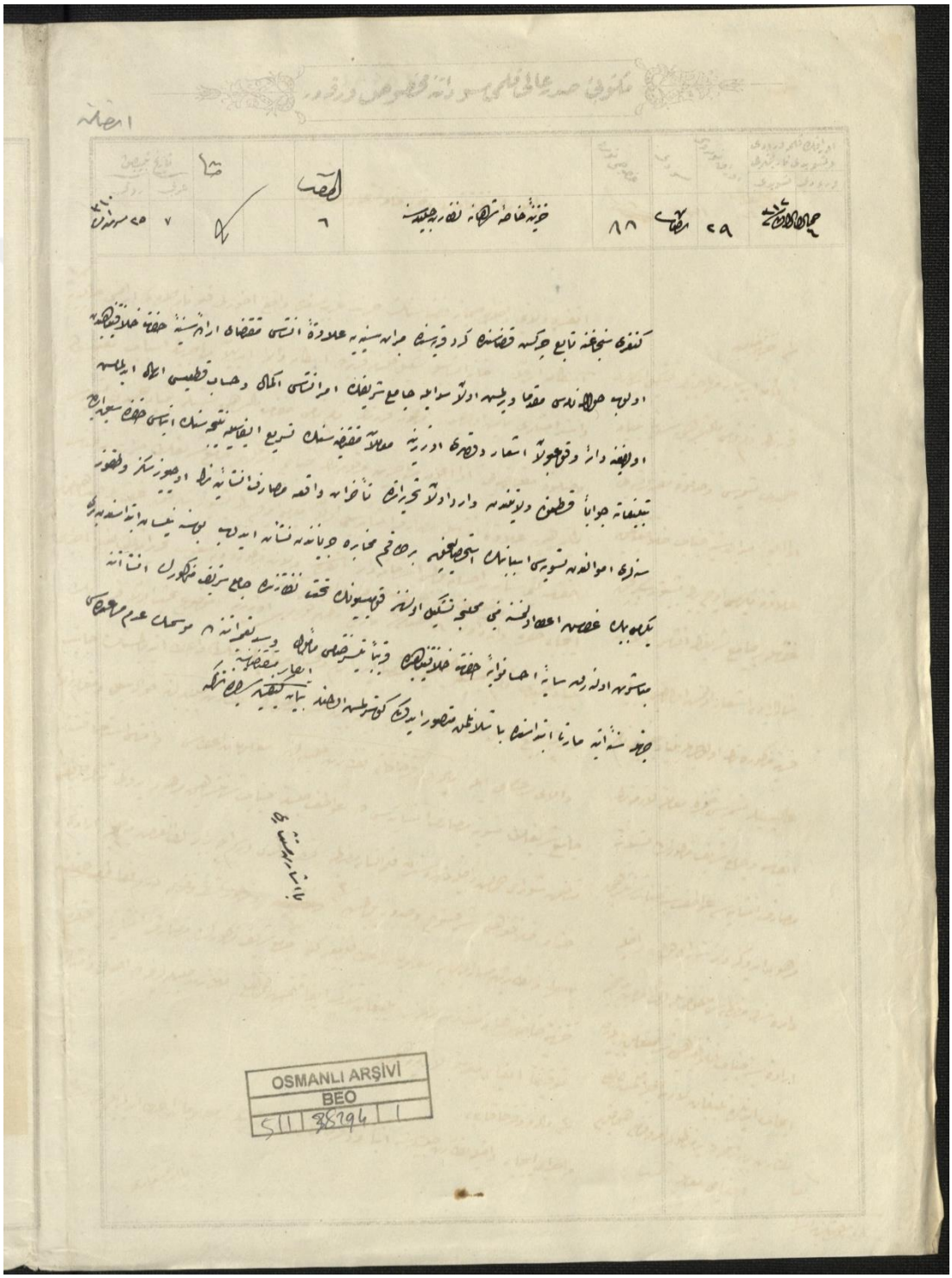
OSMANLI ARŞİVİ
BEO
511 38294 1

EK2-8: Ayvalık kazasında Müslüman çocuklar için bir mektep açılamadığı için orada bulunan askeri ve mülki memurların çocuklarının eğitim nimetinden mahrum kalmaları sebebiyle, padişah tarafından ihsan ve inayet buyurulmak üzere bir mekteple bir camii şerif inşası ile bir muallimin tayin edilmesine dair padişaha sunulan dilekçe (ŞD. 212/55).

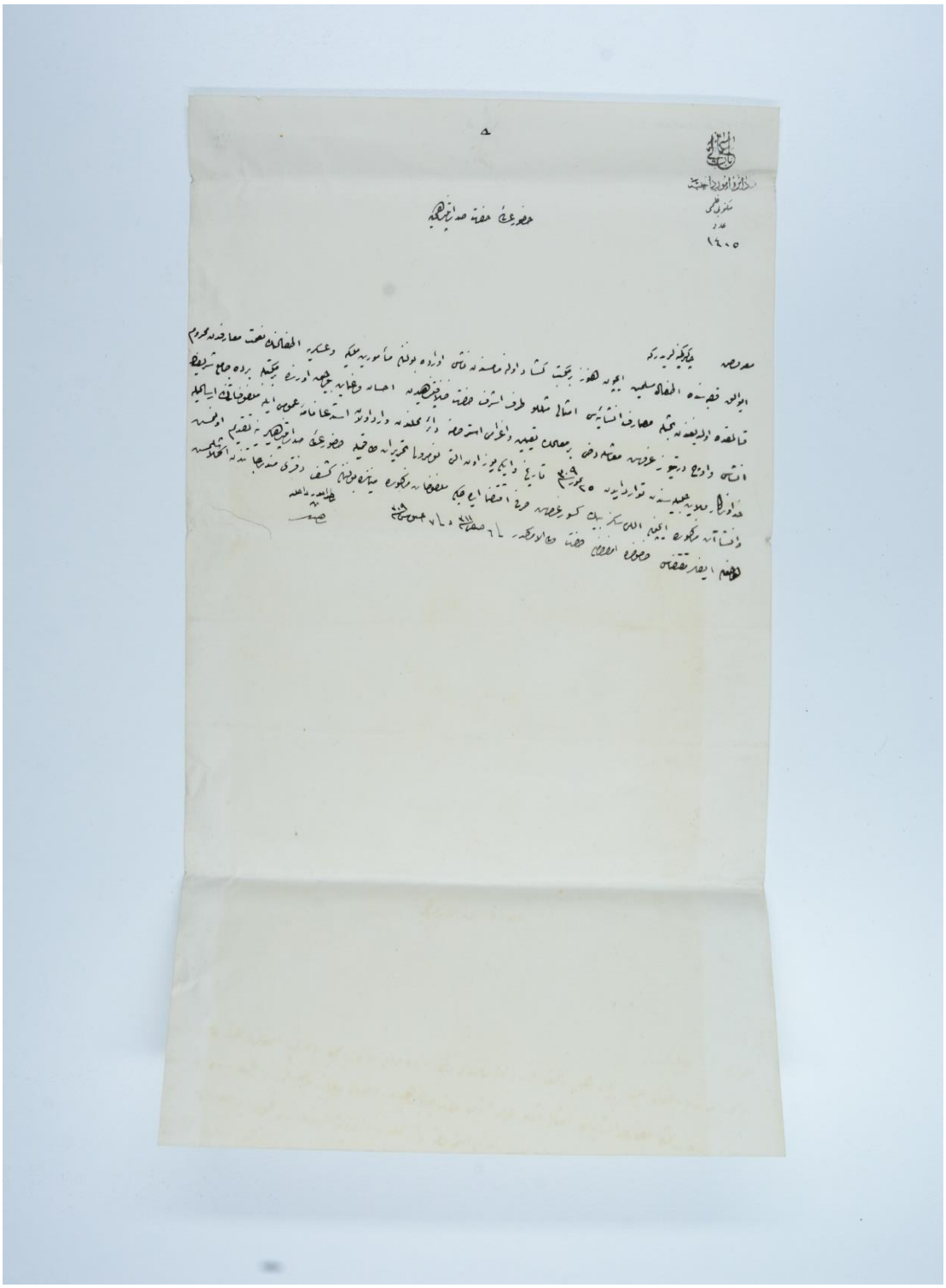

EK2-9: Nif Nahiyesinin Hamidiye Karyesinde (Bornova, Çiçekliköy), masarifi Hazine-i Hassa-i Şahane ‘den tesviye buyurularak inşa edilmiş olan cami-i şerifin imamet ve hitabet vazifesi olarak, aylık yüz elli; yağ ve kandil masarif-ı sairesi için elli kuruş tahsisi hakkında Hicri18 C 1317 tarihli belge (BEO. 1390/104200).

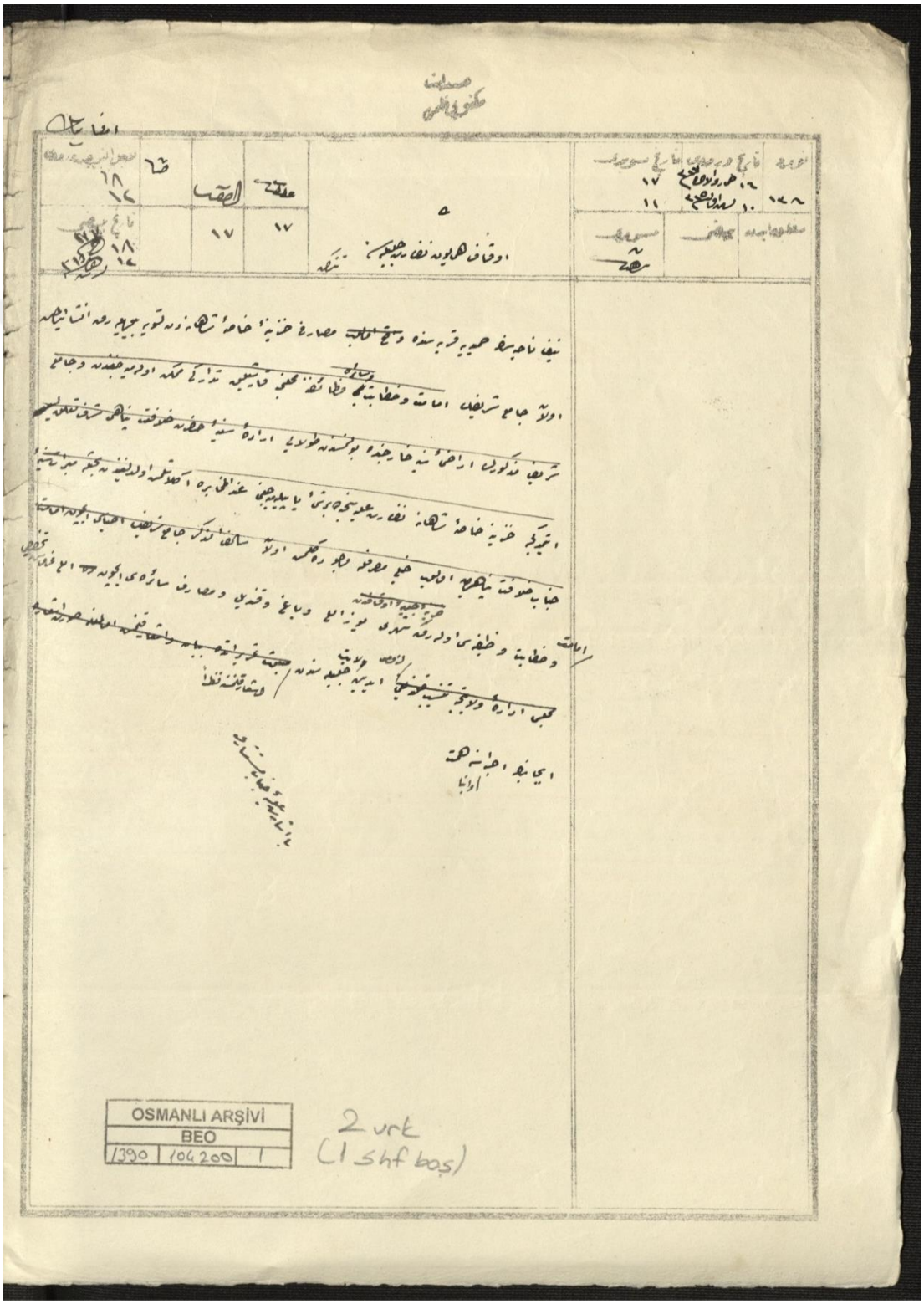

EK2-10: Antakya kazasında müvattin Nasiri taifesinin camiaya kabulleriyle telkinât-ı diniyye icrası ve orada iktiza eden mektep ile camii şerifelerin inşası ve teferruatı hakkında daha önce padişahtan irade-i seniyye buyrulduğuna dair Halep vilayetine gönderilen H. 08.Recep.1310 tarihli resmi yazı (DH. MKT. 2049/13).

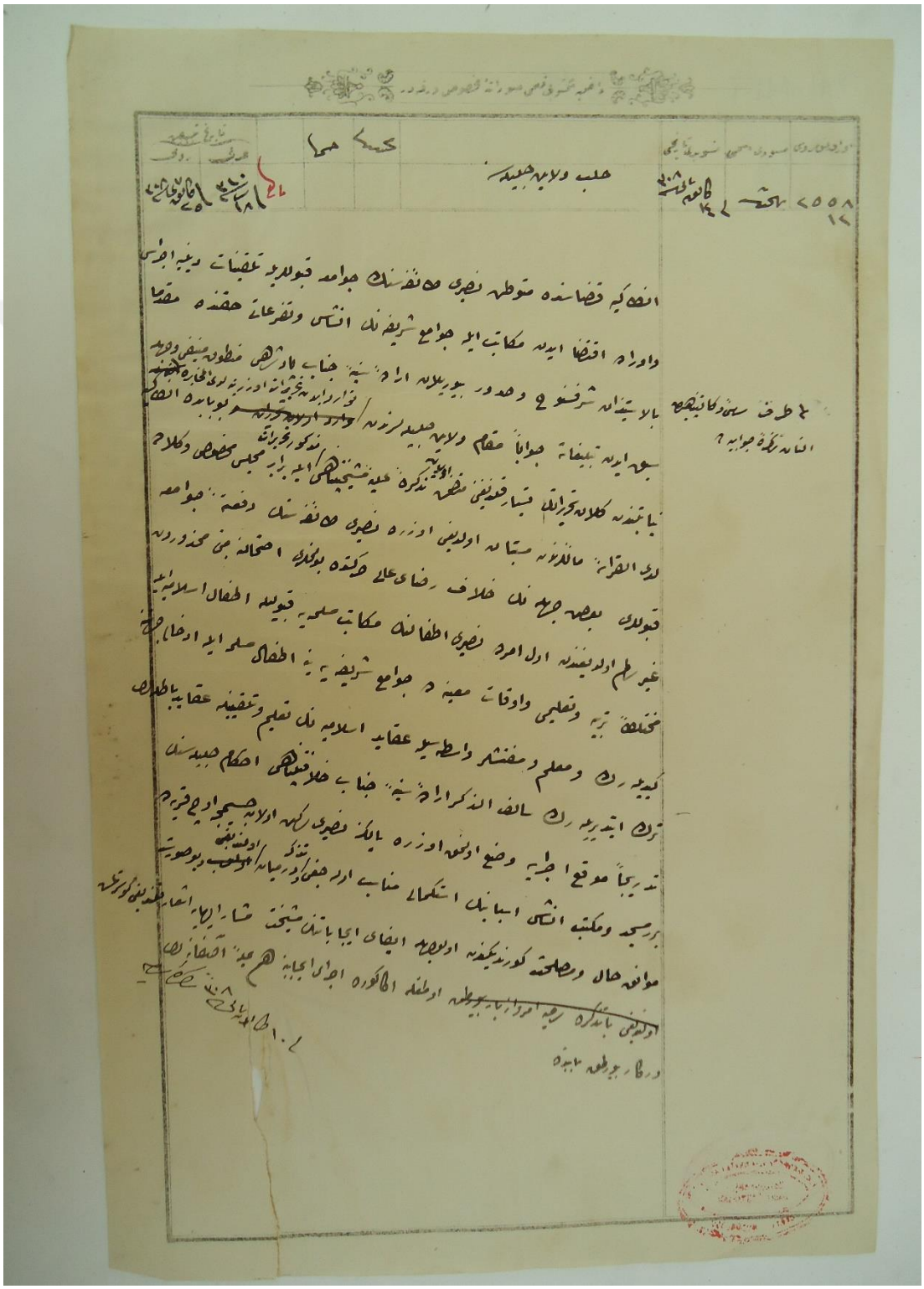

EK2-11: Aydın vilayetine bağlı Soma kazası dâhilinde kurulan köyün Hamidiye-i Cedîd namıyla isimlendirilen köyde Padişah tarafından bir cami inşası için Hazine-i Hassa'dan gönderilen H.24 Z.1311 tarihli yazı (BEO. 407/30520).

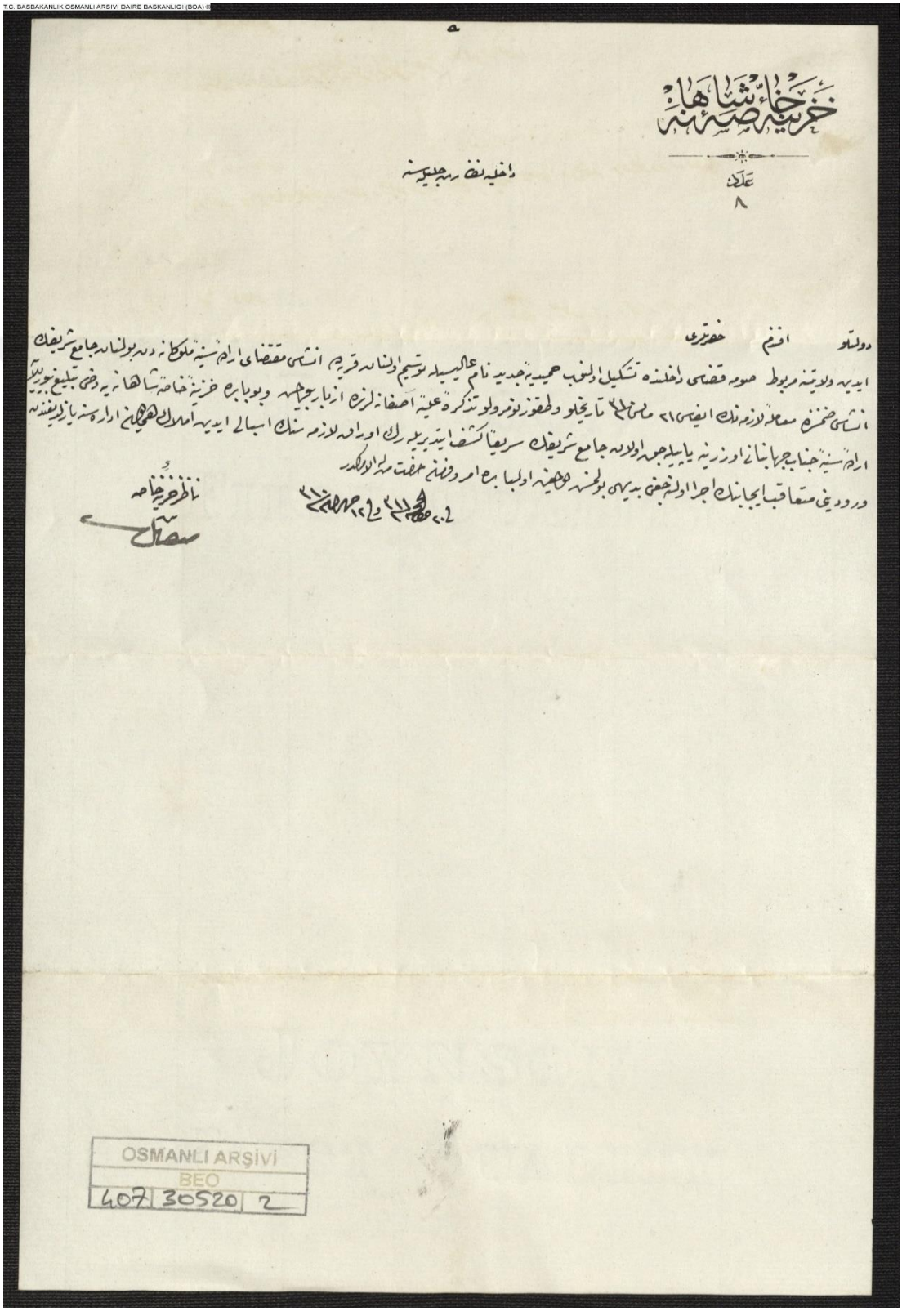

EK2-12: Fakı karyesinde (Söğütlü, Hasanfakı) padişahın hayır eserlerinden olmak üzere bir cami şerif inşası için padişahın emri üzerine ihsan buyurulan on beş bin kuruşun caminin inşası için yeterli gelmemesi üzerine caminin tamamlanması isteğiyle padişaha gönderilen Rumi 5 Haziran 1312 tarihli telgraf (Y.PRK. AZJ. 40/71).

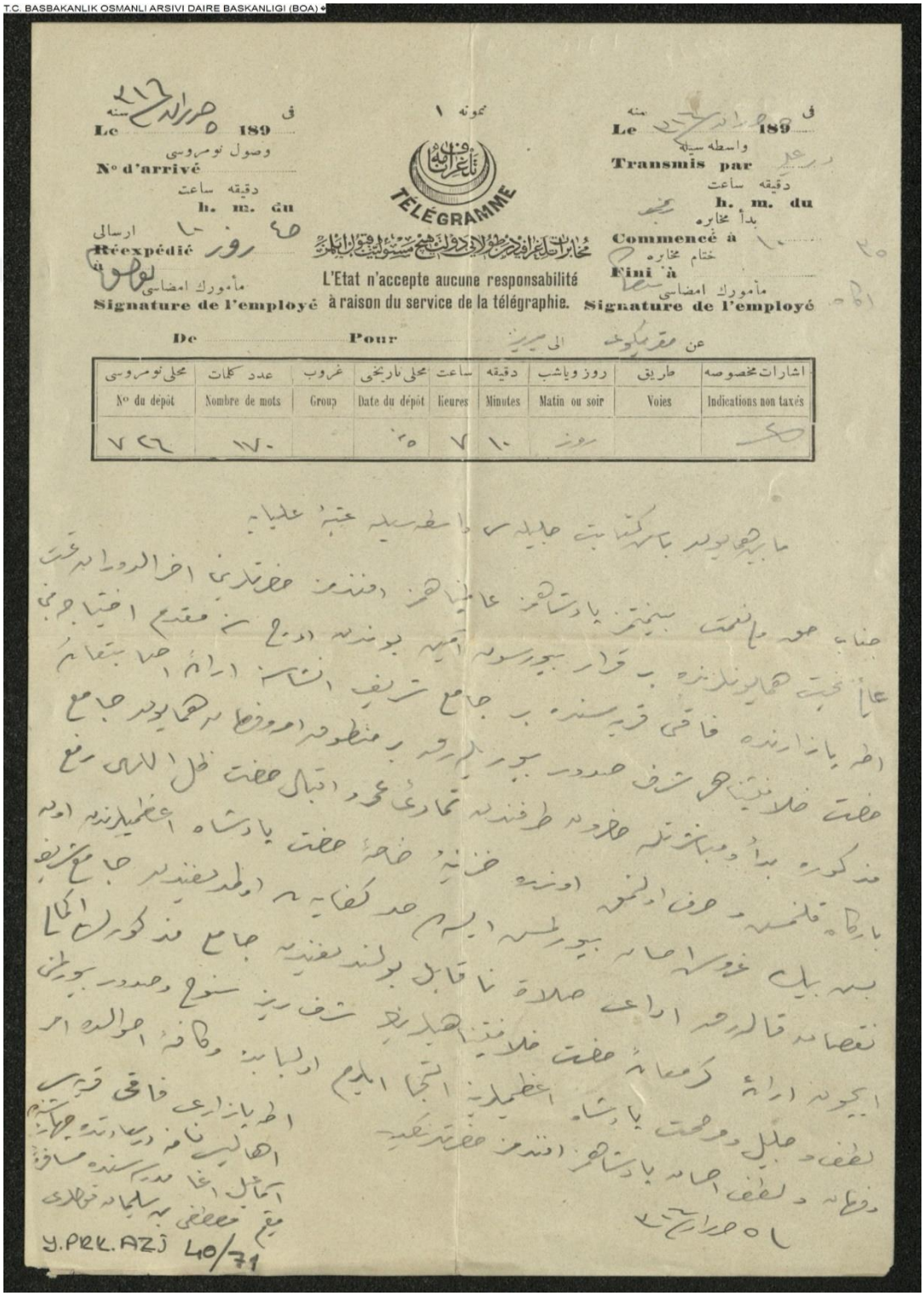
T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)

EK2-13: Üç yüz haneyi aşkın bir köy olan (Kocaeli) Tavşancıl'da caminin depremin de etkisiyle harap olması ve halkın fakirlikleri sebebiyle Cuma namazlarını kılmaktan mahrum olmaları nedeniyle, halkı sevip koruyan ve gözeten, dinin halifesi ve diyaneti yayan padişahtan caminin geniş bir şekilde yeniden tamir ve inşa edilme talebine dair köyün ileri gelenleri tarafından yazılan Rumi 27 KanuniSani 1317 (Hicri 30 Şevval 1319) tarihli dilekçe.

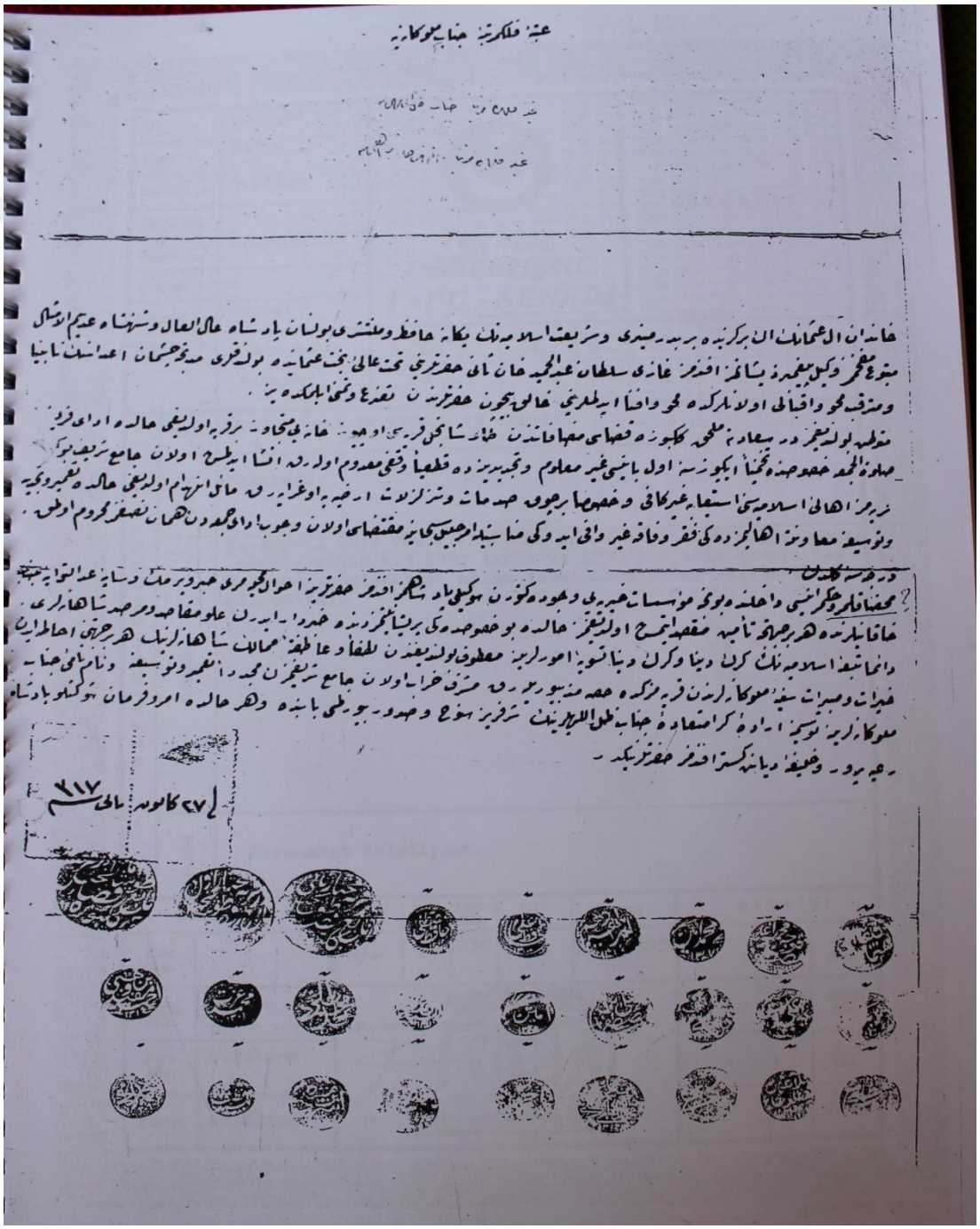

EK2-14: Sivas'ın Kabak Meydanı nam mevkiinde Kars muhacirlerinin teşkil eyledikleri Abadan Mahallesi için Hazine-i Hassa'ca sadaka-i Hazret-i Padişahi olmak üzere on üç bin küsur kuruş sarfiyla bir camii-i şerif inşası hakkında 16.Za.1317 tarihli yazı. (BEO. 12861/96450)

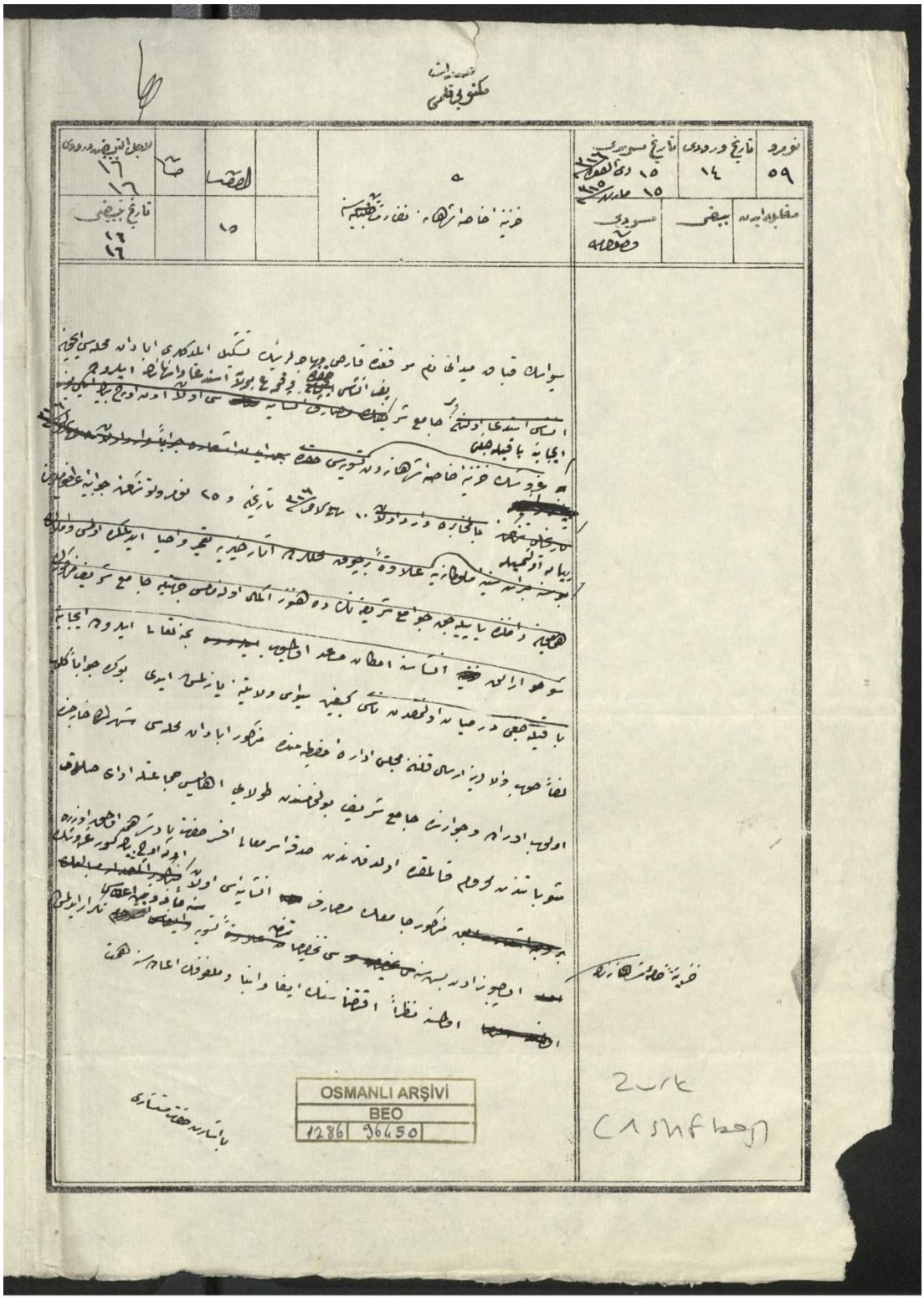

EK2-15: Kastamonu, Seydiler'de inşa edilmekte olan camii şerifin inşa masrafları için Mehmet Efendi tarafından sarf olunan yirmi bin kuruşun Hazine-i Hassa'dan ödenmesi hakkında Hicri 04 Cemaziyelahir 1327 tarihli resmi yazı.

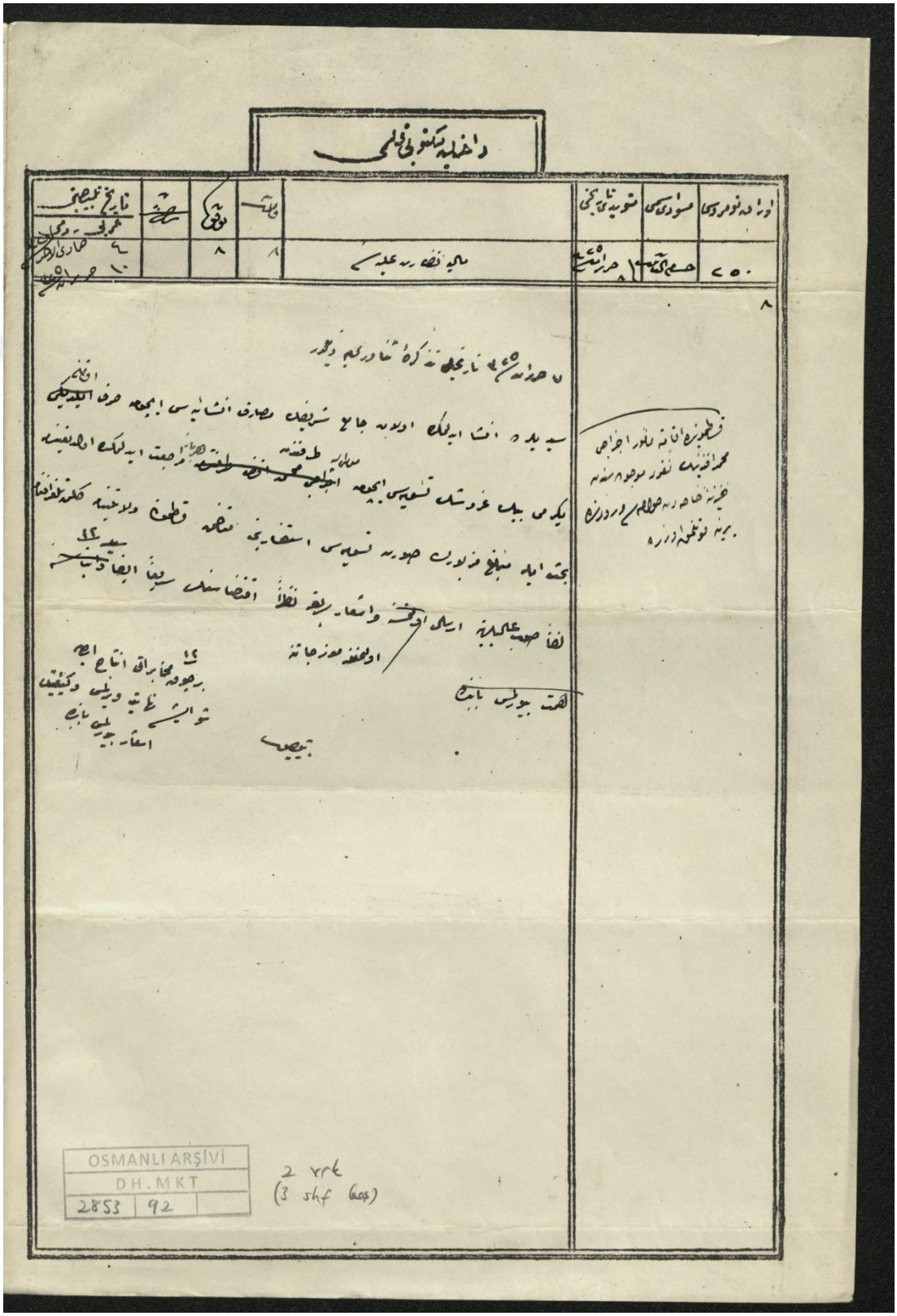

EK2-16: Kitabelerin belli usullere göre yazılması hakkında Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi'nden gönderilen Hicri 09 Zilkade 1311tarihli ve 9096 numaralı emr-i ferman (Y. PRK. Bşk. 36/21).

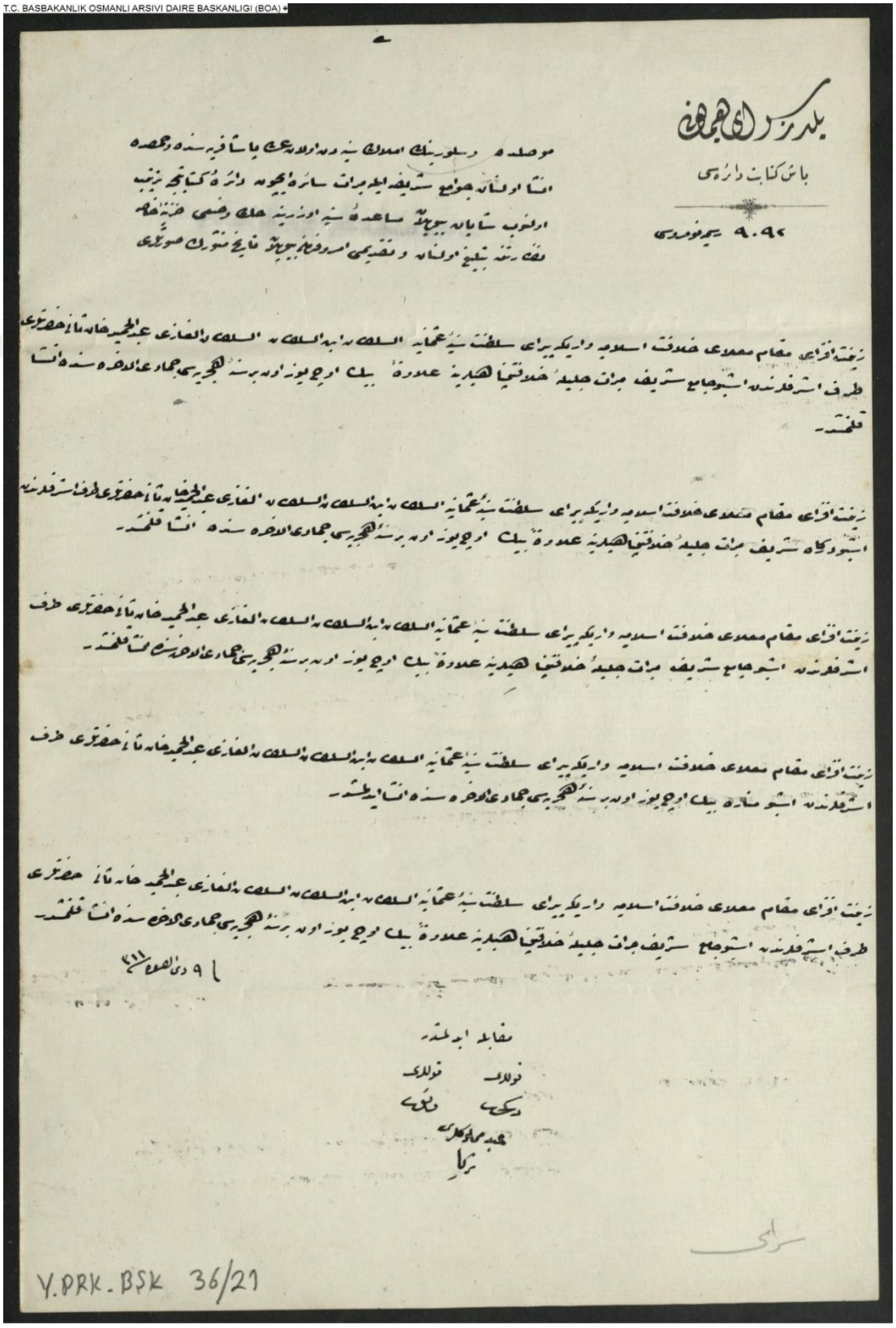
T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)

EK2-17: Çorlu'da dört köyde inşa edilen ve Sultan Mustafa, Sultan Üçüncü Mehmed, Sultan Ahmed ve Sultan İkinci Osman adları verilen camiler için tarihlerin arzı (Y MTV. 67/10).

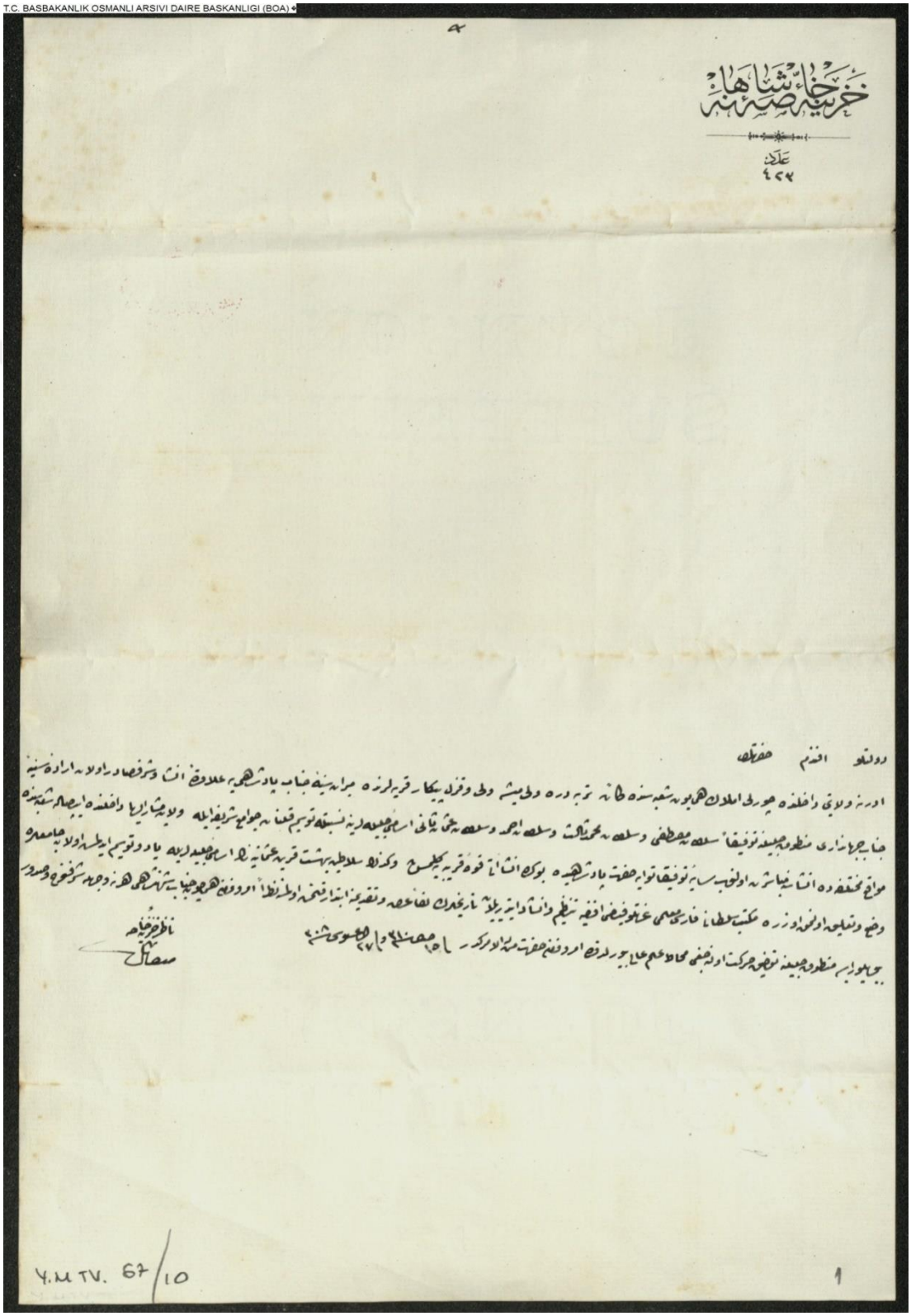
T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)

EK2-18: Anadolu Hisarı'nda yıkılmış olan camii şerif ile daire-i hümayunun inşası için tersim olunan resim (İ. DH. 833/67020_1_1).

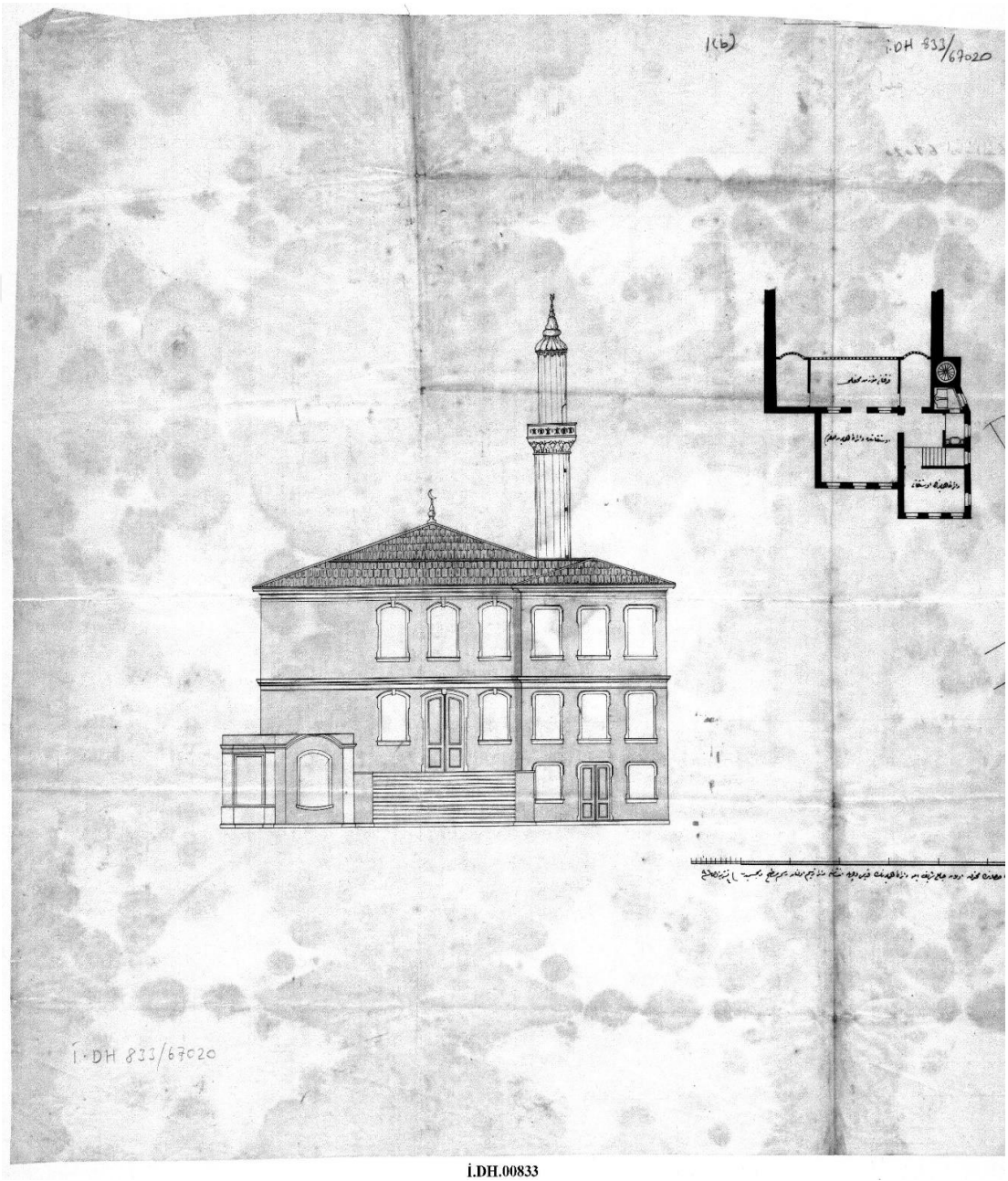

İ.DH.00833

EK2-19: Anadolu Hisarı'nda yıkılmış olan camii şerif ile daire-i hümayunun inşası için tersim olunan plan (İ. DH. 833/67020_1_2).

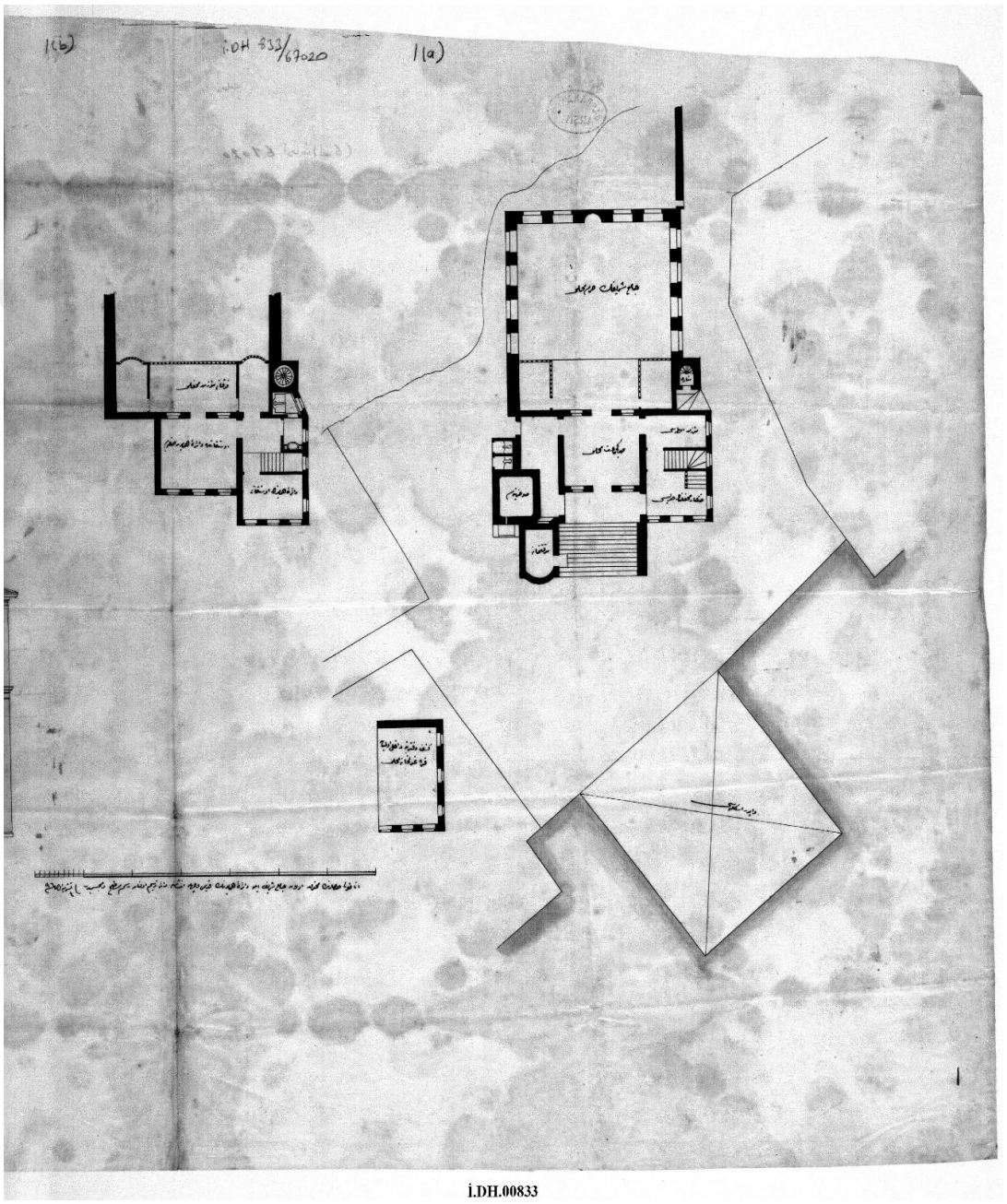

İ.DH.00833

EK2-20: Fart Nahiyesi Hamidiye Köyü Camii ve İbtidaî Mektebinin tersimi (ŞD. 1561/7-28).

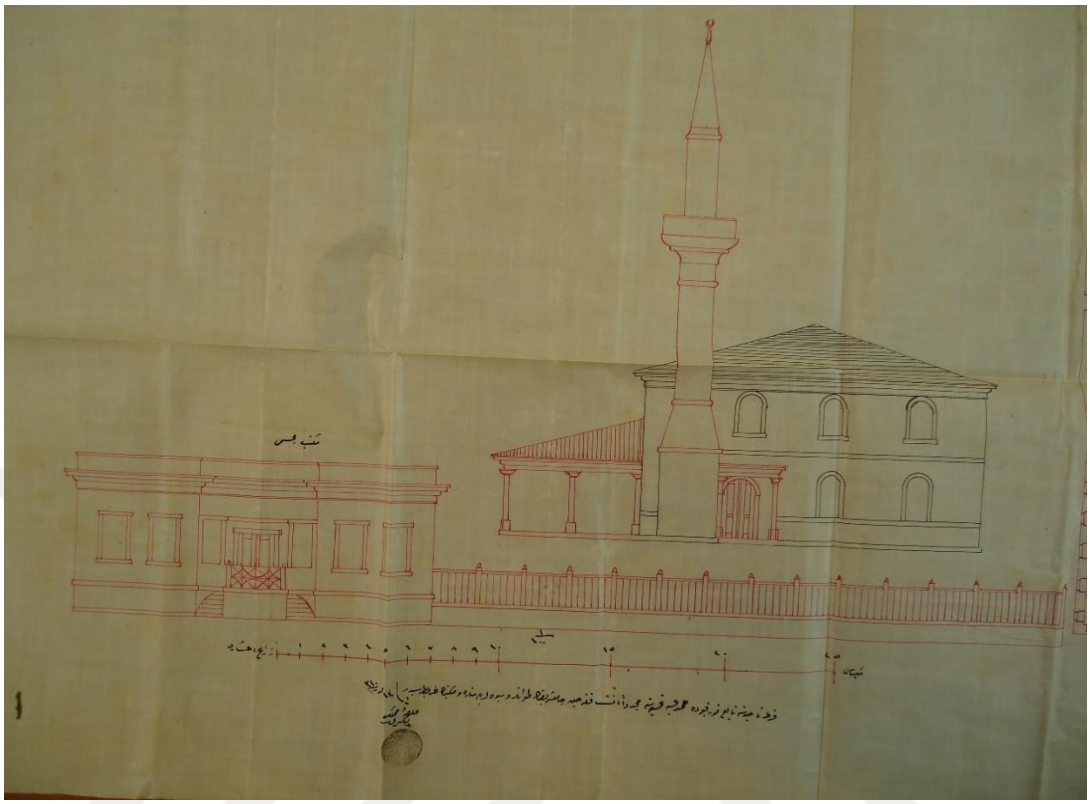

EK2-21: Fart Nahiyesi Hamidiye Köyü Camii ve İbtidaî Mektebinin planı (ŞD. 1561/7-29).

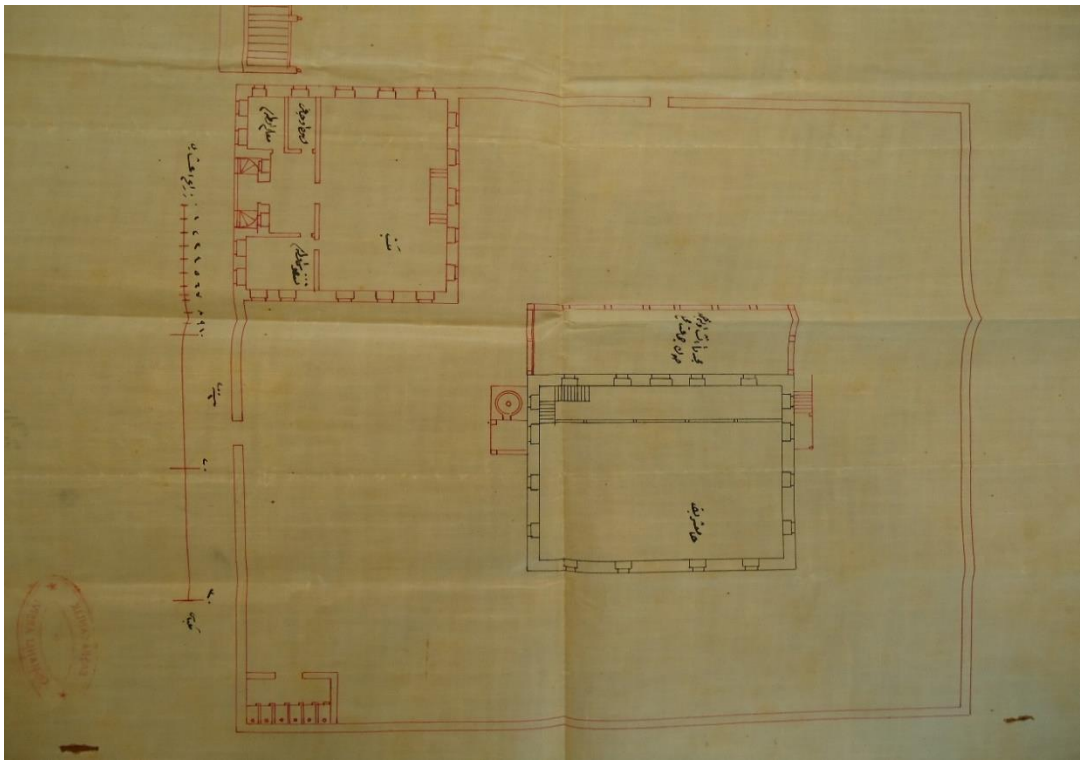

EK2-22: Rize'de (Güneysınır) cami ile medresenin yeniden inşası için halkın ve hazine yardımı ile yeniden inşası için çizilen tersim (Y. MTV. 309/92_3_1).

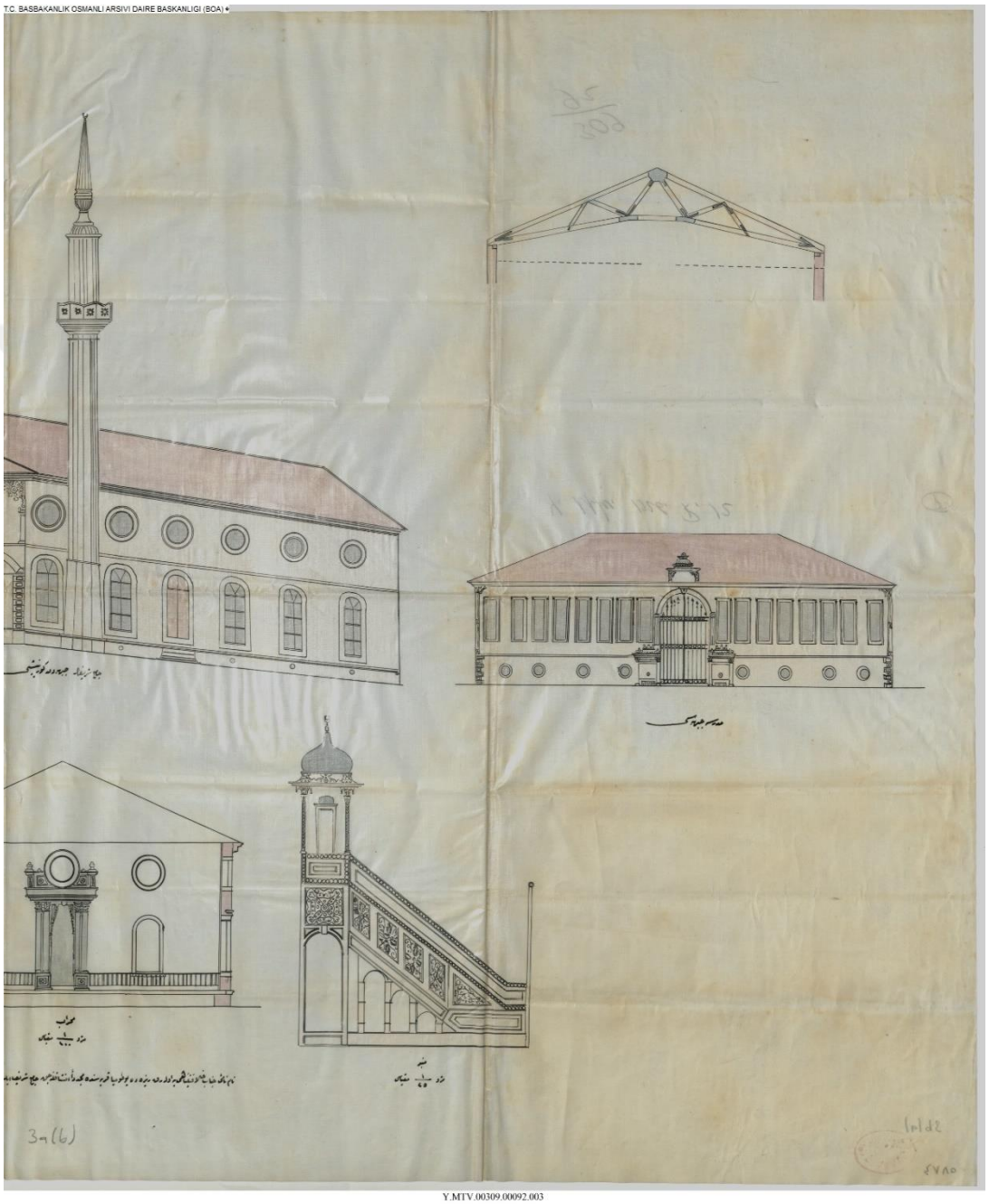

EK2-23: Rize'de cami ile medresenin yeniden inşası için halkın ve hazine yardımı ile yeniden inşası için çizilen tersim (Y. MTV. 309/92_3_2.).

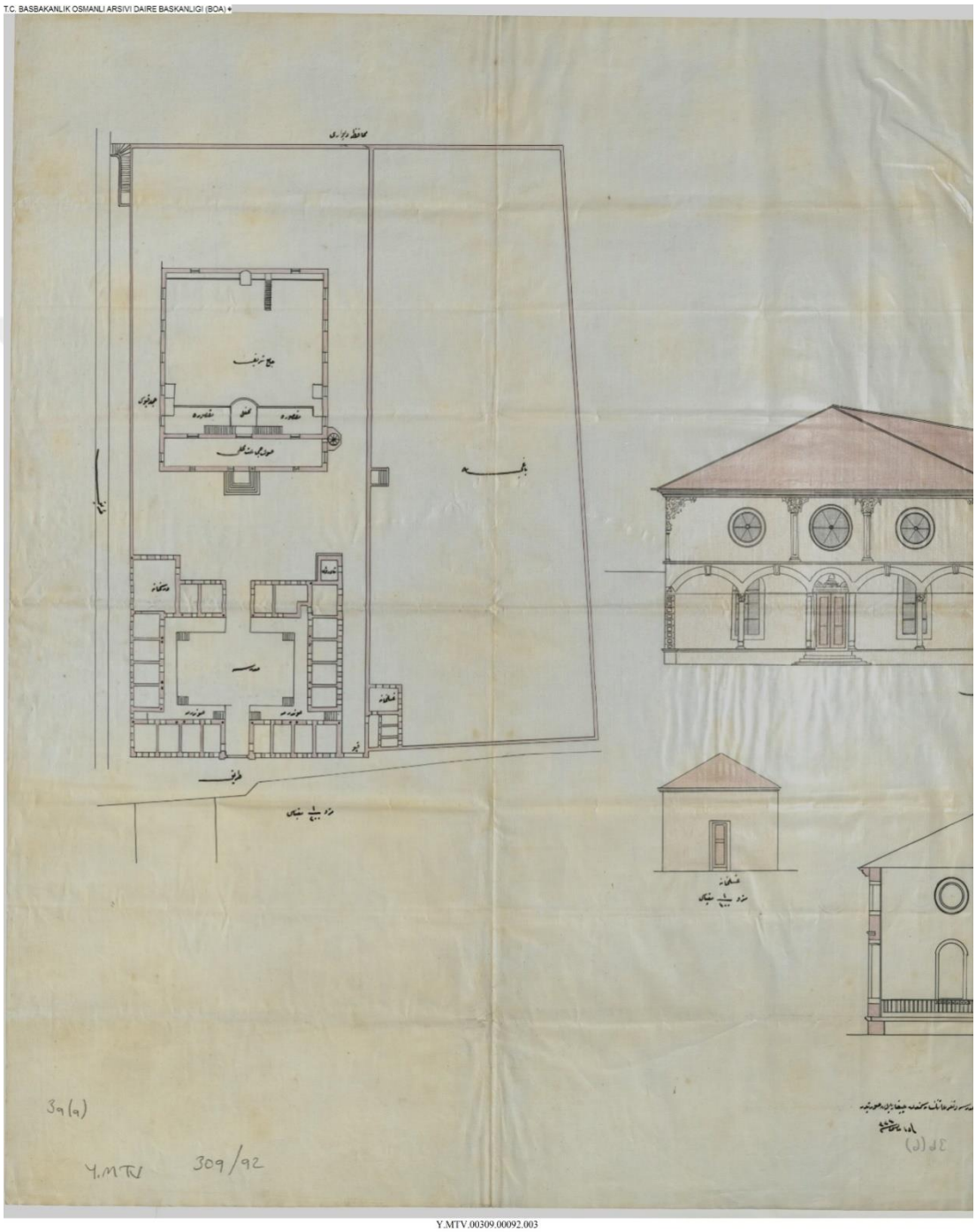

EK2-24: Gideri Hazine-i Hassa'dan verilmek üzere Erzincan'daki Aziziye Kışlası yanına inşa edilecek cami inşası hakkında bir resim (Y.PRK. ASK.35/49-1).

EK2-25: Bolu, Debbağlar Mahallesi Camii Tersimi (Y. PRK. M. 4/3-1).

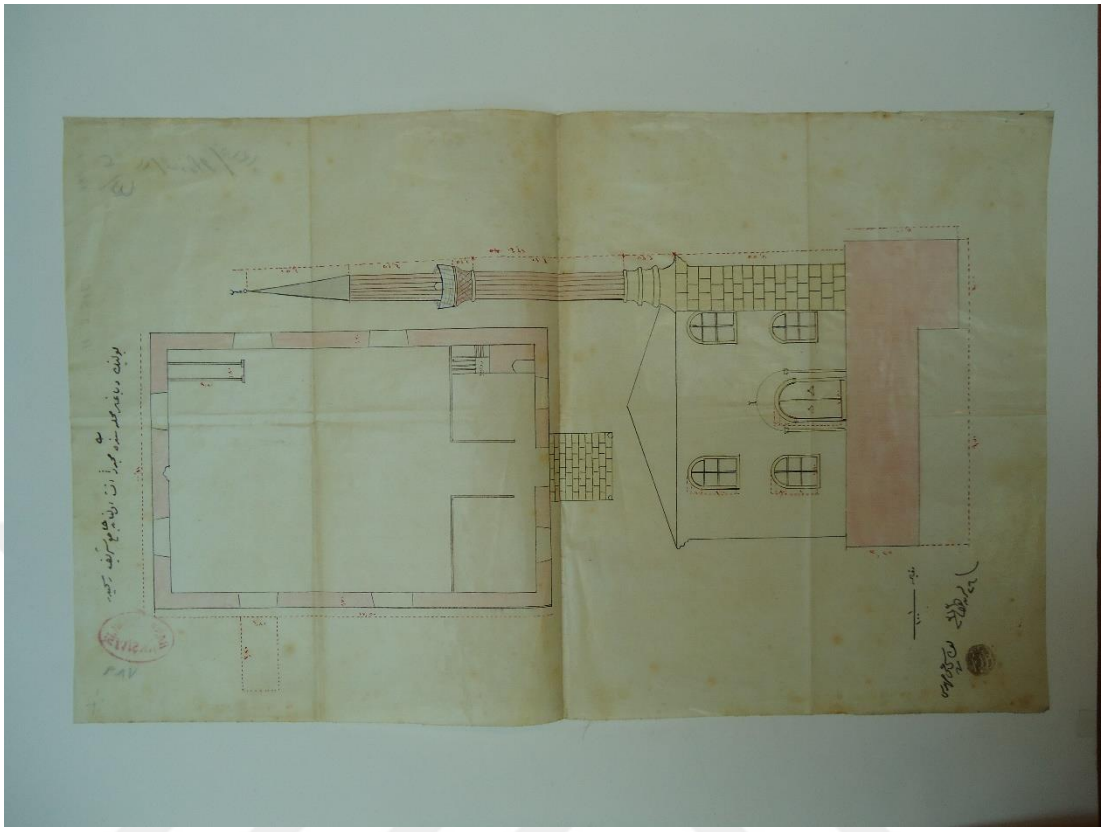

EK2-26: Samsun Hamidiye Camii. (Y.PRK. UM. 5/101-1).

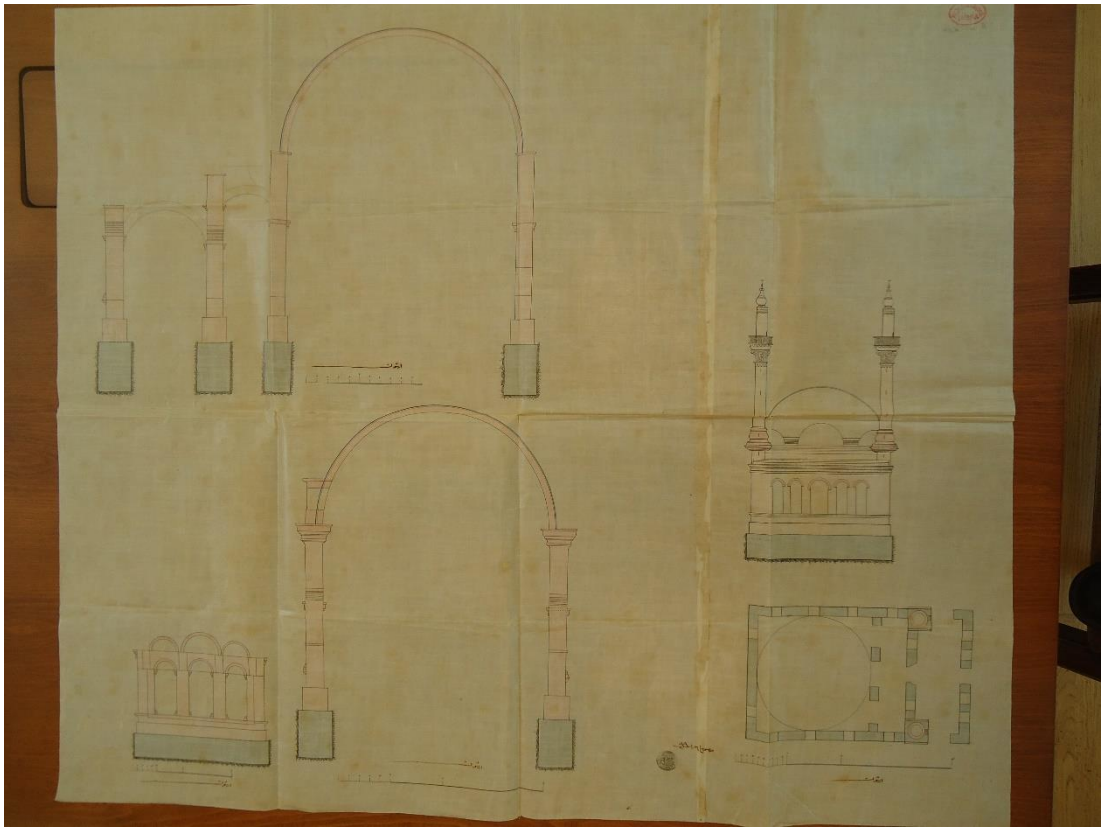

EK2-27: Eskişehir'de Karacaşehir nahiyesi dâhilinde otuz hane Çerkes muhacirinin teşkil ettikleri Gökcekıyık karyesinde inşası istenilen cami-i şerifin tersimi (BEO. 102/7580).

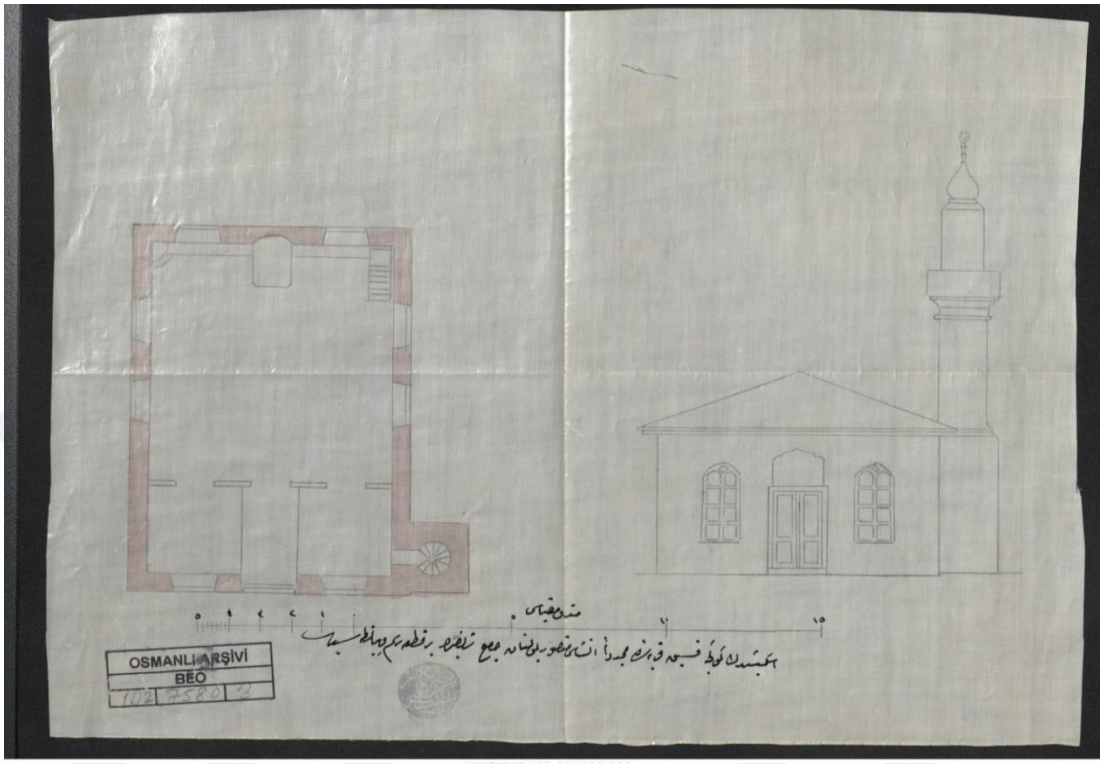

EK2-28: Bursa, Gemlik Hamidiye Köyü Camii planı (Y. PRK. UM-8/90-1).

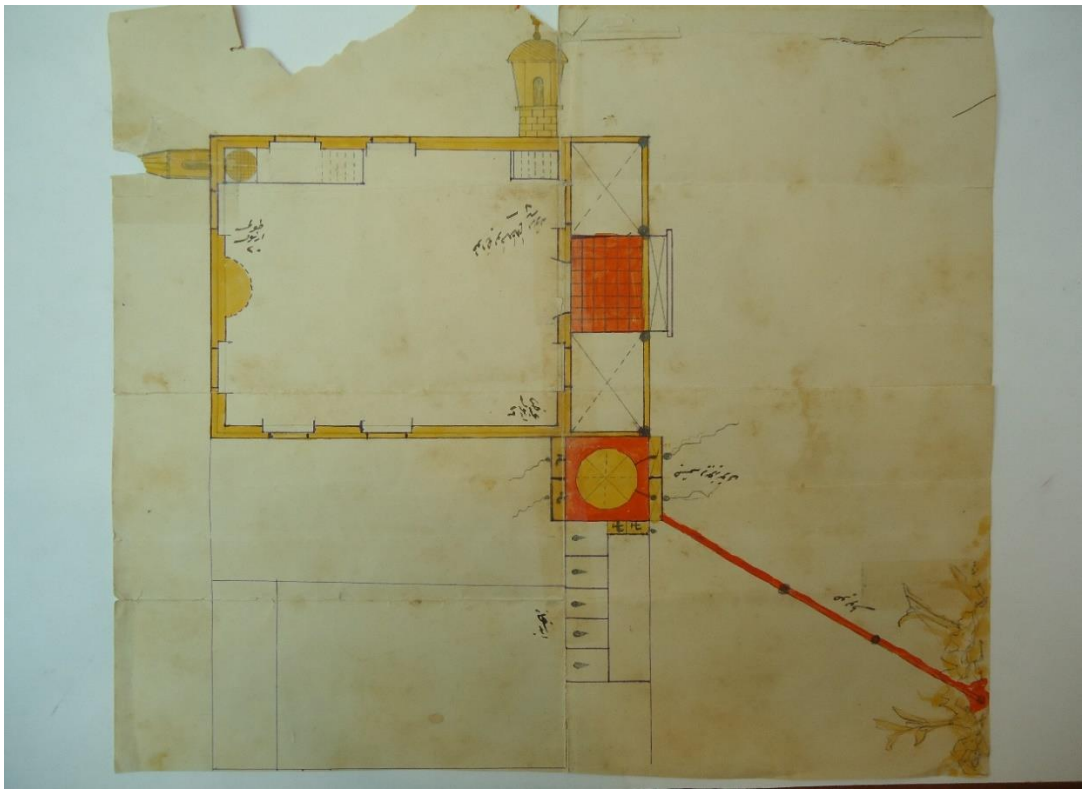

EK3-(ŞEKİLLER):

EK3-1: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Zemin Kat Planı.

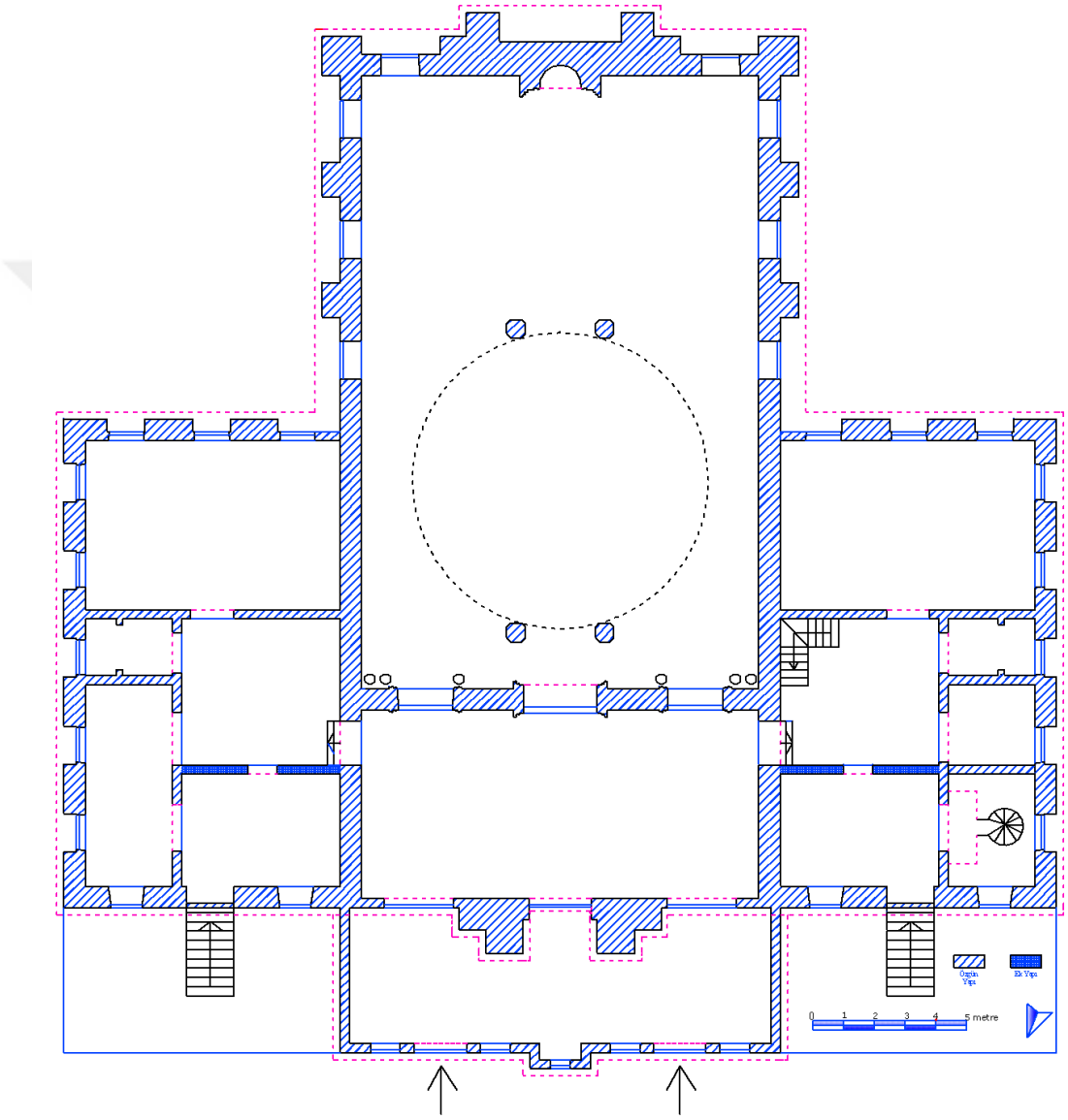

EK3-2: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Zemin Kat Restitüsyon Planı.

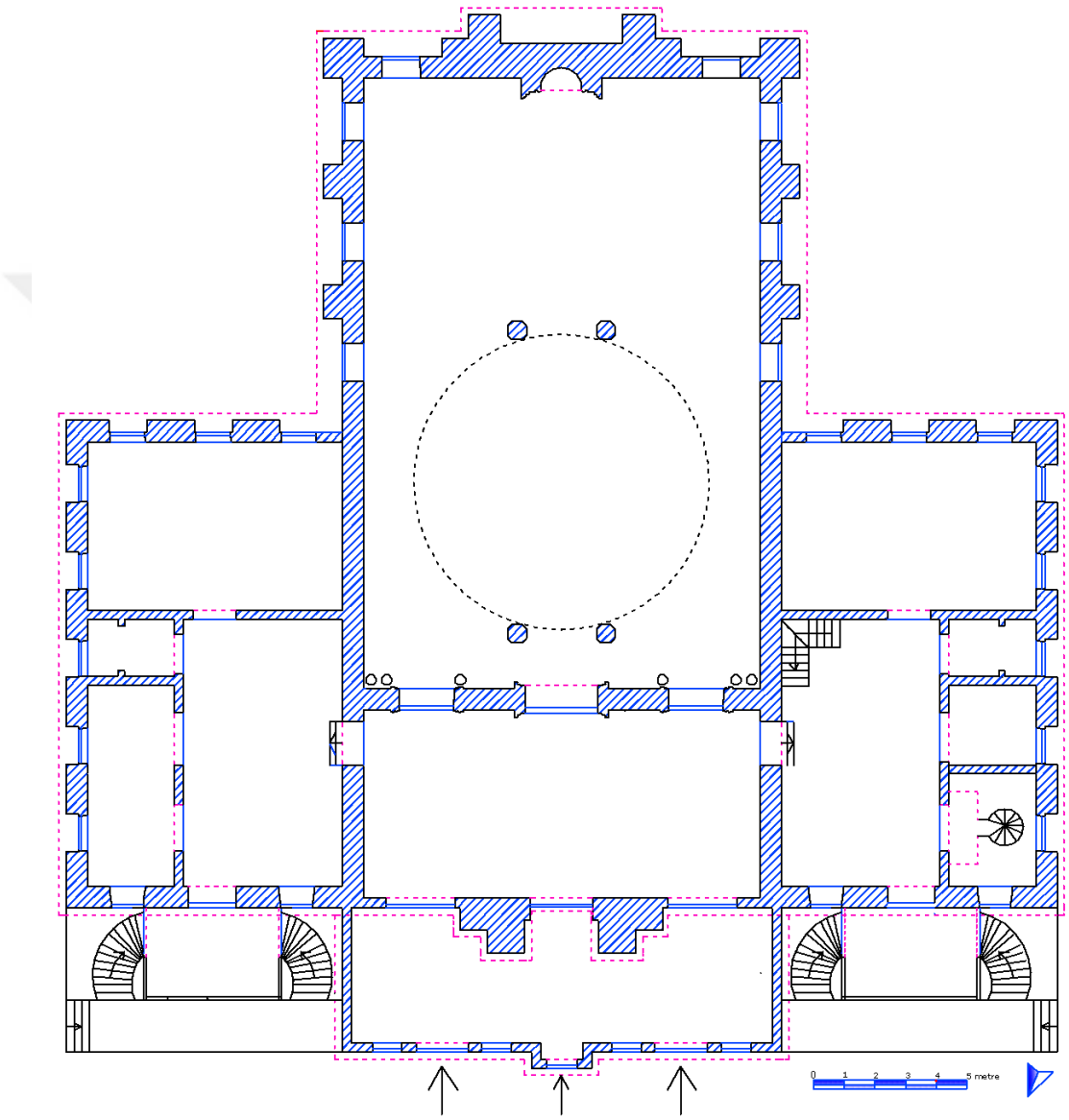

EK3-3: İstanbul, Beşiktaş Orhaniye Kışla Camii Zemin Kat Planı. (Avunduk Mimarlık'tan işlenerek)

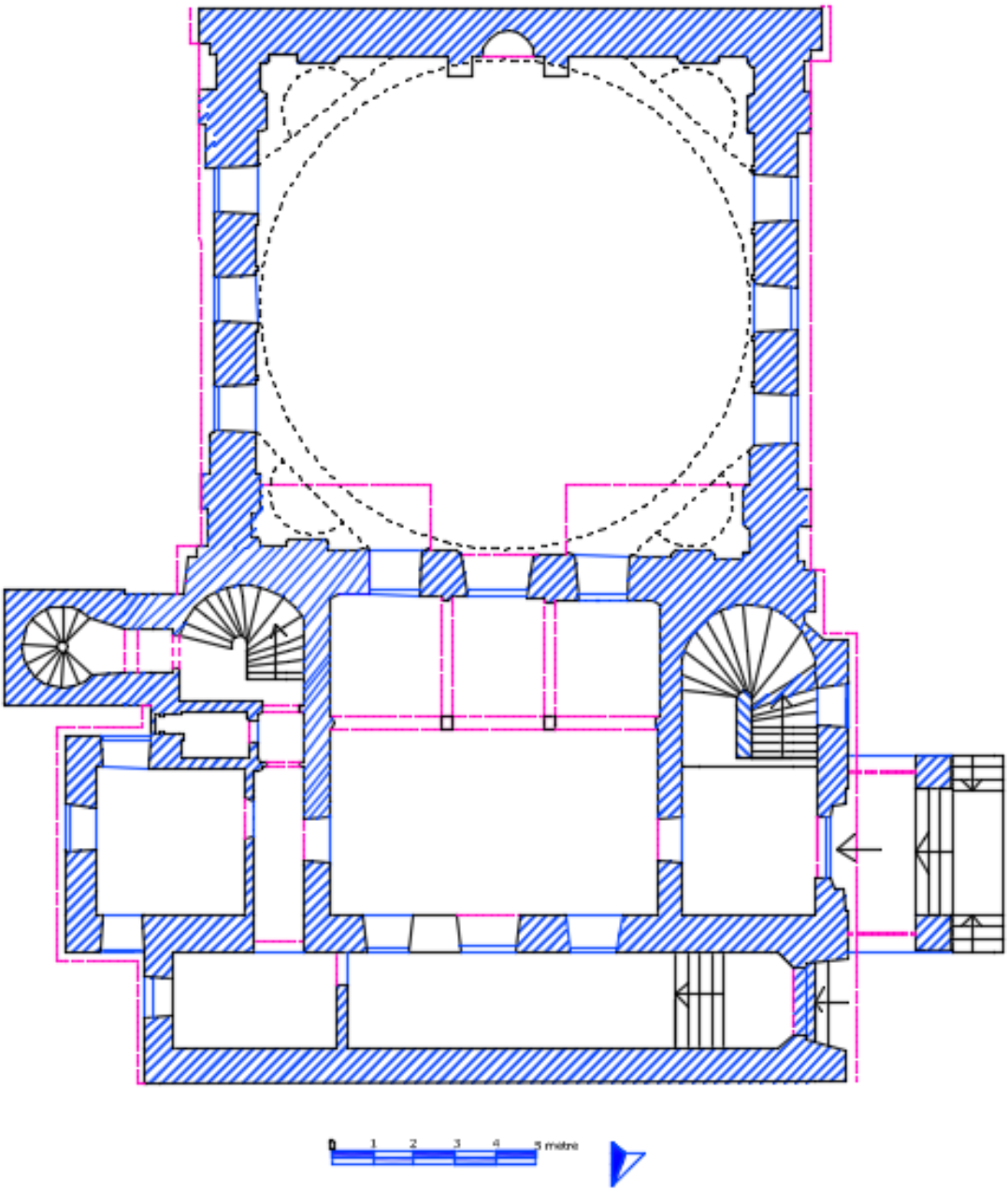

EK3-4: İstanbul, Fatih Hidayet Camii Birinci Kat Planı. (Vakıflar Müdürlüğü Planından İşlenerek.)

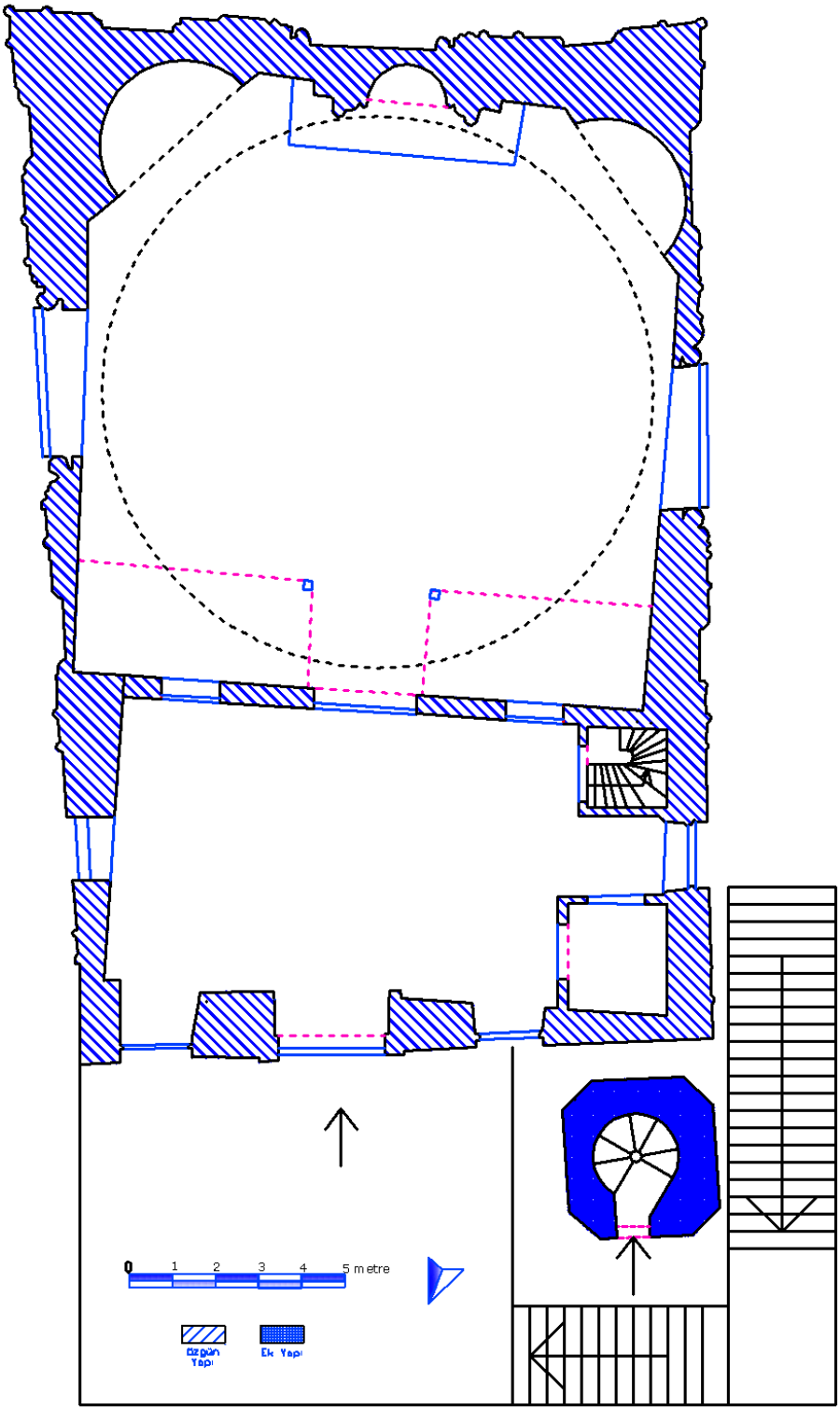

EK3-5: İzmir, Tire Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii Planı.

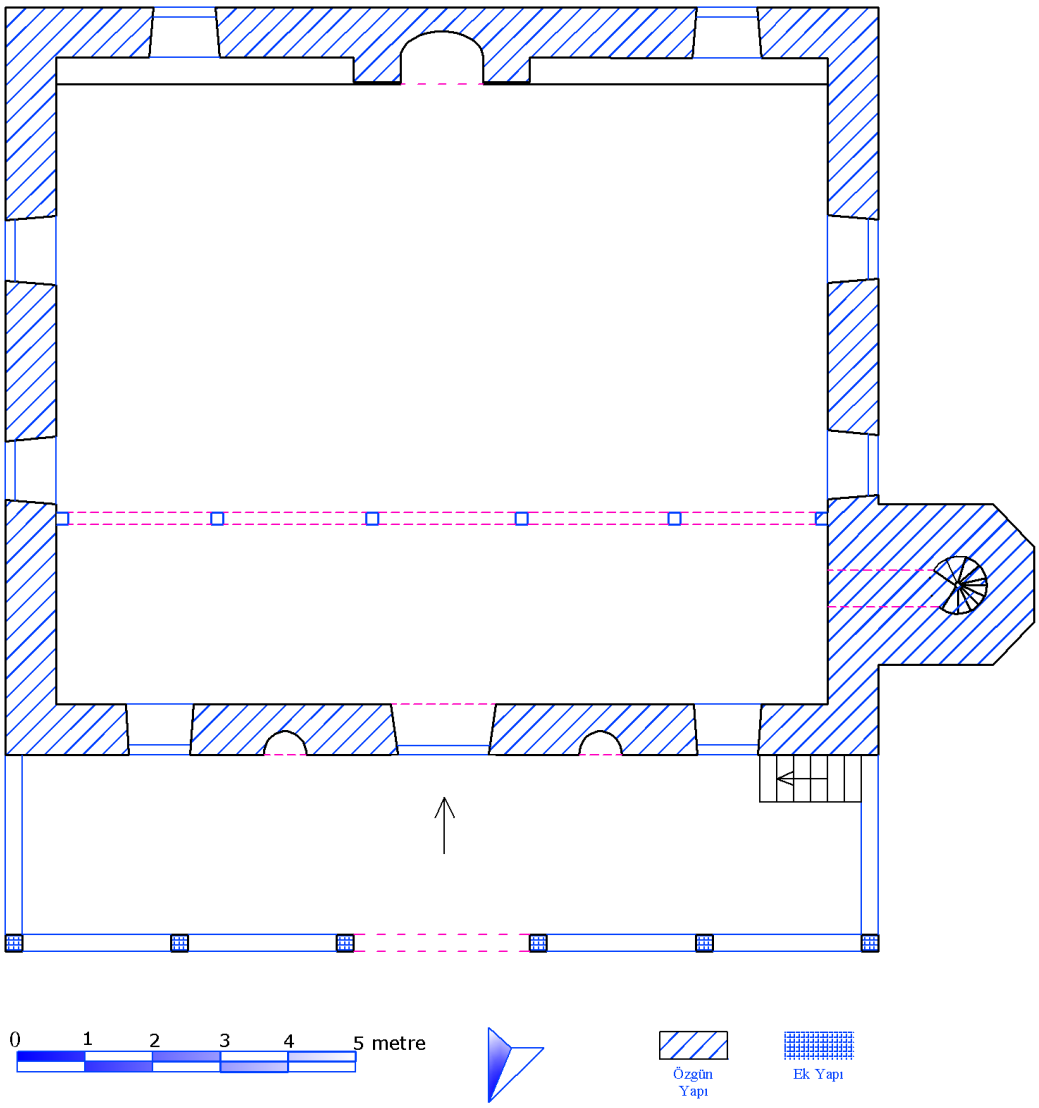

EK3-6: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii Planı.

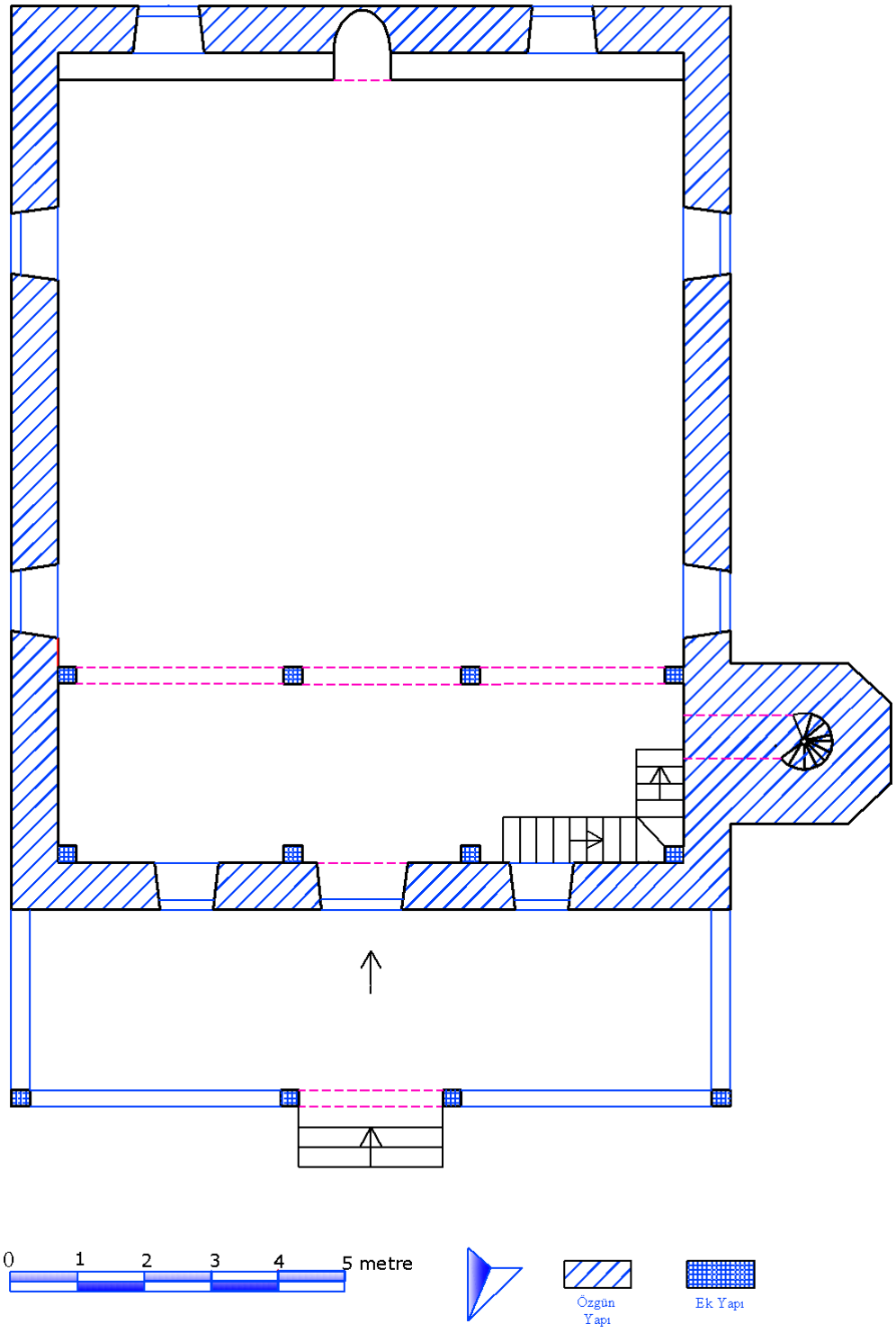

EK3-7: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Planı.

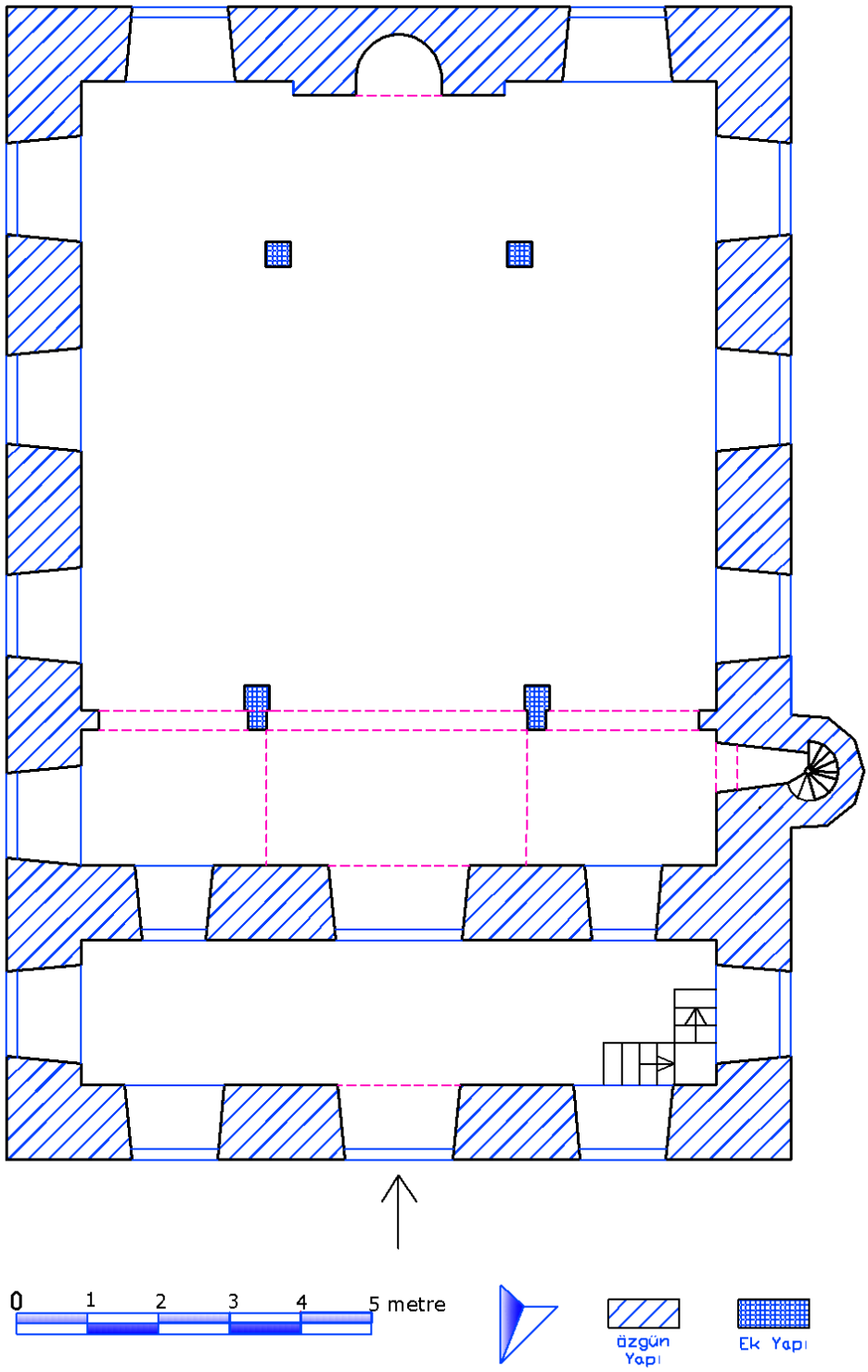

EK3-8: İzmir, Torbalı, Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Planı.

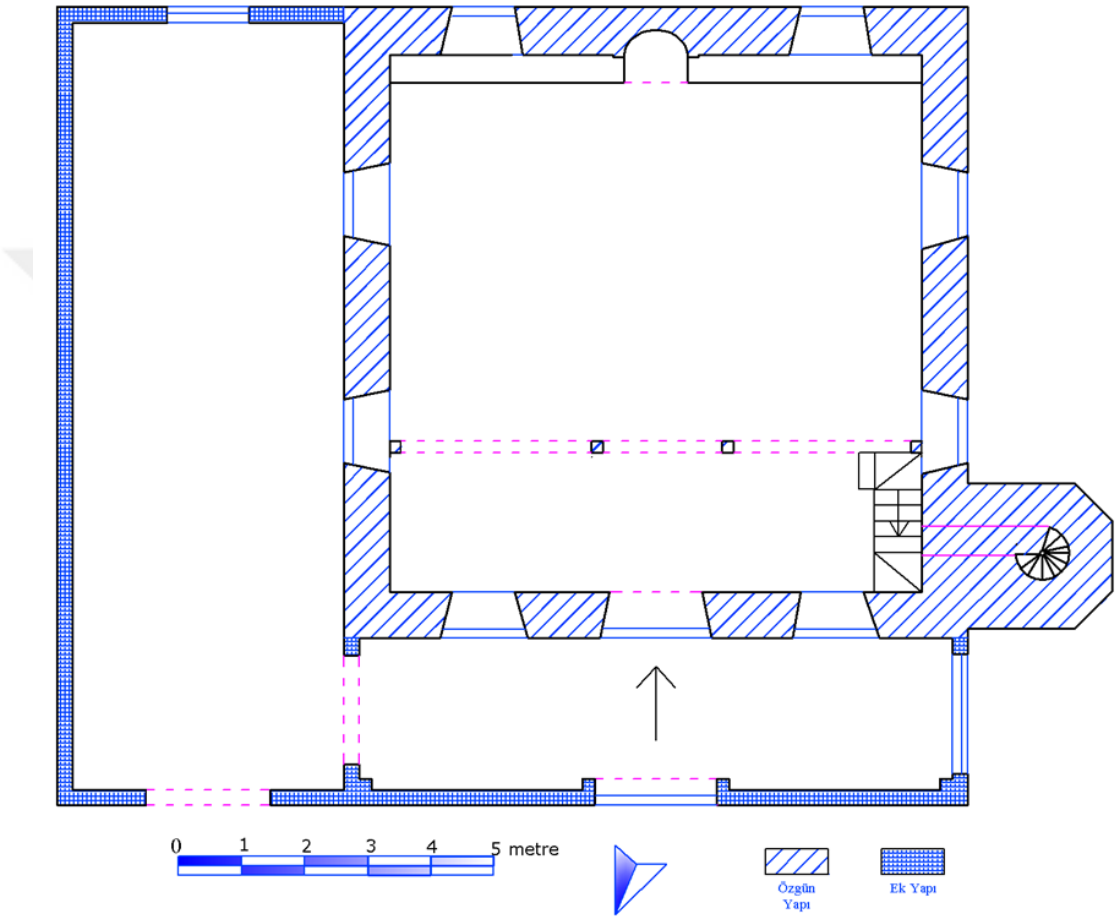

EK3-9: İzmir, Torbalı, Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Restitüsyon Planı.

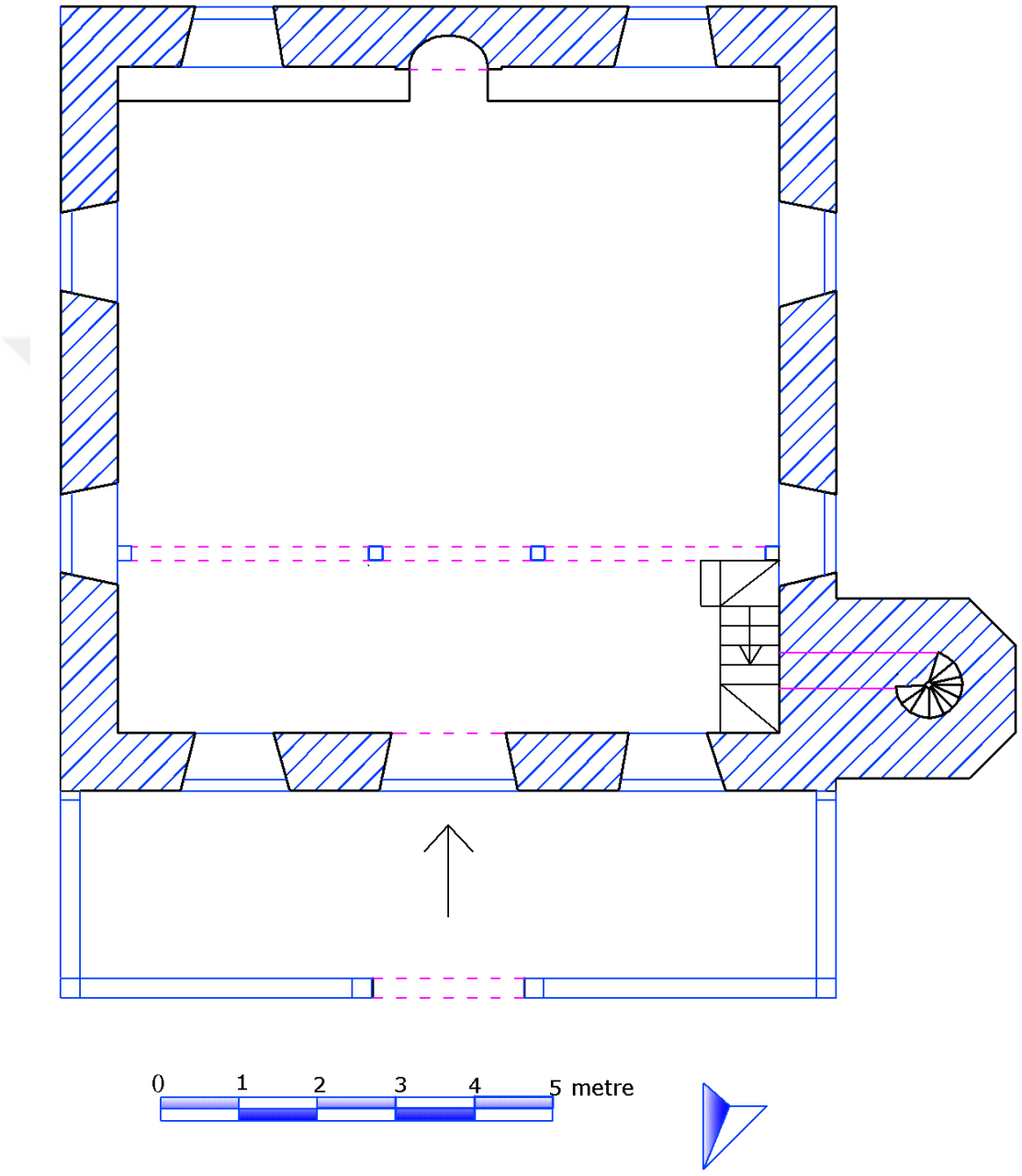

EK3-10: İstanbul, Beşiktaş Kaptan İbrahim Ağa Camii Planı.

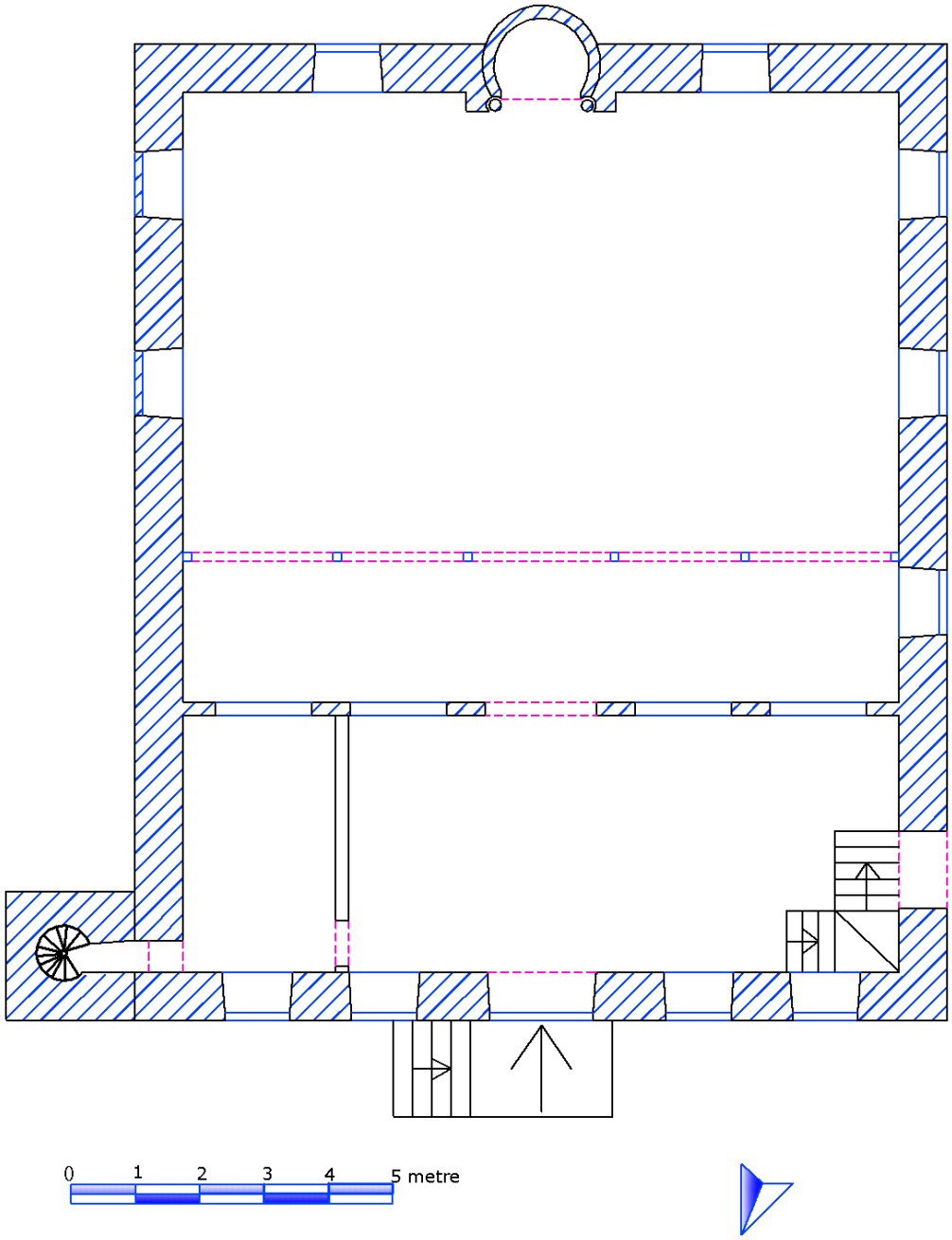

EK3-11: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Planı.

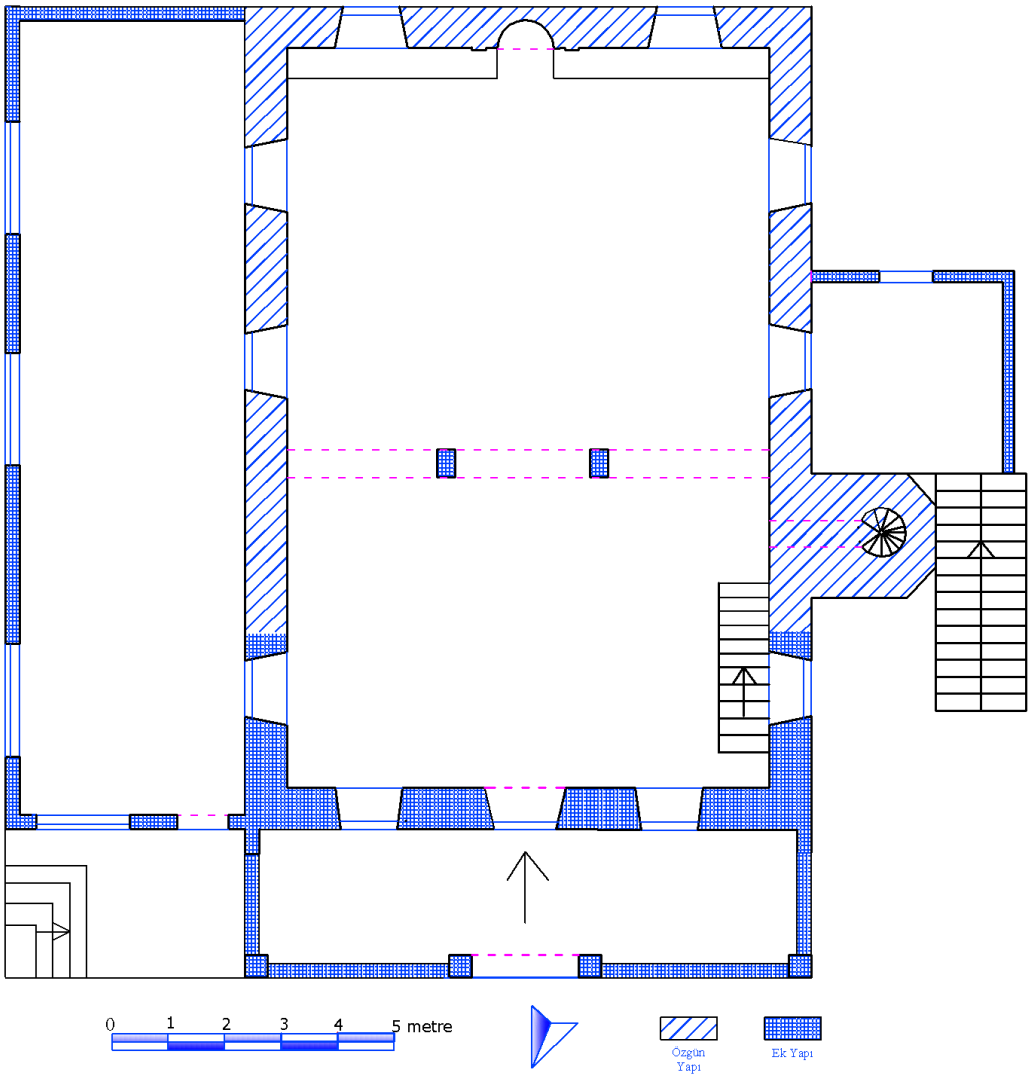

EK3-12: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Restitüsyon Planı.

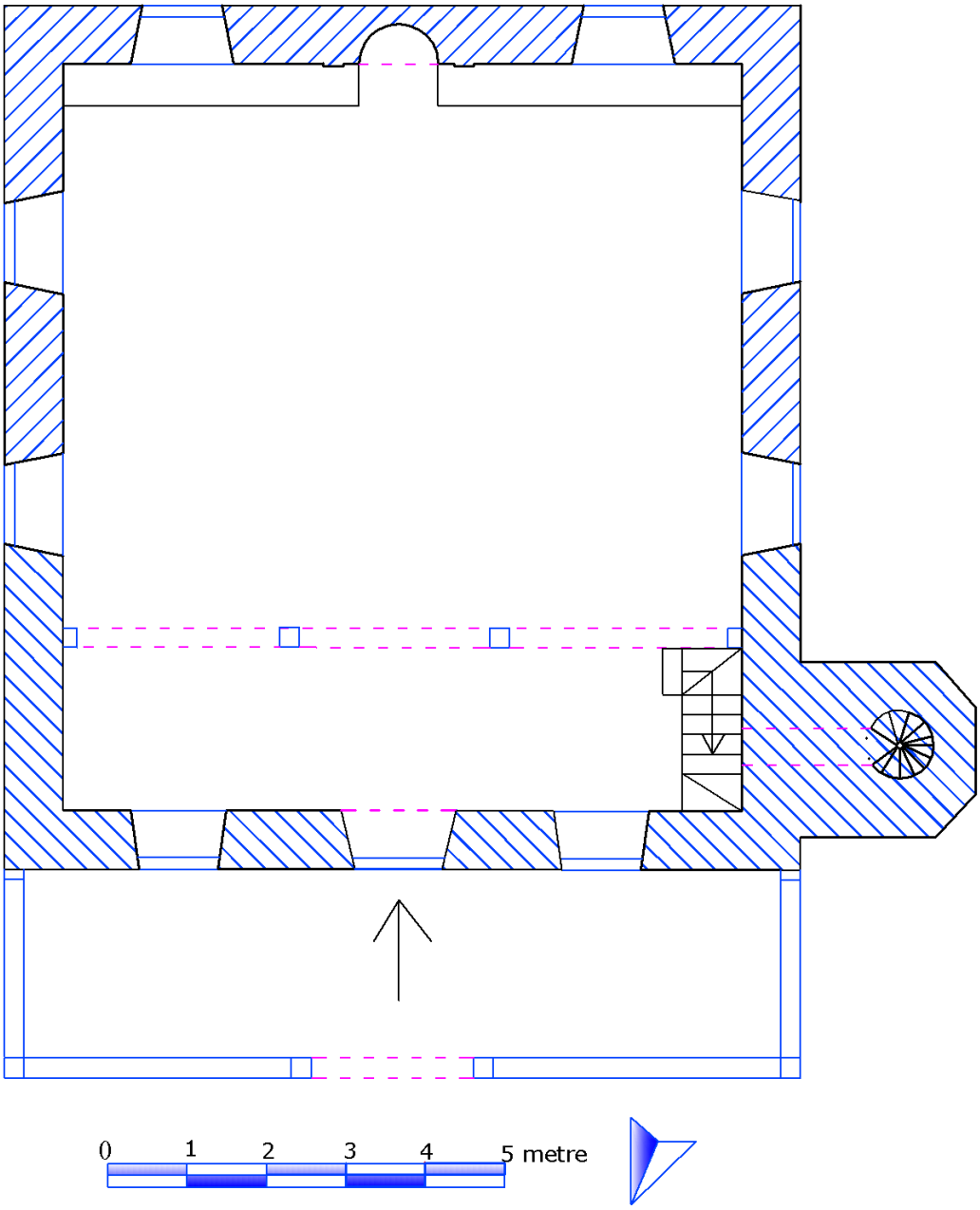

EK3-13: Eskişehir, Odunpazarı Karacaşehir Mahallesi Camii Planı.

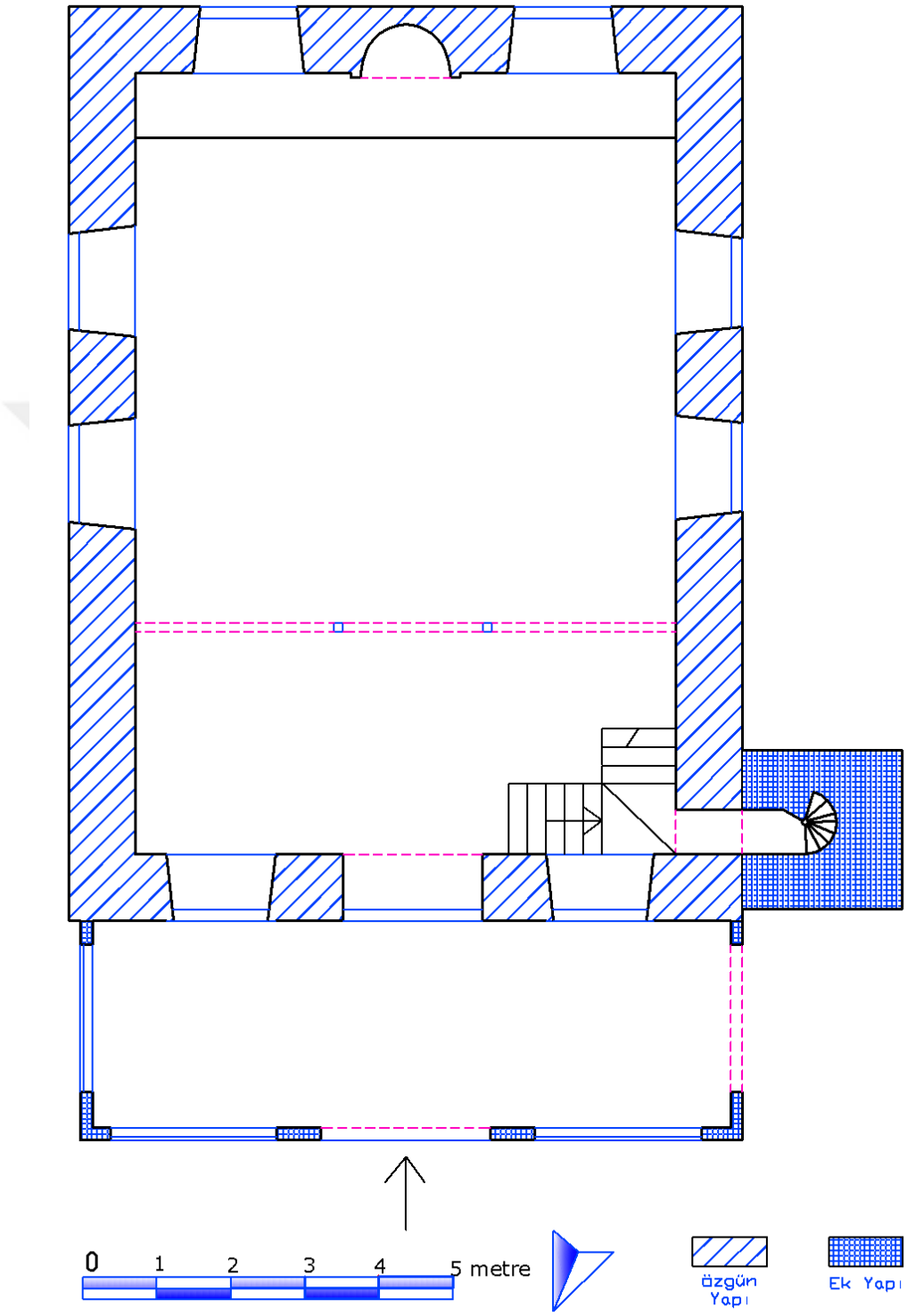

EK3-14: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Planı.

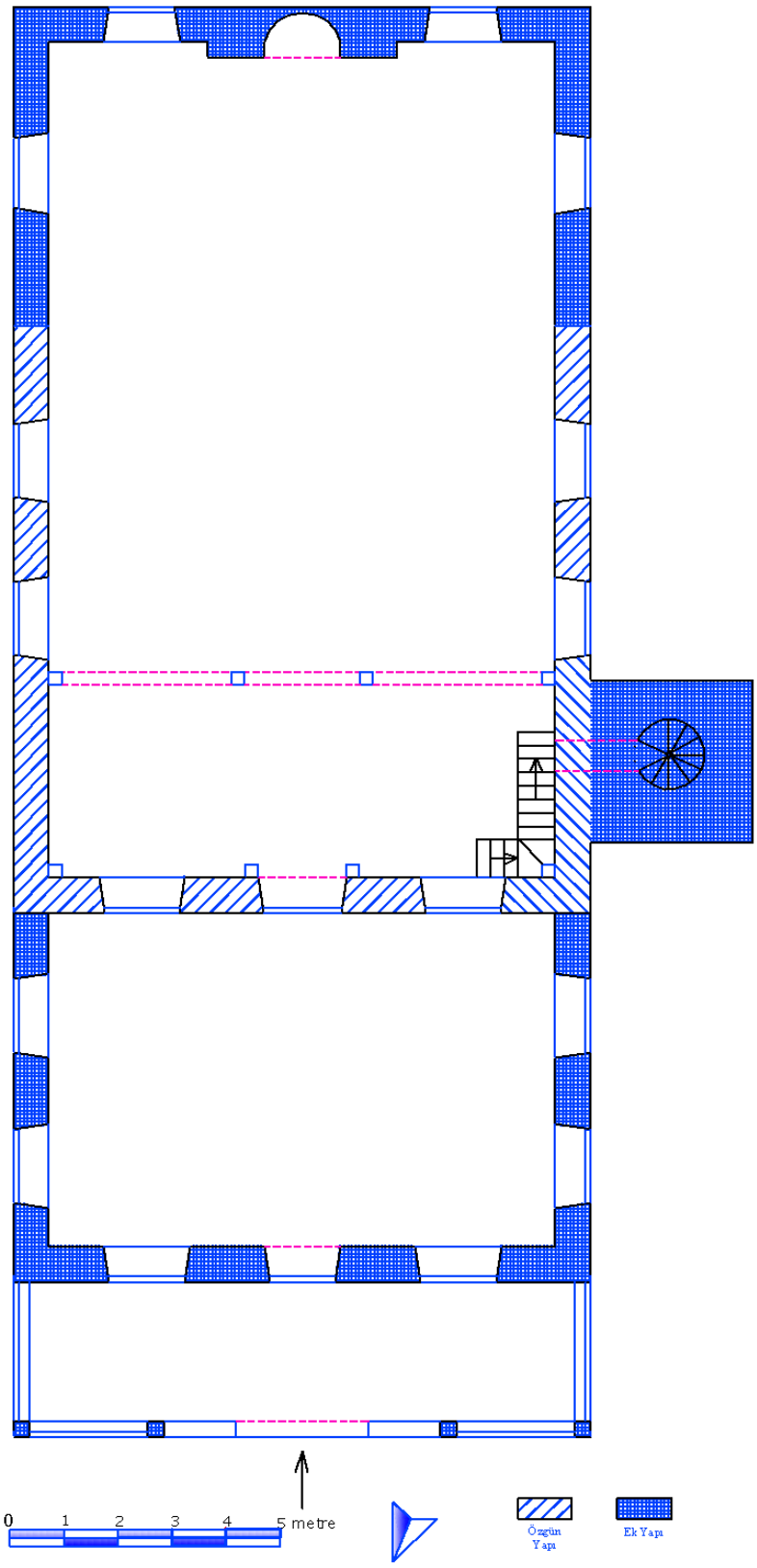

EK3-15: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Restitüsyon Planı.

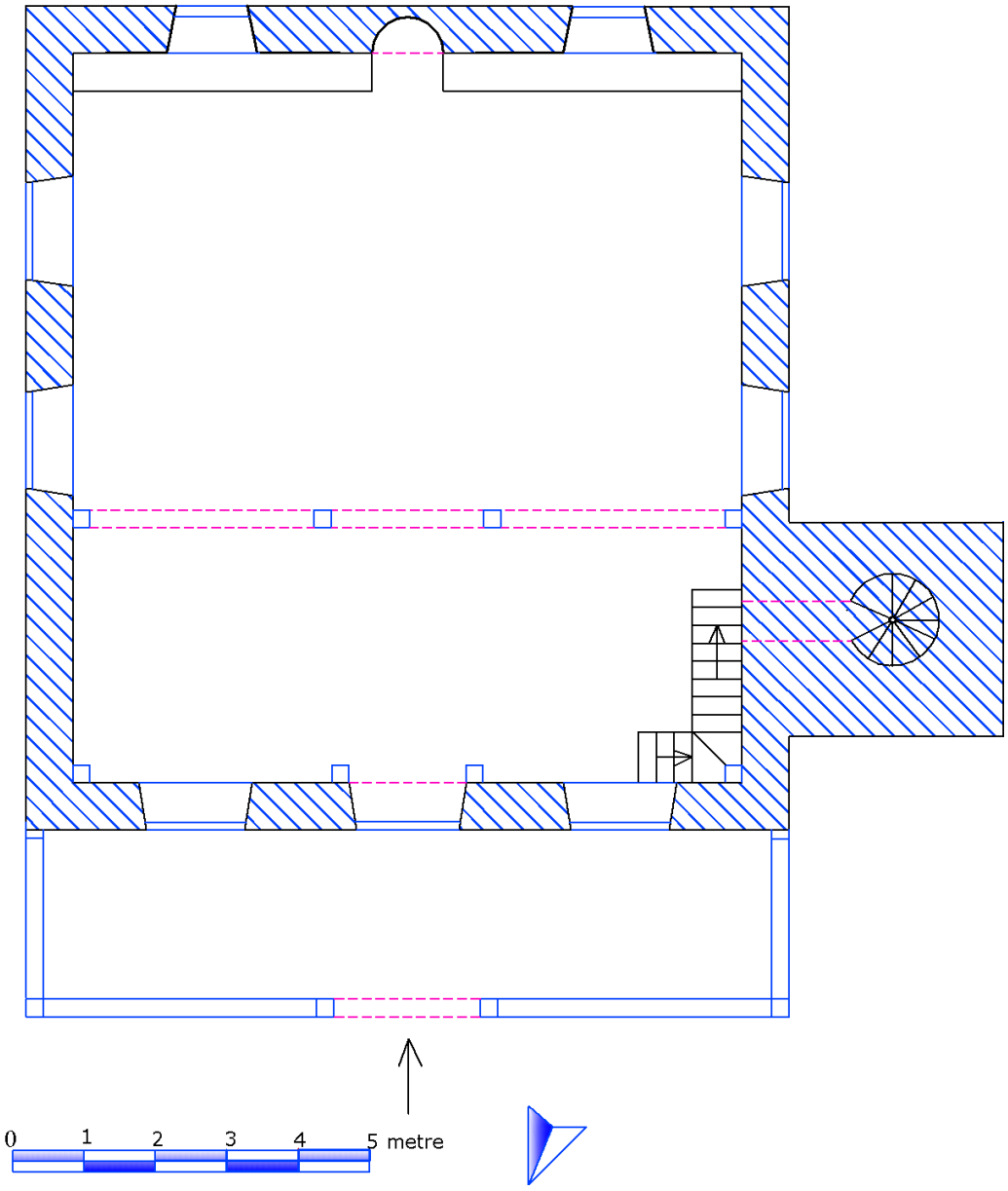

EK3-16: Çanakkale Merkez Tıflı Camii Planı.

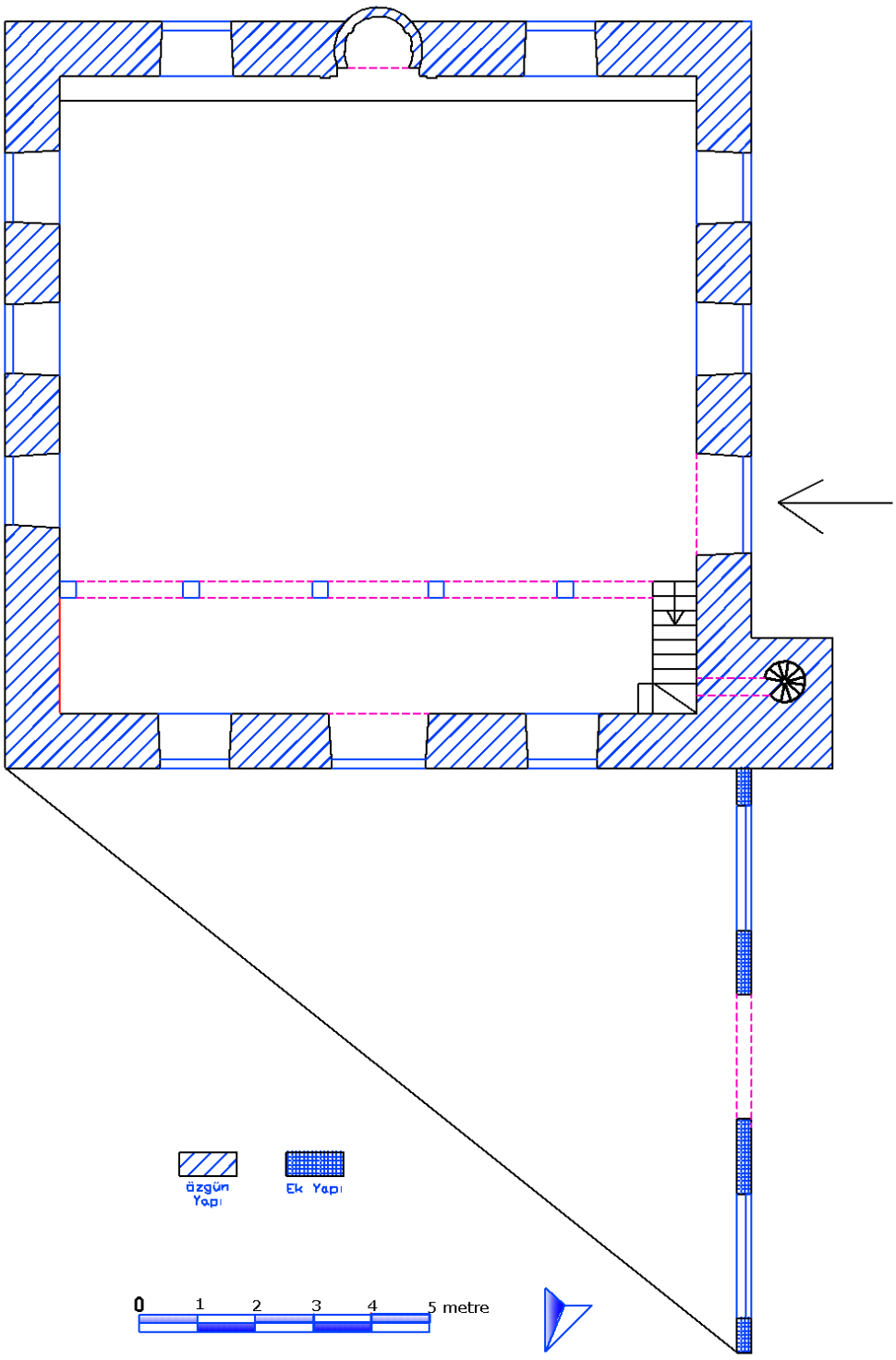

EK3-17: Bolu, Gerede Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Planı.

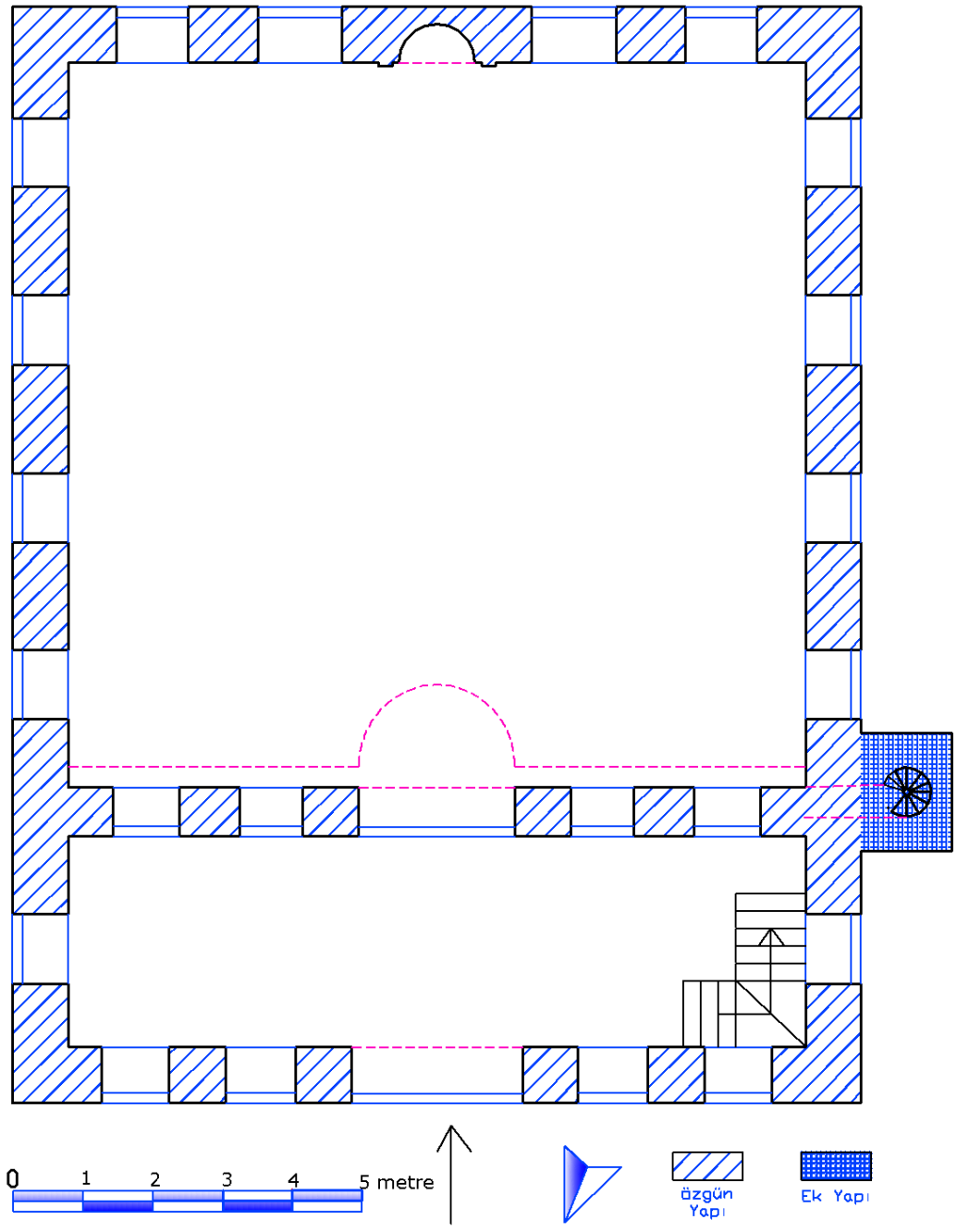

EK3-18: İstanbul, Beşiktaş, Raif ağa Camii Planı. (Vakıflar Müdürlüğü Planından İşlenerek.)

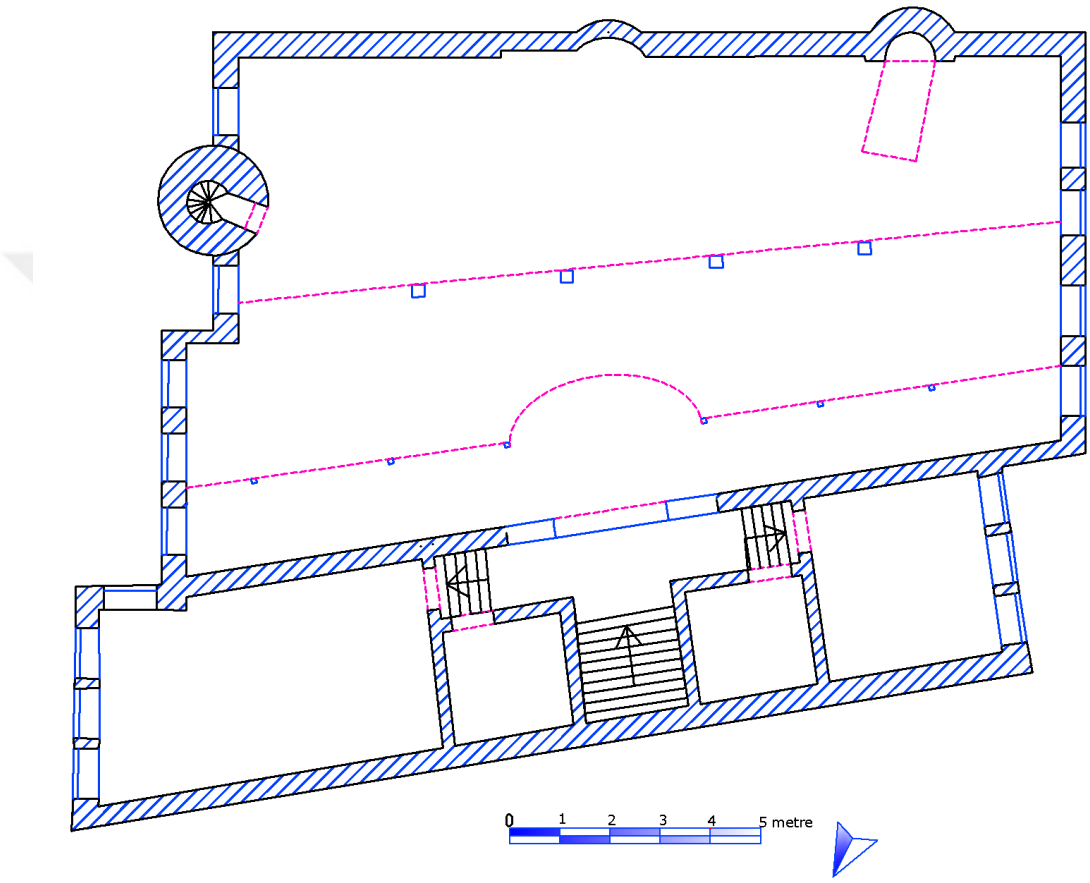

EK3-19: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi (Selimiye) Camii Planı.

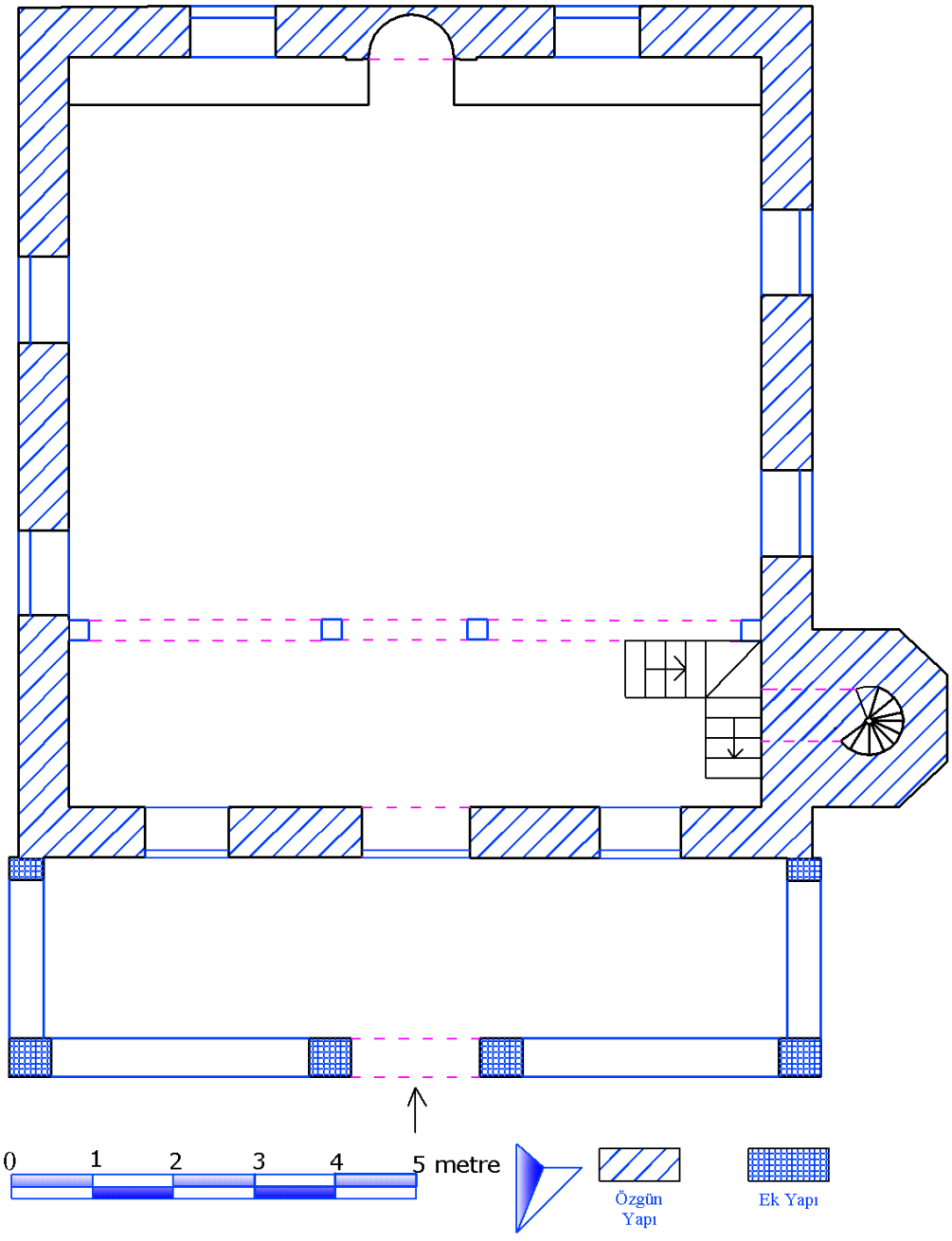

EK3-20: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Külliye Planı.

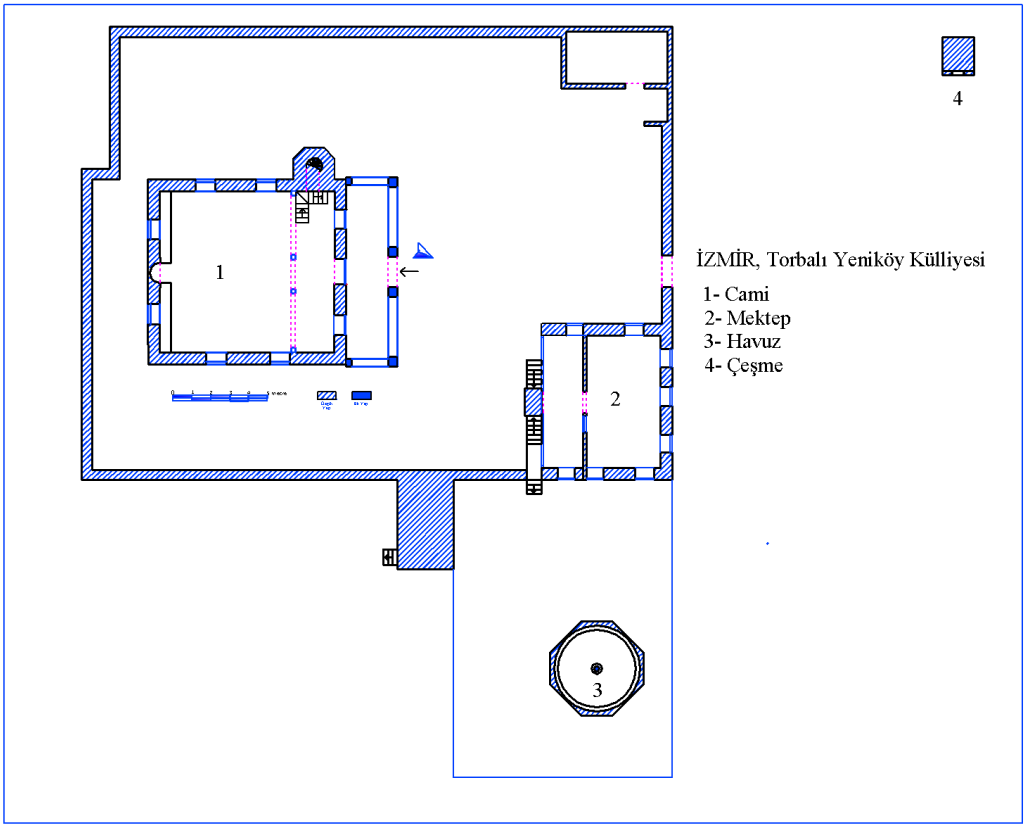

EK3-21: İzmir, Torbalı, Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Planı.

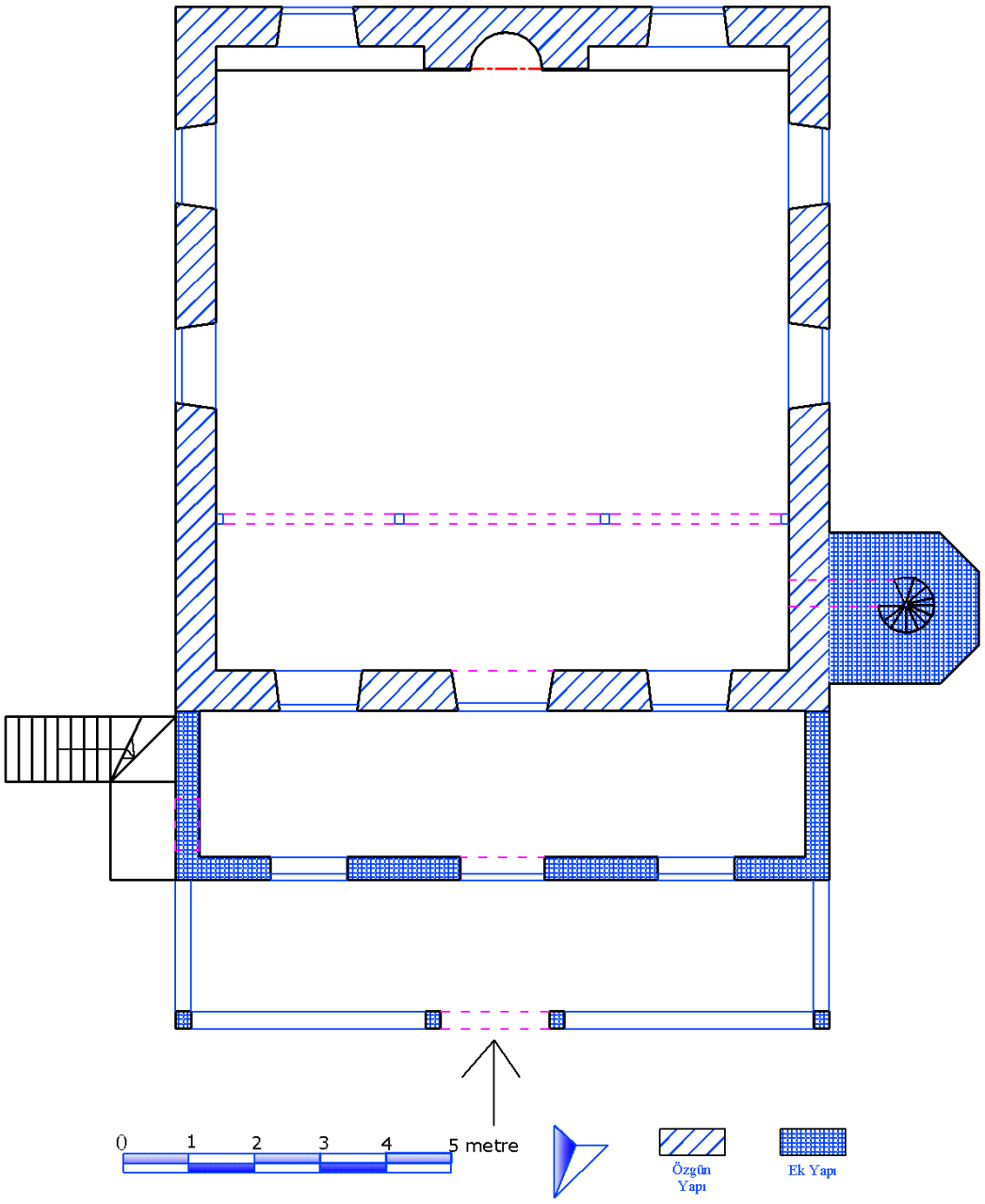

EK3-22: Kırklareli, Babaeski Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii Planı.

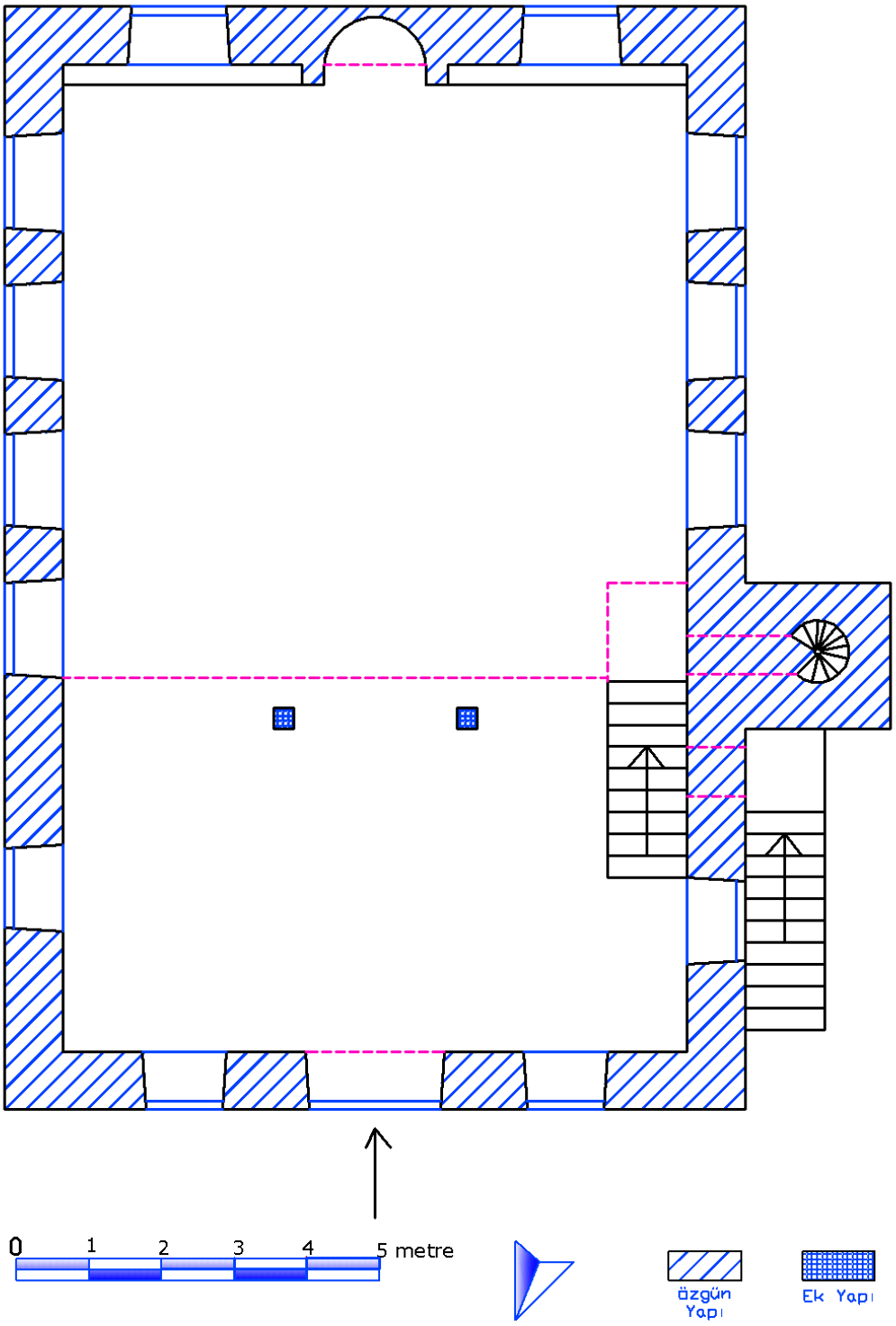

EK3-23: İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii Planı.

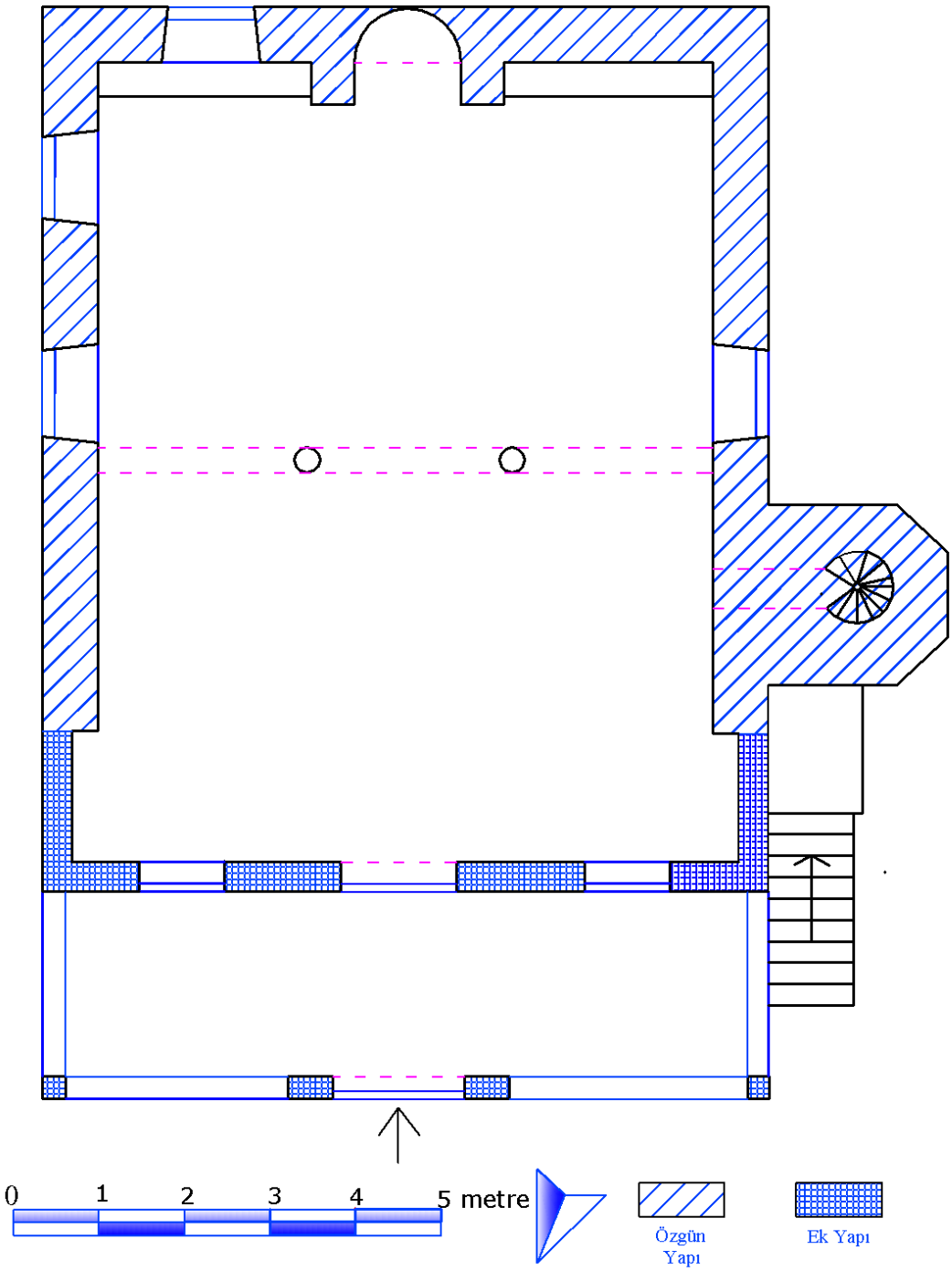

EK3-24: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Planı.

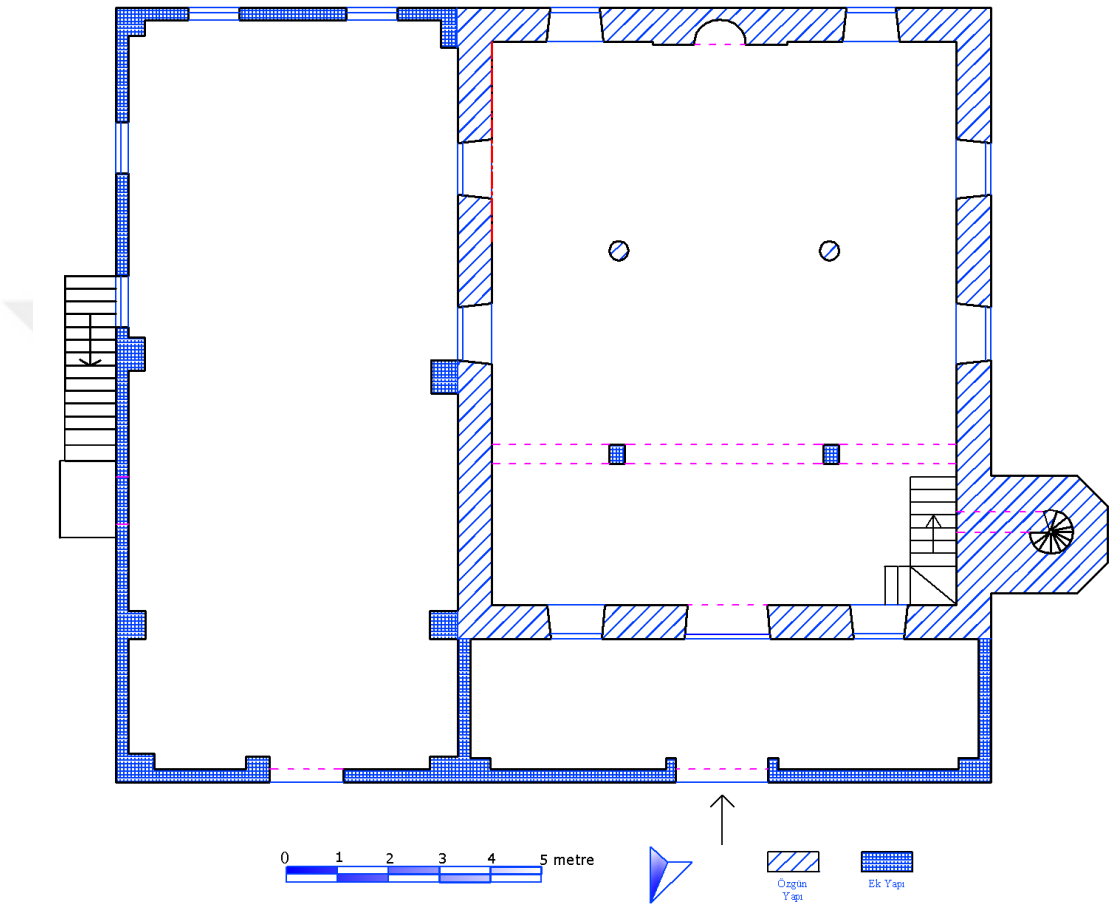

EK3-25: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Restitüsyon Planı.

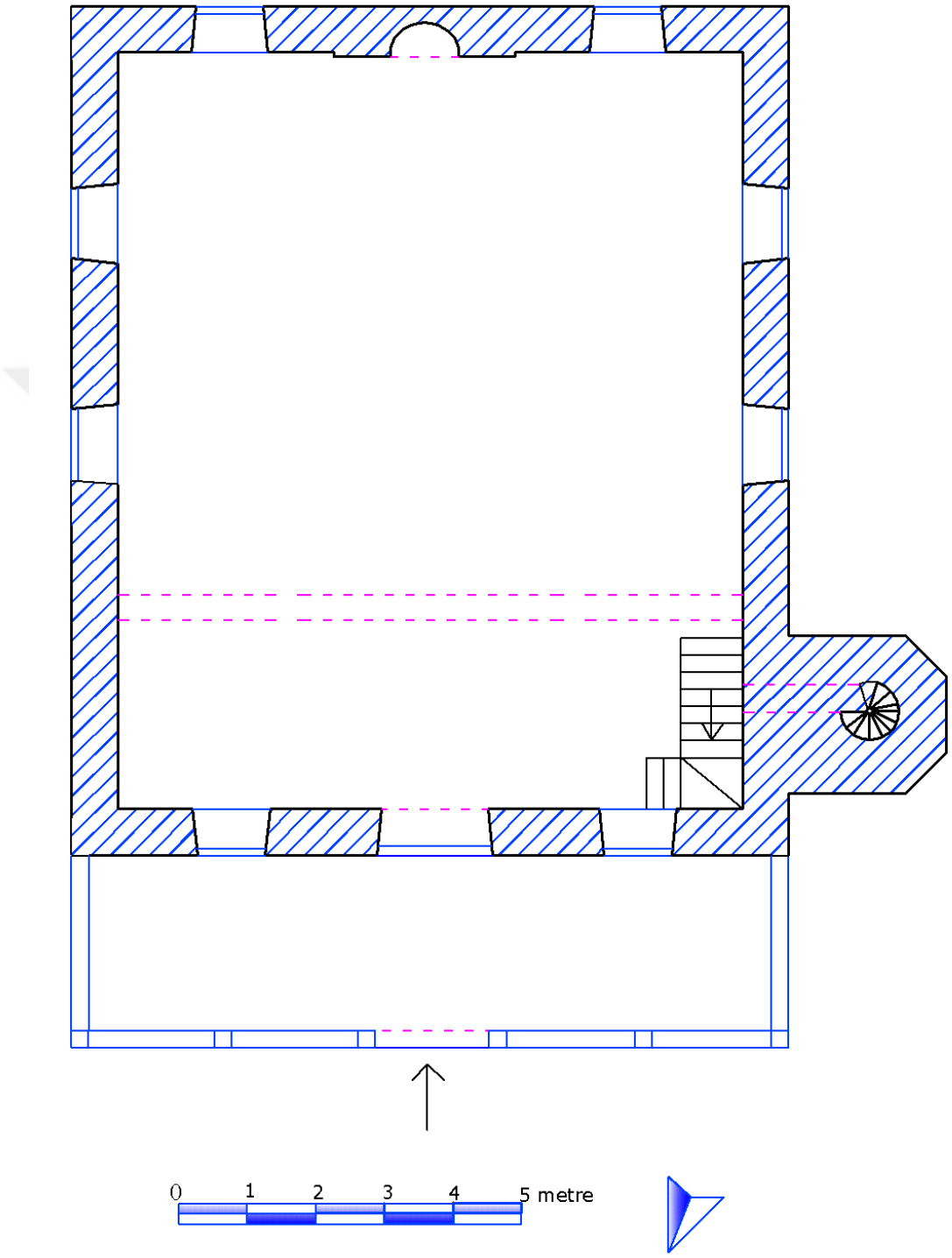

EK3-26: Tekirdağ, Saray Kurtdere Mahallesi Camii Planı.

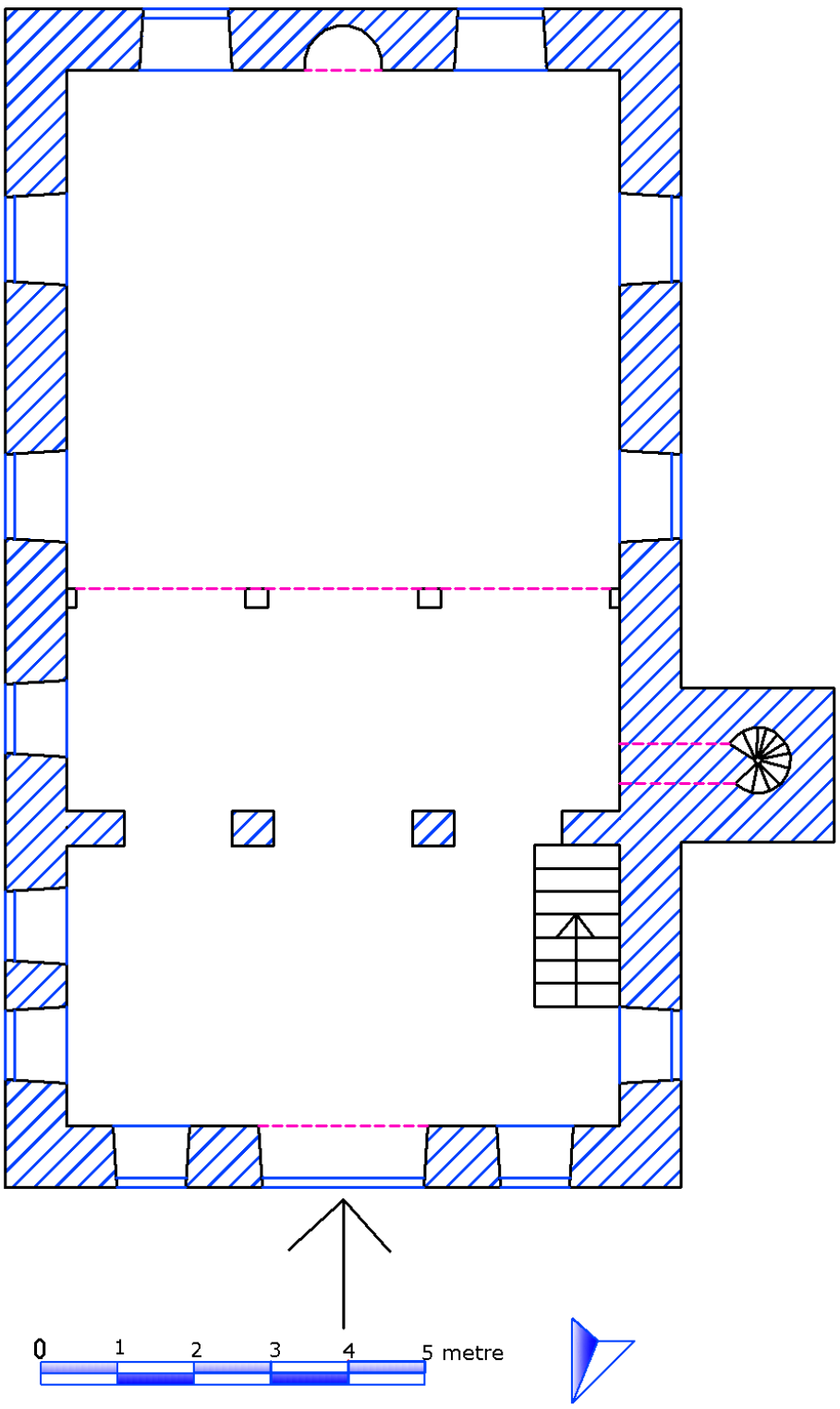

EK3-27: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiyye) Camii Planı.

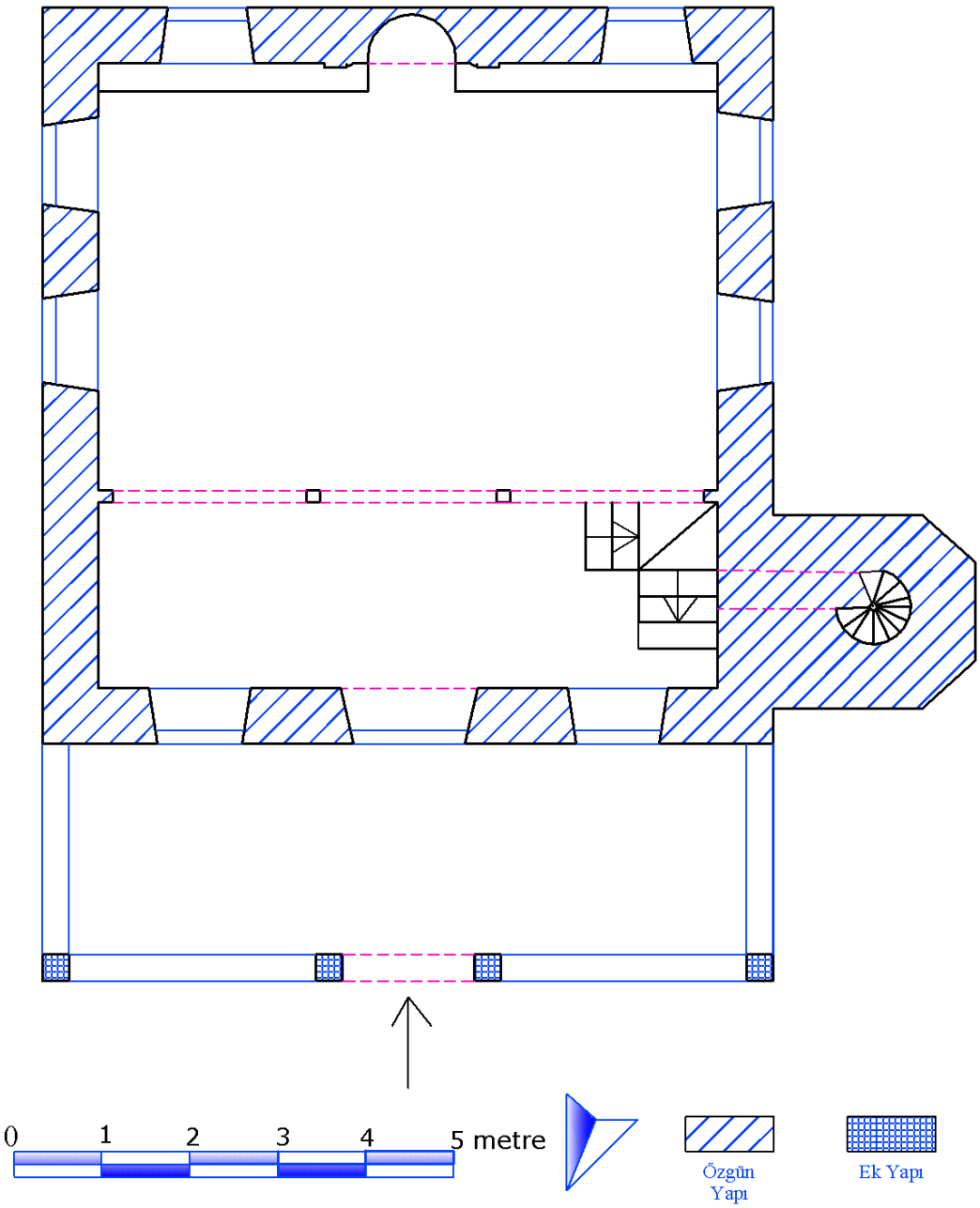

EK3-28: İzmir, Tire Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Planı.

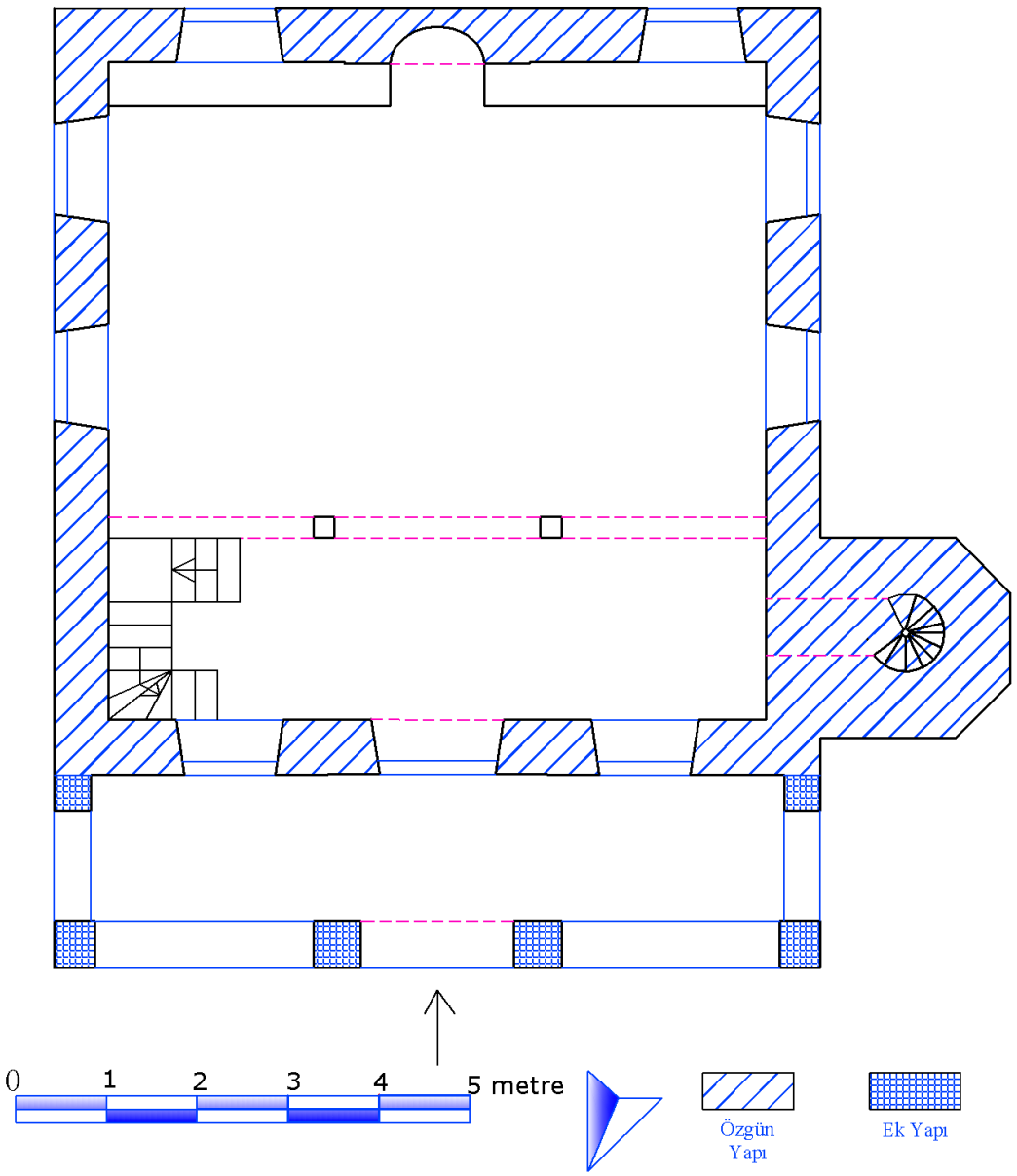

EK3-29: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Planı.

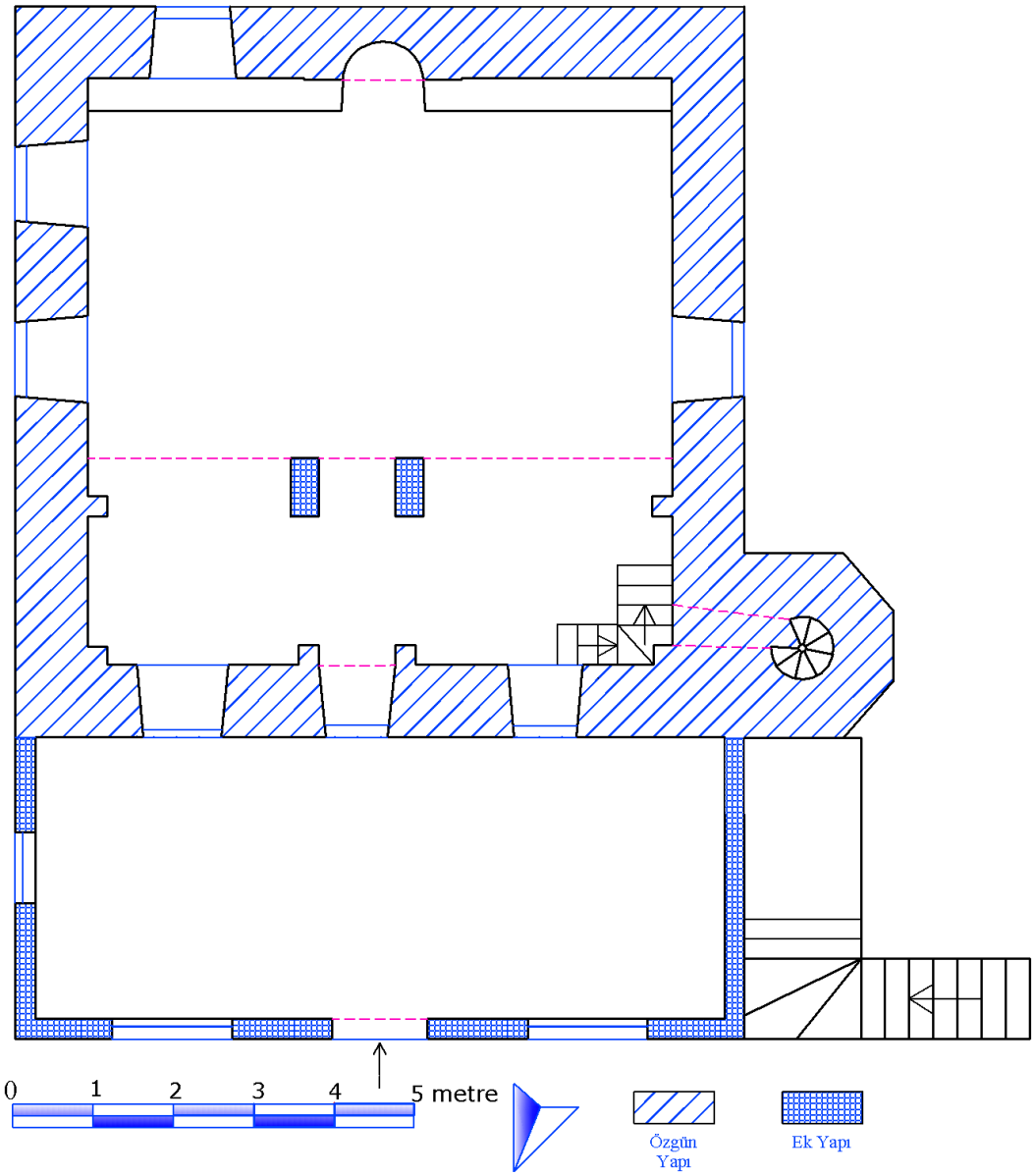

EK3-30: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Restitüsyon Planı.

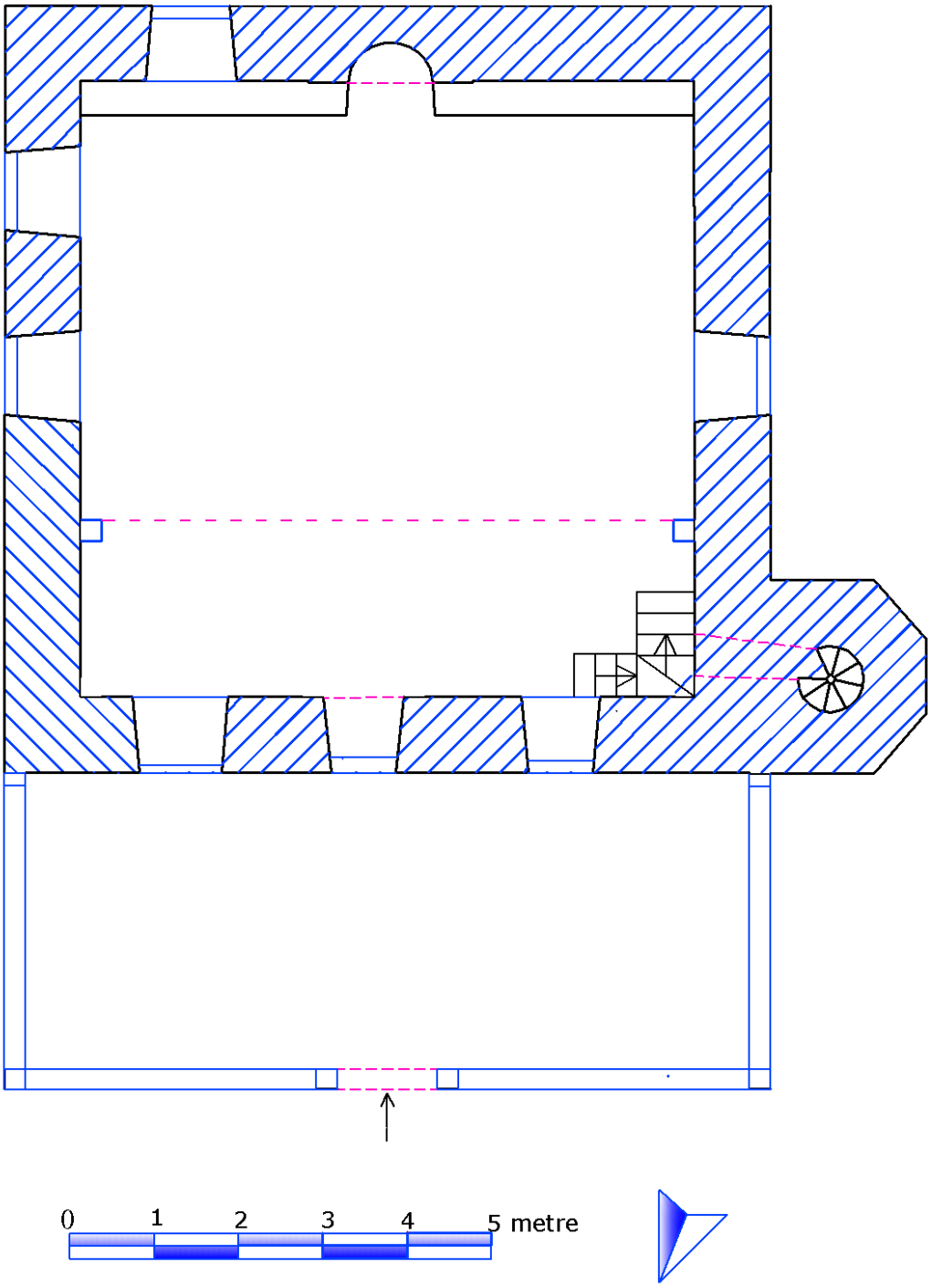

EK3-31: Ankara, Haymana Ahırlıkuyu Mahallesi Eski Camii Planı.

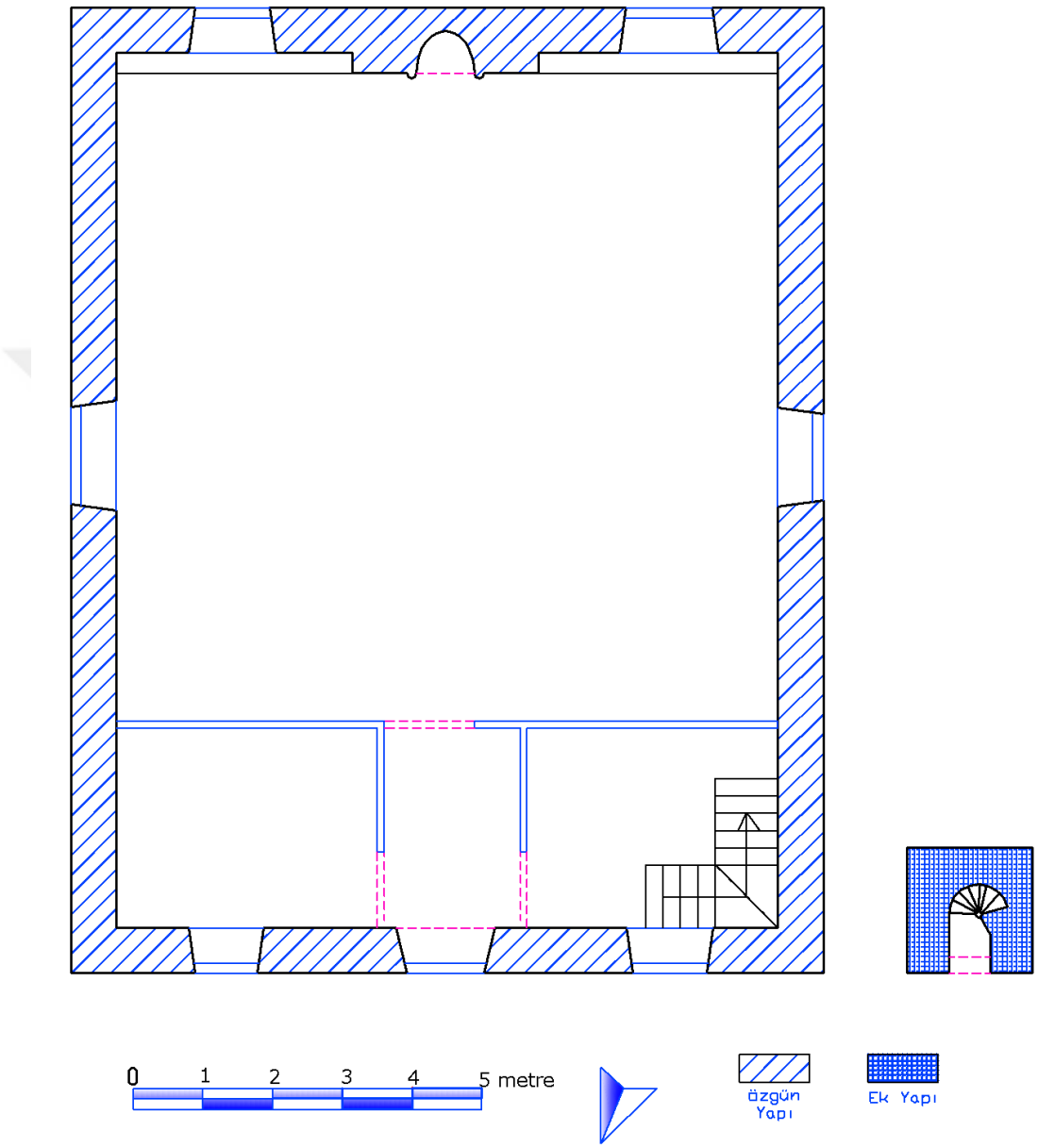

EK3-32: Çankırı, Kurşunlu Dumanlı Köyü Camii.

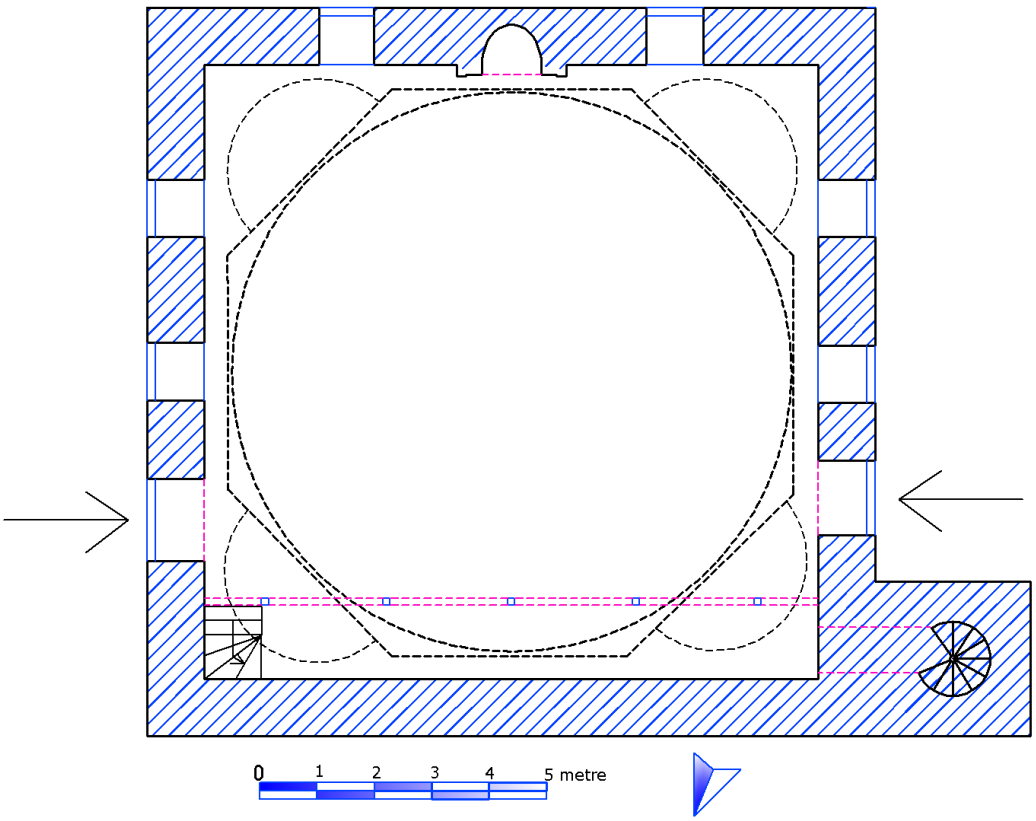

EK3-33: Burdur, Çeltikçi Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Planı.

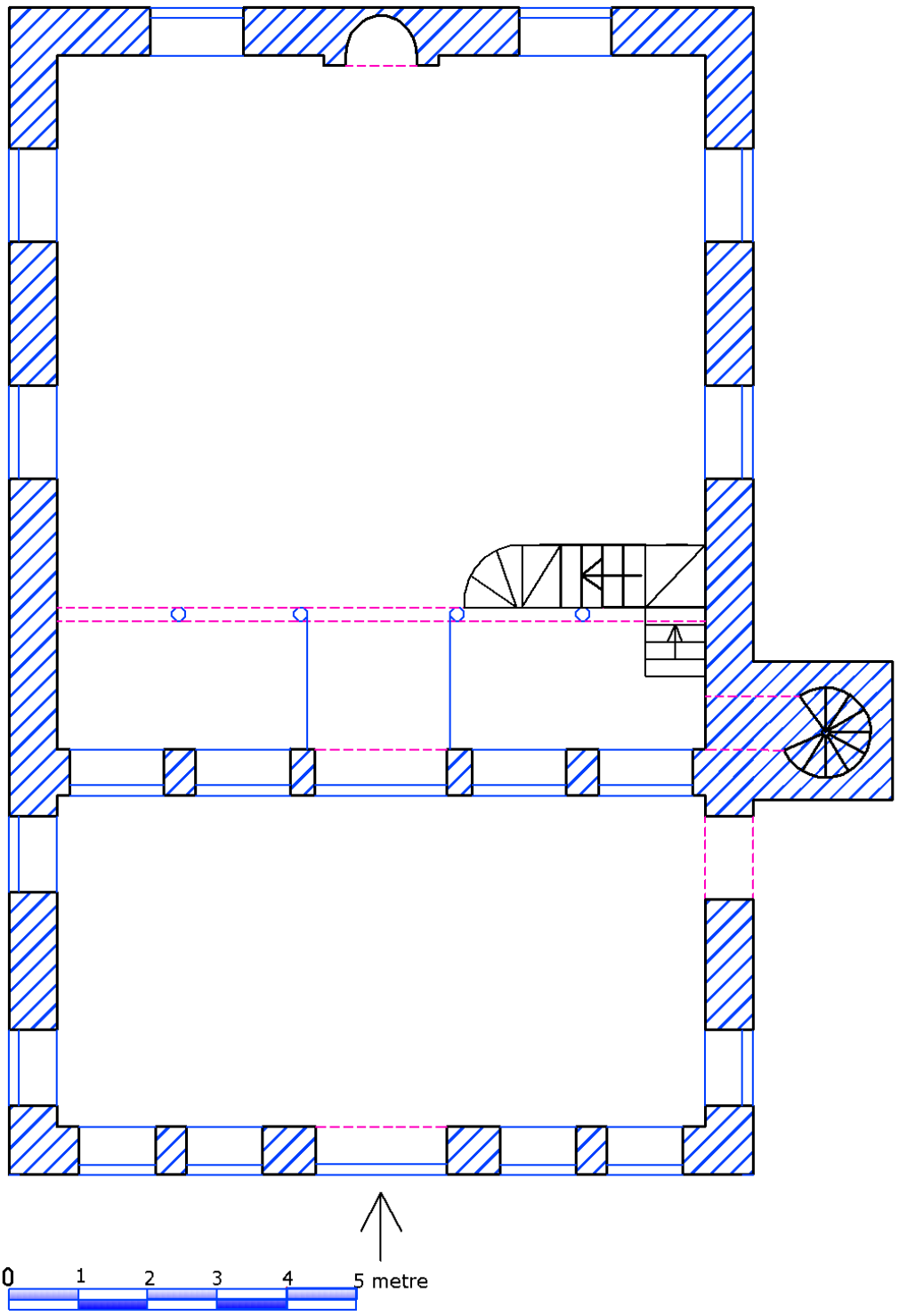

EK3-34: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Planı.

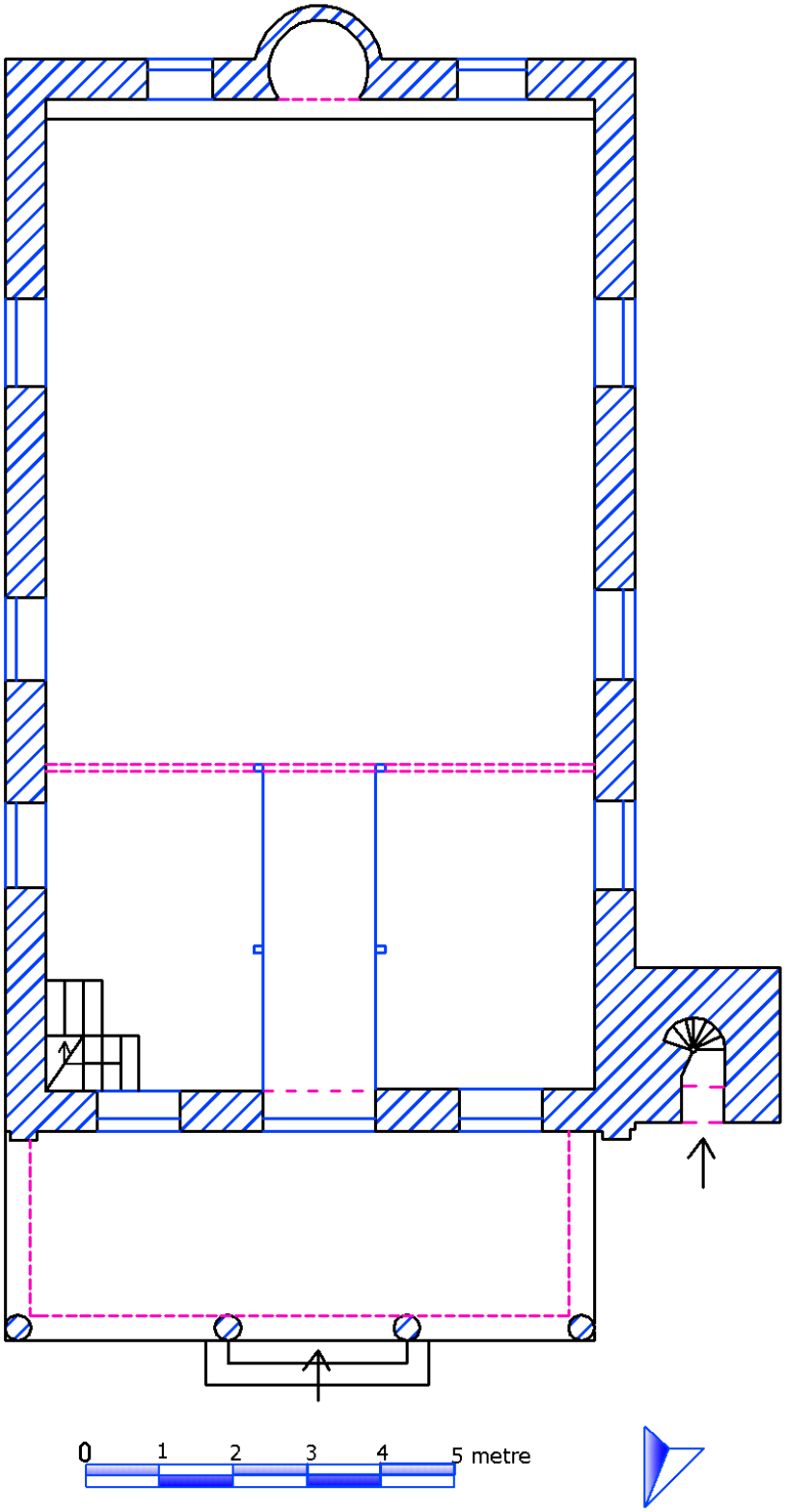

EK3-35: İzmir, Bornova Çiçekliköy (Hamidiye) Camii Planı.

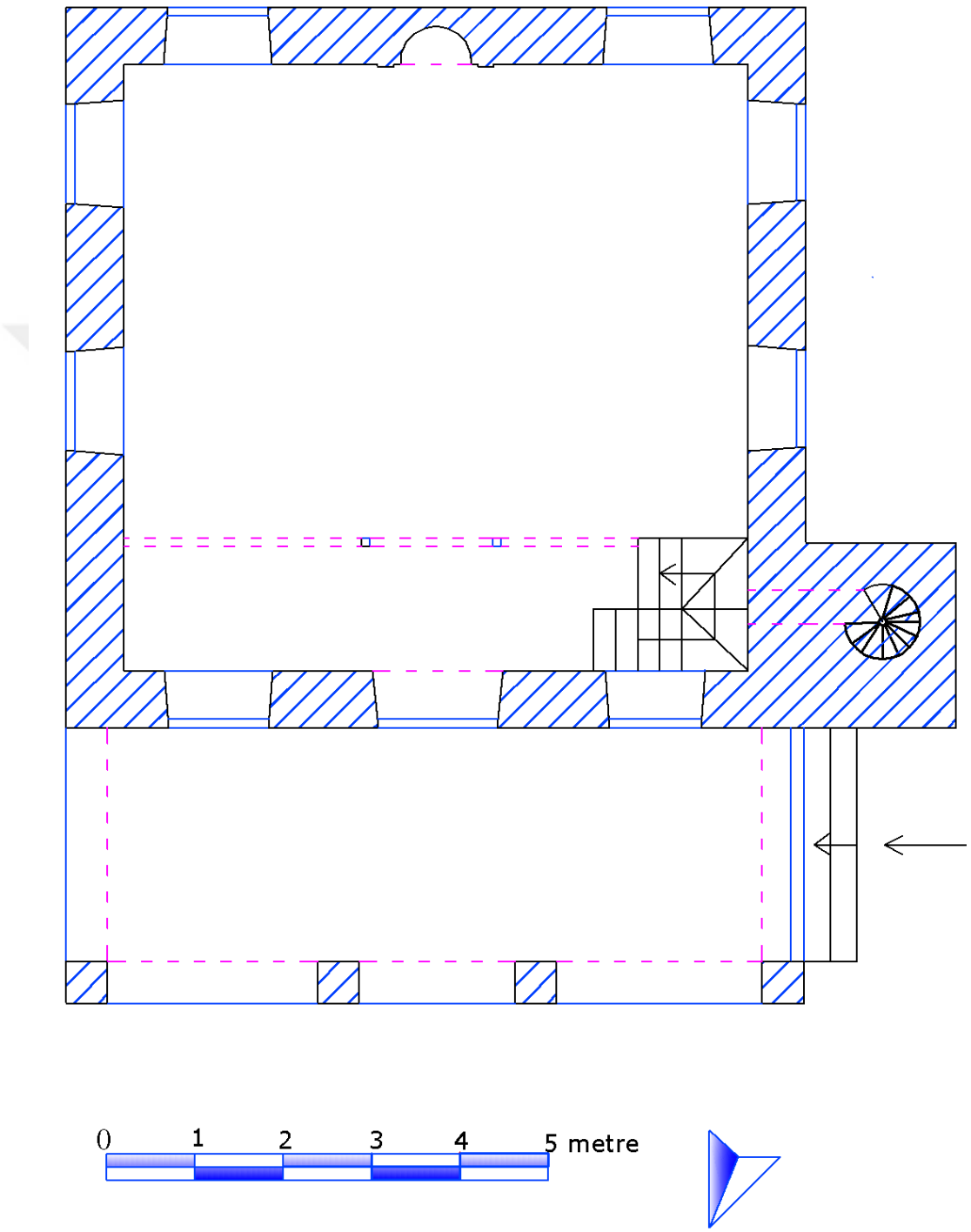

EK3- 36: Hatay (Antakya) Ertuğrul Affan Camii Planı.

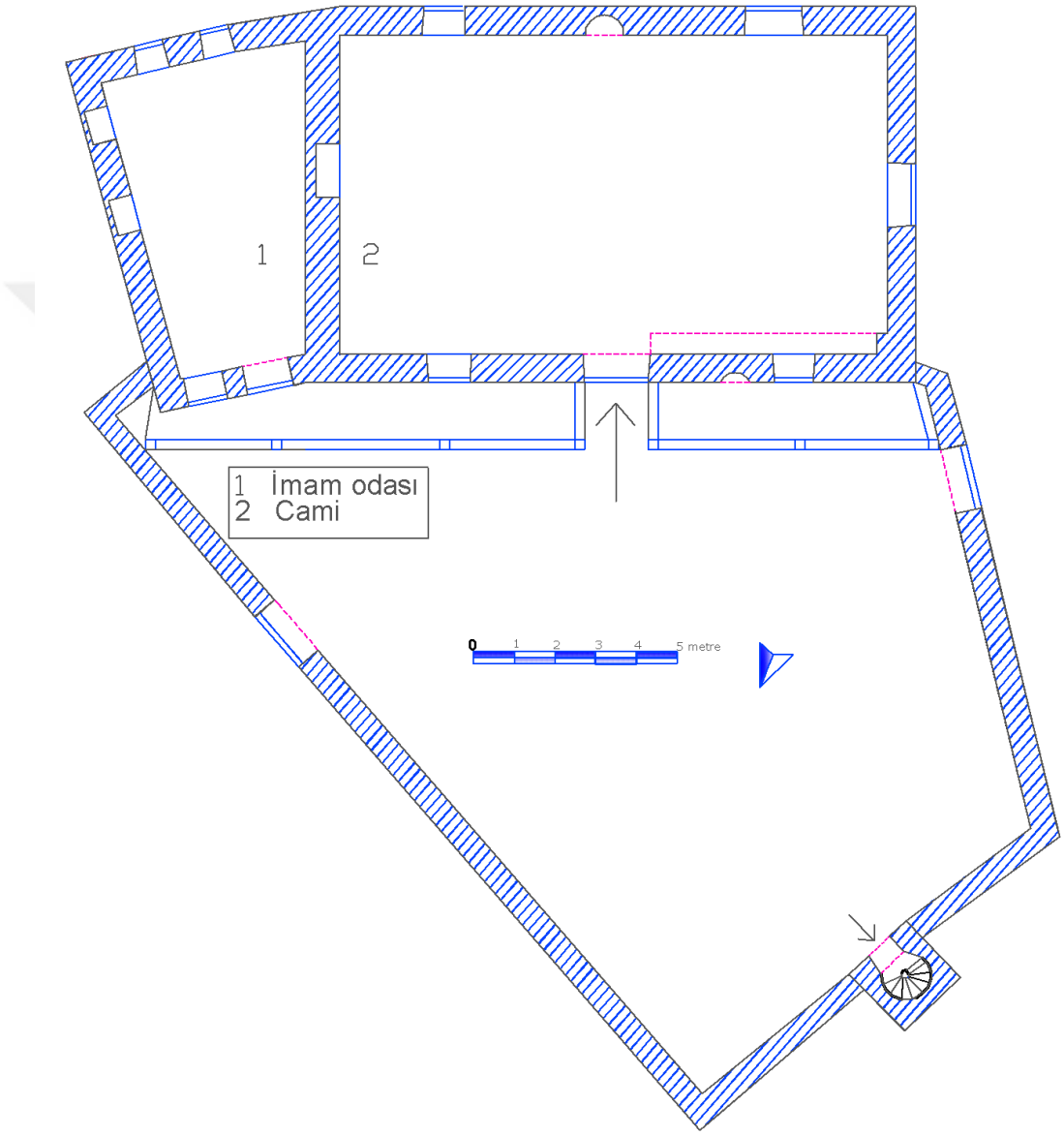

EK3-37: Hatay (Antakya) Orhaniye (Orhanlı) Camii Planı

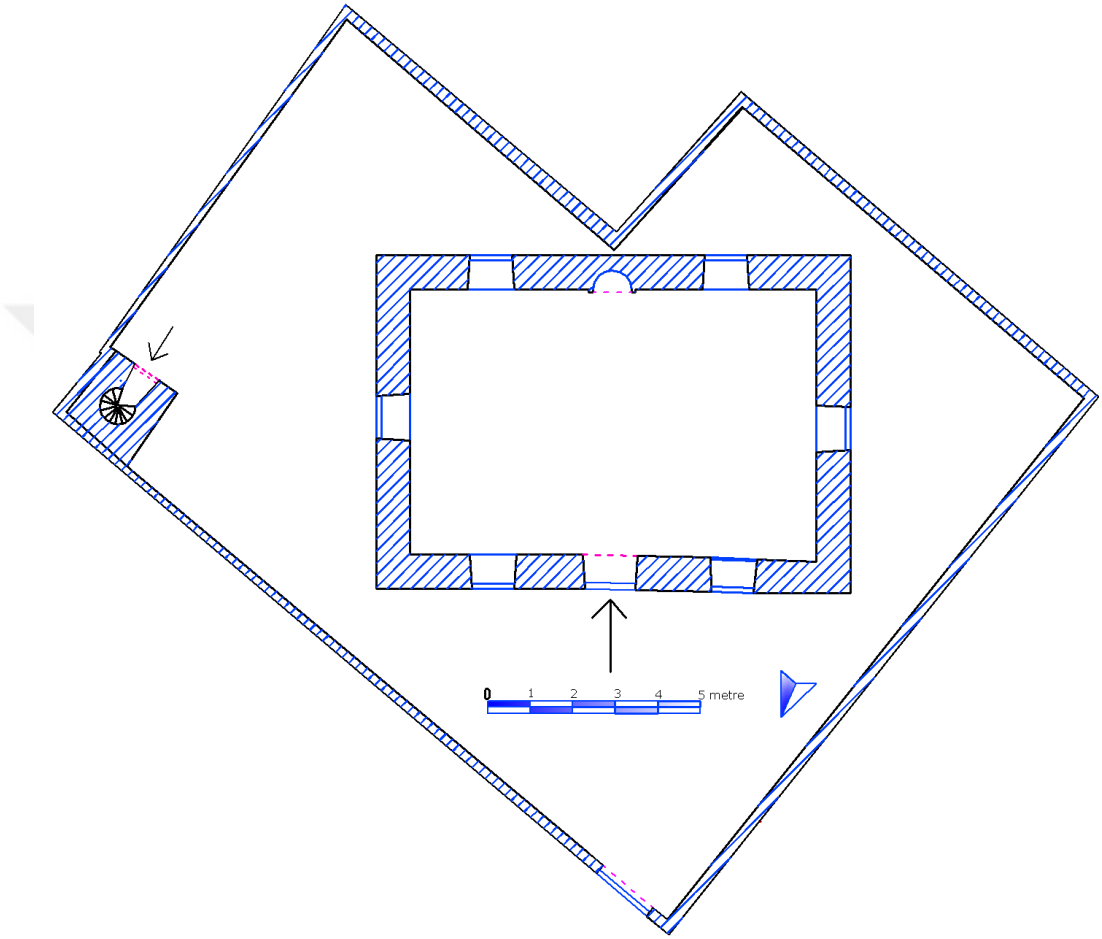

EK3-38: Hatay (Antakya) Osmaniye (Osmanlı) Camii Planı.

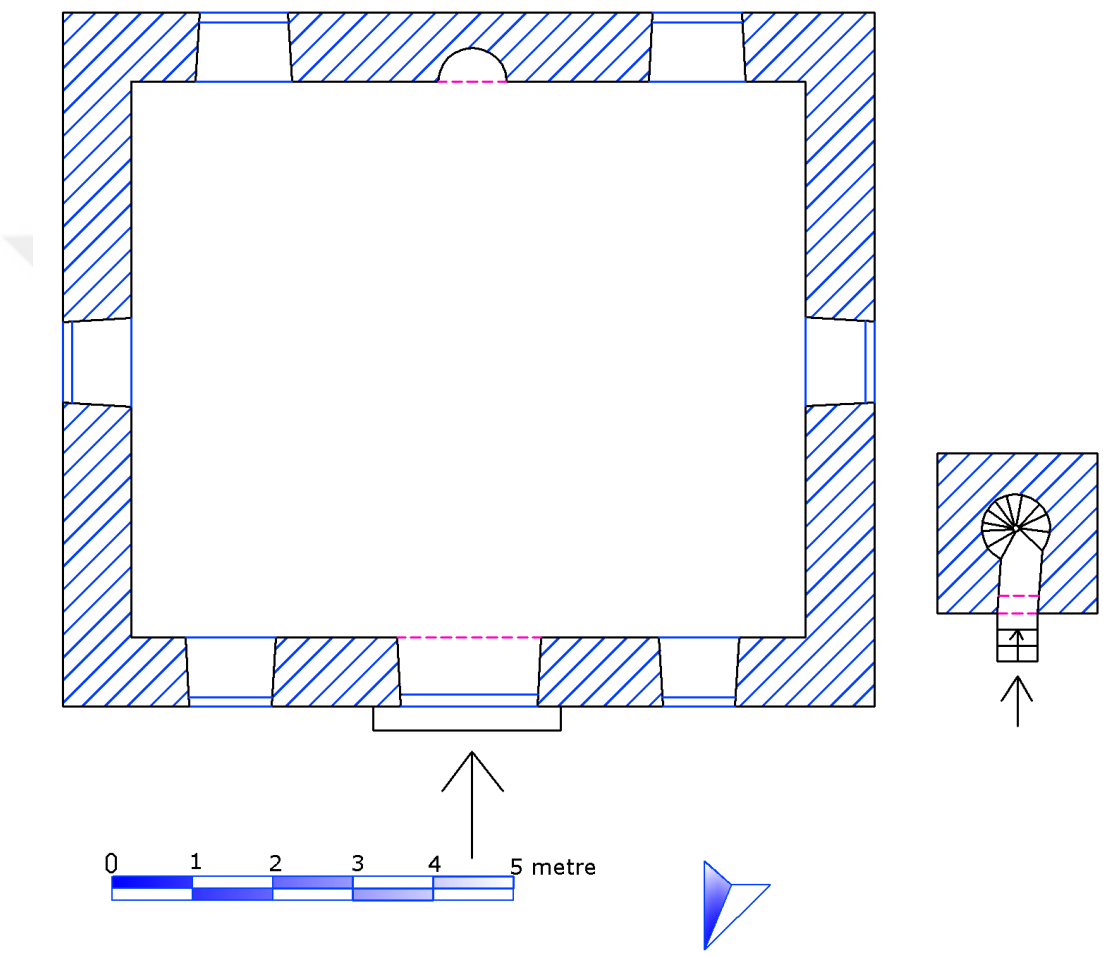

EK3-39: Eskişehir, Mahmudiye Karakışla (Hara) Camii Planı.

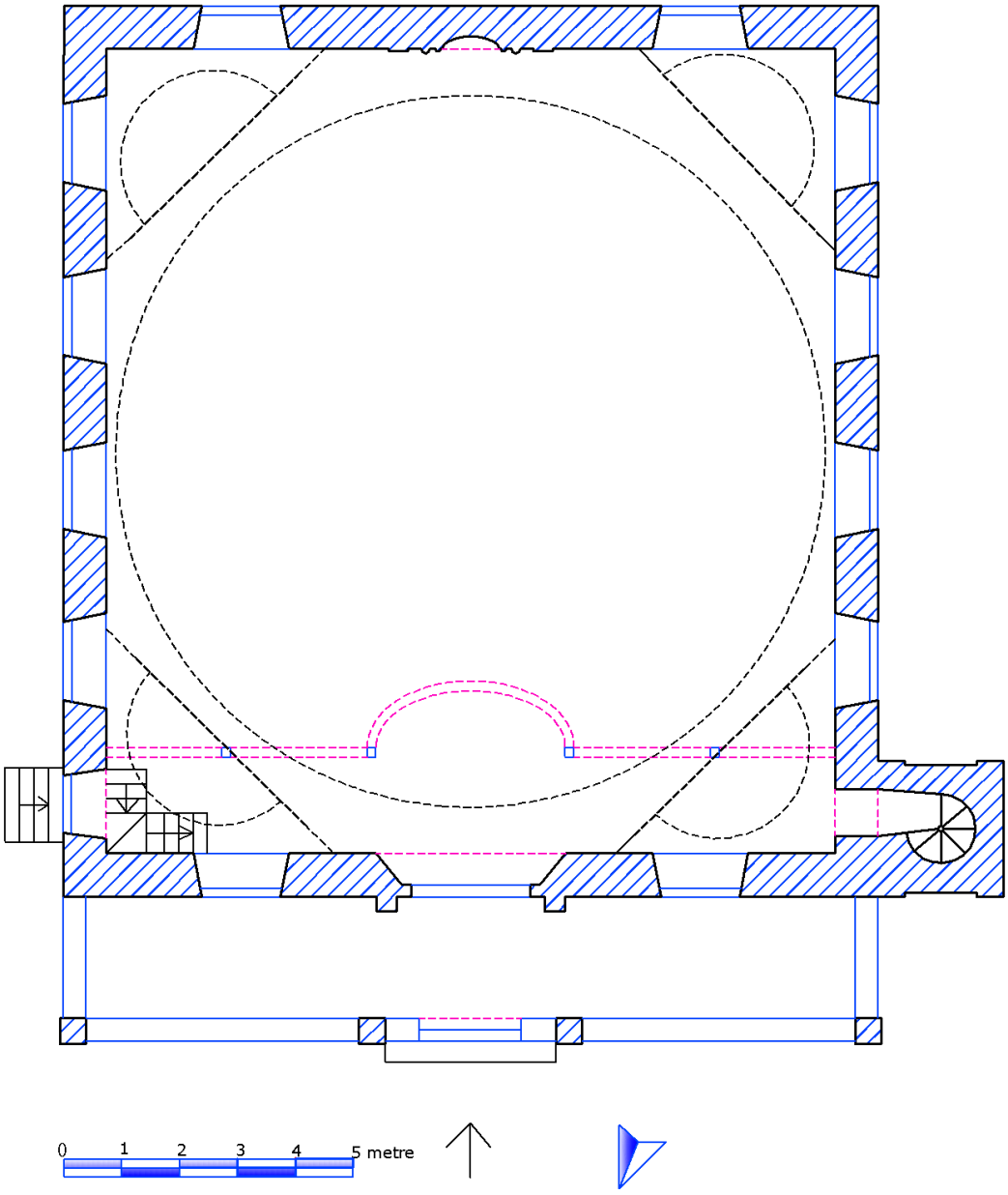

EK3-40: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Planı (Hakkı Acun'dan işlenerek).

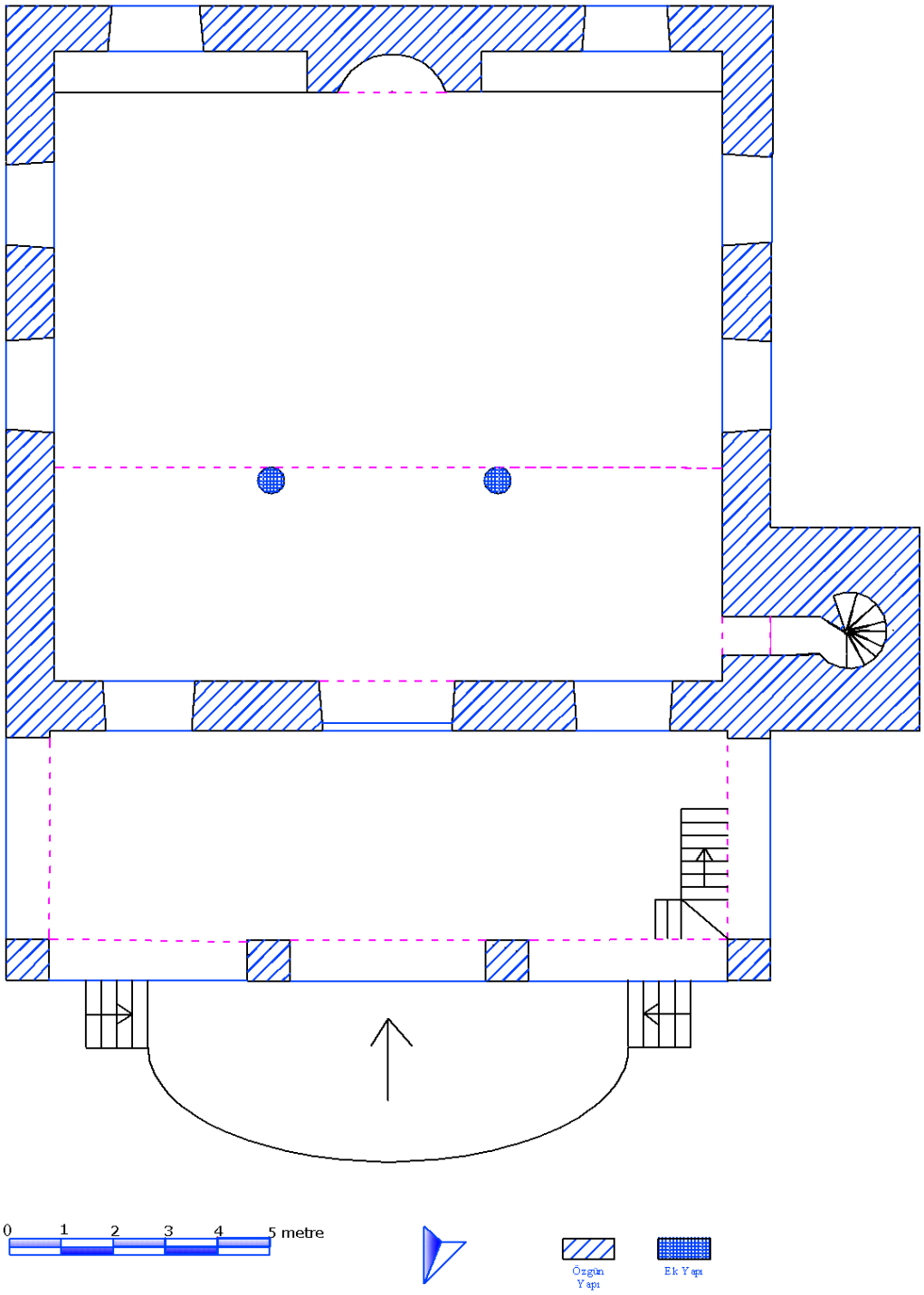

EK3-41: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye Mahallesi (Hamidiye-i Cedîd) Aşağı Camii Planı.

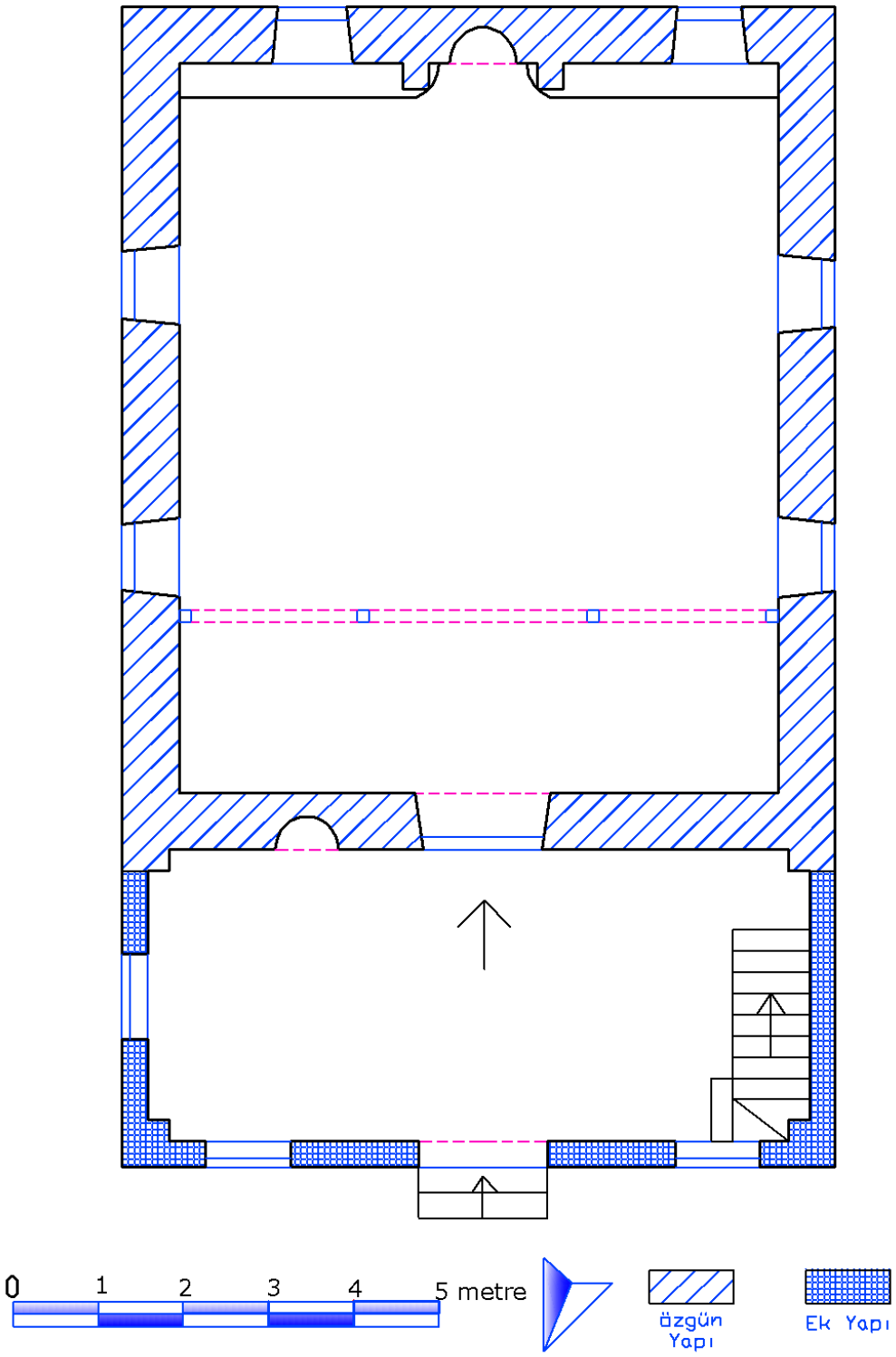

EK3-42: Sakarya, Söğütlü Hasanfakı Mahallesi Camii Planı.

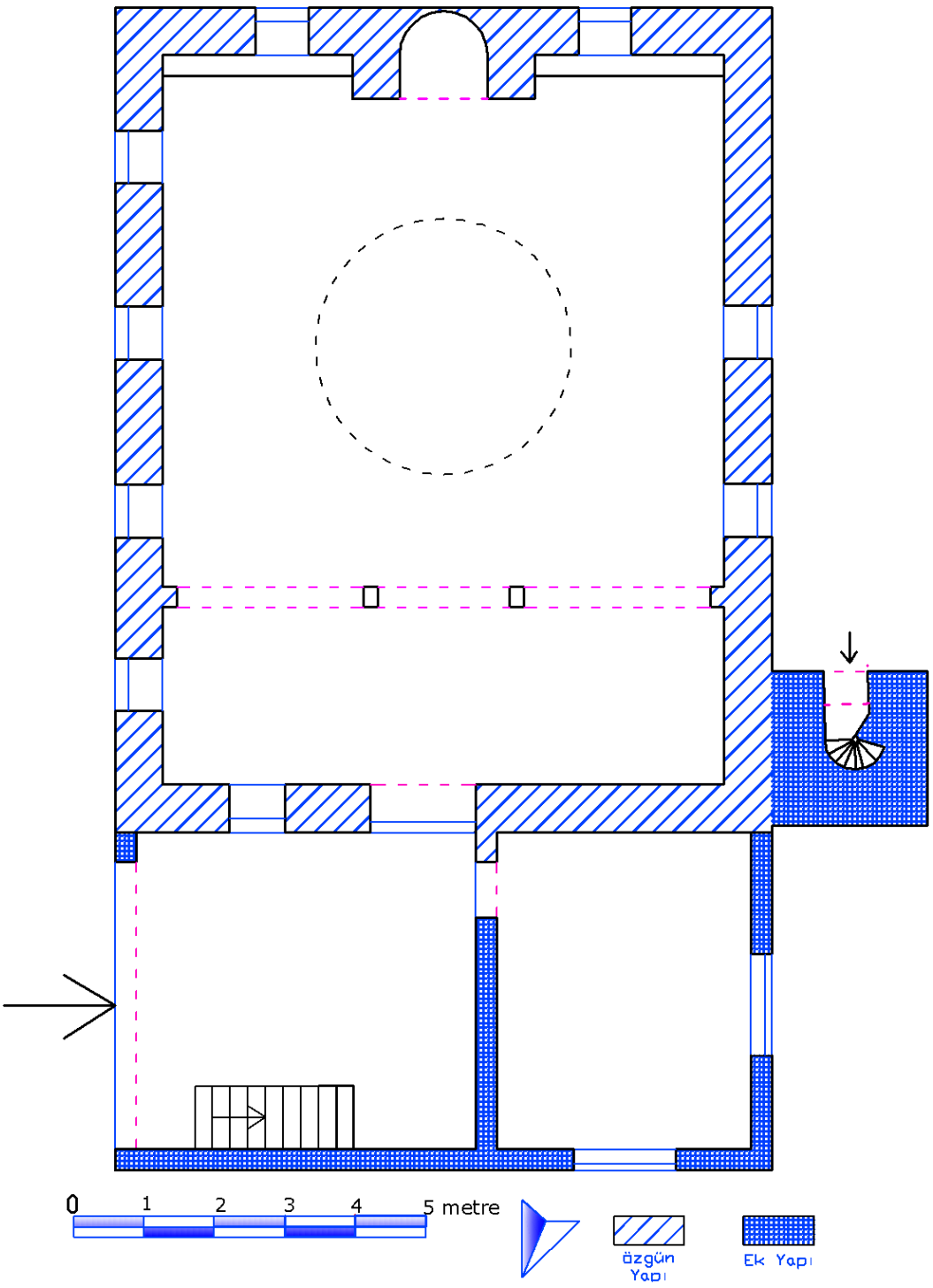

EK3-43: Tekirdağ, Saray, Göçerler Köyü Camii Planı.

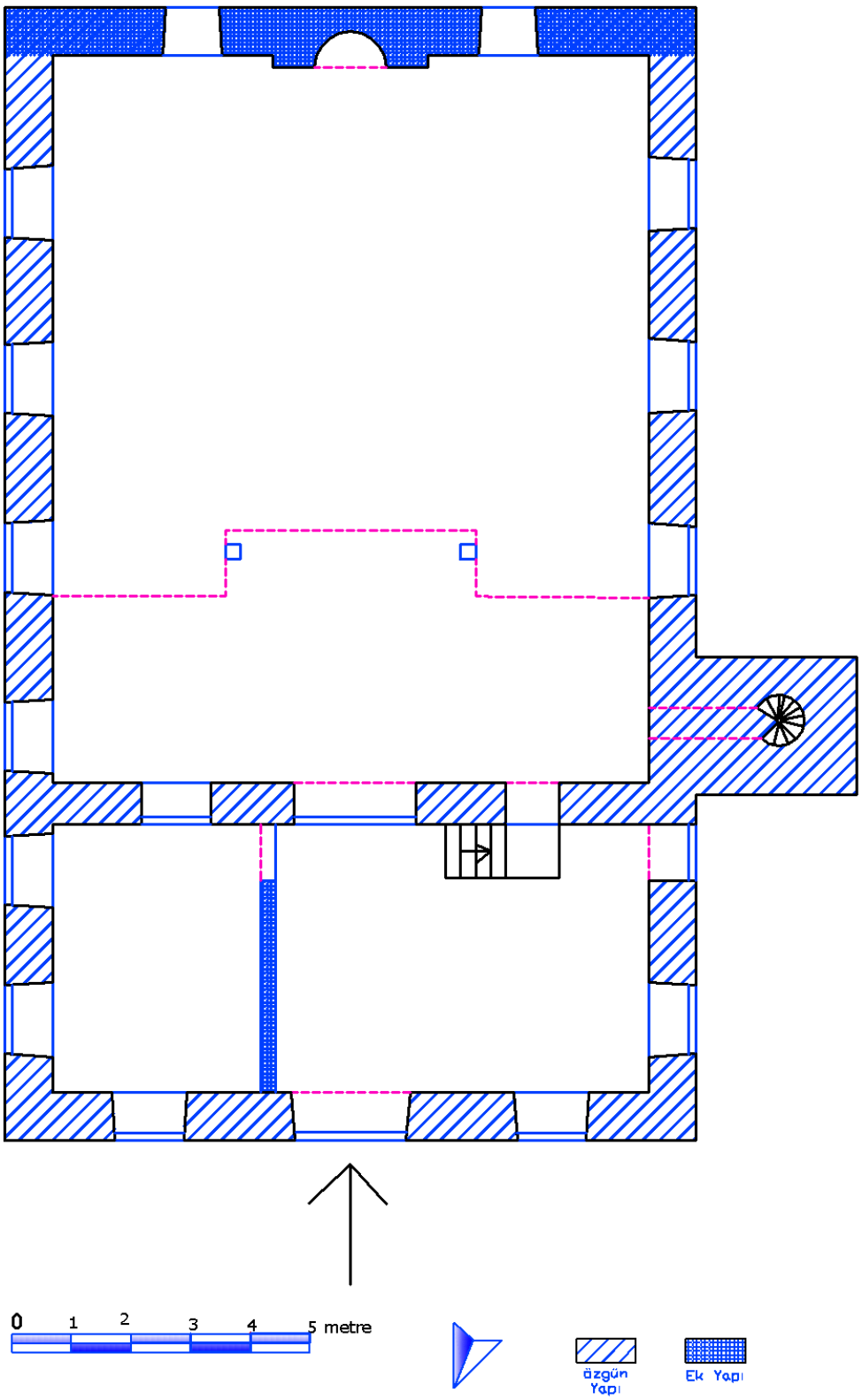

EK3-44: İstanbul, Arnavutköy Sazlıbosna Mahallesi Camii Planı.

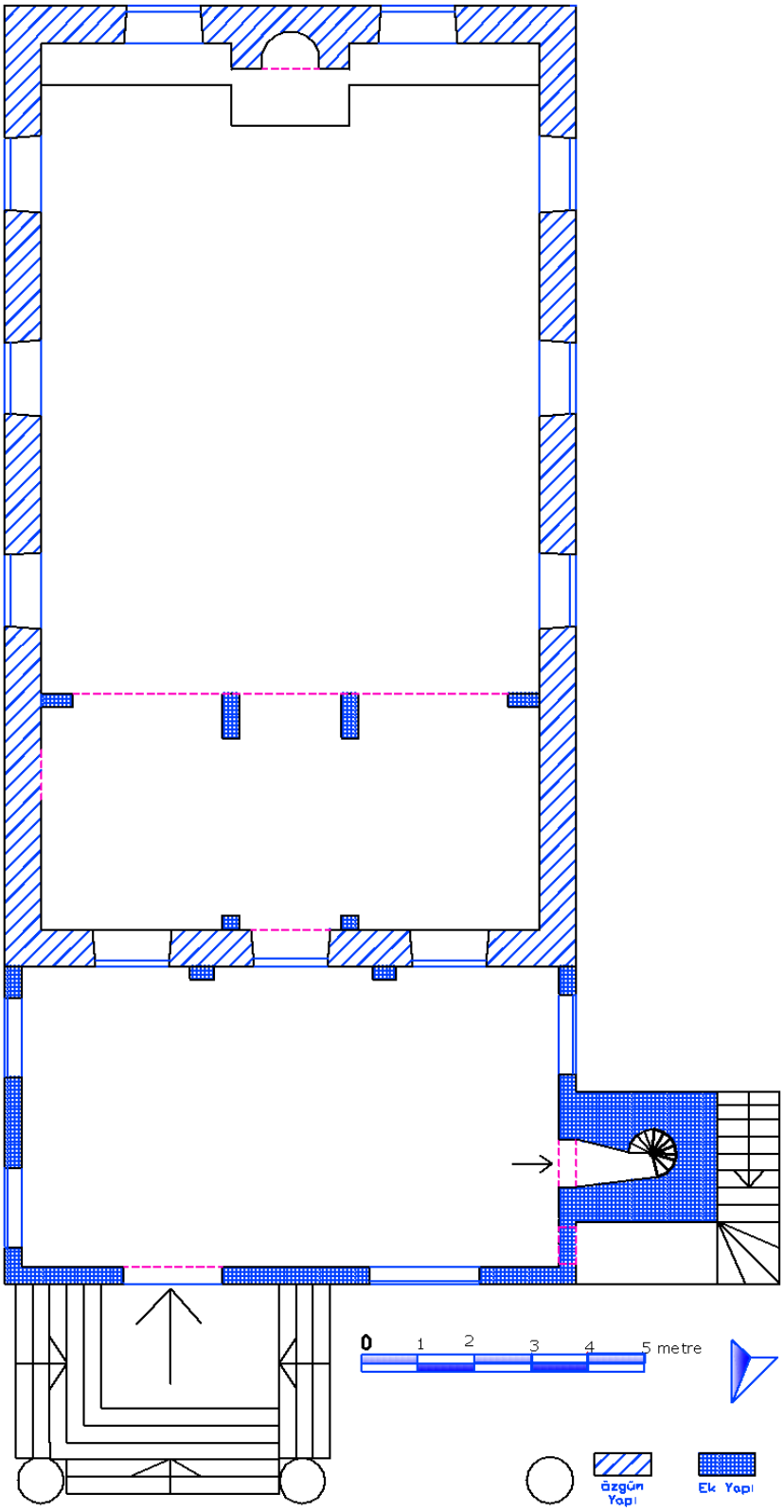

EK3-45: Edirne, Havsa Yolageldi Köyü Camii Planı.

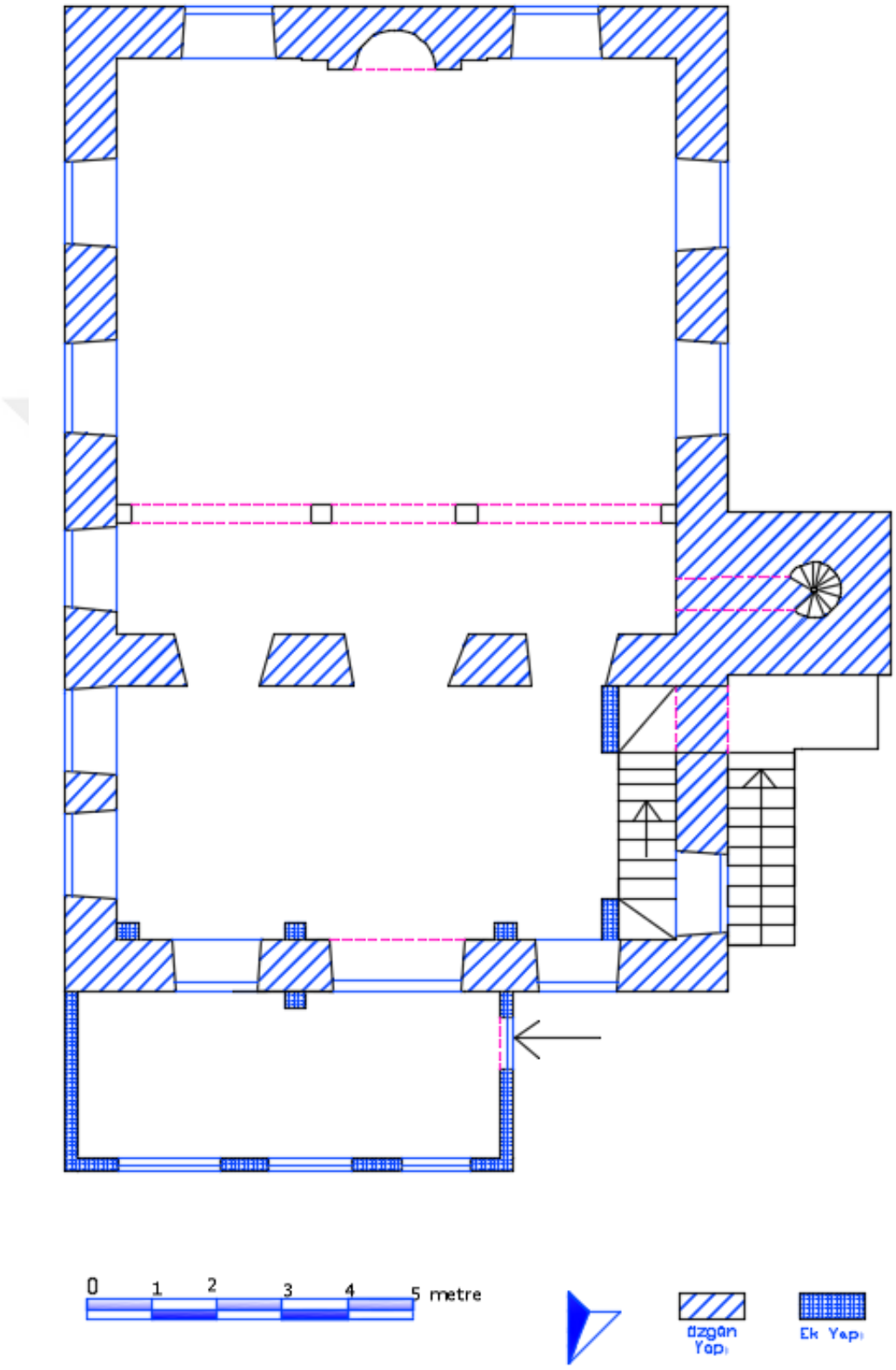

EK3-46: Kocaeli, Gebze Tavşancıl Sultan Hamid Camii Planı.

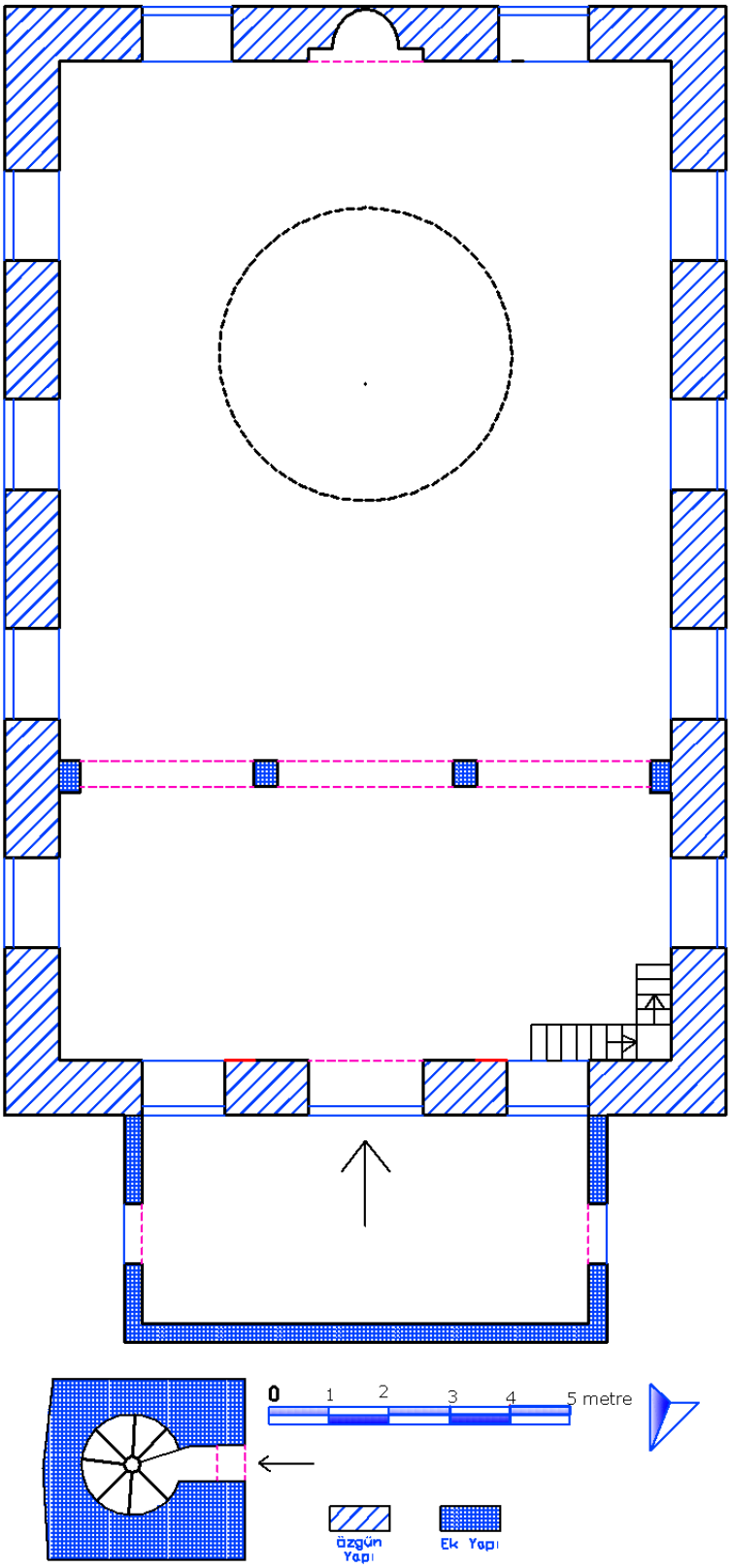

EK3-47: Muğla, Bodrum Adliye Camii Planı.

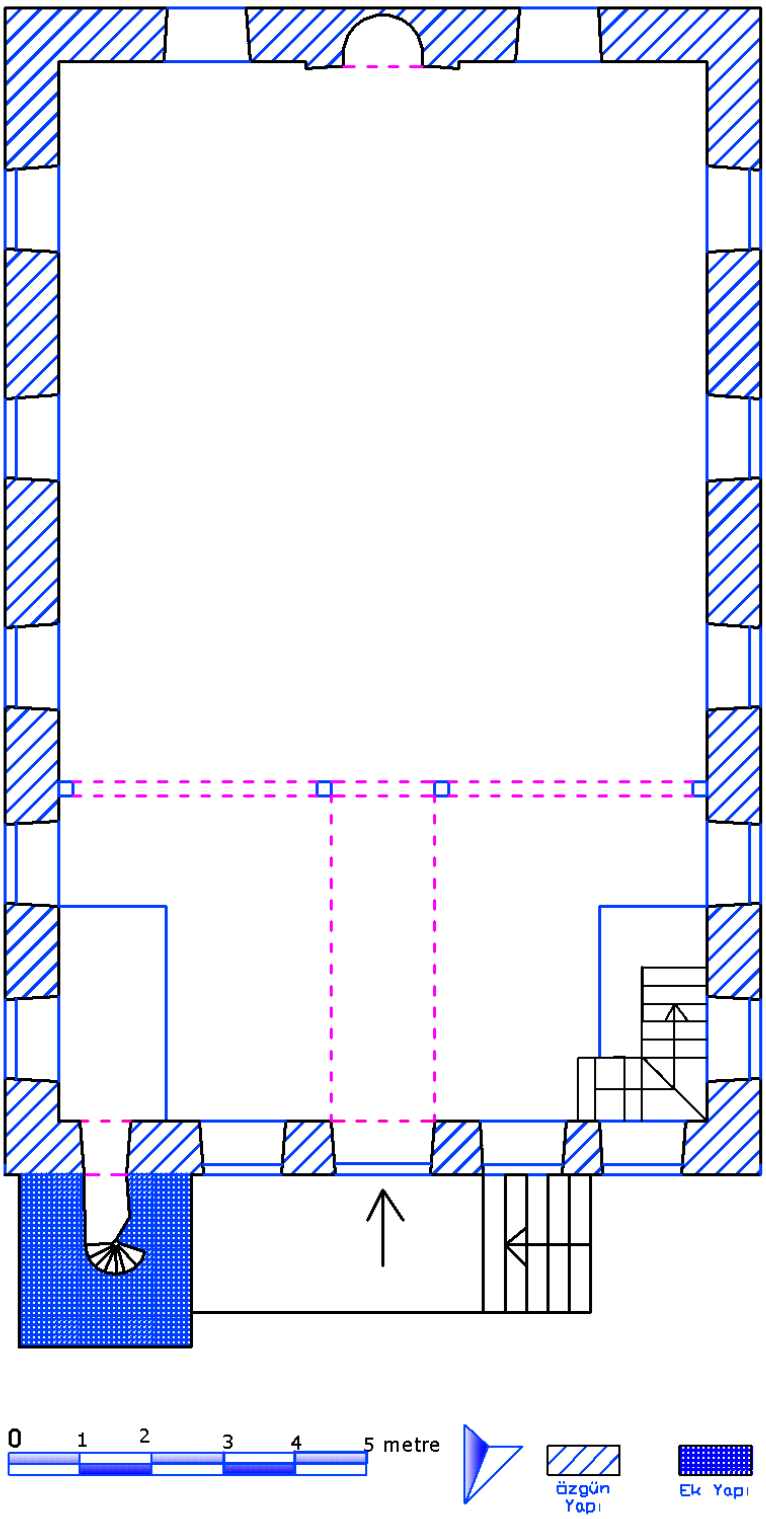

EK3-48: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Planı.

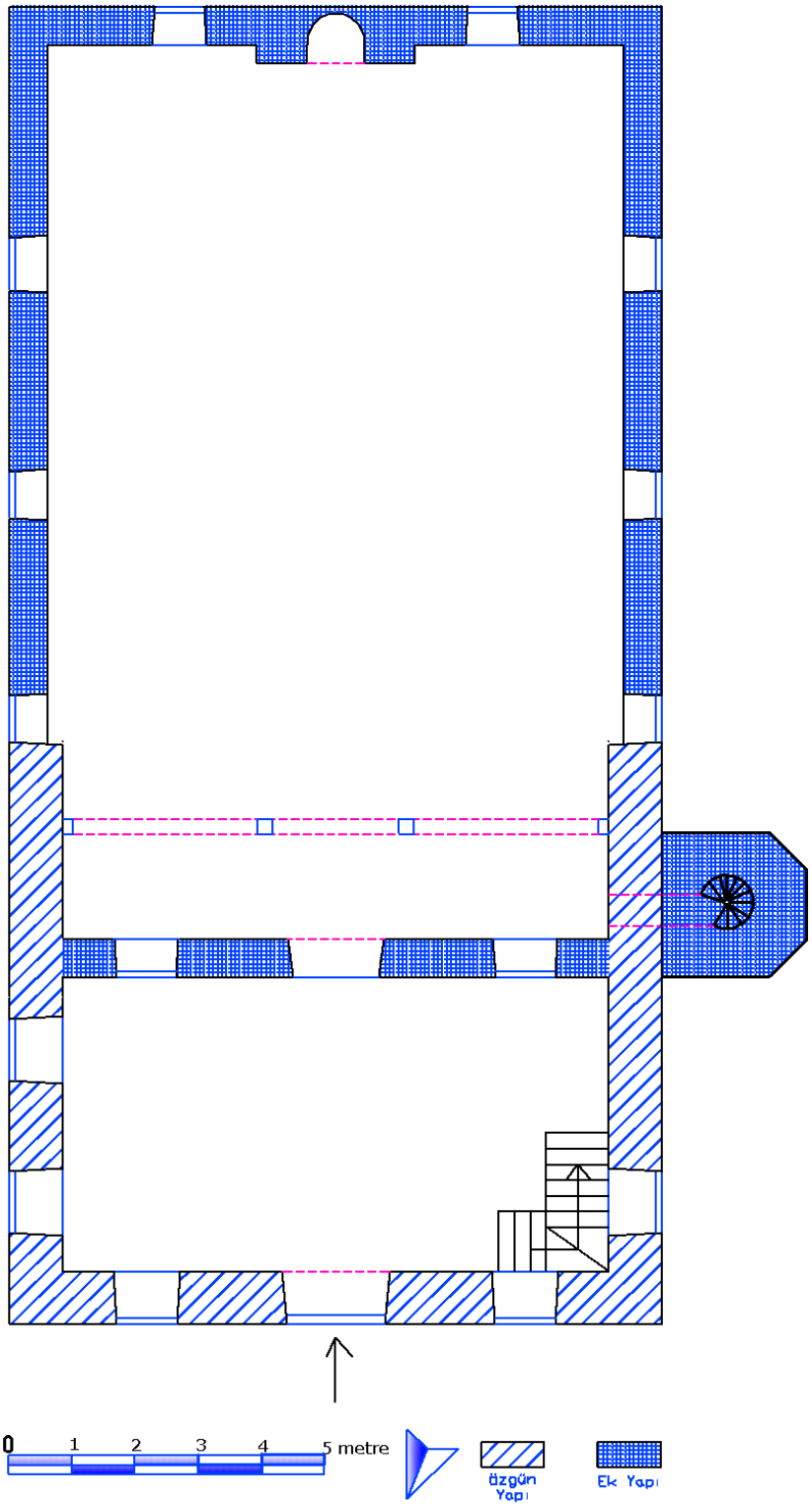

EK3-49: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Restitüsyon Planı.

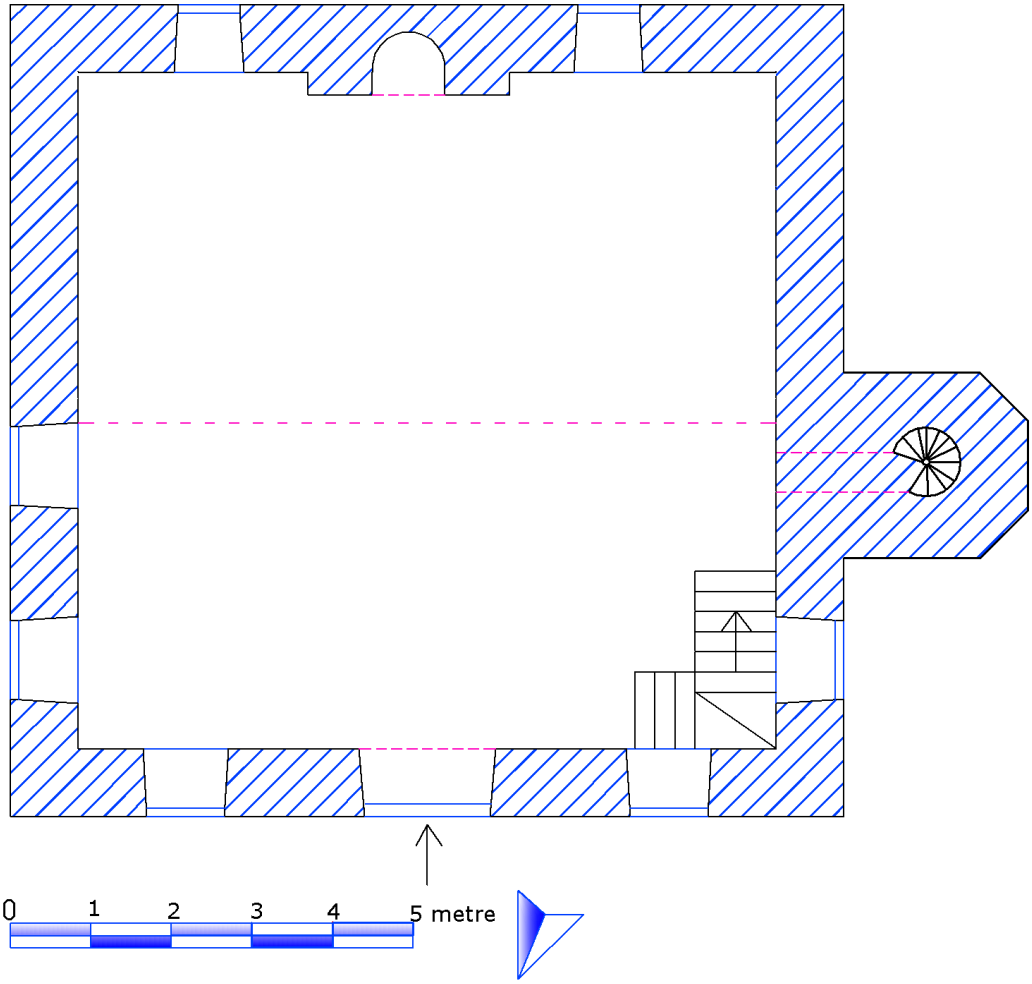

EK3-50: İstanbul, Üsküdar Burhaniye Camii Planı.

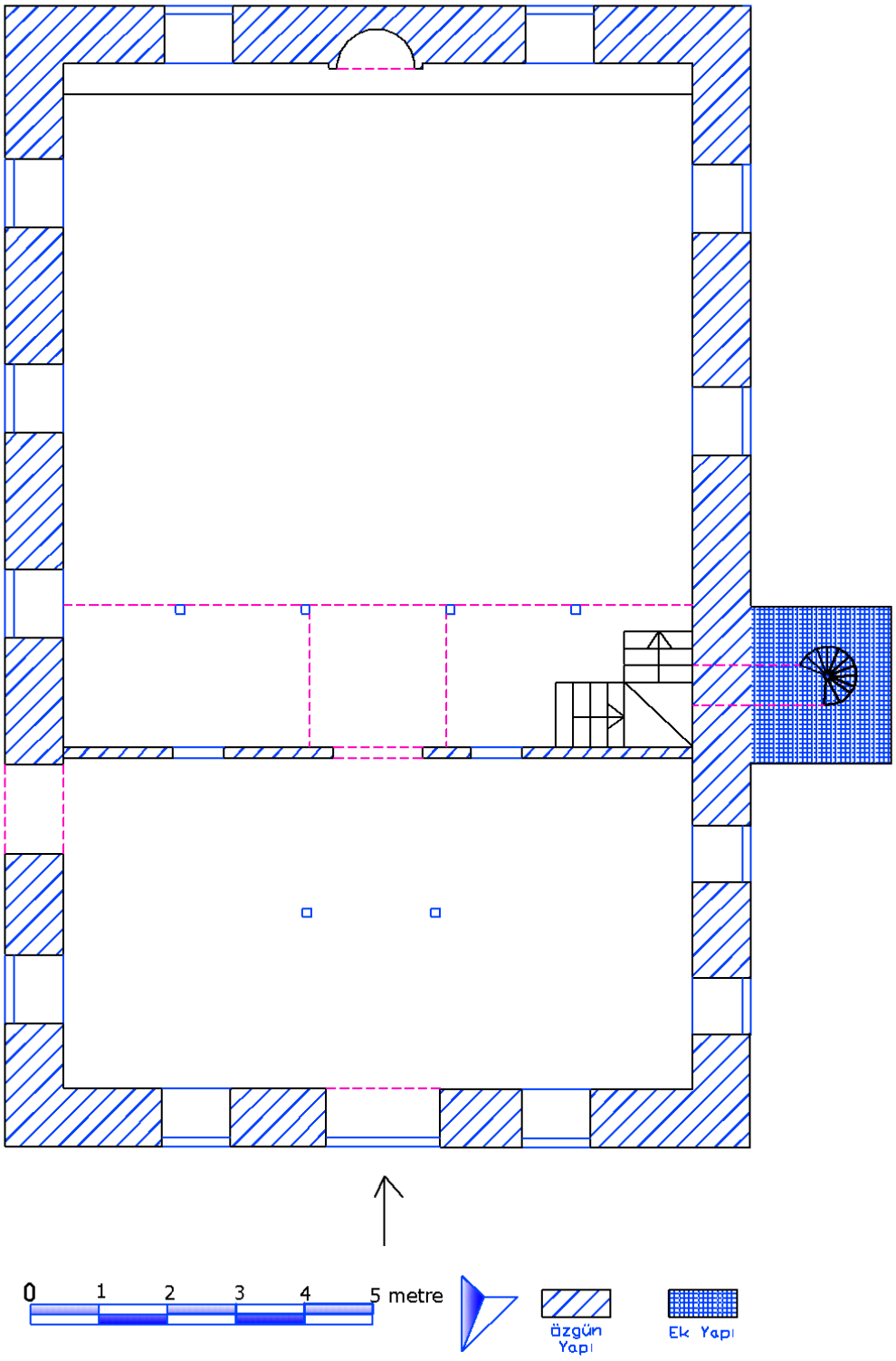

EK3-51: Manisa, Saruhanlı Koldere Burhaniye Camii Planı.

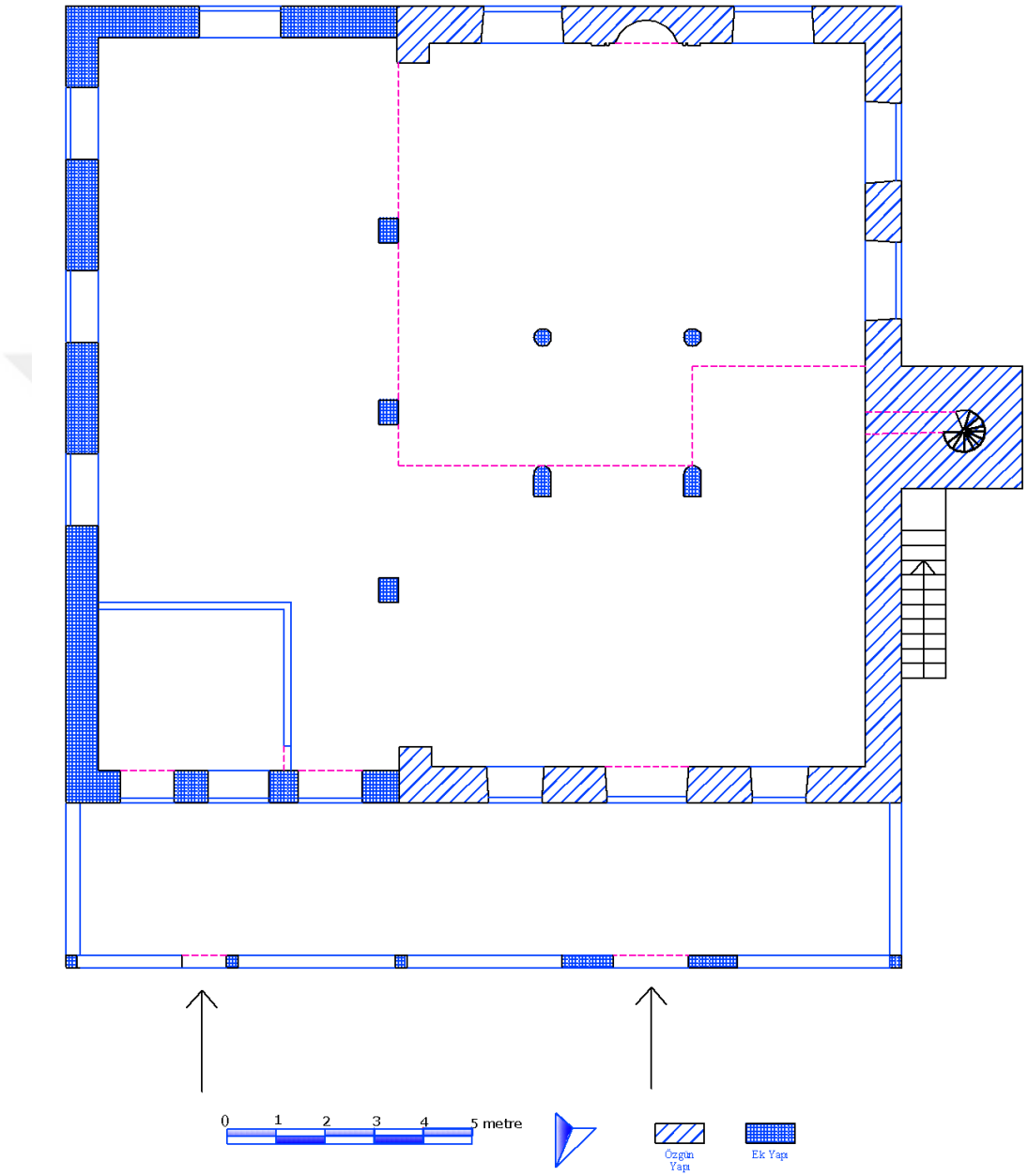

EK3-52: Manisa, Saruhanlı Koldere Burhaniye Camii Restitüsyon Planı.

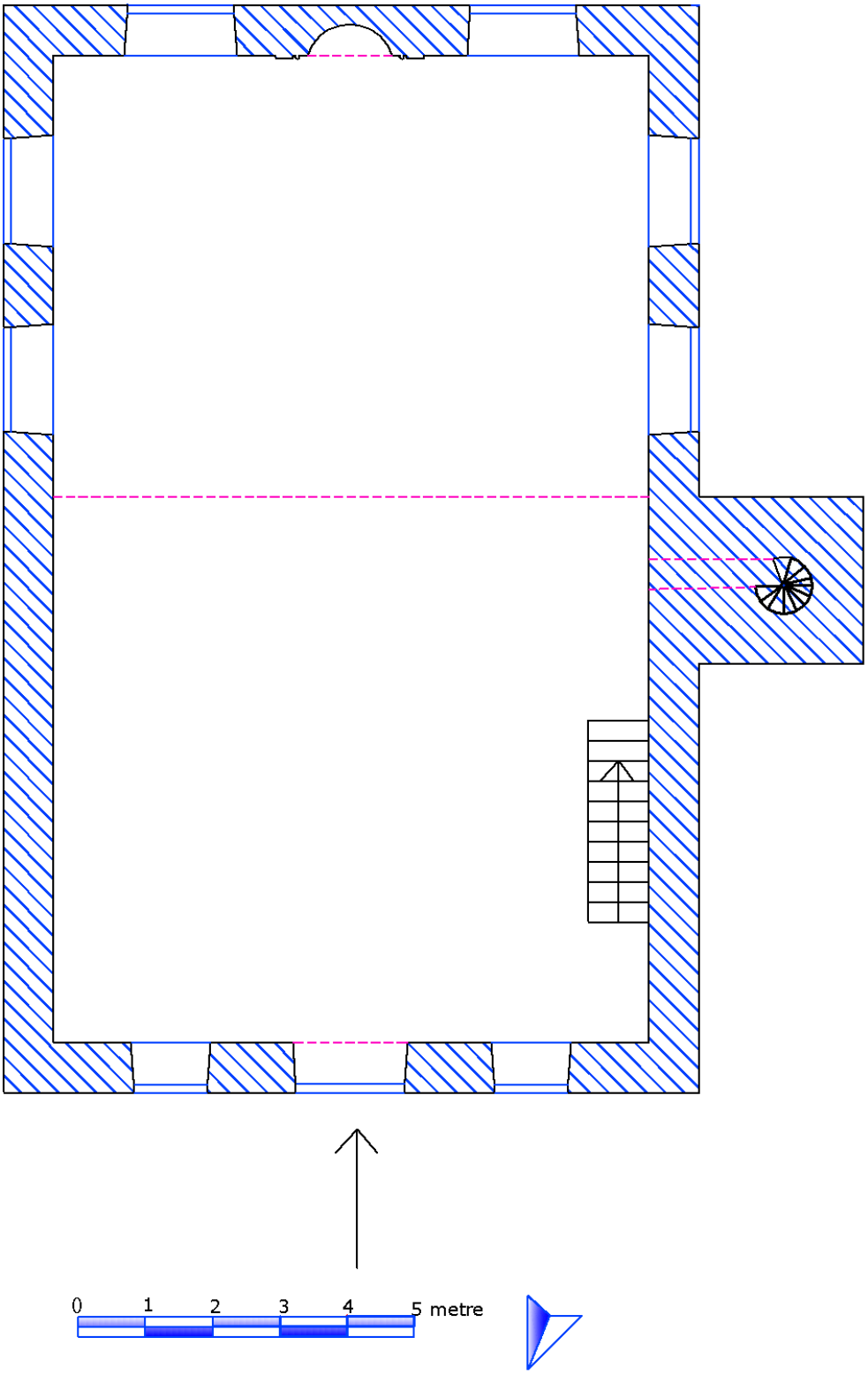

EK3-53: Eskişehir, Mahmudiye, Çarşı Camii Planı.

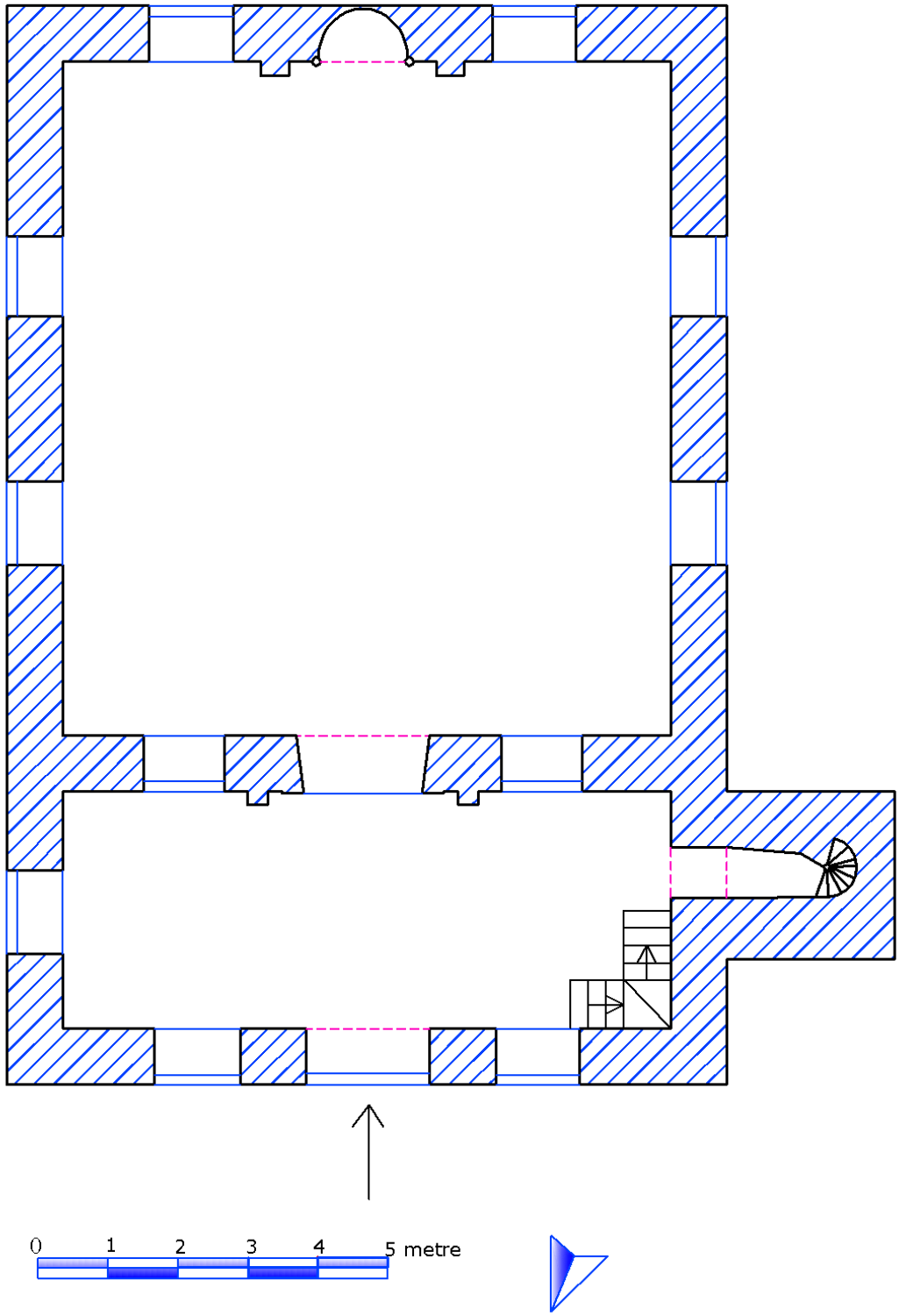

EK3-54: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı Uzunhacı Mahallesi Camii Planı.

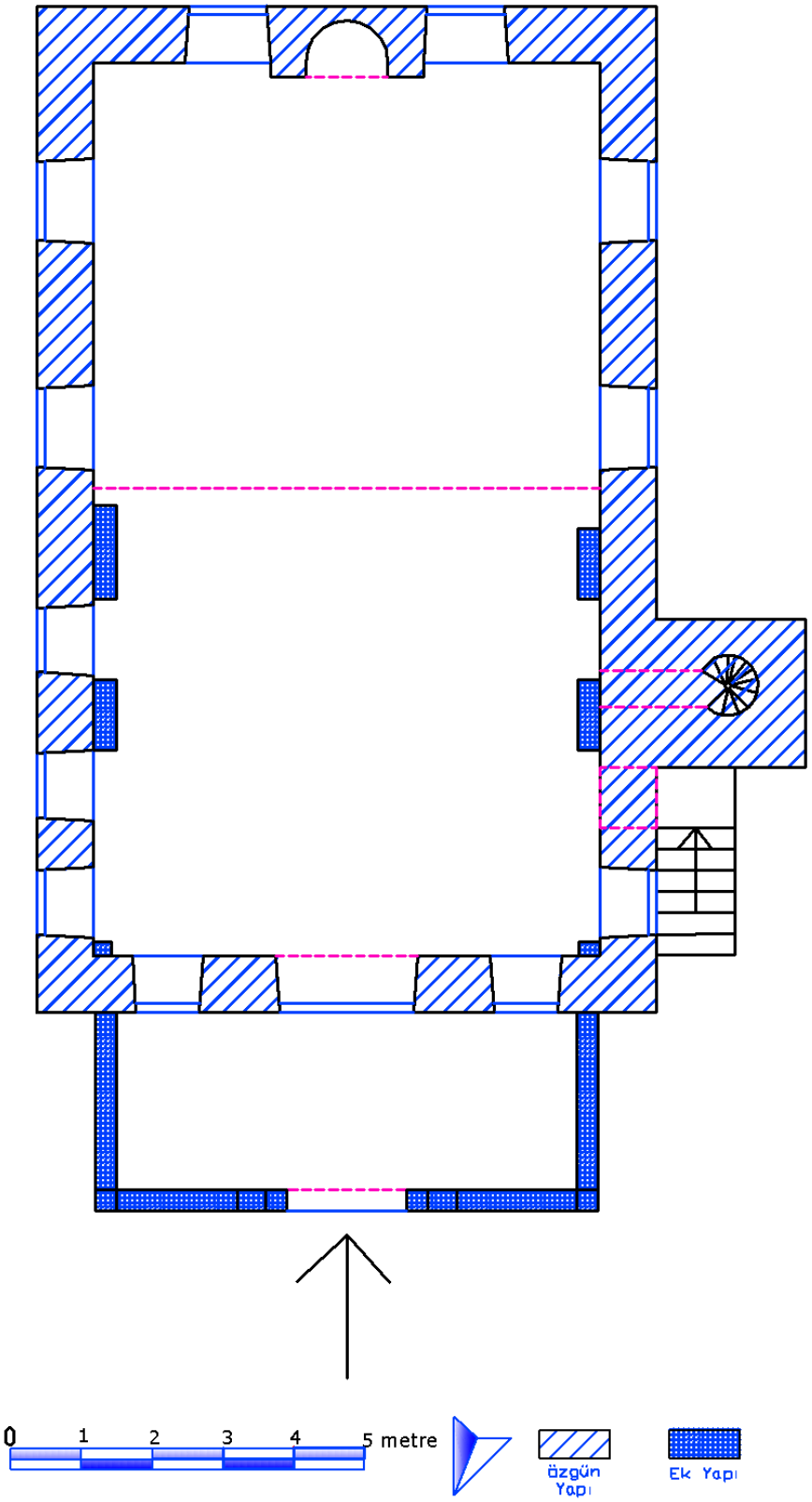

EK3-55: Sivas, Merkez Abadan (Hamidiye) Camii Planı.

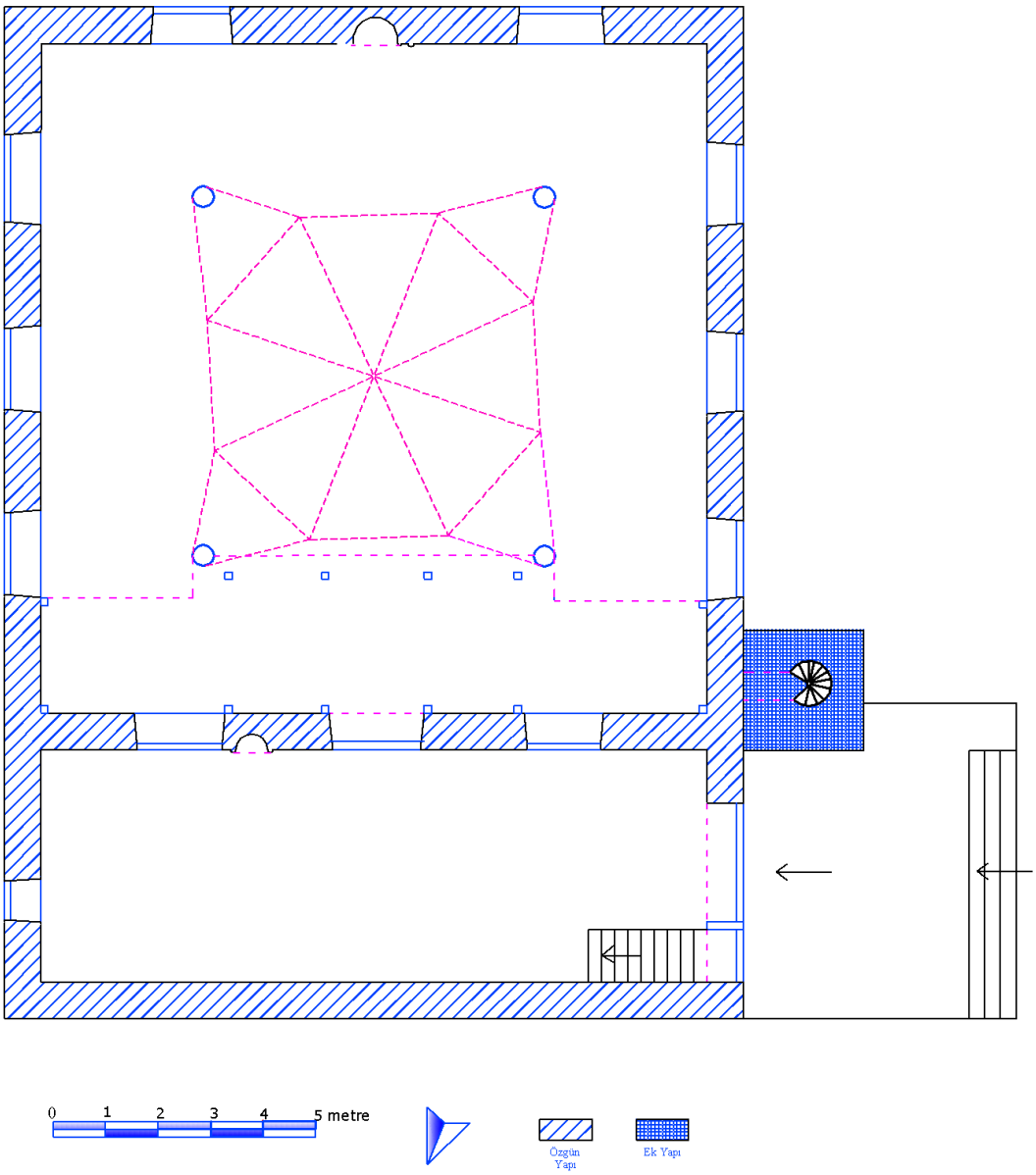

EK3-56: Bilecik, Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Planı.

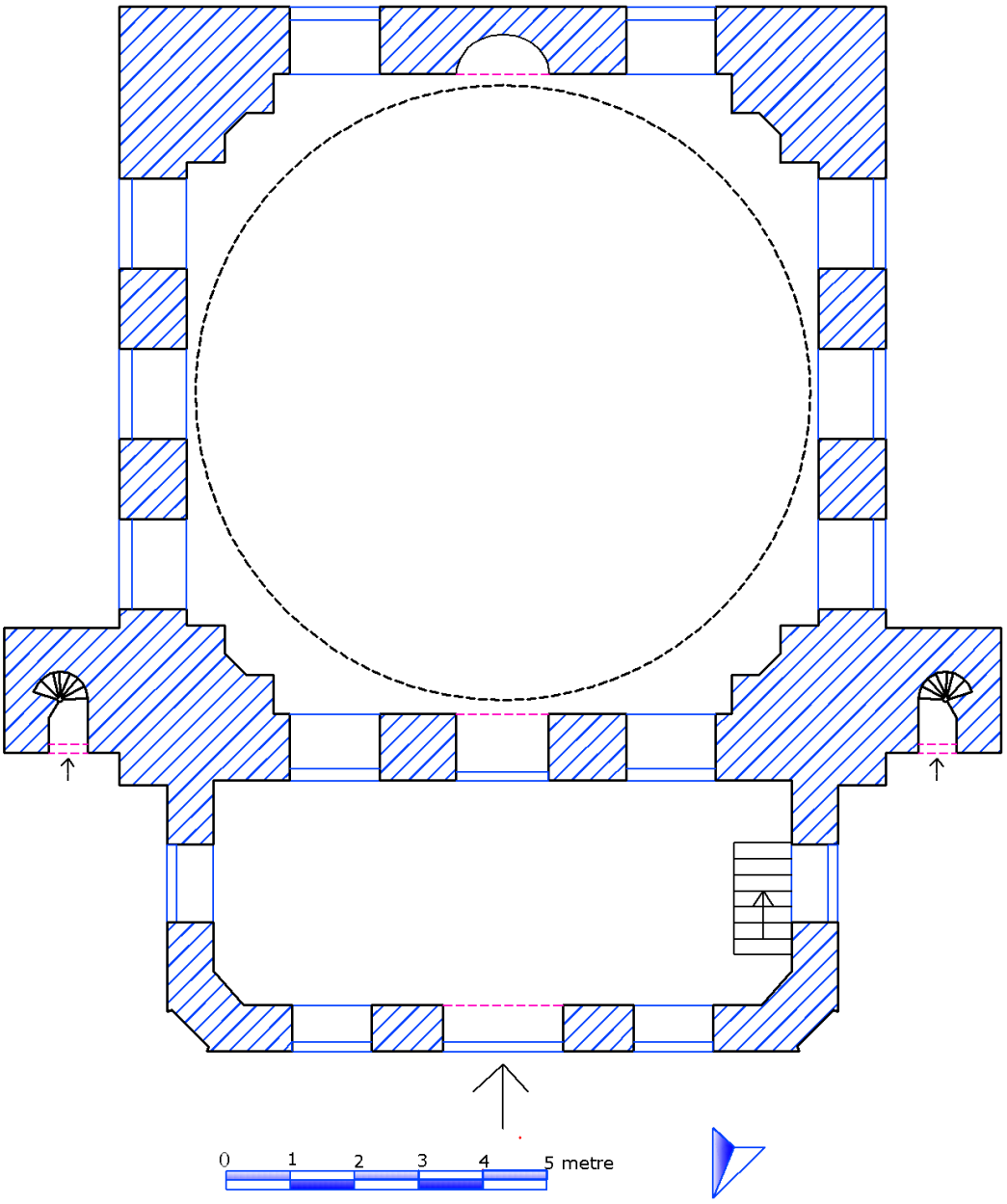

EK3-57: Kastamonu, Seydiler Hamidiye Camii Planı.

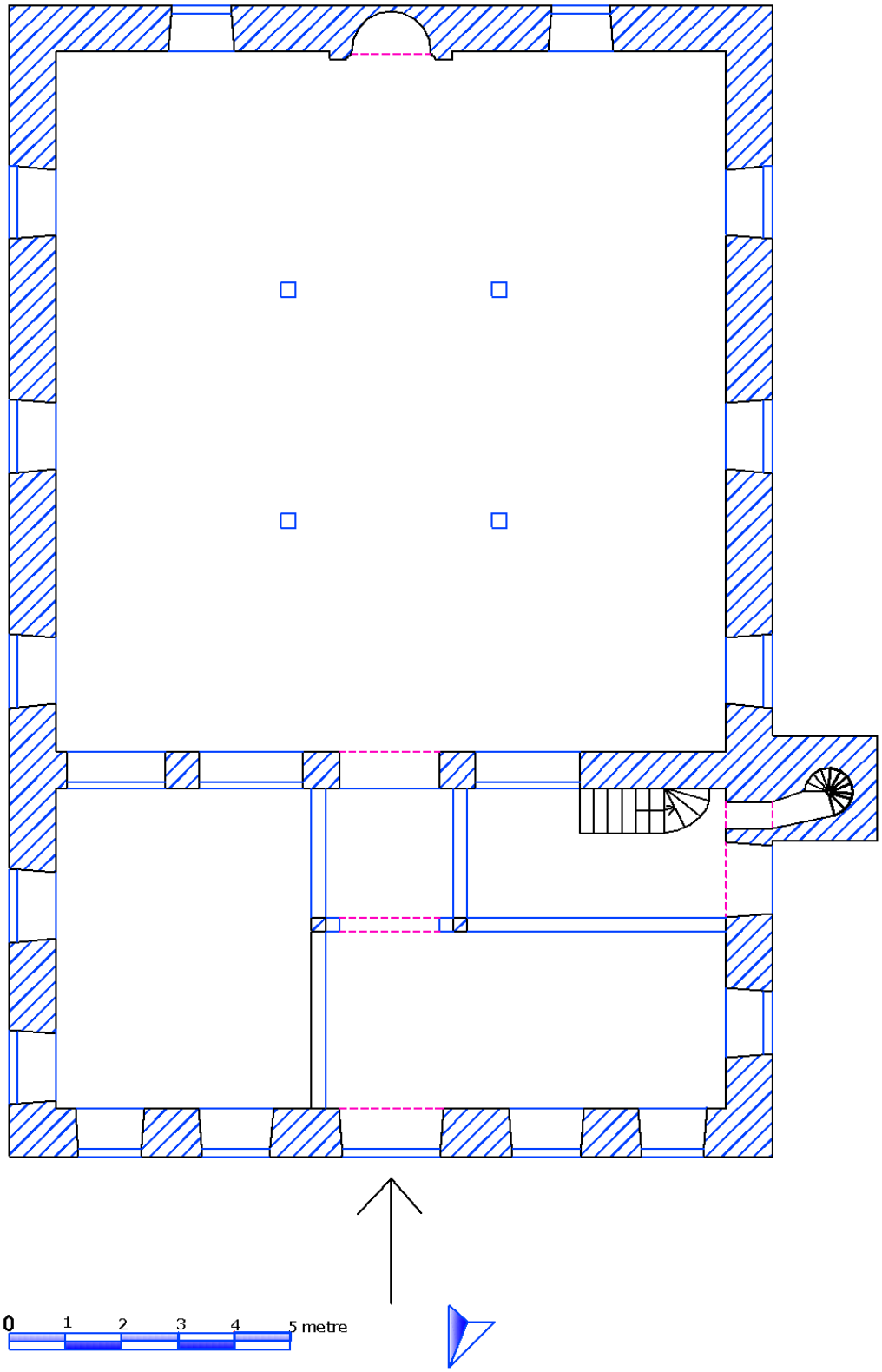

EK3-58: Balıkesir, Karesi Hamidiye Camii Planı.

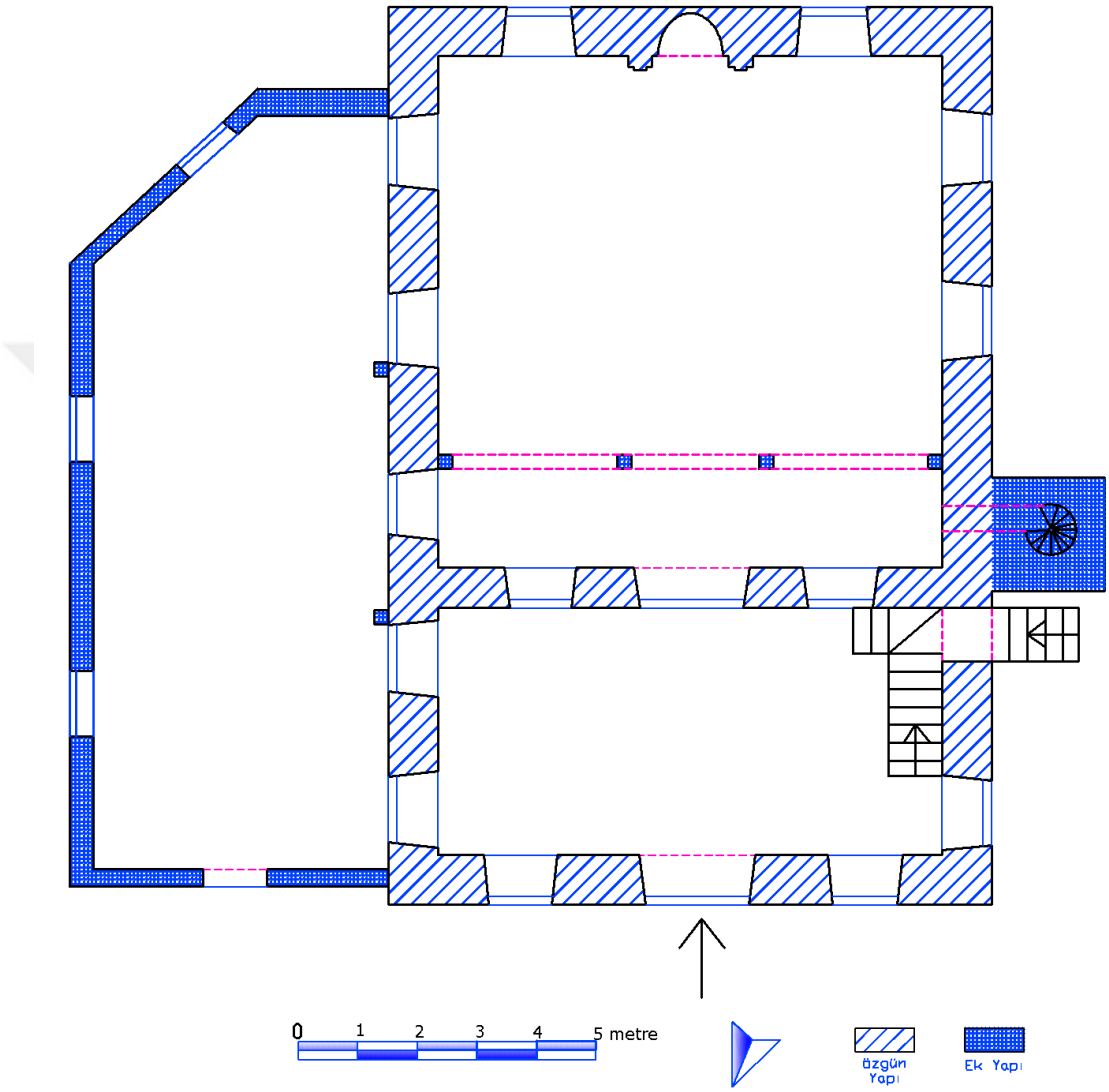

EK4- (RESİMLER):

Ek4-1: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Cuma Selamlığı. (İstanbul Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi)

Ek4-2: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Genel Görünüm. (İstanbul Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi)

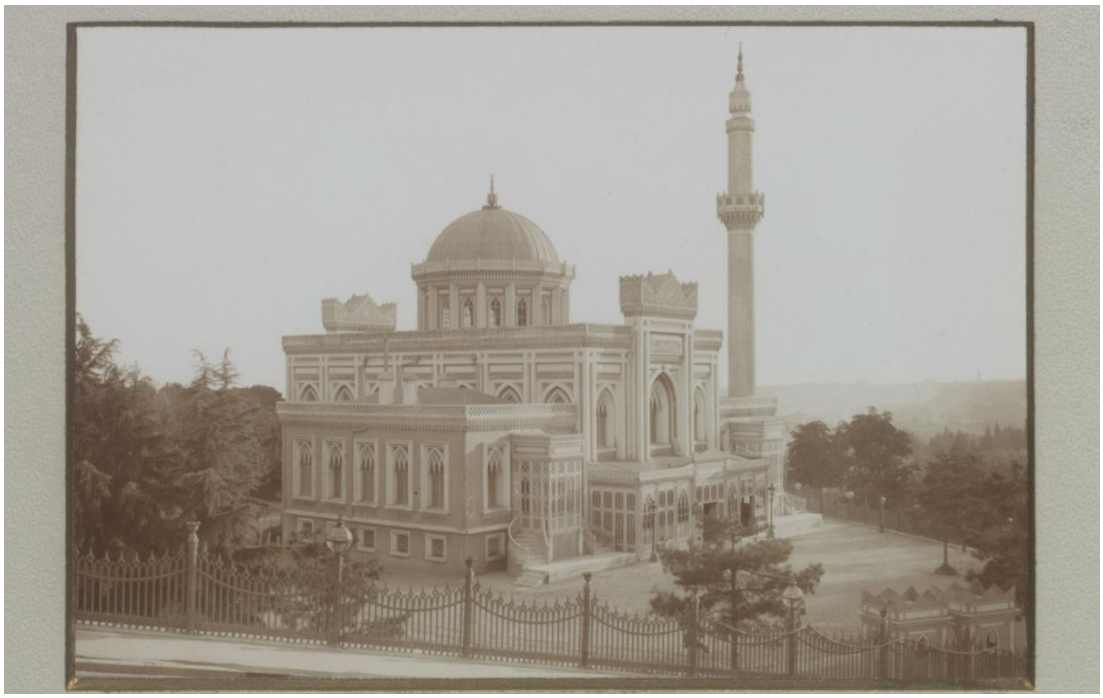

Ek4-3: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Genel Görünüm. (İstanbul Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi)

Ek4-4: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Bugünkü Genel Görünümü.

Ek4-5: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Kuzey Cephe.

Ek4-6: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Kuzey Cephe Kitabe Ve Bezemeleri.

Ek4-7: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Kuzey Doğu Cephe.

Ek4-8: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Doğu Cephe.

Ek4-9: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Güney Cephe.

Ek4-10: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Güneydoğu Cephe.

Ek4-11: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Güneybatı Cephe.

Ek4-12: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Batı Cephe.

Ek4-13: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Minaresi.

Ek4-14: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Minare Detayı.

Ek4-15: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Kubbesi.

Ek4-16: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Hazırlık Mekânı.

Ek4-17: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Ara Mekânı.

Ek4-18: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Harim Giriş Kapısı.

Ek4-19: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Harimi.

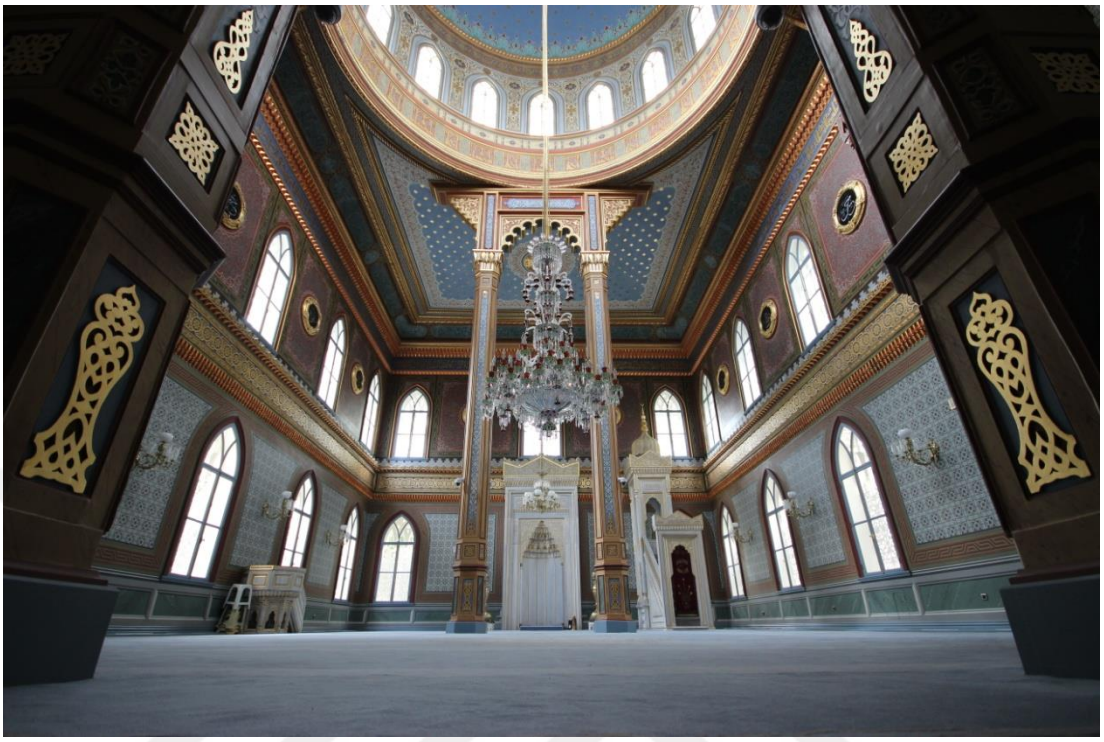

Ek4-20: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Kubbe Ve Sütunları.

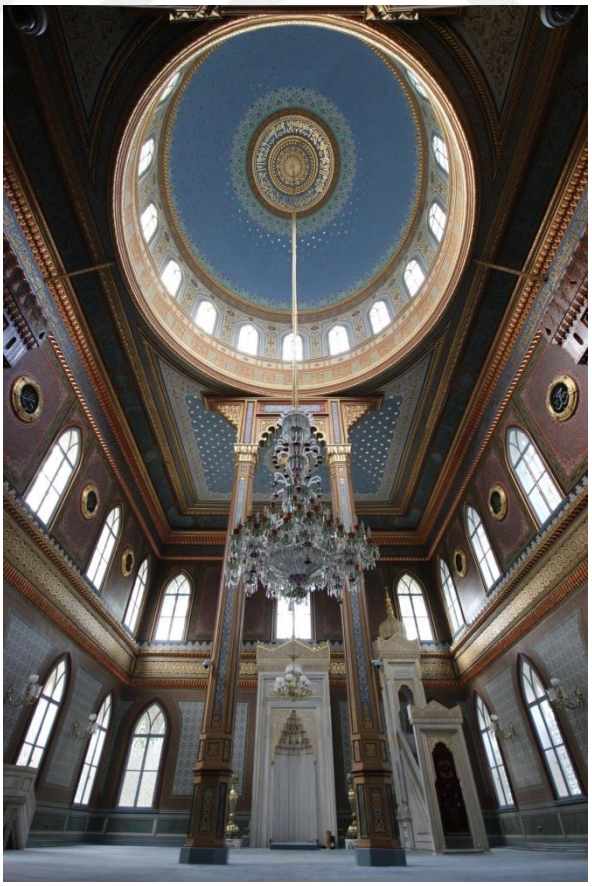

Ek4-21: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Sütun Ve Kubbesi.

Ek4-22: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Sütunlar Ve Kubbesi.

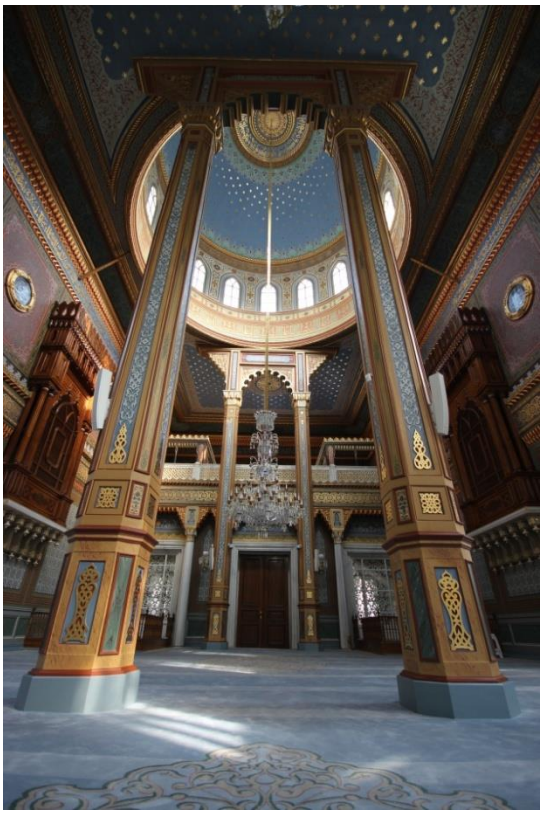

Ek4-23: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Mahfili Üst Kat Galerisi.

Ek4-24: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Harim Duvarları Ve Tavanı.

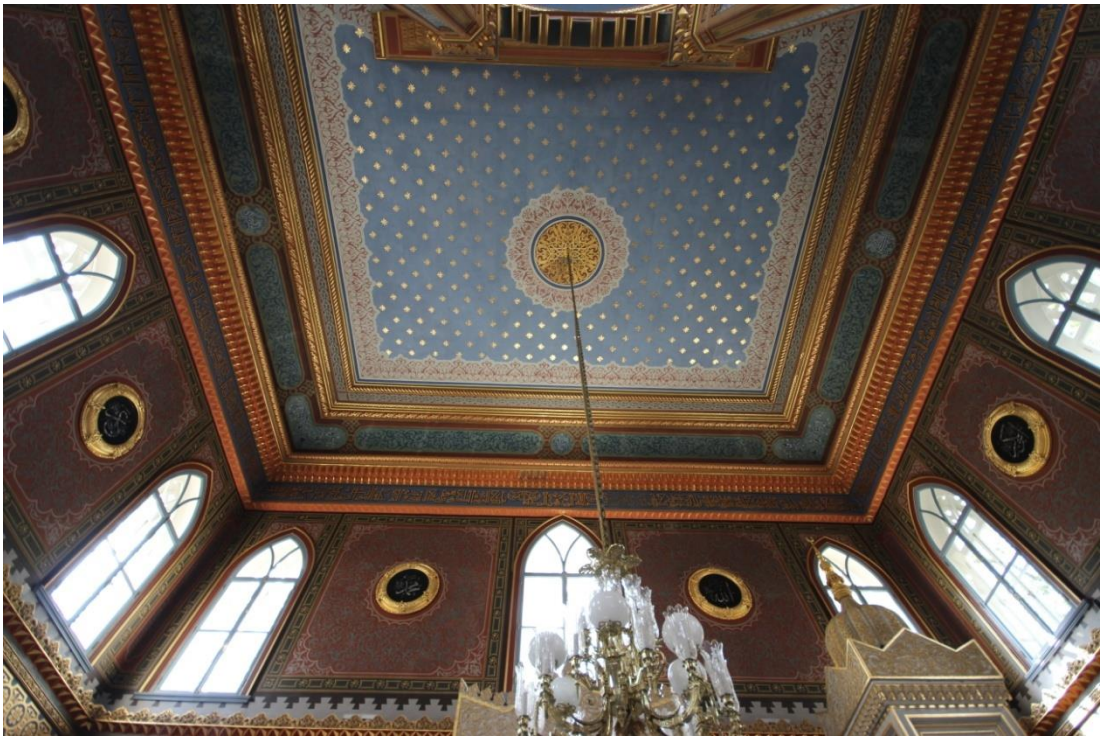

Ek4-25: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Kubbesi.

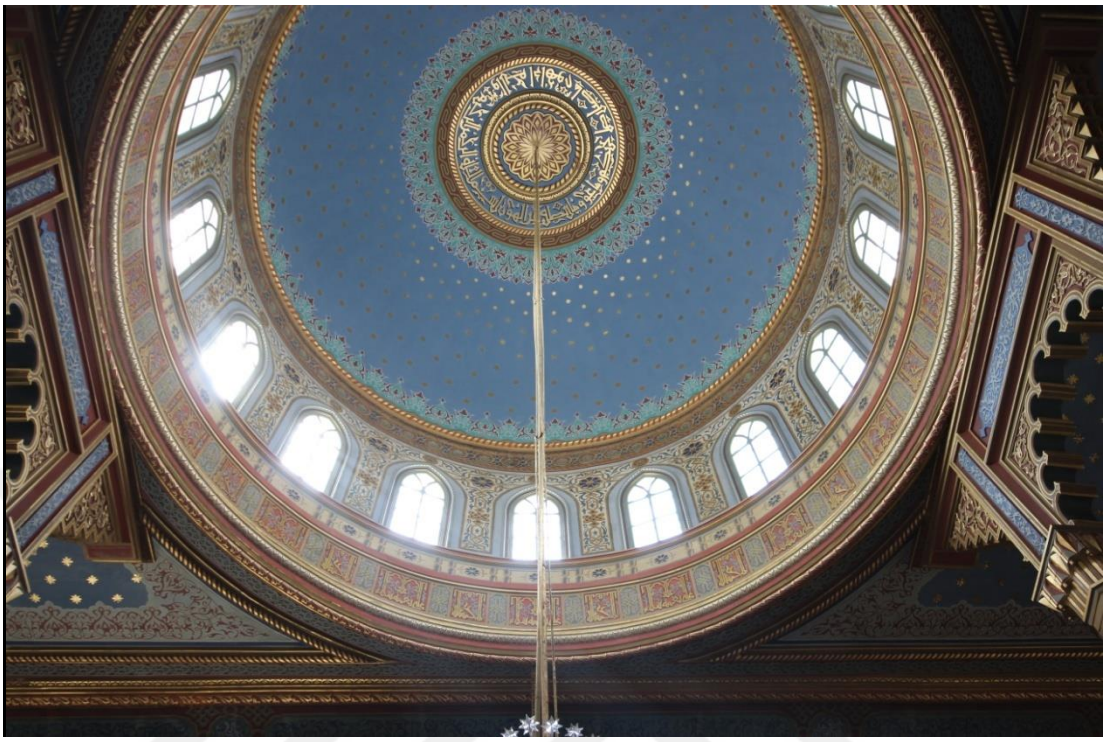

Ek4-26: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Harim Güneybatı Köşesi.

Ek4-27: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Kubbeyi Taşıyan Sütunları Bağlayan Dilimli Kemerleri.

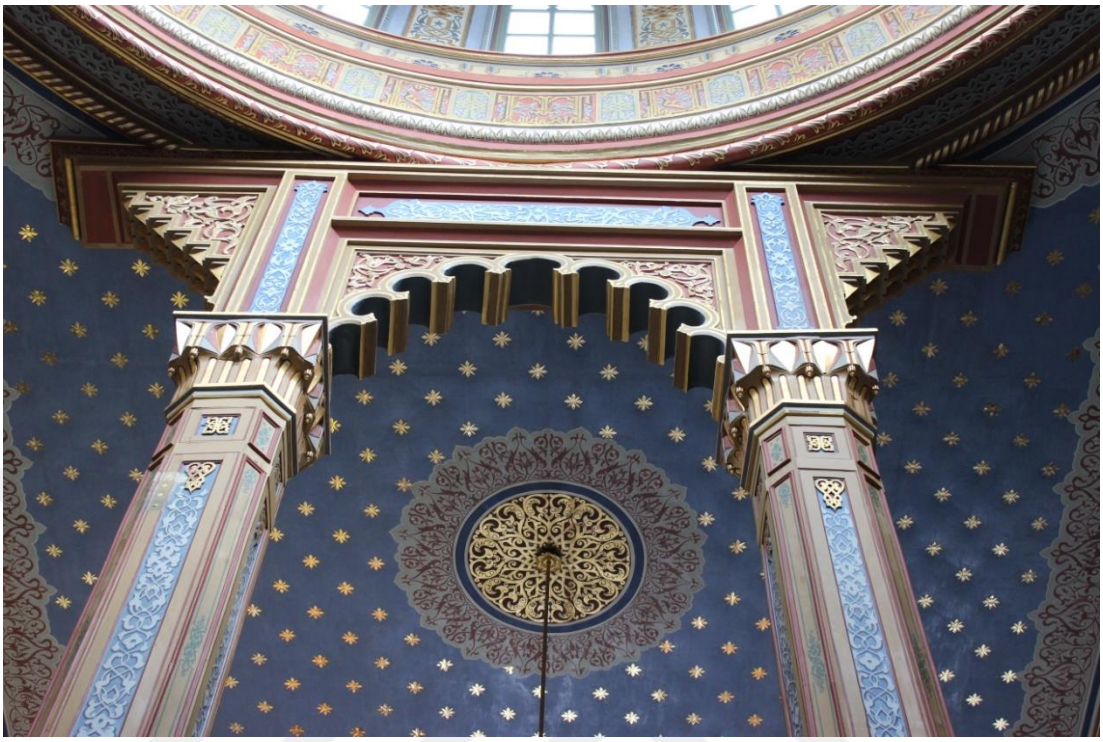

Ek4-28: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Bohem Avizesi.

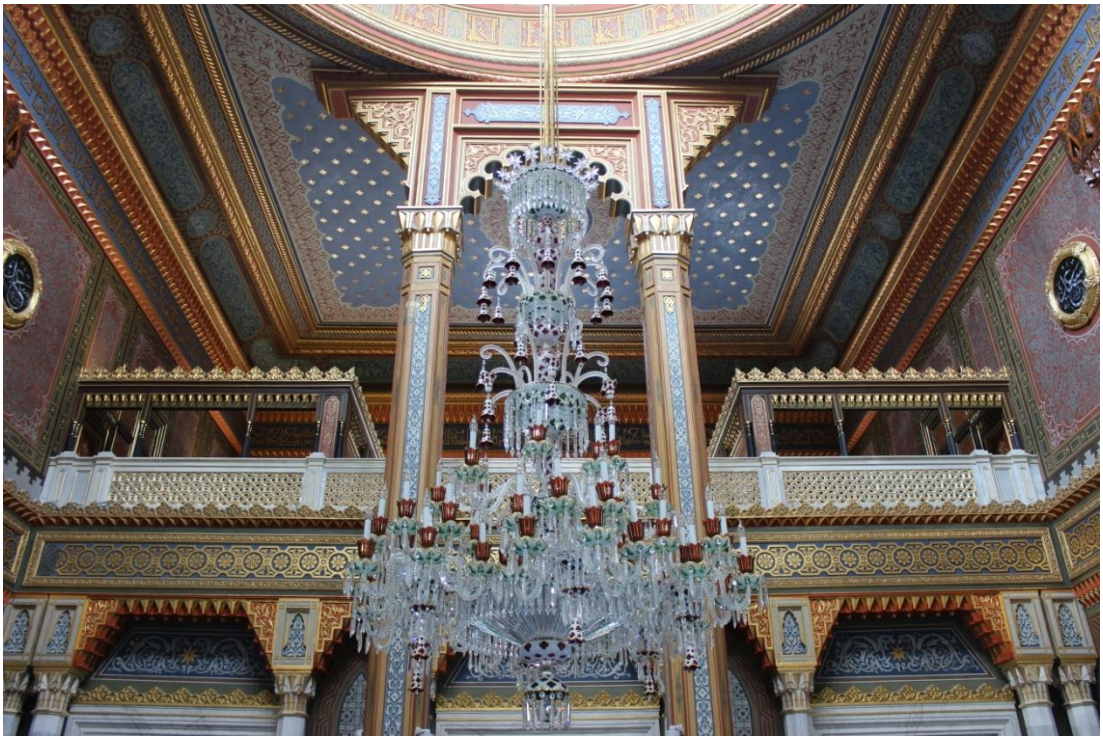

Ek4-29: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Mihrap Ve Minberi.

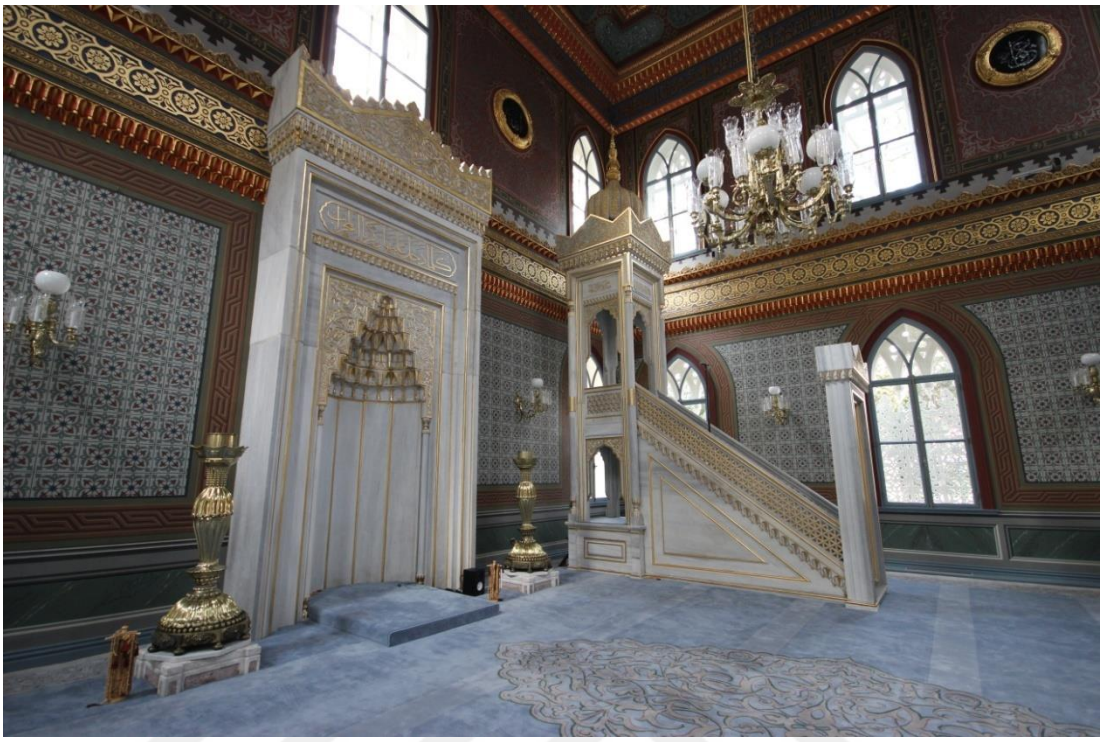

Ek4-30: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Vaaz Kürsüsü.

Ek4-31: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Mihrabı.

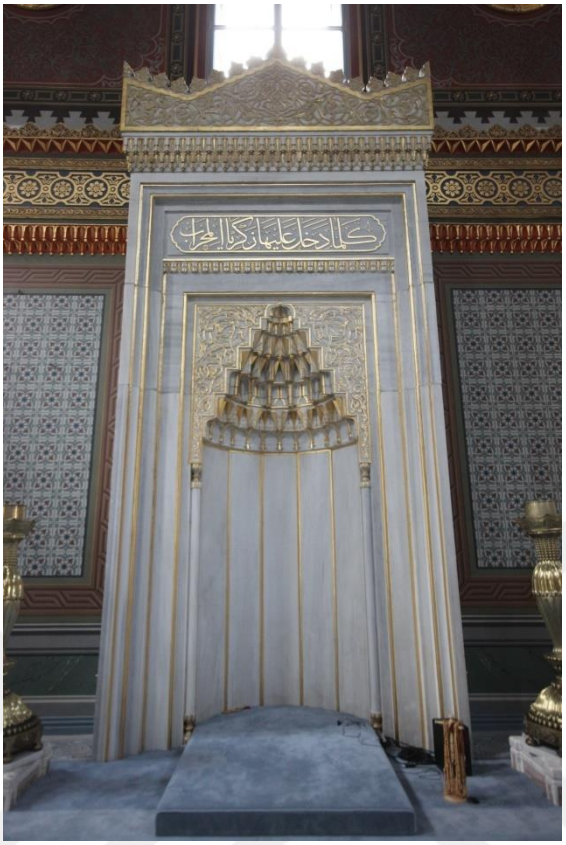

Ek4-32: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Minberi.

Ek4-33:İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Minber Detayı.

Ek4-34: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Minber Köşk Yazısı.

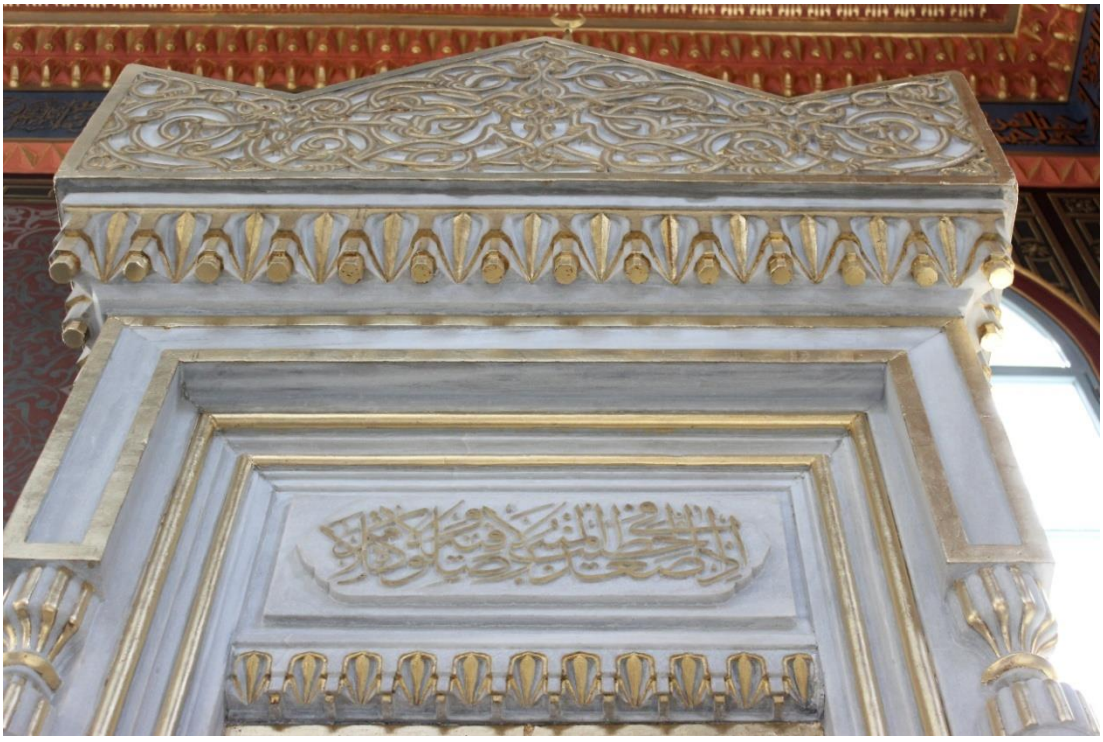

Ek4-35: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Kubbe Göbek Yazı Ve Bezemesi.

Ek4-36: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Harim Kuzey Duvarı.

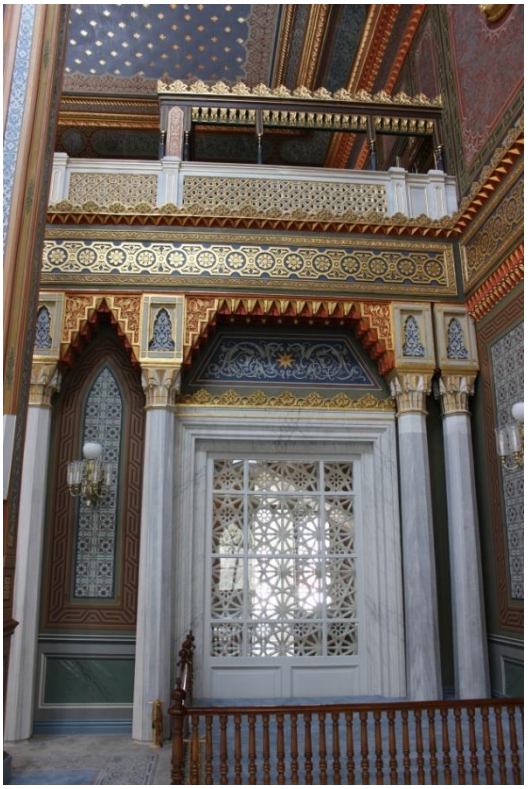

Ek4-37: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Ahşap Cumbası.

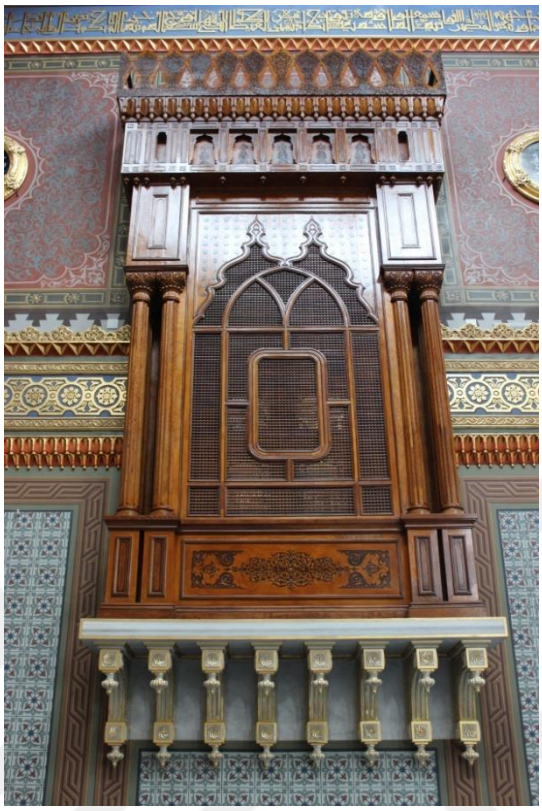

Ek4-38: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Ahşap Cumba Tacı.

Ek4-39: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Mermer Eli Böğründeleri.

Ek4-40: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Kuzeybatı Kanadı Zemin Katı.

Ek4-41: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii Elçiler Mahfili Üst Kat Hol.

Ek4-42: İstanbul, Beşiktaş, Yıldız Hamidiye Camii II. Abdülhamid'in Tuğrası.

Ek4-43: Yıldız Hamidiye Camii Hünkâr Mahfili Orta Galeri Askeri Erkan Bölümü (Havva Fırat'tan)

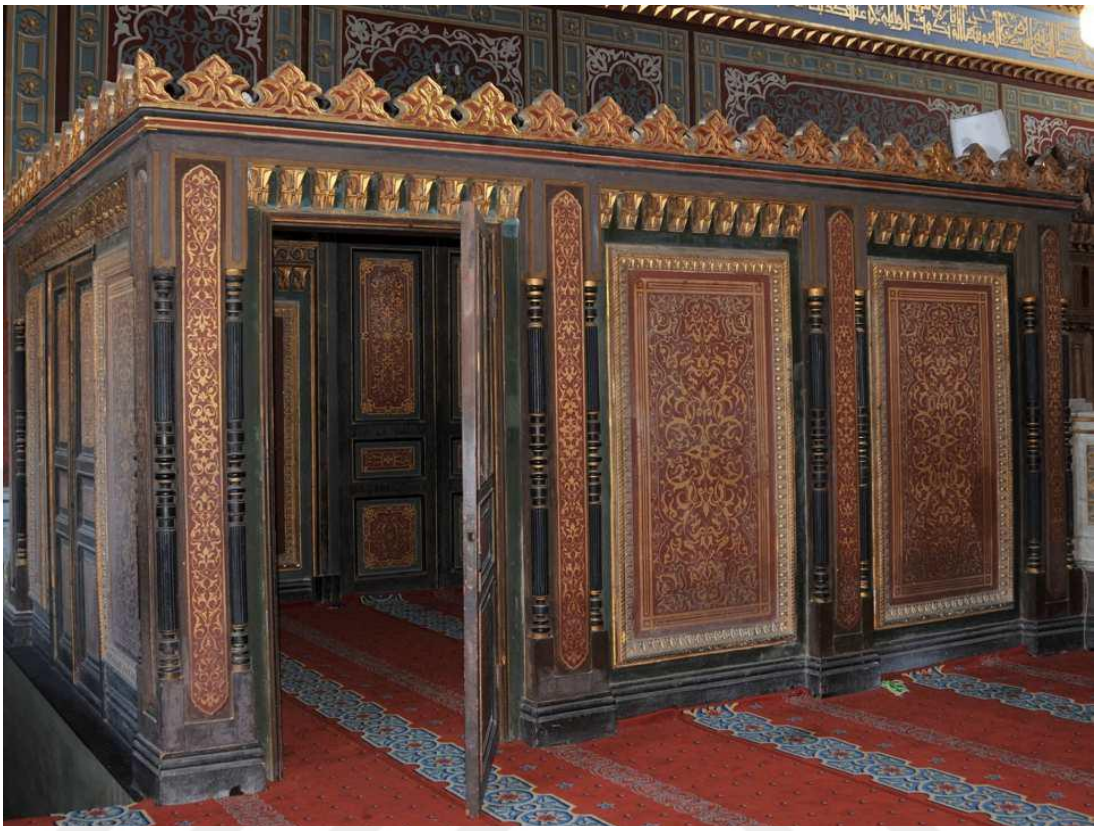

Ek4-44:Yıldız Hamidiye Camii Hünkâr Mahfili Orta Galeri Vezirler Bölümü (Havva Fırat'tan)

Ek4-45:Yıldız Hamidiye Camii Hünkâr Mahfili Tavan Bezemesi (Havva Fırat'tan).

Ek4-46: Yıldız Hamidiye Camii Hünkâr Mahfili Kapısı(Havva Fırat'tan)

Ek4-47: Yıldız Hamidiye Saat Kulesi.

Ek4-48: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Genel Görünüm.

Ek4-49: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Doğu Cephe. (A. Burak Metin'den).

Ek4-50: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Batı Cephe.(Www.Avundukmimarlik.Com.Tr).

Ek4-51: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii İnşa Kitabesi. (Esra Atmaca'dan)

Ek4-52: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Minaresi. (Esma Atmaca'dan)

Ek4-53: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Minare Detayı. (A. Burak Metin'den).

Ek4-54: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Kubbesi. (Esra Atmaca'dan)

Ek4-55: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Son Cemaat Mahalli.

Ek4-56: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Mahfil Çıkış Merdiveni.

Ek4-57: İst. Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Son Cemaat Mahalli. (A. Burak Metin'den)

Ek4-58: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Harimi. (Www.Avundukmimarlik.Com.Tr)

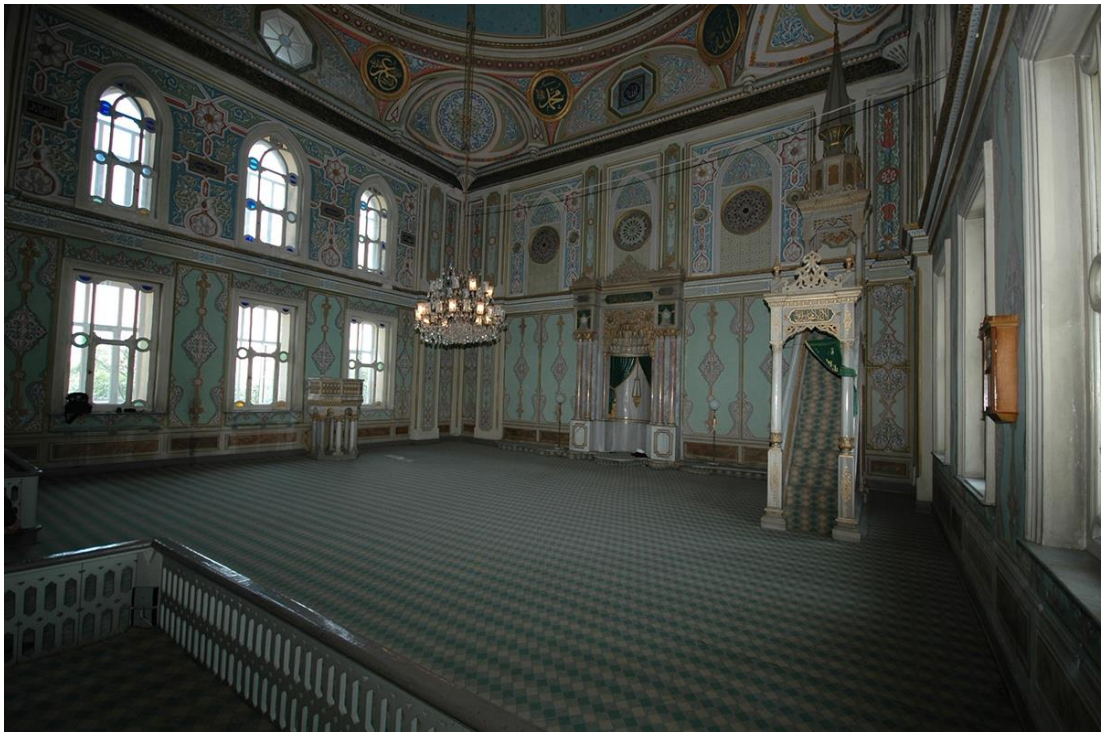

Ek4-59: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Hünkâr Mahfili (A. Burak Metin'den)

Ek4-60: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Mahfili Balkonu. (Esra Atmaca'dan)

Ek4-61: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Hünkâr Mahfili Balkon Kafesi.

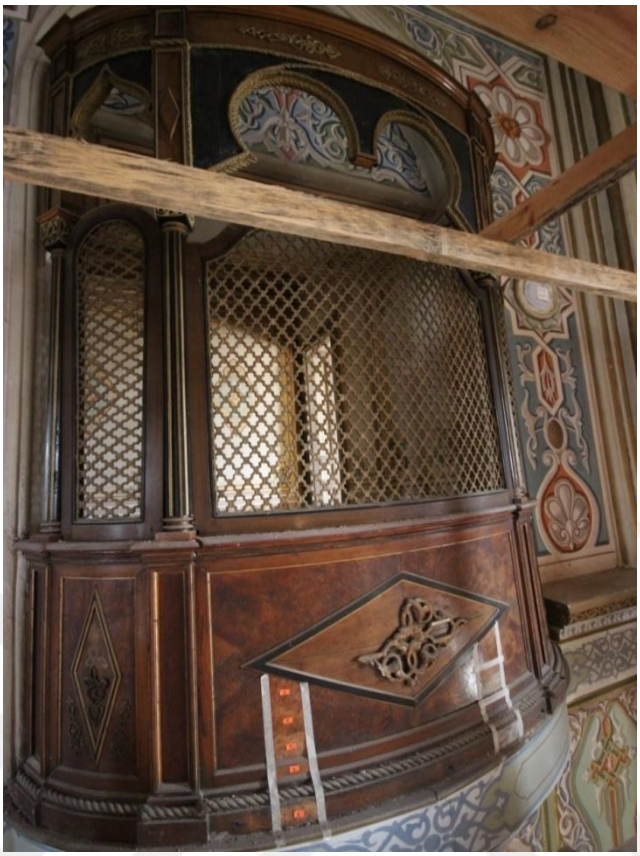

Ek4-62: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Harim Kıble Duvarı (A. Burak Metin'den).

Ek4-63: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Mihrabı.(Esma Atmaca'dan).

Ek4-64: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Mihrap Detayı.

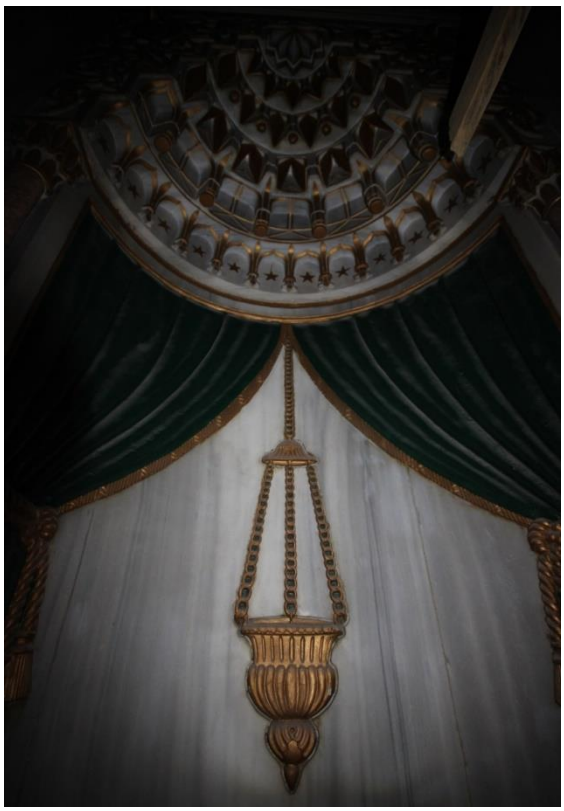

Ek4-65: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Minberi. (Esma Atmaca'dan).

Ek4-66: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Vaaz Kürsüsü. (A. Burak Metin'den).

Ek4-67: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Kubbe Geçişleri. (http://www.avundukmimarlik.Com.Tr/Tr/İstanbul-Besiktas-Orhaniye-Kisla-Camii-2029/).

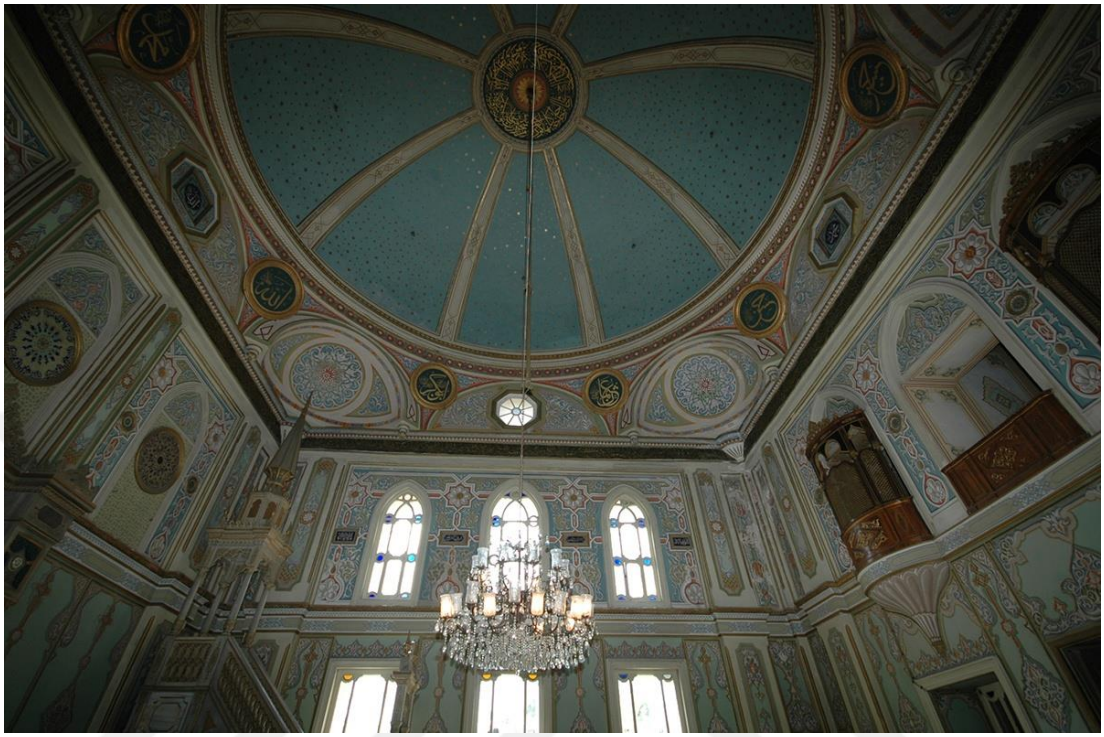

Ek4-68: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Kubbesi. (A. Burak Metin'den).

Ek4-69: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Kubbe Geçişi. (A.Burak Metin'den).

Ek4-70: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Kubbe Göbek Yazısı.

Ek4-71: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Mihrap İkili Sütun Grubu.

Ek4-72: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Harim Kuşak Yazıları.

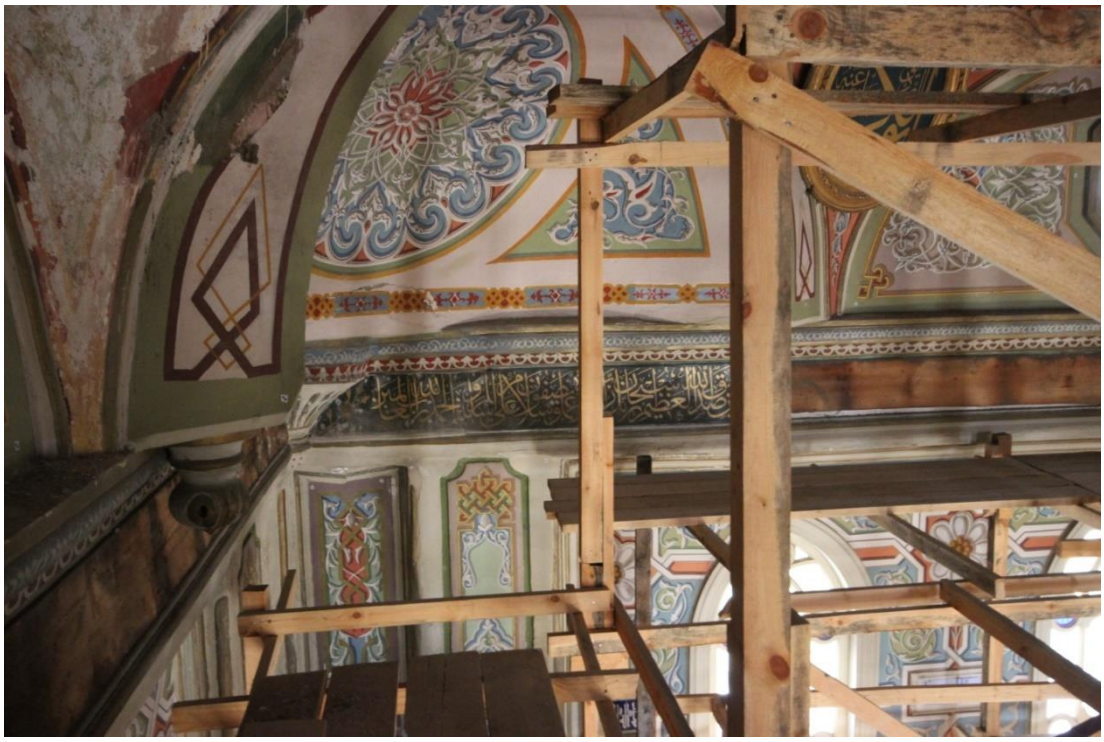

Ek4-73: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Son Cemaat Mahalli Tavanı. (Esma Atmaca'dan).

Ek4-74: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Harim Giriş Holü Tavanındaki Silah Kompozisyonu. (A Burak Metin'den).

Ek4-75: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Tavan Süsleme Örneği.

Ek4-76: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Tavan Süsleme Örneği.

Ek4-77: İstanbul, Beşiktaş, Orhaniye Kışla Camii Mahfil 1. Kat Tavanı. (Esma Atmaca'dan).

Ek4-78: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Genel Görünüm.(İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi'nden).

Ek4-79: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Bugünkü Genel Görünüm.

Ek4-80: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Avlusu.

Ek4-81: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Kuzey Cephe.

Ek4-82: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Batı Cephe.

Ek4-83: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Güneybatı Cephe.

Ek4-84: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Güney Cephe.

Ek4-85: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Doğu Cephe.

Ek4-86: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Kubbesi.

Ek4-87: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Harim Penceresi.

Ek4-88: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Minaresi.

Ek4-89: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Harim Giriş Kapısı.

EK4-90: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Son Cemaat Mahalli.

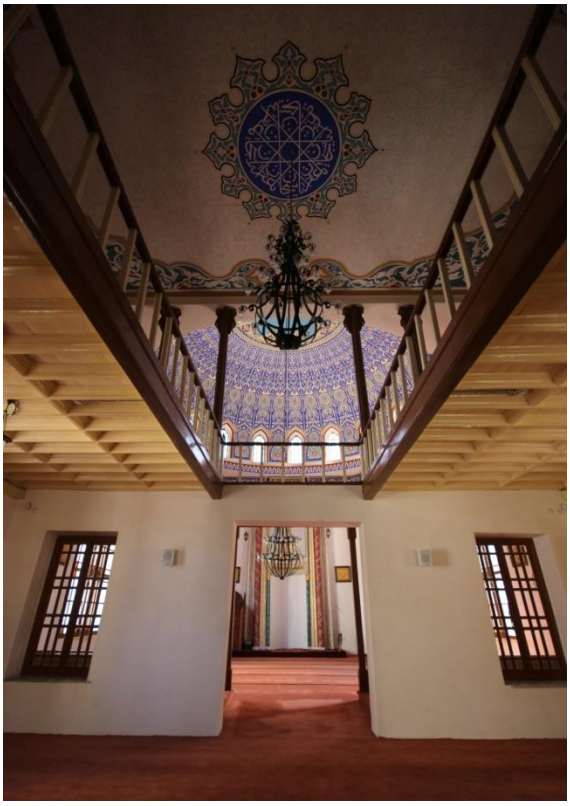

EK4-91: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Harimi.

EK4-92: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Harimi.

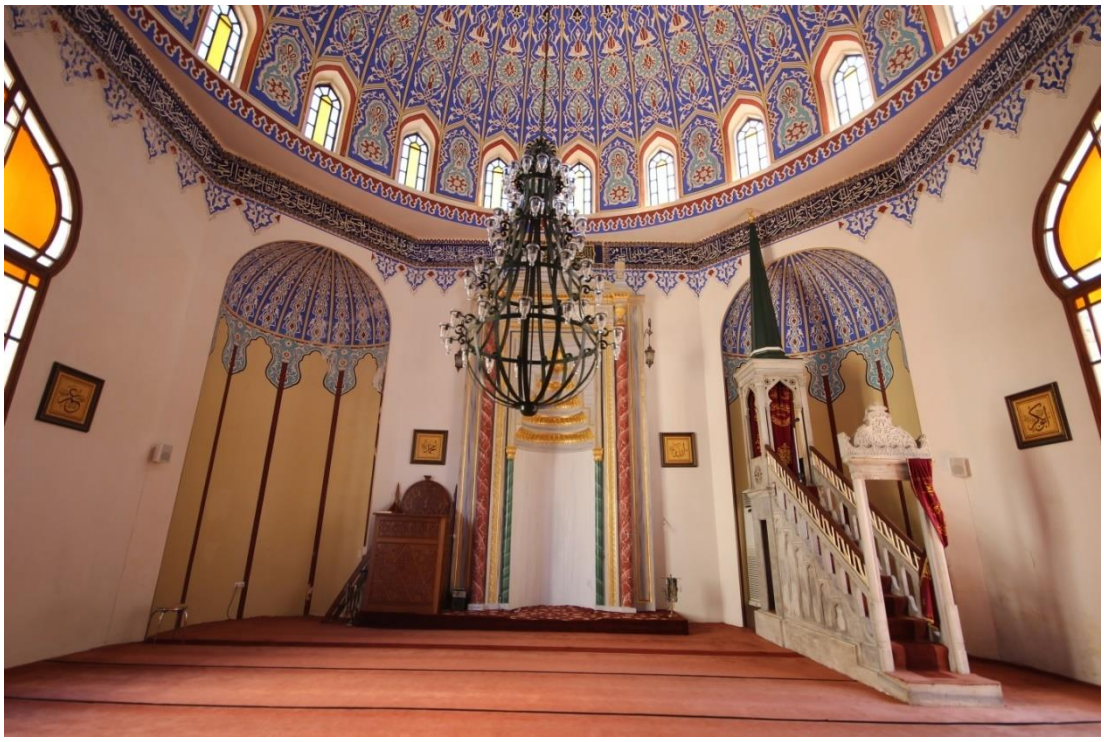

EK4-93: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Kubbesi.

EK4-94: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Kadınlar Mahfili.

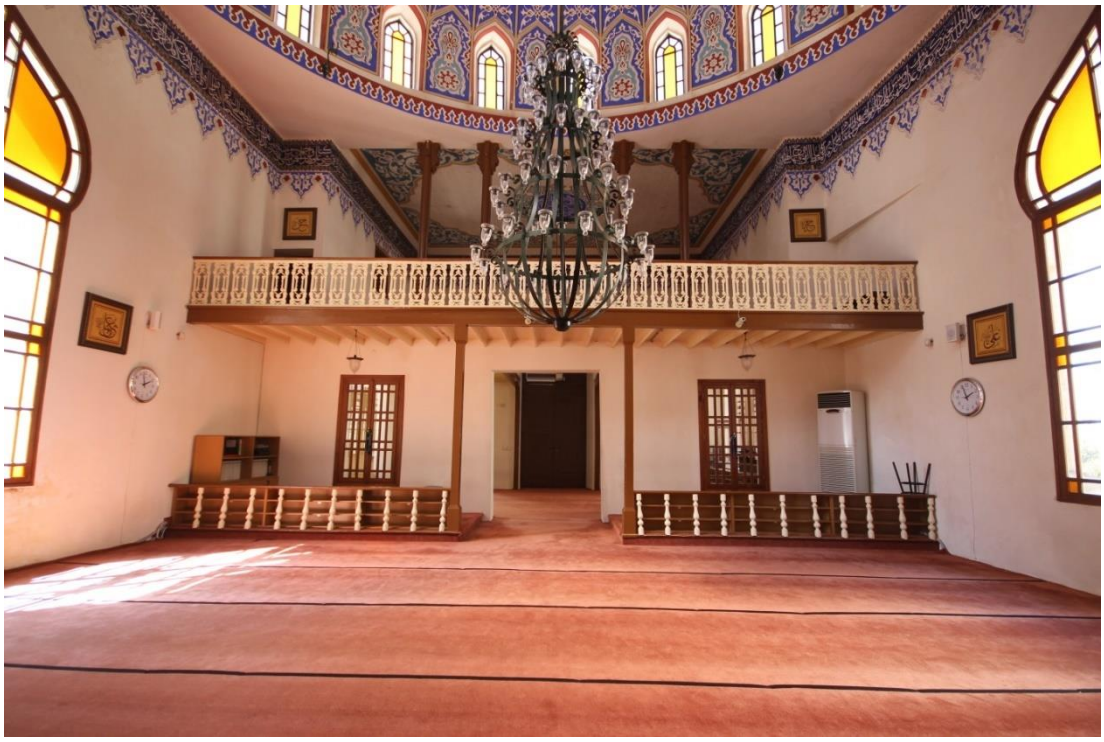

EK4-95: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-96: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Zemin Kat İbadet Mekânı.

EK4-97: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Şerifinin Mihrap İle Minberi. (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi'nden).

EK4-98: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Harim Güney Doğu Köşesi.

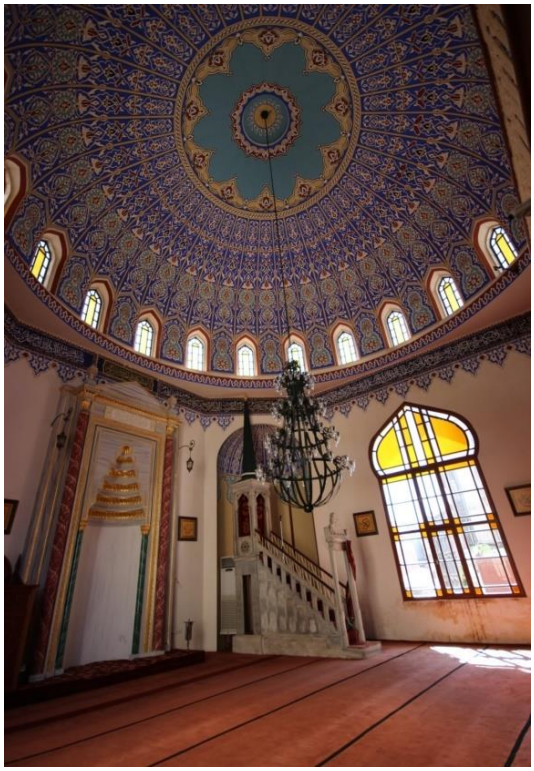

EK4-99: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Mihrabı.

EK4-100: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Minberi.

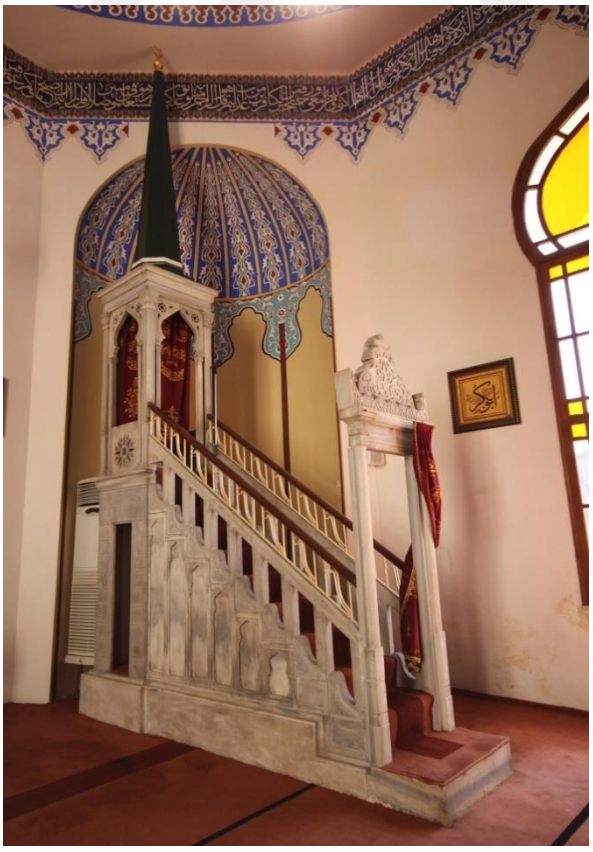

EK4-101: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Minberi Detayı.

EK4-102: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii İle Pencere Revzenleri.

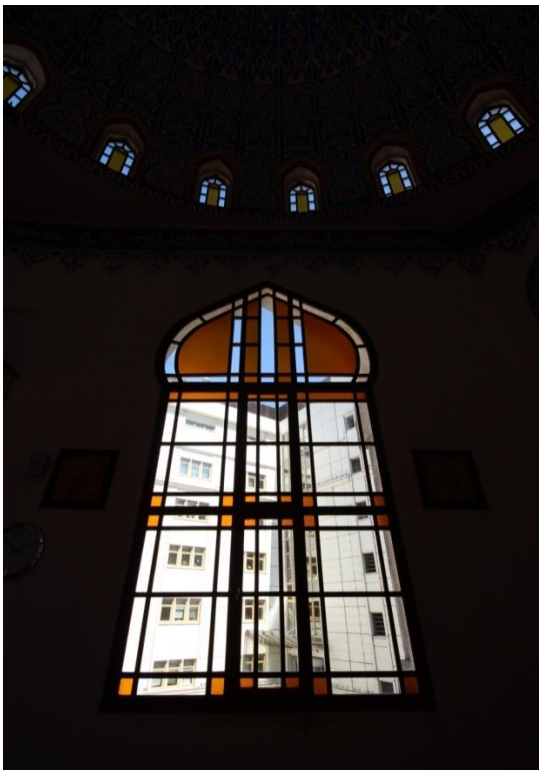

EK4-103: İstanbul, Fatih, Hidayet Camii Mahfili Ahşap Dikme Detayı.

EK4-104: İzmir, Torbalı (Osmaniye) Mahallesi Osmaniye Camii Genel Görünüm.

EK4-105: İzmir, Torbalı Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-106: İzmir, Torbalı Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-107: İzmir, Torbalı Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii Batı Cephe.

EK4-108: İzmir, Torbalı Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii Güney Cephe.

EK4-109: İzmir, Torbalı Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii Doğu Cephe.

EK4-110: İzmir, Torbalı Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii Minaresi.

EK4-111: İzmir, Torbalı Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii Harimi.

EK4-112: İzmir, Torbalı Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-113: İzmir, Torbalı Yeniçiftlik Mahallesi (Osmaniye) Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-114: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i M üjgân) Camii Kuzey Cephe (Muhammed USTA'dan).

EK4-115: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii Genel Görünüm.

EK4-116: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii Kuzey-Doğu Cephe.

EK4-117: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-118: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii Batı Cephe.

EK4-119: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii Güney Cephe.

EK4-120: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii Doğu Cephe.

EK4-121: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii Minaresi.

EK4-122: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii Harimi.

EK4-123: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii Kadınlar Mahfili.

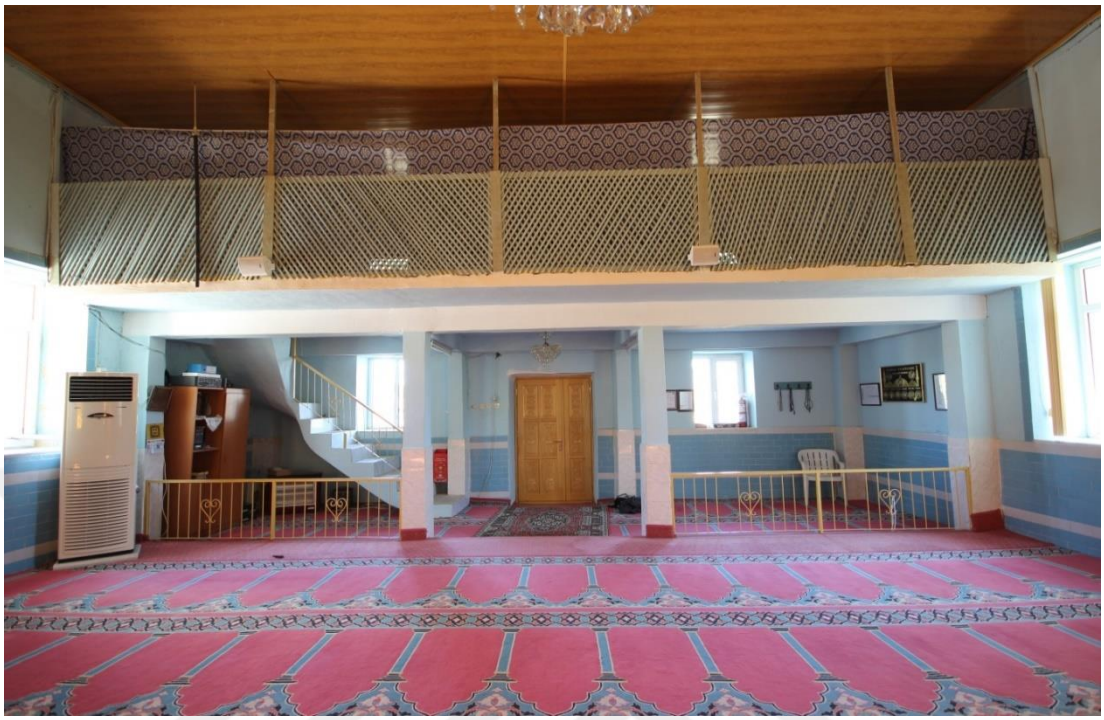

EK4-124: İzmir, Torbalı Tulum Mahallesi (Tîr-i Müjgân) Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-125: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Genel Görünüm.

EK4-126: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Doğu Cephe.

EK4-127: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Kuzey Cephe.

EK4-128: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Batı Cephe.

EK4-129: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Güney Cephe.

EK4-130: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Minaresi.

EK4-131: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Harim Giriş Kapısı.

EK4-132: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Son Cemaat Mahalli.

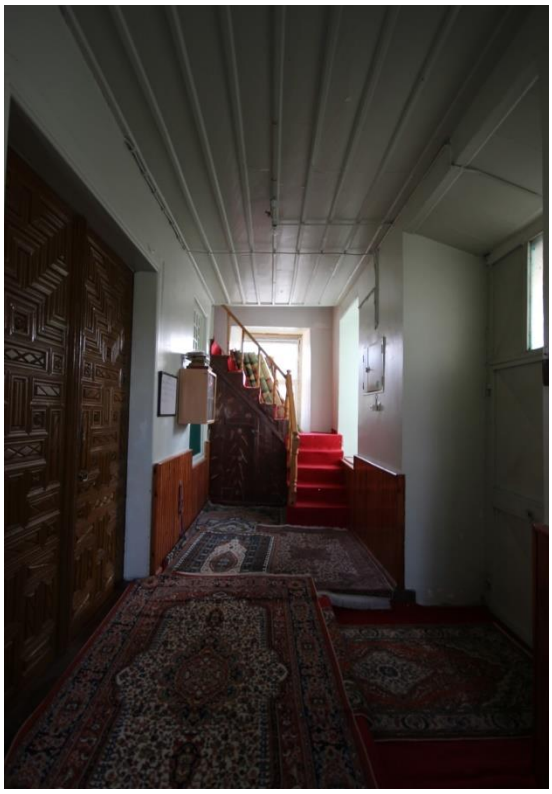

EK4-133: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Harimi.

EK4-134: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-135: Bilecik, Bozüyük, Kovalıca Köyü Camii Mihrap İle Minberi.

EK4-136: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Genel Görünüm. (MıhammedUSTA'dan).

EK4-137: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Genel Görünüm.

EK4-138: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Genel Görünüm.

EK4-139: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-140: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Batı Cephe Ve Minaresi.

EK4-141: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Güney Cephe.

EK4-142: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Güney Doğu Cephe.

EK4-143: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Harimi.

EK4-144: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Kadınlar Mahfili.

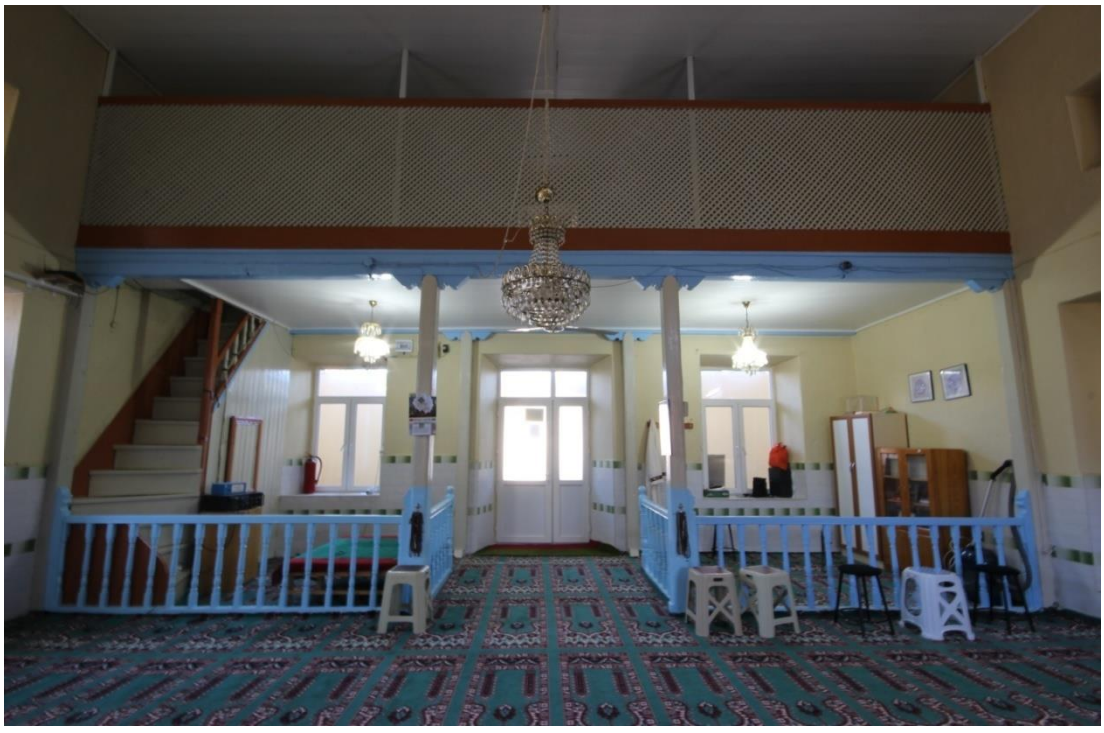

EK4-145: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi (Ahmediye) Camii Harim Doğu Duvarı.

EK4-146: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi Havuzu.

EK4-147: İzmir, Torbalı Ahmetli Mahallesi Çeşmesi.

EK4-148: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Genel Görünüm.

EK4-149: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Kuzey Cephe.

EK4-150: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Kitabesi.

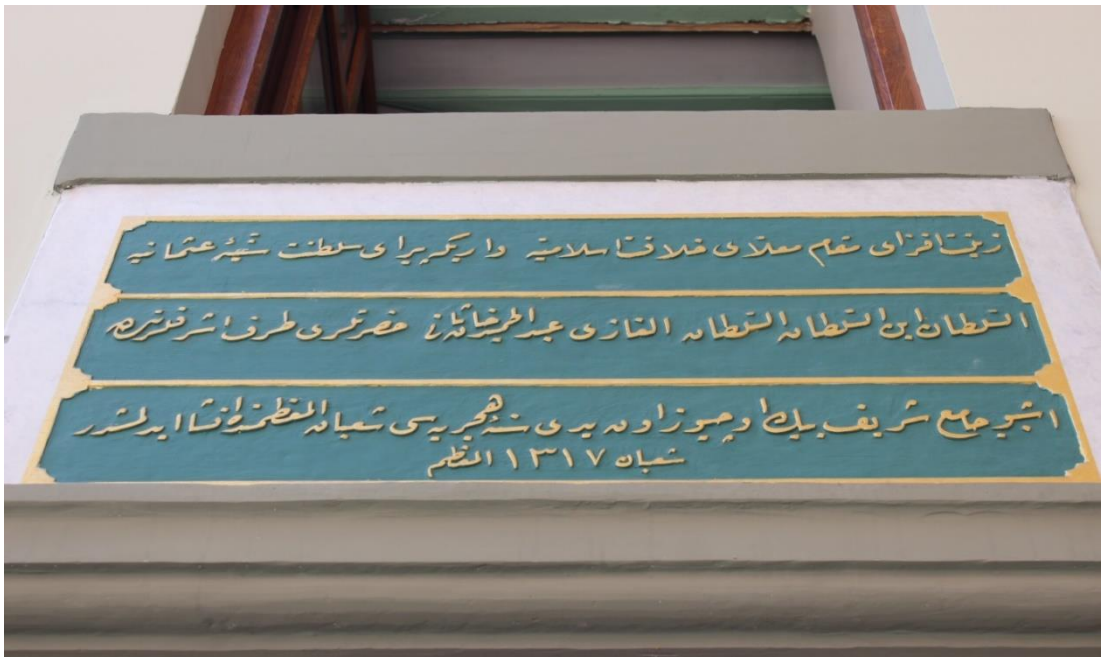

EK4-151: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Güney Cephe

EK4-152: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-153: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Harimi.

EK4-154: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-155: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Harim Doğu Duvarı.

EK4-156: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Kıble Duvarı.

EK4-157: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Mihrabı.

EK4-158: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Minberi.

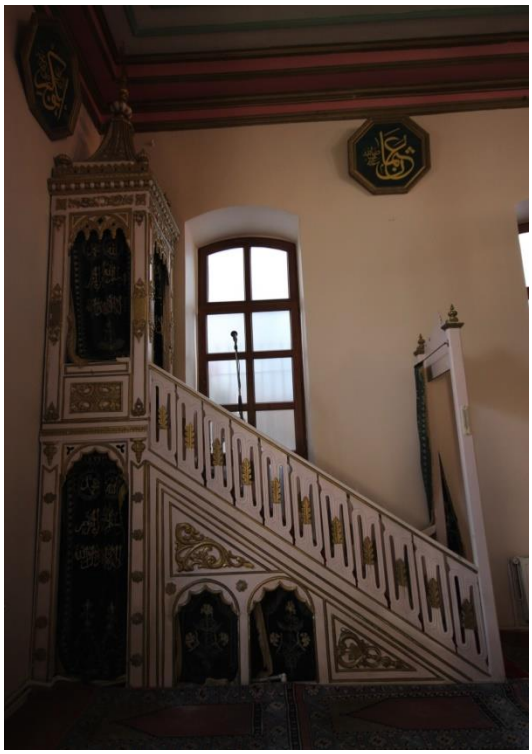

EK4-159: İstanbul, Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Camii Vaaz Kürsüsü.

EK4-160: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Genel Görünüm (Muhammed USTA'dan).

EK4-161: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-162: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-163: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-164: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Kuzey Batı Cephe.

EK4-165: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Güney Batı Cephe.

EK4-166: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Doğu Cephe.

EK4-167: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Minaresi.

EK4-168: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Harimi.

EK4-169: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Harimi.

EK4-170: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Kadınlar Mahfili.

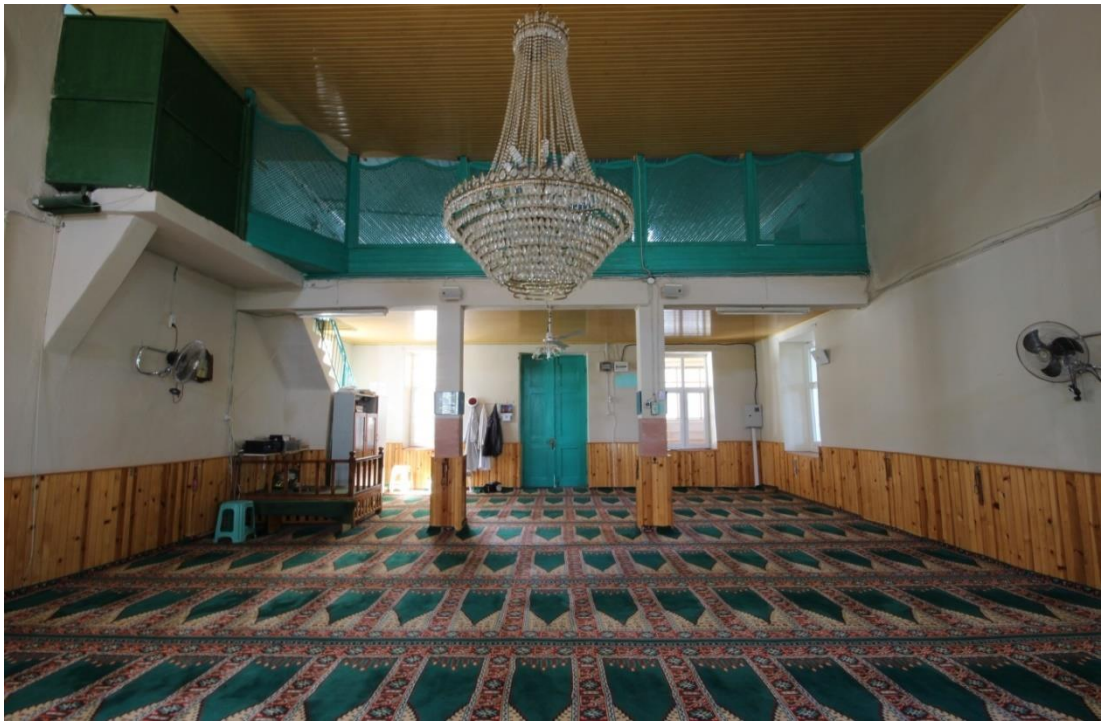

EK4-171: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Mihrap Üstündeki Hat Yazıları İle Güneş Radyal Motifi.

EK4-172: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Harim Güney Doğu Köşesi.

EK4-173: İzmir, Torbalı Özbey (Hamidiye) Mahallesi (Hamidiye) Camii Vaaz Kürsüsü Hat Yazıları.

EK4-174: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Genel Görünüm.

EK4-175: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Kuzey Cephe.

EK4-176: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Batı Cephe.

EK4-177: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Güney Cephe.

EK4-178: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Doğu Cephe.

EK4-179: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Minaresi.

EK4-180: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Minaresi.

EK4-181: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-182: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Harimi.

EK4-183: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-184: Eskişehir, Odunpazarı, Karacaşehir Mahallesi Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-185: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Genel Görünüm.

EK4-186: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Özgün Kuzey Cephe (Muhammed USTA'dan).

EK4-187: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Bugünkü Kuzey Cephe.

EK4-188: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii İnşa Kitabesi (Dış Kapı).

EK4-189: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Kuzey Batı Cephe.

EK4-190: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Güney Cephe (Onarım Öncesi).

EK4-191: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Güney Cephe (Onarım Sonrası).

EK4-192: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Doğu Cephe.

EK4-193: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Kuzey Batı Cephe Ve Minaresi.

EK4-194: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-195: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii İnşa Kitabesi (Özgün Giriş Kapı).

EK4-196: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Giriş Bölümü Ve Son Cemaat Mahalli.

EK4-197:İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Son Cemaat Mahalli, Ara Mekân Ve Harimi.

EK4-198: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Harimi.

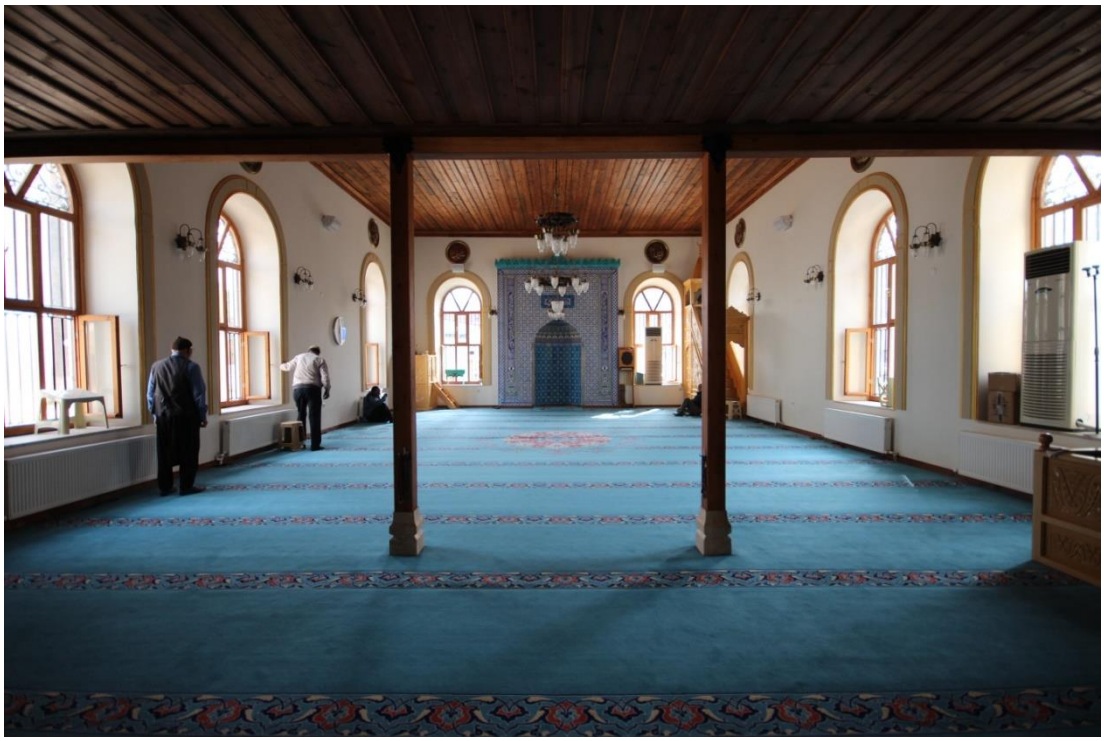

EK4-199: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-200: İzmir, Torbalı Merkez (Tepeköy) Orhaniye Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-201: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Genel Görünüm.

EK4-202: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Batı Cephe.

EK4-203: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii İnşa Kitabesi.

EK4-204: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Batı Cephe.

EK4-205: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Güney Cephe.

EK4-206: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Doğu Cephe.

EK4-207: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Minaresi.

EK4-208: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Minare Detayı.

EK4-209: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Minare Kaidesinde Bulunan Sultan Mahmud Güneşi Motifi.

EK4-210: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Harim Ana Giriş Kapısı.

EK4-211: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Harimi.

EK4-212: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Tavan Göbeği.

EK4-213: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Kadınlar Mahfili.

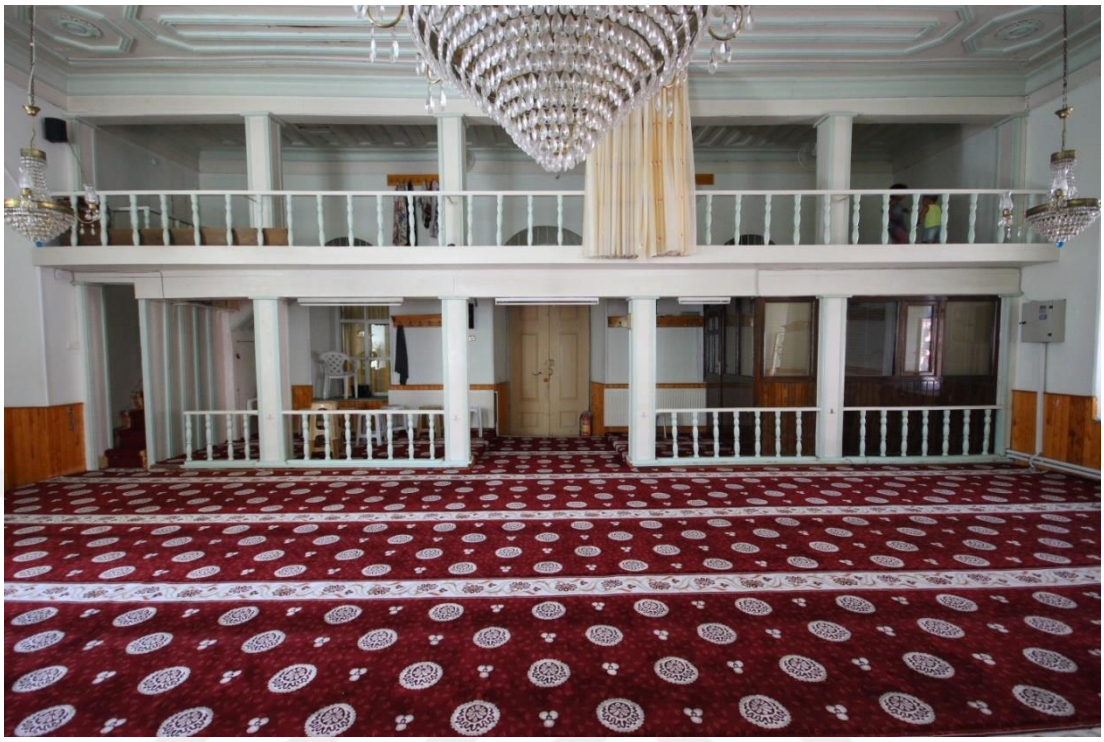

EK4-214: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Muhdes Kadınlar Mahfili.

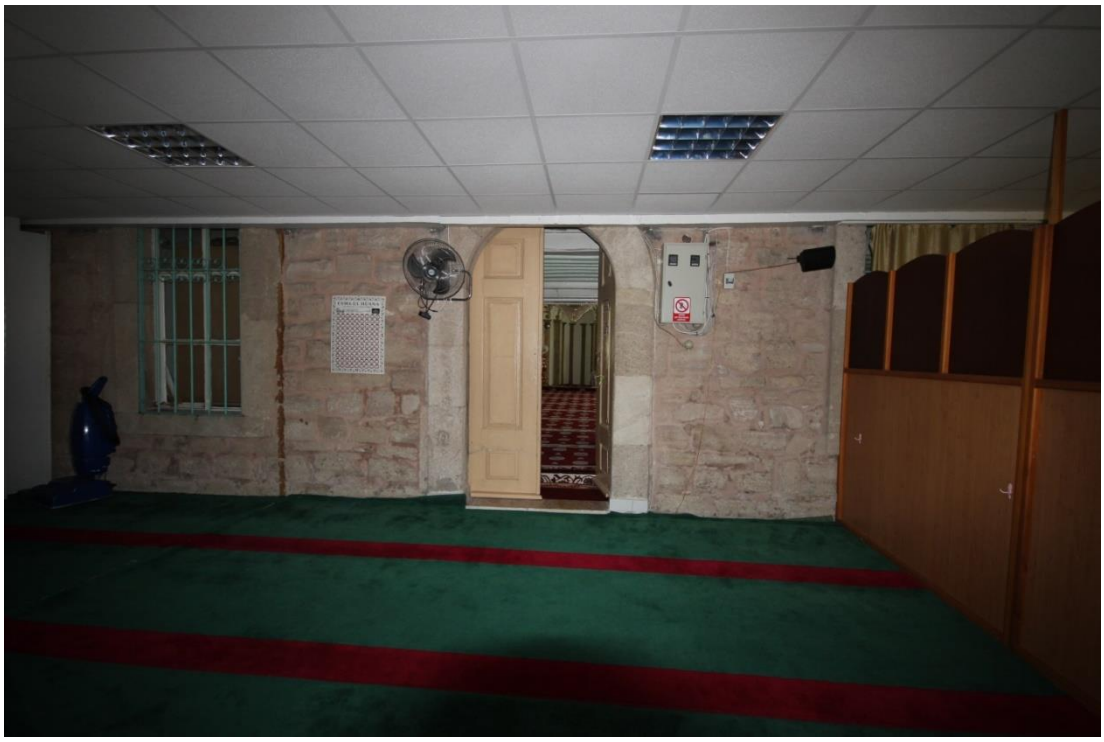

EK4-215: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Mihrabı.

EK4-216: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Mihrap Detayı.

EK4-217: Çanakkale, Merkez Tıflı Camii Minberi.

EK4-218: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-219: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-220: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-221: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Batı Cephe.

EK4-222: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Güney Cephe.

EK4-223: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Doğu Cephe.

EK4-224: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Kuzeybatı Cephe Ve Minaresi.

EK4-225: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-226: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Ana Giriş Kapısı.

EK4-227: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Harimi.

EK4-228: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-229: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Mihrabı.

EK4-230: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Tavanı.

EK4-231: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Tavanı.

EK4-232: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü (Hamidiye) Camii Tavan Detayı.

EK4-233: Bolu, Gerede, Aşağıovacık Köyü(Hamidiye) Camii Tavan Detayı.

EK4-234: İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa (İclâliye) Camii Genel Görünüm.

EK4-235: İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa (İclâliye) Camii Kuzeydoğu Cephe.

EK4-236: İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa (İclâliye) Camii Minaresi.

EK4-237: İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa (İclâliye) Camii Harim Girişi.

EK4-238: İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa (İclâliye) Camii Harimi.

EK4-239: İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa (İclâliye) Camii Harimi.

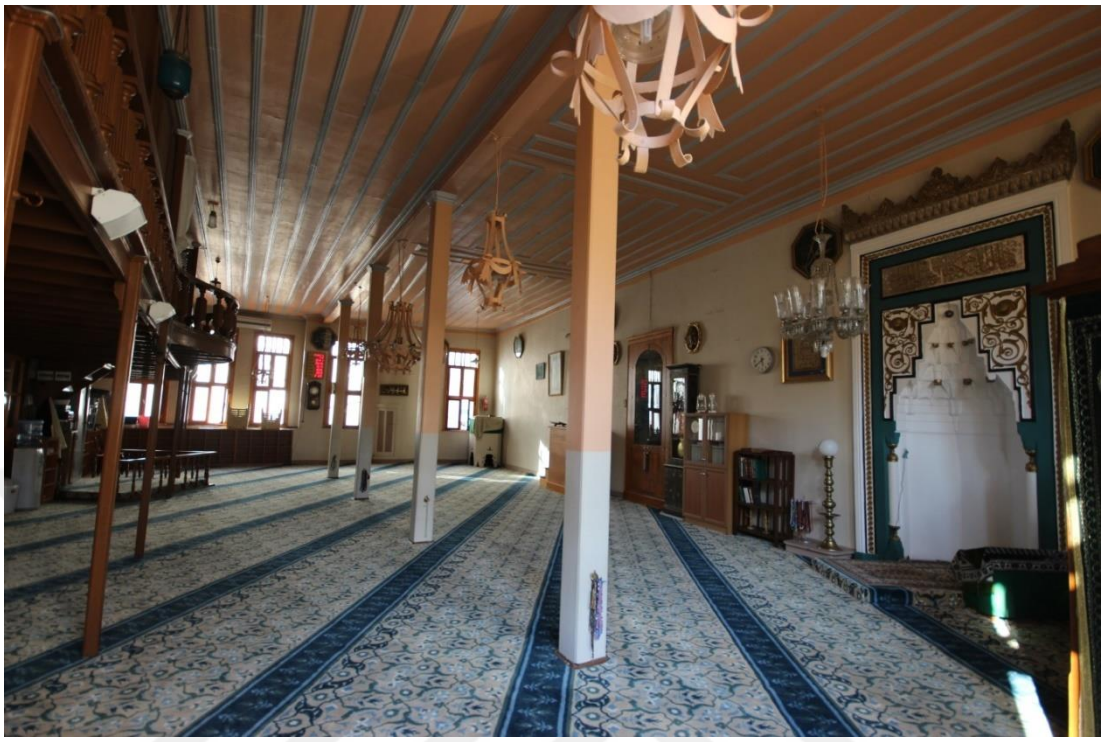

EK4-240: İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa (İclâliye) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-241: İstanbul, Beşiktaş, Raif Ağa (İclâliye) Camii Mihrap Ve Minberi.

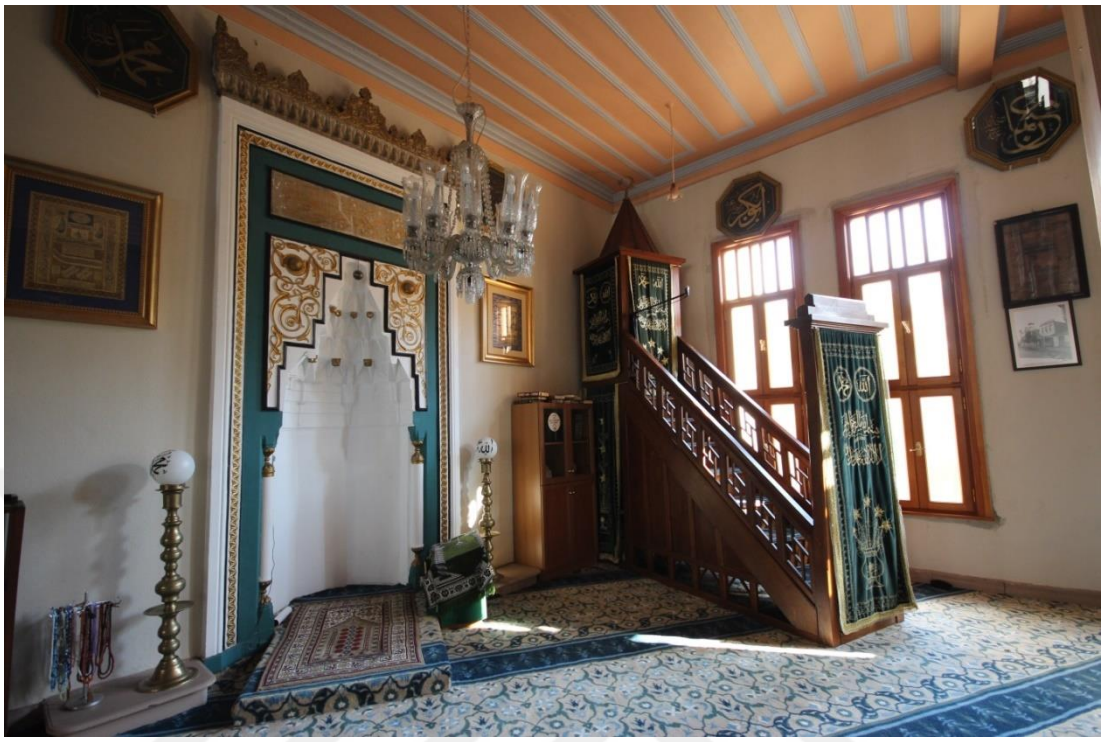

EK4-242: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-243: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-244: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-245: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii Kuzey Batı Cephe.

EK4-246: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii Güney Cephe.

EK4-247: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii Doğu Cephe Ve Minaresi.

EK4-248: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii Harimi.

EK4-249: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii Kadınlar Mahfili.

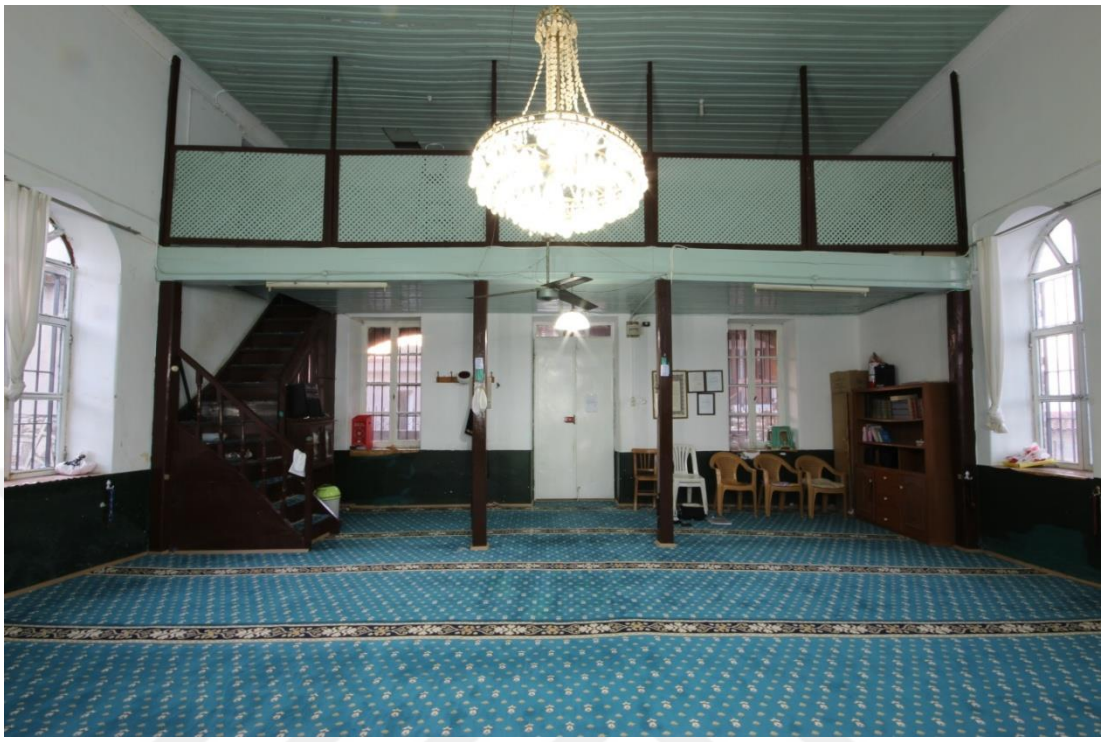

EK4-250: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

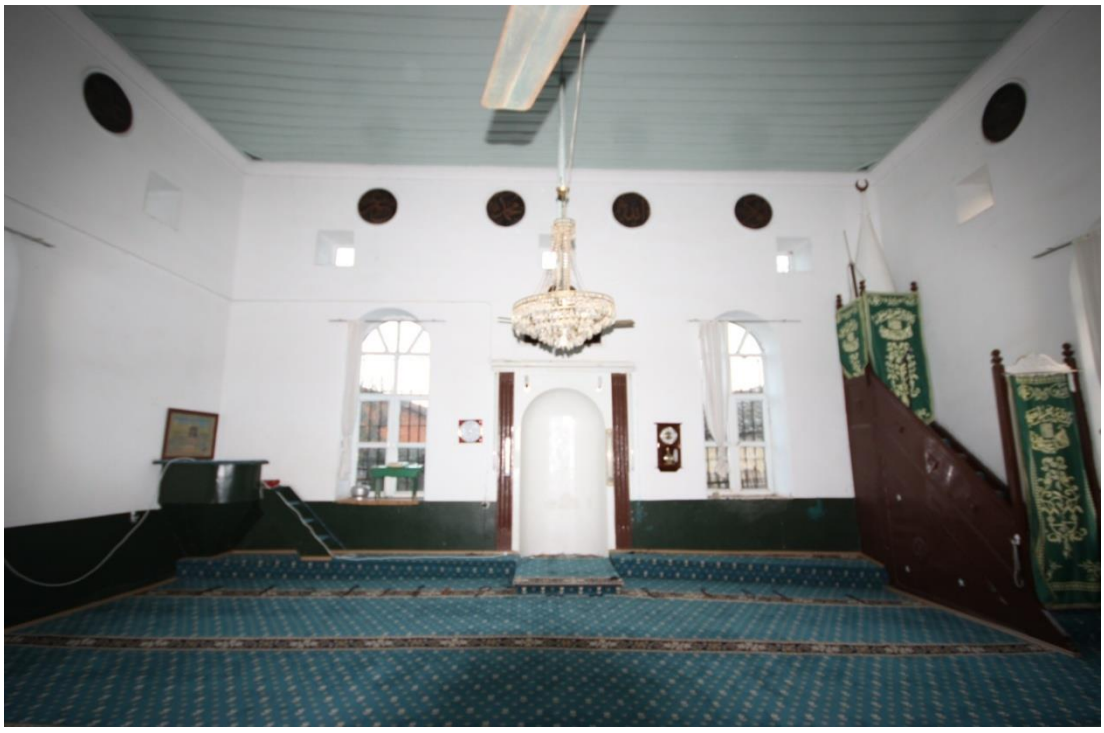

EK4-251: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Camii Tavan Göbek Motifi.

EK4-252: İzmir, Torbalı Yeniköy Mahallesi Yukarı (Selimiye) Külliye Yapıları (Çeşme, Mektep Ve Havuz).

EK4-253: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Genel Görünüm.

EK4-254: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Kuzey Cephe.

EK4-255: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii İnşa Kitabesi.

EK4-256: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Batı Cephe.

EK4-257: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Güney Cephe.

EK4-258: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Doğu Cephe.

EK4-259: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Minaresi.

EK4-260: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Harimi.

EK4-261: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-262: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Mihrap, Minber ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-263: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Mihrap, Minberi.

EK4-264: İzmir, Torbalı Şehitler (Meşhed) Mahallesi Süleymaniye Camii Hat Yazıları.

EK4-265: Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii Genel Görünüm.

EK4-266: Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii Kuzey Cephe.

EK4-267: Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-268: Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii Batı Cephe.

EK4-269: Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii Güney Cephe.

EK4-270: Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii Doğu Cephe.

EK4-271: Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii Kuzey Cephe Ve Minaresi.

EK4-272: Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii Harimi.

EK4-273: Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-274: Kırklareli, Babaeski, Ağayeri Köyü (Yıldırım Beyazıt Han) Camii Harim Güney Doğu Köşesi.

EK4-275: İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-276: İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-277: İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii Kuzey Batı Cephe.

EK4-278: İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii Güney Cephe.

EK4-279: İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii Doğu Cephe.

EK4-280: İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii Minaresi.

EK4-281: İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii Harimi.

EK4-282: İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-283: İzmir, Torbalı Kırbaş Mahallesi (Rahmiye) Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

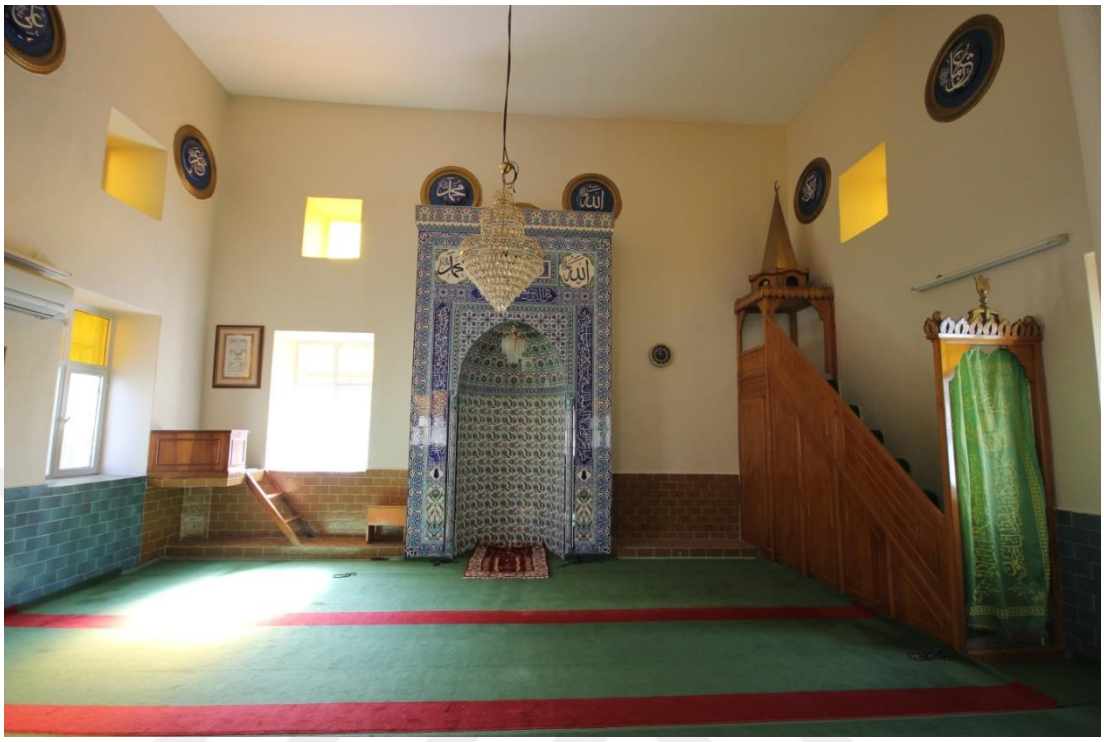

EK4-284: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Genel Görünüm.

EK4-285: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Özgün Kuzey Cephe (Muhammed USTA'dan).

EK4-286: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Bugünkü Kuzey Cephe.

EK4-287: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Batı Cephe.

EK4-288: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Güney Cephe.

EK4-289: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Doğu Cephe.

EK4-290: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Minaresi.

EK4-291: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-292: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Harimi.

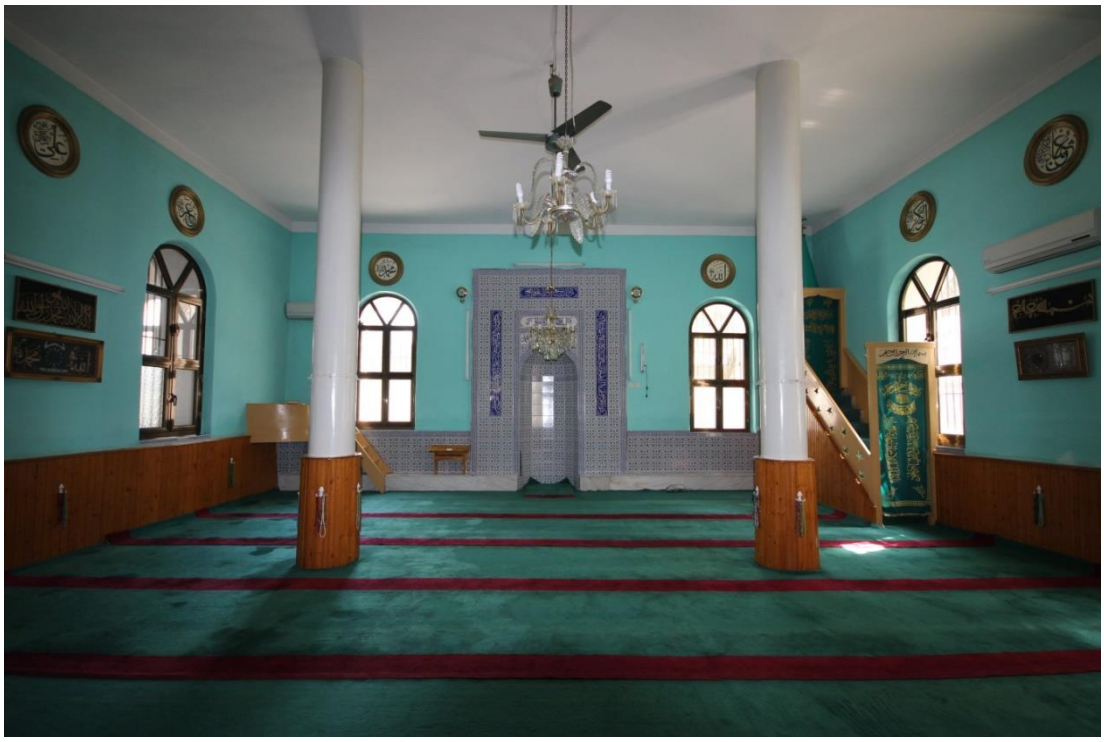

EK4-293: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Kadınlar Mahfili.

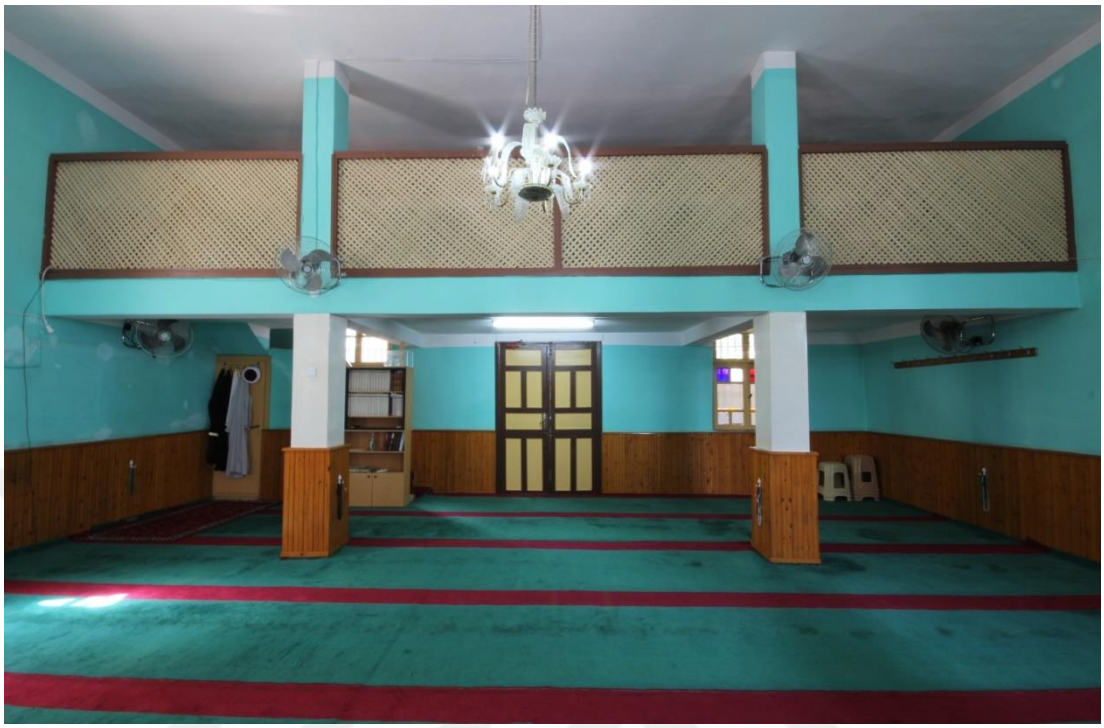

EK4-294: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-295: İzmir, Torbalı Subaşı Mahallesi (Abidin) Camii Ek Harimi.

EK4-296: Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii Genel Görünüm.

EK4-297: Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii Genel Görünüm.

EK4-298: Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii Kuzey Cephe.

EK4-299: Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii Batı Cephe.

EK4-300: Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii Güney Cephe.

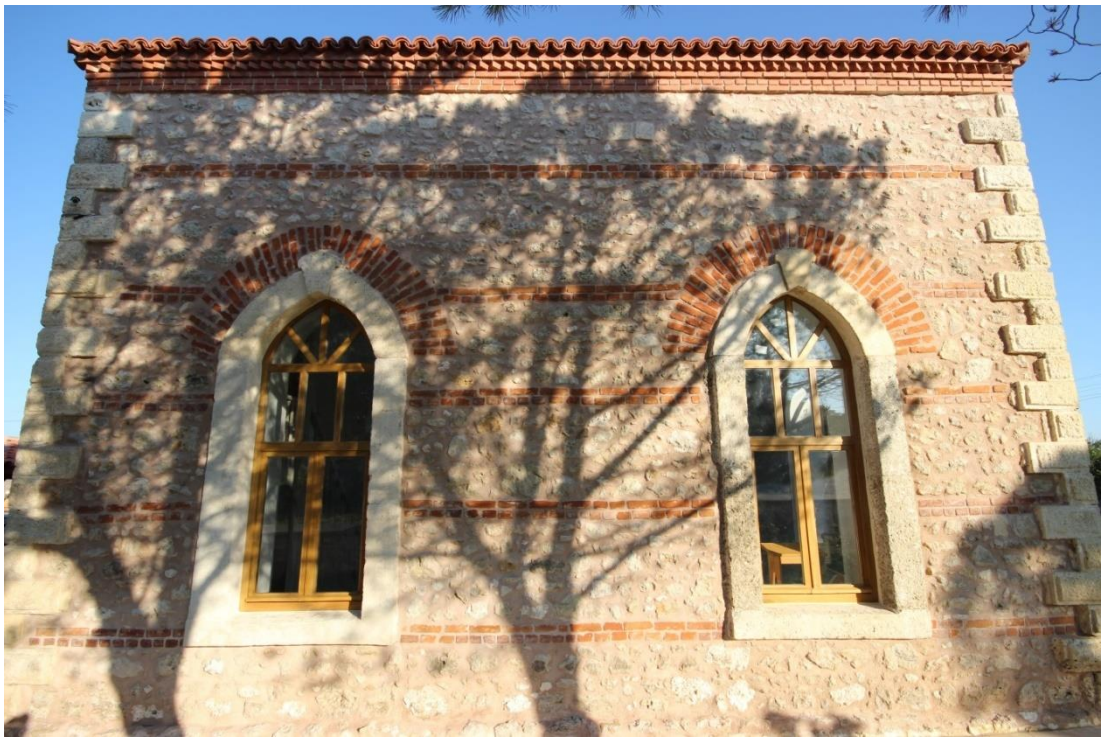

EK4-301: Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii doğu cephe.

EK4-302: Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii Minaresi.

EK4-303: Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii Harimi.

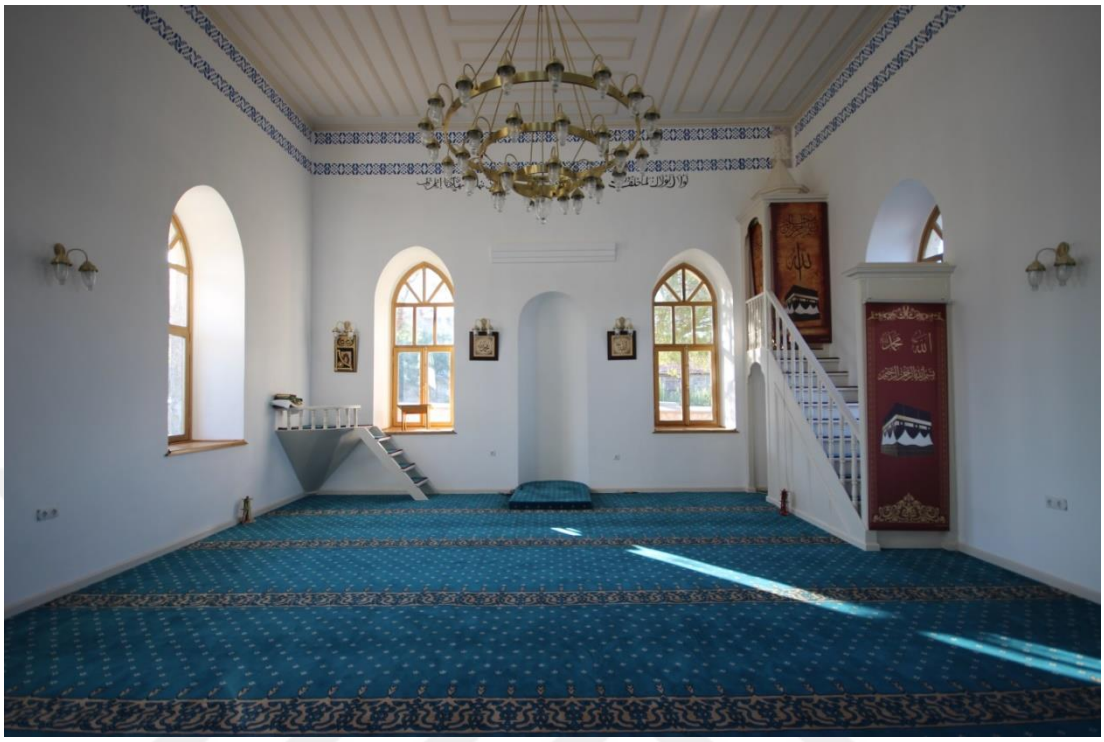

EK4-304: Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-305: Tekirdağ, Saray, Kurtdere Mahallesi Camii Harim Güney Doğu Köşe.

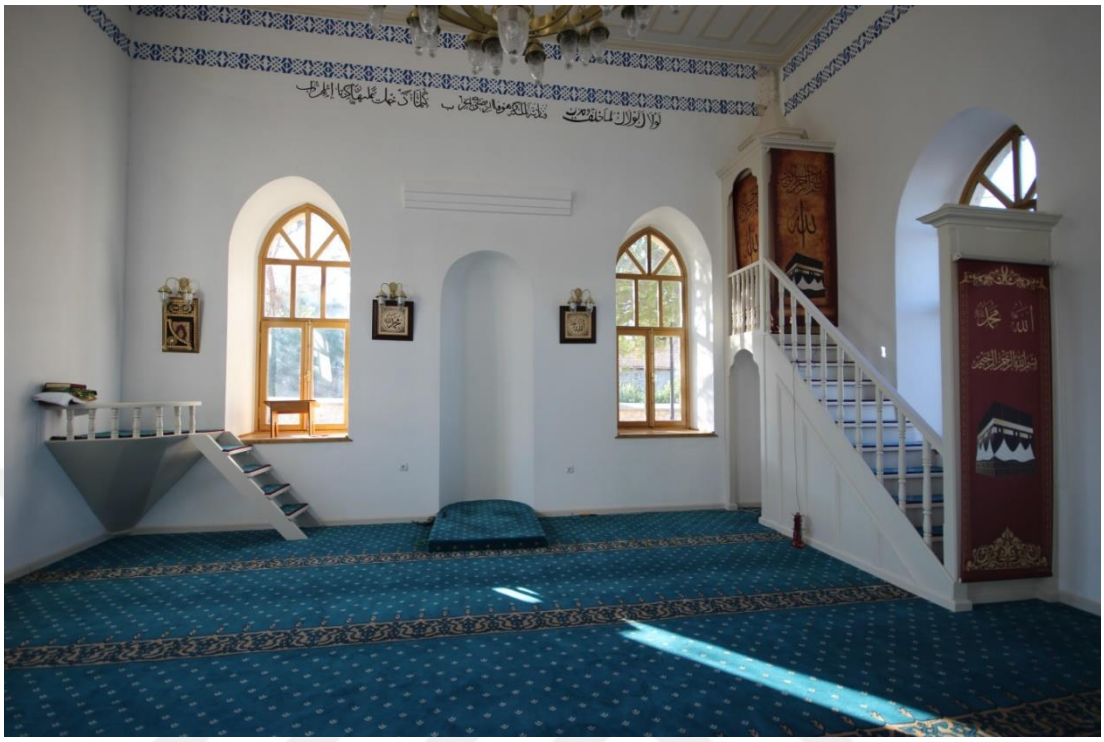

EK4-306: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-307: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Kuzeydoğu Cephe.

EK4-308: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-309: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Batı Cephe.

EK4-310: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Güney Doğu Cephe.

EK4-311: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Doğu Cephe.

EK4-312: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Kuzeybatı Cephe-Minare.

EK4-313: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Harimi.

EK4-314: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-315: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Mihrap Ve Minberi.

EK4-316: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Mihrabı, Hat Yazıları Ve Güneş Radyan Motifi.

EK4-317: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi (Hamidiye) Camii Yıldız Motifi.

EK4-318: İzmir, Torbalı Bülbülderesi Mahallesi İbtidaî Mektebi Genel Görünüm.

EK4-319: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-320: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-321: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-322: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Batı Cephe Görünüm.

EK4-323: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Güney Cephe.

EK4-324: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Doğu Cephe

EK4-325: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Minaresi.

EK4-326: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-327: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Harimi.

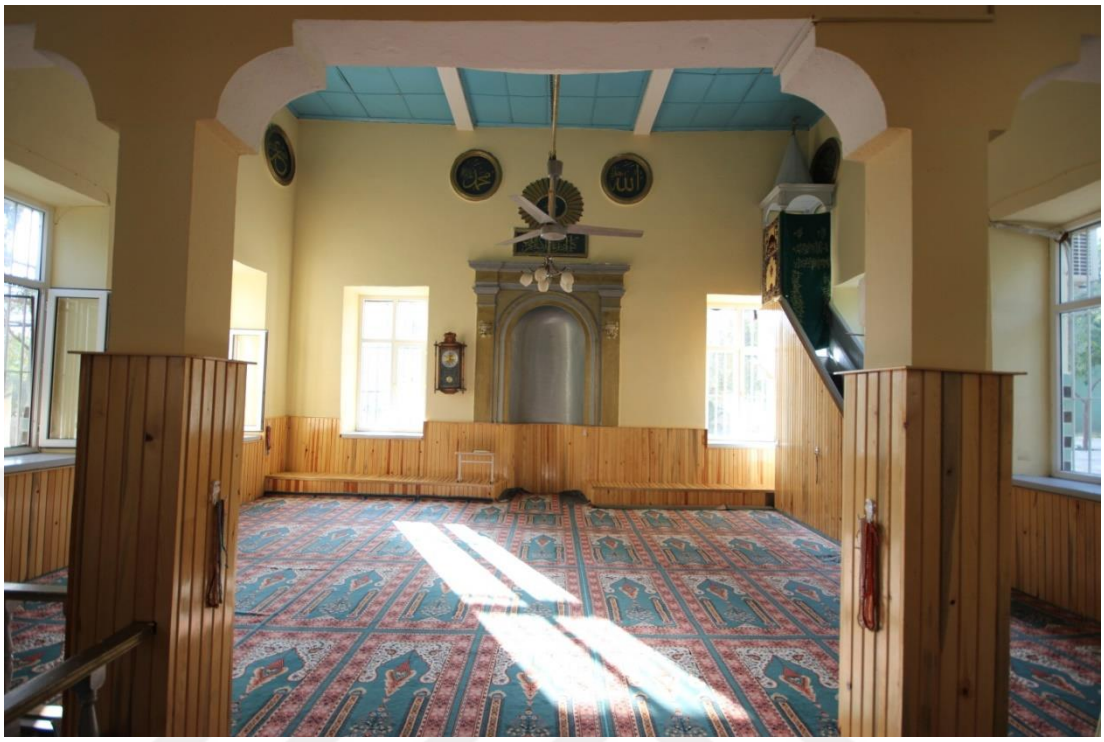

EK4-328: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-329: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Mihrap Ve Minberi

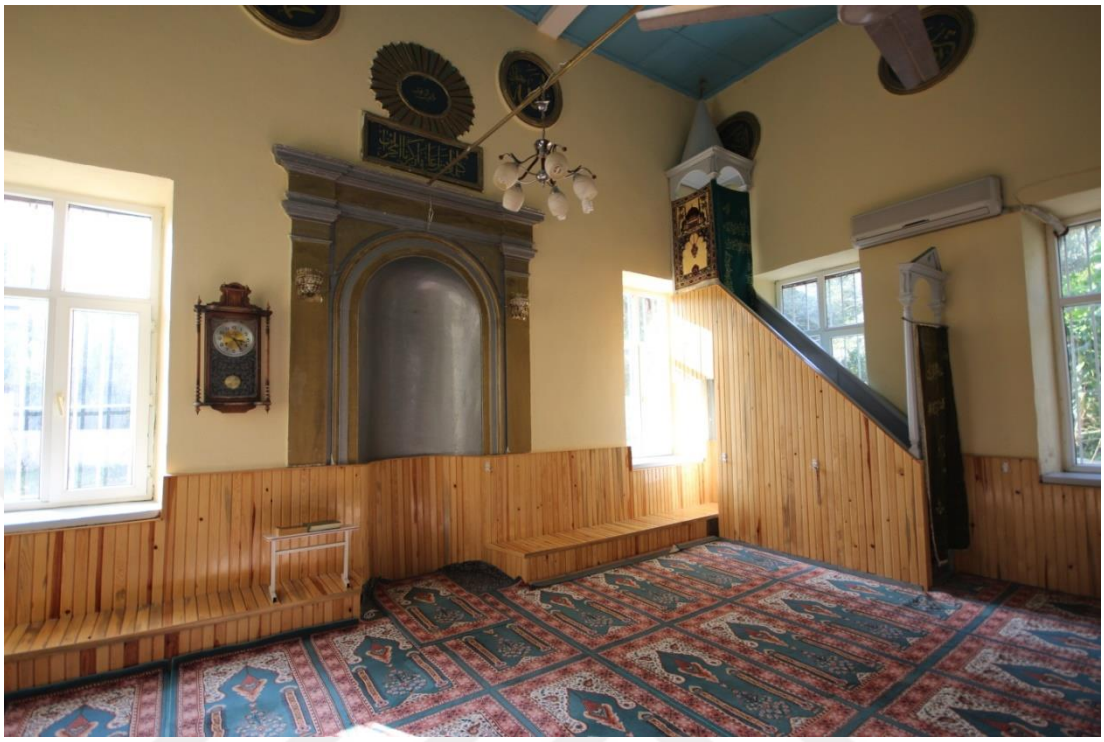

EK4-330: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Mihrabı Üzerindeki Güneş Radyan Motifi.

EK4-331: İzmir, Torbalı Işıklar Mahallesi (Selimiye) Camii Minberinde Yer Alan Yıldız Motifi

EK4-332: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Özgün Görünümü (Muhammed USTA'dan).

EK4-333: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Genel Görünüm.

EK4-334: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-335: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-336: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Batı Cephe.

EK4-337: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Güney Cephe.

EK4-338: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Doğu Cephe.

EK4-339: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Minaresi.

EK4-340: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-341: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Harimi.

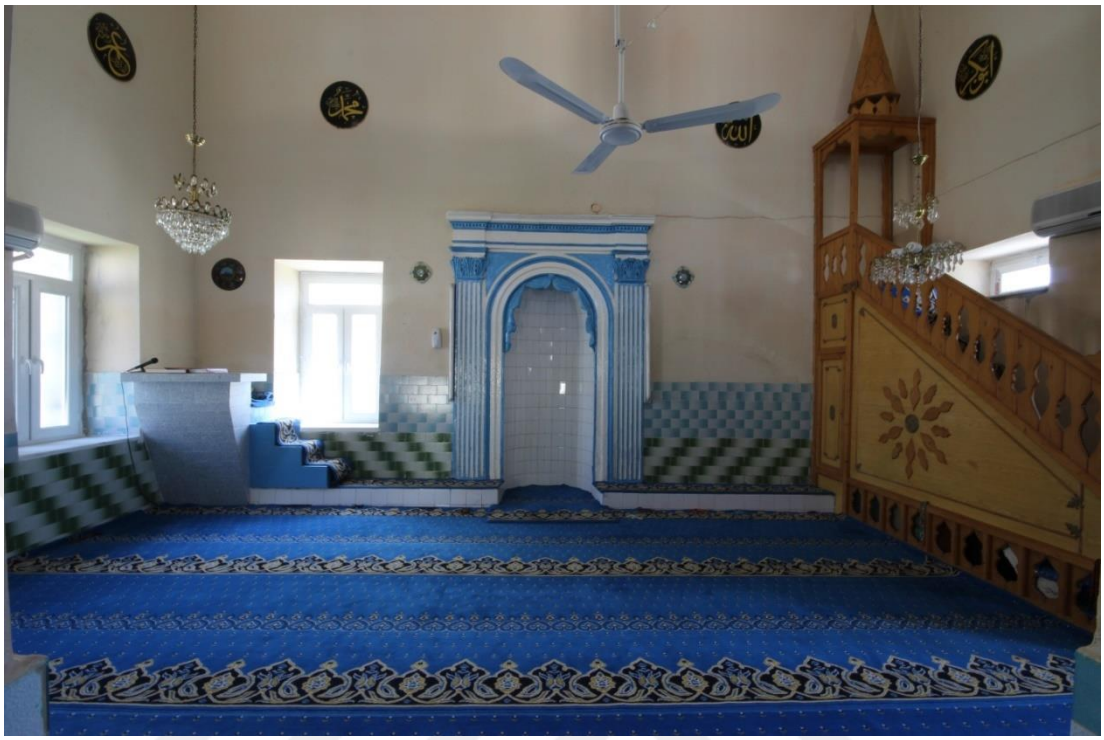

EK4-342: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-343: İzmir, Torbalı Naime Mahallesi (Burhaniye) Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-344: Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu (Bünyâd(n)-ı Hamid) Mahallesi Eski Camii Genel Görünüm.

EK4-345: Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu (Bünyâd(n)-ı Hamid) Mahallesi Eski Camii Kuzey Cephe.

EK4-346: Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu (Bünyâd(n)-ı Hamid) Mahallesi Eski Camii Batı Cephe.

EK4-347: Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu (Bünyâd(n)-ı Hamid) Mahallesi Eski Camii Güney Cephe.

EK4-348: Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu (Bünyâd(n)-ı Hamid) Mahallesi Eski Camii Doğu Cephe.

EK4-349: Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu (Bünyâd(n)-ı Hamid) Mahallesi Eski Camii Minaresi.

EK4-350: Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu (Bünyâd(n)-ı Hamid) Mahallesi Eski Camii Harimi.

EK4-351: Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu (Bünyâd(n)-ı Hamid) Mahallesi Eski Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-352: Ankara, Haymana, Ahırlıkuyu (Bünyâd(n)-ı Hamid) Mahallesi Eski Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-353: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Genel Görünüm.

EK4-354: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Genel Görünüm.

EK4-355: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Kuzey Cephe.

EK4-356: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Batı Cephe.

EK4-357: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Güney Cephe.

EK4-358: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Güney Cephesinde Bir Detay: "Maşallah" Yazısı İle II. Abdülhamid'in Tuğrası.

EK4-359: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Doğu Cephe.

EK4-360: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Minaresi.

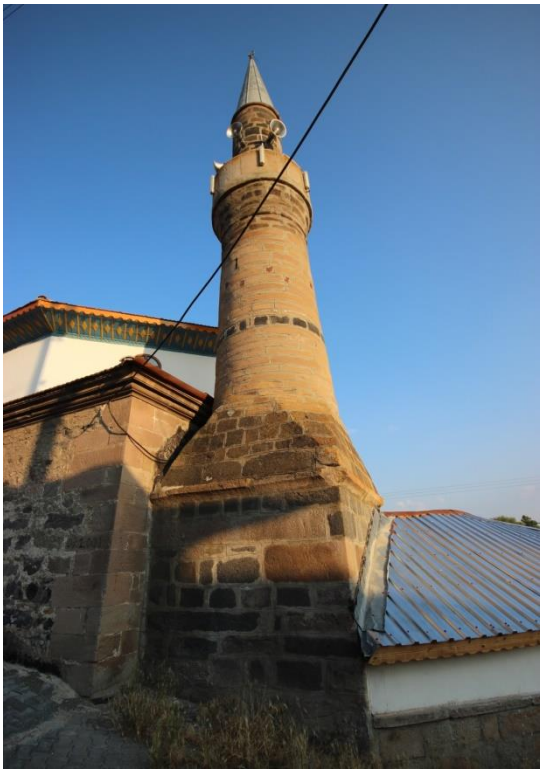

EK4-361: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Harim Ana Giriş Kapısı.

EK4-362: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Harim Giriş Kapı Kitabesi.

EK4-363: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Harimi.

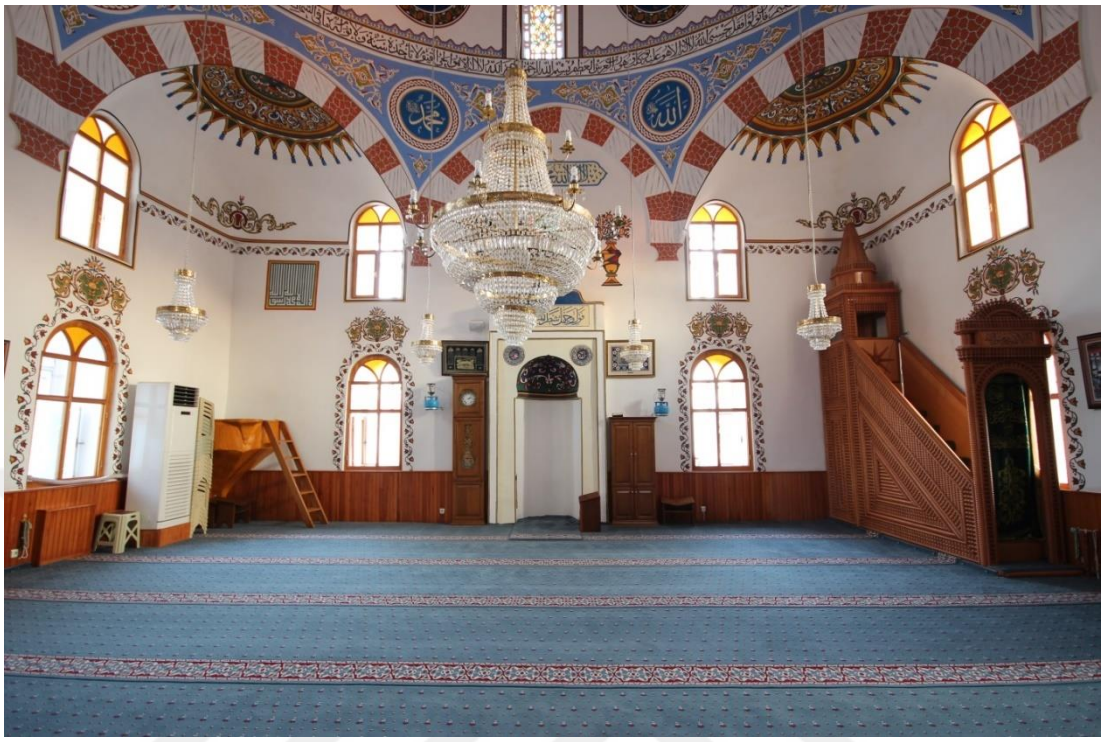

EK4-364: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-365: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Harim Güneybatı köşesi.

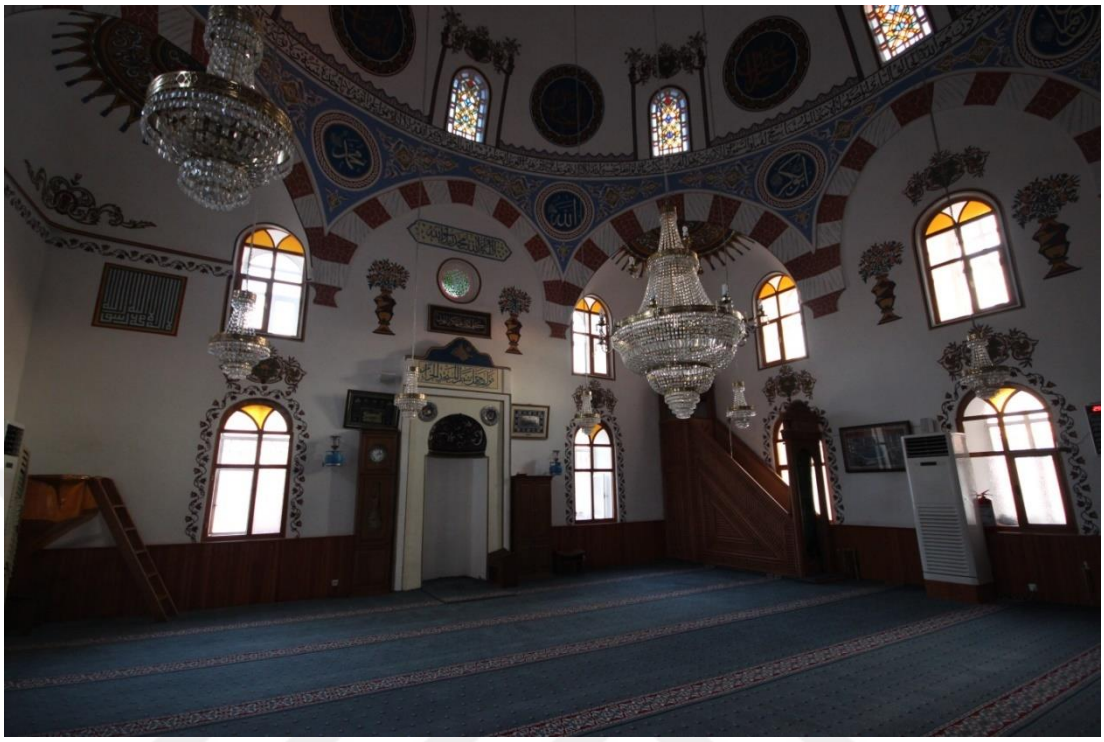

EK4-366: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Kubbesi.

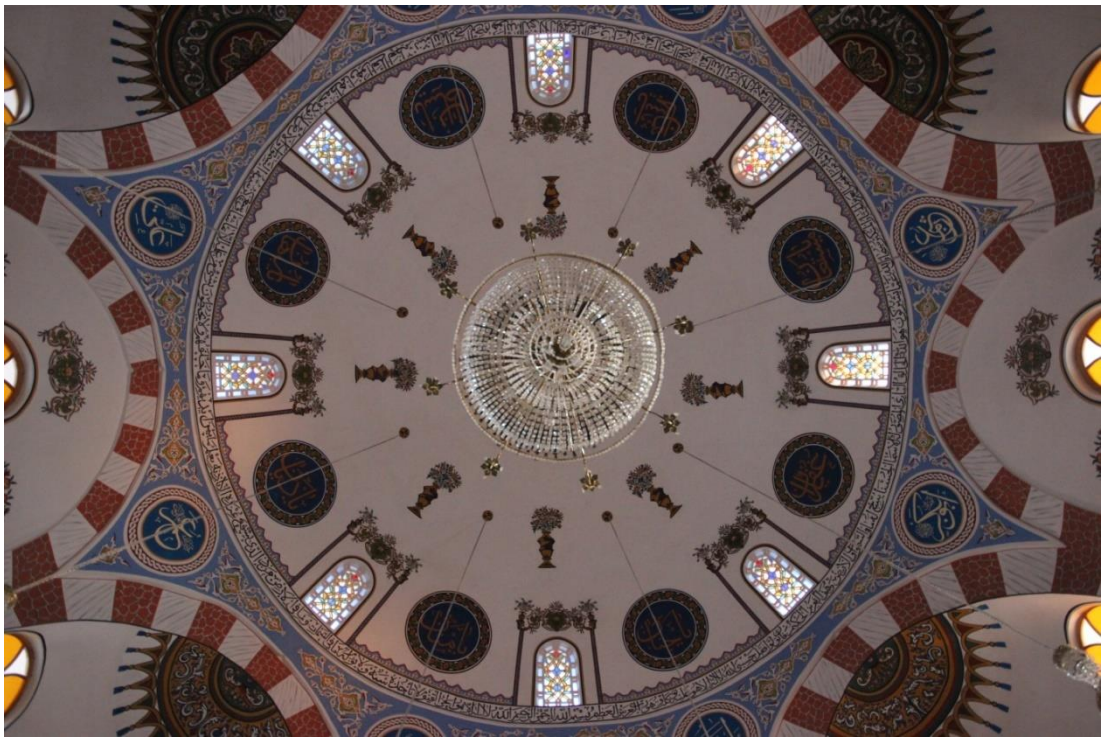

EK4-367: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Mihrabı.

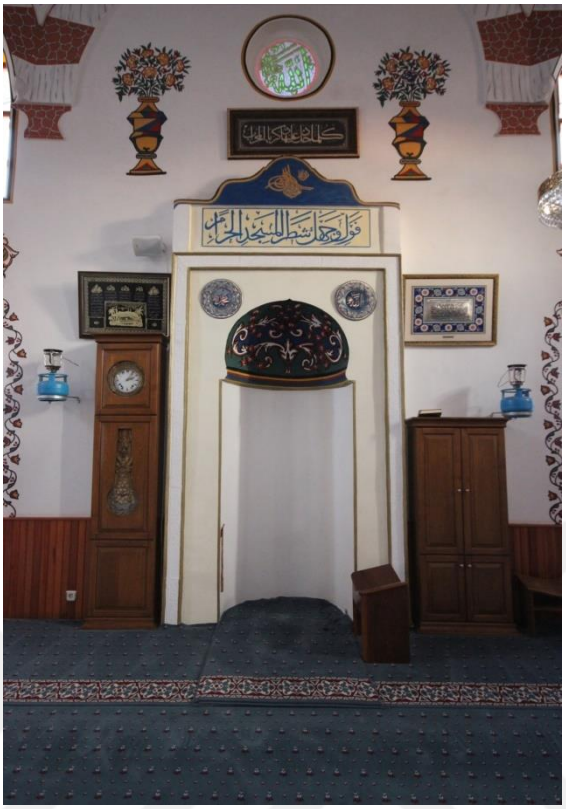

EK4-368: Çankırı, Kurşunlu, Dumanlı Köyü Şaban Ağa Camii Minberi.

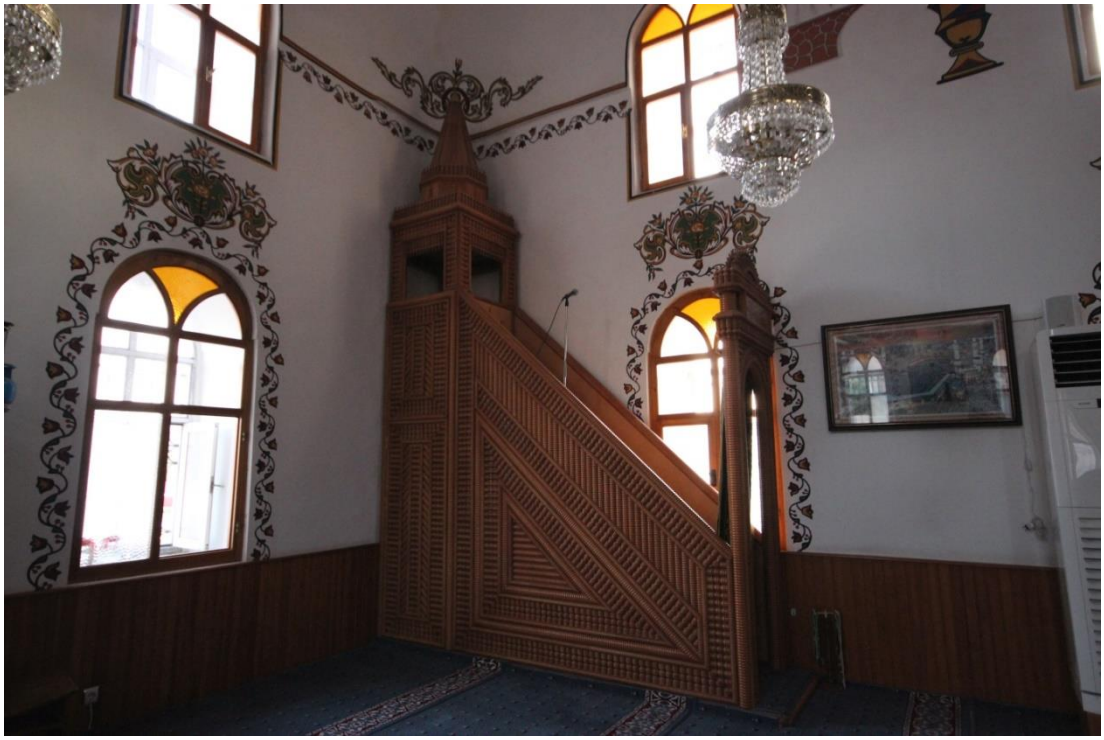

EK4-369: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-370: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-371: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii'nin Tahrip Edilmiş İnşa Kitabesi.

EK4-372: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Batı Cephe.

EK4-373: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Pencere Kemer Kilidinde Yer Alan Üç Boyutlu Kenger Motifi.

EK4-374: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Güney Cephe.

EK4-375: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Kuzeydoğu Cephe.

EK4-376: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Doğu Cephe.

EK4-377: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Kuzey Cephe Ve Minaresi.

EK4-378: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-379: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Harimi.

EK4-380: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-381: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Harim Güney Doğu Köşe.

EK4-382: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Minberi.

EK4-383: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Mihrabı.

EK4-384: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Mihrap Detayı.

EK4-385: Burdur, Çeltikçi, Konak Mahalle (Hamidiye) Camii Vaaz Kürsüsü.

EK4-386: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Genel Görünüm.

EK4-387: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Kuzey Cephe.

EK4-388: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii'ninTahrip Edilmiş İnşa Kitabesi.

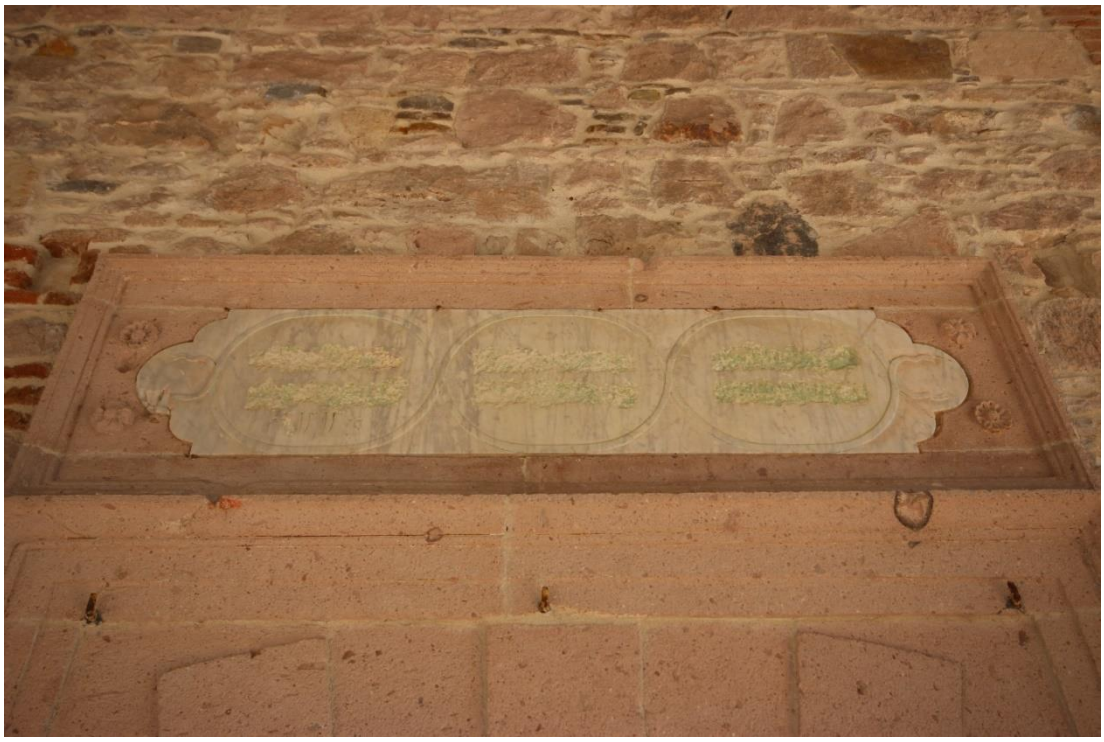

EK4-389: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Sütun Başlığı.

EK4-390: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Batı Cephe.

EK4-391: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Güney Cephe.

EK4-392: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Güneydoğu Cephe.

EK4-393: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Doğu Cephe.

EK4-394: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Minaresi.

EK4-395: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Harim Giriş Kapısı.

EK4-396: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Harimi.

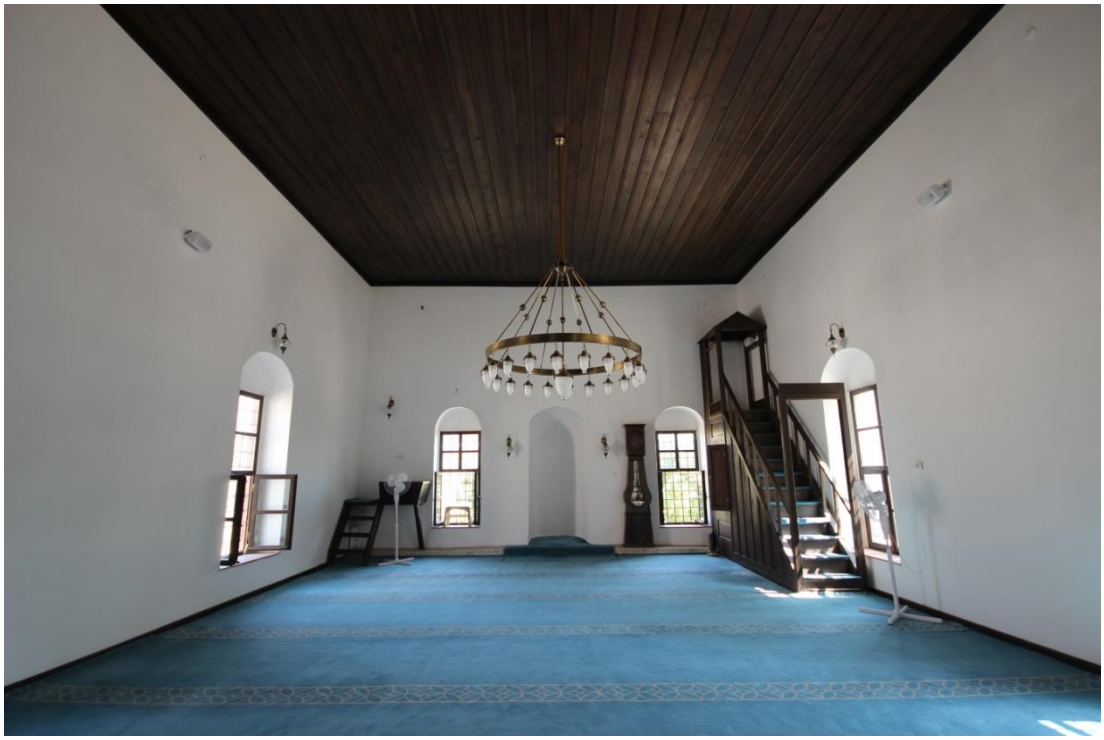

EK4-397: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii Kadınlar Mahfili.

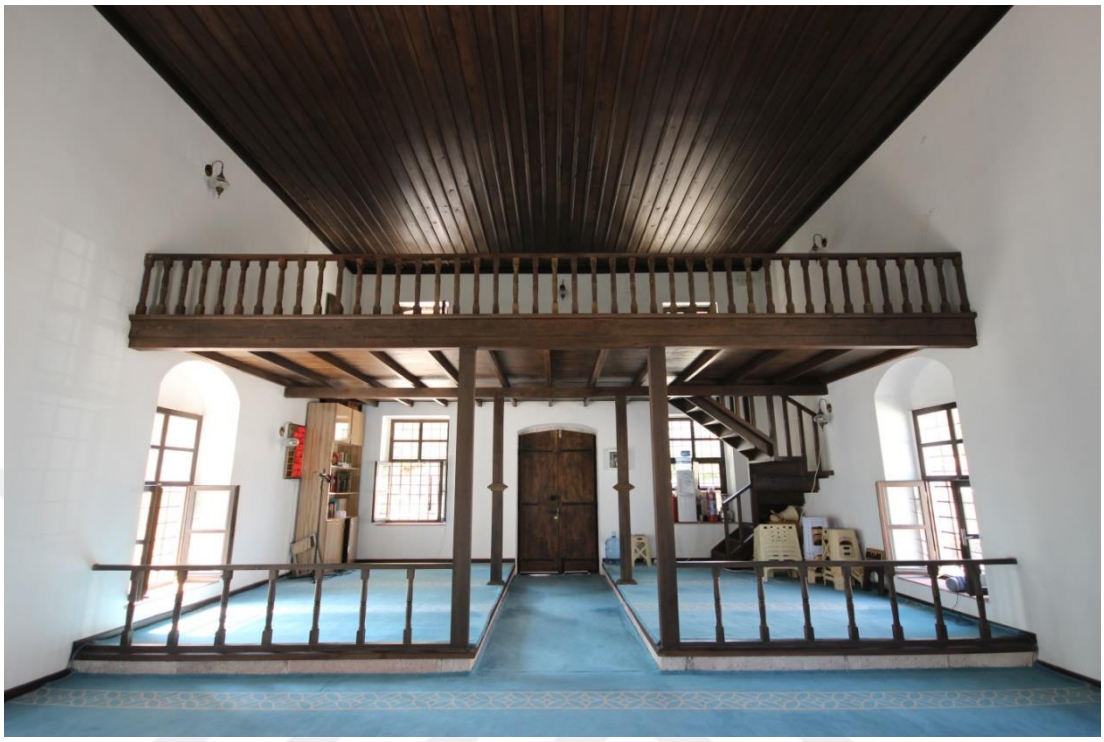

EK4-398: Balıkesir, Ayvalık Cunda Adası, Hamidiye Camii İle Eski Mektep.

EK4-399: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü Hamidiye Camii Genel Görünüm. (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi).

EK4-400: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü Hamidiye Camii Genel Görünüm.

EK4-401: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü Hamidiye Camii Genel Görünüm.

EK4-402: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü Hamidiye Camii Kuzey Cephe.

EK4-403: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü Hamidiyye Camii Batı Cephe.

EK4-404: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü Hamidiye Camii Pencere Kemer Kilit Taşında Yer Alan Ay-Yıldız Motifleri.

EK4-405: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü Hamidiyye Camii Kuzeybatı Cephe.

EK4-406: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü Hamidiye Camii Güney Cephe.

EK4-407: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü Hamidiyye Camii Doğu Cephe.

EK4-408: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü Hamidiye Camii Güneydoğu Cephe.

EK4-409: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü Hamidiyye Camii Minaresi.

EK4-410: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü Hamidiye Camii Harim Giriş Kapısı.

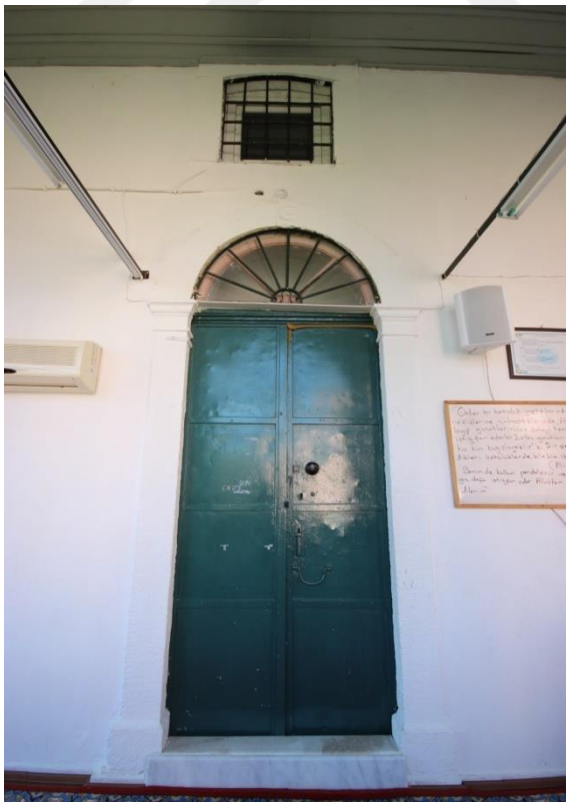

EK4-411: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü Hamidiyye Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-412: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü Hamidiye Camii Harimi.

EK4-413: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü Hamidiyye Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-414: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü Hamidiyye Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-415: İzmir, Bornova, Çiçekliköyü Hamidiye Camii Mihrabı.

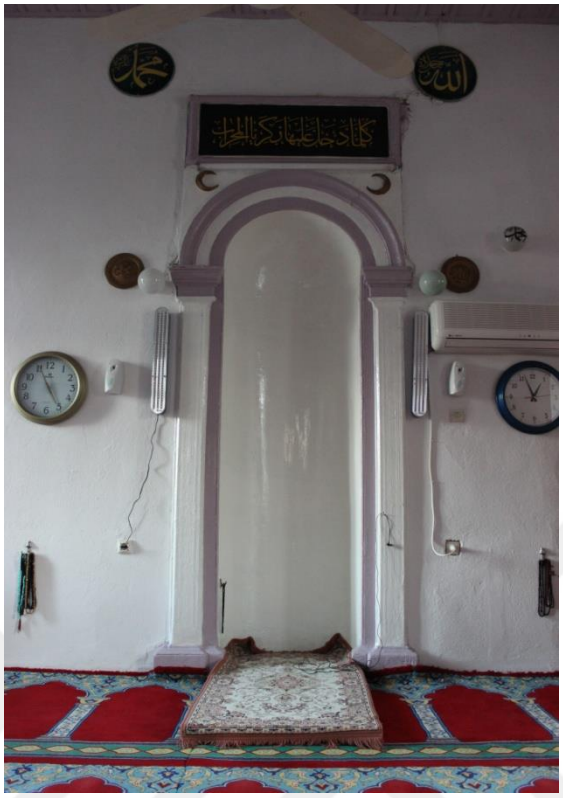

EK4-416: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii genel görünüm.

EK4-417: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Batı Cephe.

EK4-418: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Kuzey Cephe.

EK4-419: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii inşa kitabesi.

EK4-420: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Doğu Cephe.

EK4-421: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Güney Cephe.

EK4-422: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Minaresi.

EK4-423: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Harim Giriş Kapısı.

EK4-424: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Harimi.

EK4-425: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Harim Kuzey Duvarı.

EK4-426: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Harim Doğu Duvarı.

EK4-427: Hatay, Antakya, Ertuğrul Affan Camii Mihrap Ve Minberi.

EK4-428: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii Genel Görünüm.

EK4-429: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii Kuzey Cephe.

EK4-430: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-431: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii Batı Cephe.

EK4-432: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii Güney Cephe.

EK4-433: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii Doğu Cephe.

EK4-434: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii Minaresi.

EK4-435: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii Minaresinden Detayı.

EK4-436: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii Harim Giriş Kapısı.

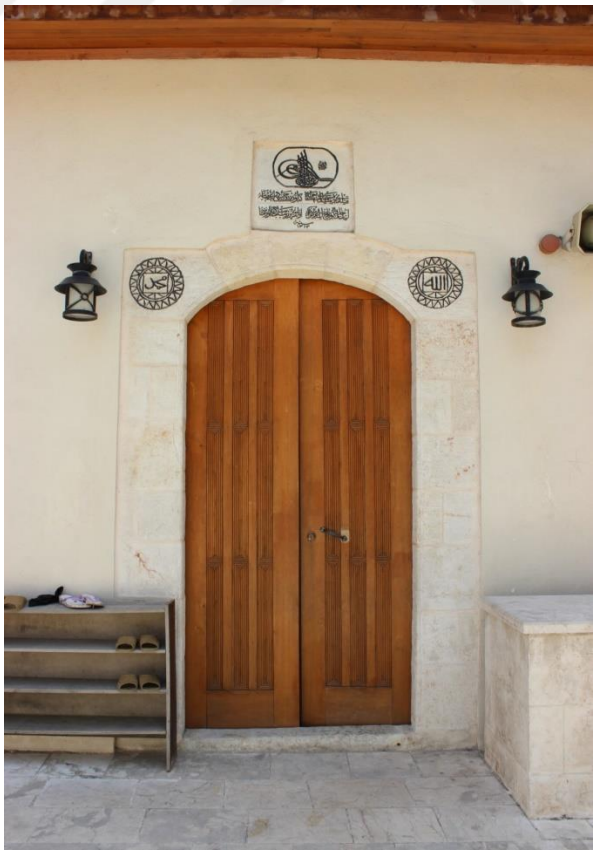

EK4-437: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii Harimi.

EK4-438: Hatay, Antakya, Orhaniye (Orhanlı) Camii Harim Kuzey Cephe.

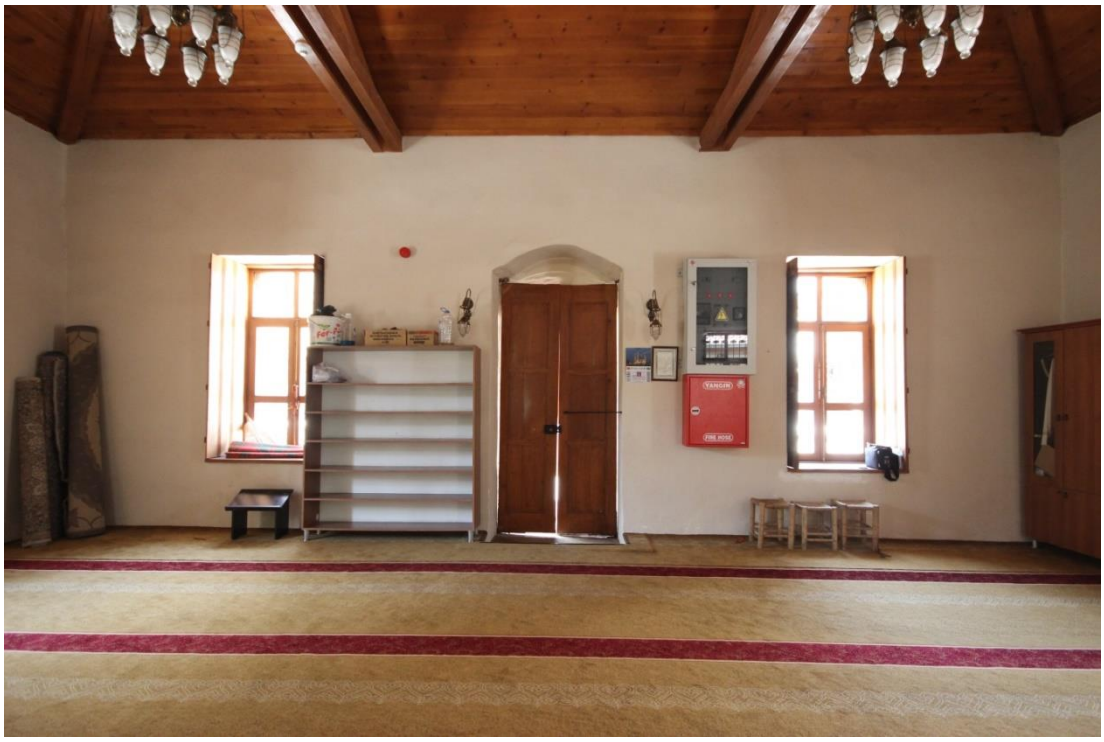

EK4-439: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Genel Görünüm.(Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden)

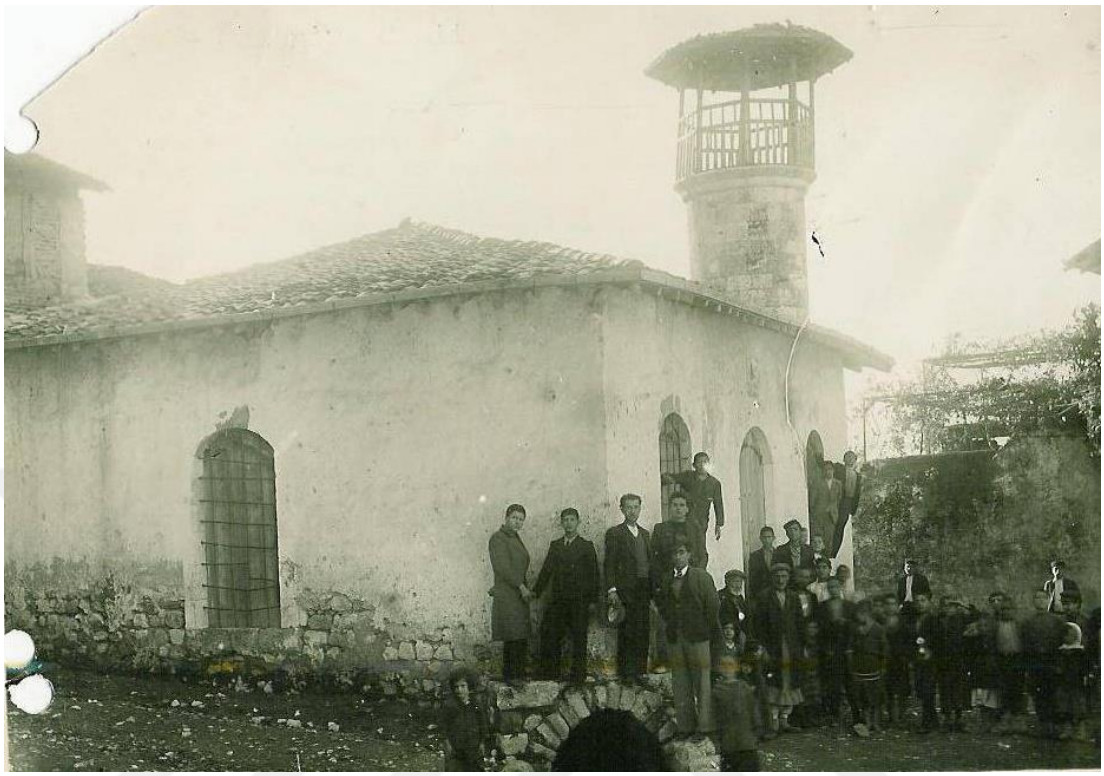

EK4-440: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Genel Görünüm.

EK4-441: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Kuzey Cephe.

EK4-442: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-443: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Batı Cephe.

EK4-444: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Güney Cephe.

EK4-445: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Doğu Cephe.

EK4-446: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Minaresi.

EK4-447: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Harim Giriş Kapısı.

EK4-448: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Harimden Bir Görünüm.

EK4-449: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Harim Kuzey Cephe.

EK4-450: Hatay, Antakya, Osmaniye (Osmanlı) Camii Mihrap Ve Minberi

EK4-451: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Genel Görünüm.

EK4-452: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Kuzey Cephe.

EK4-453: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Batı Cephe.

EK4-454: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Batı Cephe.

EK4-455: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Güney Cephe.

EK4-456: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Doğu Cephe.

EK4-457: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Konik Çatı Örtüsü.

EK4-458: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Minaresi.

EK4-459: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Harim Girişi.

EK4-460: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii İnşa Kitabesi.

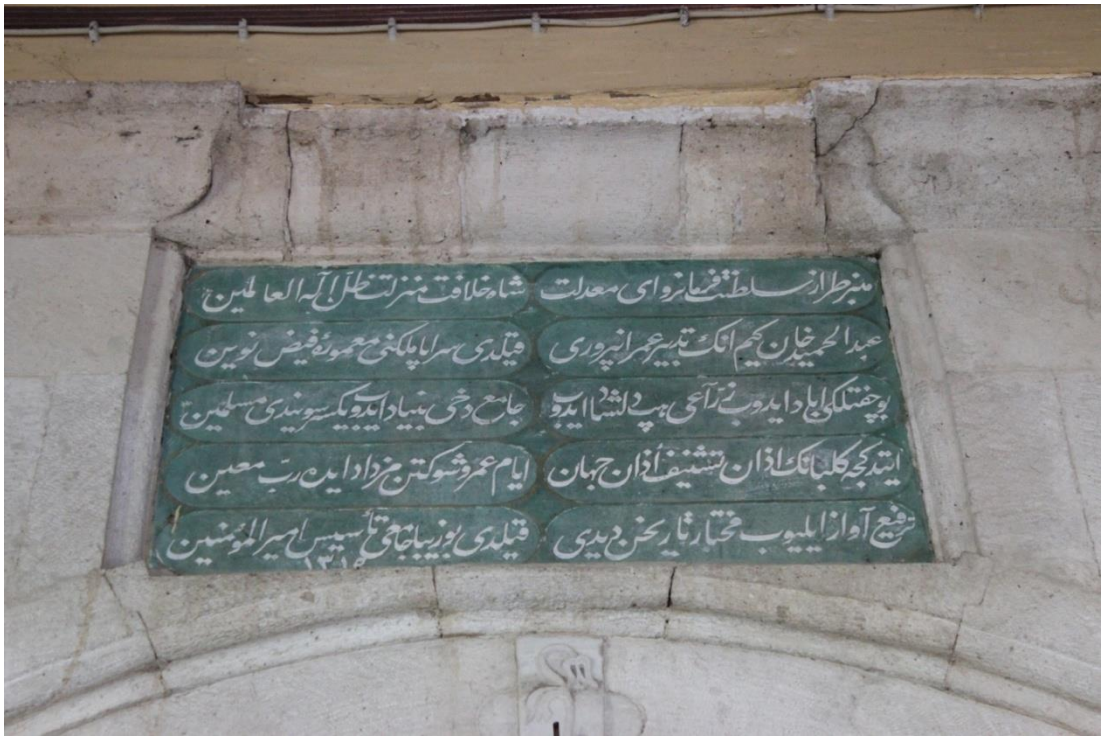

EK4-461: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Harim Giriş Kapısı Üzerinde Bulunan Radyan Güneş Motifi.

EK4-462: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Harim Giriş Kemerindeki Lale Motifi.

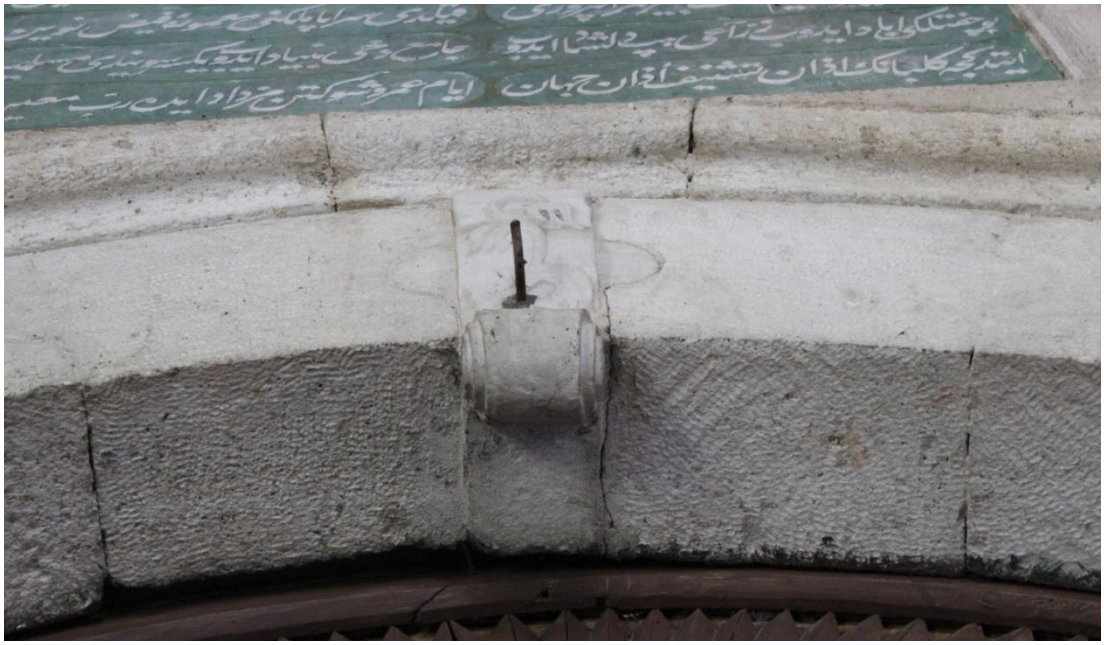

EK4-463: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Harim Giriş Kapısı Sütun Detayı.

EK4-464: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Harimi.

EK4-465: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Pencere Bezeme Detayı.

EK4-466: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Kıble Duvarı.

EK4-467: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Kıble Duvarında Bulunan Yıldız Motifleri, Revzen Pencere Ve Hat Levhası.

EK4-468: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-469: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Kubbe Geçişleri.

EK4-470: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Kubbe İçten Görünüm.

EK4-471: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Mihrabı.

EK4-472: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Mihrap Kavsarası.

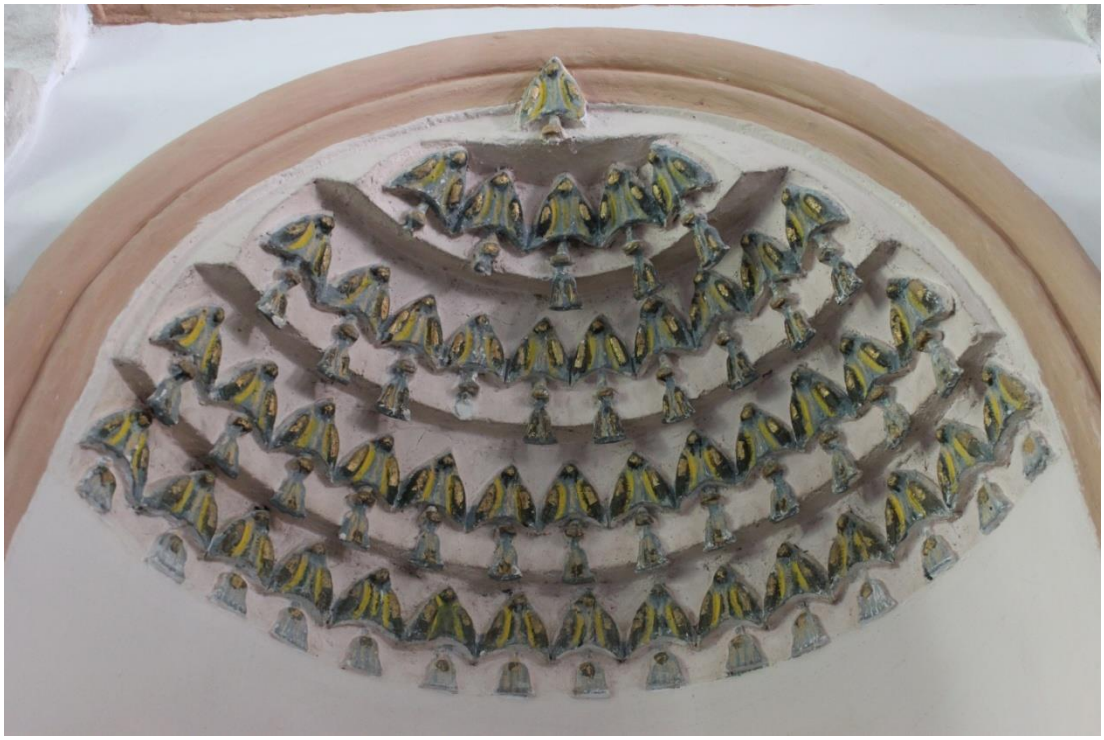

EK4-473: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Ahşap Minberi.

EK4-474: Eskişehir, Mahmudiye, Karakışla (Hara) Camii Minberinden Detayı.

EK4-475: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Genel görünüm (1945).(http://Www.Eskiturkiye.Net/189/Ulupinar-Soma).

EK4-476: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Genel Görünüm.

EK4-477: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Kuzey Cephe.

EK4-478: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Batı Cephe.

EK4-479: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Güney Cephe.

EK4-480: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Doğu Cephe.

EK4-481: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Güneydoğu Cephe.

EK4-482: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Minare.

EK4-483: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Harim Giriş Kapısı.

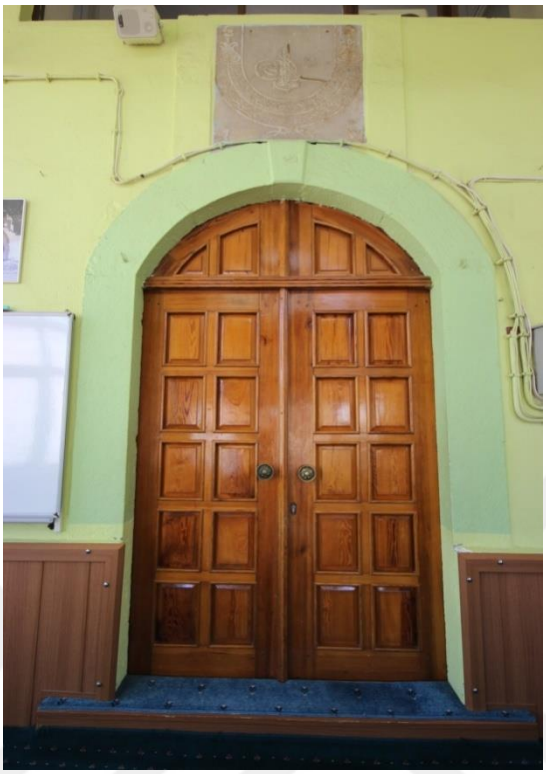

EK4-484: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii İnşa Kitabesi.

EK4-485: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-486: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Harim.

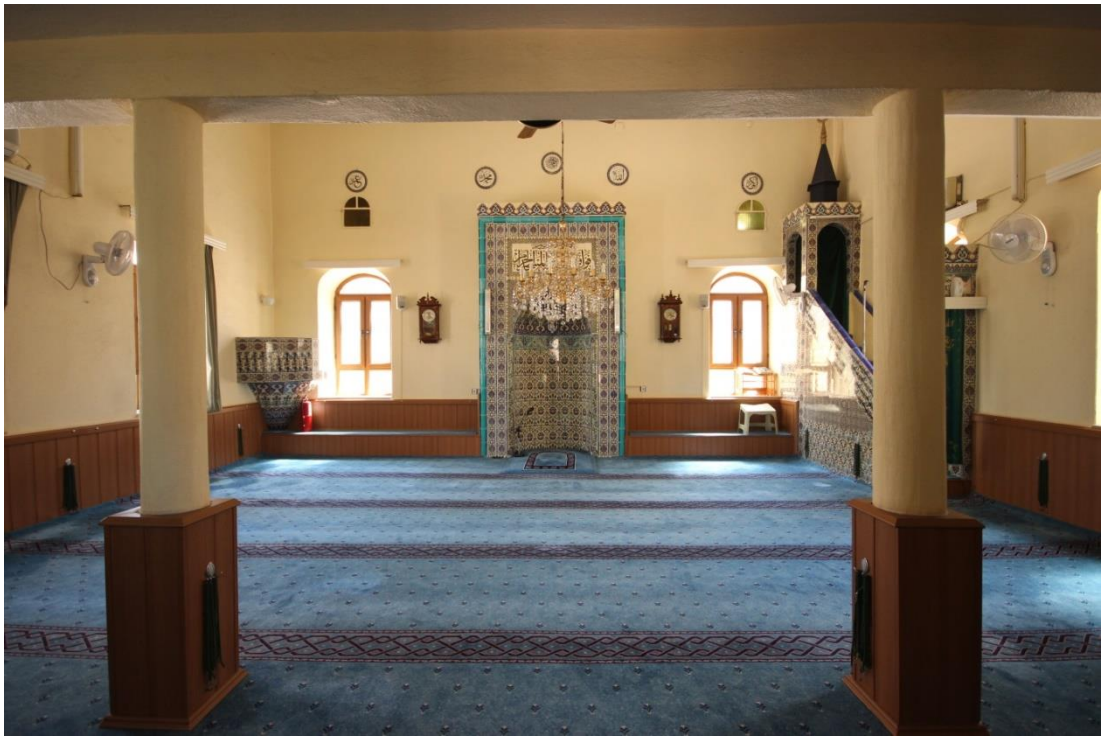

EK4-487: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Kadınlar Mahfili.

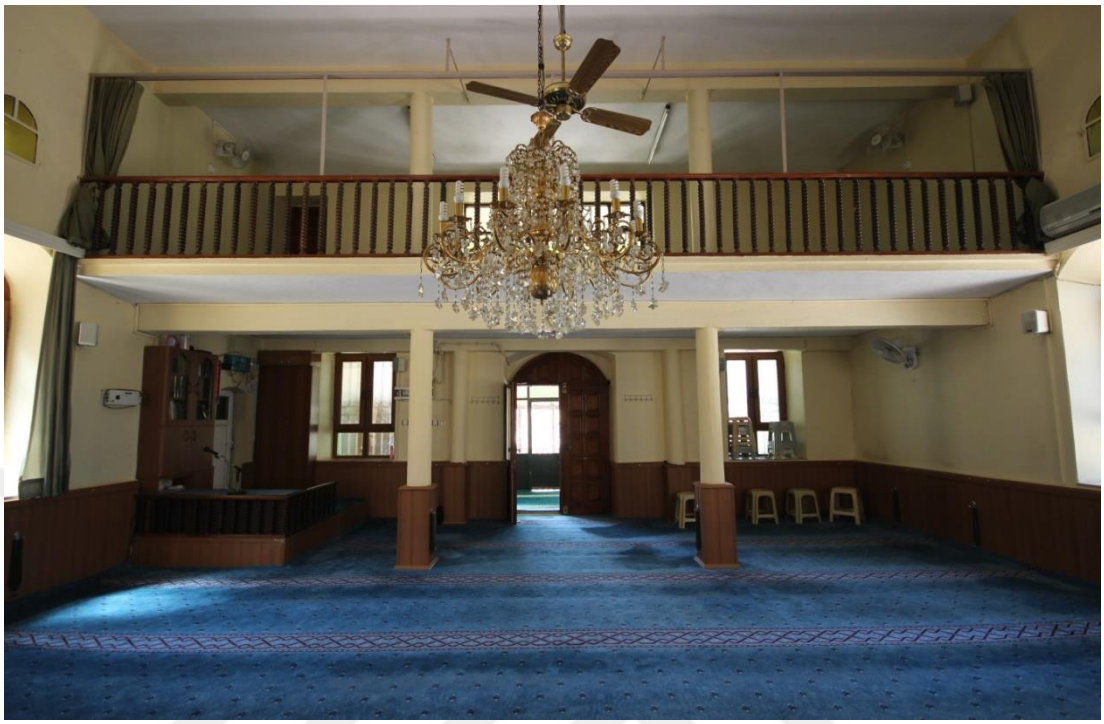

EK4-488: Manisa, Soma, Ulupınar (Hamidiye) Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-489: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Genel Görünüm.

EK4-490: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Kuzey Cephe.

EK4-491: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Batı Cephe.

EK4-492: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Güney Cephe.

EK4-493: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Güneydoğu Cephe.

EK4-494: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Minaresi.

EK4-495: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-496: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Harimi.

EK4-497: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-498: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Harim Güney Doğu Köşesi.

EK4-499: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Mihrabı.

EK4-500: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Minberi.

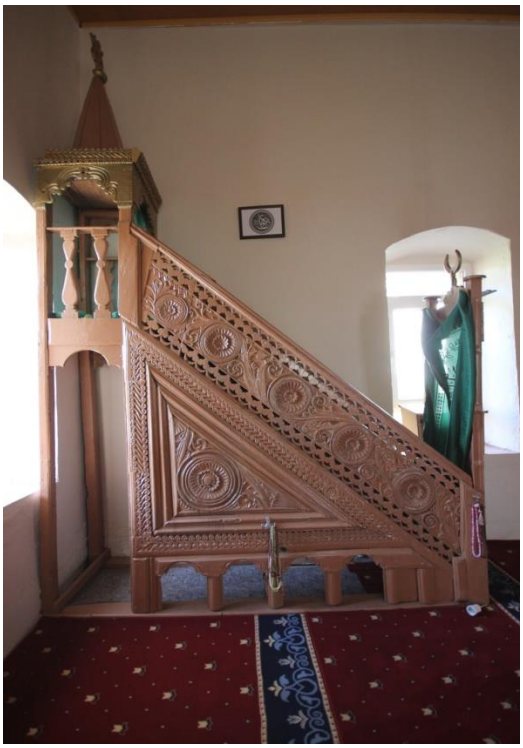

EK4-501: Manisa, Soma, Çerkez Hamidiye (Hamidiye-i Cedîd) Mahallesi Aşağı Camii Minber Tacı.

EK4-502: Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii Genel Görünüm.

EK4-503: Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii Kuzey Cephe.

EK4-504: Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii Batı Cephe.

EK4-505: Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii Güney Cephe.

EK4-506: Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii Doğu Cephe.

EK4-507: Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii Kuzeydoğu Cephe Ve Minare.

EK4-508: Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii Giriş Holü.

EK4-509: Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii Harimi.

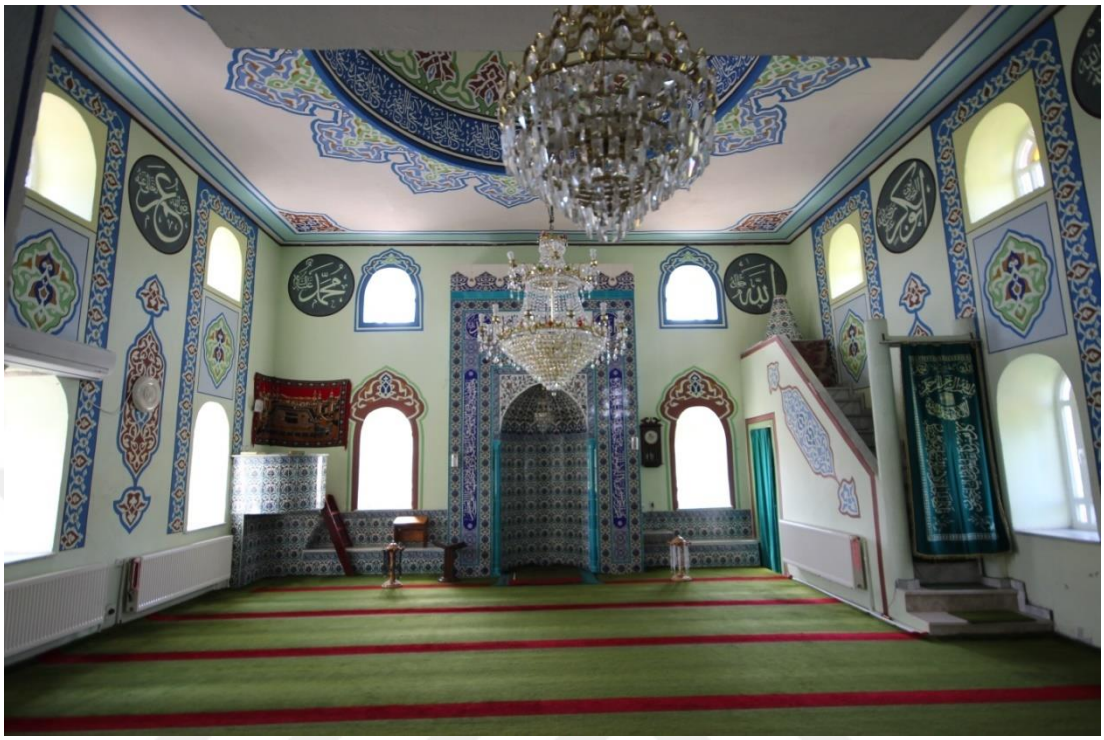

EK4-510: Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii Mihrap Ve Minber ve Kubbesi.

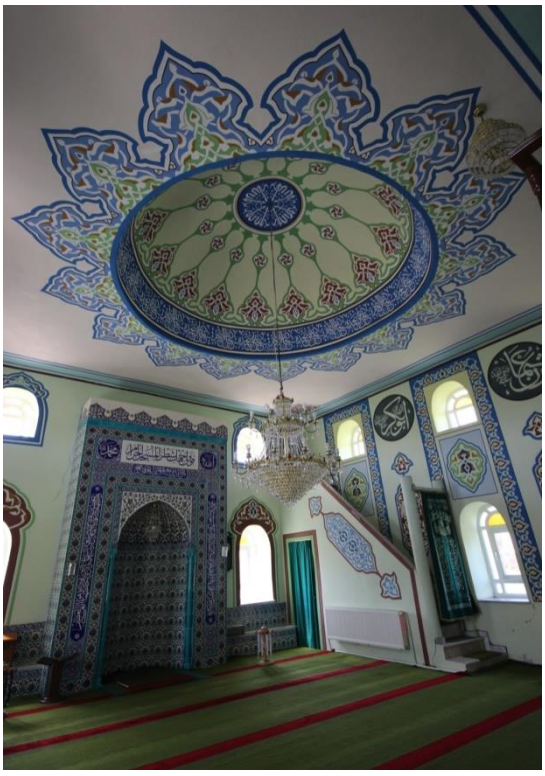

EK4-511: Sakarya, Söğütlü, Hasanfakı Mahallesi Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-512: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Genel Görünüm.

EK4-513: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Kuzey Cephe.

EK4-514: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Batı Cephe.

EK4-515: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Güney Cephe.

EK4-516: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Kuzeydoğu Cephe.

EK4-517: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Doğu Cephe.

EK4-518: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Güneybatı Cephe.

EK4-519: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Minaresi.

EK4-520: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-521: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Harimi.

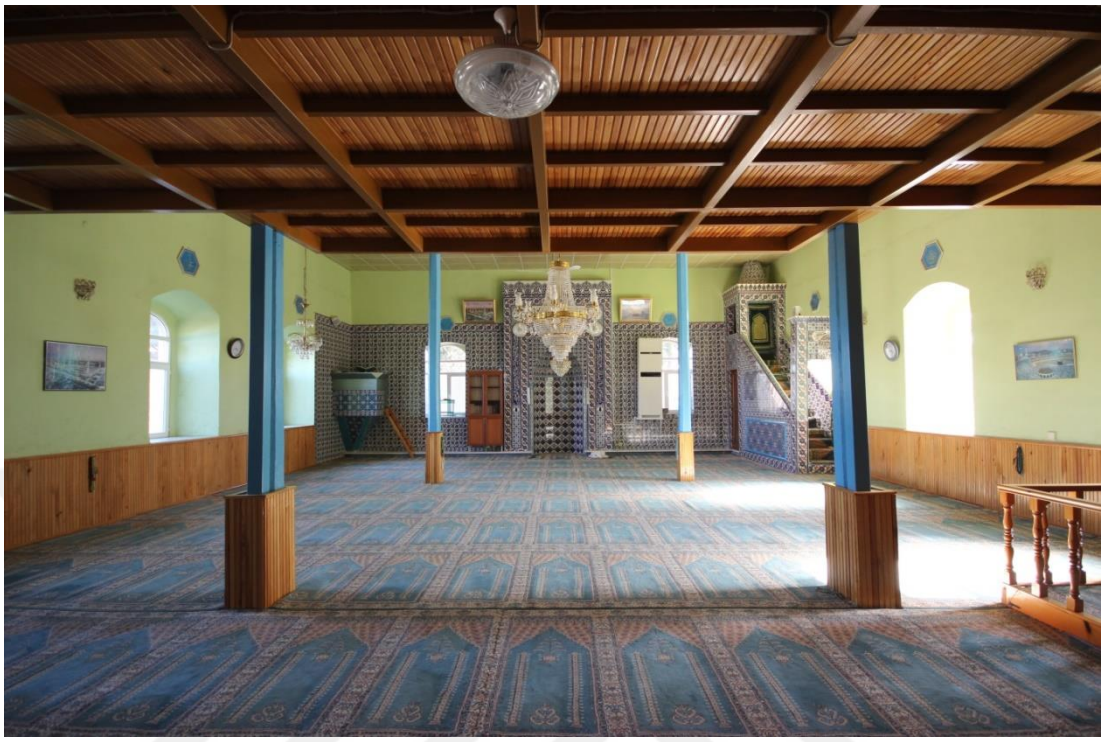

EK4-522: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Kadınlar Mahfili.

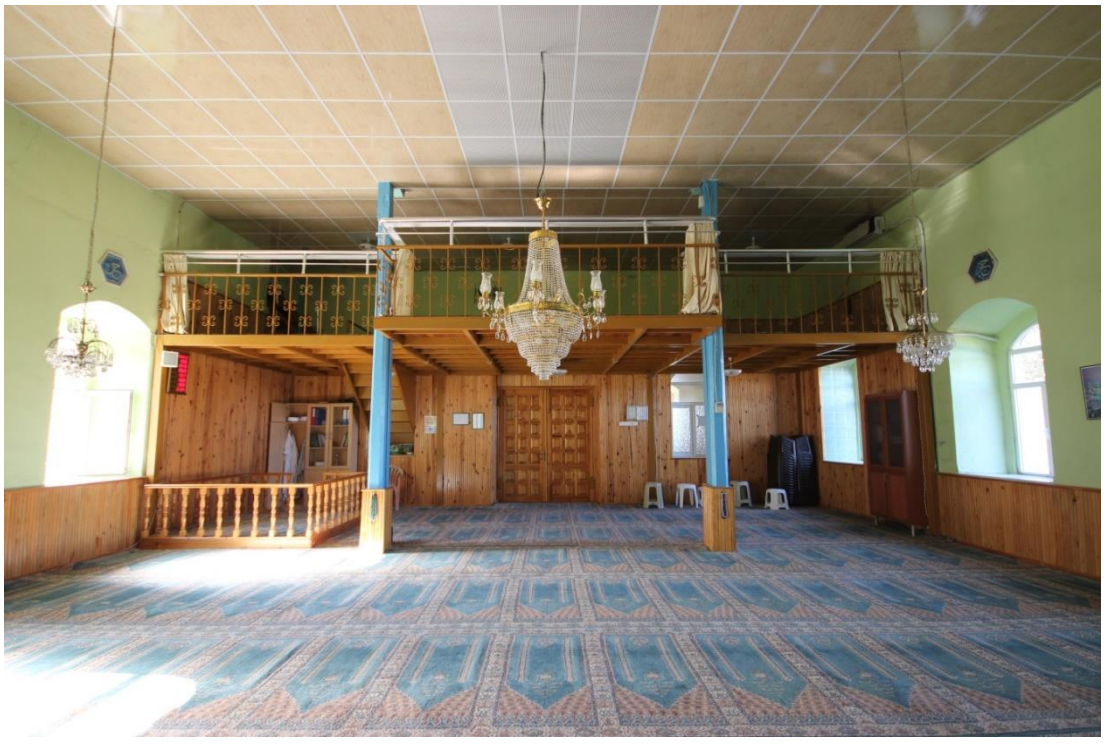

EK4-523: Tekirdağ, Saray, Göçerler Mahallesi Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

EK4-524: İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii Genel Görünüm.

EK4-525: İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii Kuzey Cephe.

EK4-526: İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii Batı Cephe.

EK4-527: İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii Güney Cephe.

EK4-528: İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii Doğu Cephe.

EK4-529: İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii Minaresi.

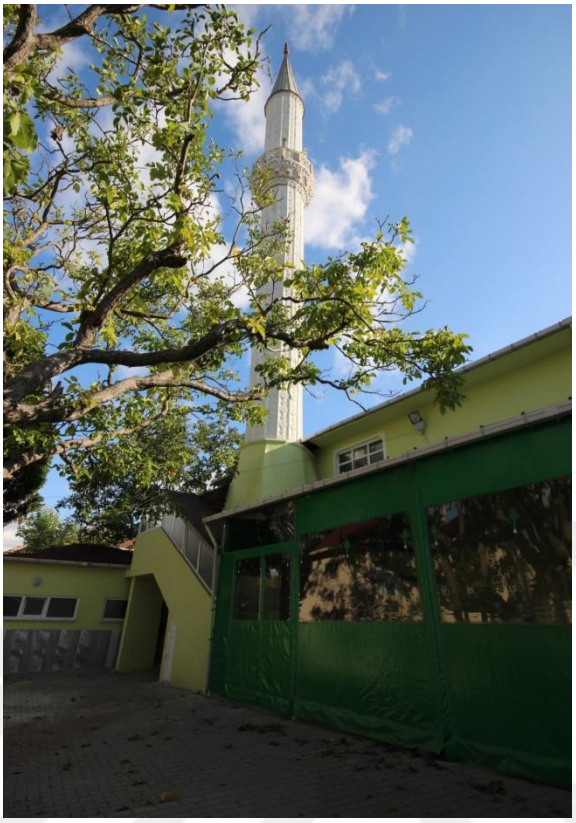

EK4-530: İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-531: İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii Harimi.

EK4-532: İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii Kadınlar Mahfili.

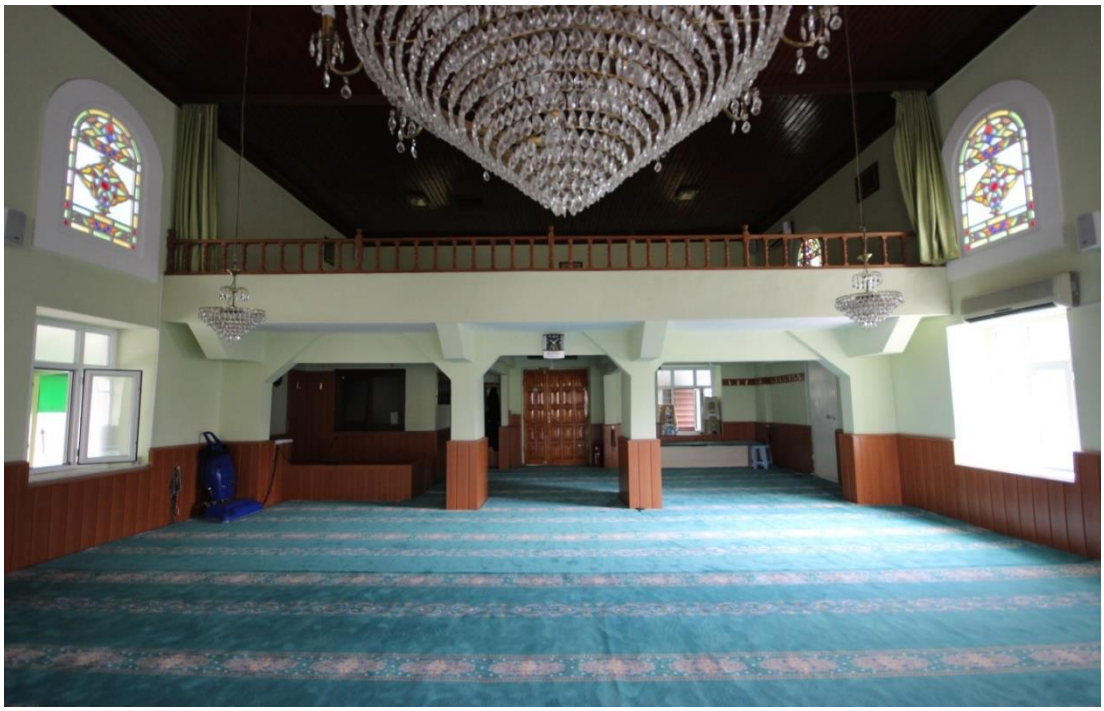

EK4-533: İstanbul, Arnavutköy, Sazlıbosna Mahallesi Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

Ek4-534: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Genel Görünüm.

Ek4-535: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Kuzey Cephe.

Ek4-536: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Batı Cephe.

Ek4-537: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Güney Cephe.

Ek4-538: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Doğu Cephe.

Ek4-539: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Güneydoğu Cephe.

Ek4-540: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Minare.

Ek4-541: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Son Cemaat Mahalli.

Ek4-542: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Harimi Kıble Duvarı.

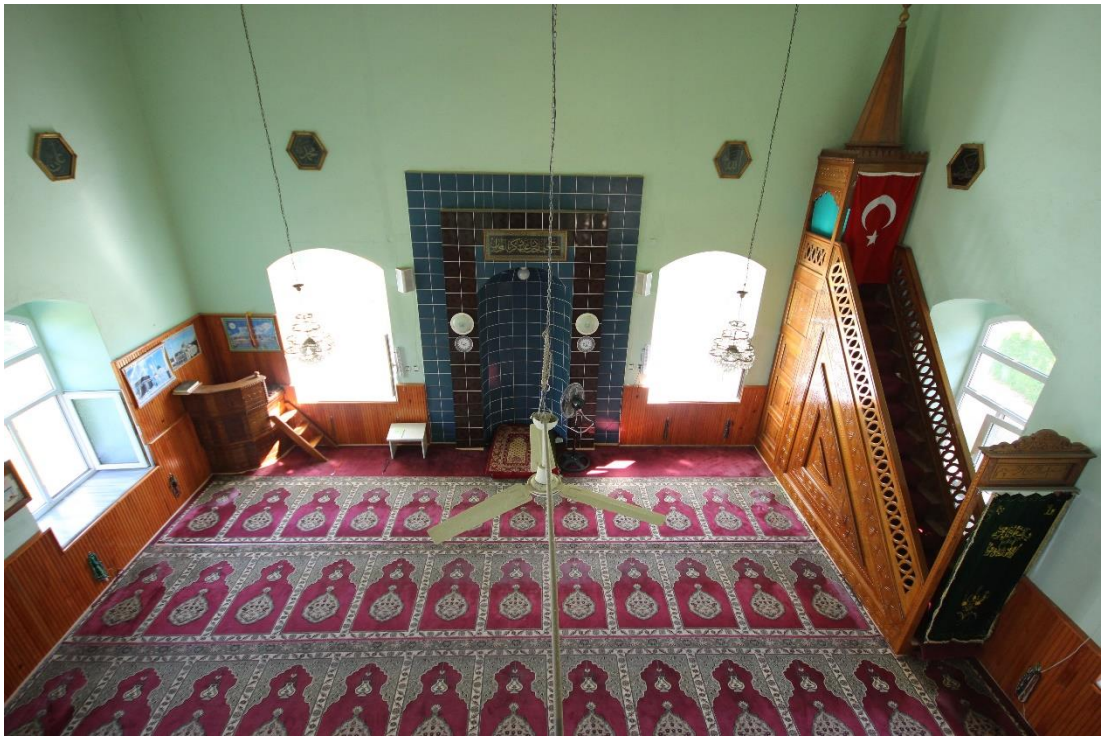

Ek4-543: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Kadınlar Mahfili.

Ek4-544: Edirne, Havsa, Yolageldi Köyü Camii Harimi Güney Doğu Cephe.

Ek4-545: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Genel Görünüm.

Ek4-546: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Kuzey Cephe.

Ek4-547: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Batı Cephe.

Ek4-548: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Güney Cephe.

Ek4-549: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Doğu Cephe.

Ek4-550: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Minaresi.

Ek4-551: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Giriş Bölümü.

Ek4-552: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Harimi.

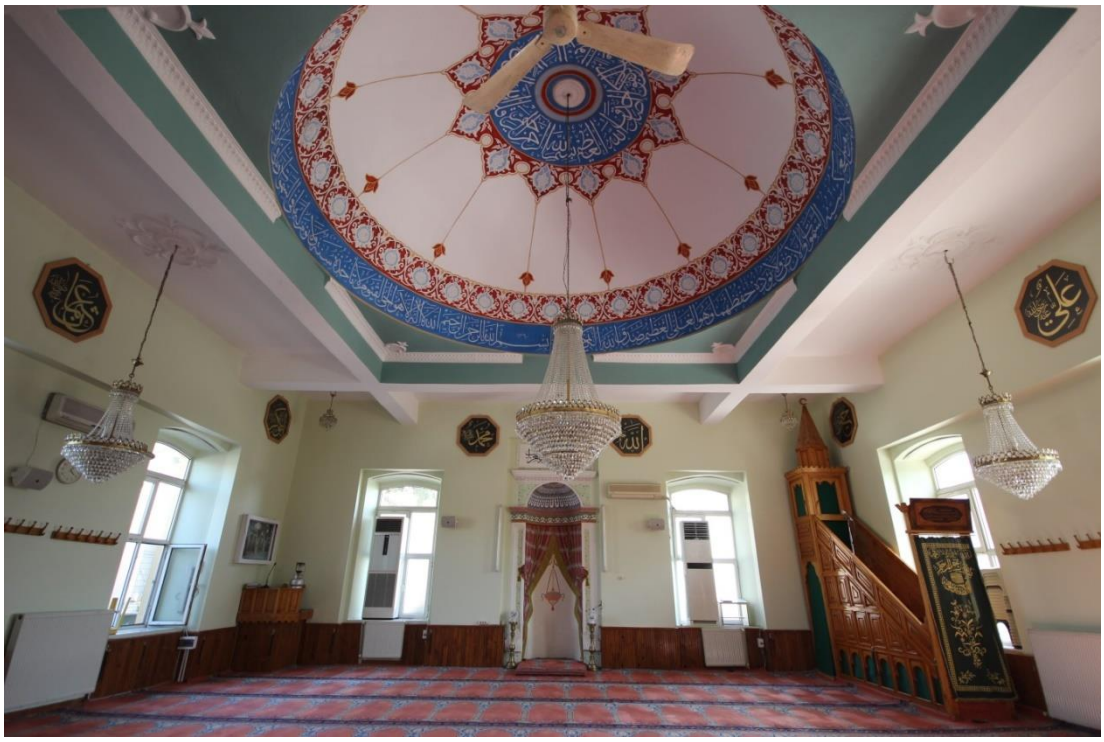

Ek4-553: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Kadınlar Mahfili.

Ek4-554: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Mihrabı.

Ek4-555: Kocaeli, Gebze, Tavşancıl, Sultan Hamid Camii Mihrap Ve Kubbesi.

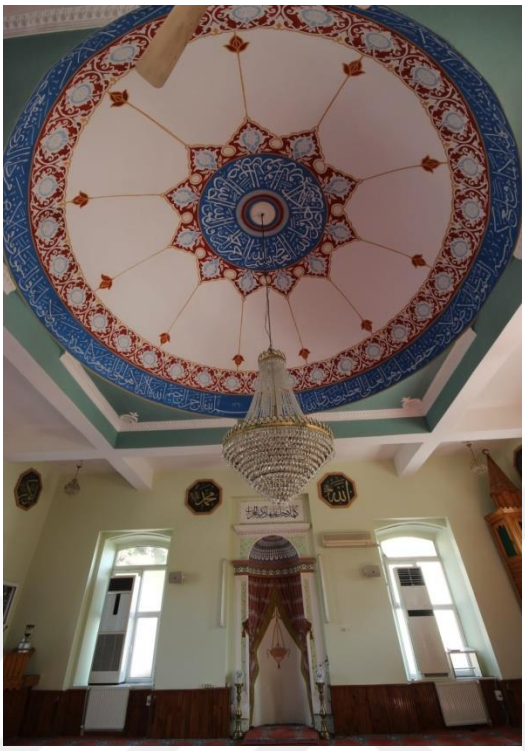

Ek4-556: Muğla, Bodrum, Adliye Camii'nin 1930'lu Yıllara Ait Bir Görünümü. (Cengiz Gürbıyık'tan).

Ek4-557: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Genel Görünüm.

Ek4-558: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Kuzey Cephe.

Ek4-559: Muğla, Bodrum, Adliye Camii İnşa Kitabesi.

Ek4-560: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Batı Cephe.

Ek4-561: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Güney Cephe.

Ek4-562: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Doğu Cephe.

Ek4-563: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Minare.

Ek4-564: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Harim Giriş Kapısı.

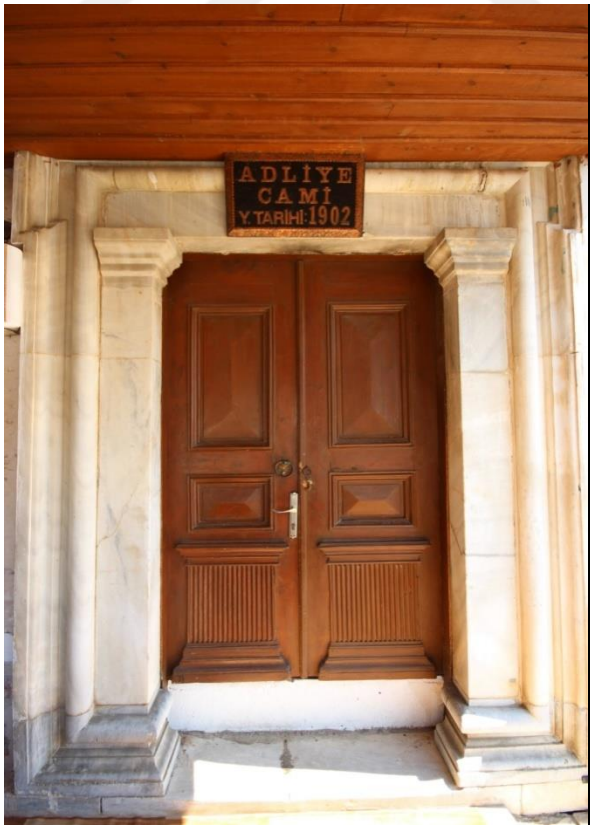

Ek4-565: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Harimi.

Ek4-566: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Harimi.

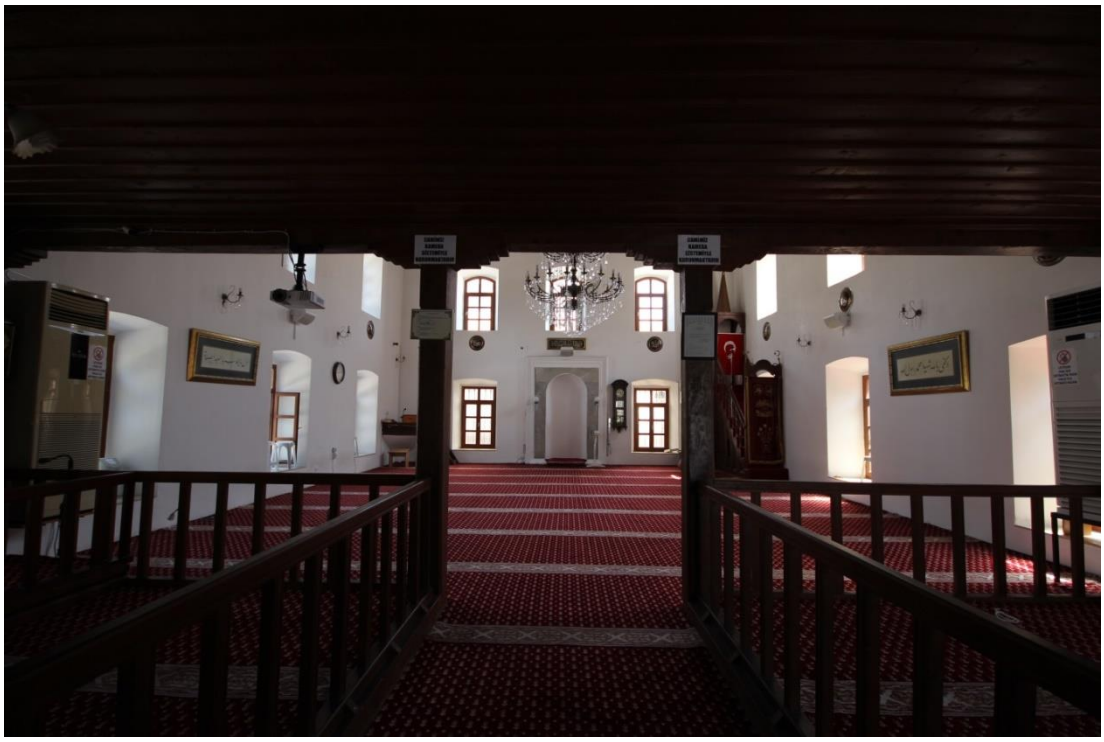

Ek4-567: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Kadınlar Mahfili.

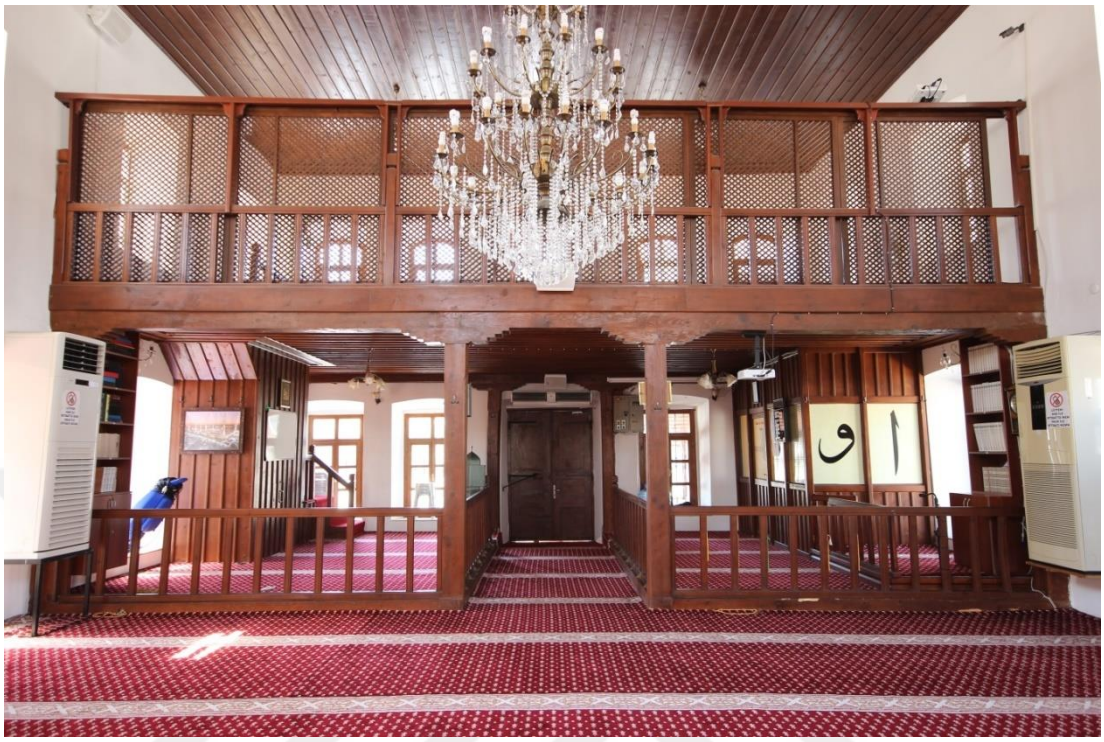

Ek4-568: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Mihrap, Minber veVaaz Kürsüsü.

Ek4-569: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Mihrap.

Ek4-570: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Minberi.

Ek4-571: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Minber Detayı.

Ek4-572: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Harim Vaaz Kürsüsü.

Ek4-573: Muğla, Bodrum, Adliye Camii Tavan Göbeği.

Ek4-574: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Genel Görünüm.

Ek4-575: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Kuzey Cephe.

Ek4-576: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii İnşa Kitabesi

Ek4-577 İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Batı Cephe.

Ek4-578: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Güney Cephe.

Ek4-579: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Doğu Cephe.

Ek4-580: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Kuzey Batı Cephe-Minare.

Ek4-581: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Harim Giriş Cephesi.

Ek4-582: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Harimi

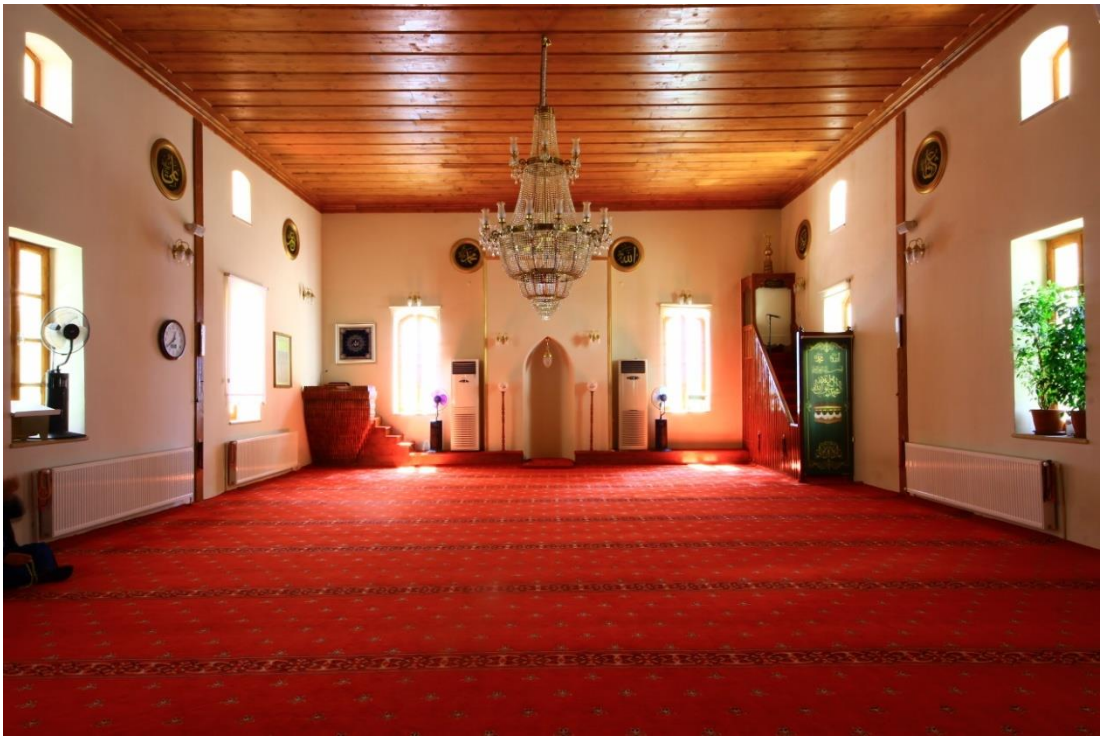

.Ek4-583: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Kadınlar Mahfili.

Ek4-584: İzmir, Torbalı Merkez Ertuğrul Camii Kıble Duvarı.

Ek4-585: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Genel Görünüm.

Ek4-586: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Kuzey Cephe.

Ek4-587: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii İnşa Kitabesi.

Ek4-588: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Batı Cephe.

Ek4-589: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Güney Cephe.

Ek4-590: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Doğu Cephe.

Ek4-591: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Minaresi.

Ek4-592: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Minare Detayı.

Ek4-593: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Minare Detayı.

Ek4-594: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Son Cemaat Mahalli.

Ek4-595: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Harimi.

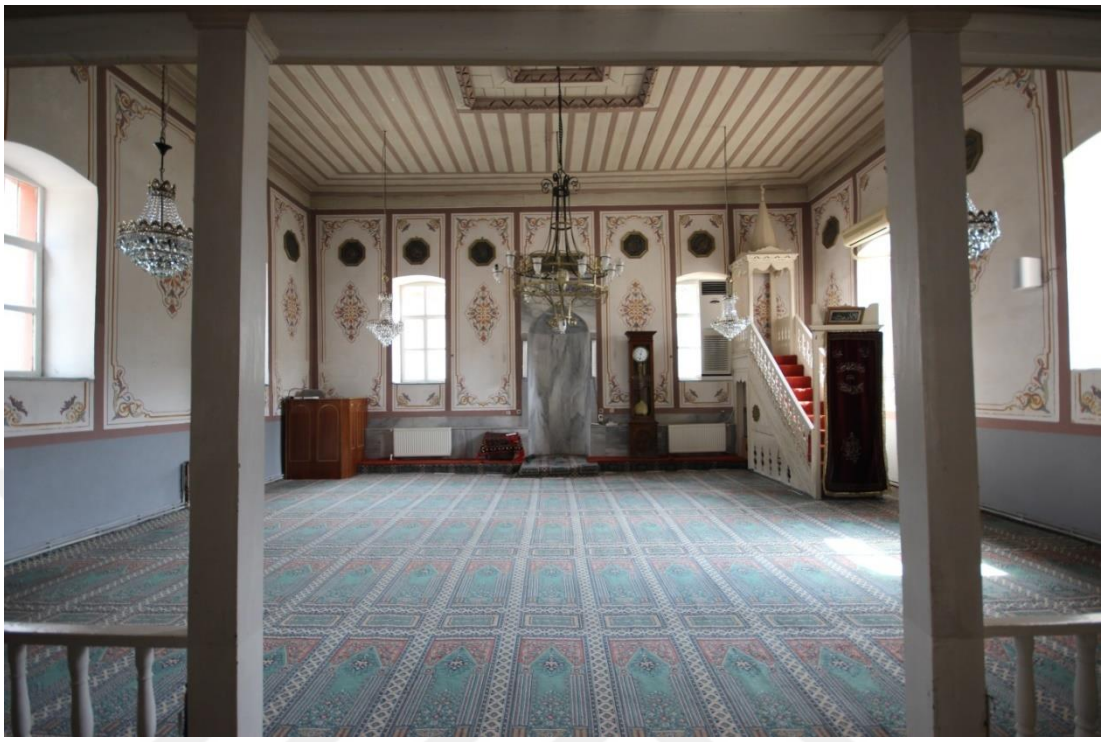

Ek4-596: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Kadınlar Mahfili.

Ek4-597: İstanbul, Üsküdar, Burhaniye Camii Minberi.

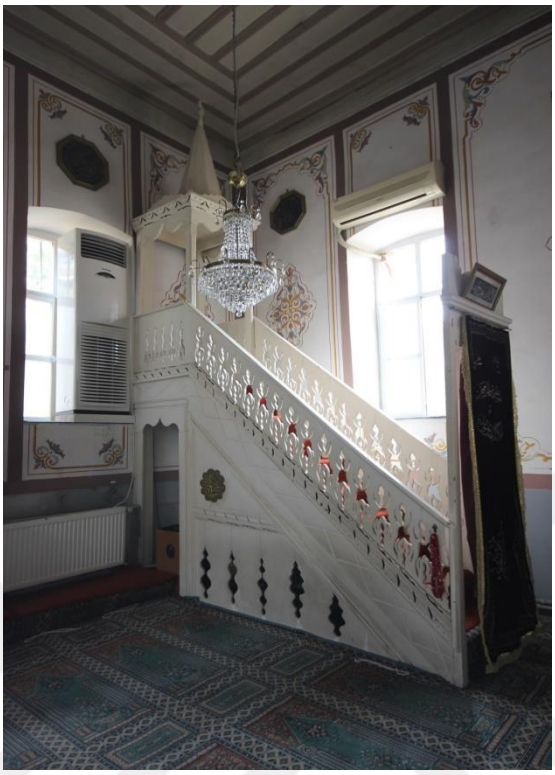

Ek4-598: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Genel Görünüm.

Ek4-599: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Kuzey Cephe.

Ek4-600: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Batı Cephe.

Ek4-601: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Güney Cephe.

Ek4-602: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Doğu Cephe.

Ek4-603: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Minaresi.

Ek4-604: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Son Cemaat Mahalli.

Ek4-605: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii İnşa Kitabesi.

Ek4-606: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Harimi.

Ek4-607: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Kadınlar Mahfili.

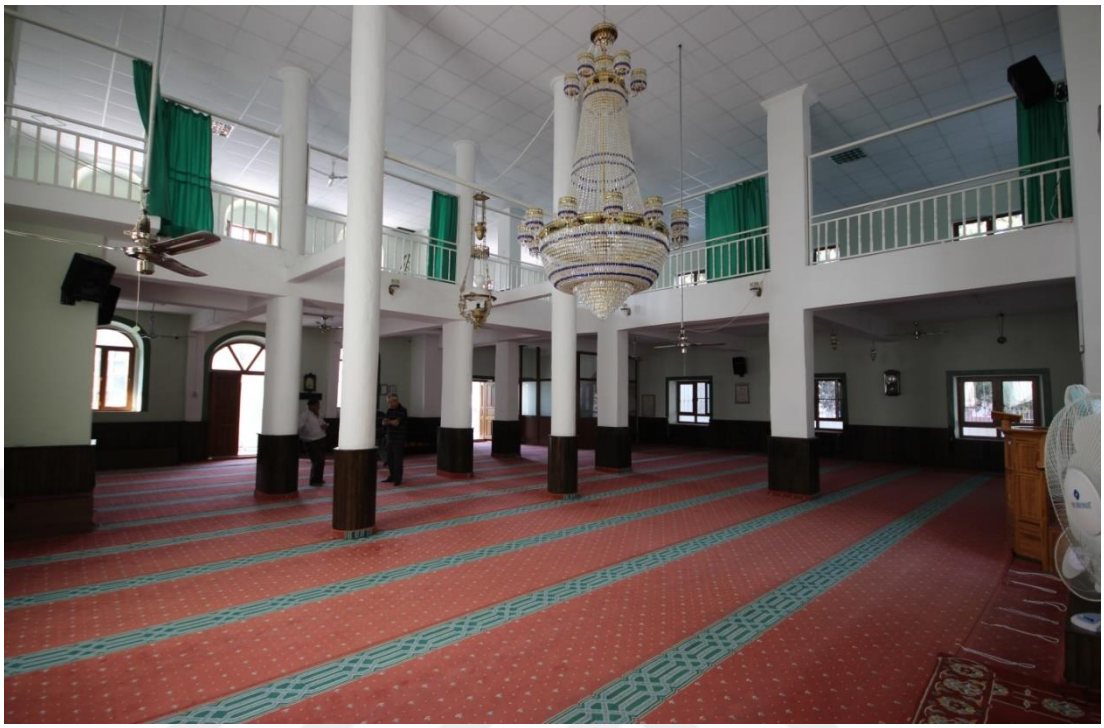

Ek4-608: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Harim Güneydoğu Cephe.

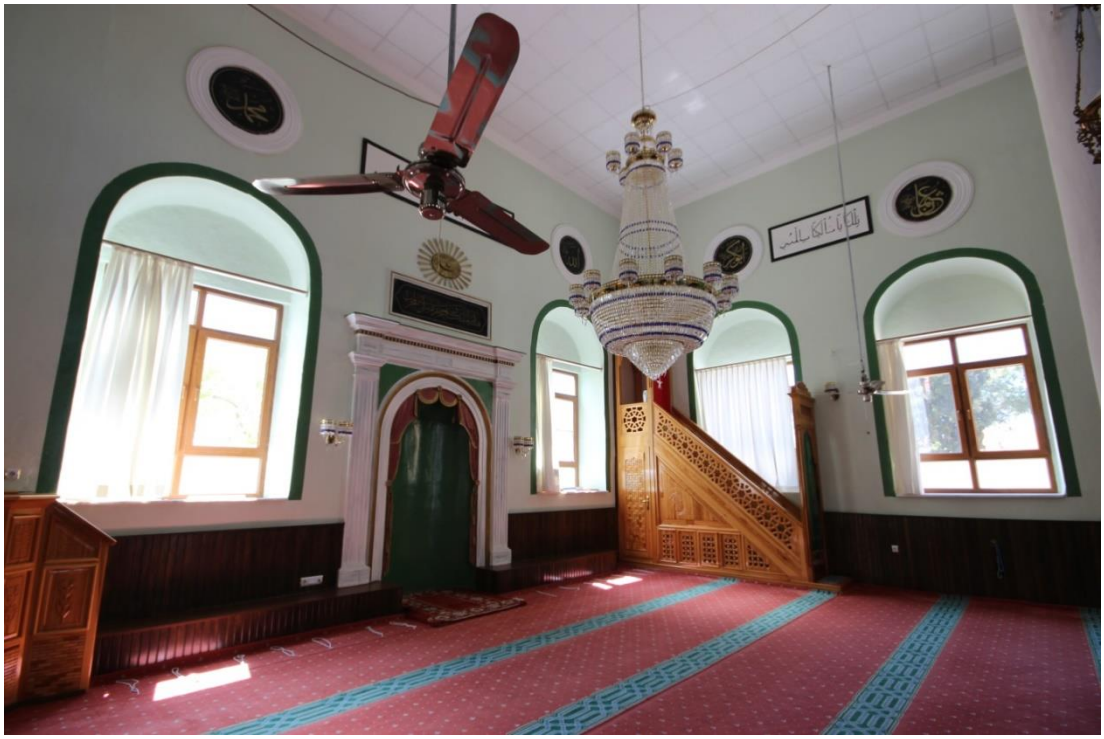

Ek4-609: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Mihrabı

Ek4-610: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Mihrap Üstündeki Hat Yazıları İle Güneş Radyal Motifi.

Ek4-611: Manisa, Saruhanlı, Koldere Burhaniye Camii Kemerlerinde Bulunan Ay-Yıldız Motifi.

Ek4-612: Manisa, Saruhanlı, Koldere Külliye Havuzu.

Ek4-613: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Genel Görünüm.

Ek4-614: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Avlu Giriş Kapısı.

Ek4-615: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Genel Görünüm.

Ek4-616: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Kuzey Cephe

Ek4-617: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii İnşa Kitabesi.

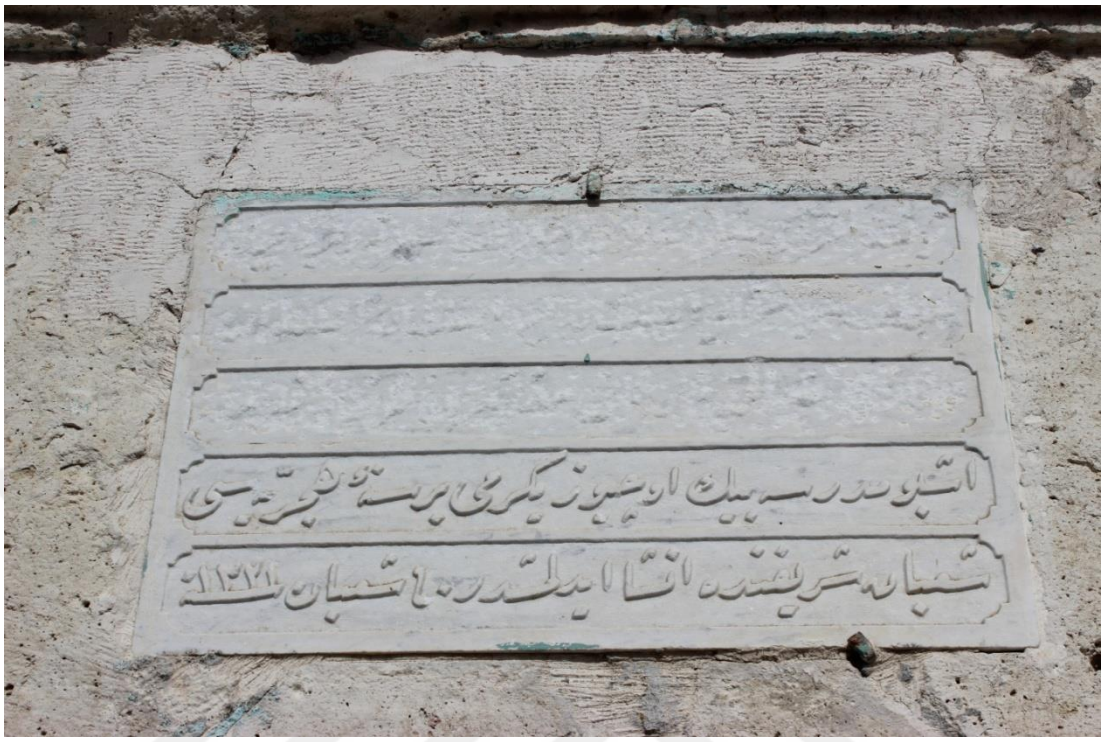

Ek4-618: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Kuzey Cephe Kemer Alınlığında Bulunan Üzüm Motifi İle Oval Tepe Pencere.

Ek4-619: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Kuzey Cephe Penceresi Kemer Alınlığındaki Akant Yaprağı Motifi.

Ek4-620: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Batı Cephe Ve Minare.

Ek4-621: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Kuzeybatı Cephe.

Ek4-622: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Güney Cephe.

Ek4-623: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Doğu Cephe.

Ek4-624: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Harim Girişi.

Ek4-625: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Harim Giriş Detayı.

Ek4-626: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Harimi.

Ek4-627: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Kadınlar Mahfili.

Ek4-628: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Mihrabı.

Ek4-629: Eskişehir, Mahmudiye Çarşı Camii Mihrap Kemerinde Yer Alan Akant Yaprağı Motifi.

Ek4-630: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii Genel Görünüm.

Ek4-631: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii Kuzey Cephe.

Ek4-632: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii Batı Cephe.

Ek4-633: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii Güney Cephe.

Ek4-634: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii Doğu Cephe.

Ek4-635: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii Minaresi.

Ek4-636: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii Harim Giriş Kapısı.

Ek4-637: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii Harim.

Ek4-638: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii Kadınlar Mahfili.

Ek4-639: Tekirdağ, Çerkezköy, Kapaklı, Uzunhacı Mahallesi Camii Mihrap, Minber Ve Vaaz Kürsüsü.

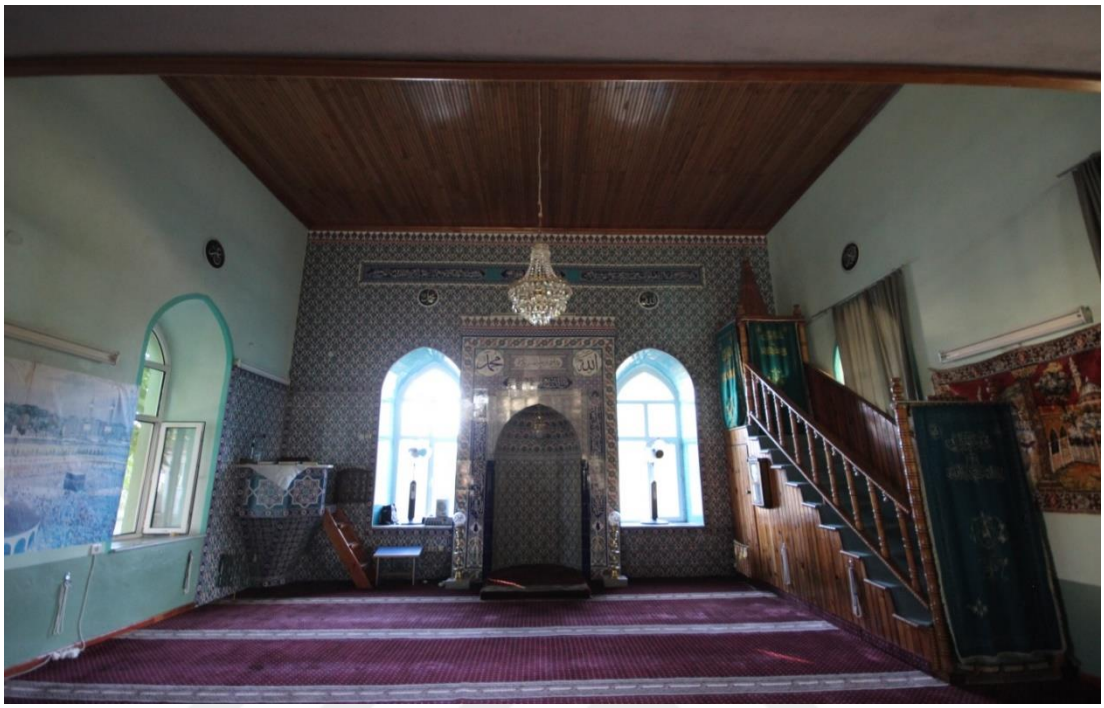

Ek4-640: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Genel Görünüm.

Ek4-641: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Kuzeydoğu Cephe.

Ek4-642: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Kuzey Cephe.

Ek4-643: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Batı Cephe.

Ek4-644: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Onarım Kitabesi (Mustafa Ünsal'dan).

Ek4-645: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Güney Cephe.

Ek4-646: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Güneybatı Cephe.

Ek4-647: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Doğu Cephe.

Ek4-648: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Minaresi.

EK4-649: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-650: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Harimi.

EK4-651: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Kubbe.

EK4-652: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-653: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Mihrabı.

EK4-654: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Vaaz Kürsüsü.

EK4-655: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Kürsüsü Detayı.

EK4-656: Sivas, Abadan (Hamidiye) Camii Sütun Başlığı Süsleme Detayı.

EK4-657: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Genel Görünüm.

EK4-658: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Kuzey Cephe.

EK4-659: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Doğu Cephe.

EK4-660: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Güney Cephe.

EK4-661: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Batı Cephe.

EK4-662: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Çini Pano.

EK4-663: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Çini Panolarla Kapatılmış Pencere Açıklığı.

EK4-664: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Kurşun Kaplamalı Kubbesi.

EK4-665: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Minaresi.

EK4-666: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Kubbesi.

EK4-667: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Harimi.

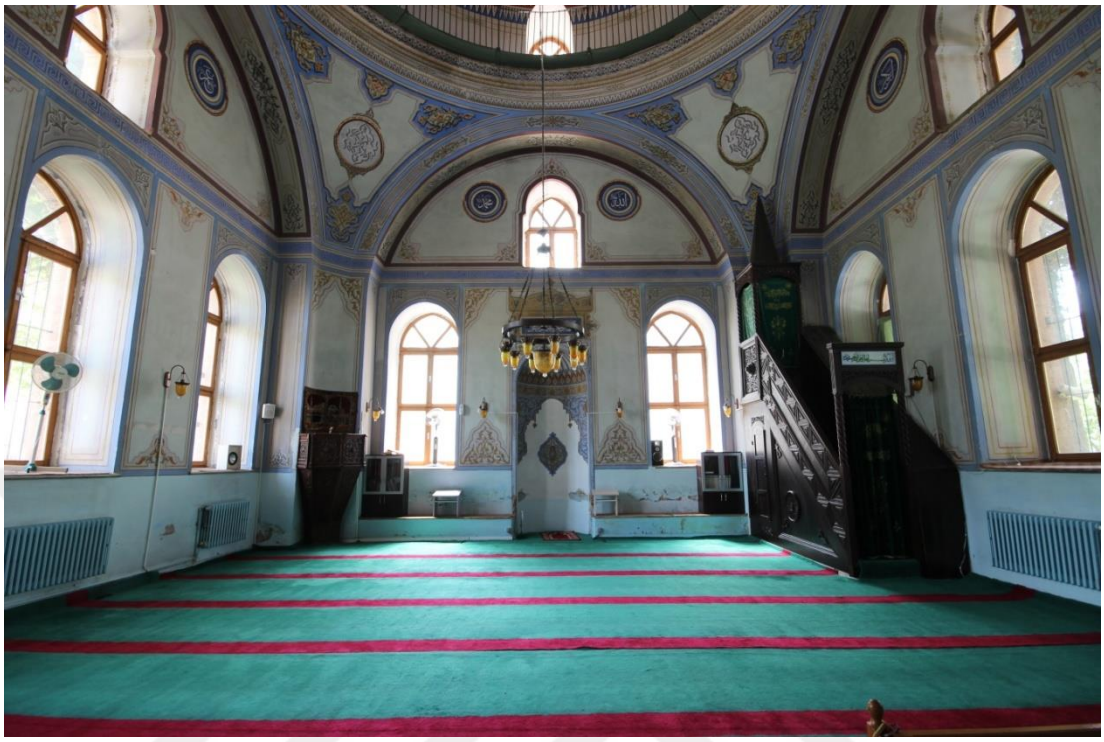

EK4-668: Söğüt, Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Kıble Duvarı.

EK4-669: Söğüt, Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Kubbe-Kubbe Geçişleri.

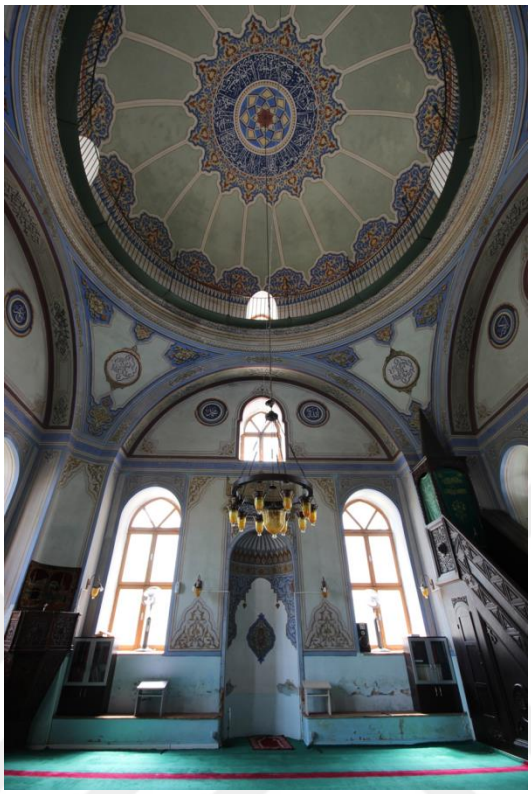

EK4-670: Söğüt, Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-671: Söğüt, Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-672: Söğüt, Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Mahfil Çıkış Merdiveni.

EK4-673: Söğüt Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Ahşap Minberi.

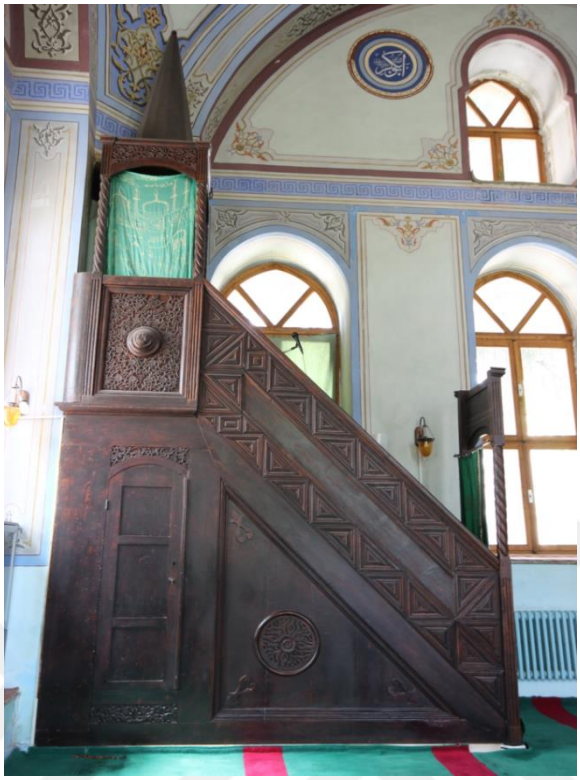

EK4-674: Söğüt, Hamidiye (Çifte Minareli) Camii Vaaz Kürsüsü.

EK4-675: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii Genel Görünüm.

EK4-676: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii Kuzey Cephe.

EK4-677: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii İnşa Kitabesi.

EK4-678: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii Batı Cephe.

EK4-679: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii Güney Cephe.

EK4-680: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii Doğu Cephe.

EK4-681: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii Minare.

EK4-682: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-683: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii Harim.

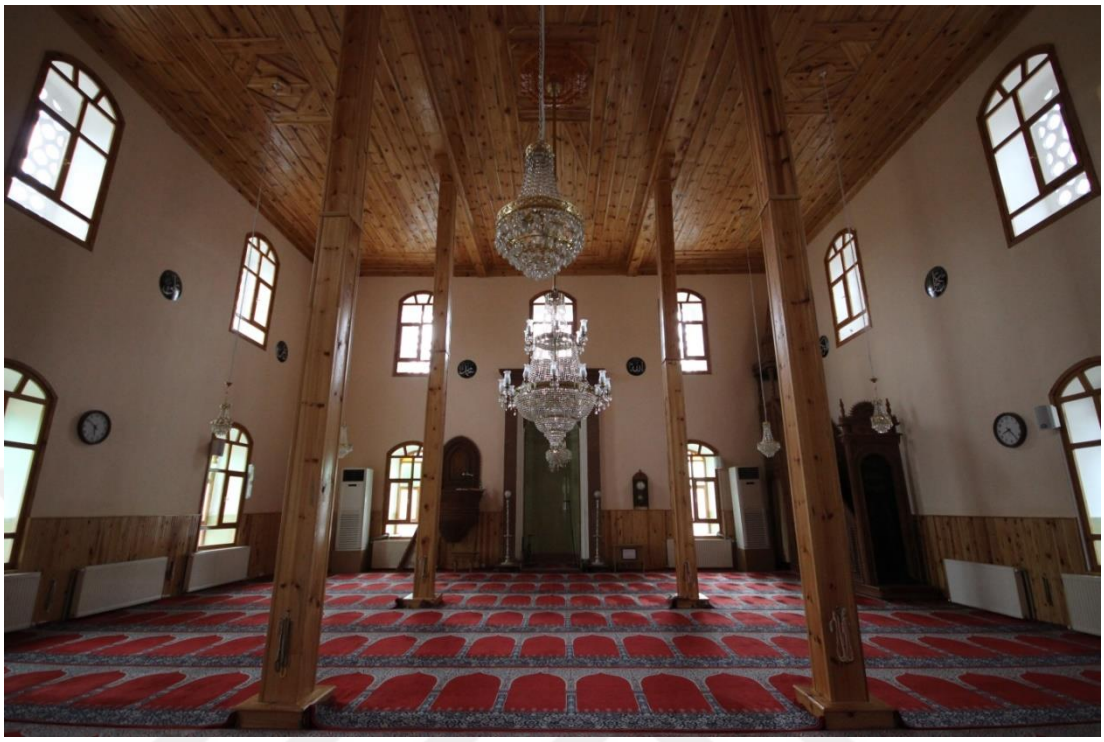

EK4-684: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-685: Kastamonu, Seydiler, Hamidiye Camii Kıble Duvarı.

EK4-686: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Genel Görünüm.

EK4-687: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Kuzey Cephe.

EK4-688: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Batı Cephe.

EK4-689: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii İnşa Kitabesi.

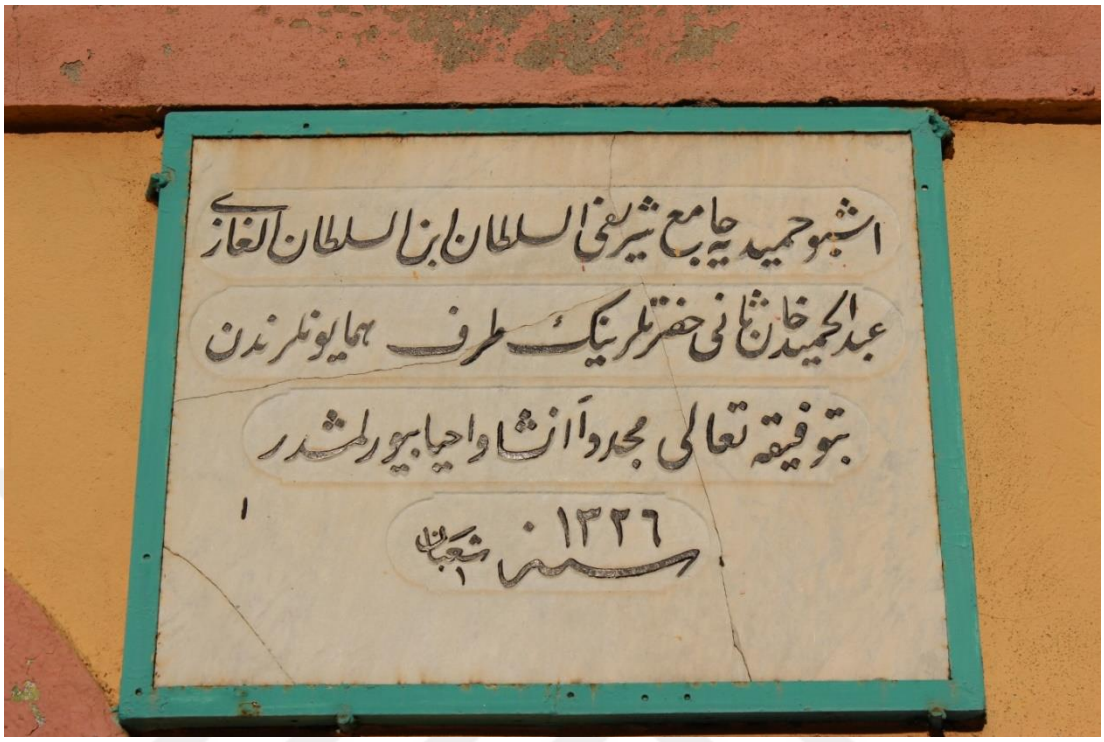

EK4-690: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Güney Cephe.

EK4-691: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Doğu Cephe.

EK4-692: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Kuzeydoğu Cephe.

EK4-693: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Minaresi.

EK4-694: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Ana Giriş Kapısı.

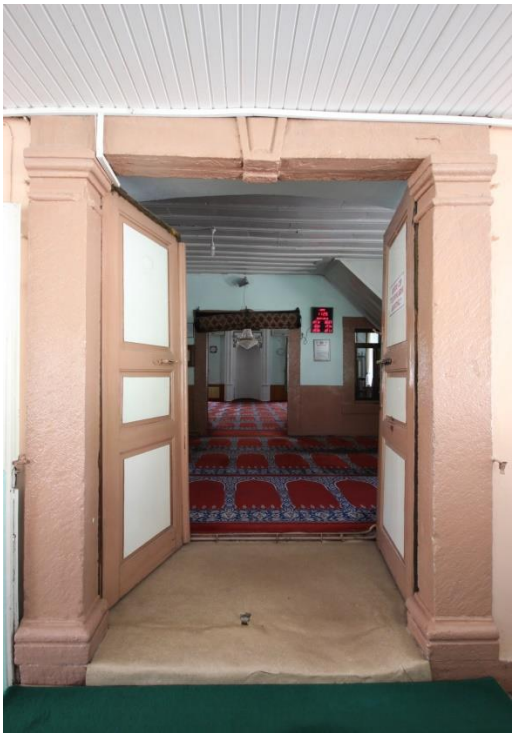

EK4-695: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Son Cemaat Mahalli.

EK4-696: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Harimi.

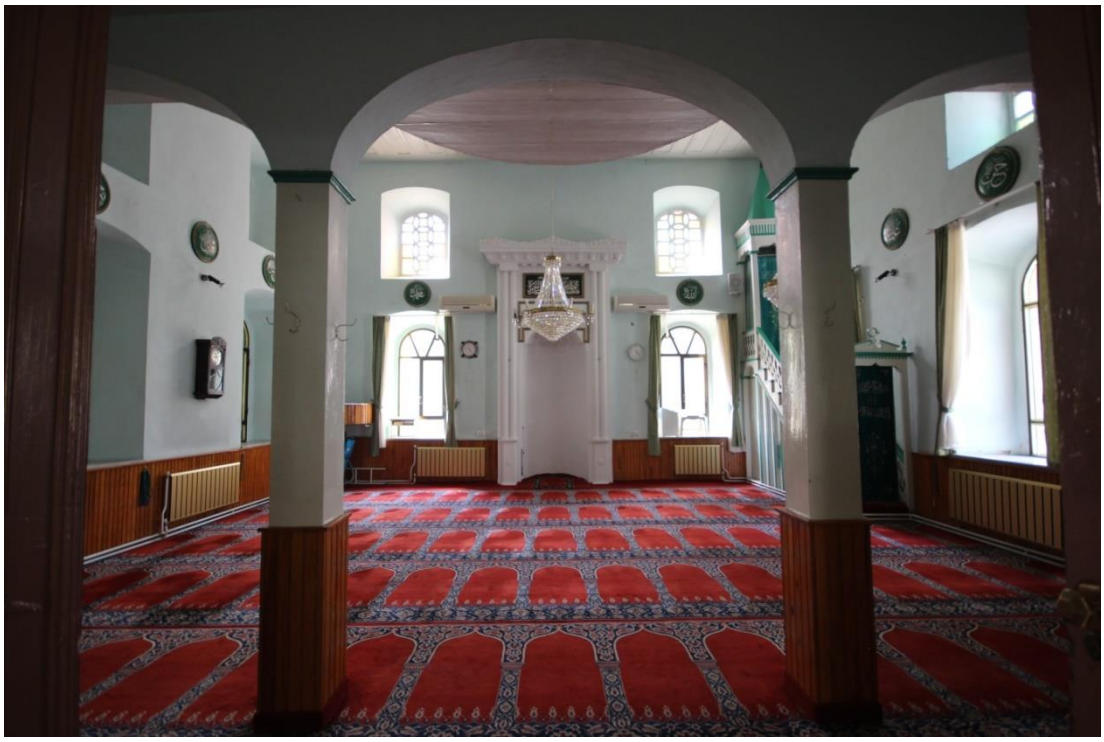

EK4-697: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Kadınlar Mahfili.

EK4-698: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Mihrap İle Minberi.

EK4-699: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Kıble Duvarı.

EK4-700: Balıkesir, Karesi, Hamidiye Camii Muhdes Kadınlar Mahfili.